

Sosyal Bilimler
Enstitüsü

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**KLASİK DÖNEM OSMANLI ÜRETİM SİSTEMİ
ALTERNATİF BİR YAKLAŞIM**

Doktora Tezi

YAHYA AYYILDIZ

İSTANBUL, 2022

**Sosyal Bilimler
Enstitüsü**

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**KLASİK DÖNEM OSMANLI ÜRETİM SİSTEMİ
ALTERNATİF BİR YAKLAŞIM**

Doktora Tezi

YAHYA AYYILDIZ

Danışman: DR. ÖĞR. ÜYESİ GÖKÇEN COŞKUN ALBAYRAK

İSTANBUL, 2022

Kabul ve Onay Sayfası

ÖZET

KLASİK DÖNEM OSMANLI ÜRETİM SİSTEMİ ALTERNATİF BİR YAKLAŞIM

Osmanlı'daki iktisadi hayatın hangi kavram ve teoriler üzerinden anlaşılması ve açıklanması gerektiğine yönelik farklı ve çatışan yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunlar arasında yer alan feodalizm, Asya Tipi Üretim Tarzı, patrimonyalizm, sui generisçilik, belli başlı yaklaşımları oluşturmaktadır. 1960'lardan itibaren yoğunlaşan ve "üretim tarzı" başlığı altında yürütülen tartışmalarda, Osmanlı'nın sui generis olduğunu iddia edenlere karşı feodalizm taraftarları, "Peki, Osmanlı feodalizm değildi, ama neydi?" diye haklı ve henüz cevaplanmamış bir soru yöneltmiştir. Bu tezin amacı, bu soruya cevap vermeye çalışmak, yani Osmanlı iktisadi hayatını Batı merkezci olmayan kavram ve teorilerle açıklama girişiminde bulunmaktır. Bunun için öncelikle üretim faktörlerinin "emek, sermaye ve devlet" veya "canlı emek, birikmiş emek ve örgütlü emek" olarak yeniden tanımlanması gerektiği önerilmiştir. Bu üç üretim faktörünün kendini yeniden üretebilmesi için gereken tutara "asgari değer" denilebilir. Sanayi Devrimi öncesinde asgari değeri üretebilen toplumlarda "üretim sistemi" ortaya çıkarken üretemeyenlerde ise "sömürü sistemi" hâkim olmuştur. Verimli nehir vadilerinde sulamalı tarımın yapılması, asgari değer üretimini sağlayarak emeğin özgür olduğu, iktidarın vergiyle finanse edildiği, toplumun meslek temelinde sınıflaştığı, dışarıya yönelik kapsayıcı-fetihçi bir tutumun sürdürüldüğü üretim sistemlerini ortaya çıkarmıştır. Buna karşın kuru tarım yapılan Avrupa'da asgari değer üretilemediği için emek köleleştirilmiş, iktidar rantla finanse edilmiş, mülk temelli sınıflar ortaya çıkmış ve dışarıya yönelik kolonyalizm ve emperyalizm geliştirilmiştir. Bir üretim sistemi olmasının yanı sıra Osmanlı'daki ekonomik yapının ikinci karakterini ise çoban-çiftçi diyalektiği belirlemiştir. Merkezî Dünya'da Farslar, Araplar ve Türklerden meydana gelen çoban toplumlar ile yerleşik çiftçiler arasındaki diyalektik ilişki ve bunun sonucunda ortaya çıkan sentez, "rakabe üretim sistemi" diye adlandırılabilen yeni bir ekonomik sistemi şekillendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, üretim, sömürü, asgari değer, rakabe.

ABSTRACT

THE OTTOMAN PRODUCTION SYSTEM IN THE CLASSICAL AGE AN ALTERNATIVE APPROACH

There are various and sometimes contradictory ways to comprehending and describing economic life in the Ottoman State, based on various concepts and theories. Feudalism, asiatic mode of production, patrimonialism, and sui generisism are examples of them. In the debates that have intensified since 1960s and been carried out under the title of “mode of production”, the supporters of feudalism against those who claimed that the Ottoman system was sui generis, posed a legitimate and yet unanswered question: “Well, the Ottoman system was not feudalism, but what was it?”. The aim of this thesis is to attempt to answer this question, that is, to explain Ottoman economic life with non-Western concepts and theories. For this, it has been suggested that the factors of production should be redefined as “labor, capital and state” or “living labor, accumulated labor and organized labor”. The “minimum value” is the amount required for these three factors of production to reproduce themselves. Prior to the Industrial Revolution, the “production system” emerged in societies that could produce the minimum value, while the “exploitation system” prevailed in those that could not. Production systems arose in fertile river valleys in which irrigated agriculture was practiced, labor was free by providing minimum value production, power was financed by taxes, society was classified according to occupation, and an inclusive-conquering attitude towards the outside world was maintained. On the other hand, since the minimum value could not be produced in Europe, where dry farming was practiced, labor was enslaved, the power was financed by rent, property-based classes emerged, and colonialism and imperialism developed. The shepherd-farmer dialectic determined the second character of the Ottoman State's economic structure, in addition to being a production system. The dialectical relationship and resulting synthesis between shepherd societies in the Central World comprised of Persians, Arabs, and Turks and settled farmers shaped a new economic system that could be called as “rakabe production system”.

Keywords: The Ottoman State, production, exploitation, minimum value, *rakabe*.

ÖNSÖZ

Thomas Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı çalışmasında bilimsel devrimlerin veya paradigma değişiminin nasıl gerçekleştiğini açıklar. Buna göre bilimsel çalışmalar, olağan bilim döneminde hâkim paradigma çerçevesinde yapılır, ancak paradigmaya uymayan anomaliler de ortaya çıkmaya başlar. Anomalilerin artması, hâkim paradigmayı krize sokar ve nihayetinde daha çok olguyu açıklayabilen daha kapsayıcı bir paradigma önerisi, eski paradigmayı devirerek onun yerine geçer.

Batı merkezci bilim paradigması uzun süredir derin bir krizdedir. Bu paradigmaya göre yapılan çalışmalar pek çok olguyu açıklayamamakta, yapısal çelişkilerden kurtulamamakta, anomalilerin önünü alamamakta, kısaca derin bir krizin içinden çıkamamaktadır.

Bu tezin temel zorluğu da buradan kaynaklanmaktadır. Mevcut paradigmanın Osmanlı ekonomik sistemini açıklayamadığı ortadayken bu paradigmanın öncüllerini, kavramlarını, teorilerini kullanmak, krizi yeniden üretmek anlamına gelecekti. İşlemez hale gelen bir paradigmayı terk etmek ise bilinmeyen veya sonu kestirilemeyen bir yola çıkmak demektir.

Bu yolda nelerden uzak durmam ve nereye ulaşmam gerektiğine yönelik belli belirsiz bir tavrım şüphesiz en başından beri vardı ama bütün bunların netliğe kavuşturulması ve bilimsel standartlarda ortaya konulması gerekiyordu. Bu ise hâkim paradigmanın kavram ve teorilerinin eleştirisini ve yerine yenilerinin önerilmesini kaçınılmaz kılıyordu. Mevcut kavramlar dizgesi, bütünüyle reddedilemeyeceğine göre hangi kavramların reddedileceği, hangilerinin revize edileceği, hangilerinin de kullanılmaya devam edileceğinin ayrımının yapılması önemliydi.

Bazen kavramların bütünüyle karşılayamadığı veya yanlış temsil ettiği bir olgu, sezgisel düzeyde fark edilebiliyor ancak onun bilinçte netleşmesi ve kavrama dönüşmesi zaman alıyor. Bu süreçte olguyu temsil edeceği düşünülen bir kavram öneriliyor, ancak zaman içinde onun da ciddi sıkıntılarının olduğu anlaşılınca bu sefer başka bir kavrama başvuruluyor. Burada bir nevi deneme-yanılma yöntemi kullanılıyor, aynen bir metni yazarken sürekli tashih edip geliştirmek gibi. Nihayetinde kavram önerilerinin açık ve seçik olması gerekir, yani mevcut kavramlardan farkının ne olduğunun, daha fazla hangi olguyu açıkladığının, bileşenlerinin nelerden oluştuğunun belirlenmesi zorunludur.

Bununla birlikte önerilen kavramlar arasındaki sistematik tutarlılık ve uyum sorunu da göz ardı edilemez. Kendi içinde tutarlılığı olmayan kavramlar seti, adeta kendi kendini yanlışlamış olacaktır. Bu ise girişimin başarısızlığı anlamına gelecektir. Bu nedenle önemli bir zorluğun da tutarlılık ve uyum konusunda ortaya çıktığı söylenebilir.

Nihayetinde tez bitme aşamasına gelip onaylandığına göre bu konulardaki zorlukların üstesinden bir şekilde gelindiği söylenebilir. Ancak böylesine belirsiz bir sürecin üstesinden gelmemde danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Gökçen COŞKUN ALBAYRAK'ın açık, net ve kararlı desteğinin çok büyük rolü olmuştur. Literatür dışına çıkma veya mevcut paradigmadan farklı önerilerde bulunma girişimine hiçbir şekilde müsaade etmeyen örneklerin hiç de az olmadığını söylemek, sanırım akademiye bir haksızlık etmek anlamına gelmez. Eğer pek çok örnekte görülebileceği gibi tutucu bir

yaklaşım sergilenseydi bu tez hiçbir şekilde ortaya çıkmazdı. Bu nedenle bu tezin mevcut haliyle tamamlanmasında danışman hocamın apayrı bir yeri vardır. Bununla birlikte tezin genel olarak kurgulanmasından zayıf bölümlerin geliştirilmesine, kaynak önerisinden genel tashihe kadar çeşitli katkıları dolayısıyla kendisine buradan bir kez daha teşekkür ediyorum. Tabii danışman hocamın bu desteğinin, burada önerilen her bir kavram veya yorumu onayladığı anlamına gelmeyeceğini söylemeye bile gerek yok. Zaten önemli olan, her bir yorumun isabetli olması veya herkes tarafından desteklenmesi değil, en azından bilimsel standartlarda ortaya konulmasıdır.

Temel sorun, kavramsal çerçeve düzeyinde olunca, çalışmanın sınırını kolayca çizmek de mümkün olmayabiliyor. Mevcut kavramsal dizgeye göre hareket edilseydi bu sınır kolaylıkla çizilebilirdi belki ama eleştirel bir tutum takınınca sadece yeni kavram arayışları gündeme gelmiyor aynı zamanda konunun sınırlarının nerede başlayıp nerede biteceği de belirsizleşiyor veya kullanılan kavramsal çerçeveye göre değişebiliyor. Bu noktada Prof. Dr. Hamdi GENÇ'in uyarı ve yönlendirmeleri oldukça faydalı oldu ve kendilerine teşekkür ediyorum.

Tezle ilgili bazı hususlarda aynı kanaatte olmasak da eleştirilerinden faydalandığım Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU'na teşekkürü bir borç biliyorum. Tespit, değerlendirme ve eleştirilerini esirgemeyen ve özellikle tez başlığıyla ilgili önerisi kabul edilmesine rağmen teknik gerekçelerle uygulanamayan Dr. Öğr. Üyesi Saim Çağrı KOCAKAPLAN'a ve yine öznel yargıların varlığına dikkat çekerek mümkün olduğunca düzeltilmesine yardımcı olan Doç. Dr. Filiz DİĞİROĞLU'na teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: YÖNTEM SORUNU	11
1.1. Evrenselcilik	12
1.1.1. Evrensel Yasa: Zorunlu, Mutlak ve Kesin	12
1.1.2. Evrenselci Tarih	13
1.1.3. İktisatta Evrenselcilik	14
1.1.4. Evrenselciliğin Eleştirisi	15
1.1.4.1. Evrenselcilik ve Batı Merkezilik	15
1.1.4.2. Tarihsicilik	18
1.1.4.3. Görecilik	19
1.2. Tarihselcilik	20
1.2.1. Alman Tarihçi Okulu	21
1.2.2. Kurumcu İktisat	25
1.2.3. Dünya-Sistemi Teorisi	27
1.3. Yöntemlerin Optimal Sentezi	29
2. BÖLÜM: OSMANLI ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI	31
2.1. Türkiye’deki Yaklaşımların Sınıflandırılması	36
2.2. Entegrist Yaklaşımlar	38
2.2.1. Feodalizm	38
2.2.1.1. Feodalizmin Eleştirisi	43
2.2.2. ATÜT	46
2.2.2.1. ATÜT’ün Eleştirisi	51
2.2.3. Patrimonyalizm	52
2.2.3.1. Patrimonyalizmin Eleştirisi	53
2.3. Merkezî Yaklaşımlar	55
2.3.1. Sui Generisçilik	56
2.3.1.1. Değerlendirme	61
2.3.2. Doğuculuk	62

3. BÖLÜM: ÜRETİM VE EKONOMİK SİSTEM.....	66
3.1. Üretim ve Üretim Faktörlerinin Değerlendirilmesi.....	66
3.1.1. Üretim Kavramı.....	66
3.1.2. Üretim Faktörleri.....	68
3.1.2.1. Emek ve Girişimci.....	68
3.1.2.2. Sermaye ve Toprak.....	69
3.1.2.3. İktidar ve Devlet.....	71
3.1.2.4. Kurum ve Akıl.....	79
3.1.3. Asgari Değer ve Ek Değer	83
3.2. Başlıca Kavram ve Yaklaşımlar	84
3.2.1. “Geçim Tarzı” ile “Üretim Tarzı”	85
3.2.2. Toplumsal Formasyon.....	88
3.2.3. Mübadele Tarzı	88
3.3. Ekonomik Sistem Kavramı	89
3.3.1. Üretim Sistemi Kavramı.....	90
3.3.2. Sömürü ve Sömürü Sistemi.....	91
4. BÖLÜM: TARİHSEL EKONOMİK SİSTEMLER	96
4.1. Üretim Sistemleri Tarihi.....	96
4.1.1. Avcılık-Toplayıcılık (M.Ö. 500.000-10.000).....	98
4.1.2. Üretim Devrimi ve Kabile Üretim Sistemi (M.Ö. 10.000-3.500).....	100
4.1.3. Sulama Devrimi ve Vergi Üretim Sistemi (M.Ö. 3500-550).....	105
4.1.3.1. Devlet Çağı ve Örgütlenme Aşamaları	105
4.1.3.2. Vergi Üretim Sistemi	108
ATÜT’ün Tarihî Değeri	115
4.1.4. Göçebe Toplum veya Göçebe Üretim Sistemi	119
4.1.4.1. Türklerde Göçebe Üretim Sistemi.....	121
4.1.5. Rakabe Üretim Sistemi (M.Ö. 550 - M.S.1798)	125
4.1.5.1. Referans Çerçevesi.....	125
Merkez, Batı, Doğu ve Muson Dünyaları	126
4.1.5.2. Fetih Kavramı.....	128
4.1.5.3. Rakabe Üretim Sisteminin Tarihî Gelişimi	133
Mekanik Dönem (M.Ö. 559-M.S. 636).....	135
İdealist Dönem (636-1071)	138
Sentez Dönemi (1071-1798)	143

4.2. Sömürü Sistemleri Tarihi (M.Ö. 500 - ...)	145
4.2.1. Köleci Sömürü Sistemi (M.Ö. 500 - M.S. 500)	149
4.2.1.1. Köleliğin Nedeni	150
4.2.1.2. Antik Yunan ve Kolonyalizm	152
4.2.1.3. Antik Roma ve Emperyalizm	154
4.2.2. Feodal Sömürü Sistemi (500-1500)	159
4.2.2.1. Bizans İmparatorluğu	163
4.2.3. Kapitalist Sömürü Sistemi (1500-1945)	167
4.2.4. Entegre Sömürü Sistemi (1798-...)	170
4.2.5. Hegemonik Sömürü Sistemi (1945-...)	171
5. BÖLÜM: KLASİK DÖNEM OSMANLI ÜRETİM SİSTEMİ	176
5.1. Dönemlendirme	177
5.2. Osmanlı Öncesi: Anadolu Selçukluları (1071-1299)	180
5.2.1. Siyasi Süreç	180
5.2.2. Sermaye: Anadolu Coğrafyası	181
5.2.2.1. Toprak mülkiyeti	184
5.2.3. Emek ve Örgütlenmesi	186
5.2.3.1 Meslekî Sınıflaşma	188
5.2.4. İktidar: İdeolojisi, Oluşumu ve Yapısı	189
5.2.4.1. Gaza	189
5.2.4.2. Merkezîleşme Arayışı	190
5.3. Osmanlı Klasik Dönemi (1299-1590)	192
5.3.1. Siyasi Tarih	192
5.3.1.1. Osmanlı'nın Kuruluşu	192
5.3.1.2. Dünya Devletine Doğru	194
5.3.2. Sermaye: Asgari Değerin Üretimi	196
5.3.2.1. Doğal Kaynaklar	197
Berreyn ve Bahreyn	197
5.3.2.2. Meralar ve Hayvancılık	199
5.3.2.3. Bahreyn ve Ticaret	204
5.3.2.4. Sanayi	207
5.3.2.5. Çatışan Yönelimler	208
Piyyasanın Denetimi ve Piyyasanın Hegemonyası	209
5.3.3. Emek: Meslek Toplumu	210

5.3.3.1. Nüfus	210
Yerleşik-Konargöçer	213
Askerî-Reaya	214
Köleler	219
5.3.3.2. Şer'i Hukuk	221
5.3.4. İktidar: Devlet Geleneği	222
5.3.4.1. Devlet Aygıtı	223
Sultan ve Merkezî Bürokrasi	223
Timar sistemi	224
İlmiye ve Kadı	227
Vakıflar	228
5.3.4.2. İktidar İdeolojisi: Gaza ve Adalet	229
Nizam-ı Âlem ve Daire-i Adliye	230
Padişahlık ve Yüce Devlet	232
Örfî Hukuk ve Anayasal İktidar	237
5.3.4.3. Devletin Finansmanı: Vergi	239
Fiskalizmin Eleştirisi	242
5.3.5. Rakabe Üretim Sistemi	245
5.4. Osmanlı Klasik Sisteminin Dönüşümü: Geçiş Dönemi (1590-1798)	248
5.4.1. Siyasi Süreç	248
5.4.2. Klasik Sistemin Krizi: Celalî Fetretî ile Büyük Kaçgunluk	249
5.4.2.1. Krizin Boyutu: Nüfus	252
5.4.3. Değişen Sermaye: Piyasanın Hegemonyası	253
5.4.3.1. İltizam ve Malikâne Sistemleri	254
5.4.3.2. Çiftlik ve İkinci Serflik	256
İkinci Serflik	258
5.4.3.3. Kapitalizmin Nüfuz Kanalı: Uluslararası Ticaret	260
5.4.4. İktidarın Zayıflaması	261
5.4.5. Entegrasyonun Nedenleri	262
5.4.5.1. Klasik Yaklaşımlar: İhtilal ve İnfial	263
5.4.5.2. Modern Yaklaşımlar	265
5.4.5.3. Piyasanın Denetimine Karşı Piyasanın Hegemonyası	267
SONUÇ	274
KAYNAKÇA	288

KISALTMALAR

Age	Adı geçen eser
Agm	Adı geçen makale
Agt	Adı geçen tez
Akt:	Aktaran
ATÜT	Asya Tipi Üretim Tarzı
Bkz	Bakınız
BTDD	Batı Trakya Türkleri Derneği
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
Drl.	Derleyen
Dzl.	Düzenleyen
Ed.	Editör
Hızl.	Hazırlayan
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
No.	Numara
OSAV	Osmanlı Araştırmaları Vakfı
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Pr. Kord.	Proje Koordinatörü
S.	Sayı
s.	sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Vol.	Volume
Yay. Sor.	Yayın Sorumlusu

GİRİŞ

Kapitalizmin dünya üzerinde tahakküm kurması, askerî ve ekonomik araçların yanı sıra ideolojik unsurlar sayesinde mümkün olmuştur. Avrupa’da üretilen felsefi ve bilimsel çalışmaların kaydadeğer bir kısmı, kapitalist hegemonyanın oluşturulması ve sürdürülmesinde hayati bir rol oynamıştır. “Kapitalizmin ideolojik aygıtları”¹ olarak işlev gören bu çalışmalar, Batı dışı dünyanın durağan, tarihsiz², gayri medeni olduğunu varsaymış, bu varsayımın sonucu olarak dinamizm sağlamak, tarihe dâhil etmek ve medenileştirmek amacıyla emperyalist işgal ve sömürüyü meşrulaştırmıştır.

Emperyalizmle olan ilişkisi dolayısıyla Batı’da üretilen felsefe, edebiyat ve sosyal bilimlere yönelik eleştiriler, 20. yüzyılda yoğunlaşmıştır. Bu eleştiriler oryantalizm, Avrupa merkezcilik, post-kolonyalizm başlıkları üzerinden yapılmış ve bu konuda hatırı sayılır bir birikim oluşmuştur. Ancak ağırlıkla kültürel ve edebi boyutta yapılan söz konusu eleştirilerin esas olarak sosyal bilimlere üzerine yoğunlaşması gerekir, çünkü evrensel ve nesnel doğrularmış gibi kabul edilen sosyal bilimlerin ürünleri, emperyalizmin tahakkümünde diğer disiplinlere göre daha büyük bir paya sahiptir.³

Felsefe ve sosyal bilimleri ideolojik bir aygıt olarak kullanabilen kapitalizm, bütün dünyayı hem ekonomik olarak sömürmekte hem de bir sömürü sisteminin kaçınılmaz sonucu olarak metalaştırmaktadır. Hâlbuki sadece beş yüzyıl önce dünyanın çıkmaz sokağını oluşturan ve kapitalizmin beşiği olan Avrupa, verimsiz toprağıyla varlığını zorlukla sürdürebilmekteydi. Peki, son beş yüzyılda ne oldu da dünyanın altı üstüne geldi, çıkmaz sokaklar ana kavşağa dönüştü, bir sömürü sistemi bütün dünyaya egemen oldu? Bu soru, sosyal bilimlerin üzerinde ağırlıkla durduğu bir konudur, ancak verilen cevaplar tatmin edici olmaktan uzaktır. Çünkü bu cevapların büyük kısmı Batı merkezcidir ve dolayısıyla Batı’nın hegemonyasının sürmesine hizmet edecek şekilde kurgulanmıştır. Bu cevapların ilkinde göre söz konusu atılım, Batı’nın “ırksal” üstünlüğünden kaynaklanmaktadır. Evrensel tin, kendini Batı’da (Yunanlarla başlayıp Cermenlerde son bulacak şekilde) somutlaştırmıştır.⁴ Bu açıklama popülaritesini kaybedince “ilkel” toplumları medenileştirmeyi öngören “kültürel” üstünlük iddiaları gündeme gelmiş ve Batı-Doğu ikilemi üzerinden ele alınan bütün bir Batı felsefe ve sosyal bilimleri bunun açık bir örneği olmuştur.⁵ Kültürel üstünlük iddiaları da oryantalizm ve Avrupa merkezcilik

¹ Bu ifadenin esin kaynağı olan Althusser, devletin ideolojik aygıtları olarak dinî kurumları, okulları, aileyi, hukuku, siyasi partileri, sendikaları, iletişim organlarını ve kültürel kurumları sayar ama felsefe ve sosyal bilimleri bu listeye almaz. Bkz. Louis Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, (Çev. Yusuf Alp - Mahmut Özışık), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 33-34. Hâlbuki emperyalizmin küresel tahakkümünde felsefe ve sosyal bilimlerin önemli bir rolü vardır. Bkz. Ranajit Guha, **Dünya-Tarihinin Sınırlarında Tarih**, (Çev. Erkal Ünal), İstanbul: Metis Yayıncılık, 2006, s. 14.

² Wolf, Batı dışı toplumları tarihsiz olarak kabul eden antropolojinin, emperyalizmin çocuğu olduğunu belirtir ve söz konusu çalışmasının Batı ile Batı dışı tarih arasındaki sınırları kaldırmak olduğunu ifade eder. Eric R. Wolf, **Europe and People Without History**, California: University of California Press, 2010, s. 18, XXVI. Diğer bilim dallarına da sirayet eden bu tarihsizlik veya durağanlık, insan olmamayı işaret eder; çünkü eşya veya hayvanın değil, sadece insanın tarihinden bahsedilebilir.

³ Immanuel Wallerstein, **Avrupa Evrenselciliği**, İstanbul: Aram Yayıncılık, 2007, s. 68.

⁴ G.W. Friedrich Hegel, **Tarih Felsefesi**, (Çev. Aziz Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınevi, 2006, s. 21.

⁵ Huricihan İslamoğlu, **Devlet ve Köylü**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 33-34.

kavramları üzerinden eleştirilip tahtından indirilince bu sefer “kurumsal” üstünlük iddiaları, öncekilerin yerini almıştır.⁶

Kapitalizmin ortaya çıkıp dünya üzerinde egemenlik kurduğu son beş yüzyıllık dönem, sadece Osmanlı için değil, dünyanın geri kalanı için de kayıplarla geçmiştir. Amerika kıtasının yerli insanları kolonyalist süreçte yaklaşık 100 milyonluk nüfusunun yüzde 90’ını kaybetmesinin⁷ yanı sıra Afrikalıların kitlesel düzeyde köleleştirilmesi, söz konusu kayıpların sadece bir kısmıdır. İşte bu noktada varoluşsal soru, hâlâ cevaplanmayı beklemektedir: Batı’nın kazanmasının ve dolayısıyla dünyanın kaybetmesinin nedeni nedir? Batı, hangi becerileriyle kazandı, dünya hangi zaafılarıyla kaybetti? Bu soru, Osmanlı özelinde ele alınırsa kapitalizmin Osmanlı’daki üretim sistemini entegre edebilmesinin nedenleri nelerdir veya Osmanlı hangi faktörlerin sonucu olarak kapitalizme entegre olmuştur? Dünyanın içinde bulunduğu bugünkü adaletsiz paylaşım, bu sorulara şimdiye kadar doğru cevaplar bulunamadığını göstermektedir.

Bu konuda doğru bir cevap bulabilmenin kolay ve çabuk olamayacağı, konu hakkında üretilen kaynakçanın zenginliğinden anlaşılabılır.⁸ Ancak doğru cevabın Batı merkezci ve oryantalist açıklamalarda olmadığı da açıktır. Hatta doğru cevaba yaklaşabilmenin yolu, hâkim literatürün güçlü bir eleştirisinden geçmektedir. Batı merkezcilik ve oryantalizm üzerinden geliştirilen itirazlar, doğru cevaba yaklaşabilmek için oldukça değerli bir altyapı hazırlamıştır. Bütün önemine rağmen söz konusu birikim ise sadece bir “altyapı” olmanın ötesine geçememiştir. Batı merkezçiliğin veya oryantalizmin eleştirisi, elbette önemlidir ancak yeterli değildir. Dünya toplumlarının düşünce, bilim, ekonomi, siyaset, kültür gibi hayatın bütün alanlarında Batı hegemonyasından kurtulup kendi akıl ve iradeleriyle kendi kaderlerini belirleyebilmeleri ve böylece özgür ve üretken bir hayat yaşayabilmelerinin yolu, eleştirinin ötesine geçip kendi kavram, teori ve kurumlarını geliştirmelerine bağlıdır. Bu misyon, en saf hâliyle bir aydınlanma çabası, Kant’ın “düşünmeye cesaret etmek”⁹ diye tanımladığı bir varoluş biçimidir.

Tezin Konusu ve Amacı

Yukarıdaki sorunun cevabını Osmanlı özelinde bulabilmek için Batı hegemonyasından önceki dönemi analiz etmek kaçınılmazdır. Osmanlı’nın Klasik Dönem’deki ekonomik yapısını tasvir etmek, daha sonraki dönüşümün karşılaştırılabileceği bir “çıpa” sağlayacaktır. Dolayısıyla bu tezin konusu, söz konusu çıpayı, yani Osmanlı’nın Klasik Dönem’deki ekonomik yapısının temel niteliklerini doğru bir biçimde tespit edebilmektir, yoksa klasik bir Osmanlı iktisat tarihi anlatısı sunmak değildir. Bu nedenle Klasik Dönem’in temel karakteri veya kurucu nitelikleri üzerinde durulacak, fakat ayrıntılı bir tasvirde ziyade tezin amacına uygun olarak ve sadece ilgili yönüyle değerlendirilecektir. Tezin amacı ise

⁶ Timur Kuran, *Yollar Ayrılırken*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 21, 49.

⁷ Joyce Appleby, *Amansız Devrim*, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul: Alfa Yayınları, 2012, s. 125; Braudel de benzeri rakamlar verir ve fatura genellikle mikroplara çıkarılmasına rağmen söz konusu nüfusun azalma eğilimi, doğal bir salgından ziyade planlı ve sistematik bir kıyımı işaret eder: “nüfus sürekli olarak azalacaktır ve bu azalma dört nala olacaktır: 1532, 16.800.000; 1548, 6.300.000; 1568, 2.650.000; 1580, 1.900.000; 1595, 1.375.000; 1635, 1.000.000; 1656’dan itibaren yavaş bir yükselme harekete geçmekte ve 1760’tan itibaren netleşmektedir. Bu muazzam rakamlar, Amerika’nın tümü için, bizi 1500’e doğru 80-100 milyonluk bir nüfus tahminine sürükleyecektir.” Bkz. Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık*, C. 1, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi, 1990, s. 32.

⁸ İlk planda akla gelebilecek eserler arasında Jared Diamond’un *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, David Landes’in *Ulusların Zenginliği ve Yoksulluğu*, Daron Acemoğlu ve James A. Robinson’ın *Why Nations Fail*, Kenneth Pomerantz’ın *The Great Divergence*, Felipe Fernández-Armesto’nun *Millennium*, William H. McNeill’in *The Rise of the West* adlı kitapları sayılabilir.

⁹ Immanuel Kant, “Aydınlanma Nedir?”, *Liberal Düşünce*, C. 10, No: 38-39, Bahar-Yaz 2005, s. 225.

Osmanlı'nın Klasik Dönem'inde şekillenen ekonomik yapının ayırt edici niteliklerini tespit etmek, bunun tarihî temellerini ortaya çıkarmak ve dönüşümüne yol açan kapitalizm ile olan farklılıklarını belirlemektir. Buradan hareketle Osmanlı'daki ekonomik yapının çözülmesinin ve nihayetinde kapitalizme entegre olmasının temel nedenini soruşturmadır. Bununla birlikte kapitalizm öncesinde Osmanlı ekonomisinin hangi ilkeler üzerinde işlediğini tespit ederek bugün için hegemonizm dışında ne tür modeller geliştirilebileceğine dair çıkarımlarda bulunma zemini aramaktır.

Konunun ele alındığı zaman dilimi ise Klasik Dönem olarak adlandırılan ve Osmanlı'nın kuruluşu ile kapitalizmin dolaylı veya doğrudan etkisiyle söz konusu yapının dönüşmeye başladığı 16. yüzyılın sonları arasındaki yaklaşık üç yüzyıllık bir dönemdir. Bu dönemden sonra Osmanlı'nın klasik sistemi dönüşmeye yüz tutmuş ve 19. yüzyıldan itibaren de farklı bir sisteme evrilmiştir. Klasik Dönem diye adlandırılan üç yüzyıllık süre içerisinde farklı evreler veya aşamalar bulunmakla birlikte bu dönemin bütünü, kapitalizmin küresel hegemonyasının görüldüğü dönem ile temel bir karşıtlık içerisinde bulunmaktadır. Bu nedenle Osmanlı'nın ilk üç yüzyılı, kendi içerisinde tutarlı ve bütüncül bir sistem olması itibarıyla tek bir dönem olarak ele alınacaktır. Bununla birlikte asıl yoğunlaşılan dönem, İstanbul'un fethi (1453) ile Osmanlı'nın Hint Okyanusu'ndaki iddiasından vazgeçtiği 1590'lar arasındaki yaklaşık bir buçuk asırlık süreçtir.

Nihayetinde geçmiş ile bugün ve gelecek arasında keskin ayrılıklardan söz edilemez. Gerek belirli bir toplumun gerekse bütün insanlığın tarihî yürüyüşünde kopukluklardan ziyade devamlılıklar görülür. Bugünün sorunları geçmişte saklı olduğu gibi geleceğin tohumları da bugünden atılmaktadır. Bu anlamda tarihi ele almak bugünü konuşmaktır, bugünü değerlendirmek ise geçmişi yorumlamaktır.¹⁰ Herhangi bir meselenin anlaşılabilme koşullarından biri zamansal boyutta tarihî gelişimi göz önünde bulundurmaksa bir başka koşulu da mekânsal düzlemde diğer toplumların tecrübeleriyle karşılaştırmalı olarak ele almaktır. Bu nedenle böylesi bir çalışma, insanlık tarihinin göz önünde bulundurulmasını gerektirir, çünkü Osmanlı'daki ekonomik yapı, geçmiş birikimin bir sonucudur, aynen bugünkü durumumuzun, geçmişin mirası olması gibi. Bütün insanları kapsayan tarihî bir perspektif geliştirilmeden insanlık tarihinin bir parçası olan Osmanlı'yı da doğru değerlendirebilmek mümkün değildir. Osmanlı'daki üretim sisteminin tarihî dayanakları veya kökeni noktasında kültürel faktörler (İslam) ve insan unsuru (Türk toplumu) önemli olmakla birlikte coğrafi nitelikler (doğal kaynaklar veya sermaye) de göz önünde bulundurulacak ve bu nitelikler, insanlık tarihinin bütününe kapsayan bir perspektifle ele alınacaktır.

Konunun ele alınma amacı itibarıyla arşiv belgelerine dayalı bir çalışma yapılmamış veya konuyla ilgili yeni verileri gün ışığına çıkarma çabası içerisine girilmemiştir. Bunun yerine Osmanlı arşivlerine dayalı olarak yapılan araştırmaların bulgularından da faydalanarak Osmanlı'daki ekonomik yapının temel karakteri ve bunun dönüşümü anlaşılmasına çalışılmış ve bunun için gerekli olan kavramlar dizisinden oluşan bir perspektif geliştirilmeye gayret edilmiştir. Bu tezin öncelikli çabası, Batı merkezci ve oryantalist kabullerin ötesine geçip kendi aklı ve iradesiyle bir taraftan kendine, tarihine, toplumuna bakabilme cesaretini göstermek, diğer yandan Batı'nın veya kapitalizmin ne olduğunu aynı perspektifle irdeleme girişiminde bulunmaktır. Bu çabanın sonucunda gördüklerini kavramlarla ifade etmek ve olgunun farklı boyutlarını sistematik bir bütünlük içerisinde anlamaya ve açıklamaya çalışmaktır.

¹⁰ Edward Hallett Carr, **Tarih Nedir**, (Çev. Misket Gizem Gürtürk), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 11; Immanuel Wallerstein, "Braudel'den Hareketle Güncellik Olarak Tarih", **Maddi Uygarlık**, C. 1, Braudel, s. 11.

Bu çalışmanın önündeki en büyük zorluklardan biri, konuyla ilgili kullanılan temel kavramlardır. Sosyal bilimlerde hâkim olan Batı merkezci ve oryantalist tutum, sadece Osmanlı veya bütün bir insanlık tarihinin yorumunda değil, aynı zamanda bu yorum ve değerlendirmelerde kullanılan temel kavramlarda da görülmektedir. Bu nedenle apaçık doğrularmış gibi kabul edilen kavramların yapı-sökümü ve yeniden kurulması gerekmektedir. Çünkü insan, emek, üretim, sermaye, mülkiyet, devlet, piyasa gibi temel kavramlar, farklı ekonomik sistemlerde farklı anlamlara gelmektedir.¹¹ Bu kavramlar, yeri geldikçe ele alınacak ve farklı ekonomik sistemlerde edindiği anlam ayrışmasına dikkat çekilecektir.

Kaynakların Değerlendirilmesi

Osmanlı'nın Klasik Dönemi ve bu dönemin özellikle ekonomik ve sosyal tarihi üzerine olan çalışmaların -en azından ana hatlarıyla- belirli bir yetkinlik düzeyine ulaştığı söylenebilir. Elbette hâlâ araştırılması gereken pek çok alan bulunmaktadır ve bunların başında belki de mikro tarihçilik¹² çalışmaları gelmektedir.

Bununla birlikte makro tarihin pek çok alanı da ayrıntılı çalışmaları gerektirmektedir. Örneğin ekonomik ve sosyal tarihin en önemli başlıklarından biri olan nüfus konusu bile yeterince aydınlatılabilmiş değildir. “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi” adlı makalesiyle Osmanlı nüfus araştırmalarının öncüsü olan Ömer Lütfi Barkan'ın yanı sıra Mehmet Öz, Huricihan İslamoğlu, M.A. Cook, Suraiya Faroqhi, Ronald Jennings, Osman Gümüşçü, Cem Behar, Sam White gibi isimlerin konuyla ilgili dikkate değer çalışmaları olmuştur. Bu çalışmalar önemli olmakla birlikte bu verilerden hareketle nüfus miktarı ve eğilimine ilişkin toparlayıcı bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu konuda en sağlıklı değerlendirmeyi yapan Barkan'ın açtığı yoldan maalesef bütünüyle ilerlenememiştir ve bunun en büyük nedeni de Braudel'in tahminidir.¹³

Klasik Dönem Osmanlı tarihine ilişkin çalışmaların önemli eksikliklerinden biri, teorik kısmının yetersizliği veya empirik verilerden teorik sonuçlara ulaşlamayıdır. Bu konuda istisnaların bulunmadığı elbette söylenemez. Örneğin kökeni Barkan'da bulunan ancak İncelik tarafından geliştirilen “çift-hane” kavramı, Mehmet Genç tarafından önerilen iâşecilik-gelenekçilik-fiskalizm ilkeleri, Şevket Pamuk'un öne sürdüğü “vergisel üretim tarzı”, Paul Wittek'in gündeme getirdiği “gaza” tezi gibi kavram ve teoriler üretilmiştir. Buna rağmen genel olarak Osmanlı tarihi, Batı'da üretilen kavram ve teorilerle anlaşılmaya çalışılmış, ancak bunların yetersizliği görülmesine karşın olgunun anlaşılmasını sağlayacak kavram ve teoriler üretilmesinde çekingen kalınmıştır. Üstelik iktisat bilimindeki teori ile tarih arasındaki ayrışmanın¹⁴ bir yansıması olarak tarihten veya empirik verilerden teoriye ulaşma çabası yeterince görülmemiştir.

¹¹ Bu noktada Wittgenstein'in “dil oyunları”, Kuhn'un “paradigma”, Foucault'nun “söylem” üzerinden geliştirdiği açıklamalar, her bir kavramın, içinde yer aldığı bütünlük veya yapı tarafından şekillendirildiğine işaret eder. Bkz. Ömer Demir, **İktisat Metodolojisi**, Bursa: Sentez Yayıncılık, 2012, s. 104.

¹² Annales Okulu'nun etkisiyle arşiv tarihçiliği önemli bir aşama kaydetmesine rağmen mikro tarihçilik, arşiv tarihçiliğinden farklıdır ve son elli yılda gündeme gelmiştir. Bkz. Fırat Yaşa, “Mikro Tarihçilik ve Carlo Ginzburg”, **Dünyada Tarihçilik**, (Ed. Ahmet Şimşek), Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2017, s. 267-268.

¹³ Braudel'in Osmanlı'nın 16. yüzyıldaki nüfus eğilimine ilişkin görüşüne dair bir değerlendirme ve eleştiri için Bkz. M.A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600**, London: Oxford University Press, 1972, s. 1-30.

¹⁴ Geoffrey M Hodgson, **How Economics Forgot History**, New York: Taylor and Francis, 2002, s. 22-23.

Teorik düzeyin yetersiz olmasının en önemli sonucu, Osmanlı'nın kapitalizm karşısında girmiş olduğu bunalımın veya entegrasyonun nedenine ilişkin tatmin edici bir açıklamanın yapılamamasında görülmektedir. Konuyla ilgili mevcut görüşler, Batı'da üretilen yaklaşımların çerçevesini aşamamaktadır. Bu yaklaşımların sadra şifa olmadığı bugüne kadar görülmesine rağmen Batı merkezci açıklamaların dışına çıkma girişiminde de bütünüyle bulunulmamıştır. Elbette meselenin zorluğu açıktır, ancak bu zamana kadar ikna edici bir açıklamanın yapılamamış olması, bu tezi doğuran muharrik güç olmuştur.

Geliştirilmesi ve daha ayrıntıyla çalışılması gereken alanların varlığına rağmen Osmanlı'nın sosyal, ekonomik, siyasi yapısının temel nitelikleri konusunda genel bir kavrayışa ulaşılmıştır. Bu konuda Fuad Köprülü ile Ömer Lütfi Barkan'ın öncü ve kurucu bir rol oynadığı söylenebilir. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* adlı eseriyle Fuad Köprülü, Osmanlı tarihine yönelik Batı merkezci tutuma ilk sistematik itirazı ortaya koymuş, Osmanlı kurumlarının Bizans menşeli olmadığını, bilakis Anadolu Selçukluları, İlhanlılar ve Memluklar gibi İslam ve Türk kültürünü taşıyan devletlerin bir devamı olduğunu açık ve güçlü bir biçimde göstermiştir. Fuad Köprülü'nün kurumcu veya idealist yaklaşımını Sabri Ülgener, Mehmet Genç ve Ahmet Tabakoğlu'nun sürdürdüğü söylenebilir. Ömer Lütfi Bakan'ın Osmanlı bütçelerine ve toprak düzenine ilişkin çalışmaları ise Osmanlı toplumunun ekonomik ve sosyal tarihinin anlaşılmasına ve dolayısıyla feodalizm gibi Batı merkezci kavramların Osmanlı için geçersizliğinin kavranmasına katkı sunmuştur. Bu yaklaşımı sürdüren Mustafa Akdağ, Halil Cin, Halil İnalcık, Huricihan İslamoğlu gibi isimler, konunun daha yetkin bir biçimde geliştirilmesini sağlamıştır. Köprülü ve Barkan'ın başlattığı gelenek sonucunda oluşan birikim, bu tezin temel veri dayanağını oluşturmuştur.

Konuyla ilgili önemli bir birikim de üretim tarzı tartışmalarında ortaya çıkmıştır ve söz konusu tartışmalar, bu tezin çıkış noktalarından biridir. Marx'ın *Grundrisse* adlı kitabının yayınlanması sonrasında ve özellikle 1960'lardan itibaren yoğunlaşan tartışmalar, Osmanlı'nın feodalizm mi yoksa Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) olarak mı tanımlanması gerektiği üzerinedir. Bu tartışmalar, dönemin siyasi atmosferinin etkisi altında kalmış ve Osmanlı'nın feodal olup olmadığı, sol siyasi çevrelerin devrim stratejisinden önemli ölçüde etkilenmiştir.¹⁵

ATÜT tezini savunan isimlerin başında *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* adlı eseriyle Sencer Divitçioğlu gelir. Feodalizm tezini savunan pek çok isim bulunmakla birlikte bunlar içerisinde ön plana çıkan, *Kabileden Feodalizme* isimli eseriyle Halil Berktaş'dır. Marksist tarihçilerin yaptığı bu tartışma, kullanılan kavramların Osmanlı'ya ne kadar yabancı kaldığını göstermesi açısından da önemlidir. Sınıf çatışması, serf, senyör, aristokrasi, burjuvazi, proletarya, despotizm, genelleştirilmiş kölelik, kendine yeterli köy birimleri gibi kavramlar üzerinden yapılan Osmanlı'yı tanımlama girişimleri, asıl sorunun kavramlar, teoriler ve bunları yönlendiren ideolojik tutumlarda yattığını ortaya koymuştur. Her iki yaklaşımın önemli isimlerinden olan H. İslamoğlu ATÜT tezinden, H. Berktaş da feodalizm iddiasından vazgeçse de Osmanlı'nın hangi kavram ve teorilerle açıklanabileceği ihtiyacı bütünüyle karşılanabilmiş değildir. Zaten bu tezin kendisi, böylesi bir ihtiyacın varlığından kaynaklanmıştır ve amacı, bu ihtiyacın karşılanabilmesine katkı sunmaktır.

Üretim tarzı tartışmalarının bir parçası olarak ortaya çıksa da farklı bir gelişim evresi sergileyen ve oldukça dikkat çekici sonuçlara ulaşan bir başka damar da Doğucu Okul diye bilinen

¹⁵ Halil Akkurt, *Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları 1960-1980*, Ankara: İmge Kitabevi, 2020, s. 293.

yaklaşımdır. Özellikle *Devlet Ana* adlı romanıyla Kemal Tahir'in öncülüğünü yaptığı bu Okul, en belirgin ifadesini Baykan Sezer'de bulmuştur. Batı merkezci kavram ve şablonlardan uzak durması, Asur ve Perslere kadar götürerek Osmanlı'nın ekonomik yapısına tarihî bir derinlik katması, Sezer'in ayırt edici niteliklerindendir. *Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı, Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları* gibi önemli çalışmalarının yanı sıra *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları* adlı eseri, Osmanlı'daki ekonomik yapının anlaşılmasında yeri doldurulamaz bir öneme sahiptir. Sezer'in tarihî perspektifi, bu tezin şekillenmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

Osmanlı toplumunun, insanlığın bir parçası olarak ele alınması, insanlık tarihinin göz önünde bulundurulmasını gerektirir. Bu konuda önemli bir sorun, insanlığın ne zaman başladığı ve insanı diğer canlılardan ayıran temel ölçünün ne olduğudur. Bu alanda Conrad Philip Kottak'ın *Antropoloji*, Gordon Childe'in *Kendini Yaratan İnsan* ve *Tarihte Neler Oldu*, Steven Mithen'in *Aklın Tarih Öncesi* ve *After the Ice*, Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* gibi antropoloji çalışmalarında sergilenen genel yaklaşım, alet kullanmayı veya alet icat etmeyi, insanlığın ayırt edici niteliği olarak kabul etmek olmuştur. Ancak bu tezde söz konusu yaklaşım sorgulanmış ve üretim eksenli farklı bir kriter önerilmiştir.

İnsanlık tarihinin önemli bir dönemeci, M.Ö. 3500 yıllarında Mezopotamya'da gerçekleşen dönüşümdür. Yazının bulunması nedeniyle bu dönem, tarihin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Tarihte ilk şehirlerin ortaya çıkması, devletin gelişimi, sabanın icat edilerek tarımda kullanılması, tekerleğin icadı gibi pek çok devrimci nitelikteki değişim bu dönemde görülmüştür. Ancak bu değişim, en fazla G. Childe tarafından "şehir devrimi" olarak adlandırılmış, fakat gerçek değeri ortaya konulmuş değildir. S.N. Kramer'in *Sümerler ve Tarih Sümer'de Başlar* gibi öncü çalışmalarıyla birlikte Karl Polanyi'nin *The Livelihood of Man*, T. Jacobsen'in "*Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia*", S.J. Garfinkle'in "*Merchants and State Formation in Early Mesopotamia*" adlı makaleleri, Sümerler'e ilişkin oryantalist algının değişmesine yol açan çalışmalar arasında sayılabilir. Ancak aynı tutumun antik Persler için ortadan kalktığı söylenemez. Batı bilincinin oluşmasına kaynaklık etmesi nedeniyle Persler, Herodot'tan itibaren ya olumsuzlanmış ya da görmezden gelinmiştir. Ş. Günaltay'ın *İran Tarihi* başlığını taşıyan çalışması önemini korumakla birlikte Matt Waters'ın *Ancient Persia* adlı eseri, Batı merkezci bakıştan kurtulabilmiş nadir eserler arasında yer almaktadır.

Küresel tarih bağlamında dikkate alınması gereken kitaplar arasında W. McNeill'in *Dünya Tarihi*, M. Mann'ın *İktidarın Tarihi*, K. Karatani'nin *The Structure of World History*, F. Braudel'in *Maddi Uygarlık*, J. Goody'nin *Tarih Hırsızlığı*, M. Weber'in *General Economic History* adlı çalışmaları sayılabilir. Daha lokal eserler arasında İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı kitabı, Merkezî Dünya perspektifine sahip olması itibarıyla önemini bugün de korumaktadır ve bu tezde göçebe-yerleşik diyalektiklerinin rakabe üretim sistemindeki rolü ve öneminin belirlenmesinde büyük pay sahibidir. A. Khazanov'un *Göçebe ve Dış Dünya* adlı kitabı, göçebeler konusunda temel başvuru eserlerinden biridir ve özellikle Türklerin göçebe dönemine ilişkin önemli verilere kaynaklık etmiştir.

Modern dönemle ilgili olarak I. Wallerstein'in *Modern Dünya Sistemi*, F. Braudel'in *Akdeniz*, C. Tilly'nin *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, K. Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*, S. Amin'in *Avrupamerkezcilik*, A.G. Frank'ın "*The Development of Underdevelopment*" adlı çalışmaları dikkate değer nitelikteki eserler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte Steven Lukes'in *İktidar* adlı eserinden ayrıca bahsetmek gerekir. Çünkü iktidarın üçüncü boyutunu gözler önüne sererek modern küresel hegemonyanın anlaşılmasına önemli bir katkıda bulunmuştur.

Tezde Uygulanan Yöntemler

Bir tarihsel olgunun -burada Osmanlı'daki ekonomik sistemin- tanımlanması ve açıklanması, kullanılan yönteme göre değişebilmektedir. Eğer insanlık tarihindeki her bir somut olgunun evrensel ve zorunlu bir yasaya göre işlediği kabul ediliyorsa yapılacak iş oldukça kolay ve basittir. Bu yasanın temel kavramları ve yorumlama biçimi söz konusu olguya giydirilerek mesele halledilmiş olacaktır. Olgunun teoriyle uyuşmayan ve hatta teoriyi yanlışlayan verileri ise ad-hoc yaklaşımlarla kitabına uydurulacaktır. Ancak her bir somut olguyu birebir açıklayacak bir yasanın olmadığı düşünülüyorsa bu takdirde tarihsel yaşamışlıkların tespiti, bunların sınıflandırılması, benzer olgularla olan farklılıkları göz önünde bulundurularak yeni bir inşa çalışmasına girmek kaçınılmazdır. Bu inşa sürecinde yeni kavramlar belirlemek, var olan kavramların anlamını gerekiyorsa yeniden kurgulamak, bütün bunları bütüncül bir sistem olarak tutarlı bir hâle getirmek gerekecektir.

Hangi yöntemin daha isabetli sonuçlara ulaşabileceğine yönelik farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Mantıkta kullanılan yöntemler tümevarım ve tümdengelim olarak ikiye ayrılır. Bütün bilimlerde teori ve yasalara ulaşmak ve böylece konu ettiği olguyu açıklayabilmek için bu iki yöntemden birini veya her ikisini kullanmak zorundadır. Bu iki yöntem, felsefe ve bilimde bir tarafta evrensel, ideal, norm, akıl, kavram, metafizik, a priori, yasa; diğer tarafta tikel, reel, olgu, beden, deney, tarih, fizik, a posteriori gibi farklı kavramlara karşılık gelmiş ve farklı okulların ortaya çıkmasına yol açmıştır. İktisat biliminde evrenselcilik ile tarihselcilik okulları, farklı yöntemlerin kullanılmasının bir ifadesi veya sonucu olmuştur. Evrenselciliği savunanlar, söz konusu olguyu ifade eden evrensel bir yasaya akılla ulaşılabilirliğini düşünmüş, ulaşılan bu yasayla tümdengelim yöntemi kullanılarak her bir olgunun açıklanabileceğini öne sürmüşlerdir. Tarihselciliği savunanlar ise deneye veya empirik verilere önem vermiş, ancak deney sonucu elde edilen verilerle tümevarım yöntemini kullanarak ulaşılan genellemelerin evrensel nitelik taşımadığını öne sürmüş ve dolayısıyla önemli olanın tarihî tekillikler olduğunu kabul etmişlerdir. Bu yöntemlerden ilkinin neo-klasik okul kullanmışken diğerini Tarihçi, Kurumcu ve Annales okulunda görmek mümkündür.

Tarihçi Okul, yasa ve kavramlar üretmekteki isteksizliğine karşın iktisat teorisine önemli katkılarda bulunmuştur. Tarihçi Okulun, toplumları, tarihî somutluklar üzerinden okuyan ve yerel nitelikleri dikkate alan yaklaşımı, iktisat literatüründe farklı bir sesin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bütün toplumları tekdüze kalıplar içerisine sıkıştıran evrenselci tutuma karşı her toplumun özgün niteliklerinin dikkate alınmasına imkân vermiştir.

Tarihçi Okul'un temel bir yaklaşımı, iktisadi olayları hayatın bütünlüğü içerisinde ele almasıdır. Üretimin anlaşılabilmesi için siyasi, sosyal, psikolojik, ideolojik alanlara ait olduğu düşünülen boyutların da dikkate alınması gerektirir.¹⁶ Ancak iktisadın sosyoloji, siyaset, psikoloji, felsefe, coğrafya gibi bilim dallarıyla iş birliği yapmasından ziyade bu bilim dallarının ilgilendiği konuların aynı zamanda iktisadın da konusu olduğunun anlaşılması, daha büyük bir önem arz etmektedir. Örneğin iktidar, sadece siyasi değil, aynı zamanda iktisadi bir olgudur ve iktisat, iktidarın iktisadi yönüyle ilgilenir. Aynı şekilde aile, ne kadar sosyal bir olguysa, temel üretim faktörü olan emeğin üretildiği bir kurum olması nedeniyle o kadar da iktisadi bir kurumdur. Dolayısıyla iktisadın iktidar ve

¹⁶ John Neville Keynes, **The Scope and Method of Political Economy**, Kitchener: Batoche Books, 1999, s. 17.

aile gibi kurumların iktisadi yönüyle ilgilenmesi, diğer bilim dallarıyla iş birliği yapması değil, iktisadın kendi alanına sahip çıkması, kendi öz konusunu incelemesidir.

Tarihçi Okul'un bütüncül yaklaşımı, 20. yüzyılda tarih disiplinine damga vuran Fransız Annales Okulu'nda da görülür. Bu Okul, tarihe ekonomiyi, sosyolojiyi, coğrafyayı, antropolojiyi, siyaseti dâhil ederek veya tarihin içinde zaten var olan bu boyutları keşfederek kapsamlı ve bütüncül bir bakış açısı geliştirmeye, ortak bir sosyal bilimler yaklaşımı sergilemeye gayret etmiştir.¹⁷ Bu Okul'un önemli isimlerinden biri olan Fernand Braudel'in coğrafyaya verdiği önem, iktisat dışı bir olgunun ele alınması olarak değil, nihayetinde üretim faktörlerinden biri olan sermayenin analizi şeklinde yorumlanabilir. Nitekim sermaye, doğal kaynakların teknolojiyle dönüştürülmesinin bir ürünüdür. Doğal kaynakların en önemli unsurunu ise yer altı ve yer üstü unsurlarıyla birlikte coğrafya oluşturur.

Tarihçi Okul'un genel yaklaşımı, bu tezde dikkate alınmış ve ondan faydalanılmıştır. Özellikle Dördüncü Bölüm, tarihçi perspektifin bir yansımasıdır. Osmanlı'daki üretim sisteminin niteliğini belirleyebilmek için onun geçmişi veya tarihi incelenmiş, hangi tarihî birikim üzerine inşa edildiği ortaya konulmuştur. Sadece Osmanlı'daki üretim sistemi değil, kapitalizmin ne olduğu da tarihî perspektif üzerinden belirlenmeye çalışılmıştır.

Kurumcu Okul'un birikiminden de faydalanılmış ve özellikle üretim faktörlerinin yeniden ele alınmasında bu yaklaşım göz önünde bulundurulmuştur. Daha genel olarak örgütlü yapıların veya iktidarın, özelde ise devletin bir üretim faktörü olduğu, Kurumcu Okul'un yaklaşımından faydalanılarak öne sürülmüştür. Bununla birlikte her bir üretim faktörünün (emek, sermaye ve iktidar), maddi unsurlar (insan bedeni, doğal kaynaklar ve toplum) ile kurumsal yapıların (dünya görüşü, teknoloji ve hukuk) senteziyle oluşacağı, Kurumcu Okul'un perspektifinden esinlenilerek ortaya konulmuştur. Çünkü kurumsal yapıyı dikkate almadan bir ekonomik sistem de anlaşılır olmayacaktır.

Çeşitli eleştiri ve rezervlerle birlikte I. Wallerstein'ın Dünya-Sistemi teorisinden de faydalanılmıştır. Aynı anlamı karşılayacak “referans çerçevesi” kavramı, Osmanlı'daki üretim sisteminin bir parçası olduğu ve “Merkezî Dünya” diye adlandırılan bütünlüğün temellendirilmesinde kullanılmıştır. Bununla birlikte Wallerstein'ın, merkez-çevre arasında kaynak transferine dayalı bir sömürü ilişkisinin olduğunu öne sürmesi, kapitalizmin anlaşılmasında önemli bir yaklaşımdır. Sadece kapitalizmin değil, mevcut küresel sömürü mekanizmasının anlaşılması için de önemlidir, zira bu yaklaşım, sömürünün üretim sürecinden önce piyasada gerçekleştiğinin bir ifadesidir.

Bu tezin önerdiği temel kavramlardan biri olan “ekonomik sistem”, bir yönüyle insan bedeni ve doğal kaynaklar gibi maddi unsurlara dayanırken diğer yönüyle bunları bir üretim faktörü (emek ve sermaye) hâline getiren dünya görüşü ve teknoloji gibi soyut veya kültürel unsurları dikkate alır. Ekonominin maddi boyutu ile idealist kurumlarını ön plana alan yaklaşımların 20. yüzyılda iki önemli temsilcisi olmuştur ve bunların ilkinin Annales Okulu, diğerini de Kurumcu Okul oluşturur. Annales Okulu'nun sergilediği yaklaşım Ömer Lütfi Barkan'da, Kurumcu Okul'un yaklaşımı ise Fuad Köprülü'de¹⁸ görülür. Bu çalışmada her iki yöntem veya yaklaşımdan biri tercih edilmek yerine her ikisi de kullanılmıştır ve bu iki yaklaşımın, birbirini tamamlayan bir bütün olduğu kabul edilmiştir. Bu tercih,

¹⁷ Alun Muslow, **Tarihin Yapısökümü**, (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000, s. 43.

¹⁸ Fuad Köprülü, yöntem olarak Kurumcu yaklaşımı tercih ettiğine veya izlediğine yönelik herhangi bir ifadede bulunmasa da Osmanlı kurum ve kuruluşlarını inceleme konusu yapması yönüyle bu Okul içerisinde değerlendirilmiştir.

basit bir eklektizmden öte, bütüncül bir yorumun sonucudur ve her iki yaklaşımın kendi başına yetersiz olduğu kabulünü içerir.

Tezin Bölümlemesi

Bu hususları dikkate alarak hazırlanan metnin Birinci Bölüm’ünde yöntem konusu ele alınmıştır, çünkü hangi yöntemin tercih edileceği, varılacak sonucu da önemli ölçüde belirleyecektir. Eğer mevcut evrenselci ve Batı merkezci şablonlar kullanılacaksa hangi sonucun ortaya çıkacağı da yaklaşık olarak bellidir. Ancak bu yorumların Osmanlı gerçeğiyle uyuşmadığı ve bu yorumlarla pek çok hususun açıklanamadığı da bilinmektedir. Eğer söz konusu evrenselci şablonlar kullanılmayacaksa hangi yol ve yöntemin izleneceği de belirlenmelidir. İşte Birinci Bölüm’de yönteme ilişkin bu hususlar irdelenmiş ve nasıl bir yöntemin izlenmesi gerektiği tartışılmıştır. Bu çerçevede iki ana yaklaşım olan evrenselcilik ile tarihselcilik ele alınmış ve tarihselciliğin alt türleri olarak değerlendirilen kurumsalcılık ve dünya-sistemi gibi yöntemler incelenmiş ve bunların eleştirisi yapılarak Batı merkezci olmayan bir yöntem arayışının olasılığı sorgulanmıştır.

İkinci Bölüm’de, Osmanlı’nın klasik dönemdeki ekonomik sistemine ilişkin görüşler ele alınmıştır. Bu tez, söz konusu yaklaşımlarla ortak bir problematiğe sahiptir ve dolayısıyla benzeri soruların cevabını aramaktadır. Bu görüşler “Batı merkezci” ve “merkezî” başlıklar altında iki ana kısma ayrılmıştır. Feodalizm, ATÜT ve patrimonializm gibi Batı’da ortaya konulan kavram ve teorilerin Osmanlı gerçeğiyle uyumunu dikkate almadan, onları eleştirel bir okumaya tabi tutmadan alıp kullananlar Batı merkezci yaklaşımı oluştururken empirik verilere öncelik tanıyarak Osmanlı’yı anlamaya ve açıklamaya çalışanlar ise merkezî yaklaşımı sergilemiştir. Bu konudaki her bir görüş, önemli savunucularının düşünceleriyle ortaya konulmuş ve eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Feodalizmi savunanların, buna itiraz edenlere, “Peki, Osmanlı feodalizm değildi, ama neydi?” diye sormaları, bu tezin temel çıkış noktalarından biridir.

Son bölümde Osmanlı’daki ekonomik sistemin yorumlanmasına veya yapısal analizine girişmeden önce iki hususun açıklığa kavuşturulması gerekir. Üçüncü Bölüm’de netliğe kavuşturulmaya çalışılan birinci husus, Batı merkezci kavramların eleştirisi ve Osmanlı’yı yansıtacak yeni kavramların önerisidir. Çünkü Batı merkezci kavramlarla yeni bir yorumda bulunulamaz. Üstelik sorgulanması gerekenler, sadece Osmanlı özeliyle doğrudan ilgili olanlar değil, aynı zamanda iktisat teorisini oluşturan bazı temel kavramlardır. Bu nedenle öncelikle üretim gibi kavramların sorgulanmasına girişilmiştir. Hâkim literatürün yüklediği anlamıyla üretim kavramı ve üretim faktörlerinin, öyle kabul edildiği gibi evrensel bir nitelik arz etmediği, Batı’nın tarihsel tecrübesi çerçevesinde şekillendiği iddia edilmiş ve eleştiriye tabi tutulmuştur. Bununla birlikte iktisadi hayatı bütünüyle kapsayacak “ekonomik sistem” kavramı önerilmiş ve ekonomik sistemlerin analizi için “asgari değer” kavramının kilit önemde olduğu belirtilmiştir.

Dördüncü Bölüm’de konu edilen ikinci husus ise Osmanlı’daki ekonomik sistemin ancak tarihî geçmişi üzerinden anlaşılabilirliğidir. Bu nedenle bu bölümde genel bir iktisat tarihi ele alınmış, Osmanlı öncesinde ortaya çıkan ekonomik sistemler incelenmiştir. Böylece bir yandan Osmanlı’nın tevarüs ettiği birikim ortaya konulmuş, diğer yandan kapitalizmi hazırlayan koşullar sergilenmiştir. Çünkü tarihî birikim göz önünde bulundurulmadan ilgili olgular da bütünüyle anlaşılamayacaktır. Ayrıca tarihî birikimin sergilenmesi, evrenselci şablonların sınanmasını da sağlayacaktır. Bu

gerekçelerle üretimin başladığı M.Ö. 10 binli yıllardan itibaren ortaya çıkan ekonomik sistemler, ana hatlarıyla analiz edilmiştir.

Bu bölümde insanlık tarihine ilişkin farklı bir yorum veya okuma geliştirilmeye çalışılmıştır. İnsanın ve özellikle Merkezî Dünya'nın tarihinin oryantalist ve Batı merkezilikle malul anlatımı karşısında böyle bir girişimde bulunmak kaçınılmazdır. Bu girişim, sadece birtakım oryantalist algının düzeltilmesi için değil, daha ziyade Osmanlı'nın doğru bir biçimde anlaşılabilmesi için zorunludur. Bu nedenle Dördüncü Bölüm'de M.Ö. 10 binli yıllarda Bereketli Hilal'de gerçekleşen Üretim Devrimi, M.Ö. 5 binli yıllarda madenlerin işlenmeye başlamasıyla birlikte sanayinin doğuşu, M.Ö. 3500 yıllarında Mezopotamya'da yaşanan Sulama Devrimi, yerleşik toplumlardan farklı bir model geliştiren göçbelerin ekonomik sistemleri, M.Ö. 500'lü yıllarda gerçekleşen rakabe üretim sistemi üzerinde durulmuş ve Osmanlı'nın devraldığı birikim, ana hatlarıyla sergilenmiştir. Diğer yandan Sanayi Devrimi'ne kadar kuru tarıma mahkûm olan Avrupa'da ortaya çıkan kölecî, feodal ve kapitalist sömürü sistemleri incelenmiş, bu sistemlerin içeriye yönelik olarak ürettiği sınıflı toplum yapısı ile dışarıya yönelik emperyalist ve kolonyalist tutumu, aynı bütünlük içerisinde yorumlanmıştır. Bununla birlikte kapitalizmin 1945 itibarıyla son bulup yerini hegemonik sömürü sistemine bıraktığı öne sürülmüştür. Çünkü 1945 sonrasının dünyası ile öncesi arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Bu bölümde her bir dönemin başlama ve bitiş tarihleri verilerek söz konusu analizlerin hangi toplum ve tarihî dönem için yapıldığı veya önerilen kavramların hangi tarihselliğe ait olduğu vurgulanmak istenmiştir. Konuyla ilgili kavram ve teorilerin zaman ve mekânla sınırlanmaması veya tarihselleştirilmemesi, gerçekte tarihsel olan kavram ve teorilerin evrensel olduğu yanılgısına düşülmesine yol açmaktadır. Aynı durum, tarihin dönemlere veya çağlara ayrılmasında da geçerlidir. Bu durum İlk Çağ, Orta Çağ, Yeni Çağ gibi Batı tarihine ilişkin gelişmelere göre belirlenen dönemlendirme girişimlerinde de görülmektedir. Söz konusu dönemlendirme, Roma İmparatorluğu'nun kurulması, yıkılması ve kapitalizmin ortaya çıkmasını ifade etmektedir. Aynı durum kölecilik, feodalizm ve kapitalizm gibi kavramlaştırma çabalarında da geçerlidir. Benzeri bir tarihî gelişimi yaşamayan toplumlar için söz konusu dönemlendirme ve kavramlaştırmalar fazla bir anlam ifade etmemektedir. Batı merkezci yaklaşımlar, gerçekte belirli bir toplumun tarihî tecrübesini göz önünde bulundurarak kavram ve teoriler önerdiği hâlde bunların evrensel olduğunu iddia etmekte ve bu nedenle söz konusu kavram ve teorilerin hangi toplum ve tarihî döneme ilişkin olduğunu genellikle açıkça belirtmemektedir.

Beşinci ve son bölümde ise Üçüncü Bölüm'de ortaya konulan kavramlar ve Dördüncü Bölüm'de geliştirilen tarihî perspektif çerçevesinde Osmanlı'nın klasik dönemdeki üretim sisteminin yapısal analizi yapılmış ve bu sistemin kurucu niteliklerine değinilerek bunun Batı'daki sömürü sistemlerinden farkı ortaya konulmuştur. Bununla birlikte klasik dönem Osmanlı üretim sisteminin kapitalizm karşısında çözümlenerek nihayetinde kapitalizme entegre olma süreci incelenmiş ve bunun nedenleri üzerinde durulmuştur. Osmanlı'daki üretim sistemi analiz edilirken daha önce değerlendirilmemiş kaynaklara ulaşmaktan ziyade mevcut birikimden faydalanılmıştır. Bu noktada yeni veriler sunmak amaçlanmamış, bunun yerine mevcut birikimin yeni kavramsal çerçeve ve tarihî perspektifle yorumlanmasına ağırlık verilmiştir.

1. BÖLÜM: YÖNTEM SORUNU

Osmanlı'daki ekonomik sisteme ilişkin ortaya konulan görüşler birbirinden farklı olduğu gibi, bu görüşlerin dayandıkları yöntemler de farklılık arz etmektedir. Konunun ele alınmasında tercih edilen yöntem, ulaşılan sonucu da kaçınılmaz olarak etkilemektedir. Osmanlı'daki üretim sistemi ile feodalizm arasında benzerliklerin mi yoksa farklılıkların mı ön plana çıkarılması gerektiği, söz konusu tartışmaların yönetime ilişkin boyutlarından birini oluşturmaktadır. Feodalizm görüşünü savunanlar ortak nitelikler üzerinde dururken sui generis'ler farklılıklara dikkat çekmektedir.

Yöntemsel farklılıkların yanı sıra konuyla ilgili ortaya konulan pek çok kavram ve teori birbiriyle çelişebilmekte, aynı olgudan birbirine zıt sonuçlar çıkarılabilmektedir. Mesela aynı topluma bakıp biri çatışmacı, diğeri organik toplum modeli görebilmektedir. Osmanlı özelinde ele alınırsa biri feodalizm, diğeri ATÜT, bir başkası da sui generis bir üretim biçimi olduğunu iddia edebilmektedir.

Bu tür farklı veya çelişkili yaklaşımların önemli bir kısmı ideolojik-politik tutumlardan kaynaklanmıştır. Bunun belki de en önemli örneği, kapitalizm ile Katolik veya Protestanlık arasında kurulan ilişkide görülmektedir. Max Weber'in ünlü tezine göre kapitalizmin gelişiminde Protestanlığın, özellikle de Kalvinizm'in belirleyici bir etkisi vardır.¹⁹ Ancak bir başka ünlü sosyolog Werner Sombart ise kapitalizmin gelişiminde Protestanlığın yarardan çok zararının olduğunu iddia eder ve Katolik dininin Orta Çağ'daki önemli isimlerinden biri olan Thomas Aquinas'ın olumlu rolüne değinir.²⁰

Bu durum sadece sosyal bilimlerde değil, doğa bilimlerinde de geçerlidir. Batlamyus'a ait olan uzayın Dünya merkezli olduğu görüşü, gözleme dayanarak ortaya konulmuş, bilimsel standartlara uygun bir teoriydi. Ancak daha sonraki gözlemlerle yanlışlandı.²¹ Bugün bize oldukça saçma görünse de yapılan gözlemler; Güneş'in, Ay'ın, yıldızların Dünya etrafında döndüğüne işaret ediyordu. Aynı şekilde kuantum fiziğinin bulgularına göre, evrensel düzeyde geçerli doğrular olarak kabul edilen Newton'ın hareket yasaları, atom altı parçacıkların hareketlerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır.²²

Tabii bu ve bunun gibi örnekler, bilimsel bilginin niteliğine veya doğruluğuna ilişkin tartışmaları doğurmuştur. Aynı olguya bakıp birbirinden bu derece farklı ve hatta zıt sonuçlar çıkarmak veya bilimsel olarak doğru kabul edilen bir bilginin zamanla yanlış olduğunun anlaşılması gibi durumlar, bilimsel yöntemin ne olması gerektiğinin yanı sıra bilimsel bilginin ne olduğuna ve bilimsel olan ile olmayan arasındaki sınırın nerede çizileceğine ilişkin çeşitli tartışmaları gündeme getirmiştir.

Bu çalışmada sadece Osmanlı'daki üretim sistemiyle ilgili olarak geçerli/bilimsel bilginin ne olduğuna ve buna hangi yöntemle ulaşılabileceğine yönelik bir değerlendirme yapılacaktır. Bu değerlendirme, evrenselcilik (universalism)-tarihselcilik (historicism) tartışması üzerinden ele alınacaktır.

¹⁹ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı**, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999, s. 32.

²⁰ Werner Sombart, **Burjuva**, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2008, s. 257.

²¹ Michio Kaku, **Einstein'in Evreni**, (Çev. Engin Tarhan), Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2012, s. 34.

²² Kaku, **age**, s. 32.

1.1. Evrenselcilik

İktisat tarihinde “methodenstreit” diye adlandırılan ve neo-klasiklerden Carl Menger (1840-1921) ile Tarihçi Okul’dan Gustav von Schmoller (1838-1917) tarafından yürütülen 19. yüzyıldaki yöntem tartışması ünlüdür ve iktisadi düşünce tarihinde yönteme ilişkin yaklaşımların prototipini oluşturur. Bu tartışma temelde üç konu etrafında gelişmiştir. Bunların birincisi, yasa ve teorilerin evrensel olup olmadıkları üzerinedir. Menger’de örneklenen Avusturya Okulu ve neo-klasikler, evrensel yasaların varlığını öne sürerken Schmoller’de temsil edilen Alman Tarihçi Okulu evrensel yasaların olmadığını öne sürmüştür. İkinci konu başlığı, iktisadi bilgi üretiminde hangi yöntemin izleneceğidir. Tarihçi Okul tümevarım yönteminin gerekliliğini savunurken neo-klasikler tümdengelim yöntemine başvurmuştur. Üçüncüsü ise neo-klasiklerin savunduğu metodolojik bireycilik ile Tarihçilerin benimsediği metodolojik bütüncülük²³ etrafındadır.²⁴

Bu maddeler, bugün de yönteme ilişkin tartışmaların temel başlıklarını oluşturmaktadır. Her üç madde de birbiriyle yakından ilişkilidir ve birbirini tamamlar. Bu nedenle tartışma konularının hepsini evrenselcilik-tarihselcilik başlığı altında toplamak mümkündür ve ağırlıklı bu başlık üzerinde durulacaktır. Ancak iktisattaki bu tartışmanın temelleri felsefede yatmaktadır ve konunun daha iyi anlaşılabilmesi için felsefi arka planını kısaca ele almak gerekir.

1.1.1. Evrensel Yasa: Zorunlu, Mutlak ve Kesin

İnsanın evrensel bilgiye ulaşma çabası, en temelde aklın kullanımının kaçınılmaz bir sonucudur. Bilgiyi elde etmenin iki temel aracı, akıl ve duyu organlarıdır. İnsanın iki temel yetisi olan akıl ile duyu arasındaki en önemli fark, aklın evrenseli (tümeli) düşünebilirken duyu organlarının sadece bireysel (tekil) olanı algılayabilmesidir. Bunun için akıl; evrensel, zorunlu ve mutlak doğruya ulaşmaya çalışır. Buna karşın duyunun sağladığı veriler ise bireysel, mümkün ve görelidir. Bu fark temelde, aklın soyut bir düzlemde işlemesine karşın duyunun somut olanı algılamasından kaynaklanır. Bilginin doğruluğuna ilişkin tartışmalar, duyunun sağladığı bireysel, mümkün ve görelî veriler ile aklın aradığı evrensel, zorunlu ve mutlak doğru arasındaki çelişkiden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple Albert Einstein bilimi, “her türlü düzenden yoksun duyu verileri (algılar) ile mantıksal olarak düzenli düşünme arasında uygunluk sağlama çabası”²⁵ olarak tarif etmektedir. Bütün bu tartışmalar, düzensizliklerden oluşan doğa ile düzenlilik arayan aklın kaçınılmaz çelişkisi olarak yorumlanabilir.

Evrenselciliğin temelleri, Aristo tarafından atılmıştır. Mantık disiplininin kurucusu²⁶ olarak kabul edilen Aristo, bilgi hiyerarşisinin tepesine metafiziği yerleştirmiştir, çünkü metafizik, sadece bilmek için bilmenin söz konusu olduğu, pratik ihtiyaçlarla ilgisi olmayan, deneye dayanmayan ve deneyle de doğrulanmayan, “varlığı varlık olmak bakımından ele alma[yı], yani aynı zamanda onun özünü ve varlık olmak bakımından özüne ait olan niceliklerini”²⁷ incelemeyi kendine konu edinen bir alandır. Aristo’ya göre fizik gibi duyu verilerine dayanan bilim türlerinde tümevarımla ulaşılan sonuçlar,

²³ Metodolojik bireycilik, sosyal teorilerin, bireylerin davranışları üzerinden açıklanması gerektiğini öne sürerken metodolojik bütüncülük ise toplumsal yapının, onu oluşturan bireylerden daha fazlası olduğunu ve bireylere indirgenemeyeceğini kabul eden yaklaşımdır. Bkz. Demir, **İktisat Metodolojisi**, s. 31-34.

²⁴ Marek Louzek, “The Battle of Methods in Economics”, **American Journal of Economics and Sociology**, Vol. 70, No. 2, April, 2011, s. 440, 441.

²⁵ Cemal Yıldırım, **Bilim Felsefesi**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991, s. 15.

²⁶ Doğan Özlem, **Mantık**, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004, s. 18.

²⁷ Aristoteles, **Metafizik**, (Çev. Ahmet Arslan), İstanbul: Sosyal Yayınları, 2012, s. 297.

gerçek bir kanıtlama ve kesin bir bilgi içermez. Bu nedenle kesin ve doğru bilgiye ulaştırarak geçerli akıl yürütme biçimi tümevarım değil, tümdengelimdir.²⁸ Aristo'nun etkisiyle özellikle Orta Çağ'da teoloji, metafiziği tamamlamış ve bu ikisi güçlü bir birliktelik sergilemiştir. Metafiziğin temel konusu varlıktır ve varlığın nihai amacı ve son noktası Tanrı olduğu gibi metafiziğin ulaşacağı son nokta da teoloji olmuştur.²⁹

Evrenselciliğin kilometre taşlarından biri de modern felsefenin kurucusu olarak kabul edilen Descartes'tır. Descartes'la birlikte temel ilgi alanı metafizikten bu dünyaya, Tanrı-özne'den insan-özne'ye kaymış, ancak evrensel doğruluk-hakikat arayışı devam etmiştir. Bu evrensellik arayışı Tanrı kavramı etrafında ve metafizik zeminde değil, insan kavramı merkeze alınarak dünyevi planda gerçekleşmiştir. Tanrı-özne ile insan-özne arasındaki gerilimi aşma çabası Hegel'den gelmiştir. Hegel, Hristiyan teolojisinde Tanrı'nın kendini insan formunda (Hz. İsa) ortaya koymasından esinlenerek Evrensel Tin'in kendini tarihte açığa çıkardığını öne sürmüştür. Böylece Descartes'ın soyut ve mantıksal insan kavramının yerine kendini tarihsel zeminde var kılan, somut ve reel insan kavramı geçmiş ve tarihle bir bağlantı kurulmuştur.³⁰

1.1.2. Evrenselci Tarih

Temellerini felsefede bulan yöntem tartışması, diğer sosyal bilimlerde olduğu gibi tarihte de kendini göstermiştir. Bu çalışma, iktisat tarihinin kapsamında yer aldığı için söz konusu yöntem tercihlerinin tarih disiplinindeki karşılığının da göz önünde bulundurulması gerekir.

Batılı dillerde kullanılan tarih kavramının ("Lat. *historia*, İt. *storia*, Fr. *histoire*, İng. *history*, Alm. *Historie*")³¹ kökeni, Grekçeden (*istoria*) kaynaklanır. Antik Yunan'da tarih kavramının ikili bir anlamı olmuştur. Bir yandan tanık olunan doğal olayların bilgisi anlamına gelirken diğer yandan "insani-toplumsal olaylar hakkındaki haber-bilgi olarak anlaşılmıştır."³² Bu ikinci anlam ilk kez Herodot'ta görülür ve bu anlama daha sonra Thukydides, bu haber ve bilginin "değerlendirilmesi ve yorumu"nu da katar. Dolayısıyla tarih, bir yönüyle toplumların geçmişi hakkında bilgi toplayan bir disiplin, diğer yönüyle bu bilgi üzerine değerlendirme ve yorumda bulunan bir bilim dalıdır. İlk anlamıyla ortaya konulan çalışmalar tarihyazımı olarak adlandırılmış, ikinci anlamıyla ise tarih bilimi olarak tanımlanmıştır.³³

Tarih, doğa bilimleri gibi deneysel bir bilim değildir, çünkü hipotez-deney sürecinden oluşmaz.³⁴ Tarihin konusu, insan ve insanın ortaya koyduğu ürünlerdir. İnsanın ürünleri veya diğer bir ifadeyle kültür, doğa bilimlerinin konusu olan madde gibi nesnel değildir. Kültür, zamana ve yere göre sürekli değişmiştir. Doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasındaki ayrımın nedenini de bu farklılıklar oluşturmaktadır. Bunun bir sonucu olarak tarihin de içinde yer aldığı sosyal bilimleri, doğa bilimlerinin çatısı altına almak isteyen ve doğa bilimlerinde kullanılan yöntemleri kullanan monist yaklaşım ile sosyal bilimlerin doğa bilimlerinden farklı olduğunu savunan ve ayrı yöntemler uygulayan düalist yaklaşım farklılaşması ortaya çıkmıştır.

²⁸ Aristoteles, *age*, s. 292.

²⁹ Doğan Özlem, "Felsefi Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihçilik", *Cogito*, S. 73, Bahar 2013, s. 18.

³⁰ Özlem, *agm*, s. 19-22.

³¹ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İstanbul: Notos Kitap, 2012, s. 25.

³² Özlem, *age*, s. 26.

³³ Özlem, *age*, s. 26.

³⁴ Muslow, *Tarihin Yapısökümü*, s. 15.

Modern dönemi önemli ölçüde etkileyen evrenselci tarih yorumu Hegel’de görülmektedir. Alman İdealizminin en sistematik filozofu³⁵ olarak kabul edilen Hegel’e göre dünya tarihinin nihai ereği özgürlüktür ve insanlığın özgürlük yürüyüşü Antik Yunan’dan başlamış, Roma ve Hristiyan Avrupa üzerinden geçerek Cermenlerde son noktasına ulaşmıştır.³⁶

Evrenselci yaklaşımın bilinen örnekleri arasında Marks’ın tarih yorumu da yer almaktadır. Marks, “tarihî materyalizm” olarak adlandırılan teorisinde tarihte egemen olan yasaları ortaya koyar. Buna göre tarih, sınıf çatışmasından ibarettir ve geleceği de sınıf çatışması belirleyecektir. Buradan hareketle bütün toplumların tarihi, sınıf çatışmasının tarihi olarak yorumlanır; çünkü sınıf çatışması, tarihin temel bir yasasıdır.³⁷ Bu yaklaşıma göre insanlık tarihi, ilkel-köleci-feodal-kapitalist aşamalardan geçmiş ve tarihin zorunlu yasası gereği nihayetinde sosyalist aşamaya geçecektir. Tarihin bu evrimi evrensel ve zorunludur, dolayısıyla hiçbir toplum, bu evrimin dışında farklı bir yol izleyemez.

1.1.3. İktisatta Evrenselcilik

İktisadi konuların ele alınmasında izlenen yöntemleri yine evrenselci ve tarihselci diye adlandırmak mümkündür. Evrenselci yaklaşımın iktisatta da güçlü karşılıkları olmuştur. D. Ricardo, John S. Mill gibi klasik iktisatçılar, evrenselci bir yaklaşım ortaya koymuştur.

John S. Mill (1806-1873), iktisat teorisinin empirik verilerden değil hipotezlerden oluşacağını, empirik verilerin ise sadece hipotezlerin sınanmasında kullanılacağını belirtir. Mill’e göre iktisat, geometri gibi soyut bir bilimdir. Gözlem veya empirik verilere dayanmayan ve dolayısıyla yanlışlanma imkânı da olmayan “homo economicus” soyutlaması, Mill’in yaklaşımını sergileyen bir örnektir.³⁸

Nihayetinde modern bilimin gelişiminde yasalara ulaşma çabası önemli bir rol oynamıştır. Bir disiplinin bilim hâline gelmesi, yasalar geliştirmesine bağlıdır ve bu durum iktisat için de geçerlidir. Örneğin Adam Smith’in piyasanın görünmez eli tarafından yönlendirilen “arz-talep yasası”, David Ricardo’nun “azalan verimler yasası”, iktisadın bilim hâline gelmesine önemli katkıda bulunmuşlardır.

Ancak bu yasalar evrensel midir, yoksa genel eğilimleri mi yansıtır? Yani bir zorunluluk ifade eder mi, kesin ve mutlak bir doğruluğa sahip mi, yoksa istisnaları, yanlışlandığı durumlar var mı? Bilindiği gibi arz-talep yasası, mal miktarı ile fiyatı arasındaki ilişkiyi ortaya koyar. Talep yasasına göre, diğer koşulların sabit olduğu varsayımıyla, bir malın fiyatı arttığında o mala yönelik talep düşer veya malın fiyatı düştüğünde talebi artar. Yani malın fiyatı ile talebi arasında ters yönlü bir ilişki vardır. Arz yasası da bunun aksi yöndedir. Bir malın fiyatı artarsa o mala yönelik arz da artar veya malın fiyatı düştüğünde o maldan arz edilen miktar da düşer. Malın fiyatı ile arzı arasında doğrusal bir ilişki vardır. Genel bir eğilimi yansıtan bu yasanın bütün zaman ve mekânlarda geçerli olmadığını, yani evrensel bir nitelik taşımadığını Giffen Paradoksu göstermiştir. Bu paradoksa göre Giffen mallarda arz-talep yasası geçerli değildir. Ekmek, su gibi tüketici bütçesinde önemli bir yer tutan temel ihtiyaç maddeleri “Giffen mal” olarak tanımlanır ve bunların fiyatı arttığında talebi düşmez. Benzer bir eğilim, gelir ile “düşük mallar” arasında da geçerlidir. Normal mallarda gelir arttıkça talep de artar, ancak düşük mallarda ilişki tersine döner ve gelir arttıkça düşük mala olan talep azalır. Dolayısıyla iktisat teorisinde yasa olarak kabul edilen önermeleri; zorunlu, kesin, mutlak, yani her durumda ve her zaman geçerli olan şaşmaz

³⁵ Özlem, **Tarih Felsefesi**, s. 122.

³⁶ G.W. F. Hegel, **Tarih Felsefesi**, s. 83-84.

³⁷ Karl Marx, **Felsefenin Sefaleti**, Sol Yayınları, 1966, s. 66.

³⁸ Özgün Burak Kaymakçı, **İktisat Metodolojisi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013, s. 171-172.

doğrular olarak kabul etmek yerine istisnaları olan genel bir eğilim ve karmaşık doğayı basitleştiren bir model olarak anlamak daha doğru olacaktır.

1.1.4. Evrenselciliğin Eleştirisi

Evrenselcilik, bilimsel çalışmalarda güçlü takipçileri olan ve iktisatta ana yaklaşımı oluşturan bir yöntemsel tercih olmakla birlikte kaydadeğer eleştirilerle de karşılaşmıştır. Evrenselciliğe yöneltilen belli başlı eleştirileri ele alarak bilimsel kavram, teori ve yasaların hangi anlama geldiği açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Bu eleştiriler, ağırlıkla evrensicilik, tarihsicilik ve görecilik üzerinden yapılacaktır.

1.1.4.1. Evrensicilik ve Batı Merkezilik

Felsefe ve mantığın yanı sıra bilimde de evrensel önermeler kullanılır ve bilim dallarının var olabilmesi, kendi konularına ilişkin genelgeçer yasalar ortaya koyabilmesine bağlıdır. Bu nedenle herhangi bir bilimsel çalışmanın bir yasaya dayanması kaçınılmazdır. Ancak temel sorun; bu yasanın, bütün zaman ve mekânlar için zorunlu, mutlak ve kesin olup olmadığıdır. Bu meseleden doğan bir başka sorun da sadece belirli bir referans çerçevesi veya zaman ve mekânla sınırlı bir olgu hakkında üretilen genellemelerin, evrensel olduğunun iddia edilerek “evrensici” bir tutuma düşülmesidir.

Her bir evrensel önerme veya devlet, sınıf, mülkiyet gibi her bir kavram, farklı referans çerçevelerinde farklı görünüm alabilmekte ve birbirinden farklı sonuçlar üretebilmektedir. Bu nedenle belirli bir referans çerçevesi veya tikellikle sınırlı olan önermelerin evrensel oldukları iddia edilemez. Bu yaklaşım “evrensicilik” olarak adlandırılabilir. Tarihselcilik ile tarihsicilik arasındaki ayrım³⁹ burada da uygulanabilir ve evrenselcilik ile evrensicilik ayrıştırılabilir. Buradan hareketle evrensicilik, tikel bir olguyu ifade eden bir kavramın evrensel olduğunu veya benzeri bütün olguları temsil ettiğini öne sürmek, şeklinde tanımlanabilir. Bir başka ifadeyle belirli bir referans çerçevesinden elde edilen verilerin, evrensel önermelere dayanak kılınmasıdır. Bu ise temelde tümevarım yöntemiyle ulaşılan evrensel önermelerin taşıdığı zaafı barındırmaktadır ki bu yönüme getirilen eleştiriler, bütünüyle evrensicilik için de geçerlidir. Örneğin Avrupa’ya özgü bir tarihsel yaşanmışlığı ifade eden feodalizm kavramının, söz konusu olgunun diğer toplumlarda görülüp görülmediği yeterince analiz edilmeden veya sınanmadan, evrensel olduğunun iddia edilmesi ve bu iddianın bir zorunluluk değeri taşıdığının düşünülmesidir. Bu durum, özellikle Batı referans çerçevesini baz alan önermelerde yaygın bir biçimde görülmektedir.

Wallerstein, kültürel ve entelektüel yönüyle ele aldığı bu olguyu “Avrupa evrenselciliği” diye adlandırmaktadır. Wallerstein, “muktedirlerin evrenselciliği” olarak tanımladığı Avrupa evrenselciliğinin, “tarafı ve tahrif edilmiş bir evrenselcilik olduğunu [ve] modern-dünya sisteminin baskın kesiminin çıkarlarını korumak için”⁴⁰ ileri sürüldüğünü vurgulamaktadır.

Evrensici yaklaşımlara yönelik güçlü bir eleştiri, özellikle kültürel ve edebi boyutuyla, *Oryantalizm* adlı eserinde Edward Said tarafından yapılmıştır. Said’e göre hayali bir Şark kurgusuna dayanan “modern Şarkiyatçılığın hem emperyalizmin hem de sömürgeciliğin bir vechesi olduğunu söylemek, su götürmez bir gerçeği dile getirmektir.”⁴¹ Batı’nın despotizm, sultanizm, durağanlık,

³⁹ Tarihsicilik başlıklı bir sonraki kısımda “si” ekinin anlamına dair açıklama yapılmıştır.

⁴⁰ Wallerstein, *Avrupa Evrenselciliği*, s. 12.

⁴¹ Edward W. Said, *Şarkiyatçılık*, (Çev. Berna Ülner), İstanbul: Metis Yayıncılık, 2013, s. 133. “Şarkiyatçılık yeni

genelleştirilmiş kölelik gibi kavramlarla örülen Doğu kurgusu, emperyalizmin aracı olmanın yanı sıra kendini idealleştirmek için ötekini şeytanlaştırmaya dayanır. Bütün evrensellik iddialarına rağmen Marx'ın kullandığı temel kavramlarda da oryantalist bakışın bir uzantısını görmek mümkündür. Said'e göre "Marx'ın insanların sefaleti karşısındaki insaniyeti, duygudaşlığı işe karışsa bile, iktisat çözümlmeleri standart bir Şarkiyatçı girişime tam anlamıyla uygundur."⁴²

Evrensicilik, bir yönüyle, "emperyalizmin ideolojik aygıtı" olmaktan öteye gidememektedir. Madun çalışmalarının önemli ismi Ranajit Guha, modern bilim ve felsefenin emperyalizmle ilişkisini Hegel felsefesi üzerinden analiz eder. R. Guha'ya göre,

Filoloji ya da siyasal iktisat, seyahatname ya da etnografi ya da o uzun sanat ve bilimlerin listesinin herhangi bir kalemi, yani bu tarife giren her şey bu suça [emperyalizm suçuna] ortaklı. Ama bütün bu sanat ve bilimlere kuşatan ve kapsayan felsefe ise suç ortaklarının en büyüğü sayılır. ... Felsefe ise, kendi payına, sahiden de Emperyalizm Çağı'nın evladı olduğunu kanıtladı.⁴³

Evrensiciliği ayrıntıyla ele alan bir başka isim olan Samir Amin'in kaleme aldığı *Avrupamerkezcilik* adlı kitap, konuya olan ilginin artmasına ve akademik çalışmalarda yaygın bir biçimde kullanılmasına yol açmıştır. S. Amin, Avrupa merkezlik olarak adlandırdığı evrensiciliği, "modern toplumsal ideoloji ve kuramın öne sürdüğü, ama körelmeye yüz tutmuş evrensellik iddiaları"⁴⁴ olarak tanımlar. Amin'e göre Avrupa merkezlik bir költürcülük olmasına karşın evrensellik iddiasında bulunur ve sadece Avrupa modelinin taklit edilerek sorunların çözülebileceği iddiasına sahiptir.

Amin, Avrupa merkezlik yerine Batı merkezlik kavramının kullanılmasına itiraz eder, çünkü bu takdirde Latin Amerika ile Japonya'nın konumunun daha iyi değerlendirilemeyeceği iddiasında bulunur.⁴⁵ S. Amin'in iddiasının aksine Avrupa merkezlik yerine Batı merkezlik daha kapsayıcı bir adlandırmadır. Söz konusu kavram Avrupa'yla sınırlandırıldığında ABD tamamıyla göz ardı edilmektedir. Oysaki bugün için Avrupa'ya yüklenen anlamların büyük bir kısmı, asıl olarak ABD tarafından temsil edilmektedir. Sınıflı toplumların merkez güçleri olan ABD ile Avrupa'yı birlikte ele alacak tek kavram Batı'dır. Japonya'nın Batı dünyasından kabul edilmesinin yeterli dayanakları yoktur. Japonya'nın gelişmiş bir ülke olması, geçerli bir neden değildir. Aksi takdirde Batı değil, "gelişmiş ülkeler" kategorisi kullanılırdı. Ne kadar gelişmiş olursa olsun ve Batı'yla ne kadar iyi ilişkilere sahip olursa olsun, Japonya'nın Batı dünyasına ait olamayacağının delili, 1945 yılında atılan atom bombasıdır. İkinci Dünya Savaşı'nda Mihver devletlerinin ağırlık merkezini Almanya oluşturmalarına rağmen atom bombası, Almanya'ya değil de Japonya'ya atılmıştır. Latin Amerika'nın da iktisadi olarak "gelişmekte olan ülkeler" kategorisinde olması, Batı dışında kabul edilmesinin bir gerekçesi olamaz. Belki Batı içerisinde olmakla birlikte periferiyi oluşturduğu iddia edilebilir. Aynı şekilde Soğuk Savaş dönemindeki düşman görünümüne rağmen Rusya da Batı içerisinde, ama merkezinde değil de periferisinde yer almaktadır. Bu sebeple Batı denildiğinde merkezinde ABD ile Avrupa'nın, periferisinde ise Latin Amerika ile Rusya'nın bulunduğu bir blok anlaşılmalıdır. Bu blok, en nihayetinde Avrupa kökenlidir ve ancak kökenlere işaret etmek anlamında Avrupa kullanılabilir.

emperyalizme başarıyla uyarlanmıştır; Şarkiyatçılığın hâkim paradigmaları, Asya'ya hükmetmeye yönelik süregiden emperyalist planlarla çelişmiyor, hatta bunları destekliyor." Bkz. Said, *Şarkiyatçılık*, s. 337.

⁴² Said, *age*, s. 165.

⁴³ Guha, *Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih*, s. 14.

⁴⁴ Samir Amin, *Avrupamerkezcilik*, İstanbul: Chiviyazıları, 2007, s. 11.

⁴⁵ Amin, *age*, s. 11-13.

Samir Amin, Avrupamerkezciliğe karşı duruşun önemli isimlerinden biri hâline gelmiştir, ancak kendi ifadesiyle komünal toplumun son bulup yerine haraçlı üretim tarzının geçtiği tarihi, Helenizm’le, yani İskender’in Persleri yenip Yunan kolonyalizminin Merkezî Dünya üzerinde egemenlik kurduğu tarihle başlatması, oldukça dikkat çekicidir. Haraçlı üretim tarzını ise artı değer tarımsal üretimden elde edilmesi ve hiyerarşik bir iktidar yapılanmasının ortaya çıkması olarak tanımlar.⁴⁶ Bir başka ifadeyle yeni bir üretim tarzının başlaması, asgari değer üretimi ve devletin oluşumuyla açıklanır. Ancak bu iki nitelik, Yunan kolonyalizminden önce Merkezî Dünya’da zaten vardır ve Helenizm, bu yapı ve birikim üzerine kurulmuştur. Helenizm’den önce Persler dünya tarihinde ilk kez rakabe üretim sistemi ve dünya devleti örneğini iki yüzyılı aşkın bir süre boyunca sergilemiştir. Haraçlı üretim tarzının başlangıcı olarak Perslerin dünya devletini kurmasının değil de Yunan kolonyalizminin (Helenizm) hegemonyasının belirlenmesi, Batı merkezciliğin açık bir örneğidir. Üstelik söz konusu nitelikler Merkezî Dünya’da Perslerden de önce yaklaşık iki bin yıl boyunca uygulanmıştır. M.Ö. üçüncü binyılın başlarında Mısır’da ve aynı binyılın ikinci yarısında Mezopotamya’da uygulanmakta olan bir üretim sisteminin nitelikleri olmuştur. Bütün bu tarihi yok sayıp haraçlı üretim tarzını Helenizm’le başlatmak, sorunun Avrupa merkezcilik değil, Batı merkezcilik olduğunu gösterir.

Batı merkezcilikteki asıl sorun, bütün dünyanın tek bir bölgeye indirgenmesi veya tek bir bölgenin hizmetine koşulmasıdır. Bir başka ifadeyle Batı emperyalizminin ideolojik gerekçesinin oluşturulmasıdır. Blaut’un ifadesiyle, “kelimenin tam anlamıyla sömürgecinin dünya modeli”⁴⁷ olmasıdır. Irkçılıkta görülen üstünlük iddiasının coğrafi veya medeniyet düzeyinde yeniden ifade edilmesidir. Batı’nın çıkarının bütün dünyanın çıkarı olduğunu iddia etmek veya Batı toplumlarının koşulları göz önünde bulundurularak üretilen kavram ve teorilerin bütün dünya toplumları için de geçerli olduğunu savunmaktır. Batı merkezciliğin kaba biçimleri olan ırkçılık, oryantalizm ve emperyalizm gibi tutumlar mahkûm edilmiştir ancak Batı merkezcilik, felsefe ve özellikle sosyal bilimlerde olduğu gibi durmaktadır ve Batılı sosyal bilimlerin bütün hücrelerine sinmiştir.

Bu konudaki bir başka sorun da S. Amin’in “tersinden Avrupamerkezcilik”, E. Said’in Oksidentalizm⁴⁸, Wallerstein’in radikal görecilik⁴⁹ ithamıdır. S. Amin, “Üçüncü Dünya kökenli kültürcü yaklaşımlarda gözlediğimiz ‘tersinden Avrupamerkezcilik’in çıkmazlarını da eleştirmek”ten bahsetmektedir.⁵⁰ Suavi Aydın, “Doğumerkezcî” yahut ‘Osmanlıcı’ özgücülük, Avrupamerkezcî yorumlarla aynı kuramsal aracı kullanmış olmaktadır” demektedir ve “Bir bakıma Avrupamerkezciliğin karşısına, aynı epistemolojik temelden hareketle başka bir ‘merkezcilik’le çıkılmaktadır” diye devam etmektedir.⁵¹

Batı dışı toplumların kendi gerçekliklerini anlamaya ve açıklamaya yönelik her türlü girişim, “tersinden Avrupamerkezcilik” olarak adlandırılmaz. Tersinden Avrupa merkezciliğin söz konusu olabilmesi için örneğin Asya veya Afrika toplumları için yapılan bir çalışma ve buradan üretilen kavram ve teorilerin evrensel olduklarının, sadece Asya veya Afrika’yı değil, bütün dünyayı kapsadığının iddia edilmesi gerekir. Üstelik bu iddia, Asya veya Afrika dışındaki toplumların sömürülmesinin ideolojik

⁴⁶ Samir Amin, *Global History, A View from the South*, Cape Town: Pambazuka Press, 2011, s. 13.

⁴⁷ J.M. Blaut, *Sömürgeciliğin Dünya Modeli*, (Çev. Serbun Behçet), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, s. 29.

⁴⁸ Said, *Şarkiyatçılık*, s. 59, 343.

⁴⁹ Wallerstein, *Avrupa Evrenselciliği*, s. 57.

⁵⁰ Amin, *Avrupamerkezcilik*, s. 15.

⁵¹ Aydın, “Türk Tarihçiliği: Feodalite Örneği”, s. 75.

aracı olmalıdır. Bu niteliklere sahip olmadığı hâlde diğer toplumların kendi gerçekliklerini anlama ve açıklama çabalarının “tersinden Avrupamerkezcilik” ithamıyla mahkûm edilmek istenmesi, gerçekte Batı merkezci tutumun en gizli versiyonudur.

Bu tezde “merkezî” bir yaklaşım benimsenmiştir, ancak bu tutum, “merkezcilik” değildir. Her toplumun kendi gerçekliğini anlama ve açıklama çabası merkezî bir yaklaşımdır; ancak merkezcilik, söz konusu çabanın sonucunda ortaya çıkan kavram ve teorilerin bütün insanlık için de geçerli olduğunun iddia edilmesi ve üstelik bu iddianın emperyalizmin ideolojik aygıtı olmasıdır. Bu nedenle Avrupalı bilim adamlarının kendi gerçekliklerini açıklamaya yönelik kavram ve teorileri, Avrupa merkezcilik değildir. Örneğin Marks’ın Avrupa tarihinin ilkel-kölecî-feodal-kapitalist aşamalardan geçtiğini veya Comte’un teolojik-metafizik-pozitif dönemlerden oluştuğunu iddia etmesi, Avrupa merkezcilik değildir. Avrupa merkezcilik, bu aşamaların sadece Avrupa’ya özgü olmayıp, bütün insanlık tarihinin aynı aşamalardan geçtiği iddiasında bulunmak, Avrupa tecrübesini bütün insanlığa dayatmaktır. Hem Marks’ın hem de Comte’un bahsettiği aşamalardan Osmanlı’nın, Çin’in, Azteklerin de geçtiğini iddia etmektir. Ancak bu iddia, aynı zamanda emperyalizmin aracı rolü oynamalıdır. Bu rolü oynamıyorsa “merkezcilik”ten bahsedilemez. Batı merkezcilik, kapitalizmin tarihin zorunlu ve ilerici bir aşaması olduğunu kabul ederek örneğin Hindistan’daki İngiliz veya Cezayir’deki Fransız emperyalizmini teorik veya pratik olarak desteklemek veya buna yol açan evrenselciliği benimsemektir.

1.1.4.2. Tarihsicilik

Evrenselciliğe yöneltilen eleştirilerden biri de tarihsicilik başlığı altında toplanmaktadır. Tarihsicilik, bir yönüyle toplumların kendine özgü niteliklerinin göz ardı edilip bütün toplumların aynı kalıba sokulması olduğu gibi diğer bir yönüyle de tarihe metafizik anlamlar yüklemektir. Örneğin bu kavramı yaygınlaştıran K. Popper, “tarihin gelecekteki akış yönünü önceden haber vermenin imkânsız olduğunu”⁵² iddia eder ve tarihe teleolojist bir yön belirleyen yaklaşımları tarihsicilik olarak adlandırır.

Doğan Özlem, Popper’ın çalışmasından hareketle, tarihselcilik ile tarihsicilik kavramları arasındaki ayrıma dikkat çeker.

Almanca’da “isismus” (isizm) sonesinin aşınılığı ve indirgemeciliği imleyen kötüleyici (pejoratif) bir anlamı vardır. Bir görüş veya akım içerisinde en aşırı ucu temsil eden ve ayrıca herşeyi tek bir kaynağa bağlamayı, herşeyi tek bir nedenle açıklamayı hedefleyen görüşlerin arkasına, bu kötüleyici vurguyu versin diye “isizm” ... eklenir.⁵³

Almancada (historizm ve historisizm olarak) iki ayrı kelimeyle ifade edilen kavramın İngilizce (historicism) ve Fransızcada (historisme) tek kelimeyle ifade edildiğini belirtir. Buna göre, “historizm” (Historismus, tarihselcilik) teriminde “izm” (ismus) sonesinde bir kötüleyici vurgu olmamasına karşılık, “historisizm” (Historisismus, tarihsicilik) terimindeki “isizm”de bir kötüleyici anlam bulunacağı bellidir.⁵⁴

Tarihin zorunlu (determinist) bir yöne sahip olduğunu iddia eden ve modern felsefeyi etkileyen isimlerin başında Hegel gelir. “Hegel, ... tarihe evrenselci ve teleolojist bir tavırla yöneldiği, tarihin bir sonundan bahsettiği, bu sonu mutlak özgürlük olarak belirlediği için”⁵⁵ tarihsiciliğin en önemli

⁵² Karl Popper, **Tarihselciliğin Sefaleti**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998, s. 19.

⁵³ Özlem, “Felsefi Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihselcilik”, s. 136.

⁵⁴ Özlem, **agm**, s. 136.

⁵⁵ Özlem, **Tarih Felsefesi**, s. 23.

isimlerinden biri olmuştur. Belirli aşamalardan zorunlu olarak geçen ve sınıfsız toplumda son bulan Marksist tarih yorumu da tarihsicilik olarak değerlendirilmiştir.

Tarihsicilik kavramına özel bir vurgu yapan Popper; Marks, Freud ve Adler'in çalışmalarını, yanlışlanabilme koşulları belirlenmediği için bilimsel olarak kabul etmez. Popper'a göre bu isimlerin ortaya attıkları görüşler, bilimsel bir hipotez değil bir inançtır. Bu görüşlere inananlara göre dünyadaki her şey açıklanmakta, her sorun buna göre çözümlenmekte ve gözlenen her olgu teoriyi "doğrulamak"taydı. Teoriye inanmayanlar ise ya önyargılı ya da sınıf çıkarlarına esir olmuş kişilerdi.

Popper, Adler'e ilişkin ilginç bir anısını anlatır. Adler'e, teorisiyle uyuşmayan bir örneği ilettiğinde Adler'in "aşâğılık kompleksi" diyerek hazır bir şablon kullandığını, hastayı dahi görmeden böyle bir tanıda bulunduğunu ifade eder. Bu tanıdan nasıl emin olabildiğini sorduğunda ise Adler, benzeri bin tane örnek gördüğünü, bu sebeple emin olduğunu söyler. Popper ise, herhâlde bu da bin birinci deneyiminiz oldu, diye cevap verdiğini belirtir.⁵⁶

Tarihsici yorumlar, Osmanlı tarihine ilişkin değerlendirmelerde de görülebilmektedir. Sınıf çatışmasının toplumların evrensel bir yasası olarak kabul edilmesi, Osmanlı toplumunda mülk temelli sınıfsal bir yapı görülmediğinde, Adler'in bin birinci deneyimi gibi, sipahiden bir aristokrat, devlet memurundan bir burjuva⁵⁷ üretilebilmiştir.

1.1.4.3. Görecilik

Evrenselciliğe yönelik bir başka eleştiri, görecilikten kaynaklanmıştır. Bu yaklaşımın modern dönem bilim felsefesinde yükselişe geçmesi, Einstein'ın Görelilik Teorisi'yle olmuştur. Newton fiziğine göre zaman ve mekân sabit olarak varsayılır, hareket bu sabite çerçevesinde algılanırdı. Ancak Einstein, sabite olarak zaman ve mekânı değil, ışık hızını kabul etmiştir. Maddenin hızına göre zamanın yavaşlayıp hızlanabildiğini ve aynı şekilde mekânın da büzüşüp genleşebildiğini, yani zaman ve mekânın sabit değil göreceli olduğunu öne sürmüş ve temel kabulleri radikal bir biçimde sarsmıştır.

Pozitivizmin zorunlu ve mutlak bir bilim anlayışına yönelmesine karşın tam zıt yönde bir başka eğilim olan görecilik ortaya çıkmıştır. Bu anlayış, Antik Yunan'daki sofistlere kadar geriye götürülebilir. Sokrat ve Platon gibi filozofların temel uğraşlarından biri, Sofistlerin göreci yaklaşımlarını çürütmektir. Modern dönemde de anarşist bilim felsefecisi Feyerabend, "ne olsa gider (anything goes)"⁵⁸ diyerek göreci yaklaşımı en çarpıcı bir biçimde ifade etmiştir.

İktisat teorisi de farklı sosyal koşullardan kaynaklandığı gibi aynı zamanda çeşitli politik tutumlardan ve metafizik yargılardan da etkilenmiştir. Gunnar Myrdal (1898-1987) politik tutumun iktisat teorisine nasıl sızdığını açıklar ve bilimsel çalışmalarda metafizik unsurun varlığına dikkat çeker. Myrdal'a göre bilimsel çalışmalarda seçilen herhangi bir konu veya ilişki, tamamıyla ideolojik arka plan tarafından yönlendirilir. Ona göre öznelliğin içinde yer almadığı bir bilimsel çalışma yapılamaz.⁵⁹

Alman Tarihçi Okulu, toplumsal gerçekliğin göreceli olmakla birlikte anlaşılabilir olduğunu iddia ederken post-modernist felsefede bilebilir veya anlaşılabilir bir gerçeklik veya hakikat fikri kaybolur. 20. yüzyıldaki post-modernist tutumun bir yansıması olarak "tarihî gerçekliğin bilebilir"

⁵⁶ Karl Popper, *Conjectures and Refutations*, London and New York: Routledge, 2002, s. 46.

⁵⁷ Fatma Müge Göcek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999, s. 305: "Osmanlı'daki bürokratik burjuvazinin kökü işte bu memurlara uzanmaktadır."

⁵⁸ Mark Blaug, *İktisatta Yöntem*, (Çev. Levent Konyar), Ankara: Eflatun Yayınevi, 2009, s. 45.

⁵⁹ Gunnar Myrdal, *The Political Element in the Development of Economic Theory*, New York: Routledge, 2017, s. 52-55.

olmasına itiraz eden bu yaklaşım, “tek bir hakikat”ın olduğu iddiasını reddeder. Hayden White, Keith Jenkins gibi tarihçiler, tarihsel yorumun kaçınılmaz göreciliğine dikkat çekerler. Bu yaklaşıma göre tarihsel metinler, geçmişteki gerçekliğe nesnel olarak ulaşmaktan ziyade geçmişin yeniden yaratılması veya kurgulanmasıdır. Dolayısıyla geçmişte ulaşılabilecek nesnel bir gerçeklik bulunmamaktadır.⁶⁰

Türkiye’nin önemli bilgi sosyologlarından Hüsametdin Arslan, bilgi sorununu Türkiye’nin tarihî tecrübesini göz önünde bulundurarak ele alır ve evrenselci yaklaşımları eleştirerek göreci bir tutumu benimser. Ona göre “evrensellik veya universalizm ‘güçlü’nün tercih edebileceği bir stratejidir [ve bu strateji,] yalnızca, epistemik statükoyu elinde bulunduran ‘Batı’nın gücünün meşrulaştırılmasına hizmet eder.” H. Arslan, evrenselciliğe karşı göreci tutumun tek çıkar yol olduğunu düşünür:

Relativizm, entelektüel güce ve entelektüel statükoya karşı başvurulabilecek biricik silahtır, biricik stratejidir. ... Relativizm, güçsüzün silahıdır. Relativizm veya relativist strateji, çevrede yeralan uydu epistemik cemaatlerin “uydu” konumundan çıkabilmelerine imkân sağlayacak biricik stratejidir.⁶¹

Hüsametdin Arslan’ın evrenselciliğe itirazı ve Avrupa merkezci “entelektüel statükoya” karşı tutumu isabetlidir ancak göreci bir yaklaşımı benimsemesi de yağmurdan kaçarken doluya tutulmak veya ifrattan uzaklaşmaya çalışırken tefrite düşmektir. İki zıt ve indirgemeci tutumdan birinin savunulması gerekmez. Görecilik sadece entelektüel statükonun temellerini sarsmaz, aynı zamanda bu statükoya yapılacak itirazların da altını oyar. Bir nevi herkesin üzerinde bulunduğu ağacı, gövdesinden kesmektir.

Üstelik “entelektüel statüko”nun bilgi stratejisi de değişmiştir. Sömürgeciliğin epistemolojik temeli olarak 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar evrenselcilik, daha doğrusu evrenselcilik savunulmuştur, ancak aynı epistemolojik yapıyı kullanan sosyalist ve daha sonra Marksist akımlar, statükoyu sarmaya başlayınca bu strateji de değişmiştir. *Kapital*’in ilk cildinin yayımlandığı 1867 yılında Marksist muhalefetin teorik düzeyde zirveye vardığı kabul edilirse, 1870’lerin başından itibaren, öncelikle iktisatta, bireysel faydayı merkeze alan ve göreci diye tanımlanabilecek Marjinalist okulun ortaya çıkması, statükonun kurtarıcısı olmuştur. 20. yüzyılın başından itibaren de Einstein’ın Görelilik teorisinin yanı sıra W. Heisenberg’in Belirlenemezlik ilkesi, De Broglie’nin ışığın hem parçacık hem de dalga olduğu hipotezi gibi kuantum fiziğine ait bazı bulgular, statükoya istediği “bilimsel” temelleri sunmuştur. Bugünün “entelektüel statüko”su evrenselciliği değil, göreciliği savunmaktadır. Çünkü sömürüye dayanan sistemlerinin analiz edilip alternatif sistemlerle değiştirilme talepleri, ancak görecilikle sulandırılabilir. Genelgeçer bir doğru ve yanlış, iyi ve kötü, güzel ve çirkin yargılarının olmaması; her şeyin belirlenemez oluşu, zaman ve mekânın görelileştirilmesi, ışığın hem o hem bu olması, statükoya yönelecek muhalefeti de belirlenemez hâle getirecektir. Bu sebeple bilimin kutsallaştırılması ne kadar yanlışsa atomize edilerek bilinemezliğe terk edilmesi de o kadar zararlıdır.

1.2. Tarihselcilik

Evrenselciliğin karşısında yer alan yaklaşım; sui generisçilik, özgücülük, tarihselcilik, görecilik, particularism gibi isimlerle de anılmaktadır, ancak bu yaklaşım, tarihselcilik başlığı altında ele alınacaktır. Evrenselciliğin aksine tarihselci yaklaşım, herhangi bir olgunun anlaşılabilmesi için, kendi özgünlüğü içerisinde ele alınması gerektiğini iddia eder. Tarihte belirli bir dönemde yaşamış bir

⁶⁰ Muslow, *Tarihin Yapısökümü*, s. 58-59.

⁶¹ Hüsametdin Arslan, *Epistemik Cemaat*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1992, s. 25, 26 ve 137.

toplumun diğer toplumlarla ortak paydaları olsa da her toplumun kendine özgü yönleri ve kurumları bulunduğunu, evrenselci yaklaşımların bu özgünlüğü göz ardı ettiğini öne sürer.

Bu yaklaşımı formüle eden Alman Tarihçi Okulu, tarihte evrensel yasaların bulunmadığını ve her toplumun veya tekil olgunun kendi özgünlüğü içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini iddia eder.⁶² Aynı şekilde Kurumcu Okul'un kurum kavramına verdiği anlam, herhangi bir topluma ait özgünlüğü ön plana çıkarmaktadır. Aynı çerçevede değerlendirilebilecek olan Dünya-Sistemi yaklaşımı da evrensel yasalardan önce dünya-sistemi gibi tarihsel yapılara vurgu yapar.

1.2.1. Alman Tarihçi Okulu

Friedrich List, Gustav von Schmoller, Werner Sombart ve Max Weber gibi bilinen temsilcilere sahip Tarihselci Okul, doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında yöntem farklılığının zorunlu olduğunu, çünkü ilki maddeyi konu edinirken ikincisinin insanı ele aldığını öne sürer. Bu okul, genellikle iki bölümde değerlendirilir ve Eski Tarihçi Okul Wilhelm Roscher'in 1843 yılında yayınladığı *Grundriss* adlı eseriyle başlatılırken Yeni Tarihçi Okul ise Gustav von Schmoller'in öncülüğünde 1880'lerde ortaya çıkar. Bununla birlikte Friedrich List'in *Milli Ekonomi Sistemi* adlı eserinin 1841 yılında yayınlanması, Eski Tarihçi Okul'un başlangıcı olarak kabul edenler de bulunmaktadır.⁶³

Bu yaklaşımın erken örneklerinden biri olarak kabul edilebilecek Giambattista Vico'ya (1668-1744) göre bir teori, insan özneye ve bu öznenin deneyimlerine dayanmalıdır.⁶⁴ Dolayısıyla özneyi değil nesneyi konu edinen doğa bilimlerinden zorunlu olarak ayrılmalıdır. Doğa ile toplum bilimlerinin birbirinden ayrılmasını öngören “yöntemsel düalizm” yaklaşımını benimseyen M. Weber'in, toplum bilimlerini, “kültür bilimleri” olarak tanımlayıp doğa bilimlerinden ayırması, sosyal olguların farklı kültürlerde farklı görünümlere sahip olmasının bir sonucudur. Sosyal olgular, insan öznelliğinin, yani kültürün bir sonucuysa bu olguları açıklayan yasaların kültürel bir nitelik taşıyacağı, evrensel olamayacakları da açıktır.⁶⁵ 20. yüzyılın önemli isimlerinden Friedrich von Hayek, yöntemsel monizme karşı çıkarak sosyal bilimlerin doğa bilimlerini taklit etmesini “bilimcilik (scientism)” olarak adlandırır.⁶⁶

Alman Tarihçi Okulu, insanı ve insanın ürünlerini ele alan bilimsel çalışmaların, doğa bilimlerindeki gibi nedensellik üzerinden türetilen evrensel yasalar yerine tarihsel birikimin anlaşılması ve yorumlanmasına dayanması gerektiğini iddia eder. Bu nedenle insani bilimlerin hepsini tarih başlığı altında toplar. Onlara göre doğal ve tarihsel bilimler vardır. A. Comte'ta görüldüğü gibi pozitivist yaklaşım ise doğa bilimlerini örnek aldığından “sosyal bilimler” veya “sosyoloji” ismini kullanır ve ayrı bir tarih başlığı açmaz.⁶⁷

İlk örneklerinden biri Johann Gottfried Herder (1744-1803) tarafından sergilenen Alman Tarihçi Okul'un yaklaşımına göre tarihi belirleyen, “genelliği değil bireyselliğidir.” Doğa olayları nedensellik çerçevesinde açıklanabilir ancak insan tekilliklerinden oluşan tarih, “anlama” yöntemiyle

⁶² Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 146-157.

⁶³ Hodgson, *How Economics Forgot History*, s. 58.

⁶⁴ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, s. 27

⁶⁵ Max Weber, *Sosyal Bilimlerin Metodolojisi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2012, s. 103.

⁶⁶ Blaug, *İktisatta Yöntem*, s. 51.

⁶⁷ Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 162, 184, 199. Bu çalışmada “sosyal bilimler” veya “sosyoloji” kavramlarının kullanılması, pozitivist yorumun tercih edilmesinden değil, bu kavramların Türkiye’de yaygınlaşmış olmasındandır.

ortaya konulabilir.⁶⁸ Herder'in açtığı yolu takip eden Alman Tarihçi Okulu, tarihte evrenselleri değil bireyselleri görür.

Bu yaklaşımı sergileyen Leopold von Ranke (1795-1886), Hegel'i kastederek, tarihe evrenselci idealar giydirmek yerine "tarihi, olduğu gibi bilme"ye vurgu yapar. Aksi takdirde tarihi gerçeklikten uzaklaşacağımızı öne sürer.⁶⁹ Ranke'nin bu yaklaşımı, toplumsal gerçekliği bilmek için empirik verilere dayalı betimleyici açıklamaları öngörür.

Wilhelm Dilthey (1833-1911), "yaşama felsefesi" olarak adlandırdığı yaklaşımında insanı sadece mekanik öğelerle ele almaz, onu psikolojik ve tarihsel kimliğiyle bir bütün olarak değerlendirir. Bu nedenle doğadaki olaylar mekanik ilişkilerin açıklamasına dayanırken insani davranışların ancak anlama yöntemiyle ortaya konulabileceğini iddia eder. Ona göre "Duyulara dıştan verili olan işaretler aracılığıyla içsel gerçekliğin bilinmesini sağlayan bu yöntemle anlama"⁷⁰ denilmektedir. Dilthey'e göre insanın kendini açtığı tarih, ancak yazılı metinlerin yorumlanmasıyla, yani hermeneutik yöntemle anlaşılabilir. Tarihçi Okulun yazılı metinleri yorumlayarak insanlık tarihini ve dolayısıyla toplumları anlama çabasının bir sonucu olarak tarih, yazının bulunmasıyla başlatılır.⁷¹ İnsan, doğadan farklı olarak bir tane (ruha) sahip olduğu için insanı konu edinecek bilimlerin de doğa bilimlerinden farklı olması gerekir ve bunun adı da tin bilimleridir. Dilthey, doğa bilimleri dışında kalanlara tin bilimleri adını verir ve bu bilim grubunun "toplum bilimleri" (sosyal bilimler), 'tarih bilimleri', 'kültür bilimleri' olarak adlandırılmasını "diğer uygunsuz terimler"⁷² diye vasıflandırarak reddeder.

Tarihçi Okulun önemli bir ismi olan Wilhelm Windelband (1848-1915), doğa ile tarih bilimleri arasındaki ayrımın netleştirilmesi gerektiğini belirtir ve doğa bilimleri evrensel yasalarla ilgilenirken tarih bilimlerinin tekilliklerle ilgilendiğini öne sürer. Buradan hareketle bilimleri, nomotetik (yasa koyucu) ve idiografik (tekil olanı betimleyici) bilimler diye ikiye ayırır. Heinrich Rickert (1863-1936) de bilimin sadece evrenselci doğa bilimleriyle ve onun yöntemleriyle sınırlandırılmasına itiraz eder ve bu yaklaşımın Bacon'dan beri süregelen pozitivist-empirist tutumun bir sonucu olduğunu iddia eder.⁷³

İtalyan tarihçi Benedetto Croce (1866-1952) de Alman Tarihçi Okulunu izleyerek tüm bilginin duyusal verilerle elde edilmiş tekil önermelerden oluştuğunu ve bu nedenle tarihsel bilgi olduğunu iddia eder.⁷⁴ Duyusal veriler, mantık formları içerisinde ortaya konulur, yani aklın nedensellik ilkesine dayanarak ve buradan bir zorunluluk üreterek genel yasalara ulaşılır. Ancak ortaya konulan önermelerde özne-yüklem özdeşliği bulunmamaktadır. Ona göre deney ile mantık birbiriyle örtüşmez. Genel ve evrensel kavramlar, sadece deney ve mantıktan değil, sezgilerden de kaynaklanır. Duyusal verilerden evrensel kavramlara geçerken araya değer yargıları girer. Bilgi, tinsellik içinde oluşur, tinsellikten bağımsız bir bilgi süreci yoktur. Tinsellik ise tarihsel bilgi, mantıksal formlar ve öznel değerlerin bir sentetik birliğidir.⁷⁵

Tarihselci yaklaşımın bir başka temel niteliği de bilimsel bilginin öznel olduğunu iddia etmesidir. İngiliz tarihçi R.G. Collingwood (1889-1943) tarih biliminde nesnelliğin hiçbir zaman

⁶⁸ Özlem, *age*, s. 74, 157.

⁶⁹ Peter Burke, **Tarih ve Toplumsal Kuram**, (Çev. Mete Tunçay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 5-7.

⁷⁰ Wilhelm Dilthey, **Hermeneutik ve Tin Bilimleri**, (Çev. Doğan Özlem), İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999, s. 86.

⁷¹ Suavi Aydın, "Türk Tarihçiliği: Feodalite Örneği", **Toplum ve Bilim**, S. 91, Kış 2001/2002, s. 53.

⁷² Dilthey, **Hermeneutik ve Tin Bilimleri**, s. 28.

⁷³ Hodgson, **How Economics Forgot History**, s. 21; Kaymakçı, **İktisat Metodolojisi**, s. 107-108.

⁷⁴ Benedetto Croce, **Theory & History of Historiography**, London: George G. Harrap Co. Ltd, 1921, s. 104.

⁷⁵ Croce, *age*, s. 25-26.

olamayacağını iddia eder, çünkü tarihçi, kendi zamanından ve kültürel bağlamından kopuk değildir ve bu nedenle bunların etkisinde kalarak bir tarih kaleme alır. Ancak bu, bütünüyle göreci bir tarih de değildir, çünkü tarihçinin hiçbir zaman nesnel olamaması, tarihî verilerin göz ardı edilerek inandırıcı olmayan bir anlatı kaleme almayı gerektirmez.⁷⁶ Diğer bir İngiliz tarihçi Edward H. Carr (1892-1982) da “olgu fetişizmi”ni 19. yüzyıla ait bir moda olarak eleştirir ve olgudan çok tarihçinin kendisine odaklanılması gerektiğini öne sürer. Ona göre “saltık ve zamandan bağımsız nesnellik, gerçek-dışı bir soyutlamadır.”⁷⁷ Ancak bu, bütünüyle öznellik veya görelilik anlamına da gelmez, çünkü tarihçinin benimseyeceği nesnel ilke ve ölçüler olmadığında, önemsiz olaylar yığılmasından ayırıştırıp bir tarih ortaya koymak mümkün olmayacaktır. Böylece bir yandan tarihî açıklamaları tarihçinin ürettiğini kabul eder ama diğer taraftan da tarihçinin bunu tarihî vesikalara dayanarak yaptığını söyler.⁷⁸

Evrensel yasaların olmadığını iddia eden ve özellikle Yeni Tarihçi Okulda ifadesini bulan yaklaşım, iktisattaki tarihselci tutumun örneğini sergiler. Yeni Tarihçi Okulun kurucusu olarak kabul edilen Gustav von Schmoller (1838-1917), iktisatta yasaların varlığını reddetmiştir. Fakat Tarihçi Okulun ilk isimleri, bilimsel yasaların varlığına karşı çıkmamış, bunların tarihsel verilerden üretilmemelerine ve evrensel olduklarının iddia edilmesine itiraz etmişlerdir. Tarihçi Okulun ortak niteliği ise bilimsel yasaların göreci olduğu ve bu yasaların tarihsel verilere dayanması gerektiğidir.⁷⁹

Bugün tarih biliminde kullanılan yöntemlerin ve ortaya konulan açıklamaların nesnel ve evrensel olduğu artık iddia edilmemektedir. Bununla birlikte tarih bilimi; anlaşılabilir, çözümlenebilir ve belli bir ölçüde gerçeğe yaklaşır olma niteliğini de korumaktadır. Aksi takdirde tarih biliminden söz edilemeyecektir. Ne bütünüyle olgusal veriler yok sayılabilir ne de teori olmadan olgular anlaşılabilir. Ancak teorilerin zorunlu ve mutlak yasalar olarak değil, belirli bir referans çerçevesini kapsayan ve olasılık değeri içeren genelleştirilmiş çıkarımlar olarak anlaşılması gerekir. Bununla birlikte göreci tarihin, egemen ve Batı merkezci tarih söylemine getirdiği eleştiri oldukça önemlidir, ancak buradan çıkarılması gereken sonuç, “ne olsa gider” anlayışı değildir.

Alman Tarihçi Okul, Klasiklerin “Uluslararası ticaret, her iki taraf için de faydalıdır”⁸⁰ şeklinde ifade edilebilecek önermesinin evrensel geçerliliğe sahip olmadığını, serbest dış ticaretin bütün ülkelere eşit düzeyde fayda sağlamayacağını, her ülkenin kendi özgünlüklerinin dikkate alınması gerektiğini iddia etmiştir. Alman Tarihçi Okulundan F. List, serbest dış ticaret önermesine karşı “bebek sanayiler” kavramını ortaya atmış ve “Bütün bebek sanayiler korunmalıdır” diye ifade edilebilecek başka bir evrensel önermeyle ortaya çıkmıştır.⁸¹ Bu önerme, ekonominin bütünü için olmasa da gelişmekte olan sektörler için doğrudur. List’in önermesi analitiktir ve önermenin yüklemi olan korunma koşulu, önermenin öznesi olan bebek kavramının içeriğinde zaten vardır.

Burada birbiriyle çelişen iki önerme de evrenseldir ve kavramsal düzeyde kesin doğruluk değerlerine sahiptir, ancak sorun veya çelişki, bir yönüyle hangi kavramın referans alındığı, diğer yönüyle de somut hayata ilişkin uygulamalarda ve bu önermelerden türetilen iktisat politikalarında.

⁷⁶ R.G. Collingwood, **Tarih Tasarımı**, (Çev. Kurtuluş Dinçer), İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990, s. 296.

⁷⁷ E.H. Carr ve J. Fontana, **Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık**, (Çev. Özer Ozankaya), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992, s. 14.

⁷⁸ Carr ve Fontana, **age**, s. 14.

⁷⁹ Vural Savaş, **İktisatın Tarihi**, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1999, s. 490.

⁸⁰ David Ricardo, **Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 106.

⁸¹ Harald Hagemann, “German, American and French Influences on List’s Ideas of Economic Development”, **The Economic Thought of Friedrich List**, (Ed. Harald Hagemann), New York: Routledge, 2019, s. 68-69.

Işığın farklı bir yoğunluk ortamına geçerken kırılmasında olduğu gibi kavramsal düzeyde geçerli olan bir yargı da somut hayata uygulanırken kırılma yaşar. Analitik evrensel önermeler, gerçek hayata; olduğu gibi, birebir aktarılamaz, çünkü kavram ile olgu, birbiriyle özdeş değildir.

Bu konu, yine dış ticaret üzerinden açıklanabilir. Klasiklerin önerisi, mevcut uluslararası iş bölümünden fayda sağlayan, örneğin zamanın İngiltere'si gibi gelişmiş ülkelerin karşılaştırmalı pozisyonunu korurken ve hatta güçlendirirken List'in görüşü ise bu iş bölümünün zayıf tarafının, yani 19. yüzyıl Almanya'sı gibi gelişmekte olan bir ülkenin göreceli konumunu daha üst bir mertebeye çıkarmaya imkân tanımaktadır. Uluslararası iş bölümünde kendi payına, katma değeri düşük ürünlerin üretimi düşen bir ülke, serbest ticaret politikası uygulayarak mevcut refah düzeyini artırabilir, ama uluslararası konumunu değiştiremez. Buna karşın serbest ticaretin sağlayacağı kısmi faydadan bir süreliğine vazgeçip, 19. yy. ABD ve Almanya'sı gibi, bebek sanayilerini destekleyen korumacı politikalarla uluslararası iş bölümünde daha avantajlı bir konum elde edilebilir.⁸²

Kesin doğruluk değerine sahip evrensel bir önermenin farklı referans çerçevelerinde farklı sonuçlar vermesinin nedeni, soyut kavramsal doğrular ile somut gerçeklik arasındaki kapanmayan açıklıktır. Kavram ve teoriler, somut varlıklarla özdeş değildir, onları temsil ederler ve olgunun kavranmasına imkân verirler. Bununla birlikte kavram ve teoriler, somut olgudan türemekle birlikte bütünüyle pasif de değildir, olgunun anlaşılmasına ve davranışların yönlendirilmesine müdahale ederek aktif bir tutum da alırlar.

Evrensel önermelerden oluşan teorilerin farklı zaman ve mekânlarda yanlışlandığına sıklıkla rastlanmaktadır. Bunun tipik bir örneğini Thomas R. Malthus'un (1766-1834) nüfus teorisinde görmek mümkündür. Malthus, "besinin insan geçimi için zorunlu olduğu ve üreme arzusunun insan hayatı boyunca sürdüğü"⁸³ postülalarından hareketle "kontrol altına alınmadığında nüfusun geometrik olarak, buna karşın geçim imkânlarının ise aritmetik olarak artacağını"⁸⁴ ifade eden bir teoriye ulaşmıştı.

Malthus'un, besinin insan hayatı için zorunlu olması ile üreme içgüdüsünden oluşan iki kabulden yola çıkarak ulaştığı sonuç, evrensel bir önerme formunda ortaya konulmuştu ve bunu doğrulayan pek çok örneğe rastlanmıştı. Ancak sentetik evrensel bir önermenin (teorinin) geçmişte veya belirli koşullarda doğrulanması, gelecekte de doğrulanacağı anlamına gelmediği gibi her durumda aynı sonucu vereceği de iddia edilemez. Nitekim teknolojik gelişmelerin ve sosyo-kültürel değişimin etkisiyle besin üretimi, nüfus artışının önüne geçebilmiştir. Hatta bugün besin üretimi de dâhil genel refah artışı istikrarlı bir şekilde sürerken özellikle gelişmiş ülkelerde nüfus artışının sifıra yaklaşması durumu söz konusudur. Malthus'un nüfus teorisi, sentetik evrensel önermelerin her zaman doğru olmadığının çarpıcı bir örneğini oluşturur.

Ancak evrensel düzeyde doğruluk değerine sahip olmamakla birlikte önermelerin doğrulandığı koşullarda sunmuş olduğu veriler bile önemlidir ve insanlığın bilgi birikimine katkı sağlamaktadır. Bu nedenle belirli koşullarda yanlışlanan önermeleri bir kalemde değersizleştirmek yerine bunların hangi koşullarda veya referans çerçevesinde doğrulandığını, hangisinde ise yanlışlandığını ayırt etmek ve ilgili önermedeki doğruluk payını açıklığa kavuşturmak gerekir. Aritmetik ve geometrik gibi ölçümlemeleri bir yana bırakılırsa, Malthus'un nüfus teorisi, Sanayi

⁸² Hodgson, **How Economics Forgot History**, s. 61.

⁸³ Thomas Robert Malthus, **First Essay on Population**, Palgrave MacMillan, 1966, s. 11.

⁸⁴ Malthus, **age**, s. 14.

Devrimi öncesinde büyük ölçüde doğruluk payına sahiptir. Teorinin farklı koşullarda yanlışlanması, doğruluk değeri taşıdığı sonuçların göz ardı edilmesini gerektirmez.

1.2.2. Kurumcu İktisat

Her bir tekil olgunun kendine özgü niteliklerini ön plana alan bir başka okul da Kurumcu İktisat'tır. Alman Tarihçi Okul'un bir devamı olarak değerlendirilen⁸⁵ ve ağırlıklı ABD'de gelişen bu yaklaşıma göre karar birimi birey olmasına karşın bireyler, kararlarını kurumsal çerçeve içerisinde verirler. Bu sebeple bireyler tarafından verilen kararları anlamlandırmak veya açıklamak için kurumsal yapıya odaklanmak gerekir. Zaten Kurumcu Okulun kurum kavramına verdiği anlam da bu çerçeveyi belirlemektedir. Veblen'e göre kurum, "normlar ve idealler bütünü"⁸⁶ veya "toplumun çoğunluğu tarafından benimsenen düşünce alışkanlıkları"⁸⁷ iken North'a göre "bir toplumda oynanan oyunun kurallarıdır."⁸⁸ "Kurumlar, insanoğlunun insani etkileşimi şekillendirmek için geliştirdiği her türlü kısıtlamayı içerirler. ... [Bunlar] hem insanların koyduğu kurallar gibi formel kısıtlamaları, hem de teamüller ve davranış biçimleri gibi enformel kısıtlamaları"⁸⁹ kapsar.

Kurumcu Okul'un gelişiminde Veblen'in önemli bir yeri vardır ve daha sonraki çalışmalar, bu okulun kurucusu olarak Veblen'i göstermiştir. Marksizm ve Alman Tarihçi Okulu'ndan etkilenen Veblen,⁹⁰ temel eserlerinden biri olan *Aylak Sınıfın Teorisi*'nde düşünce alışkanlıkları olan kurumların ekonomik işleyişi nasıl etkilediğini incelemiştir. Veblen'e göre tarihte mülk sahiplerinin aylak bir biçimde yaşaması, yani üretici olmayan bir tüketimde bulunması veya gösterişe dayalı bir tüketim alışkanlığı edinmesi, ekonominin gelişimini olumsuz etkilemiştir.⁹¹

Veblen'in görüşlerinin önemli bir dayanağı da Darwin'in geliştirdiği evrim teorisidir. Veblen, evrim teorisinden esinlenerek bireysel davranışların gerisinde yatan alışkanlık, içgüdü ve kuralların önceliğini ön plana çıkarmıştır.⁹² Veblen'e göre bireylerin davranışlarını, toplumun çoğunluğu tarafından benimsenen düşünce alışkanlıkları belirler ve bu düşünce alışkanlıklarının arka planında ise ustalık, yağmacılık, ebeveynlik gibi içgüdüler bulunmaktadır.⁹³ Veblen'in bu yaklaşımı, neo-klasik iktisadın "rasyonel insan" kavramına eleştirel tutumunun bir sonucudur.

Veblen, evrimci yaklaşımının bir sonucu olarak birey ile toplum arasında tek yanlı bir determinizme karşıdır. Bireyin davranışlarını toplumsal düşünce alışkanlıkları şekillendirse de bireyler bütünüyle edilgen değildir ve kurumların değişiminde rol oynarlar.⁹⁴

Kurumcu İktisat'ın önde gelen isimleri arasında yer alan J.R. Commons, Kurumcu İktisat'a teorik katkısından daha çok pratiğe yönelik çalışmalarıyla bilinmektedir. Özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında savaşların yol açtığı sosyal ve ekonomik sorunlar karşısında kurumsal çözümleriyle ön plana çıkmıştır. ABD'de çeşitli idari birimlerde yer alarak çalışanların haklarının geliştirilmesine ve sosyal

⁸⁵ Geoffrey M. Hodgson, *The Evolution of Institutional Economics*, London: Routledge, 2004, s. 7.

⁸⁶ Ayşe Buğra, *İktisatçılar ve İnsanlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 374.

⁸⁷ Hodgson, *The Evolution of Institutional Economics*, s. 361.

⁸⁸ Douglass C. North, *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2010, s. 9.

⁸⁹ North, *age*, s. 10.

⁹⁰ Hodgson, *The Evolution of Institutional Economics*, s. 7.

⁹¹ Torstein Veblen, *Aylak Sınıfın Teorisi*, İstanbul: Babil Yayınları, 2005, s. 19-21, 44.

⁹² Hodgson, *The Evolution of Institutional Economics*, s. 449.

⁹³ Veblen, *Aylak Sınıfın Teorisi*, s. 27-28.

⁹⁴ Hodgson, *The Evolution of Institutional Economics*, s. 133-134.

güvencenin sağlanmasına yönelik politikaların uygulanmasına katkıda bulunmuştur.⁹⁵ Neo-klasik serbest piyasa felsefesine karşı çıkararak piyasanın devlet tarafından düzenlenmesi gerektiğini öne sürmüştür. Commons'ın bu yaklaşımında pragmatizmin etkisi görülür ki pragmatizm, Kurumcu İktisat'ın öncelikli felsefi dayanağını oluşturmuştur.⁹⁶

Pragmatizmin etkisi, bir başka Kurumcu iktisatçı W.C. Mitchell'de de görülür. Mitchell'e göre iktisat, soyut kavramlar yerine insan davranışlarını inceleyen bir bilimdir. İnsan davranışları ise içgüdü ve alışkanlıklarla anlaşılır. Mitchell, bu yaklaşımını konjonktür teorisi üzerinden açıklamıştır. Her bir konjonktür dalgasının bireysel davranışlardan ziyade kurumsal yapıların altında yatan güçler ve etkileşimler tarafından belirlendiğini belirtmiştir. Mitchell'in Kurumcu İktisat'a katkısı, daha çok makro ekonomi üzerine olan çalışmaları sayesinde. Veblen'in bireysel davranışları yönlendiren toplumsal alışkanlıklara dayalı kurumsal yaklaşımı, Mitchell'de makro ekonomik büyüklükler ve düzenlilikler olarak ortaya çıkmıştır.⁹⁷

Nihayetinde bir kuruluş, sadece bina, araç gibi maddi varlıklar veya söz konusu kuruluşun belirli bir zamandaki çalışanlarından ibaret değildir, bilakis bunları bir araya getiren ve bir düzene sokan kurallardan da oluşur. North, oyun ile oyuncuları birbirinden ayırır ve oyunculardan meydana gelen oluşumları kuruluş (organisation) olarak adlandırır. Kuruluşlar ise siyasi, ekonomik, toplumsal ve eğitim alanındaki yapıları içerir ve kuruluşlara siyasi parti, şirket, dernek, okul gibi örnekler verilebilir.⁹⁸ Buna karşın North'un kuruluş olarak adlandırdığı yapıları kurum kavramı içerisine dâhil eden görüşler de bulunmaktadır.⁹⁹

North'a göre kurumsal değişim, toplumsal dönüşümü anlamanın anahtarını sunar¹⁰⁰ ve aynı zamanda toplumsal yapıyı bir yönüyle yansıtırken diğer yönüyle de şekillendirir. Bu nedenle bir ekonomik sistemin temel nitelikleri, ilgili toplumun sahip olduğu kurumlardan anlaşılabilir.

Bununla birlikte Kurumcu İktisat'ın özellikle Daron Acemoğlu-John Robinson¹⁰¹ ve Timur Kuran¹⁰² örneğinde sergilenen versiyonu, emperyalizm dönemindeki Batı dışı toplumları “medenileştirme misyonu”nun bir devamı olarak görülebilir. Modern dönem kolonyalizm çağı, Hristiyanlaştırma misyonu ile ele ele yürümüş ve Batı'nın sekülerizasyonu ve özellikle Fransız Devrimi sonrasında bu misyon, yerini medenileştirmeye bırakmıştı. Emperyalist ülkeler, sömürge düzenlerini,

⁹⁵ Hodgson, *age*, s. 286.

⁹⁶ Hodgson, *age*, s. 66.

⁹⁷ Hodgson, *age*, s. 309, 312, 314.

⁹⁸ North, *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, s. 11-12.

⁹⁹ Hodgson, *The Evolution of Institutional Economics*, s. 437, 450.

¹⁰⁰ North, *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, s. 9.

¹⁰¹ Daron Acemoğlu ve James A. Robinson, ABD-Meksika sınırının ortasında yer alan ve bir yarısı ABD, diğer yarısı da Meksika sınırına dâhil olan Nogales isimli kasaba üzerinden yaklaşımını ortaya koyar. Kasabanın her iki tarafının da etnik kimlik, coğrafya, iklim gibi benzeri koşullara sahip olmasına rağmen ABD tarafındaki kısmının zengin, Meksika tarafındaki ise fakir olmasını, sahip olunan kurumlara bağlar. Acemoğlu'na göre kasabanın iki tarafındaki gelişmişlik farkının nedeni, Meksika'da dışlayıcı (extractive), ABD'de ise kapsayıcı (inclusive) kurumların varlığıdır. (Daron Acemoğlu ve James A. Robinson, *Why Nations Fail*, London: Profile Books, 2012, s. 7, 74.) Hâlbuki sadece Nogales kasabasının her iki yanına bakılarak ya da ABD'nin küresel hegemonyası göz ardı edilerek ABD ile Meksika kurumlarının farklılığı anlaşılabilir. Benzeri bir karşılaştırma Nogales'in her iki yakası arasında değil de New York'un iki semti olan Manhattan ile Harlem arasında da yapılabilir ve bu iki semt arasındaki gelişmişlik farkı, Nogales'in iki yakası arasındakinden daha az değildir.

¹⁰² Timur Kuran'ın *Yollar Ayrılırken* adlı kitabı, bu yaklaşımın tipik örneğini oluşturmaktadır. Emperyalizmin rolünü yok sayıp her şeyi oryantalist “durgunluk” kavramıyla açıklama çabasında bu yaklaşım görülür. (Kuran, *Yollar Ayrılırken*, s. 34) Kurumcu iktisadın bu versiyonu, bütün kurumları dikkate almasına rağmen emperyalizmin de bir kurum olduğunu ısrarla görmezden gelir. (Kuran, *age*, s. 37-38)

vahşi ve barbar toplumları medenileştirme misyonuyla meşrulaştırmaya çalışmışlardı.¹⁰³ Hem modernleşme teorileri hem de Kurumcu İktisat'a ait çalışmaların belirli bir kısmının, Batı dışı ülkelerin kendi gelişme yollarını bulmak yerine kapitalist ülkelere entegrasyonu öngördüğü de göz ardı edilemez.

1.2.3. Dünya-Sistemi Teorisi

Evrenselciliğe karşı tarihselci yaklaşımın üçüncü kolunu oluşturan Dünya-Sistemi teorisi, Bağımlılık teorisinden beslenerek gelişmiştir. Bağımlılık Okulu, ilk önce Latin Amerika'nın kalkınma sorununa veya geri kalmışlık statüsüne sahip olmasının nedenlerine yönelik yapılan çalışmalarda ortaya çıkmıştır. Arjantinli ekonomist Raul Prebisch, Hans Singer gibi öncüler tarafından ortaya konulan bu yaklaşım, kapitalist ülkelerin yolunu izleyerek ve kapitalist ekonomilere entegre olarak kalkınmanın sağlanamayacağını, sadece geri kalmışlığın yeniden üretileceğini öne sürer. Latin Amerika'nın Avrupa'yla bir tutulamayacağını, çünkü Avrupa kapitalist aşamaya girerken yanı başında bir Avrupa veya gelişmiş bir Batı yoktu. Aynı şekilde Avrupa'nın gelişmesinde rol oynayan sömürgelere Latin Amerika sahip değildir. Bu nedenle Latin Amerika hiçbir zaman Avrupa'nın izlediği yolu izleyemez ve benzeri bir sonucu elde edemez. Öyleyse Latin Amerika'nın izlemesi gereken, kendine ait bir yoldur, kapitalist modernleşme yolu değil.¹⁰⁴ Bağımlılık Okulu, bu tutumuyla evrenselci değil, tarihselci bir yaklaşım sergiler.

Uluslararası iktisadi ilişkilere evrensel düzlemde değil de az gelişmiş ülkeler perspektifinden bakan Bağımlılık Okulu'nda Paul A. Baran, Paul Sweezy, Andre Gunder Frank, Samir Amin gibi isimler ön plana çıkmıştır. Frank'a göre dünya genelinde "metropol" ve "uydu" ülkeler bulunur ve bu iki yapı arasındaki ilişki, eşitsiz bir ilişkidir ve az gelişmiş ülkeler açısından modernleşmeye değil, eşitsizliğin yeniden üretimine neden olur. Küresel hegemonyaya ulaşan kapitalist sistemde uydu ülkelerin metropol ülkelerin seviyesine çıkma imkânı bulunmadığını ve uydu ülkeler için sadece "az gelişmişliğin gelişmesi"nden söz edilebileceğini vurgular.¹⁰⁵

Bağımlılık teorisinin dünya ölçeğinde geliştirilmiş bir versiyonu olarak görülebilecek olan ve Immanuel Wallerstein tarafından ortaya konulan Dünya-Sistemi teorisi, olguların tekil yapılardan ziyade bütünlükler içerisinde açıklanması gerektiğini düşünür ve bu bütünlüğü dünya-sistemi olarak adlandırır. Wallerstein'a göre dünya-ekonomi ve dünya-imparatorluk olmak üzere iki tür bütünlük veya dünya-sistemi bulunur. Avrupa, dünya-ekonominin örneğini oluştururken Osmanlı, Çin gibi devletler dünya-imparatorluk yapılarıdır. Modern dönemde kapitalizm olarak adlandırılan Avrupa dünya-ekonomisi küresel hegemonyaya ulaşarak dünya-imparatorlukları kendi sistemine katmış ve böylece kapitalist veya modern dünya-sistemi tek bir bütün olarak ortaya çıkmıştır. Bugün itibarıyla kapitalist dünya-sistemi küre üzerinde egemenliğini kurduğu için herhangi bir ülkenin durumu, ancak dünya-sisteminin bütünlüğü içerisinde anlamlandırılıp yorumlanabilir. Bu bütünlük dikkate alınmadan hiçbir ülkeye dair doğru değerlendirmeler yapılamaz.¹⁰⁶

¹⁰³ Yılmaz Çolak, "Türkiye'de Medeniyet ve Modernleşme", **Muhafazakâr Düşünce**, S. 21-22, Yaz-Güz 2009, s. 148. Öyle ki Rostow, modern ülkelerin geleneksel toplumlara askerî ve isyari müdahalesinin, geleneksel kalıpları kırarak ilerici bir rol oynadığını belirtir. (W.W. Rostow, **The Stages of Economic Growth**, Cambridge: Cambridge University Press, 1960, s. 6, 11.) Kapitalizmin geri kalmış ülkelere müdahalesinin hem liberal hem de Marksist okullarda benzeri bir yaklaşıma sahip olması ilginçtir.

¹⁰⁴ Steven Schmidt, "Latin American Dependency Theory", **Global South Studies**, January 21, 2018. Erişim tarihi: 20.08.2020.

¹⁰⁵ Andre Gunder Frank, "The Development of Underdevelopment", **Monthly Review**, 1966, s. 5, 7.

¹⁰⁶ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya-Sistemi**, C. 1, İstanbul: Yarıncılık, 2012, s. 34.

Frank'ta metropol-uydu dikotomisi Dünya-Sistemi teorisinde merkez ve periferi olarak ortaya çıkar. Wallerstein, dünya-sistemindeki blokları merkez, yarı çevre ve çevre olarak belirler. Dünya-sisteminin dışında kalan alanları ise dışsal bölge olarak adlandırır. Wallerstein'ın merkez dediği kapitalist bloktur ve çevre dediği de kapitalizme eklemlenen entegrist ekonomilerdir. Sistemde çevre ekonomilerden merkez ekonomilere kaynak transferi yapılır. Transfer yöntemlerinden biri, çevre ülkelerin üretim yapısını, merkez ülkelerin çıkarlarına göre konumlandırmasıdır. Bunun sonucunda merkez ülkelerde katma değeri yüksek ürünler üretilirken çevre ülkelerde hammadde ihracı ve katma değeri düşük, emek-yoğun ürünlerin üretimi baskın hâle gelir. Wallerstein'a göre dünya-sistemi hiyerarşik bir düzene sahiptir ve bunun zamanla değişebilen bir merkezi bulunur. Bu merkezler sırasıyla Amsterdam, Londra ve New York olmuştur.¹⁰⁷

Bağımlılık ve Dünya-Sistemi teorileri Marksist geleneğe dayanmakla birlikte Marksizmin temel kabullerinin bir kısmından ayrılmış durumdadır. Öncelikle Marksizm'e göre temel çelişki, sınıflar arasındayken bu okullara göre çevre ile merkez arasındadır. Bununla birlikte Marksizmin evrenselci yaklaşımına karşın bu teoriler ve özellikle Dünya-Sistemi teorisi, kendine yeter birim olarak dünya-ekonomi ve dünya-imparatorluk alt türleri olan dünya-sistemini önerir. Dünya-sistemi, modern kapitalist dönemde dünyayla eşitlenmiş olmakla birlikte kavramsal düzeyde dünyayla aynı değildir. Bugün tek bir dünya-sistemi olsa da geçmişte birden fazla dünya-sistemi var olmuştur. Dolayısıyla dünya-sistemi kavramı, teorik olarak bütün dünyayı kapsamaz ve bu yönüyle evrenselci değil tarihselci bir yaklaşımın örneğidir.

Hem Bağımlılık hem de Dünya-Sistemi teorisine çeşitli eleştiriler getirilmiştir. Huricihan İslamoğlu, pek çok eleştirisinin yanı sıra bu teorinin siyasi ve askerî iktidarı dikkate almamasına ve bütün açıklama girişimini ekonomik faktörlere dayandırmasına veya indirgemesine karşı çıkar. Bununla birlikte bakış açısının merkez ülkeler olmasını da eleştirir ve bu nedenle çevre ülkelerin hegemonyaya direniş ve karşı çözüm üretme çabalarının önemsizleştirildiğini iddia eder.¹⁰⁸

Bütün önemine rağmen bu teorinin Batı merkezci yaklaşımdan kurtulabildiği de söylenemez. Diğerlerini dünya-imparatorluk olarak adlandırırken Batı'yı dünya-ekonomi olarak tanımlaması, Batı'daki sistemin siyasi ve askerî boyutunu gözden uzaklaştırmaktadır. Hâlbuki dünya-imparatorluklarda siyasi ve askerî boyut ne kadar ön plandaysa dünya-ekonomi diye adlandırdığı Batı'da da o kadar önemlidir. Dünyanın çevreleştirilmesi veya kolonileştirilmesi, sivil ticari ilişkilerle değil, ağırlıklı askerî güçle sağlanmıştır. Dünya-imparatorluk ile dünya-ekonomi olarak tanımladığı bloklar arasındaki fark, gerçekte ilkinin “piyasanın denetimi”ne dayanmasına karşın ikincisinin “piyasanın hegemonyası”nı¹⁰⁹ ön plana alması ve buradan hareketle askerî gücün kullanılma amacının farklılaşmasında yatar. Bu farklılık, askerî gücün dünya-ekonomide daha az önemli olduğu veya daha önemsiz bir rol oynadığı anlamına gelmez.¹¹⁰

Bu teoride sorgulanması gereken bir başka husus ise kapitalist dünya-sisteminin küresel düzeyde hegemonya kurmasının çevre ülkeleri de kapitalist yaptığı varsayımdır. Kapitalizmin hegemonya kurması ile kapitalist olmak farklı olgulardır. Çevre ülkelerin kapitalist dünya-sistemine dâhil olması onları hiçbir zaman kapitalist yapmaz, sadece kapitalizmin çıkarlarına entegre eder. Bu

¹⁰⁷ Wallerstein, *age*, s. 75, 78.

¹⁰⁸ İslamoğlu, *Devlet ve Köylü*, s. 67.

¹⁰⁹ “Piyasanın denetimi” ile “piyasanın hegemonyası” kavramları Beşinci Bölüm'de açıklanacaktır.

¹¹⁰ Bkz. Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, Ankara: İmge Kitabevi, 2001, s. 166.

nedenle dünya-sistemini, kapitalizmin entegrist ekonomiler üzerinde kurduğu hegemonya olarak anlamak daha isabetli olacaktır.

Bununla birlikte Bağımlılık teorisinin empirik verilerle çürütüldüğüne veya her iki teorisinin popülaritesini kaybettiğine yönelik iddialar¹¹¹ ise ihtiyatla karşılanmalıdır. Bütün eleştirilere rağmen dünya sisteminin kapitalist-hegemonik ülkeler lehine işlediği ve entegrist ülkeler zaman zaman görece gelişmeler kaydetseler de yapısal bir değişimin olmadığı ve bu sistem dâhilinde olamayacağı, birkaç yüzyıllık tarihî tecrübenin sonucudur. Bu nedenle söz konusu teoriler birtakım boyutlarıyla revize edilebilir ve daha açıklayıcı teorilerle geliştirilebilirler ancak dünya sisteminin kaynak sömürsüne dayandığına yönelik tespitleri, bu teorilerin en güçlü yönüdür ve sömürü mekanizması sürdüğü müddetçe bu teoriler de önemlerini koruyacaktır.

1.3. Yöntemlerin Optimal Sentezi

Methodenstreit olarak adlandırılan yöntem tartışması, farklı boyut ve zeminlerde devam etmiştir. Ancak uç yorum veya tutumlar bir kenara bırakıldığında bu iki yöntemi benimseyen okullar arasında tam bir karşıtlıktan söz edilemez. Çünkü ister tümdengelimci ister tümevarımcı yöntemler kullanılsın her ikisi de kavram ve deneye başvurmak zorundadır. Biri kavramdan hareket ederek başlar ve hipotezini deneye ispatlamaya çalışır, diğeri ise deneyden yola çıkar ve yine evrensellik iddiasında bulunursa da kavramlara ulaşır. Her halükârda kavram ve deney, bilimsel çalışmaların vazgeçilmez iki unsurudur. Hangisinin öncelikli olduğu ve bunlara (kavram ve deneye) yüklenen anlamın içeriği farklılaşsa da her ikisi vazgeçilmezliğini sürdürür. Yani kavram olmadan bilim yapılamayacağı gibi deney olmadan da yapılamaz.¹¹² Zira kavramsız deney kör, deneysiz kavram da boştur.¹¹³

Bu nedenle yöntemlerden birini tercih edip diğeri yok saymak, anlamlı görünmemektedir. Her ikisinin de kullanılması ve belki öncelikli olarak tercih edilmesi gereken yerler farklı olabilir, ancak her ikisi de vazgeçilmez niteliktedir. Aynı şekilde evrensel “payda”yı göz önünde bulundurmak ile toplumsal (tikel) “pay”ı birlikte dikkate almak, pekâlâ mümkündür. Evrensel payda için yerel farklılıklar göz ardı edilemeyeceği gibi yerel farklılıklar için de ortak nitelikler yok sayılamaz.

Tümdengelim yöntemini kullanan ve evrensel yasa veya kavramlar üzerine bina edilen teorilerin birtakım kabullerinin sorgulanması ise zorunludur. Çünkü bu yasa ve kavramlar formel olarak evrensel nitelikte olsa da her zaman belirli bir perspektifi içinde barındırır. Söz konusu perspektifi meydana getiren öznel değer ve çıkarlar tespit edilmeden hiçbir kavram ve teori bütünüyle anlaşılmış olmayacaktır. Bu nedenle ilgili kavram ve teorilerin yapı-sökümünün gerçekleştirilmeden kullanılması, yanlış sonuçlar çıkarılmasına neden olacaktır.

¹¹¹ M. Asım Karaömerlioğlu, “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları”, **Toplum ve Bilim**, 2001, s. 96.

¹¹² Hodgson, modern dönem sosyal bilimlerde tümevarım ve tümdengelim her ikisinin de kullanıldığını ve empirik veri ile genel teorileştirme kutuplarından birini tercih etmek yerine her ikisinin de sınırlılıklarının dikkate alınarak kullanılması gerektiğini belirtir. Bkz. Hodgson, **How Economics Forgot History**, s. 21. Ayrıca Bkz. Keynes, **The Scope and Method of Political Economy**, s. 20; Cemal Kafadar, **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken**, İstanbul: Metis Yayıncılık, 2009, s. 25.

¹¹³ Immanuel Kant, **Arı Usun Eleştirisi**, İstanbul: İdea Yayınevi, (Çev. Aziz Yardımlı), 1993, s. 66: “Duyarlık olmaksızın bize hiçbir nesne verilemez, ve anlık olmaksızın hiç biri düşünülemez. İçeriksiz düşünceler boş, ve kavramlar olmaksızın sezgiler kördürler.”

Anaakım iktisattaki kavram ve teorilerin yapı-sökümü önemli olmakla birlikte söz konusu evrensel yasa ve kavramların tek alternatifi, bunların varlığını tümünden reddeden empirik tikelcilik veya partikülarizm değildir. Tarihçi Okul'un etkinliğini sınırlayan, genelgeçer yasa ve kavramlar üretmeye karşı direnci olmuştur. Hâlbuki neo-klasik varsayımlara karşı kavramsal düzlemde kalarak daha etkin bir duruş sergilenebilirdi. Nitekim Weber'in "ideal tip" yaklaşımı, kavramsal düzlemde kalma çabasıdır.

Nihayetinde tümdengelim-tümevarım, evrenselci-tarihselci, kurumcu-maddeci gibi ikiliklere dayalı yöntem tercihleri, bir yönüyle Batı'daki sınıf çatışmasının bir sonucudur. Avrupa'daki sınıf çatışmasının yansımasını yöntem tercihlerinde ve zıtlaşmasında görmek mümkündür. Ancak sınıflı toplumların aksine üretim sistemlerinde çatışma yerine farklı toplumsal kesimlerin organik iş birliğine dayalı bir bütünlük görülür. Rakabe üretim sistemi, ileriki sayfalarda açıklanacağı üzere, Persler, Araplar ve Türkler gibi göçebe toplumlar ile yerleşik tarım toplumlarının organik bütünlüğüne dayanır. Ekonomik yapı, organik bütünlükle oluşuyorsa böylesi bir toplumun anlaşılmasını sağlayacak yöntem de benzeri bir şekilde farklı unsurların organik bütünlüğüne dayanmak zorundadır. Bu nedenle Batı'da görülen yöntem çatışmasında herhangi birinden yana tavır almak yerine, her ikisinin de dışında kalıp organik bir tutum sergilemek, ele alınan olgunun -Osmanlı'daki ekonomik sistemin- anlaşılması için gereklidir.

Üstelik söz konusu ikiliklerin hepsi, indirgemecilikle maluldür. Hayat, maddi unsurlardan oluştuğu gibi idealist bir boyuta da sahiptir. Bunlardan birini ön plana çıkarıp diğerini yok saymak veya hafife almak, belki sınıf çatışmasının kaçınılmaz kıldığı bir tutum olabilir ama hayatı bütünüyle kavrayan bir yaklaşım değildir. Bu tezde farklı unsurların diyalektik birliğine veya organik bütünlüğüne dayalı bir yöntem tercih edilmiştir. Bu nedenle her iki indirgemeci tutumun her birine benzeyen ya da ona yaklaşan bir tutumun görülmesi, bunlardan birinin tercih edildiği anlamına gelmez, sadece bütüncül bir yöntemin uygulandığını gösterir.

2. BÖLÜM:

OSMANLI ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI

Osmanlı'daki ekonomik sistemin nasıl tanımlanabileceğine ilişkin, özellikle 1960'lardan itibaren yoğun tartışmalar yapılmış ve bu tartışmalarda farklı öneriler ortaya çıkmıştır. Bu konuda feodalizmden ATÜT'e, patrimonyalizmden sui generisçiliğe, vergisel üretim tarzından pre-kapitalizme kadar çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bu yaklaşımları ayrıntıyla ele almadan önce konuyla ilgili dünya genelinde gündeme gelen görüşler ana hatlarıyla değerlendirilecek ve hemen arkasından Türkiye'de ortaya konulan yaklaşımların hangi ölçüye göre sınıflandırıldığı açıklanacaktır.

Bu konunun Türkiye'de gündeme gelmesi, Marx'ın *Grundrisse* adlı eserinin yayınlanıp çeşitli dillere çevrilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Marx tarafından 1857-1858 yıllarında yazılan ve "Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma" alt başlığını taşıyan *Grundrisse*, ilk kez 1939 yılında Moskova'da yayınlanmıştır. "Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri" başlığını taşıyan ve *Formen* olarak da bilinen *Grundrisse*'nin alt bölümü ise 1952 yılında basılmıştır. *Grundrisse*'nin tamamının 1953 yılında Berlin'de yeniden yayınlanması ve hemen arkasından pek çok dile çevrilmesi, Marx'ın unutulmuş bu eserini ilgi odağı hâline getirmiştir.¹¹⁴

Bu kitabın yeni tartışmaları tetiklemesinin nedeni, *Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri (Formen)* adlı bölümde toplumların gelişim evrelerini ele alması ve antik, Asyatik, Cermenik, Slav üretim tarzlarını incelemesidir.¹¹⁵ *Grundrisse*, ATÜT kavramının ayrıntıyla irdelenmesi dolayısıyla söz konusu tartışmaların temel metni hâline gelmiştir.

Tartışmaya kaynaklık eden gelişme, 1931 yılında Sovyetler'in öncülüğünde düzenlenen konferansta tarihî evrim şemasının standart ve tekçi bir yoruma sabitletlenmesidir. Daha sonra Stalin tarafından formüle edilen¹¹⁶ bu şemaya göre tarihî evrim, ilkel-kölecî-feodal-kapitalist-sosyalist aşamalardan meydana gelmiştir. *Grundrisse*'nin geniş çevrelerde bilinir hâle geldiği 1950'li yıllarda Macar kökenli Sovyet ekonomist Evgeni Varga (1879-1964), ATÜT tartışmalarını başlatan isimlerden biri olmuştur. Varga, 1931 yılında kabul edilen şemaya itiraz etmiş ve ATÜT'ün bağımsız bir üretim tarzı olduğunu öne sürmüştür. Varga'ya göre ATÜT'te özel mülkiyet değil sadece tasarruf hakkı bulunur ve bu yönüyle ATÜT, bireysel mülkiyetin hâkim olduğu Cermen üretim tarzından ayrılır. Varga, ATÜT'te devletin çok önemli bir görev üstlendiğini, su kanallarının yapımını ve yönetimini sağladığını, bu sayede topraktan sağlanan verimliliğin arttığını belirtir. Asya'da görülen üretim tarzının farklılığını ortaya koyarken Tevrat'ta yer alan Yusuf kıssasını örnek gösterir. Yusuf'un yedi yıl süren bolluk döneminde ambarlarda tahıl stokladığını, ardından gelen yedi yıllık kıtlık döneminde de bu stokları kullandığını aktarır. Böylesi bir uygulamanın sadece ATÜT devletinde ortaya çıkabileceğini belirtir.¹¹⁷

Tartışmayı kıta Avrupa'sına taşıyan isim ise Fransız antropolog Maurice Godelier olur. Godelier de Asya'da görülen üretim tarzının kendine özgü, orijinal bir model olduğunu; Stalin'in nihai şeklini verdiği beşli aşamanın dışında bulunduğunu belirtir. Godelier'e göre ATÜT, biri ilkel topluluk

¹¹⁴ Lütfi Sunar, *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 65.

¹¹⁵ Marx, *Formen*, 1979, s. 35.

¹¹⁶ Jozef Stalin, *Diyalektik Materyalizm ve Tarihsel Materyalizm*, (Çev. Zeynep Seyhan), Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 2009, s. 42.

¹¹⁷ Evgeni Varga, "Asya Tipi Üretim Tarzı", *Asya Tipi Üretim Tarzı*, İstanbul: Ant Yayınları, 1970, s. 87, 121.

diğeri de devlet olan iki temel ögeden oluşur. ATÜT'ün ilkel topluluktan sınıflı topluma geçişin en eski şekillerinden birini oluşturduğunu öne sürer. Ancak Godelier, “Marx’a dönüş” yapmaktansa “Marksizmin geliştirilmesi”ni önerir ve bu çerçevede Marx’ın ATÜT’le ilgili önemini yitirmiş kavram ve yaklaşımlarının ayıklanması gerektiğini belirterek özellikle despotizm kavramının “bilimsel değil ideolojik” olduğunu vurgulayarak terk edilmesi gerektiğini savunur.¹¹⁸

Bu tartışmaların dallanıp budaklanmasına yol açan bir başka çalışma da Karl A. Wittfogel’in 1957 yılında yayınlanan *Oriental Despotism* adlı kitabıdır. 1950’ler, dünyanın iki karşıt kutba bölündüğü ve bu iki kutup arasında Soğuk Savaş’ın yaşandığı bir dönemdir. Her ne kadar Doğu Bloku denildiğinde Sovyetler’in öncülüğündeki Varşova Paktı anlaşılmaktaysa da daha geniş anlamdaki Doğu, Çin’i de içine alır. Sosyalist rejimlerce yönetilen Varşova Paktı ile Çin, Batı’nın karşısında yer almış ve sıcak savaş ihtimalini de içeren düşman bir konumu sürdürmüştür. Wittfogel’in bu çalışması, Soğuk Savaş döneminin siyasi atmosferini yansıtır ve Batı adına Doğu’nun niçin despotik olduğunu iktisadi ve tarihî gerekçelerle açıklama iddiasındadır.¹¹⁹ Wittfogel’in tezi, “doğrulardan yanlışlar çıkarmaktaki mahareti”nin yanı sıra arkeolojik bulgularla da yanlışlanmıştır.¹²⁰ Üstelik “Kitabın kimi bölüm başlıkları kendilerini açıklar niteliktedir: ‘Toplumdan Güçlü Bir Devlet’, ‘Despotik Güç - Total ve Zalimane’, ‘Büyük Terör.’”¹²¹ Ancak doğrulardan yanlış sonuçlar çıkarması veya insanlık tarihindeki önemli gelişmeleri oryantalist bir tutumla yorumlamasına karşın “hidrolik toplum” kavramı, tarihî bir gerçekliğe işaret etmektedir. A. Smith ve Engels’e kadar çeşitli yazarlar tarafından dikkat çekilen ve Dördüncü Bölüm’de “Sulama Devrimi” olarak adlandırılacak olan bu gelişme, insanlık tarihinde medeniyetin başlangıcı olarak kabul edilir ama Wittfogel’in kaleminde despotizmle özdeşleştirilir veya despotizmin ekonomik temeli olarak yorumlanır.

Bu dönemde Eric Hobsbawm’ın 1965 yılında *Formen*’in İngilizce çevirisine yazdığı “Önsöz”, konuyla ilgili tartışmalarda öncelikli olarak dikkate alınır olmuştur. Hobsbawm, Marx’ın ATÜT kavramına yönelik değerlendirmeler yapmış ve *Formen*’in yazıldığı dönemde Antik Mısır ve Ortadoğu’nun yanı sıra kabile toplumuna ilişkin bilgilerin yeterli olmadığını vurgulamıştır.¹²² Marx’ın Doğu toplumlarıyla özel olarak ilgilenmediğini, onları sadece kapitalizmin gelişimiyle bağlantısı noktasında dikkate aldığını belirtmiştir. İlkel toplumdan çıkış tipleri olarak belirttiği antik, Cermenik, Asyatik, Slav üretim tarzlarından hangisinin kapitalizmin gelişimini teşvik ettiği, hangisinin ise bunu engellediği üzerinde durmuştur.¹²³ Marx’a göre Asyatik Üretim Tarzı’nda özel mülkiyetin bulunmaması, kapitalizmin gelişimini engellemiş, buna karşın Antik ve Cermenik üretim tarzlarında özel mülkiyetin bulunması, kapitalizme yol açarak ilerici bir rol oynamıştır.

Hobsbawm’ın dikkat çektiği kaynak yetersizliği sorununa 1974 yılında yazdığı *Lineages of the Absolutist State* adlı eserinde Perry Anderson da değinir. Bu çalışmasının ek bölümünde ATÜT kavramını genişçe ele alır ve ATÜT’ün temel varsayımlarının çelişkili olduğunu öne sürer. Anderson’a göre kendine yeterli köy toplulukları ile devletin varlığı, birbiriyle çelişkilidir.¹²⁴ Marx’ın toprakta özel

¹¹⁸ Godelier, “Asya Tipi üretim Tarzı”, s. 141.

¹¹⁹ Jean Chesneaux, “Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları”, *Asya Tipi Üretim Tarzı*, İstanbul: Ant Yayınları, 1970, s. 27.

¹²⁰ Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumuna*, İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. XIV.

¹²¹ Mann, *İktidarın Tarihi*, C. 1, s. 116.

¹²² Hobsbawm, “Marx ile Engels’in Yapıtlarında Prekapitalist Kuruluşlar”, s. 54-57.

¹²³ Hobsbawm, *agm*, s. 62.

¹²⁴ Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, s. 489-490.

mülkiyetin yokluğu iddiasının, bir boyutuyla, Hindistan'daki İngiliz kolonyal yönetiminin hatalı verilerine ve yanlış yorumlarına dayandığını öne sürer.¹²⁵ Bununla birlikte hem Marx hem de özellikle Engels, özel mülkiyetin yokluğu ile sulama sistemlerini birbiriyle ilişkilendirmiştir, ancak özel mülkiyetin olmadığı Türkiye, İran ve Hindistan'da devletin sulama sistemi kurmadığını, buna karşın sulama sisteminin önemli olduğu ve devlet tarafından düzenlendiği Çin'de özel mülkiyetin bulunduğunu, bu nedenle sulama sistemi ile özel mülkiyetin yokluğu arasında nedensellik bağının kurulamayacağını öne sürer.¹²⁶

Orta Asya toplumları üzerine uzmanlaşan ve K. Wittfogel'in asistanlığını da yapan Lawrence Krader'in 1975 yılında yayınlanan *The Asiatic Mode of Production* adlı eseri, ATÜT hipotezinin en kapsamlı savunusunu ortaya koymuştur. Krader, Marx'ın çeşitli kaynaklarda dağınık olarak yer alan konuyla ilgili yazılarını bir araya getirerek ve faydalandığı kaynakların izini sürerek ATÜT kavramını sistematize etmiş ve onun bu kavramdan ne anladığını yirmi dört maddede özetlemiştir.¹²⁷ Krader'e göre Marx, ATÜT'ü feodalizmden ayrı bir üretim tarzı olarak gördüğü gibi aynı zamanda özel mülkiyetin yokluğu ve küçük, kendine yeterli köy topluluklarının varlığı olarak tanımlamıştır. Asya toplumları, tarihin ilk dönemlerinden itibaren yönetici ve üretici olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştır. ATÜT'te üretici emeği özgür olmayıp toprağa bağımlıdır ve bu bağımlılık, ilk planda gelenekten kaynaklanır, ancak bunun yanında devlete karşı olan yükümlülüklerin de bir sonucudur.¹²⁸

Bryan S. Turner, ATÜT konusunda dikkat çekici bir yaklaşıma sahip olduğu gibi Weber ile Marx'ın konuyla ilgili yorumlarındaki benzerliğe de dikkat çeker.¹²⁹ Turner, 1978 yılında yayınlanan *Marks ve Oryantalizmin Sonu* adlı eserinde Marx'ın ATÜT ile Weber'in patrimoniyalizm kavramlarının önemli benzerlikler içerdiğini ve her ikisinin de oryantalist bir karakterde olduğunu öne sürer.¹³⁰ Marx'ın ATÜT yaklaşımını ve tarihî evrim şemasını, oryantalist özcülük ve Hegelci teleolojizmle bağlantılandıran Turner, Doğu toplumlarının tarih dışı olduğu iddiasının sömürgecilğe hizmet ettiğini belirtir. Sadece Marx'ın Hindistan üzerine olan değerlendirmeleri değil, Hegel'in Cezayir'deki Abdulkadir İsyanı hakkındaki yorumunu da aynı minvalde değerlendirir. Fransa işgaline karşı Cezayirlilerin ortaya koyduğu isyan, "Engels tarafından 'toplumun barbarlık durumunun' 'ümitsiz' bir mücadelesi olarak dışlanırken, Cezayir'in Fransa tarafından fethi 'uygarlığın ilerlemesi yönünde önemli ve talihli bir olgu' olarak değerlendirilmiştir."¹³¹

Daha önce Anderson'ın da dikkat çektiği gibi Turner da devlet ile kendine yeterli köy birimlerinin varlığının birbiriyle çelişkili olduğunu iddia eder. Turner'a göre devlet, ancak sınıflı toplumlarda ortaya çıkar veya devletin gelişmesi, toplumun artı değer üretimine dayalı sınıflı bir toplum olduğunu gösterir. Hâlbuki kendine yeterli köy birimleri ise devlet öncesi kabile toplumlarını ifade eder. Bu nedenle her iki unsurun bir arada bulunması mümkün değildir.¹³²

1960 ve 1970'ler boyunca yoğun bir şekilde tartışılan ATÜT konusu, 1980'lerden itibaren gündemden düşmeye başlamıştır. Bu dönemdeki ATÜT tartışmalarının belki de en önemli

¹²⁵ Anderson, *age*, s. 488.

¹²⁶ Anderson, *age*, s. 491.

¹²⁷ Lawrence Krader, *The Asiatic Mode of Production*, Netherlands: Van Gorcum & Comp. BV, 1975, s. XI-XII.

¹²⁸ Krader, *age*, s. 286-296.

¹²⁹ Sunar, *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari*, s. 14-15.

¹³⁰ Turner, *Marks ve Oryantalizmin Sonu*, s. 10, 74.

¹³¹ Turner, *age*, s. 15, 30.

¹³² Turner, *age*, s. 58.

sonuçlarından biri, feodalizmin evrensel olduğu kabulünün sarsılması olmuştur. Bu sonuç, en açık bir biçimde Samir Amin'in "haraçlı üretim tarzı (tributary mode of production)" kavramında ve bu kavramın yaygın bir biçimde kabul edilmesinde görülebilir. Samir Amin, Avrupa'yla özdeşleşmiş feodalizm kavramı yerine daha kapsayıcı olacağını düşündüğü "iktisadi sömürünün berraklığını özellikle vurgulayan haraçlı (bağımlı) üretim tarzı"¹³³ kavramını önerir. Haraçlı üretim tarzı kavramı daha önce Jiro Hayakawa ve Ion Banu'da yer almaktaysa da yaygınlaşması Samir Amin'in kullanımı sonrasında olmuştur.¹³⁴ Amin, "üretim tarzı" ve "toplumsal formasyon" kavramları arasında ayrım yapar ve toplumsal formasyonu, baskın üretim tarzı tarafından belirlenen somut, örgütlü yapılar olarak tanımlar. Ancak bir toplumsal formasyonun oluşumunda baskın olan üretim tarzına tabi başka üretim tarzları da bulunur. Dolayısıyla bir toplumsal formasyon, sadece biri baskın olsa da birden çok üretim tarzını içinde barındırır.¹³⁵ Ortodoks Marksizm'deki ilkel komünal, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist aşamalar yerine, insanlık tarihinin ardışık olarak "komünal", "haraç-ödeyen (tribute-paying)" ve "kapitalist" üretim tarzlarının baskın olduğu toplumsal formasyon aşamalarından geçtiğini öne sürer.¹³⁶ Kapitalist üretim tarzının merkezî kavramı nasıl "kapital" ise haraçlı üretim tarzının da "iktidar" olduğunu ve bu üretim tarzının iktidarın varlığına ve niteliğine göre şekillendiğini ifade eder. Dolayısıyla söz konusu üretim tarzı, iktidarın merkezî ve parçalı olup olmamasına göre iki alt türe ayrılır. Doğu ile Batı arasındaki tek belirgin fark, ilkinin merkezîyetçi, ikincisinin ise ademi merkezîyetçi oluşudur. Feodalizm, haraçlı üretim tarzının sınırdan ortaya çıkan (borderline) ve gelişmiş biçimi olarak adlandırılır.¹³⁷

E.R. Wolf da benzeri bir yaklaşım sergileyerek üretim tarzlarını soydaş (kin-ordered), haraçlı (tributary) ve kapitalist olmak üzere üçe ayırır. ATÜT ve feodalizmin birbirinden farklı üretim tarzları olmadığını, bilakis aynı (tributary) üretim tarzının farklı versiyonları olduğunu öne sürer. Soydaş üretim tarzı ile kapitalist üretim tarzı arasında yer alan bütün türleri, haraçlı üretim tarzı kavramı altında toplar.¹³⁸ Haraçlı üretim tarzının iki kutba ayrıldığını ve iktidarın, kutuplardan birinde sistemin tepesinde yer alan yönetici sınıfın elinde yoğunlaştığını, diğer kutbunda ise yerel mülk sahiplerinin kontrolüne geçtiğini ve böylece bu ikincisinin kırılgan ve zayıf olduğunu öne sürer. İktidarın merkezde toplandığı versiyonunda haracın politik ve askerî araçlarla alınmasına karşın doğrudan üreticinin üretim araçlarına sahip olmasına izin verildiğini belirtir. Bu versiyonda güçlü merkezî yönetimin artı-değer üreten köylüler tarafından desteklendiğini, çünkü iktidardan ve artı-değerden pay alan aracı sınıfa karşı yöneticiler ile köylüler arasında çıkar birliği olduğunu vurgular.¹³⁹

Daha çok Bizans üzerine olan çalışmalarıyla tanınan John Haldon, haraçlı üretim tarzı kavramı üzerine ayrıntılı bir çalışma hazırlamıştır. Haldon, haraçlı üretim tarzı ile feodal üretim tarzını aynı anlamda kullanır.¹⁴⁰ Haldon'a göre ilkel komünal topluluklardan sonra gelen ve sınıfsal ayrışmanın yaşandığı toplumsal yapılar, haraçlı/feodal üretim tarzı olarak tanımlanabilir ve bunun içerisine köleci

¹³³ Amin, *Avrupamerkezcilik*, s. 25

¹³⁴ Alp Yücel Kaya, "Samir Amin'in Ardından Türkiye'de İktisat Tarihi Tartışmalarını Hatırlamak", *Mülkiye Dergisi*, 43 (2), 2019, s. 379.

¹³⁵ Samir Amin, *Unequal Development, An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*, Sussex: The Harvester Press, 1976, s. 16.

¹³⁶ Amin, *age*, s. 13-14; Amin, *Global History*, s. 5.

¹³⁷ Amin, *Avrupamerkezcilik*, s. 25; Amin, *Unequal Development*, s. 16.

¹³⁸ Wolf, *Europe and People Without History*, s. 76.

¹³⁹ Wolf, *age*, s. 79-81.

¹⁴⁰ John Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production*, London: Verso, 1993, s. 10.

üretim yapıları da girer. Antik Yunan'da köleci ve haraçlı/feodal üretim tarzlarının birleşimi görülür. Haraçlı üretim tarzı, devlet veya devlet benzeri sosyo-ekonomik formasyonların varlığını gerektirir.¹⁴¹ Avrupa ile Asya'da görülen aynı (haraçlı/feodal) üretim tarzı arasındaki farkın, C. Wickham'ın iddiasının aksine vergi ve rant arasında değil, politik düzeyde olduğunu ifade eder.¹⁴² Haldon'a göre üretim tarzı, sömürü biçimine indirgenebilir ve ekonomi dışı yollarla sağlanan sömürünün vergi veya rant olarak alınmasının üretim tarzı bağlamında bir önemi yoktur. Bunun yanı sıra üreticinin bağımlı olması ile özgür olmasının da önemli olmadığını, çünkü ikisinin de sömürüldüğünü öne sürer. Emek-rant, ürün-rant ve vergi (tax) arasında bir fark bulunmadığını ve hepsinin kapitalizm öncesi emeğin sömürüsünün ifadesi olduğunu belirtir.¹⁴³

Haraçlı üretim tarzını dikkate alan isimlerden biri de Jairus Banaji'dir. Ona göre ATÜT'ü karşılayabilecek ve onun yetersizlik ve çelişkilerini aşabilecek en iyi alternatif kavramlaştırma, haraçlı üretim tarzıdır.¹⁴⁴ Banaji, bu kavramı hem üretim araçlarını hem de yönetici sınıfı kontrol eden ve nüfusun toplam artı emeği üzerinde sınırsız bir tasarruf hakkına sahip olan bir devletin var olduğu koşullardaki üretim tarzı olarak tanımlar.¹⁴⁵ Banaji'ye göre bu üretim tarzı, en canlı bir biçimde Çin'de görülebilir. Çin'de devletin ticareti koruyup teşvik ettiğini, tüccarları devlet yönetimine kattığını, limanlar yapıp kanallar açtığını belirtir. Merkezî hükümetin varlığının ekonomik gelişmeye yol açtığını, bu iktidarın parçalanmasının ise ekonomik ve sosyal çözülmeye neden olduğunu ifade eder.¹⁴⁶ Bu nedenle haraçlı üretim tarzının parasal ve oldukça dinamik bir ekonomiye dayanan gelişmiş, sınıflı bir rejim olduğunu belirtir.¹⁴⁷

Konuyla ilgili dikkate değer bir yaklaşım sergileyen Chris Wickham'ın vergi (tax) ile rant (rent) arasında yaptığı ayrım oldukça önemlidir. Wickham'a göre devletler, ideal-tip olarak ikiye ayrılır ve birincisi vergiye, ikincisi de ranta dayalıdır. Vergiye dayalı devletler arasında Roma İmparatorluğu'nun yanı sıra özellikle Asya devletleri ve bu arada Emeviler ve Abbasiler bulunurken ranta dayalı devletler ise feodalizmde görülür. Bunların ilki dereceli toplumu (ranked society) oluştururken ikincisi sınıflı toplumu (class society) meydana getirir. Wickham, bu iki modelin ideal-tip olduğunu ve çeşitli devletlerde her iki eğilimin de farklı düzeylerde görülebileceğini, ancak ikisinden birinin baskın eğilim olduğunu öne sürer. Vergiye dayalı devlette toplumun neredeyse bütününden vergi toplanır ve asker ücreti merkezi hazineden maaş olarak ödenir. Bunun sonucunda vergi temelli devletlerde aristokrasi zayıftır ve bunların devlete sadakati kolaylıkla sağlanır. Buna karşın vergi sisteminin ya hiç olmadığı ya da çok zayıf olduğu ranta dayalı devletlerde ise askerî giderler maaş değil, toprak mülkiyeti olarak ödenir. Toprak mülkiyetine sahip olduğu için rant devletlerinde aristokrasi devlete hükmeder veya kendisi devlet hâline gelir. Ranta dayalı devletlerde vergi sisteminin yokluğu nedeniyle yapısal bir zayıflık bulunur ve bu devletlerde merkezkaç eğilimler her zaman güçlüdür.¹⁴⁸

Ancak Wickham; J. Haldon ve H. Berktaş'ın eleştirileri sonrasında bu ayırımdan vazgeçtiğini ve her ikisinin aynı üretim tarzının alt türleri olduğunu, çünkü her ikisinin de köylüden gerekirse zora

¹⁴¹ Haldon, *age*, s. 87-88.

¹⁴² Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production*, s. 67.

¹⁴³ Haldon, *age*, s. 77-78.

¹⁴⁴ Banaji, *Theory as History*, s. 22, 356.

¹⁴⁵ Banaji, *age*, s. 23.

¹⁴⁶ Banaji, *age*, s. 30.

¹⁴⁷ Banaji, *age*, s. 37.

¹⁴⁸ Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, Oxford University Press, 2005, s. 57-59.

dayalı olarak elde edilen artığa dayandığını belirtir. Wickham, vergi ve ranta dayalı bu iki ideal-tip devlet modelini, “üretim tarzı” düzeyinde aynı çatı altında toplayıp her birini alt türe yerleştirse de ikisi arasındaki ayrımı bütünüyle reddetmiş değildir. Bu iki ideal-tip, “alt tür” olarak konumlandırılrsa da varlığını sürdürür.¹⁴⁹ Wickham’ın vergi ve rant üzerinden belirlediği ayrım, aslında Marx’tan Weber’e kadar bütün Batı literatürüne hâkim olan yaklaşımın farklı bir ifadesidir. Bu literatürün oryantalist ve Batı merkezci eğilimleri göz ardı edildiğinde hepsinin üzerinde ittifak ettiği olgu, Doğu’da vergiye dayalı devletin varlığı iken feodalizmde mülkiyete (ranta) dayalı bir iktidarın ortaya çıkmasıdır.¹⁵⁰

2.1. Türkiye’deki Yaklaşımların Sınıflandırılması

ATÜT’ün dünya gündemine girmesine paralel bir biçimde konu Türkiye’de de tartışılmaya başlanmış ve Osmanlı’daki ekonomik sisteme ilişkin farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Osmanlı üretim sistemine ilişkin yaklaşımlar daha spesifik olarak farklı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Bunlar sui generisçilik, feodalizm, ATÜT, patrimonyalizm, pre-kapitalizm, emtia üretimi, haraçlı üretim tarzı, vergisel üretim tarzı ve Doğuculuk olarak ele alınabilir. Bu görüşleri, “entegrist” ve “merkezî” diye iki ana sınıfa ayırmak mümkündür. Osmanlı, 18. yüzyılın sonundan itibaren kapitalizme entegre olmuştur ve bu entegrasyon sadece ekonomik ve siyasi değil, toplumsal ve kültürel alanda da söz konusudur. Bu entegrasyonun kendini sergilediği en önemli alanlardan biri de bilimsel çalışmalardır. “Entegrist bilim”, Batı’da ortaya konulan bilimsel çalışmaların evrensel bir nitelik taşıdığını öne sürer ve Batı toplumunu anlamak için geliştirilmiş kavram ve teorilerin Batı dışı toplumları da kapsadığını iddia eder. Bu karakteriyle Batı merkezçiliğin ve evrensiliğin tipik görünümlerinden birini sergiler. Hem Marksist hem de Weberyen kavram ve teorilerin önemli bir kısmı, entegrist bilimin örnekleridir ve bunlar, 19. yüzyılın oryantalist tutumunu, bütün hücrelerinde taşır.

Bu nedenle feodalizm, pre-kapitalizm, emtia üretimi, ATÜT, prebendalizm-patrimonyalizm, haraçlı üretim tarzı, entegrist sınıfta değerlendirilmiştir. Samir Amin’in haraçlı üretim tarzı kavramı, bütün evrenselci görünümüne rağmen entegrist yaklaşımın daha güçlü bir biçimde tahkim edilmiş versiyonundan başka bir şey değildir.

Buna karşın sui generisçilik, vergisel üretim tarzı, Osmanlı üretim tarzı, Doğuculuk; “merkezî yaklaşımlar” başlığı altında ele alınmıştır. Merkezîlikten kastedilen, öncelikle Merkezî Dünya’ya atıfta bulunmaktır ve Osmanlı’nın içinde bulunduğu dünyayı merkeze almayı önermektir. Ancak Osmanlı’yı merkeze almak demek, insanlık perspektifini göz ardı etmek veya yok saymak anlamına gelmez. Gerçi bunu yapanlar da bulunmakla birlikte insanlık perspektifini koruyanlar ve Osmanlı’yı bütün insanlık tarihi içine yerleştirenler de bulunmaktadır. Bu tezin yaklaşımı da ikinciler arasında yer almaktadır.

Osmanlı tarihçilerinin önemli bir kısmı sui generisçi yaklaşımı benimsemiştir ve merkezî bakış açısının ana eksenini sui generisçiler oluşturur. Şevket Pamuk’un vergisel üretim tarzı da -S. Amin’in haraçlı üretim tarzı kavramıyla olan benzerliğine rağmen- bu sınıfta değerlendirilmiştir. Kılıçbay’ın “Osmanlı üretim tarzı” kavramının da bu başlık altında ele alınması gerektiği açıktır.

Kemal Tahir ve özellikle Baykan Sezer’i ATÜT çerçevesinde ele alanlar olduğu gibi Doğuculuk başlığı altında değerlendirenler de bulunmaktadır. Bu isimler, ATÜT ile yakın irtibatları

¹⁴⁹ Wickham, *age*, s. 60-61.

¹⁵⁰ Wickham’ın bu iki tür arasında yaptığı ayrım, Merkezî Dünya ve Doğu ile Batı arasındaki temel bir karşıtlığa işaret etmesi yönüyle bu tezde benimsenmiştir ve zaten bu ayrım, pek çok yazar tarafından farklı kavramlarla ifade edilmiştir.

olmakla ve bu kavramı kullanmakla birlikte bunun ötesine geçebildikleri için merkezî başlığı altında ele alınmıştır. Özellikle Baykan Sezer'i ATÜT çerçevesinde değerlendirmek büyük bir hata olacaktır ve kendisi, Doğucu diye adlandırılan yaklaşımı bilimsel formda ortaya koymuştur. Doğuculuğun merkezî olarak değerlendirilmesinin nedeni, Osmanlı üretim sistemine ilişkin empirik verileri ön plana almakla birlikte söz konusu üretim sistemine ilişkin nitelikleri insanlık tarihi içerisinde temellendirmesi, diğer yandan da farklı bir karakter sergileyen Batı'yla karşılaştırmalı olarak incelemesidir. B. Sezer, Osmanlı ekonomik sistemini açıklayabilmek için Türklerin tarihî tecrübesi ile İslami birikimi dikkate almış, bununla birlikte sistemin genel karakterinin geçmişini antik Perslere, hatta Asurlulara kadar götürerek konuya tarihî bir derinlik katmıştır. Ayrıca Doğu'yu veya Osmanlı'yı, sadece kendi içerisinde ele almak yerine Batı'yla karşılaştırmalı veya karşıtlık üzerinden yorumlamıştır. Bu çift boyutlu yorumuyla farklı ve dikkate değer bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Türkiye'de 1960'lı yıllarda yoğun bir şekilde tartışılan, zamanla gündemdeki ağırlığını kaybeden ekonomik sistem konusu, özellikle Soğuk Savaş sonrasında tarihin sonuna ulaşıldığı yanılsamasıyla önemini kaybetmiş,¹⁵¹ ancak bütünüyle de noktalanmış değildir. Osmanlı'daki ekonomik sistemin ne olduğuna ilişkin yaygın bir uzlaşma oluşmadığından veya tatmin edici bir sonuca ulaşamadığından olsa gerek, konuyu ele alan çalışmalar yapılmaya devam etmektedir. Bazı çalışmalar konuyu doğrudan ele almakla birlikte bir kısmı da dolaylı olarak işlemiştir.¹⁵²

Konunun açık uçlu olmasının bir başka nedeni de söz konusu tartışmalarda Marksist teorinin ağırlığıdır. Feodalizm, ATÜT, kapitalizm gibi modeller, Marksist tarih şemasındaki yerine göre ele alınmış, kabul edilsin veya reddedilsin, tartışmanın eksenini Marksist tarih teorisi belirlemiştir. Sui generisçi ve Doğucu yaklaşımlar, Marksist teorinin dışında konuşmaya çalışmışlar ancak kapsamlı bir teorik sonuca ulaşamamışlardır. Sui generisçi yaklaşımın Osmanlı tekilliğinden öteye gidememesi, Doğucu yaklaşımın ise kendi kavramlarına yaslanan teorik temellerden yoksun olması, meselenin aşılmasına imkân vermemiştir.

Bu çalışma, sui generisçi ve Doğucu yaklaşımların kalmış oldukları yerden devam ederek ve onların birikimine yaslanarak Osmanlı'daki ekonomik sistemin genel karakterini, insanlık tarihi perspektifi içerisinde ortaya koyma çabasıdır. Bunu yapabilmek için Osmanlı düzenini açıklayabilecek kavramlar dizisine yaslanmak gerektiğinin farkındadır. Çünkü Batı merkezci kavramlarla sadece Batı merkezci teoriler onaylanabilir. Kavramlar, en nihayetinde olguya bakışı belirler. Her kavram, evrensellik iddiasında olsa bile kaçınılmaz olarak belirli bir perspektifin ürünüdür. Bu nedenle bilimsel yabancılaşmadan kaçınabilmenin yolu, Batı merkezci kavram ve teorilerin

¹⁵¹ Kaya, "Samir Amin'in Ardından Türkiye'de İktisat Tarihi Tartışmalarını Hatırlamak", s. 370.

¹⁵² Bunlar arasında Suna Başak Avcılar'ın 1994 yılında kabul edilen "Osmanlı Tabakalaşma Sistemi" adlı doktora tezinin yanı sıra 2002 yılında yayınlanan "Asya Tipi Üretim Tarzına Veda" adlı makalesi, H. Bayram Kaçmazoğlu'nun 1995 yılında yayınlanan "27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri" adlı eseri, Suavi Aydın'ın 1995 tarihli "Feodaliteye Giden İki Yol: Avrupa ve Bizans" ve 2002 tarihli "Türk Tarihçiliği: Feodalite Örneği" adlı makaleleri, Cumhur Aslan'ın 2002 tarihli "Osmanlı'da Mülkiyet İlişkileri Tartışmaları" adlı makalesi, Lütfi Sunar'ın 2010 yılında doktora tezi olarak sunulan ve 2012 yılında da kitap olarak yayınlanan "Marx ve Weber'de Doğu Toplulukları" adlı eseri, Necmettin Doğan'ın 2011 yılında yayınlanan "Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım" adlı makalesi, Tuğba Şaffak'ın 2015 yılında kabul edilen "ATÜT ve Osmanlı Toplumu" adlı yüksek lisans tezi, Canan Özcan'ın 2018 tarihli "Asya Tipi Üretim Tarzı Tartışmaları" adlı makalesi, Damla Sarıkaya'nın "Sencer Divitçioğlu ve Asya Tipi Üretim Tarzı" adlı yüksek lisans tezi, Halil Akkurt'un 2017 yılında doktora tezi olarak sunulan ve 2020'de kitap olarak yayınlanan "Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları" adlı çalışması, Ahmet Demirhan'ın 2020 yılında yayınlanan "Kuruluş Sarmalından Kurtulmak" isimli eseri gösterilebilir.

eleştirisinden geçmektedir. Özellikle Üçüncü Bölüm’de ele alınacak bazı kavram analiz ve önerileri ise bu amaca matuftur.

2.2. Entegrist Yaklaşımlar

Dördüncü Bölüm’de daha ayrıntıyla tanımlanacağı üzere entegrizm, Avrupa veya daha geniş çerçevede Batı merkezilik anlamındadır. Entegrizm, Batı’nın tarihî tecrübesini göz önünde bulundurarak üretilmiş kavram ve teorilerin Osmanlı toplumu için de geçerli olduğunu iddia etmek, Osmanlı toplumunu bu kavram ve teorilerin kalıbına zorla sığdırmaya çalışmak, sığmayan yönlerini de “ad hoc”¹⁵³ varsayımlarla kitabına uydurmaktır. Entegrist yaklaşımın bir başka niteliği de kendi toplumuna ve tarihine başkasının, daha somut olarak Batı’nın gözüyle bakmaktır ki bu, oryantalizm kavramı etrafında ayrıntıyla ele alınmış ve eleştirilmiştir. Entegrist yaklaşım bu anlamda kendine yabancılaşmanın, self kolonizasyonun bir örneğidir. Entegrist yaklaşımlar için öncelik, Osmanlı toplumunu anlamak ve bunun için kavram ve teori üretmek olmamış, bilakis ideolojik kabuller çerçevesinde edinilen kavram ve teorilerin Osmanlı toplumu için de geçerli olduğunu gösterme çabası olmuştur. Bu tür çalışmalarda gerçek konu Osmanlı değil, ideolojik paradigmayı Osmanlı özelinde ispatlama çabasıdır.¹⁵⁴

2.2.1. Feodalizm

Konuyla ilgili temel yaklaşımlardan birini feodalizm tezi oluşturur. Aslında ATÜT tezi gündeme gelmeden önce neredeyse standart görüş olarak feodalizm yaklaşımı söz konusudur ve Osmanlı’nın feodal olduğu kabulü, -Barkan, İnalcık gibi önemli birkaç istisna dışında- genelgeçer açıklama şablonudur. Ancak bu kabul, üzerinde düşünülmüş, tartışılmış ve irdelenmiş bir yaklaşımın değil, bir anlamda elde başka bir alternatif olmayışının kaçınılmaz sonucudur. Bu sebeple söz konusu ekonomik sistem tartışmalarından önceki döneme ait feodalizm kabulünü ihtiyatla karşılamak ve söz konusu tartışmalarda beliren anlamıyla bir tutmamak gerekir.

Özellikle Fuad Köprülü’nün feodalizm kavramını kullanması bu anlamda değerlendirilebilir. Köprülü’nün bu kavrama yer vermesi, yanlış bir şekilde yorumlanarak, feodalizm gerçeğinin ikrarı olarak gösterilmiştir. Hâlbuki Köprülü, siyasi ve sosyal yapısı hakkındaki bilginizin eksik ve yanlış olduğu bir durumda Orta Çağ Türk ve İslam toplumunun feodal olup olmadığını tartışmayı anlamsız ve gereksiz bulur. Bu tür tartışmaların bilgi birikimimize herhangi bir şey katmadığını vurgular. Öncelikle konunun objektif olarak incelenmesini ve siyasi ve sosyal gelişimin hangi şartlarda gerçekleştiğinin öğrenilmesini önerir. Ancak bu aşamadan sonra Osmanlı toplumunun başka toplumlarla olan benzerlik ve farklılıkları belirlenebilir ve böylece feodal olup olmadığına karar verilebilir. Bu nedenle Köprülü’nün feodalizm kavramını kullanması, yeterli empirik birikime kavuşuncaya kadar, geçici olarak ve faydasız tartışmalardan uzak kalmak amacına matuftur.¹⁵⁵

¹⁵³ İlgili teoriyi yanlışlayan verilerin göz ardı edildiği, söz konusu teoriyi kurtarmaya yönelik başvuru geçici ve yardımcı varsayımlardır. Bkz. Demir, **İktisat Metodolojisi**, s. 123.

¹⁵⁴ Bu yaklaşımın ve bunu benimseyen akımların güçlü bir eleştirisi İdris Küçükömer’de görülür. Ona göre “Batıcı akımın önemli yanı, gerçek bir tezin çıkmasını önleyen bir akım olarak gözükmektedir. ... Batıcı akımın bu özelliklerini, batı açısından bakarak değerlendirdiğimizde, onda batının çıkarlarına aracı olmak durumuna düşmüş bir akım niteliğini buluruz.” Bkz. İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994, s. 13, 15.

¹⁵⁵ M. Fuad Köprülü, “Ortaçağ Türk-İslâm Feodalizmi”, **Belleken**, Cilt: V, 2. Baskı, 1995, s. 331. Osman Turan’ın feodalizm kavramını kullanması da bu minvalde değerlendirilebilir.

Feodalizm tezinin asıl savunucuları ise Ortodoks Marksistlerdir. Marksist tarihî gelişim şemasında kapitalizmden önce feodalizm geldiği için özellikle Ortodoks Marksistler Osmanlı'nın feodal üretim tarzına sahip olduğunu, doktrin gereği savunmuş, ATÜT başta olmak üzere başka arayışlar içerisinde olan Marksistleri, Marksizm'i anlamamakla itham etmişlerdir. Feodalizm tezini savunanlar arasında İsmail Hüsrev Tökin, Mübeccel Belik Kıray, Behice Boran, Bahattin Akşit, Kurthan Fişek, Yahya Tezel, Halil Berktaş, İşaya Üşür, Oya Sencer, Muzaffer İlhan Erdost, Muharrem Tünay, Gibb ve Bowen, Ernst Werner, Oğuz Oyan, Suavi Aydın gibi isimler sayılabilir.

İsmail Hüsrev Tökin, 1960'larda ATÜT tartışmaları henüz gündeme gelmeden önce 1934 gibi erken bir tarihte üretim tarzı konusunu ele almış ve Osmanlı'nın sui generis olduğu yaklaşımına karşı çıkarak feodalizmi savunmuştur. Tökin'e göre Osmanlı'da tek bir düzen vardır ve o da feodalizmdir. Çeşitlilik arz eden Osmanlı düzeninde en gelişmişinden en ilkeline kadar bütün unsurlar feodalizmin kanunlarına tabidir. Tökin, feodalizmi, Weber'e atıfta bulunarak, toprak sahiplerinden oluşan sınıfın kendi ihtiyaçlarını karşılamak için zorla tahakküm ettiği işgücü aracılığıyla kendi toprağında üretimde bulunması şeklinde tarif eder. Osmanlı'da üç tür derebeylik olduğunu öne süren Tökin'e göre bunlar, sipahi derebeyliği, ruhani derebeylik ve özel derebeyliktir. Sipahi derebeyliği, timar arazisinde uygulanan yöntemdir. Ruhani derebeyliği, başta Bektaşî ve Mevlevî dergâhları olmak üzere dinî kurumların sahip olduğu arazilerde uygulanır. Özel derebeylik ise ilk iki türün dışında kalan ve özellikle Bosna, Hersek, Eflak, Boğdan ve doğu vilayetlerinde geçerli olan uygulamadır.¹⁵⁶

Feodalizm görüşünü savunanlardan biri olan Mübeccel B. Kıray, Osmanlı ile Avrupa arasındaki farklılıkların değil benzerliklerin ön plana çıkarılması gerektiğini belirterek formlara değil fonksiyonlara ve temel ilişkilere yoğunlaşılmasını önerir. Kıray'a göre feodalizmi belirleyen temel nitelik, üreticinin toprağa bağlı kılınması ile artık ürünü üreticiden rant olarak çekip alan bir üst sınıfın bulunmasıdır. Batı'da toprak mülkiyetine sahip olan lordlar egemen sınıfı oluşturduğu gibi Osmanlı'da da benzeri bir lordlar sınıfı vardır ve bunlar bürokratlardan oluşur. Her ikisi de toprak üzerinde mülkiyete sahiptir ve köylü üreticiyi toprağa bağlı kılarak onlar üzerinden rant elde eder. Her iki sistemde de toprak ve emek ile bunlar üzerinde kontrol sağlayan lord arasındaki ilişkinin aynı olduğunu, bu nedenle Osmanlı'nın da feodal bir üretim tarzına sahip bulunduğunu iddia eder. Ayrıca Kıray'a göre Osmanlı'nın sanayileşememesinde feodal dönemdeki ilişkiler belirleyici değildir. Osmanlı'daki temel ilişkileri iç dinamikler değil, 19. yüzyıldaki dış dinamikler değiştirmiştir. Bu nedenle feodal dönemde Avrupa ile olan farklılıkların çok önemli olmadığını iddia eder.¹⁵⁷

Yine benzeri bir feodalizm tanımı yapan Behice Boran'a göre feodalizmin ayırt edici niteliği, toprağın temel üretim aracı olmasından kaynaklanan toprak mülkiyeti ile bu mülkiyetten elde edilen toprak rantıdır. Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı'da da temel üretim aracı toprak olduğu gibi üretici köylü de Avrupa'daki gibi bağımlıdır ve serf ile reaya arasında bağımlılık açısından kayda değer bir fark bulunmamaktadır. Ancak Boran, Avrupa ile Osmanlı arasındaki farkı bütünüyle yok saymamış ve her ikisini de feodalizm olarak tanımlarken Avrupa'yı "mahalli", Osmanlı'yı da "merkezî" feodalizm olarak adlandırmıştır. Merkezî feodalizm hâkim olmakla birlikte Osmanlı'da Avrupa benzeri mahalli feodalizm örneklerinin de görüldüğünü ve merkezî yönetimin "mahalli feodalite"yi bile bütünüyle ortadan kaldıramadığını ifade eder.¹⁵⁸

¹⁵⁶ İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990, s. 152-176.

¹⁵⁷ Mübeccel B. Kıray, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2006, s. 121-125.

¹⁵⁸ Behice Boran, "Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet II", *Yön*, S. 51, Kasım 1962, s. 513.

Osmanlı'yı feodal olarak kabul eden Kurthan Fişek'e göre bir toplumsal yapının ne olduğunu belirlemek için birtakım yerel niteliklerin ayrıştırılarak temel çelişkinin belirlenmesi ve bunun için de soyutlamalara gidilmesi gerekir. Feodal toplumun temel çelişkisinin öncelikle toprakkulu ile topraksoylusu, daha sonra da kent ile köy arasında olduğunu belirtir. Bu nedenle Osmanlı'da toprağın devlet mülkiyetinde olması, temel çelişkiyi değiştirmemiş veya ortadan kaldırmamıştır. Ancak Fişek, aynı zamanda ATÜT'e yakın görüşler de sergilemiştir. "Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel tipolojisi" diye ifade ettiği yapının "Asyalı toplumların geleneksel yapısı" olduğunu belirtir. Maurice Godelier'e atıfta bulunarak bu "Asyalı tipoloji"nin niteliklerini belirtir ve bu yapının gelişmemiş iş bölümüne, toprak üzerinde hükümdarın çıplak mülkiyetine, genel köleliğe dayandığını belirtir.¹⁵⁹

Muzaffer İlhan Erdost da feodalizmi toprak üzerinden tanımlar ve Osmanlı'da görülen farklılığı "merkezî ve askerî feodalite" olarak feodalizmin alt bir kategorisi olarak değerlendirir. Batı Avrupa'da siyasi iktidarın parçalanmasının ve merkezî niteliğini kaybetmesinin sonucunda çok sayıda feodalin ortaya çıktığını, buna karşın Osmanlı'da hanedan ailesinde temsil edilen feodal devlet ile alt-feodallerden oluşan bir yapının geliştiğini iddia eder. Ona göre Osmanlı'daki askerî örgütlenme düzeni timar olarak adlandırılır ve bu terim, feodal askerî örgütlenmenin Osmanlı'daki karşılığıdır. Feodalizm çeşitli coğrafyalarda ve çağlarda birtakım özgün nitelikler sergileyebilir ancak nihayetinde aynı kavramlar farklı terimlerle ifade edilir.¹⁶⁰

Erdost'a göre üretici ile toprak sahipleri arasında üç farklı mülkiyet biçimi görülür. Bunlar timar, malikâne-divani ve ortakçılık sistemidir. Her üç mülkiyet biçiminde de üretici, özgür değil Avrupa'daki serf gibi bağımlıdır. Üreticinin artı-emeği bir yandan feodaller ile alt-feodallerin harcamalarını karşılarken diğer yandan savaşın finansmanını sağlar.¹⁶¹ Osmanlı'nın feodal olduğunun söylenmesinin kapitalizmin iç dinamiklerini içinde barındırdığını söylemek anlamına geleceğini ifade eden Erdost, Osmanlı'da kapitalizmin geliştiğini, ancak bunun geç ve yetersiz düzeyde olduğunu belirtir.¹⁶²

Feodalizmin son dönemdeki önemli bir savunusu, 1983 yılında yayınlanan *Kabileden Feodalizme* isimli kitabıyla Halil Berktaş tarafından yapılmıştır. Berktaş'a göre kabile toplumu ile kapitalizm arasındaki dönemde evrensel tek bir üretim tarzı vardır, o da feodalizmdir. Sadece Avrupa'da köleci üretim tarzı bir istisna olarak kabile ile feodalizm arasına girmiş ve bunun dışında başka bir istisna da olmamıştır. Feodalizme geçişlerde ise çeşitlilik olduğu gibi tek bir feodalizm de bulunmaz, yani feodalizmin farklı uygulamaları görülür.¹⁶³

Berktaş, "kabile ile kapitalizm arasında evrensel düzeyde sadece feodalizm vardır" derken bunun iki önermeyle destekleneceğini veya bu önermeden kaçınılmaz olarak iki sonuç çıkacağını belirtir. Birincisi, ATÜT diye bir üretim tarzı yoktur, ikincisi de Osmanlı feodal üretim tarzına sahiptir. Osmanlı'nın feodal olduğunu ve ATÜT'ün geçersizliğini gerekçelendirmek için insanlık tarihinin gelişimini ele alır ve Neolitik Çağ'da ortaya çıktığını öne sürdüğü feodalizmin tarihteki uygulamasını inceler.¹⁶⁴ Üretim ilişkisinin; artı-emeğin üreticiden alınış biçimi, mülkiyet ve sınıf yapısına göre olmak

¹⁵⁹ Kurthan Fişek, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Ankara: Doğan Yayınevi, 1969, s. 9-10, 16.

¹⁶⁰ Muzaffer İlhan Erdost, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülkiyet İlişkileri*, Ankara: Orun Matbaası, 1989, s. 126, 161.

¹⁶¹ Erdost, *age*, s. 41.

¹⁶² Erdost, *age*, s. 166-167.

¹⁶³ Berktaş, *Kabileden Feodalizme*, s. 345.

¹⁶⁴ Berktaş, *age*, s. 12.

üzere üç şekilde belirlenebileceğine dikkat çeken Bertay, “feodal üretim ilişkisi, ... organik enerjiyle ve basit el araçlarıyla yapılan tarla tarımının, istikrarlı sosyal örgütlenmesini ifade etmektedir”¹⁶⁵ diyerek feodalizmi tanımlar.

“Serf, bir çeşit köle sayılamaz” diyen Bertay, “Serfin şahsında aslen bir ‘köle’ değil de bir küçük üretici kimliği keşfedildiği anda”¹⁶⁶ Osmanlı’daki üretim tarzı ile feodalizm arasındaki fark da ortadan kalkacaktır, çünkü her ikisinde de köylü, artı-emeği elinden alınan bağımlı üreticidir. “Bize göre feodalizmde önemli olan, bağımlı köylülüğün ve rant-toplayıcı aristokrasinin karşılıklı varlığıdır”¹⁶⁷ diyerek feodalizmi bağımlı köylülük ile aristokrasi üzerinden tanımlar.

Ancak Halil Bertay, serbestiyet.com adlı internet sitesinde 2020 yılında yazdığı konuyla ilgili makalelerinde feodalizm görüşünden vazgeçtiğini ifade etmiştir. Feodalizm yaklaşımının en güçlü savunucularından birinin bu değişiminin, söz konusu yaklaşımı zayıflatmış söylelenebilir.

Biraz da özeleştiri. 1960’lar, 70’ler ve 80’lerdeki pozisyonum itibarıyla ben de bu kategoride yer alıyorum; Osmanlı’nın elbette feodal, düpedüz feodal, âşikâr ki feodal olduğu noktasından tartışmaya katılıyordum. 1983’te yazıp yayınladığım iki kitabıma — ilk ciddî tarihçilik denemelerim sayılabilecek Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü ile, asıl Kabileden Feodalizme başlıklı, oldukça daha hacimli çalışmama — bu tasnifçi anlayış hâkimdi.¹⁶⁸

Bertay, kavramların sınıflandırılmasında kullanılan cins ile tür ayırımına başvurur ve her bir toplumun tarihî tecrübesini tür olarak kabul ederken insanlığın ortak paydasını ise cins ile ilişkilendirir.

söz konusu kucaklayıcı “cins”i, “tür”lerinin birinden, tek birinden hareketle adlandırmayalım. Daha somut olarak, cinsin tamamına Feodalizm demeyelim. Feodalizm (veya Avrupa Feodalizmi) varsın kalsın bir tür olarak, Bizans (pronoia), Erken İslâm (kat’ia), Selçuklu (iktâ), Osmanlı (timar) sistemlerinin ve daha nicelerinin yanısıra.¹⁶⁹

Söz konusu yaklaşımdaki Batı merkeziliği eleştiren Bertay’a göre “İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ, feodalizm, serflik, mutlakiyet (veya mutlak monarşi)... Evet, bu terim-kavramların hepsi az çok Avrupa merkezci, Avrupa’ya özgü bir içeriğe sahiptir.”¹⁷⁰ Bertay’a göre feodalizm gibi ATÜT kavramı da Batı merkezcidir. “Buradaki kritik nokta, bu kavramların sadece birinin değil, her ikisinin Avrupa merkezci olmasıdır. Birbirlerinin aynadaki aksi gibidirler; bir 1/0, ak-kara dikotomisinin iki ucunu temsil ederler.”¹⁷¹

Feodalizm yaklaşımını savunanlardan biri de Suavi Aydın’dır. Aydın’a göre feodalizm veya feodal üretim tarzı, “insanlığın uzun süren tarımsal serüvenini anlamaya ve anlatmaya yarayan bir kavramlaştırma modeli”dir.¹⁷² Suavi Aydın, feodalizm kavramının Batı literatüründeki gelişimini ele alır ve neredeyse bütün Batılı düşünürlerin feodalizmi Avrupa’ya özgü olarak kabul ettiğini belirtir. “Feodalitenin Avrupa’ya özgü olduğu düşüncesi Rönesans ve Aydınlanma Çağı düşünürlerinin ürünüdür. Bu fikri olgunlaştıranlar ise 19. ve 20. yüzyıl beşeri bilimcileri olmuştur. Bu düşünürlerin başında Max Weber ve Marx ile onların izleyicileri gelmektedir.”¹⁷³ Bu iki isim, sosyal bilimlerin iki ana okulunun

¹⁶⁵ Bertay, **age**, s. 332-333.

¹⁶⁶ Bertay, **age**, s. 349.

¹⁶⁷ Bertay, **age**, s. 354.

¹⁶⁸ Halil Bertay, “Osmanlı ne kadar moderndi (11) FÜT ve AÜT’ün Prokrustes yatağı”, **serbestiyet.com**, (Erişim tarihi: 03 Ocak 2021).

¹⁶⁹ Halil Bertay, “Balinalar, yunuslar, fiyefe dayalı devletler”, **serbestiyet.com**, (Erişim tarihi: 03 Ocak 2021).

¹⁷⁰ Halil Bertay, “Osmanlı ne kadar moderndi (6) Bıraktığım yerden”, **serbestiyet.com**, Erişim tarihi: (03 Ocak 2021).

¹⁷¹ Bertay, **agm**, (Erişim tarihi: 03 Ocak 2021).

¹⁷² Aydın, “Feodaliteye Giden İki Yol: Avrupa ve Bizans”, s. 117.

¹⁷³ Aydın, **agm**, s. 118.

kurucu isimleridir, ancak feodaliteyi Avrupa tarihiyle sınırlandıranlar sadece bunlar değil, bunların takipçileri de aynı yaklaşımı sürdürür. Ayrıca “feodal tarzın Avrupa kökenli olduğunu temellendiren fikirleri Hegel ve Montesquieu’nün eserlerinde bulmaktayız.”¹⁷⁴ Bütün bunların yanı sıra Avrupa’da egemen olan yaklaşıma göre feodalizmin tarihî dayanakları Roma ve Cermen tecrübesidir. “Pirenne, Avrupa feodalitesinin bütün köklerini Roma toplumunda bulur.”¹⁷⁵ Buna karşın “feodalitenin oluşum tarihinde Germen katkısını kullanan önde gelen ilk tarihçilerden birisi ise Marc Bloch’tur.”¹⁷⁶ Neredeyse bütün Batılı sosyal bilimcilerin feodalizmi Avrupa tecrübesini açıklayan bir kavram olarak kullandığını belirten Aydın, bütün bu isimlerin aksine, ilginç bir şekilde, feodalizmin Avrupa’ya özgü olmak yerine evrensel bir kavram olduğu ve Osmanlı’nın da feodalizm ile açıklanması gerektiği sonucuna varır.¹⁷⁷

Osmanlı toplumsal düzeninin proto-feodal olduğunu öne süren Taner Timur da bu bölümde ele alınabilir. Timur’a göre Osmanlı’daki hâkim üretim tarzı ne kölecilik ne ATÜT ne de klasik feodalizmdir. Osmanlı, feodalizmin başlangıç aşamasına denk gelen bir üretim tarzına sahiptir. Eğer gelişmesini tamamlayabilseydi klasik feodalizm Osmanlı’da da görülecekti. Fakat yönetici zümre savaşı sürdürerek proto-feodal bir yapı olan timar sistemini yaygınlaştırmış ve böylece feodalizmin gelişimini engellemiştir. Timur’a göre Osmanlı, klasik feodalizme yükselememiş, feodalizmin ilkel aşamasında kalmıştır.¹⁷⁸

Doğan Avcıoğlu feodalizm tezini savunmasa da benzeri bir yaklaşım sergiler ve *Türkiye’nin Düzeni* adlı eserinde Osmanlı’nın “prekapitalist” olarak tanımlanabileceğini öne sürer. Avrupa feodalizmi ile Osmanlı toplum yapısının farklı olduğunu iddia eden Osmanlı tarihçilerini eleştiren Avcıoğlu, “Peki, Batı feodalitesi değildik, ama neydik?” sorusunu, haklı olarak yöneltir.¹⁷⁹

Avcıoğlu, üretim tarzı açısından Osmanlı ile Avrupa arasında herhangi bir farklılık bulunmadığını, her ikisinin de ilkel teknolojik şartlarda küçük parseller hâlinde toprağın işlenmesine dayandığını belirtir. Temel üretimin toprakta yapılmasına ve artı değerın toprak üzerinden alınmasına dayandığı için her iki sistem arasında temel bir fark yoktur. Bu yaklaşımın bir devamı olarak serf ile reaya arasında olduğu gibi senyör ile sipahi arasında da esaslı bir fark bulunmaz. Avrupa’nın yanı sıra Merkezi Dünya ve Çin’de de devlet mülkiyeti ile senyör mülkiyetinin dönüşümlü olarak görülebildiğini, birinin yerini diğerinin alabildiğini, bu nedenle üretim tarzının belirlenmesinde mülkiyetin devlette veya senyörde olmasının belirleyici olmadığını iddia eder. Osmanlı’da görülen üstyapı farklılaşması ise uluslararası ticaret, fetih ve büyük şehirlerin varlığından kaynaklanır.¹⁸⁰

Bu koşullarda “Osmanlı düzeninin ‘Asya Üretim Tarzı’ndan iyice ayrıldığını, ‘feodal’ üretim tarzına yaklaştığını söyleyebiliriz” diye ifade eder. Buna rağmen feodalizm kavramında ısrar etmez ve farklı bir kavram önerir. Osmanlı toplumu için “prekapitalist düzen”¹⁸¹ kavramını önermesinin nedeni ise “herkesin üzerinde birleşebileceği, daha genel bir kavram”¹⁸² olmasıdır.

¹⁷⁴ Aydın, **agm**, s. 118.

¹⁷⁵ Aydın, **agm**, s. 120.

¹⁷⁶ Aydın, **agm**, s. 120.

¹⁷⁷ Aydın, **agm**, s. 118.

¹⁷⁸ Timur, **Osmanlı Çalışmaları**, s. 40.

¹⁷⁹ Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, C. 1, s. 29.

¹⁸⁰ Avcıoğlu, **age**, s. 17.

¹⁸¹ H. Akkurt, Avcıoğlu’nun “prekapitalist düzen” kavramında, Maxime Rodinson’dan esinlendiğini öne sürmektedir. Bkz. Akkurt, **Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları 1960-1980**, s. 263.

¹⁸² Avcıoğlu, **age**, s. 29.

Osmanlı'nın feodalizm olarak tanımlanması, kaçınılmaz olarak kapitalizme evrimin koşullarını içinde barındırmayı gerektirir. Ancak tarihî durum bunun böyle olmadığını gösterdiğinden Avcıoğlu, Osmanlı'nın kapitalizme geçemeyişini iç dinamikler yerine dış dinamiklerle açıklamaya girişir. Ona göre Osmanlı kapitalizme evrilirken Batı, sömürgecilik sayesinde kapitalizme geçişin öncülüğünü üstlenmiş ve daha sonraki zamanlarda da Osmanlı'yı geri bıraktırmıştır.

2.2.1.1. Feodalizmin Eleştirisi

Feodalizm yaklaşımlarında görülen genel bir tutum, ekonomizmdir veya ekonomik sistemin üretim güçlerine, dolayısıyla feodalizmin tarıma indirgenmesidir. Bunun nedeni, üstyapının altyapı tarafından belirlendiği, dolayısıyla tarımsal üretime dayalı bir altyapıdan sadece tek bir üstyapının - feodalizmin- ortaya çıkabileceğinin düşünülmesidir. Bunun aksinin iddia edilmesi, yani aynı ekonomik altyapıdan birbirinden farklı üstyapıların meydana gelmesi, örneğin tarımsal üretime sahip olan bir toplumun feodalizm diye adlandırılan üstyapı kurumlarına sahip olurken bir başka toplumun ATÜT veya daha başka bir toplumsal formasyona sahip olması, kaçınılmaz olarak altyapının üstyapıyı belirlediği iddiasını yanlışlamış olur. Teorinin kurtarılabilmesi için, birbirinden ne kadar farklı, hatta birbirine zıt kurumlar ortaya çıkarsa çıksın, hepsinin feodalizm olarak tanımlanması zorunludur. Aralarındaki zıtlık ve çelişkiler de ad hoc varsayımlarla kapatılmaya çalışılır. Merkezî feodalizm, askerî feodalizm, devlet feodalizmi gibi kavramlar, ad hoc varsayımların örneğini oluşturur.

Feodalizmi savunan ortodoks Marksistlere göre üretim tarzını belirleyen, artı değerın üreticiden çekilip alınma biçimidir ve artı değer, nihayetinde ekonomik bir unsurdur. Bununla birlikte tarihin itici gücü, emek ile doğa arasındaki etkileşimdir ve artı değeri de bu ilişki meydana getirir.¹⁸³ Toplumdaki ekonomik, siyasi, ideolojik, hukuki düzeylerden sadece birinin (özellikle ekonominin) belirleyici olması, buna karşın diğerlerinin bağımlı değişken olarak kabul edilmesi, indirgemecilik olarak tanımlanmış ve eleştirilmiştir. Bu eleştiriler Marksist olmayan düşünürlerce ortaya konulduğu gibi Althusser, Balibar, Poulantzas gibi Marksistler tarafından da ifade edilmiştir. Ancak burada indirgemeciliği ikiye ayırmak gerekir. Biri “ekonomi dışı” indirgemeciliktir ki siyasi, ideolojik, hukuki düzeylerin ekonomiye indirgenmesi anlamına gelir ve bu konuda bugüne kadar oldukça zengin bir literatür oluşmuştur. Fakat yeterince dikkat çekilmeyen veya ele alınmayan husus, “ekonomi içi” diye adlandırılabilir olan doğanın değişmeyen, farklılaşmamış tek bir üretim aracına (feodalizmde toprağa) indirgenmesidir.

Bu yaklaşım sahiplerine göre feodalizm, tarım toplumlarının formasyonudur ve tarım da toprağın işlenmesiyle yapılır. Ancak burada varsayılan toprak; standart, bölgeden bölgeye değişmeyen, verimlilik farkları olmayan, adeta gerçek-maddi dünyada bulunmayan soyut-idealize edilmiş bir topraktır. İşte ekonomi içi indirgeme de burada görülür ve gerçek hayatta birbirinden farklılaşmış pek çok toprak türü varken tekdüze, soyut ve evrensel bir toprağa indirgeme yapılır. Üstelik toprak, kendi başına üretim için büyük ölçüde yeterli değildir. Örneğin çöldeki toprakta üretim yapmak hemen hemen imkânsızdır. Çöl arazisi gibi olmasa da verimlilik düzeyleri oldukça düşük pek çok toprak biçimi de bulunmaktadır. Taşlı veya killi toprakta üretim verimliliği de oldukça düşüktür. Güney veya Kuzey kutbunda toprak istediği kadar verimli olsun, iklim koşulları nedeniyle üretim yapmak çok zordur. Toprağın üretim aracı olması, sadece kendisinden kaynaklanmaz, aynı zamanda suyun kullanımına,

¹⁸³ Muharrem Tünay, “Respective Roles of the Political and Economic Factors in the Reproduction and Dissolution of the Medieval Society”, *METU Studies in Development*, 19(4), 1992, s. 581.

topraktaki organik bileşimlere ve iklime de bağlıdır. Toprak nihayetinde kayaların parçalanmasından meydana gelir ve ona besleyicilik değerini veren, içindeki organik bileşimlerdir. Suyun temin edilme biçimi, miktarı, zamanlaması; üretimi doğrudan etkiler. Üretim, öncelikle toprak-su bileşimine, toprağın organik içeriğine ve iklim gibi başka faktörlere bağlıdır. Doğanın (toprağın) farklı nitelikleri, farklı düzeyde katma değer üretimine yol açtığı gibi ekonomi dışı (siyasi, ideolojik, hukuki) düzeylerin farklı doğrultuda gelişmesini de etkilemiştir.

Bu farklılık Merkezî Dünya ile Avrupa arasında açıklıkla görülebilir. Merkezî Dünya ekonomisi, alüvyonlu nehir havzalarında sulama kanallarıyla düzenli olarak sulanan ve verimlilik veya katma değer oranı yüksek olan bir üretime dayalıyken Avrupa ekonomisi verimsiz, kıraç topraklarda, yağmur suyuna bağımlı olarak yapılmış ve asgari değer üretimini sağlayamamıştır. Ekonominin (toprağın) bu maddi koşulları, Merkezî Dünya ile Avrupa arasında farklı ekonomik sistemlerin doğmasının maddi nedenini oluşturur. Ancak bu farklılık, “dâhili indirgemecilik” dolayısıyla görülmemiş ve dikkate alınmamıştır. Dolayısıyla tek bir toprak türü olmadığı gibi tarımsal üretime dayalı tek bir ekonomik sistem de bulunmamaktadır.

Feodalizmi savunanlara göre toprağın temel üretim aracı olduğu ve artı değerın topraktan elde edildiği bütün ekonomik sistemler feodal olarak nitelenmelidir. Burada emeğin bağımlı olup olmasının veya farklı derecelerde bağımlı olmasının bir önemi olmadığı gibi mülkiyetin devletin veya senyörün elinde olması da feodalizm için ayırt edici bir kıstas değildir. Artı değerın bütünüyle veya kısmen alınmasının ve bu alınan kısmın senyörün kişisel harcamalarında kullanılması ile toplumun ortak ihtiyaçlarının karşılanmasında sarf edilmesi arasında da bir fark bulunmaz. Av partisi düzenlemek için el konulan rant ile sulama kanalı yapmak için alınan vergi, artı değerın sömürülmesi olarak aynı kategoride değerlendirilir.

Hâlbuki Merkezî Dünya’da ve Doğu’da sınıf oluşumunu engelleyen bir devlet ve kamusal giderleri karşılamak için alınan bir vergi söz konusudur. Feodalizmde ise toprağın yanı sıra emeğin de sahibi olan ve bu sahiplik üzerinden iktidar hâline gelen veya iktidara hükmeden bir sınıf vardır. Senyörün serf üzerinden elde ettiği artık, toprak veya mülkiyet geliri olarak rant diye adlandırılmıştır, hâlbuki feodalizmdeki artığı rant hâline getiren, asıl olarak emeğin, yani insanın mülk hâline getirilmesidir. Üretim yapan veya değer üreten emek olduğu için sömürü, öncelikle emekten sağlanır. Dolayısıyla emeğin özgür olduğu bir ekonomide kamusal hizmetlere katılım amacıyla alınan katkının adı vergidir, buna karşın emeğin mülk hâline getirildiği bir ekonomide el konulan artı değer ise ranttır. Vergi ile rant arasında kategorik bir fark vardır ve ayırım noktası, emeğin özgür veya bağımlı olmasıdır.¹⁸⁴

Ekonomik sistemler arasındaki farklılık, doğrudan üreticinin hukuki durumunda görülür. Osmanlı’da üretici özgür iken feodalizmde bağımlı veya yarı köledir. Ama yine teorinin yanlışlanmaktan kurtarılması için bu farklılığın da ortadan kaldırılması gerekir. Bunun için kâh ikisinin de özgür olduğu iddia edilir, kâh ikisinin de bağımlı olduğu varsayılır. Ama her şeye rağmen aralarındaki fark görmezden gelinir. Hâlbuki üreticinin özgür veya bağımlı olması, Osmanlı’daki ekonomik sistem ile feodalizm arasındaki en önemli farklardan biridir.

Feodalizm ile Osmanlı arasındaki temel farklardan bir diğeri de siyasi örgütlenme biçiminden kaynaklanır. Feodalizmde iktidarı elinde tutan mülk sahipleri, kendi aralarında hiyerarşik bir bağımlılık

¹⁸⁴ C. Wickham’ın devletleri, vergi ile ranta dayalı iki ideal-tip olarak belirlediği, önceki sayfalarda ifade edilmişti.

ilişkinde sahipken Osmanlı'da kamu hukuku (örfî hukuk) çerçevesinde işleyen bir devlet bürokrasisi vardır. Feodalizmde immunitas'larla dokunulmazlık kazanan, toprağın yanı sıra emeğin mülkiyetine de sahip olan senyör ile yaptığı görev karşılığında kendisine vergi geliri tahsis edilen sipahi veya sancak beyi aynı konumda değildir.

Bununla birlikte aynı maddi koşullardan, yani aynı üretim araçlarının kullanıldığı tarımsal üretimden niçin feodalizm dışında köleci üretim tarzı gibi farklı bir üretim tarzının, istisnai de olsa, ortaya çıktığı, feodalizm savunucuları tarafından teorik tutarlılık içerisinde açıklanamamıştır. Köleci üretim tarzını Akdeniz'in özel koşullarına bağlarken örneğin ATÜT'ün veya farklı bir ekonomik sistemin ortaya çıkmasında Merkezî Dünya'nın özel koşullarının niçin dikkate alınmaması gerektiğine de doyurucu cevaplar verilememiştir.

Üstelik feodalizmin kabile aşamasından sonra ortaya çıktığı iddiası da açıklanmaya muhtaçtır, çünkü kabile toplumu da geçimini tarımsal üretimle sağlar. Marksist literatür avcı-toplayıcı sürüler ile M.Ö. 10 binli yıllarda tarımsal üretime geçen kabile toplumunu “ilkel toplum” kavramı altında inceler, ancak ikincisi, temel geçimini üretimle sağlar. Eğer feodalizm, tarımsal üretime dayalı olarak açıklanacaksa kabile toplumunun da feodal olarak nitelenmesi gerekir. Üretim güçleri, üstyapı kurumlarını determinist bir biçimde belirliyorsa tarımsal üretim yapan kabile toplumunun üstyapı kurumlarının da feodal olması gerekir. Ancak feodal olmadığı, feodalizm tezini savunanlarca da bilinmektedir ve bu sebeple feodalizm, kabile toplumundan sonra başlatılır.

Muzaffer Sencer'in de vurguladığı gibi feodalizm, kapitalizmin tohumlarını içinde barındırır. Bu varsayım, tarihin diyalektik yorumunun bir sonucudur. Diyalektik yöntemi geliştiren Hegel'e göre evrensel tin, tez-antitez-sentez süreciyle kendini tarihte açılar. Hegel'in idealist düzlemde yorumladığı tarihe, Marx, materyalist bir yorum getirir. Buna göre tarih, üretim sürecinde sınıflar arası çelişkinin yol açtığı diyalektik bir süreçle ilerler. Böylece her üretim tarzında sınıf çatışması vardır ve sınıfların veya tez ile antitezin çatışması, bir sonraki aşamada sentez olarak ortaya çıkar ve yeni bir üretim tarzına yol açar. Bu nedenle kapitalizmi doğuran, feodalizmdeki çelişkilerdir. Bir başka ifadeyle kapitalizme yol açan sisteme feodalizm denir. Ancak Osmanlı sistemi kapitalizmi doğurmamıştır ve bu nedenle M. Sencer, Osmanlı'yı feodalizm olarak değerlendirmez. Buna karşın feodalizm taraftarları, Marksizmin temel ilkelerinden biri olan diyalektik yöntemle çelişircesine feodalizmin kapitalizmi doğurmayabileceğini iddia ederler.¹⁸⁵

Ekonomik sistemin toprağa veya üretim araçlarına indirgenmesi açık bir ekonomizm örneğidir ve ekonomik sistem tartışmalarının amacına hizmet etmemektedir. Bu tartışmaların amacı, farklı toplumların niçin farklı rotalar izledikleri, Batı'nın niçin küresel hegemonya kurarken Osmanlı'nın kapitalizme entegre olduğu veya kapitalizmin niçin sadece Avrupa'da ortaya çıktığıdır. Bunların yanı sıra ve asıl önemli olan husus, bugünkü entegrasyon durumundan çıkış yollarının ne olabileceğidir. Osmanlı'daki düzenin hangi zaafı dolayısıyla kapitalizm karşısında yenildiği ve bu zaafı giderecek bir yenilenmenin nasıl gerçekleşebileceğidir. Ekonomik sistemi toprağa veya makineye indirgemekle bu soruların cevabı bulunamaz ve bu düzlemde ekonomik sistem üzerine tartışmalar yapmaya gerek de kalmaz.

Ancak hem neo-klasik modernleşme teorileri hem de Marksist tarihî ilerleme şeması, kapitalizmi tarihin son evresi ve ulaşılması gereken bir uğrak olarak görür. Buna karşın aralarındaki

¹⁸⁵ Berktaş, **Kabileden Feodalizme**, s. 297.

fark, ikincilerin kapitalizmi aşp sosyalizme ulaşılacağı umududur. Dolayısıyla her iki yaklaşım da kapitalizmin egemenliğini, medenileştirici bir ilerleme olarak değerlendirir ve kapitalistleşme için yapılan baskıyı “tarihin bilinçsiz aleti”¹⁸⁶ olarak değerlendirir. Bu nedenle hem neo-klasik hem de Marksist yaklaşımların feodalizmi evrensel olarak kabul etmeleri, bütün dünyanın kapitalizme eklenmesini veya entegre olmasını kaçınılmaz kılar. Bu anlamda feodalizm görüşü, sadece teorik bir hipotez olmanın ötesine geçerek kapitalizmin ideolojik aygıtına dönüşür.

2.2.2. ATÜT

Türkiye’de ekonomik sistem konusunun gündeme gelmesinde Kemal Tahir’in göz ardı edilemez bir rolü bulunur. Tahir, çevresindeki insanları bu konuyu ele alıp incelemeye yönlendirmiş, bu çerçevede Sencer Divitçioğlu ve Baykan Sezer gibi akademisyenler önemli eserler ortaya koymuştur.¹⁸⁷ Ancak Kemal Tahir, ATÜT’ün ele alınmasının gerekliliğine işaret ederken Marksist teoriye bütünüyle bağlı kalınması yerine eleştirel bir tutum takınarak Osmanlı gerçeğinin anlaşılmasına odaklanılmasını ve bunun için gereken kavram ve modellerin üretilmesini vurgulamıştır.¹⁸⁸

Kemal Tahir ekolü diyebileceğimiz ATÜT tartışmasına önyak olan isimler, kararlı bir biçimde bu kavramın arkasında durmak yerine, Osmanlı gerçeğini anlamaya vurgu yapmışlardır ve bir anlamda ATÜT, bu vurgu için kullanılan kavramsal bir araç olmuştur. Bu sebeple ATÜT’ü Marksist doktrinin dışına çıkmamaya çalışarak savunanlar ile bunu sadece kavramsal ve ideolojik bir araç olarak kullananları birbirinden ayırt etmek gerekir. Bu anlamda Kemal Tahir ve Baykan Sezer’i ATÜT’çü olarak vasıflandırmak hatalı olacaktır. Benzeri bir vurgu Divitçioğlu’nda da görülür ancak kendisi ATÜT’çülüğe daha yakındır ve kavram neredeyse kendisiyle özdeşleşmiştir. Bu nedenle ATÜT’ün Türkiye’de gündeme gelmesinde öncü bir rolü olmakla birlikte Kemal Tahir, Doğuculuk başlığı altında ileriki sayfalarda ele alınacaktır.

Osmanlı toplumunu ATÜT ile açıklayan yazarlar arasında Selahattin Hilav, Sencer Divitçioğlu, Muzaffer Sencer, Çağlar Keyder, İdris Küçükömer, Asaf Savaş Akat, Stefanos Yerasimos gibi isimler yer almaktadır.

Türkiye’de ATÜT konusunda ilk çalışmayı yapan, 1965 yılındaki “Asya Tipi Üretim Biçimi” adlı makalesiyle Selahattin Hilav olmuştur.¹⁸⁹ Marx’ın metinlerinde “Asyatik” olarak kullanılan kavramın yerine Hilav, sadece coğrafi anlamda Asya’ya ait olmayıp Asya dışındaki bölgeleri de kapsayacak şekilde genelleştirmek gereğinden hareketle “Asya-tipi” ifadesini kullandığını belirtir. Hilav’a göre bu üretim tarzının şekillenmesine yol açan ve sömürü aracı olarak kullanılan devlet, toplumun ortak ihtiyaçlarından doğmuştur. Devlet, sömürünün aracı olmaya devam etse bile üstlendiği siyasi, sosyal ve ekonomik fonksiyonları yerine getirmiştir. Hilav’a göre Asya-tipi üretim tarzının bir başka niteliği de özel mülkiyetin bulunmamasıdır. İlkel toplulukta olduğu gibi Asya-tipi üretim tarzında

¹⁸⁶ Karl Marx, Friedrich Engels, **Seçme Yapıtlar**, C. 1, Ankara: Eriş Yayınları, 2003, s. 412.

¹⁸⁷ Kurtuluş Kayalı, **Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 161.

¹⁸⁸ Sunar, **Marx ve Weber’de Doğu Toplumlari**, s. 69. “Tahir, kitabının yayınlanmasından sonraki ilk karşılaşmasında Divitçioğlu’na ‘Sencer, bu kitapta kerim devlet nerede?’ diye çıkmıştı.” Bkz. Akkurt, **Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları 1960-1980**, s. 220.

¹⁸⁹ Akkurt, Türkiye’de ATÜT konusundaki ilk çalışmanın, Şerif Mardin tarafından 1964 yılında yapıldığını belirtir. Bkz. Akkurt, **Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları 1960-1980**, s. 113.

da ortaklaşa mülkiyetin bulunduğunu ve toprağın mülkiyetinin toplum adına devlette olduğunu iddia eder. Bu üretim tarzında özel mülkiyetin bulunmaması, köleliğin ortaya çıkmasını önlemiştir.¹⁹⁰

Konuyla kapsamlı ve sistematik düzeyde ele alan ilk kitap çalışması ise Sencer Divitçioğlu'nun 1967 yılında yayınlanan *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* adlı eseridir. Divitçioğlu bu çalışmada, "Osmanlı iktisadi sistemine klasik feodalizm damgası vurmak hatalıdır"¹⁹¹ diyerek feodalizm yaklaşımını eleştirir. ATÜT'ü feodalizm kavramına tercih ederken Osmanlı'nın bütünüyle ATÜT'e uymadığının da farkındadır, bu sebeple "benzemektedir" gibi kesinlikten uzak ifadeler kullanmayı tercih etmesi, aslında bilimsel ihtiyatla birlikte konuyla ilgili olarak arayışının nihayete ermediğine de işaret eder.¹⁹²

Divitçioğlu, feodal üretim tarzında toplumun "kral+din adamları, askerler ve köylüler"den oluşan üçlü bir sınıfsal yapıya sahip olduğunu, Osmanlı'da ise "sultan+din adamları+askerler ile halk"tan oluşan iki ayrı sınıfın bulunduğunu öne sürer. Merkezî ve taşra yönetimiyle birlikte devletin feodalizmde sınıf temelli oluştuğunu, Osmanlı'da ise sultan tarafından atandığını ifade eder. Osmanlı toplumunun sultan, ulema ve askerden oluşan egemen sınıf ile reayadan oluşan tabî sınıf arasında bölündüğünü belirtir. Sınıfsal yapının yanı sıra bürokrasinin oluşum biçiminin de farklı olduğu bu iki yapıyı aynı üretim tarzı olarak kabul etmenin yanlış olacağını iddia eder.¹⁹³

Üretim tarzlarını belirleyen, artı değer üreticiden çekilip alınış biçimi olduğunu belirterek hem kölecî hem de feodal üretim tarzlarında emeğin, üretimin hem aracı hem de amacı olduğunu, yani emeğin hür olmadığını ifade eder. Buna karşın ATÜT'te emeğin üretim aracı hâline getirilmediğini, yani hür olduğunu, bu nedenle diğerlerinden farklı bir üretim tarzını oluşturduğunu vurgular.¹⁹⁴

Divitçioğlu, Marx'ın açıklamalarını sürdürerek ATÜT'te ikili bir ekonomi olduğunu belirtir. Bunlardan ilki kendine yeterli köy topluluklarının bulunduğu kır ekonomisi, diğeri ise devlet erkânının yer aldığı ve bunların talepleriyle beslenen bir ticaret kesiminin bulunduğu kent ekonomisidir.

Divitçioğlu'na göre ATÜT'te devlet mülkiyetine yol açan nedenlerden biri kendine yeten köy toplulukları iken diğeri de devletin üstlendiği kamu işleridir. Köy topluluklarında ortaya çıkan artı değer devlete aktarılır, devlet de bu artı değeri kamusal hizmetlerin yapılmasında kullanır. Doğu toplumlarının dayanıklılığının temeli, devlet ile üretici arasındaki bu karşılıklı ilişkidir.

Divitçioğlu, ortodoks Marxizm'deki altyapı-üstyapı ilişkisinin determinist yorumundan farklılaşır ve bu noktada Engels ile birlikte Althusser'e de atıfta bulunur. "Son kertede" üretim güçleri belirleyici olmakla birlikte "siyasi, içtimai ve dini davranışlar ile uluslararası durumların da toplumsal çelişkileri belirlemede" payı bulunduğunu ifade eder. Divitçioğlu'nun üstyapıya özerk bir statü tanınması, Osmanlı'daki üretim tarzının feodal olmamasının dayanaklarını sunar. Ona göre Osmanlı'nın, "Abbasi, Büyük Selçuklular, Moğol, Oğuz ve nihayet Anadolu Selçukluları toplumlarından tevarüs ettiği din, töre, hukuk, gelenek ve devlet zihniyeti gibi üstyapı kurumları"¹⁹⁵ iktisadi altyapıyı etkileyerek farklı bir üretim tarzının oluşmasına neden olmuştur.

¹⁹⁰ Selahattin Hilav, "Asya-Tipi Üretim Nedir?", *Yön*, 1966, s. 14.

¹⁹¹ Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, s. 28.

¹⁹² Divitçioğlu, *age*, s. 85: "Osmanlı toplumunun bünyesi öyle sanıyoruz ki, sınıf ilişkileri bakımından, 10. ile 13. yüzyıllar arasındaki Avrupa feodalizmine pek az, Asya üretim tarzına ise ziyadesi ile benzemektedir."

¹⁹³ Divitçioğlu, *age*, s. XVII.

¹⁹⁴ Divitçioğlu, *age*, s. 19.

¹⁹⁵ Divitçioğlu, *age*, s. 84.

Osmanlı toplumunun sömürü ilişkisine dayalı sınıflı bir toplum olduğunu iddia eden Divitçioğlu, Osmanlı toplumunda emeğin, toprakla ilişkisi bakımından hür olmakla birlikte devletle ilişkisinde sömürülen sınıfta yer aldığını ifade eder. Marx'ın “genelleştirilmiş köle” kavramını kullanmamakla birlikte ona yaklaşıp ve “anonim sömürüldüğü”nü iddia eder. Divitçioğlu, “Osmanlı toplumunda sömüren devlet her zaman meşru olmuştur”¹⁹⁶ ifadesini kullanır ancak bu cümlesindeki çelişkiyi aşabilecek kavramsal bir çerçeveye ulaşamamıştır.

Osmanlı'da geçerli olan üretim tarzına ilişkin tartışmaları ele alarak çeşitli yaklaşımları derli toplu olarak sunan ilk eser ise 1969 yılında yayınlanan Muzaffer Sencer'in *Osmanlı Toplum Yapısı* adlı kitabıdır. M. Sencer, Avcıoğlu gibi, Osmanlı'nın feodal olmadığını söylemenin yeterli olmadığını, aynı zamanda ne olduğunu da söylemek gerektiğini belirterek sui generis yaklaşımı eleştirir. Osmanlı'nın dünya tarihinden kopuk bir biçimde kendi tarihini kendine özgü olarak yaptığını iddia etmenin sosyal bilimler mantığıyla uyummadığını -haklı olarak- belirtir.¹⁹⁷

Sencer, bir toplumsal yapının feodal olup olmadığına, iç çelişkileri itibarıyla, kapitalizmin ön koşullarını hazırlayıp hazırlamadığına bakılarak karar verilebileceğini vurgular. Osmanlı toplum yapısının, kapitalizmin ön koşulları olan özgür işgücünü ve servetin sermayeye dönüşümünü hazırlamadığını, bu nedenle “sipahi-senyör” ve “serf-reaya” benzerliğinden hareketle Osmanlı toplumu için feodal niteliğinin yapılamayacağını öne sürer. Kendi iç dinamikleriyle kapitalizmi hazırlamadığı bilindiğinden Osmanlı toplumunun feodal olarak kabul edilemeyeceğini iddia eder.¹⁹⁸

Sencer, Osmanlı toplumu için önerilen ATÜT'ü, feodalizme göre “daha elverişli ve tutarlı bir yaklaşım”¹⁹⁹ olarak tercih eder. Sencer'e göre Marx'ın ATÜT tanımlamasının iki temel unsuru vardır. Bunlardan biri, toplumun ortak işlerini üzerine alan merkezî devletin bulunması ve toprak mülkiyetinin devlete ait olmasıdır. Diğeri ise tarım ve zanaatla uğraşan ve kendini besleyen bir köy topluluğunun veya gelişmiş bir iş bölümüyle tarım ve zanaatın ayrıştığı köy-şehir toplumunun varlığına dayanan, ancak her halükârda artı değer üreten bir ekonominin bulunmasıdır.

Sencer, ATÜT yaklaşımına da eleştiride bulunur ve Marx tarafından belirlenen ATÜT modelinin Hindistan örneğinden hareketle oluşturulduğunu, Osmanlı toplumunun ise bu çerçevede kalınarak açıklanamayacağını öne sürer. Bu nedenle ATÜT'ten yana tavır koymakla birlikte “yerleşik ATÜB”²⁰⁰ ve “göçebe ATÜB” ayrımı yaparak ATÜT içerisinde farklı bir yaklaşım sergiler. Tarımsal üretime dayalı köy topluluklarında ortaya çıkan yapıyı “yerleşik ATÜB”, göçebe toplumlar arasında gelişen yapıyı ise “göçebe ATÜB” olarak tanımlar. Türklerin 10. yüzyıla kadar göçebe karakteri sergilediğini ve “göçebe ATÜB” kavramıyla analiz edilmesi gerektiğini belirtir.²⁰¹

Ancak bu yüzyıllar civarında hem yerleşik hayata geçildiğine hem de İslam dininin benimsendiğine dikkat çekerek İslam tarihindeki birikimin dikkate alınması gerektiğini önerir. İslam tarihinde toprak mülkiyetinin şekillenmesini değerlendiren Sencer, Hz. Ömer döneminde fethedilen

¹⁹⁶ Divitçioğlu, *age*, s. 40.

¹⁹⁷ Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, s. 274.

¹⁹⁸ Sencer, *age*, s. 70-71.

¹⁹⁹ Sencer, *age*, s. 58.

²⁰⁰ ATÜT'ün farklı isimlendirmelerinden biri de Asya Tipi Üretim Biçimi (ATÜB)'dir.

²⁰¹ Sencer, *age*, s. 146.

toprakların devlet mülkiyetine alınarak haracî toprak sisteminin oluşturulmasını, Osmanlı'daki mirî arazi sisteminin temel dayanaklarından biri olarak görür.²⁰²

Sencer'e göre Osmanlı toplumunun manüfaktür üretimine veya kapitalizme evrilmemesinin nedeni, köy topluluklarının çözülmesini engelleyen merkezî devletin varlığıdır. Devlet; emek ve toprak gibi üretim güçleri üzerinde kontrol ve denetim sağlayarak vergi kaynağı olan köy topluluklarının çözülüp şehirlere mülksüzleştirilmiş proleter olarak akmasını önlemiştir. Sistemin kapitalizme evrilmesini önleyen bu karakteri dolayısıyla Osmanlı toplumu feodal değildir.²⁰³

ATÜT'ü savunan bir başka isim ise Çağlar Keyder'dir. 1977 yılında Huricihan İslamoğlu ile birlikte yayınladığı “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri” başlıklı makalede “Osmanlı tarihi Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) nın hâkim tarz olduğu bir dünya imparatorluğundan kapitalist dünya-ekonomisi içinde periferi durumuna geçişi anlatacak şekilde yazılmalı”²⁰⁴ diyerek yaklaşımını ortaya koyar.

Keyder, Osmanlı toplumunun bütünsellik içerisinde değerlendirilebilmesi için üretim tarzı kavramını, üstyapı kuruluşlarını da içeren “toplumsal kuruluş” kavramı içerisinde konumlandırır ve “Osmanlı toplumsal kuruluşunda egemen üretim tarzı ATÜT'tür” diyerek ikisi arasındaki ilişkiyi ifade eder. “ATÜT'le devletin özgür köylü üreticinin artık ürününe vergi olarak el koyduğu bir durumu tanımlıyoruz”²⁰⁵ diyerek ATÜT'ü tanımlar. Keyder'e göre ATÜT'te sömürü ilişkisi üretim faaliyeti çerçevesinde anlaşılamaz, çünkü köylü, artığa el koyan vergi tahsildarıyla, üretim sonrasında ve özgür bir köylü olarak muhatap olur. Devlet de sadece politik bir kurum değil, aynı zamanda ekonomik ve ideolojik bir fonksiyona sahiptir.

Keyder'in hem toplumsal kuruluşu merkeze alması hem de devlet, özgür köylü ve vergi kavramlarına dayanarak yaptığı ATÜT tanımı, aslında Osmanlı'daki ekonomik sistemin tanımlanabileceği en isabetli düzey ve kavramlardır. Sorun bu düzey ve kavramlarda değil, ATÜT'ün orijinalindeki oryantalist ve 19. yüzyıl verileriyle şekillenen ideolojik çerçevededir. Zaten İslamoğlu'nun sonraki çalışmasında sergilediği yaklaşım da söz konusu ideolojik önyargının terk edilmesinden başka bir şey değildir.

ATÜT yaklaşımından yana olan isimlerden biri de İdris Küçükömer'dir ve ona göre Osmanlı'da hâkim olan yapı, “Asyagil Tımarlı Üretim Biçimi”dir. Küçükömer, standart ATÜT kavramını kullanmak yerine ona tımarlı kavramını ekleyerek Osmanlı'nın özgünlüğünü vurgulamak ister. Bu yorumuyla merkezî bakış açısına oldukça yaklaşır ve belki de “merkezî yaklaşımlar” başlığı altında değerlendirilmesi gerekirdi. Küçükömer'e göre Osmanlı toplumunda Batı'daki gibi sınıfsal bir yapı bulunmaz. Askerî diye adlandırılan yönetici tabakada olduğu gibi reaya diye bilinen üretici halk kitlesi arasında da sınıflaşma gerçekleşmemiştir. Yönetici bürokrasi arasına halkın her tabakasından katılımın olduğunu, bunun da sınıflaşmayı engellediğini iddia eder.²⁰⁶

ATÜT tezini savunmakla birlikte buna farklı bir yorum katan isimlerden biri de Asaf Savaş Akat'tır. Asyatik ile feodal üretim tarzlarını, verili teknolojik koşullarda kendini yeniden üreten ve olgun

²⁰² Sencer, *age*, s. 172.

²⁰³ Sencer, *age*, s. 224-225.

²⁰⁴ Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri”, *Toplum ve Bilim*, S. 1, Bahar, 1977, s. 49.

²⁰⁵ İslamoğlu ve Keyder, *agm*, s. 56.

²⁰⁶ İdris Küçükömer, *Sivil Toplum Yazıları*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994, s. 27.

iki üretim tarzı olduğunu öne süren Asaf Savaş Akat, Marksist literatürde ilkel toplumdan sonra ATÜT gelmesine rağmen Asyatik ile feodal tarzlar arasında gelişmişlik sıralaması yapılamayacağını iddia eder. Antik ve köleci (Slav ve Cermen de dâhil) üretim tarzlarının ise geçici olduklarını ve yeniden üretim dinamiklerini barındırmadıklarını belirtir.²⁰⁷ Akat'a göre ATÜT'e geçişte iki yol bulunmaktadır. Bunlardan biri, Antik Mezopotamya ve Mısır'da görülen ve sulama sistemlerinin gelişmesine dayanan, diğeri ise göçebe toplumların yerleşik tarım toplumları üzerinde kurdukları egemenlikten kaynaklanan yoldur.

Akat'ın despotizm kavramına yaklaşımı önemlidir ve ona göre meseleye üretici köylü açısından bakılmalıdır. Sınıfsal geçişkenliğin olmadığı feodalizmde sömürücü sınıf içinde gerçekleşen politik eşitliğin köylü açısından bir anlamı olmadığını, ama Asyatik biçimde sınıfsal geçişkenliğin az da olsa bulunmasının bir öneminin olduğunu ifade eder. Yani feodalizmde özgürlüğün sömürücü sınıfta bulunduğunu halkın ise köle olduğunu, buna karşın ATÜT'te halkın özgür, bürokrasinin ise bağımlı olduğunu, dolayısıyla özgürlüğün sömürücü sınıfa göre değil halka göre değerlendirilmesi gerektiğini vurgular. Buradan hareketle “Batı despotizminden” belki bahsedilemeyeceğini ancak Doğu despotizmi kavramının da ne kadar ideolojik olduğunun anlaşılabilirliğini belirtir.²⁰⁸

Akat, ekonomizm yaklaşımını eleştirerek “dünya sistemlerinin çoğulluğuna teorik yaklaşımın tekilliği tekabül etmeli” diyerek tek taraflı belirlenimciliğe karşı durur. İnsanlık tarihinin bir yandan üretim ilişkilerinin (teknolojinin) diğeri yandan da mülkiyet ilişkilerinin (sınıf çatışmasının) tarihi olduğunu belirtir.²⁰⁹

Açık bir ATÜT tezi olmasa da onunla yakından ilişkili bir yorumu ortaya koyan Niyazi Berkes, Osmanlı üretim sistemini “kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi” olarak tanımlar. Paul Sweezy tarafından ele alınan bu kavram (pre-capitalist commodity production), feodalizm ile kapitalizm arasındaki dönemi tanımlar. Bu geçiş döneminde feodalizm bütünüyle ortadan kaldırılamadığı gibi kapitalizm de tamamıyla egemen olamamıştır.²¹⁰ Berkes'e göre bu kavram, Osmanlı düzenini de açıklar, çünkü Osmanlı'da gelişmiş şehirler yer almış ve uluslararası ticaret canlı bir şekilde yapılmıştır. Bunlar ise kapalı köy yapılarını çözerek emtia ekonomisinin gelişmesini sağlamıştır. Emtia ekonomisinin gelişmesi ise feodalizmin çözülmeye başladığını gösterir, ancak kapitalizm bütünüyle gelişmemiştir.²¹¹

Osmanlı Devleti'nin niçin feodal veya teokratik olmadığını açıklayan Niyazi Berkes, “siyasaca Doğu despotizmi, dince Sünni Halifeliği geleneğidir”²¹² diyerek Osmanlı siyasi düzeni hakkındaki yaklaşımını belirler. ATÜT'ün temel kavramlarından biri olan despotizmin Osmanlı'da ortaya çıkma gerekçesini fetih olgusuna bağlayan Berkes, fetih sayesinde devletin sınıflar üzerinde yer alarak artı değeri hazinede biriktirdiğini ifade eder. Doğu toplumlarında aristokrasinin bulunmadığını, despotun olduğu yerde aristokrasinin olamayacağını, bu nedenle sipahi veya daha üst düzeyli görevlilerin Avrupa'da görülen aristokrat sınıfıyla bir tutulmaması gerektiğini, onların sadece bir kapıkulu veya memur olduğunu iddia eder.²¹³

²⁰⁷ Akat, “Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplamlar”, s. 29.

²⁰⁸ Akat, **agm**, s. 30-31. Aslında despotizm, “köle yönetimi” ve dolayısıyla “keyfilik” anlamında kullanılacaksa -ki anlamı budur- köleci ve feodal dönemlerin despotizm olduğunu söylemek kaçınılmazdır.

²⁰⁹ Akat, **agm**, s. 32.

²¹⁰ Paul Sweezy, “A Critique”, **The Transition from Feudalism to Capitalism**, New York: Science and Society, 1963, s. 15.

²¹¹ Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi II**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1975, s. 181, 279.

²¹² Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul: YKY, 2003, s. 27.

²¹³ Berkes, **age**, s. 27.

Berkes'e göre Osmanlı'nın despotik gücü, feodal rejimler karşısında üstün olduğunu göstermiş ve karşılaştığı feodal yapıları yıkıp ortadan kaldırmıştır. Feodal rejimler altında toplumun serfleştirilmesi, Osmanlı'nın Avrupa'da kolaylıkla ilerlemesini sağlamıştır. Osmanlı, egemenliği altına aldığı halkları serflikten kurtararak reaya yapmış, bu nedenle Avrupa halkları Osmanlı egemenliğini bir kurtuluş olarak görmüştür. Berkes'e göre Osmanlı düzeninin feodalizmden üstün olduğu bir başka alan ise askerî cephe. Feodal orduların şövalyeleri, soyluluk ünvanları altında ağır zırhlar giyerek savaş meydanına gelirken toprağa yerleşme dışında bir hedefi olmayan Osmanlı sipahisi ise hafif zırhlı, çevik ve atlıdır. Ayrıca yedek kuvvetler olarak orduda bulunan bir kısım serfleştirilmiş halkın feodal beyleri adına savaşmakta isteksiz olmaları da feodal toplumun savunmasını zayıflatmıştır. Bu iki ordu karşılaştığında Osmanlı sipahileri feodal şövalyeler karşısında genellikle üstün gelmiştir.²¹⁴

Berkes, Osmanlı'da egemen yapının derebeylik olduğunu iddia eder ancak derebeylik, feodalizm değildir. Doğu ile Batı birbirine zıt olduğu gibi derebeylik ile feodalizmin de birbirinden farklı olduğunu ifade eder. Feodalizm kapitalizmi doğururken derebeyliğin kapitalizme yol açmadığını, çünkü derebeylerin elde ettikleri sömürüyü üretime yatırmadığını, böylece yoksulluğun yeniden üretildiğini belirtir. Berkes'e göre Osmanlı'daki derebeylik, iç dinamiklerin yol açtığı yenilikçi ve ilerici bir sınıf olmaktan ziyade Batı emperyalizminin bir ürünüdür.²¹⁵

2.2.2.1. ATÜT'ün Eleştirisi

İlgili tartışmalar bugün yoğun bir biçimde gündemde olmamakla birlikte, ATÜT bağlamında yapılan çalışmalar, Avrupa için geliştirilmiş kavramlarla Osmanlı toplumunun açıklanamayacağına dair bir arayışa yol açması itibarıyla önemlidir. "ATÜT'e Veda"²¹⁶ edilmesine rağmen söz konusu tartışma, oldukça verimli olmuş ve Osmanlı toplum düzenine ilişkin çok değerli görüşlerin ifade edilmesine kaynaklık etmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar beşli tarihî ilerleme şeması, Marksizm'de hâkim olan yaklaşımdır, ancak ATÜT tartışmaları bu tekelin kırılmasına yol açmıştır. Doğu toplumlarının Batı'nın izlediği yolu takip etmediğine, Batı'dan farklı kurumlara sahip olduğuna, feodal üretim tarzını yaşamadığına yönelik güçlü argümanlar ortaya konulmuştur. ATÜT savunusu zamanla zayıflasa da Batı dışı toplumların farklı serüvenleri olduğu artık reddedilemez bir duruma gelmiştir.

ATÜT çerçevesinde ortaya konulan görüşlerdeki başlıca problem, aslında Marx'ın konuyla ilgili yaklaşımındaki birtakım çelişki ve yetersizliklerden kaynaklanmaktadır. Öncelikle Bryan Turner'ın sergilediği gibi Marx'ın Asya veya Doğu toplumlarına yaklaşımında oryantalist bir tutum açık bir şekilde kendini göstermektedir.²¹⁷ Bu tutumunu "despotizm", "genelleştirilmiş kölelik" ve "Asya'nın durağanlığı ve tarihsizliği" kavramlarında görmek mümkündür. Bununla birlikte Marx'ın ATÜT kavramlaştırmasında merkezî devlet ile kendine yeterli köy birimlerinin birlikte var olduğu iddiası da Perry Anderson'ın gösterdiği gibi tarihî verilerle çelişmektedir. Marx'ın ATÜT kavramının hangi toplumların hangi dönemlerini kapsadığı da açık değildir. Toprakta mülkiyetsizliğin Müslümanlarla başladığını söylemesinin²¹⁸ yanı sıra bunu bütün Asya toplumlarına ve tarihine yaygınlaştırması, meseleyi içinden çıkılmaz çelişkilere boğmuştur. Marx'ın ATÜT kavramlaştırmasındaki çelişki, empirik verilerle uyumsuzluk ve oryantalist tutum, çoğunlukla ATÜT taraftarlarınca sürdürülmüştür.

²¹⁴ Berkes, *age*, s. 25.

²¹⁵ Berkes, *age*, s. 79.

²¹⁶ Suna Başak Avcılar, "Asya Tipi Üretim Tarzına Veda", *Bilgi*, Yaz 2002, S. 22.

²¹⁷ Turner, *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, s. 16, 17 ve bir bütün olarak kitabın hepsi, bu konuyu işler.

²¹⁸ Marx, *Seçme Yazılar*, s. 96.

Bütün bu problemlerden arındırıldığında -bu ne kadar mümkünse- ATÜT kavramının söylemek istediği, kendi geçimini sağlayabilen özgür çiftçiler ile bu çiftçilerin üretiminden elde edilen vergiyle finanse edilen merkezî devletin varlığıdır. Çağlar Keyder'in ATÜT yorumu bu çizgiye oldukça yaklaşır. Zaten Huricihan İslamoğlu'nun ATÜT'ten vazgeçip Osmanlı'daki üretim sistemini devlet ve köylü üzerinden açıklamaya çalışması da yukarıda ifade edilen çelişkileri terk etmesinden başka bir şey değildir. Aynı yaklaşımı Doğucu ekolde de görmek mümkündür. Aslında bu iki unsur -özgür çiftçi ile vergiyle finanse edilen devlet-, Merkezî Dünya ve Doğu toplumlarını tanımlamakta kullanılabilecek en isabetli kavramlardır.

2.2.3. Patrimonyalizm

Osmanlı toplumundaki sistemi açıklamaya yönelik önerilen kavramlardan birini de patrimonyalizm oluşturur. Max Weber tarafından öne sürülen bu kavram, ailedeki baba yönetiminin ülke çapında genişletilmesine dayanır. Buna göre patrimonyal bir yönetici, kendini ülkenin babası gibi görür ve tebaası hakkında tek yanlı karar verme hakkına sahiptir. Bu yönetici yine bir baba gibi halkını koruma altına alır ve onların güvenlik ve esenliğinden kendini sorumlu hisseder. Aristo'nun yönetim biçimlerini aileden hareketle despotluk (kölenin yönetimi), babalık (çocukların yönetimi) ve kocalık (eşin yönetimi) olarak üçe ayırdığı hatırlanırsa²¹⁹ Doğu'nun tanımlanmasında Weber'in despotizm yerine patrimonyalizmi tercih ettiği görülür. Bununla birlikte Weber, Osmanlı özelinde patrimonyalizmin "sultanizm" olarak belirlediğini ifade eder ve bunu, keyfi ve kişisel bir yönetim olarak tanımlar.²²⁰ Bu anlamda sultanizm, despotizm kavramıyla örtüşür.

Patrimonyalizm, sadece yönetim biçimine odaklanması itibarıyla Osmanlı'daki ekonomik sistemi açıklamakta yetersiz kalır. Bununla birlikte yine Weber tarafından ortaya atılan prebendalizm kavramıyla birlikte ele alındığında belli bir bütünlüğe ve açıklayıcı yeterliliğe kavuşur. Vergi toplama hakkını ifade eden prebend kavramından türetilen prebendalizm, devlet görevlilerine toprağın mülkiyet hakkının verilmesi yerine sadece vergi toplama yetkisinin verilmesi ve belirli bir verginin tahsis edilmesidir. Weber'e göre Doğu toplumlarında feodalizm değil, prebendalizm geçerlidir.²²¹ Weber'in bu yorumu, Merkez ve Doğu'da vergiyle finanse edilen devletin, Batı'da ise rantla beslenen bir iktidarın varlığının bir başka ifadesi olmaktadır. Ayrıca patrimonyalizm-prebendalizm, Marx'ın ATÜT kavramıyla da benzerlikler sergilemektedir.²²²

Osmanlı'nın patrimonyal karakterde olduğunu iddia eden yazarlar arasında Şerif Mardin ile Metin Heper, ilk planda akla gelen isimler arasındadır. Mardin'e göre Orta Çağ'ın feodalizm ve patrimonyalizm olmak üzere iki yönü bulunur ve Osmanlı'da feodal değil, patrimonyal karakter baskındır. Kuruluşundan hemen sonra patrimonyal yapı, Osmanlı'da hâkim hâle gelmiştir.²²³

Mardin'e göre patrimonyalizmin temel esası, "devletin iktisadi hayat üzerindeki kontrolü [ve] hükümdarın tebaasının refahlarından şahsen sorumlu" olmasına dayanır. Bu "şahsi sorumluluk" aynı zamanda "tüzel kişilik yokluğu"na neden olur ve "kişisel olmayan hukuk kurallarının" gelişimini engeller. Bunun yanı sıra patrimonyalizm "himayeciliğe, dostluğa ve nüfuz ilişkilerine dayanır."²²⁴

²¹⁹ Aristoteles, *Politika*, s. 11.

²²⁰ Weber, *Ekonomi ve Toplum*, s. 351, 352, 360.

²²¹ Weber, *age*, s. 375.

²²² Turner, *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, s. 132.

²²³ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 104-105.

²²⁴ Şerif Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 28.

Mardin'e göre, "Sultan devlet mekanizmasının zirvesi idi; memurlarla ilişkisi ataerkil-patrimonyaldır. Sultan için Osmanlı ülkesi, büyük bir oikos, üzerinde İlâhî yetki ile hüküm sürdüğü bir aile kurumu idi."²²⁵ Mardin'in patrimonyalizme yüklediği anlam, "şahsılık" veya "keyfilik" olarak ortaya çıkar. Bu noktada patrimonyalizm, ATÜT yaklaşımındaki despotizm kavramına yaklaşıır.

Metin Heper de patrimonyalizm kavramını feodalizmle karşıtlık içinde kullanır ancak Mardin'den farklı olarak, devlet ile halk arasında yer alan sınıfların yokluğu anlamını verir. Çünkü feodalizm merkezî veya âdemi merkezî karakterde olabilir. Örneğin İngiltere merkezî feodalizm iken Fransa âdemi merkezî feodalizmi sergiler. Osmanlı ise bu iki feodalizmden farklı olarak iktidarı kontrol eden ara sınıflardan veya dengeleyici güçlerden yoksundur ve halkın karşısında veya üstünde sadece devlet iktidarı bulunur. Heper, Osmanlı'yı "kişisel yönetim ya da en iyisinden patrimonyalizm"²²⁶ olarak ifade eder.

Heper'e göre Osmanlılar Anadolu'ya geldiklerinde feodal bir yapıyla karşılaşmış ve kendileri de merkezî bir iktidar değil, bu iktidar tarafından kabul edilen yerel bir iktidar gücü olmuştur. Buna rağmen Osmanlı'nın ilk dönemlerinde bile feodal bir düzen oluşmamıştır. Çünkü üretici köylü hiçbir zaman serfleştirilmemiş, fethedilen toprakların köylüsü üretim yaptığı toprakta kiracı olarak bırakılmıştır.²²⁷ Heper, Weber'in yaklaşımını izleyerek Batı'da merkezî (İngiltere) ve âdemi merkezî (Fransa) feodalizm varken Osmanlı'da çevrenin merkez tarafından etkisiz hâle getirildiği patrimonyalizmin olduğunu öne sürer.²²⁸

Bütünüyle patrimonyalizm başlığı altında değerlendirilemese de "patrimonyalizm, dünya-imparatorluğu ve yeniden dağıtımcı-haraçlı düzen" kavramlarının toplamı üzerinden Osmanlı'yı açıklamaya girişen Reşat Kasaba'yı da "merkezci" ana başlığı altında ele almak gerekir. Kasaba'ya göre, "İmparatorluk yöneticilerinin egemenlik biçimi patrim[on]ial tipteydi: ve imparatorluğun düzeni yeniden dağıtımcı/haraçcı esaslara göre kurulmuştu."²²⁹ Sömürü sistemlerine özgü standart sınıf ve sömürü kavramlarının kullanıldığı açıklama modeline başvuran Kasaba'ya göre, "toprağın ve emeğin ürünleri, üretken ve tabi sınıflardan, üretken olmayan yönetici sınıflara, bunların kullanım ve tüketimi için akar."²³⁰

2.2.3.1. Patrimonyalizmin Eleştirisi

Avrupa'da üretilen, özellikle Doğu'ya ilişkin kavramların oryantalist bir karakter sergilediği önceki sayfalarda ifade edilmişti ve patrimonyalizm de bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu kavramların eleştirel bir çözümlemesi yapılmadan Osmanlı tarihine uyarlanması, oryantalizmin yeniden üretilmesine yol açmaktadır. Farklı kavramlarla ifade edilse de Batılı literatürde Doğu imajı hemen hemen aynıdır ve çoğunlukla aynı kapıya çıkar. Despotizm gibi patrimonyalizm veya özellikle Osmanlı için kullanılan sultanizm kavramı da Osmanlı yönetiminin merkeziliğini veya belli bir hanedanın elinde olmasını ifade etmesinin ötesinde bütünüyle oryantalist ve Batı merkezci önyargılarla maluldür.²³¹

²²⁵ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 112.

²²⁶ Metin Heper, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2006, s. 249.

²²⁷ Heper, **age**, s. 51.

²²⁸ Heper, **age**, s. 38.

²²⁹ Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, (Çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları, 1993, s. 10.

²³⁰ Kasaba, **age**, s. 11.

²³¹ Doğan, "Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 163.

İlgili literatürde patrimonyalizm, bir yönüyle devlet yönetiminin merkezîliği olarak yaygın bir biçimde kullanılmaktadır, ancak devletin merkezîlik niteliğini ifade etmek için başka kavramlar kullanılabilir veya en azından “merkezî” denmesi bile yeterlidir. Üstelik merkezîlik vasfı olumsuz bir nitelik değildir, çünkü nihayetinde Avrupa da feodalizmi tasfiye ederek merkezî yönetimlere ulaşmıştır. Bu tasfiye, çoğu Avrupalı ülkede Fransız Devrimi ve sonrasında devrimci bir biçimde yaşanırken merkezî feodalizm olarak görülen İngiltere’de ise daha erken tarihlerde başlamış ve evrimsel bir yol izlemiştir. Bununla birlikte İngiltere örneğinde feodalizmin merkezî versiyonunun da olabileceğinin kabulü, patrimonyalizmin merkezîlik anlamında kullanılmasının terk edilmesine yol açmıştır.

Merkezîlik vasfıyla yakından ilişkili bir başka nitelik de ara sınıflar konusudur. Bu yönüyle patrimonyalizm, ara sınıfların yokluğu olarak tanımlanır ve despotizm kavramına yaklaşır. Patrimonyalizm tanımlamalarında ara sınıfların yokluğu olumsuz bir durum gibi bahsedilir, ancak ara sınıf denilenler ise toplumu sömüren ve onun özgürlüğünü ortadan kaldıran sömürücü bir sınıftır. Ara sınıflar ise köleci sistemde patrici, feodalizmde aristokrasi ve kapitalizmde ise burjuvadır. Özellikle ilk iki sınıf, toplumu köleliğe ve serfliğe mahkûm etmiş, sonuncusu ise küresel emperyalizmin kurucusu olmuştur. Üstelik bugün itibariyle devlet ile toplum arasında yer alan bir ara sınıfın varlığı, Batı’da bile belirsiz bir hâle gelmiştir.

Patrimonyalizm kavramı, bir boyutuyla keyfilik ve şahsîlik anlamında kullanılmaktadır ve bu anlam, daha belirgin olarak patrimonyalizmin bir türü olarak sultanizm kavramında kendini gösterir. Keyfilik ve şahsîlik ise despotizmin veya köle yönetiminin ayrılmaz bir niteliğidir, çünkü köle sahiplerinin kölelerini yönetimi bütünüyle keyfi ve şahsîdir, onları sınırlayan herhangi bir hukuk kuralı bulunmaz. Nihayetinde mülkiyet hakkı, eşyalar üzerinde istenildiği gibi tasarrufta bulunma yetkisi verir ve köleler de bir eşya olarak kabul edildiğinden aynı tasarruf yetkisinin kapsamına dâhildir. Osmanlı toplumunun köle veya serf olmadığı bilindiğinden Osmanlı yönetiminin bu anlamda patrimonyal veya sultanist olduğu iddia edilemez. Çünkü temel hak ve özgürlükleri koruyan ve kaynağını toplumsal bilinçte bulan bir şer’i hukuk vardır. Şer’i hukukla hakları koruma altına alınmış olan reayanın karşılaştığı sorunlar, bağımsız karakterini her zaman korumuş olan yargı makamları tarafından çözülmüştür. Ancak Osmanlı bürokrasisinde “kul sistemi”nin varlığı, bu tür iddiaları destekliyor gibi görünmesine rağmen bu dayanağın iki zayıf noktası bulunmaktadır. Birincisi, Taner Timur’un belirttiği üzere, köleliğin sivil, kulluğun ise siyasi bir statü olmasıdır. İkincisi ise Akat’ın dikkat çektiği gibi kul olanlar yönetilen toplumu değil, yönetici bürokrasiyi oluşturur. Bu gerekçelerle kul sistemi dayanak gösterilerek Osmanlı’da reayanın yönetiminin patrimonyal veya sultanist olduğu iddia edilemez.

Patrimonyalizmin ne olduğu, despotizmle karşılaştırılarak netleştirilebilir. Despotizm ile patrimonyalizmin birbirinden ayrıldığı bir boyut olmakla birlikte ikisinin ortak olduğu bir nitelik de vardır. Ayrıldıkları nokta, toplumun, despotizmde köle iken patrimonyalizmde özgür olmasıdır. Ortak oldukları nokta ise iktidarın tek yanlı ve keyfi hareket etmesidir. Bu ise iktidarı sınırlayan bir hukuk sisteminin olmayışı demektir. Yani despotizm, köleleştirilmiş bir toplumun keyfi olarak, kanunlara tabi olmaksızın yönetilmesi iken patrimonyalizm, özgür bir toplumun tek yanlı olarak, hukuk sistemi olmadan yönetilmesidir.

Tek yanlı ve özellikle keyfi kararlar almak ise bir hukuk sisteminin olmayışını ifade eder. Çünkü iktidar ile toplum ilişkilerini düzenleyen bir hukuk sistemi varsa iktidarın tek yanlı ve keyfi kararlar almasından bahsedilemez. Bilindiği gibi Osmanlı’da reayanın tabi olduğu bir (şer’i) hukuk sistemi vardır ve üstelik bu sistem, iktidar tarafından vaz edilmemiştir. Hukuk sistemi, toplumsal

bilinçle, yani toplumun kabulüyle ve nesilden nesile aktarımıyla varlığını sürdürür ve iktidarın onayına ihtiyaç duymaz. Dolayısıyla iktidarın söz konusu hukuk sistemini ortadan kaldırma meşruiyeti de yoktur. Hukuk sistemindeki zamanla meydana gelen birtakım değişiklikler, meşruiyetini yine mevcut sistemden alır veya kendini buna dayandırır.

Sadece şer'i hukuk değil, iktidar tarafından vaz edilen örfi hukuk da iktidar-toplum ilişkilerini kurallara bağlamış ve iktidarı sınırlandırmıştır. Örneğin reayanın ödeyeceği vergiler, kanunlarla belirlenmiştir ve iktidarın kanun dışı bir vergi alma hak ve yetkisi bulunmamaktadır. İktidarı kullananların bir kısmının reayadan kanun dışı tahsilatta bulunmaları, hukuk sistemi tarafından gayrimeşru kabul edilmiş ve cezalandırılmıştır. Örneğin Celali İsyanları döneminde ehl-i örfün reayaya tekâlif-i şakka diye adlandırılan mükellefiyetler yüklemesi, yayınlanan kanunnamelerle gayrimeşru olduğu defaatle ifade edilmiştir.

Osmanlı'da medeni haklardan vergi mükellefiyetine kadar reayanın iktidar ile olan bütün ilişkileri kanunlarla belirlenmiştir ve reayaya tanınan haklar, bağımsız yargının güvencesi altındadır. Söz konusu hakların ihlali durumunda reaya için yargı yolu açıktır ve bu yol, yaygın bir biçimde kullanılabilmiştir. Nihayetinde Osmanlı'da iktidarın patrimonial olduğu, yani reaya hakkında tek yanlı ve keyfi kararlar alabildiği, iktidarın kanunlarla sınırlanmadığı iddiasının kabul edilebilmesi için Osmanlı'da cari bir (şer'i ve örfi) hukuk sisteminin olmadığına veya varsa bunun sistematik olarak uygulanmadığının ispat edilmesi gerekir.

Her şeye rağmen patrimonializm kavramına başvurulmasının en önemli nedeni, alternatif kavramlar üretmekteki fakirlik dışında, bu kavramın her duruma uyan karakteri olsa gerek. Nihayetinde bu kavramın kökeni, baba yönetimi anlamındadır ve babanın aile efradını koruyup kollaması gibi patrimonial yöneticinin de halkını koruyup kolladığı ve bunun karşılığında onlar üzerinde tek yanlı kararlar aldığı kabul edilir. Yöneticinin toplumu koruyup kollaması, meşru bir iktidarın veya devletin asli niteliğidir ve bu yönüyle, sömürü sistemlerindeki iktidarlar hariç, tarih boyunca çok farklı iktidar modellerinde görülebilir. Bu nedenle toplumu koruyup kollamak, patrimonial yönetimin ayırt edici niteliği değildir ve buna dayanarak bu kavram kullanılamaz.

2.3. Merkezî Yaklaşımlar

Buraya kadar ele alınan görüşlerin genel niteliği, Marksist ve Weberyen tezlerin Osmanlı toplumunu da açıkladığı iddiasıdır. Bunun karşısında bir başka ana akım yer alır ki onların genel niteliği ise Osmanlı'yı merkeze almaları veya öncelikli olarak Osmanlı'yı anlamaya çalışmaları ve bunun üzerinden bir okuma geliştirmeleridir. Osmanlı tarihçileri arasında bu ikinci kümenin baskın yaklaşım olduğu söylenebilir.

Batı merkezci olmayan yaklaşımlar, “merkezî” başlığı altında toplanabilir. Merkezî kavramı, Merkezî Dünya'ya²³² atıfta bulunmakla birlikte her toplumun öncelikli olarak kendi gerçekliğini dikkate almasını ifade eder. Bu anlamda merkezî yaklaşımlar içerisinde Barkan'ın empirizminden Sezer'in Doğuculuğuna, Fuad Köprülü'nün kurumsal yaklaşımından Hikmet Kıvılcımlı'nın maddeci yorumuna kadar geniş bir yelpaze görülür. Bu çizgiyi yansıtanlar, farklı ideolojik arka plana sahip olsalar da oryantalist ve entegrist yorumlardan uzak durmaları nedeniyle aynı kategoride değerlendirilmiştir.

²³² “Merkezî Dünya” kavramı Dördüncü Bölüm'de açıklanacaktır.

2.3.1. Sui Generisçilik

Bu yaklaşımın en bilinen örneğini sui generisçilik diye de adlandırılan çizgi oluşturur. Klasik dönem Osmanlı Devleti'ndeki üretim sisteminin Batı merkezci kavram ve teorilerle açıklanamayacağını, Osmanlı Devleti'nin kendi nevi şahsına münhasır olduğunu iddia eden ve “sui generisçilik” veya “özgücülük” olarak tanımlanan yaklaşıma sahip yazarlar arasında Fuad Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ, Halil Cin, Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, Ahmet Tabakoğlu, Şevket Pamuk, Huricihan İslamoğlu, Mehmet Ali Kılıçbay gibi isimler yer alır. Bunların öncesinde “Cevdet Paşa, Abdurrahman Şeref, Mustafa Nuri Paşa, Ebul'ula Zeynelabidin, Diran Loussararian, İsmail Hakkı Uzunçarşılı”²³³ gibi isimler de bulunmaktadır.

Önceki sayfalarda ifade edildiği gibi Köprülü, feodalizm kavramını kullanmıştır, ancak bu kavrama geçici olarak ve gereksiz tartışmalara girmemek için yer verdiğini belirtmiştir. Asıl önemli olan, kullandığı kavramdan ziyade Osmanlı'yı ve kurumlarını nasıl ele alıp değerlendirdiği ve hatta feodalizme hangi anlamı verdiğidir.

Köprülü, ilk kez 1931 yılında makale olarak yayınlanan *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* adlı eserinde Osmanlı tarihinin, ancak genel Türk tarihi içerisinde anlaşılabilirliğini belirtir. Köprülü'ye göre Osmanlı, Anadolu'daki Türk beylikleri ile Anadolu Selçuklularının bir devamıdır. Ancak bunun öncesinde bir yandan İslami kurumlar diğer yandan Orta Asya Türk gelenekleri, Osmanlı'yı etkileyen tarihî genetiği oluşturur. Türkler İslam'ı benimsedikten sonra Müslüman toplumlarda gelişen sosyal, siyasi ve hukuki kurumları edinmişlerdir. Ancak bu dönemde bile İslam öncesinden kaynaklanan bazı geleneklerini İslami cila altında sürdürmüşlerdir. Köprülü, Osmanlı'yı genel Türk tarihi ve İslami miras üzerinden açıklar ve böylece Osmanlı düzeninin Avrupa'daki sistemle doğrudan bir bağının olmadığını iddia eder. Osmanlı'yı anlamak için Avrupa kurumlarına referans verilemeyeceğini belirtir.²³⁴

Osmanlı timar sisteminin Bizans pronoiasının değil, kökeni İslam tarihinde yer alan Selçuklu iktâ sisteminin devamı olduğunu öne sürer. Klasik iktâ sisteminden farklı olarak Selçuklu veziri Nizamülmülk, gerçekleştirdiği reformlarla toprağı orduyla doğrudan ilişkilendirmiş ve askerî iktâ diye bilinen sistemi uygulamıştır. Osmanlı'da görülen timar sisteminin kaynağının, Selçuklu askerî iktâ sistemi olduğunu belirtir.²³⁵

Osmanlı tarihi çalışmalarının oryantalist ve entegrist bakış açısından kurtulmasında Ömer Lütfi Barkan'ın da önemli bir rolü vardır. Tahrir defterlerinin kullanılarak Osmanlı'nın iktisadi yapısına dair daha sağlıklı verilerin elde edilmesi, önemli ölçüde Barkan'ın açtığı yol sayesinde mümkün olmuştur. Barkan'ın Osmanlı'da geçerli olan toprak mülkiyet biçimleri ile emek istihdam türlerine yönelik araştırmaları, klasik döneme yönelik önemli bilgiler sunmuştur.

Barkan, Osmanlı tarihinin ideolojik önyargılarla anlaşılamayacağını, doktrinleri onaylama adına tarihî gerçeklerin dar kalıplara sıkıştırılmayacağını söyler.²³⁶ Bu yaklaşımıyla Ranke'nin “tarihi, olduğu gibi bilme” tutumunu sürdürür. Ömer Lütfi Barkan'ın olguyu tespit etmeye öncelik veren tarihçi

²³³ Alp Yücel Kaya, “Türkiye’de Mülkiyet Tartışmaları ve Çalışmaları”, *Ayrıntı Dergi*, S. 32, Güz 2019, s. 67.

²³⁴ M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981, s. 95, 127, 128.

²³⁵ Köprülü, *age*, s. 130.

²³⁶ Suna Başak Avcılar, “Türk Sosyal Bilimcilerinin Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Doktora Tezi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE, 1994, s. 260.

yaklaşımı çeşitli eleştirilere konu olmuş, ancak benimsediği yöntemin önemi çoğunlukla takdir edilmiş ve Osmanlı araştırmalarının yönünü değiştirmiştir.

Barkan'a göre Osmanlı toplumu askerî ve reaya olarak ikiye ayrılır ve bu iki kesim, Avrupa feodalizmindeki senyör ve serf ile karıştırılmamalıdır. Ona göre feodal Avrupa'daki sınıfsal yapı, klasik dönem Osmanlı toplumu için geçerli değildir. Avrupa'daki mülk sahipleri sınıfının özel ayrıcalıkları, toplumun geri kalanından ayrılan bir geleneği ve farklı bir hukuki statüsü vardır. Buna karşın Osmanlı'daki sipahi, kadı, vezir gibi askerî tabakaya ait görevliler ise devlet memurudur ve feodal sınıfın sahip olduğu ayrıcalıklara ve hukuki statüye sahip değildir. Sipahinin değil, malikâne sahibinin bile Avrupa'daki senyörle benzer olmadığını belirten Barkan, kaynaklarda "sahib-i arz" olarak bahsedilen sipahinin gerçekte mülkiyet sahibi olmadığını, sadece mirî arazinin köylüye tasarrufa verilmesine nezaret eden ve maaş karşılığı "devlete ait vergilerden bir kısmını kendi hesabına toplayan bir memur"²³⁷ olduğunu ifade eder.

Barkan, Avrupa köylüsünün serflik statüsünü köleliğin bir çeşidi olarak kabul eder. Serfler, sadece kendi senyörünün serfleriyle evlenebilir, çünkü serfin bedeni gibi bedeninden elde edilecek ürünler de senyöre aittir. Serflerin mirası da olmaz, çünkü bedeni gibi malları da senyöre aittir. Serfler meslek seçiminde serbest olmadıkları gibi çalışıp çalışmamakta da serbest değildir. Serfler, senyörüne angarya çalışmanın yanı sıra çeşitli ödentilerde bulunmak zorundadır.²³⁸

Osmanlı köylüsü işlediği mirî araziye satamaz, hibe edemez, vakfedemez ve miras bırakamaz. Bununla birlikte istediği ekimi yapamaz, araziye bağ veya bahçeye çeviremez, orada sadece tahıl üretmek zorundadır. Üstelik toprağı işleyip işlememe hakkına da sahip değildir, üç yıl mazeretsiz bir şekilde işlemediğinde elindeki toprağa el konulur ve daha önce ödediği tapu resmi de yanar. Bütün bu kısıtlılıklara rağmen Müslüman veya gayrimüslim olsun Osmanlı köylüsü hürdür. Çünkü söz konusu kısıtlılar, toprağın mülkiyetine yöneliktir. Osmanlı köylüsünün toprak üzerinde tam mülkiyete sahip olmaması ile Avrupa serfinin temel insan haklarının önemli bir kısmından yoksun olması farklı durumlardır. Reaya, bir çift öküzle işlenebilen ve "çift" diye tabir edilen işletme bütünlüğüne sahip olan araziye "tapu resmi" diye adlandırılan peşin bir ödeme karşılığında sipahi veya eminden kiralayan ve yükümlülüklerini yerine getirmediğinde toprağı tasarruf etme hakkını kaybeden köylü üreticidir. Barkan'a göre sipahi ile reaya arasındaki ilişkiyi kişisel bağımlılık veya esaret ilişkisi olarak değerlendirmek hatalı olacaktır.²³⁹

Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi ve *Celalî İsyanları* üzerine çalışmalarıyla tanınan Mustafa Akdağ da sipahi ile senyör arasında bir benzerlik ilişkisi kurulamayacağını söyleyerek Osmanlı'daki düzenin feodal olmadığını iddia eder. Bunun yanı sıra Osmanlı'daki köylünün özgür olduğunu ve mirî araziye olmasa bile bunun dışındaki arazi ve gayrimenkulleri mülk edinebildiğini belirterek feodalizmindeki serf ile aynı statüde bulunmadığını belirtir.²⁴⁰

Halil İnalcık da Osmanlı'nın feodal olmadığını iddia eden tarihçilerden biridir ve İnalcık'a göre Osmanlı'nın zirai-sosyal sistemini açıklayabilecek en doğru kavram, "çift-hane"dir. Osmanlı'daki üretim tarzının temel birimi olan çift-hane kavramı, A.V. Chayanov tarafından kullanılan "köylü hane

²³⁷ Barkan, "Türk Hukuk Tarihine Giriş (VIII)", **BTTD**. No. 22, Aralık 1986, s. 25; Ömer L. Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 30.

²³⁸ Barkan, **agm**, s. 27.

²³⁹ Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, s. 128.

²⁴⁰ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi**, C. 1, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1979, s. 297.

çiftliği” kavramına benzemektedir. Chayanov’a göre ayrı bir üretim tarzı olan bu sistem, Rusya ile birlikte geleneksel tarım toplumlarındaki üretim sistemini de açıklar. Kimi yaklaşımlara göre “köylü aile çiftliği” Sümerlerde ortaya çıkmış ve oradan bütün dünyaya yayılmıştır. İncalcık’a göre Osmanlı’nın hüküm sürdüğü coğrafi kuşakta, Bizans ve Roma da dâhil, geçerli üretim sistemini “köylü aile çiftliği” oluşturur.²⁴¹

İncalcık’a göre çift-hane sisteminin üç temel unsuru bulunur. Bunların birincisi üretimi sağlayan emeği ifade eden hanehalkı, ikincisi bir çift öküz ve üçüncüsü de bir çift öküzün sürebileceği miktarın birim oluşturduğu ve tahıl üretiminde kullanılan arazi.²⁴² Reaya çiftliğinde üretim yapan Osmanlı köylüsü, hukuki açıdan hür olmakla birlikte toprak üzerinde tam mülkiyete değil, sadece tasarruf hakkına sahiptir. Ancak bu tasarruf hakkı, basit bir kiracılık değildir. Reaya, çiftliğini başkasına kiraya verebilme, kullanımını erkek çocuklarına miras bırakabilme gibi basit kiracılıkta olmayan birtakım ayrıcalıklara sahiptir. Bu nedenle reayanın toprağı kullanımı, kira değil intifa kavramıyla karşılanır.²⁴³ Bununla birlikte reayanın tüm üretim sürecini bağımsız bir biçimde örgütleme yetkisi bulunur.

İncalcık’a göre çift-haneye dayalı zirai sistemin devamlılığı, ancak merkezî devletin varlığına bağlıdır. Yerel beylerin yanı sıra taşradaki devlet görevlilerinin köylüyü sömürmesini önlemek, merkezî devletin başlıca görevi ve misyonu hâline gelmiştir.²⁴⁴ İncalcık zirai-sosyal sistemin “çift-hane” kavramıyla açıklanabileceğini düşünmekle birlikte siyasi sistemin patrimonyalizm ile anlaşılabilmesi kanaatindedir. İncalcık’a göre Osmanlı’nın siyasi sistemini devletin patrimonyal karakteri belirlemiştir. Ona göre “patrimonyal padişahlık rejimi, imtiyazlı kullar idaresine”²⁴⁵ dayanmıştır. Siyasi iktidarın yanı sıra her türlü imtiyaz ve meşruiyet, mutlak bir biçimde padişahı toplanmıştır. Toprağın ve reayanın padişaha ait olduğuna yönelik İran devlet geleneği Osmanlı’da da sürdürülmüştür.²⁴⁶

Sui generisçi ekolde yer alıp Osmanlı tarihi çalışmalarına teorik düzeyde katkıda bulunan sınırlı sayıdaki isimden biri olan Mehmet Genç, Weberyen ideal-tip yaklaşımıyla, Osmanlı iktisadi hayatına yön veren temel ilkeleri iaşecilik (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonizm) ve fiskalizm olarak adlandırmıştır. İktisadi dünya görüşü olarak ifade ettiği bu ilkelerden iaşecilik, iktisadi faaliyetlere tüketici açısından bakmak, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak ve bunun için piyasada ihtiyaç duyulan malların bol ve ucuz olmasını sağlamaktır. Gelenekçilik ise sosyal ve iktisadi ilişkiler düzenini korumaya çalışmak, değişme eğilimini mümkün olduğunca engellemek ve değiştiğinde de önceki hâline geri döndürmeye gayret etmektir. Fiskalizm ise kamu idaresinin gelirlerini artırmaya ve azalmasını önlemeye çalışmaktır.²⁴⁷

Türkiye İktisat Tarihi, Osmanlı Mali Tarihi, İslam İktisadına Giriş gibi önemli eserlere imza atan Ahmet Tabakoğlu, Türkiye iktisat tarihinin temel kaynakları olarak Anadolu coğrafyasının sahip olduğu imkânları, Türklerin gelenekleri ve İslam dininin ilkeleri olarak üç grupta değerlendirir. Osmanlı

²⁴¹ Halil İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C. 1, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2009, s. 149, 187.

²⁴² İncalcık, **age**, s. 190.

²⁴³ İncalcık, **age**, s. 153.

²⁴⁴ İncalcık, **age**, s. 43, 189-190.

²⁴⁵ Halil İncalcık, **Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet**, İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2016, s. 116.

²⁴⁶ İncalcık, **age**, s. 116.

²⁴⁷ Mehmet Genç, **Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014, s. 41-48.

iktisadi düzeni de bu üç kaynağın bileşiminden nevi şahsına münhasır olarak gelişmiştir.²⁴⁸ Osmanlı'daki timar sisteminin İran'da, Mısır'da, Hindistan'da ikta adı altında uygulandığını, hatta Abbasilerdeki ikta uygulamasının bazı kısımlarının hem mahiyet hem de isim olarak aynı olduğunu belirtir.²⁴⁹

Tabakoğlu'na göre Osmanlı düzeninde feodalizmi, ATÜT'ü, patrimonyalizmi, kapitalizmi, hatta sosyalizmi andıran birtakım kısmi verilerin bulunabileceği, ancak bu durumun, Osmanlı düzeninin bunlardan biri olduğunu değil, bilakis bu modellerden ayrıldığını ve tamamıyla özgün bir yapı sergilediğini gösterir. Tabakoğlu'na göre “Osmanlı üretim tarzı; etkileşim hâlinde bulunduğu Batı'dan ayrı, Batı için hazırlanmış şemalara uymayan kendine mahsus bir üretim tarzıdır ve son tahlilde İslâm düzeninin bütünlüğü içinde yerini alır.”²⁵⁰

Avrupa'yı merkeze alan kavram ve teorilerin Osmanlı'yı açıklamakta yetersiz kalacağını ifade eden Tabakoğlu, Osmanlı'ya ait verilerden hareketle yeni kavram ve teorilerin inşa edilmesi gerekliliğine değinir. Böylesi bir çabada birtakım yöntem sorunlarının ortaya çıkabileceğini ancak Türk toplumunun dününü ve bugününü anlamak için böyle bir girişimin zorunlu olduğunu belirtir. İlerlemeci tarih anlayışının bir sonucu olarak kapitalizmi en ileri ve en gelişmiş bir sistem olarak kabul etmekten vaz geçilmesi ve kapitalizmin evrensel bir model olmayıp sadece Avrupa'ya özgü tarihsel bir sistem olduğunun görülmesi gerektiğini vurgular. Üzerinde durulması gereken noktanın, Osmanlı'daki üretim sisteminin kapitalizme niçin geçemediği değil, bilakis kapitalizm karşısında üstünlüğünü kaybetmesinin ve nihayetinde kapitalizmin etki alanına girmesinin nedenlerini tespit etmek olduğunu belirtir.²⁵¹

Sui generis ekolde değerlendirilebilecek isimlerden biri de Osmanlı'daki düzeni adlandırmak için “vergisel üretim tarzı” kavramını kullanan ve feodalizm yaklaşımını eleştiren Şevket Pamuk'tur. Kökeni Marx'ta bulunan ve Samir Amin tarafından teorileştirilen ve daha sonra E.R. Wolf ve J. Haldon gibi isimlerce geliştirilen “tributary mode of production” kavramı, Türkçeye genellikle “haraçlı üretim tarzı” olarak çevrilir. Ancak tributary'nin vergi anlamı da bulunur ki çevirilerde bu anlamı da görmek mümkündür. Pamuk'un kullandığı “vergisel üretim tarzı” ile “tributary mode of production” kavramı birbirine benzese de içerikleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Tributary mode of production, feodalizm kavramının Avrupa dışı toplumları tanımlamakta yetersiz kaldığının ortaya çıkması sonrasında diğer toplumları da kapsamak amacıyla önerilmiş bir kavramdır. Dolayısıyla hem feodal hem de feodal olmayan toplumları kapsadığı iddiasındadır.²⁵² Bu nedenle tributary mode of production kavramı, “haraçlı üretim tarzı” olarak kabul edilecek ve Pamuk'un adlandırmasıyla doğrudan ilişkilendirilmeyecektir.

Pamuk'a göre vergisel üretim tarzı, “toprakta devlet mülkiyetine ve kentlerin, loncaların, ticaretin devlet tarafından denetimine dayanan” bir modeldir.²⁵³ Pamuk, Osmanlı klasik dönemindeki timarlı sipahinin Avrupa'daki gibi mülk sahibi feodal beyler değil, devletin bir memuru olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Cizye, avarız, koyun resmi gibi vergilerin sipahi değil de tahsildarlar tarafından toplanması nedeniyle sipahinin mali bağımsızlığı bulunmamıştır. Ayrıca yargı

²⁴⁸ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 64.

²⁴⁹ Tabakoğlu, *age*, s. 130, 234.

²⁵⁰ Ahmet Tabakoğlu, *İslam İktisadına Giriş*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016, s. 246.

²⁵¹ Tabakoğlu, *age*, s. 244-245.

²⁵² Amin, *Global History*, s. 13.

²⁵³ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 27.

gücünün, kadıların elinde olmasına karşın sipahinin bu alanda yetkisinin bulunmaması da feodalleşmeyi önlemiştir. Nihayetinde feodalizmin en önemli göstergelerinden biri olan iktidarın parçalanması, Osmanlı toplumunda görülmemiştir.²⁵⁴

Osmanlı toplumunun feodal toplumdan ayrıştığı bir başka alanın da mülkiyet yapısında ortaya çıktığını belirtir. Mısır hariç ülkenin geri kalanında tarım topraklarının beşte dördünün devlet mülkiyetinde olduğunu, beşte birinin ise özel şahıs ve vakıf mülkiyetinde bulunduğunu, buna karşın feodal toplumda ise özel mülkiyetin yaygın olduğunu ifade eder. Böylece sadece iktidar bakımından değil mülkiyet yapısı yönüyle de Osmanlı'nın feodal olmadığını öne sürer.

Pamuk'a göre feodal üretim tarzıyla Osmanlı toplumu arasındaki bir başka önemli fark da şehirlerin konumudur. Pamuk, Avrupa'da şehirlerdeki loncalar ve ticaret erbabının feodal beylerden bağımsız olarak örgütlenebildiklerini ve bunun da kapitalizmi hazırladığını, buna karşın Osmanlı'daki merkezî iktidarın sadece kırsalı değil, şehir ve loncaları da yakın denetim ve kontrol altında tutmasının Avrupa'daki gibi kapitalist bir oluşumu önlediğini iddia eder.²⁵⁵

Sui generis ekolde değerlendirilebilecek isimlerden biri olan Huricihan İslamoğlu'nun düşünce serüveni oldukça dikkat çekicidir. Çağlar Keyder ile birlikte 1977 yılında yazdığı makalede Osmanlı tarihinin ATÜT çerçevesinde yorumlanabileceğini söylerken 1991 yılında kaleme aldığı *Devlet ve Köylü* adlı eserinde, önceki görüşünü değiştirdiğini ifade etmiştir. İslamoğlu, *Devlet ve Köylü* adlı eserinde siyaset ile ekonomiyi bir bütün olarak ele alır ve devlet ile toplum ayrılığını veya sınıf çatışmasını reddeder. Bunun teorik temellerini kurumsal iktisatta bularak, “iktisadi faktörlerin toplum yapıları üzerindeki etkilerinin kurumlar, kurumsal yapılar tarafından belirlendiği”ni öne sürer.²⁵⁶

Doğu despotizmi kavramında otoriter yönetimin yanı sıra ara sınıfların olmayışına da vurgu yapılır, ancak İslamoğlu, devlet yönetiminde alınan kararların toplumsal bir müzakere sonucunda ortaya çıktığını, yoksa iddia edildiği gibi despotun karar verip sonra bunu topluma zorla dayattığı gibi bir durumun olmadığını ifade eder. Osmanlı'da devletin toplumdan yalıtıldığı iddiasının gerçekleri yansıtmadığını belirtir.

Osmanlı'daki ekonomik sistemi, kitabının isminden de anlaşılacağı üzere, “devlet” ve “köylü” üzerinden açıklar. İktidarı bağımsız bir değişken olarak kabul eder ve dolayısıyla nüfus ve ticaretteki gelişmeler üzerinde asıl belirleyici olanın iktidar ilişkileri olduğunu belirtir. İslamoğlu'na göre devlet, iktidar ilişkilerinin ve bunun belirlediği siyasi süreçlerin toplamıdır. Bir başka ifadeyle devlet, iktidar sahiplerinin zor ve ikna yoluyla toplumu kendine tabi kılmaya ve aynı zamanda kendi politika ve projelerini ona kabul ettirmeye çalıştığı siyasi bir süreçtir. Burada Gramsci'nin iktidar kavramına atıfta bulunarak devleti, toplumdan kopuk bir aygıt olarak kabul etmez.²⁵⁷

Bu eserinde ATÜT'ün temel varsayımlarından olan Doğu despotizmi ve durağanlık iddialarını çürütmeyi amaçlar. İslamoğlu'na göre ATÜT yaklaşımı, Batı sömürgeciliğine hizmet eden ve kökeni Antik Yunan'da bulunan Doğu-Batı karşıtlığına dayanır. Marx'ın da bu karşıtlık içinde konumlandığını ve bu nedenle İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesini kapitalizme doğru bir ilerleme olarak kabul ettiğini belirterek eleştirir. ATÜT'ün kapalı köy toplulukları varsayımının Osmanlı için geçerli

²⁵⁴ Pamuk, *age*, s. 47.

²⁵⁵ Pamuk, *age*, s. 64.

²⁵⁶ İslamoğlu, *Devlet ve Köylü*, s. 23.

²⁵⁷ İslamoğlu, *age*, s. 78-79.

olmadığını, köylerin şehirler ile bir bütün oluşturduğunu ve aralarında iş bölümünün geliştiğini belirtir.²⁵⁸

Neo-klasiklerdeki geleneksel-modern ikilemi yerine Marksistlerde feodal-kapitalist kavramlarının kullanıldığı modernleşme yaklaşımlarını eleştirir ve bunların oryantalist bakış açısıyla örtüştüğünü iddia eder. İslamoğlu, *Devlet ve Köylü* adlı eserinde despotizm, kendine yeterli köy birimleri, iş bölümünün gelişmemesi, ara sınıfların yokluğu, durağanlık gibi ATÜT'ün temel kabullerinden ayrılmakla birlikte aynı zamanda dünya-sisteminin devleti bağımlı değişken olarak kabul eden piyasa merkezci tutumundan da ayrışır.²⁵⁹

Konuyla ilgili belki de en ilginç kavramlaştırmalardan biri, Mehmet Ali Kılıçbay'ın kullandığı “Osmanlı Üretim Tarzı”dır. Kılıçbay, Osmanlı'daki üretim tarzının feodalizm olmadığını ifade eder ve feodalizmi dört unsur üzerinden tanımlar. Bunlar kişisel bağımlılık, üreticinin serfe dönüşmesi, siyasi ve ekonomik parçalanma ve sonuncusu da ticaretin önemini kaybetmesi sonucunda ödentinin emek-rant olması. Bu niteliklere sahip olmayan Osmanlı'daki üretim tarzının feodalizm olarak tanımlanmaması gerektiğini belirtir ve “Osmanlı üretim tarzı” kavramını kullanmasının gerekçesini şöyle ifade eder: “Osmanlı sistemini bir başka üretim tarzına uydurma çabasından kaçınmak istedik. Amacımız, Osmanlı üretim tarzına kendi işleyişi içinde teşhis koymaktı. Ona tarzlardan birinde yer aramaktan ve bulmaktan titizlikle kaçındık.”²⁶⁰

Kılıçbay, özgün çalışmalarıyla olduğu gibi tercümeleriyle de bilinen bir isimdir. Özellikle Avrupa toplumunun tarihine ilişkin tercümeleri, ilgili kavramların Türkçeye çevrilmesi yönüyle önemlidir. Kılıçbay, kavramlar konusunda hassasiyet göstererek Avrupa'ya özgü kavramları, eğer Türkçede tam bir karşılığı veya Türk tarihinde benzeri bir uygulaması yoksa orijinal hâliyle kullanır. Örneğin fief kurumunun Avrupa'ya özgü olduğunu ve Osmanlı'daki timarla aynı olmadığını belirtir ve fief'i timar olarak tercüme etmekten kaçınır.²⁶¹

2.3.1.1. Değerlendirme

Buraya kadar kısaca ortaya konulan sui generisçi yaklaşımın temel sorunu, Osmanlı'daki ekonomik sistemin açıklanmasında tarihî-empirik verilerin kullanılması, ancak bu verilerin insanlık tarihi içerisinde evrensel bir perspektifle bütünleştirilememesidir. Zaten diğer yaklaşım sahipleri de “Peki, Osmanlı feodalizm değildi, ama neydi?” diye haklı olarak sormaktadır. Osmanlı'ya yönelik tarihî araştırmalar, evrensel kavram ve teorilerle tamamlanmadığında bilimsel düzeyde varlık sahasına çıkamamakta, “ham veri yığını” muamelesi görmektedir. Evrensel kavram ve teorilerin geliştirilemeyişi, söz konusu tartışmalarda sui generisçi yaklaşımın en zayıf noktasını oluşturmakta ve elini zayıflatmaktadır.

Sui generisçi yaklaşımın kavramlaştırma sorununun istisnalarından birini Kılıçbay oluşturur. Ancak başka yazarlarca da ifade edildiği gibi “Osmanlı üretim tarzı” kavramlaştırmasında belli bir zaman ve mekânla sınırlı olan tekil bir uygulamaya doğrudan atıf vardır ve bunun yanı sıra genel bir ideal tip veya model oluşturduğuna yönelik yeterli açıklamalar görülmez. Hâlbuki herhangi bir kavramlaştırma tekil bir örnekle yetinmemeli, benzeri örnekleri kapsayıcı genel nitelikleri ortaya

²⁵⁸ İslamoğlu, *age*, s. 41.

²⁵⁹ İslamoğlu, *age*, s. 19-22.

²⁶⁰ Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara: Teori Yayınları, 1985, s. 427.

²⁶¹ Mehmet Ali Kılıçbay, “Çevirmenden Birkaç Söz”, Bloch, *Feodal Toplum*, s. XXII.

koymalıdır. Bu istisnanın diğerk bir örneği de Şevket Pamuk’a ait “vergisel üretim tarzı” kavramıdır. Bu kavram, Kılıçbay’da olduğu gibi, tarihî bir tekilliğe atıf yapmamakla birlikte Osmanlı tekilliğini aşan bir kapsama da sahip değildir veya buna yönelik açıklamalar görölmez.

İnalcık’ın çift-hane kavramı da bu çerçevede değerlendirilebilir. Çift-hane olarak ifade edilen köylü hane çiftliğinin Bizans ve Osmanlı da dâhil bu coğrafyada görüldüğünü belirtir ama diğerk coğrafyalarda temel üretici birimin ne olduğunu (mesela latifundia, manor, plantasyon gibi), onlarla hangi noktalarda ayrıştığını ve ayrıştđđı niteliklerin nedenleri üzerinde durarak konuya evrensel bir perspektif kazandırmaz. Ayrıca İnalcık, çift-haneye dayalı zirai-sosyal sistemin devamı için merkezî devlet unsurunu zorunlu görmüştür, ancak bu unsur, sistemin adlandırılmasında kendine yer bulamamıştır. Yani çift-hane, merkezî devlet olmadan varlığını sürdüremediğine göre söz konusu sistemi sadece çift-hane olarak adlandırmak, var oluş koşullarını eksik ifade etmek olacaktır. Sistem, bütün zorunlu koşullarını veya hayati unsurlarını kapsayacak bir biçimde ifade edilecekse merkezî devlet unsurunu da kapsaması gerekir. İktidarın çözümlemeye dâhil edilmemesi ise ekonomizmin bir kalıntısıdır.

Bu yaklaşımı ifade eden “sui generis” veya “nevi şahsına münhasır” gibi adlandırmalar, bilimsel kavram ve teorilerde olması gereken genelliğin yokluğuna işaret etmektedir. Tekil olgular hakkında sadece betimlemeler yapılabilir, ancak kavram ve teoriler için daha genel olguların analizi gerekir. Çünkü kavramlaştırma veya teorileştirme, belirli bir tarihî tekilliğin aşılarak bütün insanları veya belirli koşullardaki bütün insanları kapsayan genelliklere ulaşılmamasıyla mümkündür. Sui generisçi yaklaşımda, çoğunlukla, bütün insanlığı kapsayan bir perspektif görölmemiş, sadece Osmanlı veya en fazla Türk ve İslam geçmişıyle yetinilmiştir. Sui generisçi isimler, Osmanlı’nın doğrudan beslendiđđi tarihî geçmişı dikkate almış ve söz konusu olgunun anlaşılmasına önemli katkıda bulunmuşlardır. Osmanlı’daki ekonomik sistemin belirlenmesinde Türk toplumunun tarihî tecrübesi ile İslami birikim, elbette başta gelen unsurlardır ancak bu mirasın ve aynı zamanda Osmanlı tecrübesinin insanlık tarihinde nasıl konumlandıđđının da belirlenmesi gerekir. Nihayetinde Osmanlı, Türkler ve Müslümanlar, insanlık ailesinden yalıtılmış olarak yaşamamış, diğerk toplumlarla etkileşim içerisinde bulunmuşlardır. Bu etki açıklığa kavuşturulmadan Osmanlı da bütünüyle anlaşılmış olmayacaktır.

2.3.2. Doğuculuk

Osmanlı’daki üretim sistemine ilişkin bir başka kanal da Kemal Tahir’le başlayan ve Cahit Tanyol, İsmail Cem, Baykan Sezer gibi isimlerle devam eden çizgidir. Daha çok Doğuculuk olarak bilinen ve hatta ATÜT’le de anılan bu yaklaşım, en kapsamlı ifadesini Baykan Sezer’de bulmuştur.

Doğucu yaklaşım, Kemal Tahir’le başlatılabilir. Klasikleşen edebi eserler vermekle birlikte Türk düşünce hayatında da önemli izler bırakan Kemal Tahir’in, Doğucu yaklaşımın kurucusu olduğu kabul edilir. Kemal Tahir’in 1967 yılında yayınlanan ve Osmanlı’nın kuruluşunu ele alan *Devlet Ana* adlı romanında yer verdiđđi “sınıfsız” ve “kerim” devlet anlayışı, Osmanlı’nın sui generis karakterini vurgular. Her ne kadar romanda “kerim devlet” kavramı geçmemekteyse de romanın ismi, bu anlamı çağırıştırır. Devletin bir ana gibi şefkatli, koruyan, esirgeyen, besleyen, doğurgan olduğunu belirtir. Bununla birlikte romanın Kerim adlı bir karakter üzerinden anlatılması ve bu karakterin annesinin Devlet isminde olması da “kerim devlet” anlayışını yansıtır. Kemal Tahir, *Devlet Ana* romanında kerim devlet anlayışını Osman Bey üzerinden, “Devlet gücünün, kişisel çıkarlar sağlamak, kıyıcı tutkuları

doymak için kullanılması her zaman iğrenmişti”²⁶² diyerek ifade eder. K. Tahir, Osmanlı’daki ekonomik sistemin feodalizmden farklı olduğunu şöyle belirtir: “Kitabımızın kavlince faiz haramdır, reâyâyı topraksız komak haramdır, topraklarını birbirine katıp mülk çiftliği peydahlayarak halkı boğaz tokluğuna çalıştırmaksa büsbütün haramdır.”²⁶³

Yine aynı yıl yayınlanan *Yorgun Savaşçı*’da ise Osmanlı’nın neden feodal olmadığını Doktor Karlos karakteri aracılığıyla açıklar.²⁶⁴ Ona göre Osmanlı ile Batı, birbirine zıt iki farklı toplumdur. K. Tahir’e göre “Bizi ters çevirdikleri zaman Batı, Batıyı ters çevirdikleri zaman biz çıkarız.”²⁶⁵ Kemal Tahir, çeşitli çalışmalarında ATÜT modeline başvurmakla birlikte sonraki döneminde Osmanlı’nın özgünlüğünü vurgulamıştır.²⁶⁶ K. Tahir, her ne kadar kendi çevresine ATÜT’ün incelenmesini önerdiyse ve sıklıkla ATÜT kavramını kullandıysa da tarihî maddeciliğin Osmanlı düzenini açıklamakta yetersiz kaldığını belirtmiştir.

Türk düşünce hayatında ve sosyal bilimlerinde en özgün düşünceye sahip insanların başında Baykan Sezer’in geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Sezer’in Osmanlı’daki üretim sistemine ilişkin görüşlerini ele almadan önce emek verdiği sosyoloji bilimine dair görüşlerine kısaca değinmek, diğer yaklaşımlarını anlamaya yardımcı olacaktır. Sezer’e göre sosyoloji, toplumların kendi bilinçlerine varmaları ve bu bilinci bilime dönüştürmeleridir. Bu bilincin bir sonucu ve göstergesi olarak içinde yaşanılan toplumu tanımlamak ve onun sorunlarını tespit etmektir. Sezer’in sosyolojiye biçtiği bu görev, sadece sosyoloji değil, bütün sosyal bilimler için de geçerlidir. Bu anlamda özellikle “soyut kavramlardan çıkarak Türk gerçeğini değerlendirmek yerine Türk gerçeğinden çıkarak yeni kavramlar geliştirmenin tek geçerli yol olduğu”nu vurgular.²⁶⁷

Bir sosyolog olarak Sezer’in çalışmalarının temel kavramı “toplum”dur. Sezer’e göre sosyolojide “organizmacı” ve “sözleşmeci” teoriler olarak bilinen iki ana yaklaşıma göre de birey ile toplum birbirine karşıt olarak konumlandırılır. Buna karşın Sezer, “toplum, insanlar arasındaki toplam ilişkiler ağıdır”²⁶⁸ şeklindeki Toynbee’nin tanımını onaylar ve bu “ilişkiler ağı”nın öncelikle siyasi olduğunu belirtir. Siyasi örgütlenmenin en mükemmel ve en üst düzeyde kurumlaşmış hâlinin devlet olduğunu ifade ederek Batı literatüründe devlet ile toplum karşıtlığına dayalı yaklaşımlardan ayrışır ve devleti, toplumun içerisine dâhil eder.

Sezer’e göre toplumda ekonomik, siyasi ve ideolojik olmak üzere üç birlik veya katman vardır. Varlığını sürdürebilmek için zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla toplumun üretimde bulunması, ekonomik birliği meydana getirir. Ekonomik ilişkiler ağının kurumlaşması ve bunun belli bir düzene kavuşması ise siyasi birlikle ortaya çıkar. Her iki birlik arasında zorunlu olan bağı kuran, topluma olayları açıklama imkânı veren ve böylece toplumsal birliği sağlayan ise ideolojik birliktir. Sezer’e göre tüm toplumsal ilişkiler ekonomik, siyasi ve bunlar arasında bağlantıyı sağlayan ideolojik katmanlar arasında cereyan eder.²⁶⁹

²⁶² Kemal Tahir, *Devlet Ana*, İstanbul: İthaki Yayınları, 2005, s. 374.

²⁶³ Tahir, *age*, s. 285.

²⁶⁴ Kemal Tahir, *Yorgun Savaşçı*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1993, s. 146-150.

²⁶⁵ İsmet Bozdağ, *Kemal Tahir’in Sohbetleri*, Ankara: Bilgi Yayınları, 1980, s. 139.

²⁶⁶ Avcılar, “Osmanlı Tabakalaşma Sistemi”, s. 216.

²⁶⁷ Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, s. 63.

²⁶⁸ Sezer, *age*, s. 28.

²⁶⁹ Sezer, *age*, s. 31-32.

Sezer, güvenlik ve asayişî üretimin koşullarından biri olarak değerlendirir ve güvenliği sağlayan devletin üretime önemli bir katkıda bulunduğunu belirtir. Devlet, üreticiyi korumak ve üretim ortamının güvenliğini sağlamakla üretici bir güç hâline gelir. Elde edilen üründe sadece doğrudan üreticinin değil, aynı zamanda devletin de payı bulunur. Bu nedenle devletin elde ettiği vergi geliri, üretime yaptığı katkının bir sonucudur, dolayısıyla sömürüye dayanmaz. Bu yorumuyla Sezer'in devleti bir üretim faktörü olarak gördüğü söylenebilir.²⁷⁰

Sezer, Osmanlı'yı bir ATÜT devleti olarak görmez, çünkü ATÜT'te devlet, sulama kanalları açmak gibi doğrudan üretime müdahale eder ve üretimin bir parçası hâline gelir. Hâlbuki Osmanlı Devleti, güvenliği sağlayarak yaptığı dolaylı katkının dışında üretime müdahil olmamıştır. "Osmanlı ve genel olarak Doğu'nun asker Devletleri hiçbir zaman ATÜT'le kaynaşmamış, ATÜT'le yan yana varlıklarını sürdürmüşlerdir."²⁷¹

Osmanlı'nın asıl misyonu askerîdir ve bu misyon, Batı'ya karşı Doğu'nun savunulmasıdır. Sezer'e göre Osmanlı Devleti, sadece Doğu-Batı çatışması ekseninde anlaşılabilir. Bu çatışma, antik dönemde İran-Yunan çatışmasından beri sürer. Antik İran ve Osmanlı gibi Doğu devletlerinin asli görevi, Batı'nın saldırısına karşı Doğu'yu korumaktır.²⁷²

Sezer, Asur ve İran'la başlayan ve Osmanlı'ya kadar süren devlet geleneğini "Yakındoğu asker devletleri"²⁷³ olarak adlandırır ve bu devletleri emperyalist olarak adlandırmanın yanlış olacağını belirtir. Sezer, bu devletlerin, güvenliği sağlayarak ve yabancı saldırılardan koruyarak üretime önemli bir katkıda bulunduğunu ve bu katkının karşılığı olarak artı üründen pay aldığını belirtir. Bu devletlerin, güvenlik karşılığında alınan pay dışında üreticiye herhangi bir baskıda bulunmadığını ve üretime müdahil olmadığını vurgular.

İran'dan sonra Doğu'nun savunusu Araplar tarafından yapılmıştır ve Araplar, "Doğu'nun siyasi ve ideolojik birliğini sağlamışlardır."²⁷⁴ Üstelik Doğu'nun sınırlarını Batı'ya doğru, İran'ın yaptığından daha fazla ilerletmiştir. Aynı geleneğin bir takipçisi olan Osmanlı Devleti, "İran'ın basit bir yeniden kuruluş ve canlandırılması değildir. Osmanlı imparatorluğu, Asurlulardan Araplara kadar uzanan eski bir Doğu geleneğinin sürdürücüsüdür."²⁷⁵

Sezer, adlandırma düzeyinde, Doğu ülkeleri arasında bir ayrım yapmasa da Merkezî Dünya ile Çin arasındaki farklılığa değinir. Çin devletinin sadece barış, huzur ve düzenin sağlanmasına yönelik olarak iç güvenliğe odaklandığını, fetih amacına yönelmediğini belirtir. Çin devletinin sadece polislik görevi yaptığını, askerlik fonksiyonu üstlenmediğini ifade eder. Buna karşın Merkezî Dünya devletlerinin misyonu ise polislikten önce askerliktir. Bu devletler, yabancı tehditler karşısında toplumun güvenliğini sağlamayı varoluş nedeni olarak görür.²⁷⁶

²⁷⁰ Sezer, *age*, s. 76.

²⁷¹ Sezer, *age*, s. 169.

²⁷² Sezer, *age*, s. 76.

²⁷³ Sezer, *age*, s. 135. Robert Canfield, 10. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan devletlerin "Türk-İran modeli"ni sergilediğini belirtir. Bu modelde idari ve askerî kadroları Türkler oluştururken bürokrasi kültürü ise İran'dan kaynaklanmıştır. Bir nevi İran devlet geleneğinin Türkler tarafından uygulandığı bir sistemdir. Bkz. Metin Kunt, "Osmanlı Tarihçiliğinin Çerçevesi", *Doğu-Batı*, S. 51, s. 42.

²⁷⁴ Sezer, *age*, s. 137.

²⁷⁵ Sezer, *age*, s. 138.

²⁷⁶ Sezer, *age*, s. 164.

Sezer, Osmanlı'nın feodalizmle açıklanamayacağını düşündüğü gibi ATÜT kavramını da bu anlamda yeterli görmemiş, ancak bunların dışında bir kavramlaştırma veya teorileştirme girişiminde de bulunmamıştır. Hâlbuki çalışmalarının daha belirgin sonuçlar üretebilmesi için bu adımı atması gerekirdi. Bununla birlikte Doğu'nun asker devletleri ile ATÜT'ü, varlıklarını yan yana sürdüren yapılar olarak görmüş,²⁷⁷ bu iki yapının birbirinin devamı olan farklı üretim sistemleri olduğunu yeterince değerlendirememiştir. Devlet Çağı'ndaki “vergi üretim sistemi”nin üzerine göçebe toplumun “göçebe üretim sistemi” gelmiş ve bu ikisi sentezlenerek “rakabe üretim sistemi” doğmuştur. Yani yan yana yaşayan yalıtık yapılar değil, birbiriyle sentezlenerek ortaya çıkan yeni bir sistem söz konusudur.²⁷⁸

Ancak Baykan Sezer, Asurlulara kadar uzanan tarihî bir perspektife sahip olması, ekonomi-siyaset-ideoloji olarak bir toplumun temel dinamiklerinin bütünlüğüne vurgu yapması, kavram olarak belirlemese de devleti bir üretim faktörü olarak görmesi, Doğu-Batı diye adlandırırsa da temel çelişkinin sınıflar değil ekonomik sistemler arasında olduğunu göstermesi ve entegrist yaklaşımlardan uzak durması yönüyle henüz aşılammış bir zirvedir.

Bütünüyle Doğuculuk başlığı altında ele alınamasa da merkezî yaklaşımlar içerisinde değerlendirilmesi gereken bir başka yorum da Hikmet Kıvılcımlı'ya aittir. Kıvılcımlı, *Osmanlı Tarihinin Maddesi* adlı eserinde Osmanlı tarihinin maddesinin Osmanlı toprak ekonomisi olduğunu, ancak bu maddeye dokunulduğunda sanki cin çarpmış gibi insanları sarstığını, çünkü “anlaşılmazlar, benzemezler, sızamazlar” içine düşüldüğünü belirtir. Osmanlı maddesinin altında 6-7 bin yıllık bir ruh yattığını ifade eder ve ona göre bu ruh, ilkel sınıfsız toplumun insanlık tarihine vurduğu damgadır.²⁷⁹

Kıvılcımlı'ya göre Marx, Engels ve Lenin, Osmanlı tarihinin maddesini incelemeye vakit bulamamışlardır. Bu nedenle Osmanlı tarihi *Grundrisse*'ye hapsedilerek veya Batı bilimi tekrar edilerek anlaşılamaz. Kıvılcımlı, ekonomiyi temel olarak kabul etmekle birlikte her şeyi ekonomiye indirgeyen yaklaşımlardan da uzak durmaya çalışır.²⁸⁰

Kıvılcımlı'ya göre Osmanlı'nın kapitalizme geçemeyişinin nedeni, üretimden kopuk tefeci-bezirgân sınıfın egemenliğidir. Osmanlı'nın dünyanın önemli üretim merkezleri arasında köprü olması ve transit ticarete aracılık etmesi, tefeci-bezirgân sermayenin güçlenmesine ve kapitalist sermayeyle ilişki kurarak onun güdümüne girmesine neden olmuştur.²⁸¹

²⁷⁷ Sezer, *age*, s. 169.

²⁷⁸ “Rakabe üretim sistemi” ile “vergi üretim sistemi” kavramları, Dördüncü Bölüm'de tanımlanacaktır.

²⁷⁹ Hikmet Kıvılcımlı, *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yayınları, 1974, s. 14-15.

²⁸⁰ Kıvılcımlı, *age*, s. 7-8.

²⁸¹ Kıvılcımlı, *age*, s. 30.

3. BÖLÜM:

ÜRETİM VE EKONOMİK SİSTEM

Osmanlı'da geçerli olan ekonomik sistemin niteliğini tespit edebilmek için gerek kendisiyle çağdaş olan ve gerekse tarihte yaşanmış diğer sistemlerle karşılaştırmalı bir analizin yapılması gerekir. Bu nedenle İkinci Bölüm'de Osmanlı'daki üretim sistemine ilişkin görüş ve tartışmalar ele alındıktan sonra ve Beşinci Bölüm'de Osmanlı'daki ekonomik sistemin kendisi ele alınmadan önce, bu tartışmalara temel teşkil edecek kavram önerileri sunulacaktır. Sorgulanan ve yeniden kurgulanan temel kavramlardan biri “üretim”dir ve bunun, Batı merkezci olmayan bir belirlemesinin yapılması gerekir. Bu nedenle önce üretim kavramı ve üretimi sağlayan faktörler ele alınacak, hemen ardından iktisadi hayatı yorumlayan yaklaşımlar değerlendirilecektir. Peşi sıra, üretim ve üretim faktörlerine yönelik yapılan değerlendirmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan “ekonomik sistem” kavramı üzerinde durulacaktır. Böylece Osmanlı öncesinde tecrübe edilen ve bir şekilde Osmanlı'nın tevarüs ettiği iktisadi hayatın çeşitli formları, ekonomik sistem kavramı çerçevesinde yorumlanacaktır.

Kavramların öncelikle ele alınmasının nedeni, bunların, dünyanın algılanması ve yorumlanmasının araçları olmasıdır. Kavramlar gözlük gibidir ve hangi kavramı kullanıyorsan dünyaya da o çerçeveden bakarsın. Eğer Marksist kavramları kullanıyorsan bütün toplumlarda sınıf çatışmasından başka bir şey göremezsin veya Weber'in kavramları ve perspektifini kullanıyorsan Batı dışı toplumların yapısal olarak anti-rasyonel olduğunu ifade etmekten başka bir yere varamazsın. Çünkü elinde çekiç olan kişiye, her şey çivi gibi görünürmüş. Bu nedenle hâkim ve yaygın olan birtakım temel kavramlar sorgulanacak ve yeni önerilerde bulunulacaktır.

3.1. Üretim ve Üretim Faktörlerinin Değerlendirilmesi

Bu tezin temel kavramlarından biri üretimdir ve Osmanlı'daki ekonomik yapı, bu kavram üzerinden incelenecektir. Üretim kavramını ve Osmanlı'da geçerli olan üretim biçiminin ne olduğunu ortaya koyabilmek için öncelikle bu kavramdan ne anlaşıldığının belirlenmesi gerekir. Nihayetinde üretim, birtakım faktörlerin bileşimiyle meydana gelir ve eğer üretimin analizi yapılacaksa öncelikle söz konusu üretimin hangi bileşimin sonucunda meydana geldiğinin belirlenmesi gerekir. Üstelik farklı zamanlardaki farklı toplumların gerçekleştirdiği üretimi değerlendirebilmek için aynı veya genelgeçer bir ölçütün kullanılması gerekir. Çünkü geçerliliği zaman ve mekânsal olarak sınırlı olan bir üretim kavramı tanımıyla, insanlığın bütününe kapsayan bir analiz yapılamaz.

3.1.1. Üretim Kavramı

Üretim, ilgili faktörlerin bir araya getirilerek insanlar tarafından arzu edilen ve mübadele değeri olan mal ve hizmetlerin elde edilme sürecidir. Üretimin gerçekleştirildiği ekonomik yapı, üç sektörden oluşur. Birincil sektör, ürünlerin doğrudan doğadan elde edildiği tarım, hayvancılık, balıkçılık ve ormancılık gibi alanlardan meydana gelir. İkincil sektör, manüfaktür veya inşaat gibi doğadan elde edilen ürünlerin dönüştürüldüğü veya işlendiği sektördür. Üçüncül sektör ise malların yanı sıra

hizmetleri de içerir. Bunun içine lokanta ve berberlik gibi kişisel; market ve banka gibi ticari ve finansal; doktorluk ve öğretmenlik gibi meslekî ve bürokratik gibi idari hizmetler girmektedir.²⁸²

Birincil üretimin nesnesi olan doğal kaynakların içine hayvan ve bitki gibi canlıların yanı sıra maden, toprak, kaya, Güneş ışığı gibi cansız varlıklar da girer. Doğal kaynakların dönüştürülmesi, ancak edinilmesiyle mümkündür ve edinmek, ilgili kaynak üzerinde hâkimiyet kurabilmektir. Üretim sadece fizikî ve kimyasal değişimi içermez, aynı zamanda mekân, zaman ve sunum değişikliklerini de kapsar.

Üretim için insan tatminini artıran her türlü çabanın mübadele değeri içermesi gerekir, çünkü uyumak da insan tatminini artırır ancak uykunun mübadele değeri bulunmaz. Fakat bir mal veya hizmetin mübadele edilmemesi, sergilenen çabanın üretim olmadığını göstermez. Çiftçinin piyasa için olduğu gibi kendi tüketimi için de topraktan buğday elde etme çabası üretime girer. Meta kavramı, mübadele veya piyasa için üretilen mal anlamında kullanılır²⁸³ ancak daha özelde yabancı piyasalar için üretim anlamına sahiptir. Bu anlamda Antik Yunan kolonyalizminde ve kapitalizmde olduğu gibi yabancı ülkelerden kaynak aktarımını ima eder. Ancak insanın iktisadi faaliyetlerinin merkezinde mübadele değil, üretim yer alır. Bu nedenle bir ürünün mübadele edilmesi değil, edilebilir olması yeterlidir.

Ancak mübadeleyi sadece piyasada fiyat aracılığıyla gerçekleşen bir işlem olarak ele almak, mübadelenin anlamını daraltmak ve iktisadi hayatı sınırlandırmak demektir. Fiyat aracılığıyla piyasada gerçekleşen mübadelenin yanı sıra kamusal hizmetler ile verginin siyasi süreçlerde karşılıklı aktarımı da iktisadi hayatın veya mübadelenin bir parçasıdır. Bu yaklaşım, ileriki sayfalarda öne sürüleceği gibi, üretim faktörlerinden birinin “iktidar” olarak belirlenmesinin de kaçınılmaz bir sonucudur.

Sadece mübadeleye değil, üretim kavramına da daha sınırlayıcı ve dar tanımlar getirilmiştir ve bu yaklaşımlardan biri, üretimi sadece doğal kaynakların dönüştürülmesi olarak ele alır. Bu yaklaşım, temelde sanayi kapitalizmine odaklanmış ve hizmet sektörünü dışarıda bırakmıştır.²⁸⁴ Buna karşın Neo-klasik iktisadın fayda kavramını ön plana almasıyla birlikte insan ihtiyaçlarını karşılayan her türlü fayda temini, üretimin kapsamına alınmıştır.²⁸⁵ Böylece doktorluk, öğretmenlik, ticaret, ressamlık, müzisyenlik, bürokrasi gibi hizmet sektörü de üretici olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Hizmet üretiminde, insan ihtiyacının karşılanması amacıyla herhangi bir doğa maddesinin dönüştürülmesinden ziyade insanların tatmininin artırılması ön planda olmuştur. Böylece üretim ikiye ayrılmış ve hem mal hem de hizmet üretimini kapsamıştır.

Üretim kavramına getirilen bir başka sınırlama da Fیزیokrasi’ye, hatta Aristo’ya²⁸⁶ kadar uzanan gerek emeğin gerekse çeşitli sektörlerin “üretken olan” ve “üretken olmayan” şeklindeki ayrımıdır. Fیزیokrasi’ye göre sadece tarım ve madencilik sektörlerinde üretim yapılır. Diğer sektörler ise insan ihtiyaçlarının karşılanmasına net bir katkıda bulunmadığından üretici olarak değerlendirilmez. Benzeri bir ayrımı Smith, Ricardo, Marx, Mill, Veblen ve diğer iktisatçıların pek çoğunda görmek mümkündür.

²⁸² Rondo Cameron, **A Concise Economic History of the World**, Oxford University Press, 1993, s. 14.

²⁸³ Karl Marx, **Kapital**, C. 1, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 54.

²⁸⁴ Sadun Aren, **Ekonomi El Kitabı**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990, s. 9-10.

²⁸⁵ E.K. Hunt, **İktisadi Düşünce Tarihi**, (Çev. Vedat Ulvi Aslan), Ankara: Phoenix Yayınevi, 2016, s. 211.

²⁸⁶ Aristoteles, **Politika**, (Çev. Mete Tuncay), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975, s. 21, 271.

Bu çalışmada kullanılan üretim kavramı, üretimin dar tanımını değil, hizmet üretimini de esas alan geniş tanımını içerir. Bununla birlikte Michael Mann'ın ifade ettiği gibi üretim kavramı, “üretim, dağıtım, değişim ve tüketim biçimi” için bir kısaltma olarak [kullanılacaktır.] Bu terimle üretimin diğer alanlar üzerinde önceliği olduğu²⁸⁷ ima edilmemekte, bilakis hepsi, bir bütünün ayrılmaz parçaları olarak kabul edilmektedir. Bir başka ifadeyle üretim, her türlü ekonomik faaliyet veya bir bütün olarak ekonomi anlamında kullanılmaktadır.

Ancak üretim, sadece işletmeye hapsedilemez ve bu nedenle Mann'ın üretim tanımı bile dar kapsamlıdır. Üretim kavramının içine bir toplumun geliştirdiği örgütsel yapılar veya kuruluşlar da girer ve bir işletme ne kadar üretici bir kurumsa devlet de o kadar üreticidir. Çünkü üretim, dağıtım, değişim ve tüketim, toplumdan ve toplumsal kurumlardan bağımsız olarak gerçekleşmez. Üretim faktörleri arasında emek ve sermayenin yanı sıra toplumsal örgütler de yer alır. Dolayısıyla örgütlü yapı, üretimin asli unsurlarından biridir ve üretim kavramının kapsamı içerisinde yer alır. Michael Mann, üretim kavramının “ekonomi dışı öğeleri de kapsama”²⁸⁸ ve özellikle devletin dikkate alınması gerektiğini belirtir²⁸⁸ ancak buna yönelik somut bir adım atmaz. Nihayetinde ekonomik bir değer üreten veya değer üretimine katkıda bulunan her türlü faaliyet bir üretim faaliyeti olduğu gibi buna katkıda bulunan temel unsurlar da bir üretim faktörüdür.

3.1.2. Üretim Faktörleri

Üretim kavramının daha açık bir biçimde belirlenebilmesi için üretim faktörlerinin eleştirisinin (kritiğinin) yapılması gerekir. Üretim faktörlerinin neler olduğu, üretimde bulunmak için hangi faktörlerin gerektiği ve dolayısıyla üretimden elde edilen katma değerde kimlerin hak sahibi olduğu konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Ancak hâkim iktisat literatüründeki bütün farklılıklara rağmen bu yaklaşımların hemen hemen hepsi Batı kaynaklıdır ve dolayısıyla şu veya bu ölçüde Batı merkezilikle maluldür.

Üretim faktörleri olarak emek, sermaye, toprak, girişimci olarak dört unsurun belirlenmesi; Adam Smith, Ricardo, Marx ve diğer iktisatçıların ifade ettikleri gibi, modern dönem Avrupa toplumunun sınıfsal yapısını temsil etmektedir. Bu durumu Adam Smith şöyle açıklar:

her ülkenin toprağının ve emek gücünün yıllık ürününün tümü, ya da bir başka deyimle, bu bir yıllık ürünün tüm bedeli, doğal olarak üçe ayrılır: toprak rantı, emek ücretleri ve sermaye kârı. Bunlar, rantla geçinen, ücretle geçinen, kârla geçinen üç ayrı sınıfın gelirini oluşturur. Bunlar her uygar toplumun üç büyük, özgün ve köklü sınıfı olup, tüm diğer sınıfların geliri eninde sonunda bunların gelirinden gelmektedir.²⁸⁹

Üretim faktörlerinin modern dönem Avrupa'sının sınıf yapısına göre belirlenmesi, evrensel bir ölçü olmaktan uzaktır. Bu faktör modeliyle bırakın diğer toplumların incelenmesini, Avrupa toplumu bile, kapitalizmin egemen olduğu birkaç yüzyıl hariç, değerlendirilemez. Bu nedenle daha kapsayıcı bir tanımlama yapmak kaçınılmazdır.

3.1.2.1. Emek ve Girişimci

Üretim, nihayetinde emekle gerçekleştirilir ve bu nedenle emeğe indirgenebilir. Emek, insanın, üretimde bulunmak amacıyla kafa ve beden gücüyle ortaya koyduğu çalışmadır ve işgücü olarak

²⁸⁷ Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, C. 1, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2012, s. 39.

²⁸⁸ Michael Mann, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 63-64.

²⁸⁹ Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, C. 1, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1997, s. 211.

da adlandırılır. Emek, diğer üretim faktörlerinin üretimini de sağladığı için öncelikli bir yere sahiptir. Emegin elde ettiği gelir ise ücret olarak adlandırılır.²⁹⁰

Emek, İbn Haldun'un yanı sıra özellikle klasik iktisatçılar tarafından değerin ölçüsü olarak kabul edilmiş ve bu yaklaşım, emek-değer teorisi olarak adlandırılmıştır. A. Smith, D. Ricardo ve K. Marx tarafından geliştirilen bu teoriye göre herhangi bir malın değerini, o malın üretiminde kullanılan emek miktarı belirler. Bu teori, temellerini J. Bentham'ın faydacılık felsefesinde bulan ve başta J.S. Mill ve neo-klasiklerin geliştirdiği fayda-değer teorisine yerini bırakmıştır.²⁹¹

Emek-değer teorisini geliştiren klasik iktisatçılar, emeği sınıfsal bir perspektifle tanımlamış ve proletarya sınıfıyla veya ücretli çalışmayla sınırlandırmışlardır. Emek, sınıfsal açıdan değil de fonksiyonel olarak ele alındığında esnaf ve sanatkârların yanı sıra girişimciler de aynı kapsamda değerlendirilebilir. Çünkü girişimin ayrı bir üretim faktörü olarak kabul edilmesi, Avrupa'nın sınıfsal yapısından ve zenginliğin sınıflar arası paylaşımından kaynaklanır.

Girişimci kavramını iktisat teorisine ilk kez dâhil eden Cantillon'a²⁹² göre girişimci, üretim ve dağıtım kararlarını alarak risk üstlenir ve elde ettiği kazanç, üstlendiği riskin sonucudur.²⁹³ İktisat teorisinde girişimci ile sermaye sahibini birbirinden ilk kez ayıran J.B. Say ise girişimcinin organizatörlük rolü üzerinde durur.²⁹⁴ Konuya önemli bir katkıda bulunan Schumpeter ise girişimciyi iktisadi hayatta yenilikler yapan kişi olarak tanımlar.²⁹⁵ Bütün bu tanımlamalarda görülen ortak nitelik, girişimci denilen aktörün risk üstlenme, organizatörlük ve yenilik yapma gibi nitelikli bir emeğe sahip olmasıdır.

Girişimcinin emeği için “nitelikli emek”²⁹⁶ denilebilir ama bu da girişimin emekten ayrı bir üretim faktörü olarak kabul edilmesi için yeterli değildir. Girişimcinin emeği, işçininki gibi otomasyona bağlanmış ve ücreti önceden belirlenmiş standart bir emek değil; risk üstlenen, karar veren, organize eden, yöneten, yenilik yapan, yani nitelikli bir emektir. Bu sebeple standart emekten daha yüksek bir gelir elde edebilir. Kâr olarak bahsedilen gelirin bir kısmı, nitelikli emeğin geliri olduğundan ücret olarak kabul edilebilir.²⁹⁷

3.1.2.2. Sermaye ve Toprak

Sermaye, üretim için gerekli olan maddi ve gayri maddi araçların tümü olarak tanımlanabilir. Klasik iktisatçılara göre sermaye, emeğin bir ürünü veya türevidir. Çünkü emek olmadan sermaye üretilemez. Bu sebeple Klasik iktisatçılar sermayeyi doğrudan emekle ilişkilendirmişlerdir. A. Smith, sermayeyi “dolaylı emek” olarak nitelemiş, D. Ricardo “birikmiş emek”²⁹⁸ olarak adlandırmış, K. Marks ise “ölü emek”²⁹⁹ olarak belirlemiştir.

²⁹⁰ Aren, **Ekonomi El Kitabı**, s. 15-16.

²⁹¹ M. Kemal Aydın ve Kıvanç Aydınlar, “Emek-Değer Teorisinden ‘Fayda-Değer’ Teorisine”, **Bilgi**, 2011 Yaz, S. 1, s. 7.

²⁹² Joseph A. Schumpeter, **History of Economic Analysis**, London and New York: Routledge, 2006, s. 529.

²⁹³ Richard Cantillon, **An Essay on Economic Theory**, Alabama: Ludwig von Mises Institute, 2010, s. 74.

²⁹⁴ Ingrid H. Rima, **Development of Economic Analysis**, London and New York: Routledge, 2008, s. 78.

²⁹⁵ Joseph Schumpeter, **Business Cycles**, New York Toronto London: McGraw-Hill Book Company, 1939, s. 100.

²⁹⁶ Marx, bütünüyle aynı olmasa da benzeri bir yaklaşımı “karmaşık emek” kavramıyla ifade eder. Bkz. Marx, **Kapital**, C. 1, s. 199.

²⁹⁷ Tabakoğlu, **İslam İktisadına Giriş**, s. 67-68; Aren, **Ekonomi El Kitabı**, s. 16.

²⁹⁸ Ricardo, **Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri**, s. 370.

²⁹⁹ Marx, **Kapital**, C. 1, s. 230.

Sermaye kavramı Marx'ta özel bir anlama kavuşarak genel kabulden farklılaşmıştır. Marx, sermayeyi, Sanayi Devrimi'yle ortaya çıkan kapitalist üretim tarzının temel bir unsuru olarak değerlendirmiş³⁰⁰ ve kapitalizmden önceki üretim araçlarını sermaye değil, "ilk birikim" olarak adlandırmıştır. Ona göre Merkantilist dönemde sermaye değil, ilk birikim söz konusudur. Dolayısıyla köleci ve feodal üretim tarzlarında da sermaye bulunmaz.³⁰¹

Marx'ın getirdiği sınırlamanın yanı sıra her türlü üretim aracını değil, sadece yeniden üretilebilir olanları sermaye olarak kabul eden bir başka yaklaşım da bulunmaktadır. Bu görüş de temelde sanayi toplumunu göz önünde bulundurur ve bu nedenle toprağı ayrı bir üretim faktörü olarak değerlendirir.

Hâkim iktisat literatüründe toprağın ayrı bir üretim faktörü olarak kabul edilmesinin nedeni, yukarıda Smith'ten yapılan alıntıda da görüldüğü gibi, Avrupa'nın sınıfsal yapısıdır. Üretim faktörlerini Avrupa'nın sınıfsal yapısına göre belirlemek ve bunun tüm toplumlar için de geçerli olduğunu iddia etmek, Batı merkezilik veya evrensiciliktir. Benzeri bir sınıfsal yapıya sahip olmayan toplumlar için aynı ölçünün kullanılması anlamlı değildir ve bu ölçüyü kullanarak başka toplumlar analiz edilemez. Bu sebeple toprak, üretim yapmak için gerekli olan bir araçtır ve diğer araçlarla birlikte sermaye olarak kabul edilebilir. Ticari üretim için nakit para veya menkul malın, sanayi üretimi için hammadde veya makinenin sermaye olması gibi zirai üretim için de toprak bir sermayedir. Doğal hâlde bulunan bir toprak parçası sermaye değildir, ama onu emeğin konusu hâline getirmek, sermayeleştirmek demektir.

Amerikalı iktisatçı John Bates Clark (1847-1938), toprağın ayrı bir üretim faktörü olarak kabul edilmesinin, Avrupa'da toprağı belirli bir sınıfın sahip olmasından kaynaklandığını belirtmiş ve 19. yüzyıla ait öznel koşullar olmasaydı toprağın ayrı bir üretim faktörü olarak kabul edilmesinin düşük bir ihtimal olduğunu ifade etmiştir. Clark, herhangi bir şirketin üretim yapmak için hammadde, makine ve binaların yanı sıra toprağı da ihtiyaç duyduğunu ve bu nedenle toprağın diğer sermaye araçlarından ayrıştırılamayacağını vurgulamıştır.³⁰² Ona göre toprak, sermayenin bir parçasıdır ve diğer sermaye mallarından farkı, yıpranmaması ve yenilenmemesidir. Toprağın diğer sermaye araçları gibi yeniden üretilebilir olmaması, sermaye niteliğini değiştirmez ve toprağı ayrı bir üretim faktörü yapmaz, çünkü toprak kendini yeniden üretmektedir.³⁰³

Dolayısıyla bir üretim faktörünün belirlenmesi, sınıfsal ayrışmaya göre yapılamaz. Bütün toplumlar, sınıflı toplum olmadığı gibi sınıfların yapısı Avrupa'da bile sabit ve durağan kalmamış, sürekli değişmiştir. Bu nedenle toprağın ayrı bir üretim faktörü olması, bugünün dünyasında geçerli olmadığı gibi Osmanlı'nın klasik döneminde de geçerli değildir. Feodalizm ve kapitalizmin ilk döneminde toprak sahipleri ayrı bir sınıf oluşturuyordu ve milli gelirden önemli bir pay almaktaydılar, ancak bugün toprak sahiplerinin önemi oldukça azalmış durumda ve milli gelirden aldıkları pay da yok denecek düzeydedir. Gelişmiş ülkelerde toplam tarımsal üretimin milli gelirden elde ettiği pay bile -ki kapitalist işletmeler dolayısıyla hepsi rant olarak değerlendirilemez- yüzde 3-4 düzeylerine inmiş durumdadır. İşlevini ve önemini kaybetmeye başladığı için "toprak" kavramı yerine "doğal kaynaklar" kullanılmaya başlanmıştır. Ancak toprak ile doğal kaynaklar birbiriyle özdeş olmadığı gibi benzeri bir sosyal konum da üretmemektedir. Toprağın sahibi özel şahıslardır ve bunlar bir sınıf oluşturmaktaydılar.

³⁰⁰ Marx, *age*, C. 1, s. 677.

³⁰¹ Marx, *age*, C. 1, s. 704.

³⁰² John Bates Clark, *Essentials of Economic Theory*, Alabama: Ludwig von Mises Institute, 2007, s. 159-160.

³⁰³ Clark, *age*, s. 166.

Hâlbuki petrol, doğalgaz, uranyum, kömür gibi doğal kaynaklar bugün ağırlıkla devlet mülkiyetindedir ve bu kaynaklardan elde edilen gelirler kamu bütçesinde yer almaktadır. Dolayısıyla klasik kitaplarda yer alan toprak, özel mülkiyetin yanı sıra bu mülke sahip olan aristokrat sınıfını işaret etmektedir. Hâlbuki doğal kaynaklar ağırlıkla özel değil kamu mülkiyetindedir ve dolayısıyla doğal kaynaklara sahip olanların bir sınıf oluşturma durumu söz konusu değildir.

Bugün için toprak bir üretim faktörü olmaktan çıkmıştır. Toprağın yerine kullanılan doğal kaynaklar ise sadece üretim maliyetlerinde yer alan bir unsurdur, ancak toprağın işaret ettiği sınıfsal boyuta sahip değildir. Bir üretim faktörü olarak toprağın niteliği Batılı ülkelerde bile zamanla değişirken bunun başka toplumlarda aynı kaldığını veya geçmişte de aynı olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Öyleyse Adam Smith'ten itibaren toprağın bir üretim faktörü olarak modern iktisat yazınında yer almasının evrensel bir geçerlilik taşıdığı iddia edilemez.³⁰⁴

3.1.2.3. İktidar ve Devlet

Bugünkü iktisat teorisinin en zayıf ve sorunlu kısımlarından biri, ekonomiyi veya üretimi, işletmeye hapsedmesi, üretimin toplumsal boyutunu göz ardı etmesidir. 20. yüzyılda Kurumcu iktisadın ve Annales okulunun siyasi, coğrafi, sosyolojik, ekonomik boyutları kapsayan bütüncül bir perspektif geliştirme çabalarına rağmen birtakım kalıpların kırılabildiği de söylenemez.

Bu sorun, özellikle iktidar veya devlet bağlamında kendini göstermektedir. Modern dönemde güvenlik, yargı ve altyapı hizmetleri karşılığında GSMH'nın yarısı veya en az üçte biri devlete tahsis edilmektedir. GSMH'dan bu kadar önemli bir payı kontrol eden ve bunun karşılığında aynı miktarda temel hizmetler sunan bir kuruluş, üretimin asli bir unsuru olarak değerlendirilmeyerek ekonomi dışına atılmış veya en iyi ihtimalle sadece maliyenin konusu hâline getirilmiştir. Hâlbuki iktidarı dikkate almadan ekonomiyi anlamak ve açıklamak mümkün değildir. Aynı şekilde bir ürünün fiyatı içerisinde sadece emek ve sermayenin değil, aynı zamanda vergi adı altında devletin de bir payı vardır. Dolayısıyla iktidarı dikkate almadan ne ekonomi (GSMH) ne de fiyat açıklanabilir.

Bir toplumda iktidarı paylaşan çok sayıda kuruluş olduğu gibi tarih boyunca farklı iktidar tipleri de görülmüştür. Bu iktidar çokluğunun yol açabileceği karmaşadan uzaklaşabilmek için hepsi siyasi iktidara veya en üst iktidar yapısı olan devlete indirgenebilir veya bütün bunlar devlet tarafından temsil edilebilir.³⁰⁵ Çünkü devlet, bütün örgütlü yapıların en üst birimidir ve diğer kuruluşlar üzerinde daha fazla belirleyici güce sahiptir. Bununla birlikte indirgemeciliğin olumsuz çıkarımlarından sakınabilmek için yeri geldiğinde her bir kuruluş devletten bağımsız olarak ele alınacaktır.

³⁰⁴ Fikret Görün'ün derleyiciliğini yaptığı eserde iktisat öğretiminin içeriğindeki Avrupa merkezci yaklaşıma yönelik haklı eleştiriler yer almakla birlikte bu çalışmada yeterince somut öneriler getirilebilmiş değildir. Örneğin Tuncer Bulutay, "iktisat bilgisi Türkiye'de Batı dünyasının iktisat bilimini aktarmadan öteye geçememiştir. ... Oysa yalnızca aktarmayla bilim yapılabilmesi olanağı yoktur. Bizzat düşünmenin, orijinal katkının bahis konusu olmadığı bir durumda bilimden söz edilemez" demektedir. (Fikret Görün, **Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine**, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1972, s. 81.)

³⁰⁵ "Şu an için akıldan tutulması gereken sonuç, tüm yapıların içinden geçen ve onların üstüne çıkan iktidar aygıtı'nın, devletten çok daha fazla bir şey olduğudur. Bu aygıt, bir siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel hiyerarşiler bütünü; devletin varlığını her zaman hissettirdiği, çoğu zaman bütünün kilit taşı olduğu, ama hiçbir zaman tek başına efendi olamadığı bir baskı araçları yığıntısıdır. Bu aygıt yok olabilir, kırılabilir; ama her zaman yeniden oluşmak zorundadır ve sanki toplumun biyolojik bir zorunluğuymuş gibi, her seferinde yeniden oluşmaktadır." Bkz. Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık**, C. 2, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi, 1990, s. 496.

İktidarın veya devletin ekonomideki rolünü belirleyebilmek için devletten ne anlaşıldığının ortaya konulması gerekir. Heywood'a göre, "devlet, toplumdaki tüm diğer grup ve organizasyonların üzerinde en üst otoritedir."³⁰⁶ Weber'e göre "devlet, belirli bir toprak parçasında meşru fiziki güç kullanma tekeline sahip olduğunu (başarıyla) iddia eden insan organizasyonudur."³⁰⁷ Weber'in tanımı, modern devlet kavramını ortaya koymakla birlikte Heywood'un yorumu, devlet öncesindeki kurumsal yapıları da kapsayacak bir genişliğe sahiptir. "En üst otorite" tanımlaması, devlet öncesi dönemlere de genişletilebilir ve mesela oba aşamasındaki muhtarlık veya kabile aşamasındaki ağalık, devletin o toplumdaki muadili olacaktır. Bu anlamda bütün üst otoriteler, iktidar kavramıyla karşılanabilir. Böylece devletin kendisini değilse bile fonksiyonlarını kabile ve hatta en küçük toplumsal birim olan aileye kadar yaygınlaştırma imkânı doğacaktır. Bu nedenle devletin üretim faktörü olması, sadece formel devletle sınırlandırılmayacak; beylik, ağalık, muhtarlık ve hatta babalık (aile) kurumları da aynı çerçevede değerlendirilebilecektir.

Bugün için iktisat teorisi, iktidarı veya devleti âdeta ne yapacağını, nereye koyacağını bilemez hâldedir. Neo-klasik yaklaşım iktisadi analizlerinin merkezine tam rekabet piyasasını koyduğu için devlet âdeta buharlaşıp yok olur. Marksizm ise sosyolojik yaklaşımlarında devletin sömürücü sınıfın bir aracı olduğunu ifade eder ama sanayi işletmesini esas alan iktisadi analizleri emek ile sermaye arasında şekillendiği için devleti dikkate almaz. Zaten devlet, bir üstyapı kurumu olarak belirleyen değil, belirlenen konumundadır.

Keynesyen iktisat ise piyasanın tam istihdamı sağlamakta yetersiz kaldığını öne sürdüğünden tam istihdama ulaşmak için devlete belirleyici bir rol verir. Keynes, milli gelir hesaplamalarına devleti dâhil ederek dengenin tam istihdam düzeyinde oluşabilmesi için devletin katkısının kaçınılmaz olduğunu öne sürer.³⁰⁸ Eğer piyasa dengesinin tam istihdam düzeyinde oluşması için devletin katkısı zorunluysa, elde edilen değerde devletin de payı vardır ve bu anlamda devlet bir üretim faktörüdür. Ancak devletin iktisadi rolüne diğer pek çok isimden daha fazla yer vermesine rağmen Keynes'e göre devlet, bir üretim faktörü değil, piyasa düzenleyicisi mali bir aktördür.

Keynesyen iktisadın önemli isimlerinden Paul Samuelson, devlete, sadece özel sektörün etkinlik göstermediği alanlarda yer verir ve örnek bir kamu hizmeti olarak deniz fenerini gösterir. Buna göre devlet, bir nevi itfaiye rolü oynar.³⁰⁹ Bununla birlikte Samuelson, piyasanın kendi başına etkin bir biçimde çalışmadığını ifade eder. Piyasa ekonomisinin minimum düzeyde çalışabilmesi için güvenliğin sağlanması, yargı sisteminin sözleşmeleri uygulaması, haksız rekabet uygulamalarının önlenmesi, eğitim ve sağlık sisteminin kurulması gerektiğini belirtir ki bütün bunlar, devletin gerçekleştirmesi gereken uygulamalardır.³¹⁰

Keynesyen yaklaşımın da etkisiyle devletin gelir ve giderlerine odaklanan maliye, iktisattan koparak ayrı bir disiplin olarak gelişmiştir. Keynesyen iktisadın yanı sıra "Kurumcu İktisat" ve "Anayasal İktisat" gibi okullar ve maliye bölümü gibi branşlar, devlete iktisadi hayatta daha fazla rol

³⁰⁶ Andrew Heywood, **Siyaset Teorisine Giriş**, (Çev. Hızır Murat Köse), İstanbul: Küre Yayınları, s. 92.

³⁰⁷ Heywood, **age**, s. 93.

³⁰⁸ John Maynard Keynes, **Genel Teori**, (Çev. Uğur Selçuk Akalın), İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010, s. 319-322.

³⁰⁹ Paul A. Samuelson and William D. Nordhaus, **Economics**, New York: McGraw-Hill/Irwin, 2010, s. 37.

³¹⁰ Samuelson and Nordhaus, **age**, s. 303.

vermektedir ancak bir üretim faktörü olarak değil, iktisadın uygulaması veya iktisat politikası yönüyle.³¹¹

Devletin iktisattaki yeri tartışılrsa da devlete biçilen asli görevler hemen hemen aynıdır. Adam Smith'e göre hükümdarın veya devletin üç asli görevi vardır: toplumu yabancı toplumların işgalinden korumak, ülke içinde insanların hukukunu güvenceye almak ve kimsenin yapmak istemediği altyapı hizmetlerini sağlamak.³¹² Devletler zaman zaman farklı görevler üstlenseler de bu üçü, hemen hemen bütün devletlerde değişmeyen ortak görevlerdir.

Devletin üretimdeki rolü, her geçen gün daha fazla isim tarafından gündeme getirilmektedir. Bunlardan biri olan Charles Tilly, devletlerin temel görevlerini devlet-yapma, savaş-yapma, koruma ve elde etme olarak belirler ama hemen arkasından buna üç temel fonksiyon daha ekler: hükmetme, dağıtım ve üretim. Tilly'ye göre devletin asli fonksiyonlarından olan dağıtım fonksiyonu, “tebaanın üyeleri arasında ürünlerin dağıtımına müdahale”, üretim ise “tebaanın üyeleri tarafından mal ve hizmetlerin yaratılması ve dolaşımını denetlemek”³¹³ olarak tanımlanır. Tilly, devletin siyasi ve askerî fonksiyonları ile ekonomik fonksiyonunun birbirinden ayıramayacağını belirtir. Siyasi ve askerî bir eylem olarak görülen savaş veya belirli bir ülkenin fethine girişilmesi, öncelikle emeğin organizasyonunu (ordu kurulmasını) ve sermaye birikimini (savaş için gerekli olan bütçenin teminini) gerektirir ve fetih gerçekleştiğinde hükmedilen toprağın ve emeğin yönetimi de yine ekonomik bir eylemdir.³¹⁴

Devletin üstlendiği fonksiyonlar, sadece bir devletin veya toplumun varlığı için değil, aynı zamanda bir ekonomik sistemin ortaya çıkması için de zorunlu unsurlardır. Eğer bir ülkede dış işgaller önlenemiyorsa o ülkede üretim önemli ölçüde sekteye uğrayacaktır. Aynı şekilde ülkede yaşayan insanların temel hakları güvence altına alınmadıysa, insanlar arasındaki ilişkiler kanunlarla düzenlenmediyse ve bu kanunlar yaptırımlarla desteklenmediyse ortaya çıkacak karmaşa, üretime imkân vermeyecektir. En üst otorite, yaptırımla desteklenmiş tek bir para birimi belirlememişse, her önüne gelen kendi parasını tedavüle sokuyorsa ve bu paralar da karşılıksız olarak piyasada işlem görüyorsa üretim yapmak mümkün olmayacağı gibi üretim yapmanın anlamı da kalmayacaktır. Devlet, işveren ile işçi arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir iş hukuku geliştirmediyse ortaya çıkacak anlaşmazlıkların çözümü mümkün olmayacaktır. Eğer devlet, eğitim ve sağlık kurumlarını, ulaşım ve iletişim altyapısını kurmadıysa üretime yönelik girişimler başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Bir girişimci fabrika yaptığında eğer bu fabrikanın yolu hazırlanmadıysa veya bu fabrikaya elektrik hattı çekilmediyse işletmenin üretime geçmesi veya ürettiği malları tüketiciye ulaştırabilmesi mümkün olmayacaktır.

Belki denilebilir ki devlet bunları yapmadığında toplum, inisiyatif kullanır ve kendi güvenliğini sağlayan kurumları, insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen hukuk sistemini, üretim yapabilmek için gerekli altyapı hizmetlerini kendisi kurar ve hizmete sokar. Doğrudur, toplum bunları yapar, ancak toplumun bu hizmetleri yapma örgütlülüğüne ve gücüne zaten devlet deniyor. Devlet, bu hizmetleri yapmak için toplumun örgütlenmiş hâinden başka bir şey değildir. Devlet, emeğin örgütlenmiş hâlidir, yani “örgütlü emek”tir. Devlet organizasyonunda emeğin örgütlenerek kurumlaşmasından başka bir şey yoktur. Emek, üretimin asli unsuru, sermaye araçsal unsuru ve devlet

³¹¹ Ceyhan Gürkan, “Maliye Teorisinde Klasikten Neoklasığe Geçiş”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 75, No. 2, 2020, s. 609-610.

³¹² Smith, *Ulusların Zenginliği*, C. 2, s. 289.

³¹³ Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s. 170.

³¹⁴ Tilly, *age*, s. 172.

de sosyal unsurdur. Üretim toplumsal bir faaliyetse bu toplumsallığın somutlaşmış en üst biçimi devlettir.

Bu sebeple devlet; iç ve dış güvenliği sağlayarak, piyasanın ve toplumsal hayatın işler hâle gelebilmesi için gereken hukuk sistemini ve ilgili mevzuatı oluşturup uygulayarak ve altyapı gibi temel kamu hizmetlerini sunarak “üretim ortamı”nı hazırlamakta veya “üretimin sosyal boyutunu” oluşturmakta ve bu katkısıyla üretim faktörlerinden biri hâline gelmektedir. Üretime katılmasının karşılığı olarak da “vergi” adı altında gelir elde etmekte, üretilen değerden kendi payına düşen kısmı almaktadır. Bu çalışmada örgütlü yapının veya devletin, emek ve sermaye gibi bir üretim faktörü olduğu ve vergi adıyla elde ettiği gelirin de üretime yaptığı katkıdan kaynaklandığı iddia edilmektedir.

Bir üretim faktörü olsa da devletin üretime yaptığı katkının ne kadar olduğu veya elde edilen üründen ne kadarlık bir payı hak ettiği, yani aldığı verginin karşılıklılık ilkesine ne kadar uyduğu nasıl belirlenecektir? Faktör gelirlerinin nasıl belirlenebileceğine yönelik tutarlı bir yaklaşım, Marjinalist okuldan gelmiştir. Marjinalist yaklaşım, üretim faktörlerinin ne kadar geliri hak ettiğini, ilgili faktörün marjinal biriminin üretime yaptığı net katkı üzerinden açıklayarak bölüşüm sorununa kısmi bir çözüm sunmuş, kapsamlı olmamakla birlikte bir ölçü ortaya koyabilmiştir. Marjinalist yaklaşımda bir faktörün gelirini belirleyebilmek için onun üretime yaptığı katkı dikkate alınır. Diğerleri sabit kalmak koşuluyla son birim (marjinal) faktörün üretime katılmasıyla elde edilen üretim artışı, o faktörün ürettiği değer olarak kabul edilir.³¹⁵

Ancak bu yaklaşım, devletin payını açıklamaktan uzaktır. Çünkü devletin yaptığı hizmetler, çoğunlukla piyasa değerine sahip değildir ve bölünemez niteliktedir. Bu nedenle marjinal birimi üzerinden fiyat belirleme imkânı bulunmamaktadır. Devletin yapmış olduğu harcamalar, bir ülke ekonomisi için sabit maliyetler hükmündedir. Bugün herhangi bir firmanın üretim maliyetleri belirlenirken sabit ve değişken maliyet ayrımı yapılır ve maliyet fonksiyonu bu iki değişkenin toplamıyla bulunur.³¹⁶

Marjinalist yaklaşım, kısa dönemde sadece değişken maliyetleri dikkate alır. Toplam maliyetin çıkarılabilmesi için sabit maliyetlerin de hesaba katılması gerekir. Doğrudan üretimle ilişkili olmayan ve “genel üretim giderleri” kapsamında değerlendirilen bir işçinin (örneğin temizlik görevlisinin veya bekçinin) giderini, marjinal birimin üretime yaptığı katkı üzerinden değerlendirmek mümkün değildir. Bu sebeple toplam maliyeti bulabilmek için çıktıyla doğrudan ilgili olmayan sabit giderler de ürün maliyetine yansıtılır. Kamu harcamaları da bir ekonomi için sabit maliyetler hükmündedir ve ürünün nihai fiyatına bu maliyetlerin de eklenmesi gerekir. Ancak değişken maliyetlerde ve bölünebilir ürünlerde elverişli olan marjinal yöntem, sabit maliyetlerin hesaplanmasında kullanışlı değildir.

Ekonominin İktidarı Dışlaması

Devletin bir üretim faktörü olarak kabul edilmeyip ekonominin dışına itilmesinin veya bütünüyle siyaset bilimine terk edilmesinin bir nedeni de sosyal bilimlerin 19. yüzyılda birbirinden ayrışmasıdır. Bu ayrışma çeşitli bilim dallarının uzmanlaşarak derinleşmesine yol açsa da tek boyutlu analizlere de kapı aralamıştır. Bugün kullanılan ekonomi (economics) adı, 19. yüzyılın sonuna kadar “politik ekonomi” olarak bilinmekteydi. Bu isimlendirme, ilk olarak 1878 yılında iki ayrı yazarın

³¹⁵ Samuelson and Nordhaus, **Economics**, s. 239-243.

³¹⁶ Fatih Coşkun Ertaş, **Yönetim Muhasebesi**, İstanbul: Beta, 2015, s. 43.

kitaplarının isminde kullanılsa da yaygın bir biçimde kabul görmesi Alfred Marshall sayesinde olmuştu. Marshall, gelenekten koparak kitabının isminde “politik ekonomi” yerine sadece “ekonomi (economics)” adını (*Principles of Economics*, 1890) kullanmıştı. Bunun da öncesinde, 1879 yılında “politik ekonomi” adının niçin yanlış olduğunu ve yerine neden “ekonomi” adının kullanılması gerektiğini, *The Economics of Industry* adlı kitabında açıklamıştı. Bu döneme kadar ekonomi, siyasetten ayrı olarak düşünülemezdi, yani doğal olarak politik bir konuydu.³¹⁷

Bu yaklaşımın kökeni ise Aristo’ya kadar gider. Aristo’ya göre felsefe (veya bugünkü anlamda bilim); pratik ve teorik diye ikiye ayrılırdı ve pratik felsefe de kişinin davranışlarını ele alan etik, ailenin davranışlarını inceleyen ekonomi ve toplumun yaşayışını konu edinen politikadan oluşurdu. Aile hayatını ve ailenin geçimini ele alan ekonomi, klasik Türkçeye “ilm-i tedbir-i menzil” diye tercüme edilmişti. Ekonomi, ailenin geçimiyle ilgilenince toplumun veya devletin geçimini ise politik ekonomi konu edinmişti.³¹⁸

Kökenleri Aristo’ya kadar giden, iktisadi, politik boyutuyla birlikte ele alan yaklaşım, modern iktisadın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith’te de görülür:

bilim dalı olarak siyasal iktisat iki ayrı amaç taşır: ilki, halka bol bir gelir ya da geçim sağlamak, daha doğrusu onların böyle bir gelir ya da geçimi kendi başlarına elde edebilmelerine olanak sağlamak. İkincisi ise, devleti ya da imparatorluğu kamu hizmetlerini yürütmeye yetecek bir gelirle donatmaktır. Hem halkı hem de hükümdarı zenginleştirmek amacı taşır.³¹⁹

Bugün iktisat teorisinde devlet, üretimin asli bir faktörü değil, en fazla yardımcı bir unsur olarak değerlendirilir. İktisat teorisinin devlete biçtiği bu konumun meydana getirdiği boşluk, son yıllarda ekonomi-iktidar ilişkisinin ele alınmasını teşvik etmiştir. Bu değerlendirmeler, devletin üretimdeki asli rolüyle ilgili olmayıp ekonomi ile geniş anlamdaki “iktidar” ilişkisi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu ilişki, bir yönüyle “politik iktidar”ın ekonomi üzerindeki etkileri üzerinden incelenirken diğer yönüyle “ekonomik iktidar”ın veya gücün toplumdaki dağılımı üzerinden ele alınmıştır. Bununla birlikte şirketlerin “piyasadaki iktidarı”nın yanı sıra ekonomi politikaları üzerindeki “iktisatçıların kişisel iktidarı” da inceleme konusu yapılmıştır.³²⁰

Manuela Mosca, iktidar-ekonomi ilişkisi üzerine 20. yüzyılın son çeyreğinde yapılan pek çok çalışmayı saymakla birlikte iktisat teorisinde iktidar kavramının bulunmayışından kaynaklanan memnuniyetsizliğin 21. yüzyılda da devam ettiğini belirtir.³²¹ Kenneth Galbraith’ın aktardığı gibi, “Tüm sosyal bilimlerde alanında, belki, iktidarın ekonomik hayattaki rolünden daha önemli, fakat onun kadar vahim biçimde ihmal edilen başka bir konu yoktur.”³²² Ancak doğrudan devlet kavramıyla yüzleşmedikçe ve devleti iktisadi analizlere asli bir unsur olarak katmadıkça bu memnuniyetsizliği veya vahameti gidermenin bir çözüm yolu da görünmemektedir.

Modern devletin iktisadi analizlere asli bir unsur olarak dâhil edilmemesine yönelik itirazlardan biri de Michael Mann tarafından yapılmıştır. Mann, “liberal kapitalist düşünceden sosyal

³¹⁷ İşıya Üşür, “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları”, *Praksis*, Yaz-Güz 2003, s. 226-228.

³¹⁸ Ziyaeddin Fındıkoğlu, *Türkiye’de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1946, s. 11.

³¹⁹ Smith, *Ulusların Zenginliği*, C. 2, s. 13.

³²⁰ Manuela Mosca, *Power in Economic Thought*, London: Palgrave, 2018, s. 5-6.

³²¹ Mosca, *age*, s. 4.

³²² Melville J. Ulmer’den Akt: Kenneth Galbraith, *İktidarın Anatomisi*, (Çev. Ramazan Dikmen), İstanbul: Hece Yayınları, 2004, s. 16; Suraiya Faroqhi ve Cornell Fleischer, “Önsöz”, *Modern Devletin Doğası*, (Rifa’at Ali Abou-El-Haj), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000, s. 15.

demokrat ve Marksist sosyalizme kadar değişiklik gösteren ideolojiler” tarafından “devletsiz kuramlar” üretilmesini eleştirir. “Yeni, disiplinler arası ve bütünlüştürmüş -devletleri ve savaşları ihmal etmeyen- bir modern toplumlar kuramına ihtiyacımız”³²³ olduğuna vurgu yapar ve bu toplum kuramı içerisinde modern bir ekonomi teorisine ihtiyacımız olduğu da açıktır.³²⁴

Aslında üretim faktörlerinin emek, sermaye ve iktidar olduğu, bir şekilde fark edilebilen bir olgudur ve buna dikkat çeken isimlerden biri de Wallerstein’dır. Kendisi, modern dünya-sisteminin analizinde “üretim faktörü” yerine “üretim maliyetleri” diyerek aynı olgudan bahseder: “Bu sistem içerisinde üç temel üretim maliyeti çeşidi vardır: personel, girdi ve vergilendirme.”³²⁵ Bu çalışmada “emek, sermaye ve iktidar” olarak belirlenen üç üretim faktörü, Wallerstein tarafından “personel, girdi ve vergilendirme” olarak üç üretim maliyeti şeklinde adlandırılmıştır. Ancak Wallerstein, olgusal bir tespit yapmanın ötesine geçmemiş veya söz konusu olgusal varlığı teorik düzeyde analiz etmemiştir.

Türkiye’de de devlet olgusuna farklı bir yaklaşım güçlü bir biçimde ortaya çıkmamış; “bilimsel” çalışmalar, Batı merkezci teorilerin belirlediği sınırlar çerçevesini belirgin bir biçimde aşamamıştır. Ancak Osmanlı’nın iktisadi yapısı üzerine olan çalışmalarda devletin varlığı ister istemez dikkate alınmış ve Osmanlı’daki üretim sisteminin belirlenmesinde devletin varlığı bir şekilde rol oynamıştır. Bu konuda İslamoğlu’nun *Devlet ve Köylü* adlı eseri, farklı bir perspektif açmıştır. İslamoğlu, bu eserin, “günümüzde siyaseti ekonomiden soyutlayan yaklaşımlar için bir panzehir olabileceğini” düşünmektedir.³²⁶

Bu konuda Baykan Sezer’in tutumuna da dikkat çekmek gerekir. Sezer, her ne kadar bir üretim faktörü olarak adlandırmasa da devlet kavramını fonksiyonel olarak bu anlamda kullanmıştır. Sezer, toplumsal hayatta ekonomik, siyasi ve ideolojik olmak üzere üç birlik veya yapı olduğunu iddia ederek siyasi birliğin veya siyasi örgütlenmenin en mükemmel biçimi olan devleti temel bir faktör veya üretim koşulu olarak değerlendirir.

Güvenlik ve düzen, o dönem tarihi ortam göz önünde tutulursa en önemli üretim koşulları arasındadır. Devlet bu koşulları sağlamakta üretime önemli bir katkıda bulunmaktadır. Tarım kesiminde elde edilen ürün yalnızca üreticinin kendi çabası değil, aynı zamanda Devlet katkısının da bir sonucu olmaktadır.³²⁷

Devletin üretim faktörlerinden biri hâline gelmesi, Baykan Sezer’e göre Asur ve Pers devletlerinden itibaren görülen bir uygulamadır: “Bu Devletler, bölgede barışı sağlayarak ve yabancı güçlerin baskısını engelleyerek üretimin artışına önemli bir katkıda bulunuyorlardı ve bu katkılarını karşılık kendilerine gelen artı-ürün payını istiyorlardı.”³²⁸

Devletin, bütün iktisadi faaliyetlerle doğrudan veya dolaylı bir ilişkisi olmasına ve bütün iktisadi teoriler bir şekilde devlet kavramıyla buluşmasına karşın iktisat teorisinde devletin neredeyse yok sayılmasının nedeni, Batı tarihinin ve tecrübesinin devlet karşısı genetiğinden kaynaklanır. Batı

³²³ Mann, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm*, s. VIII, X, 1.

³²⁴ Üretim faktörlerinin klasik tanımlamasının yetersizliği, Rondo Cameron tarafından da farklı bir şekilde ifade edilmiştir. Ona göre bir ekonomideki toplam çıktı; nüfusa, doğal kaynaklara, teknolojiye ve kurumlara bağlıdır. Diğer üç faktör üzerindeki kurumların etkisini “sosyo-kültürel bağlam” veya “kurumsal matrix” olarak adlandırır. Söz konusu kurumlar arasında sosyal sınıflar, devletin yapısı, siyasi rejimler, ideolojiler, sendika ve şirketler gibi gönüllü kuruluşlar, yaygın eğitim düzeni ve aile yapısı yer alır. Bkz. Cameron, *A Concise Economic History of the World*, s. 11.

³²⁵ Wallerstein, *Avrupa Evrenselciliği*, s. 65.

³²⁶ İslamoğlu, *Devlet ve Köylü*, s. 30.

³²⁷ Baykan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, İstanbul: Sümer Kitabevi Yayınları, 1988, s. 75-76.

³²⁸ Sezer, *age*, s. 135.

tarihi, modern dönemlere kadar bir kölelik tarihidir. Tarih boyunca iktidar sahiplerinin toplumu ya şahsi köleliğe ya da toprak köleliğine veya piyasa köleliğine mahkûm etmesinin bir sonucu olarak haklı bir iktidar karşıtlığı bulunmaktadır. Antik dönemde Batılı devlet, mülk sahiplerinin çıkarlarını gözeterek geniş kitlelerin köleleştirilmesinin aracı olmuş, feodalizmde aynı rolü toprağa bağlı kölelik sisteminin sürdürülmesinde oynamıştır. Kapitalizmin ilk döneminde sömürünün piyasa sisteminde gerçekleştirilmesinde burjuvaziyle el ele vermiştir. Bütün bunlara bir tepki olarak devletsiz bir toplum ütopyası Batı’da geniş bir kabul görmüştür.

Devletin olumsuzlanmasının, dolayısıyla devletsiz bir toplum arayışının ve bunun etkisiyle iktisadın devleti göz ardı etmesinin bir başka nedeni de “komün toplum” anlayışıdır. Bu anlayış sadece komünist ideolojide görülmez, Adam Smith’te de bu yaklaşıma rastlanır. Çünkü insanlığı avcılık ve toplayıcılıkla başlatır. Komün yaklaşımına göre insanlığın başlangıcında devlet, mülkiyet, din, aile, kölelik yoktu ve insan tamamıyla özgürdü. Öyleyse insanlığın başlangıcındaki özgürlüğe yeniden dönebilmek için devletin, ailenin, mülkiyetin, dinin, köleliğin ortadan kaldırılması gerekir. Bu anlayıştaki yanlışlık, komün olarak ifade edilenlerin, bir insan topluluğu değil hayvan sürüsü olmasında yatmaktadır. Morgan, Engels, Durkheim gibi pek çok yazar, bunları “sürü (horde)” olarak açıkça adlandırır. Dolayısıyla sadece komün sürüsünde değil diğer hayvan sürülerinde de mülkiyet, devlet, din, aile, kölelik gibi kurumlar görülmez. Bunlar, bir kısım olumsuzluklarına rağmen insan toplumlarının sahip olduğu kurumlardır. Bu sebeple hayvan sürülerinin yaşayış tarzı, insanlar için örnek gösterilemez.

Bunların ötesinde Hristiyan-Yahudi teolojisi de devlet karşıtı bu yaklaşımı beslemiştir. En başta Hz. İsa’nın Roma İmparatorluğu tarafından çarmıha gerilmesi, ilk Hristiyanların Roma’da kovuşturmaya tabi tutulmaları, devletin meşruiyeti sorununu doğurmuş ve St. Augustinus’de “Tanrı devleti” ile “yeryüzü devleti” ayrımına yol açmış, insanların yönetimindeki yeryüzü devletinin ancak Tanrı’nın, dolayısıyla Tanrı’nın (Hz. İsa’nın) vekillerinin (ruhban sınıfının) hükümlanlığıyla meşruiyet kazanabileceği iddia edilmiştir. Diğer taraftan Katolik teolojide reel politik açıdan devlete itaat etme gereği, insanların günahkârlığı veya ilk günah dogmasıyla açıklanmıştır. Bu anlayışa göre özel mülkiyet ile devletin varlığı, insanların günahkârlığının bir sonucudur.³²⁹ Aynı şekilde Yahudilerin tarih boyunca sürgüne gönderilmeleri ve devletten yoksun olarak yaşamaları da devlet karşıtı yaklaşımları beslemiştir.

Devletin ilk kez Mezopotamya ve Mısır’da M.Ö. 3. binyılda ortaya çıkması, Sulama Devrimi’nin sağladığı tarımsal verimlilik veya asgari değerin üretilmesi sayesinde olmuştur. Avrupa coğrafyası, Sulama Devrimi’ni gerçekleştiremediği için benzeri bir verimliliğe ancak Sanayi Devrimi sonrasında ulaşabilmiştir. Dolayısıyla Batı’da vergiyle finanse edilen bir devletin varlığı, kalıcı bir biçimde Sanayi Devrimi’nden sonra istikrar kazanabilmiştir.³³⁰ Merkezî Dünya’nın 5 bin yıldır tanışık olduğu bir kurumla Batı, ancak birkaç yüzyıldır tanışmaktadır. Batı’da söz konusu kurumun varlığının anlaşılıp teorik açıklamalara dâhil edilmesi, ister istemez belli bir zaman alacaktır ki nitekim buna yönelik çalışmalar hız kazanmış durumdadır.

³²⁹ Ellen Meiksins Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, (Çev. Oya Köymen), İstanbul: Yordam Kitap, 2013, s. 163.

³³⁰ Roma İmparatorluğu, Merkez ve Doğu’da görülen devlet ile aynı karakterde değildir. Merkez ve Doğu’da özgür olan doğrudan üreticiden karşılıklılık ilkesi çerçevesinde alınan vergiye dayalı bir iktidar (devlet) söz konusu iken Roma İmparatorluğu’nda doğrudan üreticinin köleleştirildiği ve dolayısıyla artı değerinin, toprakla birlikte rant olarak alındığı bir iktidar (imparatorluk) görülür. Bu iktidar, diğer toplumların artı değerini tribute olarak kendine aktarır, ancak tribute, vergi (tax) değildir. Bu kavram Türkçeye haraç olarak tercüme edilse de haraç ile aralarında önemli farklar vardır. Haraç yükümlüleri, ülkenin özgür ve nispeten eşit tebaası iken tribute yükümlüleri bağımlı statüsündedir.

Batı tarihindeki tecrübelerin benzerini yaşamayan toplumlar için devlet aynı anlama gelmemektedir. Merkezî Dünya toplumları, Batı toplumlarının aksine, tarihin büyük kısmında özgür olarak yaşamıştır. Bu toplumlarda devletin temel işlevlerinden biri, sömürünün engellenmesi olmuştur. Devlet ne zaman güçlü ve fonksiyonlarını ifa ettiyse toplum özgür ve müreffeh yaşamış, aksi durumda insani felaketlerde ciddi artışlar görülmüştür. Bununla birlikte Hristiyanlık ve Yahudiliğin aksine İslam geleneğinde devletin daha olumlu bir anlamı vardır. Öncelikle Hz. Muhammed, aynı zamanda bir toplum önderi ve devlet başkanıdır. İslam'da en önemli kişiler, halifeliği veya devlet başkanlığını Hz. Muhammed'den sonra sırayla yapan Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olarak kabul edilmiştir.

Bütün bu gerekçelerle üretim faktörlerinin “emek, sermaye ve iktidar (devlet)” olarak veya “canlı emek, birikmiş emek ve örgütlü emek”³³¹ olarak yeniden modellenmesi gerekir. Bu modelleme, Osmanlı'nın ekonomik sistemini inceleyebilmek için zorunludur. Nasıl ki Adam Smith, İngiliz toplumunun sınıfsal yapısından hareketle üretim faktörleri tanımı yaptıysa, aynısı, Osmanlı toplumundan hareketle de yapılabilir ve yapılmalıdır. Bilindiği gibi Osmanlı'da askerî ve reaya olmak üzere meslek temelli iki sınıf vardır ve buradan hareketle askerî sınıfı temsilen “devlet”, reaya sınıfını temsilen de “emek” diye iki üretim faktörü olduğu söylenebilir. Ancak her halükârda üretim için zorunlu olan toprak, hayvan ve maden gibi doğal kaynaklar da vardır ve bunlar, “sermaye” başlığı altında toplanabilir. Böylece Osmanlı toplumunun analizinden emek, sermaye ve devlet olmak üzere üç üretim faktörü olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sui generisçi ve Doğucu ekol, Osmanlı toplumunun Batı'dan farklı olarak mülk temelli sınıflı bir toplum modeli sergilemediğini, haklı olarak, ifade etmiştir. Ancak böylesi bir iddianın teorik temellerinin de ortaya konulması gerekir. Sınıflı bir toplumdaki hareketle ortaya konulan, emek-toprak-sermaye-girişimci olarak belirlenen ve hâkim iktisat literatüründe geçerli olan üretim faktörleri kullanıldığında bütün toplumların sınıflı bir toplum olduğunu söylemekten başka bir yere varılamaz. Eğer “Osmanlı, mülk temelli sınıflı bir toplum değildir” denilecekse buna uygun faktör bileşiminin önerilmesi gerekir, yoksa çelişkiye düşülecektir veya böylesi bir iddia bilimsel temellerden yoksun olacaktır. Burada önerilen üretim faktörleri bileşimi kullanıldığında Osmanlı'nın mülk temelli sınıflı bir toplum olduğu iddia edilemez. Yani Osmanlı'nın mülk temelli sınıflı bir toplum olup olmadığı, kullanılan üretim faktörleri tanımının zorunlu bir sonucudur.

Üretim faktörlerinin emek, sermaye ve iktidar (devlet) olarak belirlenmesi, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren bütün toplumların incelenebilmesi için genel bir ölçüt sunacaktır. Bu üç üretim faktörünü kullanarak üretimin başladığı M.Ö. 10 binli yıllardan itibaren, Osmanlı toplumu da dâhil, bütün toplumları incelemek mümkün olacaktır. Hâlbuki emek, toprak, sermaye ve girişimciden oluşan faktör bileşimiyle bırakın 12 bin yıllık insanlık tarihinin bütününü incelemek, modern dönem dışında bütün Batı tarihini bile anlamak mümkün olmayacaktır.

Bu çalışmada, bir sonraki bölümde ele alınacak üretim tarihi, belirlenen bu üretim faktörleri üzerinden incelenecektir. Tarihi üretimle (insanlıkla) başlatıp ekonomik sistemdeki farklılaşma ve

³³¹ J.M. Keynes, kısmen benzeri bir yaklaşımı şu şekilde ifade eder: “her şeyin, ... harcanan geçmiş emeğin yaptığı katkıyla emek tarafından üretildiğini ileri süren klasik öncesi doktrine sempati duyuyorum.” Bkz. John Maynard Keynes, **Genel Teori**, (Çev. Uğur Selçuk Akalın), İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010, s. 186. Ayrıca Keynes'in, millî gelir denklemine devleti dâhil ettiğini belirtmek gerekir. Bkz. Mark Skousen, **Modern İktisadın İnşası**, (Çev. Metin Toprak), Ankara: Liberte, 2003, s. 389.

gelişmeleri de emek-sermaye-devlet üçlüsünden oluşan üretim faktörleriyle değerlendirme ölçütünü belirledikten sonra insanlık tarihindeki gelişmeler bu çerçevede değerlendirilecektir.

3.1.2.4. Kurum ve Akıl

Üretimin canlı emek, birikmiş emek ve örgütlü emek olmak üzere üç temel unsuru bulunmakla birlikte bu faktörlerin var olmasını sağlayan, maddi boyutun yanı sıra kurumlardır. Kurum, bu üçünden ayrı ve bağımsız bir üretim faktörü değil, bilakis her birinde içkin olarak yer alan bir unsurdur.

Önceki sayfalarda Kurumcu İktisat hakkında kısa bir bilgi verilmiş ve D. North'un kurum ve kuruluş kavramlarına yüklediği anlam ortaya konulmuştur. Toplumsal oyunun kuralları olan kurumlar, çok geniş bir kapsama sahiptir ve içinde formel ve enformel kuralları barındırır. "Formel kurallar siyasi (ve yasal) kurallar, ekonomik kurallar ve sözleşmelerden oluşur. Anayasadan yasalara, örf ve adetlere, özel kararnamelere ve son olarak da tek tek sözleşmelere kadar uzanan kurallar hiyerarşisi, genel kurallardan özel durumlardaki koşullara kadar bütün kısıtları tanımlar."³³² Enformel kurallar ise tabu, gelenek, âdet gibi yazılı olmayan sınırlamaları ifade eder.

Ancak burada kurum kavramına, North'un verdiğiinden daha geniş bir anlam verilecektir. Öncelikle insan, bedeni yönüyle maddi bir boyuta sahipken akıl yönüyle de düşünce boyutuna sahiptir. Oyunun kuralları, nihayetinde insan aklının veya düşüncesinin bir ürünüdür, ancak insan aklının ürettiği, bulduğu veya kabul ettiği kurallar sadece North'un tanımladığı anlamda formel ve enformel kurallardan ibaret değildir. Bir başka ifadeyle maddi bir boyutu olmayan, tamamıyla düşünce dünyasına ait olan bütün kurallar, kurum kavramının kapsamına alınabilir. Bunun içinde bilim, teknoloji, hukuk, din, ideoloji, felsefe, gelenek, tabu, mit gibi kurumlar yer alır. Gerçi North da bilim ve teknoloji hariç, diğerlerini kurum olarak kabul eder, ancak bilim ve teknoloji de nihayetinde bir kurallar-yasalar bütünüdür. Bütün kural veya yasalar, insan düşüncesinin ürünüdür ve bu yönüyle aynı çatı altında ele alınacaktır.

Bütün düşünce yapıları veya kurumlar, iktisadi hayatın niteliğini doğrudan etkilemektedir. Bilimin belirli bir toplumda gelişirken bir başkasında gelişmemesi veya bir toplum, bilimsel bilgiyle hayatını düzenlerken bir başkasının bunu dikkate almaması, ekonomik sistemlerin şekillenişinde rol oynar. Aynı şekilde uygulanan bir iktisat politikasının niteliği, ekonomik sistemin gelişme koşullarını doğrudan etkiler. Bu durumu, Avrupa'da uygulanan Merkantilizme karşı Osmanlı'nın tercih ettiği politikaların sonucunda görmek mümkündür. Teknoloji de nihayetinde maddi bir varlığa sahip değildir, yani sadece kurallardan ibarettir ve herhangi bir doğal kaynağı sermaye hâline getiren de teknolojidir.

Bu nedenle kurum, toplumsal oyunun veya üretim sürecinin kurallarıdır ve bunun içerisinde gelenek, dünya görüşü, din, felsefe, bilim, teknoloji, hukuk ve politika gibi her türlü sistematik düşünce yapısı girer. Üretim faktörlerinden emek ile dünya görüşü (mit, gelenek, din, felsefe, ideoloji), sermaye ile teknoloji (ve bilim) ve devlet ile de hukuk simetriktr. Dünya görüşü (gelenek, inanç, felsefe, ideoloji) olmadan emekten bahsedilemeyeceği gibi, teknoloji olmadan sermayeden, hukuk olmadan da devletten söz edilemez. İşte her bir üretim faktörüyle simetrik olan örgütlü düşünce yapılarının veya kurallarının hepsi kurumu oluşturur.

Toplumsal değişimin üretim güçlerindeki gelişim sayesinde gerçekleştiği öne sürülür, ancak üretim güçlerinin nasıl geliştiği yeterince açıklanmaz. Örneğin tarımdan sanayiye geçiş, madenlerin

³³² North, **Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans**, s. 65.

kendi kendine makineye dönüşmesiyle gerçekleşmez. İnsanın doğa hakkındaki gözlemi, tecrübesi, muhakemesi, yorumu, yani bütünüyle düşünce dünyasına ait bir çaba (teknoloji ve bilim) sayesinde mümkün olur. Bütünüyle zihinsel bir zeminde gerçekleşen insanın madenler hakkındaki bilgi birikimi, madeni işleyerek makineye dönüştürür.³³³ Üretim faktörlerinin maddi unsurları kurumsal yapıyı etkilediği gibi kurumsal yapı da üretim faktörlerinin maddi boyutunu dönüştürür. Doğal kaynaklara yönelik düşünsel bir çaba ve birikim, onları madenden makineye dönüştürür, ancak kurumsal yapının dönüştürdüğü bu makine, bu sefer de kurumsal yapıyı etkiler. Bu dönüşüm ve etkileşim, karşılıklı olarak ve sürekli bir biçimde gerçekleşir. Yani maddi varlık (doğal kaynaklar) ile düşünsel birikim (bilim ve teknoloji) birbirini karşılıklı olarak etkileyerek sermayenin gelişimini sağlar.³³⁴ Aynı durum emek bağlamında beden ile dünya görüşü arasında olduğu gibi iktidar boyutunda toplum ile hukuk arasında da geçerlidir.

Organik Akıl ve Hesapçı Akıl

Kurumla doğrudan ilişkili bir konu da akıldır, çünkü kurum nihayetinde aklın bir ürünüdür. Kurumun unsurları arasındaki çeşitlilik; ekonomik, sosyal ve siyasi şartların ürünü olduğu gibi aklın kullanım biçimindeki farklılıktan da kaynaklanır.

Weber ve Sombart gibi sosyal bilimciler, Batı'nın gelişimini ve kapitalizmi rasyonellik üzerinden açıklar ve sadece Batı toplumunun rasyonel olduğunu iddia eder.³³⁵ Rasyonalizm (rationalism) Türkçeye yanlış bir biçimde akılcılık olarak çevrilmiştir, doğrusu ise hesapçılıktır. Hesapçılık, aklın kullanım biçimlerinden biridir ve sınıflı toplumlara özgüdür. Andre Gorz, kapitalizmde görülen bu akıl biçimini “iktisadi akılsallık” diye adlandırarak analiz etmiştir. Bu akıl, “reason” değil “ratio” üzerine temellenir ve “ilişkilerin teknikleştirilmesi, şeyleştirilmesi ve parasallaştırılmasının kültürel temelleri”ni oluşturur. Rasyonel akıl, ahlaki değerleri veya toplumsallığı devre dışı bırakır ve “sadece eylemin doğru hesaplanıp hesaplanmadığı”yla³³⁶ ilgilenir.

Aklın sadece Batı'ya veya kapitalist toplumlara ait olmadığı açık bir gerçektir. Çünkü insan türü konu ediliyorsa akıllı oldukları da varsayılıyor demektir. Yaklaşık 12 bin yıldır var olan insan türünü hayvanlardan ayıran temel niteliklerden birinin, hatta en önemlisinin akıl olduğu kabul edilir. İnsan türünün akıllı olduğu kabul edildikten sonra akıllı ve akılcılığı kapitalizmle ve kapitalizmi üreten Batı'yla özdeşleştirmek, en azından tutarsızlık olacaktır.

Bu tutum açık bir tutarsızlık olmasına rağmen bunu sadece tutarsızlık olarak adlandırmak, meselenin arka planını yeterince değerlendirmemek olur. Aristo'dan beri insan türünün, akıllı olma niteliğiyle tanımlandığı göz önünde bulundurulunca, Batı'nın sadece kendisini akılcı olarak tanımlaması, Batı dışı toplumların insan olarak görülmediğinin dolaylı bir ifadesidir. Madem Batı dışı toplumlar akılcı değil, öyleyse Batı'nın onlara, -bir hayvana veya köleye nasıl hükmediliyorsa aynı şekilde- hükmetmesi gerekli ve kaçınılmazdır. Bu nedenle Weber'in rasyonalizm kavramı, “emperyalizmin ideolojik araçları”ndan biridir.

³³³ Veblen'in yaklaşımında teknolojinin rolüne ilişkin Bkz. Ceyhan Gürkan, “Veblen, Schumpeter ve Teknoloji”, (Der: Eyüp Özveren) **Kurumsal İktisat**, Ankara: İmge Kitabevi, 2007, s. 262-263.

³³⁴ Maddi varlığın sermayeye dönüşümünde teknoloji veya yeniliğin rolüne vurgu yapanlar arasında Veblen ve Schumpeter, özellikle dikkat çekmektedir. Bkz. Gürkan, “Veblen, Schumpeter ve Teknoloji”, s. 262.

³³⁵ Max Weber, **General Economic History**, Illinois: The Free Press, 1950, s. 275, 286, 813. Maddi unsurlar ile kurumlar arasındaki etkileşimin hem karşılıklı hem de karmaşık olduğuna dair daha geniş bir açıklama için bkz. Cameron, s. 10-12.

³³⁶ Andre Gorz, **İktisadi Aklın Eleştirisi**, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007, s. 155, 158.

Rasyonel (hesapçı) aklın³³⁷ ve bu akıllı kullanan “homo economicus” insan modelinin Batı’da gelişmesi, Batı’nın toplumsal yapısından ayrı düşünülemez. Rasyonel akıl, Avrupa coğrafyasının karşılayamadığı toplumun iâşe ihtiyacının giderilmesinin yolunu göstermiş ve bunun ideolojik araçlarını sağlamıştır. Bu çözüm ise aynı toplum içerisindeki güçsüzlerin ve diğer toplumların sömürülmesidir. Bu sebeple Batı toplumunun egemen sınıfı, iktidarını koruyabilmek için diğer sınıfların kaynaklarına el koymanın yanı sıra başka toplumların kaynaklarına da ihtiyaç duymuştur. Bu arka planda şekillenen Batılı akıl, var olabilmek için ötekinin kaynağına el koymanın yanı sıra ona hükmetmek zorundadır. Batılı akıl, sömürü peşinde koştuğu için hesapçıdır, dolayısıyla maddecidir, ötekinin (alt sınıflar ve diğer toplumların) kaynağına ihtiyaç duyduğu için de diyalektiktir.

Antik Yunan’dan beri görülen Batılı felsefe ve bilim, hesapçı aklın ürünüdür. Bu ürün, büyük bir literatür oluşturmakla ve insanlığa katkıda bulunmakla -sıkıntı ve zararları da bir o kadar büyük olmakla- birlikte sadece Batı’ya aittir. Çünkü temelinde üretici sınıfı ve diğer toplumları olduğu gibi doğayı da sömürmeyi öngören temel bir güdüye sahiptir. Bu akıl, diğer sınıf ve toplumları sömürmek istediğinde onları inceler, analiz eder, onlar hakkında teori geliştirir ve tüm bu çalışmalar, sömürü düzenini meşrulaştıracak şekilde kurgulanır. Doğaya karşı tutum da bundan farklı değildir. F. Bacon, doğanın yasalarını öğrenerek onun üzerinde iktidar kurabilmek için ona işkence etmekten bahseder. Bacon için bilgi iktidardır³³⁸ ve iktidar da sömürü içindir. Sömürme güdüsüyle yapılan çalışmalar Batı dışı toplumlara büyük bir yıkım getirdiyse de bilgi birikimini de artırmıştır.

Batılı felsefe ve bilime diğer toplumların ciddi bir katkıda bulunamamasının nedeni de diğer toplumların akıl eksikliği değil, sömürü güdüsüne sahip olmayışlarıdır. Bu güdü, sistematik olarak, sadece sömürü toplumlarına hastır ve Batılı bilim ve felsefe sadece bu toplumlarda görülmüştür. Bu nedenle örneğin Japonya’nın geçmişte feodal, bugün de kapitalist olduğu iddia edilmesine rağmen Japonya’da Batılı anlamda bilim ve felsefenin üretilmeyip sadece teknolojik yeniliklerin görülmesi, Japonya’nın sömürü aklına (hesapçı akla) ve dolayısıyla sömürü sistemine (geçmişte feodalizm ve kapitalizmin yanı sıra bugün de hegemonizme) sahip olmadığını göstermektedir.

Organik toplumların veya üretim sistemlerinin akıllı ise “organik akıl” olarak adlandırılabilir. Organik toplum yapısı, yeterli tarımsal üretimi sağlayan nehir vadilerinde ortaya çıktığı için temelde iş bölümüne dayalı ve sınıflaşma değil mesleki farklılaşma üzerine kuruludur. Sistem bir yönüyle köylü üreticiye dayanırken diğer yönüyle de bu üreticiyi koruyan devlet mekanizmasından oluşur. Dolayısıyla bu toplumun aklını kullanma tarzı veya ideolojik ilkeleri, metafizik birlik çerçevesinde emeğin üretkenliği ile devletin karşılıklı (adil) tutumuna dayanır. Üretken emeğin özgürlüğüne, güvenliği sağlayan devletin karşılıklılığına (adaletine) ve meşruiyeti temin eden metafizik öğretiyeye dayanan sistem, aslında “ideal bir denge” düzenidir. Toplum, kendini besleyebildiği için sömürü peşinde koşmaz, dolayısıyla hesapçı ve maddeci bir akıl ortaya çıkmadığı gibi kendi kendine yeterli olduğu için diyalektik çelişkiyi iyi-kötü gibi ahlaki ve metafizik bir düzlemde kurar.

Organik toplum sistemi, ideal bir denge düzeni olduğu için organik akıl, düzenin değiştirilmesine veya iyileştirilmesine yönelmemiş, sadece mevcut ideal düzende herkesin kendi görevini yapmasına odaklanmıştır. Bu ise ahlaki bir perspektifi geliştirmiş, yani ortaya çıkan sorunların sistemden değil, sadece sistemdeki aktörlerin kendi görevlerini hakkıyla yerine getirmemesinden

³³⁷ Talal Asad, tanımlayıcı bir açıklama yapmasa da “hesapçı akıl (calculative reason)” kavramını kullanır. Talal Asad, **Secular Translations: Nation State, Modern Self, And Calculative Reason**, New York: Columbia University Press, 2018, s. 152.

³³⁸ Francis Bacon, **Novum Organum**, (Çev. Sema Önal), İstanbul: Say Yayınları, 2012, s. 106, 120.

kaynaklandığını iddia etmiştir. Dolayısıyla her karşılaşılan sorun, sistemin parametrelerini yeni koşullar çerçevesinde yeniden değerlendirmek yerine bilinen uygulamaların daha iyi sergilenmesine odaklanmıştır. Organik aklın en önemli ve hayati zaafı da buradan kaynaklanmıştır. Değişmez bir ideal denge düzeninin savunusunu yapmak, sistemin işleyişi bozulduğunda, organik aklı işlevsiz hâle getirmiştir.

16. yüzyılın sonlarından itibaren sistemin aksadığı apaçık meydanda iken Osmanlı aydınları sistemin temel parametrelerini sorgulamamış, yeni koşulların sistem üzerindeki etkilerini göz önüne almamış; ahlaki bir perspektifle, standart kalıpların “daha iyi uygulanması”yla sorunların çözümlenebileceğini varsaymıştır. Osmanlı’daki inhitat literatürü rüşvetin önlenmesi, nepotizme son verilmesi, padişahın seferlere katılması, yeniçerinin ticaretten el çekmesi gibi davranışsal konulara yoğunlaşmıştır. Bu akıl, aynı davranışı yüz kere sergileyip hepsinde olumsuz sonuç alsa da bütün bunlardan teorik bir sonuç çıkarmaz, her seferinde davranışsal uygulamanın yetersiz olduğuna hükmeder, bu nedenle yüz birinci kez aynı davranışı sergiler ve bundan farklı bir sonuç alacağı umudunu besler. Örneğin karşılaşılan bir iktisadi sorunun ancak “daha dürüst, daha çalışkan, daha tutumlu” olduğunda çözümlenebileceği gibi ahlaki bir iddiada bulunur. Daha dürüst, daha çalışkan, daha tutumlu olmanın bir sonu ve ölçüsü de olmadığından her zaman ve her koşulda tekrarlanabilecek ve kendine muhatap bulabilecek bir söylem, sürekli yeniden üretilir. Bütün bir Osmanlı inhitat literatürü “daha” diye başlayan ahlaki-davranışsal önerilerin ötesine geçememiştir.

Hesapçı akıl, somut hedeflere yönelik gözlem ve analize dayalı olarak çalışırken organik akıl, metafizik idealleri pekiştirmek amacıyla hikâye ve mesellere başvurur. Hesapçı akıl Machiavelli’de en saf hâlini sergilerken organik aklın tipik düşünme biçimini Nizamülmülk’ün ortaya koyduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nizamülmülk, *Siyasetname* adlı eserinde devlet ve toplum hayatına ilişkin çeşitli konuları ele alır ve klasik siyaset teorisinin olduğu gibi organik aklın da bir örneğini sergiler. *Siyasetname*’nin her bir bölümünün giriş kısmında kısa bir betimleyici açıklama yer alır ancak metnin esas kısmını hikâye ve masallar oluşturur. *Siyasetname*’de gözlem ve analize dayalı çok az değerlendirme yer alır.

Organik akıl, sömürü sisteminin ürettiği tehdidin üstesinden gelemediği gibi bu tehdidi bütün boyutlarıyla da anlayamamıştır. Hesapçı aklın, organik akıldan daha üretken ve hesaplamada daha üstün olduğu görülmüştür. Çünkü ilki bireysel faydasını herhangi bir sınırlamaya tabi tutmadan azami noktaya çıkarmayı öngören bir güdüyle hareket ederken ikincisi diğerkâmlığa dayanan bir görev ahlakına odaklanmıştır. İlki için çıkarları dışında bir sabite yokken diğeri için çok sayıda ahlaki ilke bulunmaktadır.

Teknoloji, sadece maddi varlıklar üzerinde görülmez, aynı zamanda aklın kullanımı gibi soyut varlıklar üzerinde de geçerlidir. Ancak ilgili konunun soyut olması, söz konusu teknolojik gelişimin görülmesini ve anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bu nedenle top ve tüfek karşısında ok ve kılıç ne kadar dezavantajlıysa, hesapçı akıl karşısında da organik akıl o kadar dezavantaja sahiptir. Hesapçı akıl, aklın kullanımında daha gelişmiş bir teknolojik düzeyi ifade etmektedir.

Bugün rakabe üretim sistemi varlığını sürdüremediği gibi ona dayanan organik akıl da işlevini kaybetmiş durumdadır. Hatta organik akıl, sömürü sisteminin küresel hegemonyası sonrasında mevcut sisteme eklenmiş ve kendine yabancılaşmıştır. Rakabe üretim sisteminin devamında rol oynayan organik akıl, şimdi sömürü sisteminin hizmetine koşulmuştur.

Bugün küresel düzeyde egemen olan sömürü sistemi ve bunun bir parçası olan sömürü ilişkileri, sadece bu sistemin düşünme biçimi olan hesapçı akılla anlaşılabilir. Hesapçı akıl, sömürme güdüsüyle ortaya çıkmakla birlikte sömürü sisteminin ve ilişkilerinin sonlandırılması amacıyla, sömürünün muhatabı olanlar tarafından da kullanılabilir ve hatta kullanılmak zorundadır. Çünkü sömürü sistemi anlaşılmadan sisteme karşı bir cevap üretilemez ve sistemi kavrayacak olan da hesapçı akıldır. Bu noktada diyalektik ilişkinin gücüne güvenmek gerekir. Nihayetinde yeni bir sentez aşamasına ancak anti tezle kurulacak ilişki sayesinde varılabilir. Klasik organik aklın, hesapçı akılla gireceği diyalektik ilişki, yeni bir organik akıl formunu ortaya çıkaracaktır. Bu yeni organik aklın, klasik organik akıl ile hesapçı aklın olumsuzluklarını dışlayan bir sentez noktasında ortaya çıkması beklenebilir.

3.1.3. Asgari Değer ve Ek Değer

Üretim faktörlerini belirledikten sonra bu konuyla ilgili bir kavramın da netliğe kavuşturulması gerekir. Bu kavram ise katma değer ve artı değer kavramlarıyla ilişkilidir. Bilindiği gibi katma değer, üretim sürecindeki girdi ile çıktı arasındaki fark olarak tanımlanır ve hammadde hariç diğer faktörlerin gelirini (ücret, kâr-faiz) ifade eder. Ancak konuyla ilgili daha önemli bir kavram ise Marx'ın kapitalizm analizlerinde anahtar rolü oynayan “artı değer” kavramıdır.

Marx'ın artı değer analizi, kapitalist toplumdaki sınıf ilişkilerini ve bu ilişkilerde ortaya çıkan sömürü biçimini tespit etmeye yöneliktir. Marx'ın artı değer kavramına yüklediği anlamı belirlemeden önce değer anlayışını kısaca hatırlamak gerekir. Bilindiği gibi klasik iktisatçılar olarak kabul edilen Adam Smith, David Ricardo ve Karl Marx, herhangi bir malın değerinin o malın üretiminde kullanılan emekten kaynaklandığını öne sürmüş ve bu yaklaşımları emek-değer teorisi olarak bilinmiştir.

Herhangi bir değerın üretilmesinde emeğin yanı sıra hammadde, üretim araçları, binalar gibi sermayeyi oluşturan unsurlar da kullanılır ve klasik iktisatçılar, sermayeyi emek üzerinden tanımlamıştır. Örneğin sermaye, Marx tarafından “ölü emek” olarak ifade edilmiştir. Ona göre değerın üretilmesi sürecinde kullanılan canlı emek değişen sermayeyi, ölü emek ise değişmeyen sermayeyi oluşturur. Ölü emek, üretim sürecinde değişmeden, olduğu gibi ürüne yansır, yani artı değerın üretilmesinde bir paya sahip değildir. Buna karşın canlı emek, üretim sürecinde değişerek ürüne dönüşür ve artı değerın üretilmesinin kaynağını oluşturur. Dolayısıyla artı değerın sahibi, ölü emek değil, canlı emektir.

Marx'ın kapitalizmdeki sömürü mekanizmasını açıklamasında artı değer kavramı nasıl merkezî bir rol oynuyorsa bu tezde ortaya konulan “ekonomik sistem” yaklaşımının da merkezî kavramının “asgari değer” olduğu söylenebilir. Bu yaklaşıma göre üretim faktörleri emek, sermaye ve iktidardan meydana gelir ve üretim sürecinde önemli olan, en azından, bu faktörlerin yeniden üretimini sağlanmasıdır. Bu üç üretim faktörünün yeniden üretimini sağlayacak olana veya bir başka ifadeyle ücret, faiz ve verginin asgari düzeyinin toplamına “asgari değer” ve bununla çıktı arasındaki farka da “ek değer” denilebilir. Dolayısıyla çıktı tutarı veya üretilen toplam değer, asgari değer ile ek değerın bileşiminden meydana gelir.

Asgari değer tutarında elde edilen bir çıktı, üretim faktörlerinin yeniden üretilmesini sağlayacaktır, ancak bu faktörlerin geliştirilmesi için ek değere ihtiyaç vardır. Asgari değerın üretilmemesi durumunda ise üretim faktörlerinden biri veya birkaçı, kendini yeniden üretmekten aciz kalacaktır. Bunun anlamı ise emek bağlamında nüfusun azalması veya köleleştirilmesi, sermaye bağlamında stok miktarının tahrip edilmesi veya refah düzeyinin düşmesi, iktidar bağlamında ise sınıf

egemenliğinin hâkim olmasıdır. Asgari değerin üretildiği bir ekonomide emek sahibi özgür bir kişi olacağı gibi iktidar da vergiyle finanse edilen devlet biçiminde ortaya çıkacaktır.

Asgari değerin üretilip üretilmemesi, farklı ekonomik sistemlerin veya bir başka ifadeyle üretim ve sömürü sistemlerinin ortaya çıkmasının temel nedenidir. Asgari değeri üretebilen toplumlar “üretim sistemi” geliştirirken bunu üretemeyen toplumlar ise “sömürü sistemi” altında yaşamıştır. Sömürü sistemlerinde üretilen toplam değer, asgari değerin altında kaldığı için buna “eksik asgari değer” denilebilir. Dolayısıyla asgari değerin bileşimi ücret, faiz ve verginin toplamından meydana gelirken eksik asgari değer ise doyumluk, faiz ve ranttan oluşur. Ek değer, üretim sistemlerinde çoğunlukla emek sahibine ait olurken sömürü sistemlerinde kategorik olarak ortaya çıkmaz. Mülk sahiplerinin elinde biriken ve zaman zaman önemli bir miktara ulaşan tutar ise ek değer değil ranttır.

Burada “doyumluk” kavramına açıklık getirmek gerekir, çünkü devletin elde ettiği vergi ile sınıf iktidarının el koyduğu rantın birbirinden farklı olması gibi özgür bir insanın emeğinin getirisi ile kölenin işgücünün karşılığı da birbirinden kategorik olarak farklıdır. Köle ve serfin elde ettiği tutar ücret değildir, çünkü ücret, özgür insanların emeğinin karşılığıdır. İşgücünü yeniden üretebilmesi için köle ve serflere tahsis edilen tutara ücret değil “doyumluk” denilebilir.³³⁹

Asgari değerin üretilip üretilmemesi, pek çok ekonomik kurumun nedenini oluşturmaktadır. Örneğin köleliğin kaynağını toprak/emek katsayısı yerine asgari değerin üretilip üretilmemesinde aramak gerekir. Aynı şekilde iktidar biçiminin vergiyle finanse edilen devlet mi yoksa rantla beslenen sınıf iktidarı mı olduğunun nedeni de burada yatmaktadır. Kolonyalizm ve emperyalizmin açıklaması da ancak asgari değerin yokluğu üzerinden yapılabilir. Bu nitelikleriyle asgari değer, bu tezin temel kavramlarından biridir ve tarihsel ekonomik sistemler, bir anlamda bu kavram üzerinden işlenecektir.

3.2. Başlıca Kavram ve Yaklaşımlar

İnsanlık tarihinin iktisat perspektifiyle ele alınması veya toplumların iktisadi hayatının modellenmesi, modern dönemde iktisat biliminin ortaya çıkmasıyla yakından ilişkilidir. Genel olarak kabul edildiği üzere, iktisat biliminin kuruluşu, Adam Smith’in “Milletlerin Zenginliği” adlı eserinin yayınlanmasıyla başlatılır. Modern dönemde sosyal bilimlerin ortaya çıkması ve bağımsız birer bilim dalı hâline gelmeleri, yaşanan toplumsal değişim ve altüst oluşlar sonucunda 19. yüzyılda şekillenmiştir. Sanayi Devrimi, şehirleşme, burjuva ve proletarya sınıflarının oluşumu, feodal kurum ve sınıfların çöküşü, sınıf çatışması ve ütöhist toplum arayışları, sosyoloji ve iktisat biliminin yanı sıra topluma ilişkin teorilerin de nedenlerini oluşturmuştur.

Gerek bir bütün olarak toplumsal değişimi gerekse sadece ekonomik alandaki farklılaşmayı anlamak için her bir sosyal bilim, konuyu kendi penceresinden ele almış ve farklılaşan açıklamalar getirmiştir. Konuyu iktisat perspektifinden ele alan yaklaşımlar, bu açıklamalar arasında önemli bir yer tutar. İktisat temelli açıklamalar, “geçim tarzı”, “üretim tarzı” ve “mübadele tarzı” olmak üzere başlıca üç başlık altında ele alınabilir. Ekonomik sistemler tarihini ele almadan önce bu konuda başvuru

³³⁹ Sombart ve Weber’de görülen kazanç ve geçim ayrımında geçim kavramının karşılığı, aslında doyumluktur ve bu anlamda sadece sömürü sistemlerindeki bir olguya karşılık gelir. Kazanç da doyumluktan çıkmak veya doyumluga mahkûm olmamak, ücrete ve ek değere sahip olmak anlamındadır. Bu boyutuyla bakıldığında geçim ve kazanç ayrımı sadece kölelik ve serflikten kurtulan Avrupa toplumu için geçerlidir. Bu nedenle geçim ve kazanç kavramları, Sombart’ın yüklediği anlamda, üretim sistemine sahip olan toplumlar için kullanılamaz.

temel kavramlar incelenecek ve alternatif bir yaklaşım olarak “ekonomik sistem” ve bunun alt bileşenleri olan “üretim sistemi” ile “sömürü sistemi” kavramları açıklanacaktır.

3.2.1. “Geçim Tarzı” ile “Üretim Tarzı”

Toplumsal hayatı ekonomik açıdan inceleyen kavramlardan biri olan “geçim tarzı”, sadece emek ile üretim araçlarının bileşimini ifade eder. Bu anlamda tarım, hayvancılık, ticaret, bürokrasi, sanayi; geçim tarzına ait sektörlerdir ve A. Smith veya İbn Haldun’un yaklaşımını ifade etmektedir. Buna karşın köleci, feodal, ATÜT, kapitalizm gibi kavramlar ise üretim tarzlarını ifade eder. Geçim tarzı ile üretim tarzı arasındaki fark, ikincisinin üretim ilişkilerini (mülkiyet ve sosyal ilişkiler) de içermesidir.

Üretimi göz önünde bulunduran açıklamalar arasında geçim tarzını dikkate alanlardan biri İbn Haldun’dur. İbn Haldun (1332-1406), “Toplumların hayat tarzlarının farklı olması, yaşamlarını sürdürmek ve geçimlerini sağlamak için tuttukları yolların farklı olmasından kaynaklanır”³⁴⁰ diyerek geçim tarzının önemine değinir. İbn Haldun’un belirlediği geçim tarzları emirlik (devlet), ticaret, çiftçilik ve sanayidir.³⁴¹ Ancak İbn Haldun, geçim tarzını toplumsal değişme ve gelişmenin tarihî aşamaları olarak değil, bir toplumdaki mesleki farklılaşma olarak yorumlar.

Toplumsal değişimi geçim tarzı (mode of subsistence) üzerinden açıklama girişimi, Adam Smith (1723-1790)’te de görülür. Smith’e göre insanlık tarihinde sırasıyla avcılık, hayvancılık, tarım ve ticaret yer almıştır.³⁴² Geçim tarzının toplumların gelişiminde ve kurumların şekillenişinde önemli bir payı bulunduğunu iddia eden A. Smith, “Her halkın yaşamını üretme biçimi, kendi yasalarını ve kendi siyasal örgütlenişini birlikte getirir”³⁴³ diyerek ekonomik kurumlar ile sosyal-siyasal kurumlar arasındaki yakın ilişkiye dikkat çekmiştir.

Friedrich List (1789-1846) de geçim tarzı üzerinden insanlık tarihini yorumlamış ve benzeri bir sınıflandırma yapmıştır. Ona göre avcılık ve balıkçılığı takiben sırasıyla çobanlık, tarım, sanayi ve ticaret gelişmiş ve her bir geçim tarzı, farklı toplumlara ve tarihî evrimin farklı aşamalarına denk düşmüştür.³⁴⁴ Fransız Aydınlanma düşünürlerinden Jacques Turgot (1727-1781) da insanlık tarihinin gelişimini geçim tarzına göre sınıflandırmıştır. J. Turgot’ya göre avcılık, tarım ve ticaret olmak üzere üç aşamadan geçilmiştir ve her birinde toplumlar farklı sosyo-kültürel yaşayış biçimlerine sahip olmuştur.³⁴⁵

Üretim tarzı kavramı belirli bir ölçüde Claude Henri de Saint-Simon’da (1760-1825) da görülür. Saint-Simon’a göre üretim tarzı, sosyal ve siyasal hayat üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. İnsanlık tarihini üretim üzerinden açıklayan Saint-Simon’a göre toplumların gelişmişliklerini, üretim düzeyleri belirlemektedir. İdeoloji ile üretim arasında yakın bir ilişki kurarak çok-tanrıcılık ile kölelik, teizm ile feodalizm ve pozitivism ile sanayinin birlikte yer aldığını belirtir. Yaygın bir biçimde

³⁴⁰ İbn Haldun, **Mukaddime**, Halil Kendir (çev.), İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Yayınları, 2017, s. 157.

³⁴¹ İbn Haldun, **age**, s. 157. Kınalızade Ali Efendi de bu yaklaşımı sürdürür: “Bazı görüşlere göre malın kazanılması üç şekilde olur: 1) Ticaretle, 2) San’atla, 3) Ziraatle. Bazı kimseler bunu dörde çıkararak imareti de ilâve etmişlerdir. Ücretler ve ulûfe imâret kısmından sayılmıştır.” Bkz. Kınalızade Ali Efendi, **Ahlâk-ı Alâî**, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977, s. 24.

³⁴² Muammer Kaymak, “Adam Smith’in Dört Aşamalı Tarih Kuramı Üzerine”, **Mülkiye Dergisi**, 44 (2), Ankara, s. 177.

³⁴³ Akt: Carr ve Fontana, **Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık**, s. 100.

³⁴⁴ Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, s. 49.

³⁴⁵ Lütfi Sunar, **Değişim Sosyolojisi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, s. 69.

rastlandığı üzere Saint-Simon da Doğu toplumlarını despotizm üzerinden tanımlar ve insanlık tarihinin despotizmden demokrasiye doğru ilerlediğini iddia eder.³⁴⁶

Sosyal bilimlerde “üretim tarzı” kavramını ilk kez kullanan ve ona özel bir anlam yükleyen ise Karl Marx olmuştur. Marx’ın toplumu yorumlayış biçimi, tarihî materyalizm olarak bilinir ve materyalizme göre toplumsal hayatta asıl belirleyici olan hayatın maddi üretimidir. Bu üretim; aile, hukuk, siyaset, ideoloji gibi üstyapı olarak sınıflandırılan kurumları da belirler. Marx’ın toplumsal olayları, üretim açısından ele alması nedeniyle “üretim tarzı” kavramı daha çok Marksist okul tarafından kullanılmıştır.

Marx’a göre üretim tarzı, “üretim güçleri” ile “üretim ilişkileri”nin belirli koşullarda bir araya gelmesinden oluşan bir bütündür. Üretim güçleri; “emek” ve “üretim araçları” olarak ikiye ayrılır. Üretim araçları ise toprak ve hammaddeler gibi “emeğin nesnesi” ile makine veya iş aletleri gibi “emeğin araçları”ndan oluşur. Üretim güçleri, mevcut teknoloji düzeyine işaret eder. Üretim ilişkileri de “sosyal ilişkiler” ve “mülkiyet ilişkileri” olarak ikiye ayrılır. Sosyal ilişkiler, üretim sürecinde üreticiler arasında ortaya çıkan ilişkileri oluştururken mülkiyet ilişkileri ise üretici ile üretim araçları arasındaki ilişkiyi ifade eder. Üretim tarzı kavramında asıl vurgulanan nokta, üretimi sağlayan emek ile üretim araçları arasındaki mülkiyet ilişkisidir ki bu ilişki, artığın üreticilerden alınmasının biçimini, yani sömürü tarzını belirler.³⁴⁷

Marx, üretim tarzlarına ilişkin çok sayıda kavram önermiştir. Bunlar arasında ilkel, antik, köleci, Asyatik, Cermen, Slav, feodal, kapitalist, sosyalist üretim tarzları yer almıştır.³⁴⁸ Bununla birlikte birçok yazar tarafından başka kavramlar da önerilmiştir. Kolonyal dönem Afrika toplumları için önerilen “kolonyal üretim tarzı”, Claude Meillassoux’a ait “soy temelli üretim tarzı”, Chayanov’un “köylü ekonomisi”, Jairus Banaji’nin “köylü üretim tarzı (the peasant mode of production)”³⁴⁹ Marshall Sahlins’in “hane üretim tarzı (the domestic mode of production)”, Samir Amin’in “haraçlı üretim tarzı (the tributary mode of production)” ve “göçebe üretim tarzı” bunlar arasında sayılabilir.

Üretim Tarzı ve Ekonomizm

Osmanlı’daki üretim sistemine ilişkin tartışmalarda üretim tarzı kavramının ağırlıklı bir yeri vardır. Bu nedenle bu kavrama yönelik temel eleştiri, ağırlıkla üretim ilişkilerinin mülkiyet ilişkisine indirgenmesi veya ekonomizm üzerinden yapılmıştır. Ekonomizme göre toplumsal hayat, tek bağımsız değişken olarak görülen ekonomik faaliyetlere indirgenir ve hayatın diğer boyut ve kurumları bağımlı değişken kabul edilerek ikincil konuma düşürülür.

Ortodoks Marksizm’e göre altyapı üstyapıyı belirlediği³⁵⁰ için herhangi bir üretim tarzında tek bir toplumsal formasyon ortaya çıkabilir. Zaten bu nedenle tarımsal üretimin üstyapıyı da içeren toplumsal formasyonunun feodalizm olduğu iddia edilir. Sanayi üretiminde ise sadece kapitalizm ortaya çıkabilir. Ancak bu iddianın aksine tarihî verilerin gösterdiği gibi her bir üretim tarzı ile geçim tarzı birbiriyle zorunlu olarak uyuşmaz. Bir geçim tarzında birbirinden farklı üretim tarzları ortaya çıkabilir.

³⁴⁶ Sunar, **age**, s. 83.

³⁴⁷ Marx, **Kapital**, C. 1, s. 182, 769; Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 107.

³⁴⁸ Karl Marx, **Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler (Formen)**, İstanbul: May Yayınları, 1976, s. 35.

³⁴⁹ Jairus Banaji, **Theory as History, Essays on Modes of Production and Exploitation**, Leiden: Brill, 2010, s. 94.

³⁵⁰ Karl Marx, Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1968, s. 38, 67.

Örneğin tarıma dayalı geçim tarzında hane, köleci, ATÜT, feodal, kapitalist üretim tarzları ortaya çıkabilmiştir.

Weber'in yanı sıra Althusser de tek taraflı belirlenimciliği “ekonomizm” diye adlandırır ve “son kertede” ekonomik altyapı belirleyici olsa da Marx'ın üstyapı kurumları olarak gördüğü “ideolojik aygıt”ların, maddi temeldeki altyapı karşısında özerk olduğunu ve bunlar bir yandan iktisadi altyapı tarafından belirlenirken diğer yandan iktisadi altyapıyı belirlediğini iddia eder. Althusser, üstyapı kurumlarının iktisadi temeldeki altyapıyı belirlemesini “üstbelirlenme (surtermination)” diye kavramlaştırır.³⁵¹

Ekonomizm yaklaşımının bir devamı olarak üretim ilişkileri sadece mülkiyet ilişkileriyle sınırlandırılır. Üretim, toplumsal bir faaliyetir ve bu yönüyle insanlar arasında bir ilişkiyi kaçınılmaz kılar. Üretimde bulunan insanın bir yandan üretim araçlarıyla diğer yandan üretimde bulunan diğer insanlarla kurduğu ilişki, bir bütün olarak “üretim” kavramının kapsamına girer ve üretime içkin olan kurumları oluşturur. Bu nedenle sadece mülkiyet değil, sosyal ilişkiler ve bunun ürettiği kurumlar da üretimin bir parçasıdır. Marksist altyapı-üstyapı dikotomisinde üstyapı denilen kurumlar, üretimin sosyal ilişkilerinden başka bir şey değildir ve üretim ancak bu ilişkiler çerçevesinde mümkün olur. Üretim araçlarının kime ait olduğu, toplumdaki sosyal ilişkiler tarafından belirlenir. Nihayetinde toplumsal kurumlar, üretim ilişkilerinin kendisidir ve bu yönüyle üretimin bir parçası ve asli unsurudur.

Örneğin emeğin yeniden üretimi, fabrikada meydana gelmez, bilakis üretim dışı bir kuruluş olarak kabul edilen ve bu nedenle üstyapıya yerleştirilen ailede gerçekleşir. Üretimin temel unsurunun sosyal bir kuruluş olan ailede gerçekleşmesi, üretimin işletmeye hapsedilemeyeceğini gösterir.³⁵² Aynı şekilde üretim; ancak devletin güvenlik, hukuk ve altyapı gibi hizmetleri sağlayarak üretim ortamını oluşturması sayesinde gerçekleşebilir. Bu nedenle üretim ilişkisi, sadece mülkiyet ilişkisinden ibaret değildir, aynı zamanda sosyal ilişkileri de kapsar.

Bu yaklaşım belli bir ölçüde Balibar'da görülür. Balibar, üretim tarzının sadece üretim güçleriyle tanımlanmasına itiraz eder ve üretim ilişkilerine yoğunlaşır. Bu ilişkilerde ise emeğin örgütlenmesi (organization of labor) üzerinde önemle durur. Balibar, artı-emeğin iktisat dışı yollar olmadan alınamayacağını ve bu yolların “doğrudan doğruya iktisadi değil, ayrılmaz biçimde, doğrudan doğruya politik ve iktisadi”³⁵³ olduğunu ifade ederek ekonomizme karşı çıkar.

“Ekonomizm” ile bu tezde tercih edilen “ekonomik perspektif”i birbirinden ayırmak gerekir. Ekonomik perspektif veya toplumsal hayata ekonomi penceresinden bakmak; ekonomi, siyaset ve ideoloji gibi hayatın temel unsurlarının her birini, diğerinden etkilenmekle birlikte, bağımsız birer değişken olarak kabul etmek demektir. Bir başka ifadeyle üretimi, bu unsurların ortaklaşa bir sonucu olarak görmektir. Üretim, sadece dar anlamda ekonomik faaliyetlerin değil; toplumsal, siyasi ve kurumsal yapının da bir sonucudur. Bu nedenle örneğin devlet kuruluşunu, siyaset veya sosyoloji bilimi, kendileriyle ilgili yönleriyle ele alabilir ama iktisat bilimi de üretim yönüyle değerlendirir ve bu kurumda üretici bir aktör görür. Aynı şekilde bu yaklaşıma göre ideoloji, hukuk, teknoloji de üretimin asli bir parçasıdır. Dolayısıyla ekonomizm veya ekonomik indirgemecilik, ekonomiye öncelik verirken

³⁵¹ Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, s. 24, 89.

³⁵² Althusser, **age**, s. 19.

³⁵³ Etienne Balibar, “Tarihsel Materyalizmin Temel Kavramları Üzerine”, **Kapital'i Okumak**, (Çev. A. Işık Ergüden), İstanbul: İthaki Yayınları, 2007, s. 531.

veya ekonominin diğer kurumları belirlediğini iddia ederken ekonomik perspektif, hayatın bütününe ekonomi gözüyle değerlendirir veya bu bütünlüğün ekonomik boyutunu inceleme konusu yapar.

3.2.2. Toplumsal Formasyon

Üretim tarzı kavramının indirgemeciliğe dayalı sınırlılığını aşmaya yönelik bir kavram olarak “toplumsal formasyon” önerilmiştir. Bu kavramın kullanımına yönelik en önemli katkı, Lenin tarafından yapılmıştır. Lenin, *Rusya’da Kapitalizmin Gelişimi* adlı eserinde 1861 reformundan sonra Rusya’da ortaya çıkan toplumsal formasyonu analiz eder. Ülkede emtia üretiminin gelişimiyle kapitalist ilişkiler egemen olur, ancak daha önceki serflik ve komünal yapılar da varlığını sürdürür. Lenin’e göre toplumsal formasyon, tek bir üretim ilişkisi biçimiyle sınırlı değildir, bilakis aralarında hiyerarşinin bulunduğu farklı yapıların toplamından oluşur. Özellikle üretim tarzının değişimi sırasında toplumsal güçler ve üretim ilişkilerinde çeşitlilik meydana gelir, ancak yeni tarz bütünüyle hâkim olduğunda toplumsal formasyon ile üretim tarzı birbiriyle örtüşür. Lenin, üretim tarzını bir beden iskeleti olarak görür ve üstyapı kurumlarının dâhil edildiği toplumsal formasyonu ise canlı ve dolayısıyla değişen bir varlık olarak değerlendirir.³⁵⁴

Emilio Sereni (1907-1977), toplumsal formasyonu, farklı yapı ve düzeylerin birliği olarak yorumlar. Sereni’ye göre ekonomik düzeye işaret eden üretim tarzına siyasi, ideolojik ve hukuki düzeylerin eklenmesiyle toplumsal formasyon meydana gelir. Cesare Luporini (1909-1993) ise üretim tarzı ile toplumsal formasyon arasındaki ilişkiyi, ilkinin model, ikincisini ise belirli tarihsel somutluk olarak yorumlamıştır. Örneğin kapitalist üretim tarzı, İngiltere dışındaki diğer toplumları analiz etmekte sadece bir model olarak kullanılabilir. Diğer toplumlarda farklı empirik verilerle karşılaşılabilecektir ve bu farklılık, modelin yeniden formüle edilmesine ve zenginleştirilmesine imkân tanıyacaktır. Luporini’ye göre Lenin’in çalışması, bu yaklaşımın bir örneğidir. Lenin’e göre *Kapital*, İngiltere örneğinde sergilenen tarihsel bir toplumsal formasyonun açıklanmasından başka bir şey değildir ve asla tarihin evrensel ve zorunlu bir felsefi modeli olarak değerlendirilemez.³⁵⁵

3.2.3. Mübadele Tarzı

Toplumsal veya iktisadi gelişmede üretimi değil de mübadeleyi esas alan açıklamalar bir başka grubu oluşturmaktadır ve bunlar arasında Alman Tarihçi okulundan Hildebrand (1812-1878) yer almaktadır. Ona göre iktisadi hayatın tarihî evrimi aynî, paralı ve kredili mübadele olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır.³⁵⁶

Mübadeleyi esas alanlar arasında Karl Polanyi de bulunmaktadır. Polanyi, ekonominin üç temel ilke tarafından yönlendirildiğini öne sürer. Bunlar karşılıklılık (reciprocity), yeniden dağıtım (redistribution) ve değişimdir (exchange). Karşılıklılık, devlet öncesi toplumların iktisadi faaliyetlerini açıklar ve simetri kalıbıyla uyumludur. Yeniden dağıtım ise devletin ortaya çıkmasından sonraki iktisadi yapıyı açıklar ve merkezîleşme kalıbıyla uyum içerisindedir. Değişim ise piyasanın varlığıyla etkin hâle gelen iktisadi ilkedir ve piyasa kalıbıyla birlikte yürür.³⁵⁷

³⁵⁴ Laura da Graca and Andrea Zingarelli, “Introduction to Studies on Pre-Capitalist Modes of Production: Debates, Controversies and Lines of Argument”, *Studies on Pre-Capitalist Modes of Production*, (Ed. Laura da Graca and Andrea Zingarelli), Leiden: Brill, 2015, s. 13-14.

³⁵⁵ Graca and Zingarelli, *age*, s. 15.

³⁵⁶ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 49.

³⁵⁷ Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 99; Karl Polanyi, *The Livelihood of Man*, New York: Academic Press, 1977, s. 35-38.

Polanyi'nin yaklaşımını sürdüren ve geliştiren Karatani, toplumsal yapının oluşum ve dönüşüm sürecinde “üretim tarzı (modes of production)” kavramı yerine “mübadele tarzı (modes of exchange)” kavramını önerir. Karatani'ye göre A, B, C ve D olmak üzere dört mübadele tarzı vardır. Karl Polanyi'den alıntılanarak, karşılıklık (reciprocity) ilkesinin geçerli olduğu kabile toplumunun A değişim tarzına, devletin ortaya çıktığı ve yeniden dağıtım ilkesinin (redistribution) geçerli olduğu toplumların B değişim tarzına, Antik Yunan ve modern kapitalizmde görüldüğü gibi meta ekonomisinin geçerli olduğu toplumların ise C değişim tarzına sahip olduğunu belirtir. Marksist şemada sosyalizm aşamasına denk gelen D değişim tarzının ise A değişim tarzının daha yüksek bir aşamada yeniden üretilmesiyle mümkün olacağını iddia eder. Her üç değişim tarzının sırasıyla ulus, devlet ve sermayeye denk düştüğünü, D değişim tarzının ise ulus-devlet-sermaye üçlüsünün aşılmasıyla gerçekleşeceğini vurgular.³⁵⁸ Karatani'nin yaklaşımı, üretim tarzı kavramının sınırlılığını veya ekonomizmi aşmaya yönelik bir çaba olarak okunabilir.³⁵⁹

3.3. Ekonomik Sistem Kavramı

“Geçim tarzı”, “üretim tarzı” ve “mübadele tarzı” kavramlarının değerlendirilmesinden sonra, üretim faktörleri üzerinden yapılan tanımlamaya dayanarak “ekonomik sistem” kavramından ne anlaşıldığı ortaya konulabilir. “Ekonomik sistem” kavramı; geçim tarzı, üretim tarzı ve mübadele tarzı gibi kavramların ele aldığı olguyu inceleyen alternatif bir yaklaşımı ifade eder. Bu kavram; öncelikli olarak bir toplumsal yapıyı ve bu yapıdaki değişimi iktisat perspektifinden anlama çabasıdır. “İktisat perspektifi” ise üretimin, hayatın bütününde gerçekleştiğini varsayar ve bu nedenle hayatı bir bütün olarak ele alır.³⁶⁰

Ekonomik sistem, emeğin sermaye (birikmiş emek) ve iktidarla (örgütlü emek) etkileşimi sürecinde ortaya çıkan bir ekonomik bütünlüktür. Üç temel üretim faktörü olan emek, sermaye ve iktidarın her biri, bağımsız birer değişkendir ve birbirini etkileyerek ekonomik sistemi oluşturur. Her bir üretim faktörünün ortaya çıkması, maddi unsurlar ile kurumsal yapıların sentezi sonucunda gerçekleşir. Üretim faktörleri bir madalyon gibi düşünülebilir ve bunun bir yüzünde insan bedeni ve doğal kaynaklar gibi maddi unsurlar bulunurken diğer yüzünde ise kurumlar yer alır. Her üç üretim faktörüne içkin olan üç kurum vardır ve bunlar sırasıyla dünya görüşü, teknoloji ve hukuktur.

Emek, sermaye ve devletten oluşan üç üretim faktörü, Sulama Devrimi sonrasında nihai formuna kavuşmuştur. Ekonomik sistem kavramı, üretilen ürünün bu üç faktör (emek, sermaye ve iktidar) arasında nasıl ve hangi ölçülere veya kurumsal yapılara göre dağıtıldığını ele alır. Bununla

³⁵⁸ Kojin Karatani, *The Structure of World History*, Durham and London: Duke University Press, 2014, s. 8-9.

³⁵⁹ Bu arada iktisadi gelişmeyi üretim veya değişim yerine mekân üzerinden açıklayanlar da bulunmaktadır ve bunlar arasında K. Rodbertus (1805-1875), G. Schmoller (1838-1917), K. Bucher (1847-1930) gibi isimler yer almaktadır. Aralarındaki birtakım farklılıklara rağmen bu yaklaşıma göre iktisadi hayat ev ekonomisi, köy ekonomisi, şehir ekonomisi, millet ekonomisi ve dünya ekonomisi olarak farklı mekânlarda ortaya çıkarak gelişmiştir. Bkz. Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 50.

³⁶⁰ F. Braudel, diğer disiplinlerden soyutlanmış bir iktisadin mümkün olmadığını ifade eder. Ona göre “en azından ellili yıllardan beri ne iktisatçılar, ne de uzun zamandan beri tarihçiler artık iktisadın tek başına bir alan olduğuna ve iktisat tarihinin de, büyük bir huzurla içine kapanılacak sınırları belli bir alan olduğuna inanmamaktadırlar.” F. Braudel; Witold Kula'dan Jose Gentil da Silva'ya, W. W. Rostow'dan Georg Lukacs'a, Raymond Firth'ten Joseph Schumpeter'e, Jean Poirier'den Jean-Baptiste Say'e kadar yer alan isimlerin, iktisadın diğer bilim dallarıyla ve ekonominin de hayatın bütünüyle olan birlikteliğine dair görüşlerini zikreder ve sonunda “Dünyanın iktisadi tarihi demek ki, dünyanın bütün tarihidir, ama belli bir gözlemevinden, iktisadinkinden görülen haliyle” diye belirtir. Bkz. Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık*, C. 3, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi, 1990, s. 11, 36.

birlikte dağıtımı sağlayan kurumsal yapıdaki değişimin veya toplumlar arasındaki farklılıkların nasıl gerçekleştiğini inceler. Ekonomik sistem tartışmalarında önemli olan nokta, bir yandan asgari değer üretilip üretilmediği, diğer yandan da üretilen değer üç üretim faktörü arasında nasıl paylaştırıldığıdır. Bu paylaşımın, doğrudan (emek) ve dolaylı (iktidar) üreticiye biçtiği hukuki konumdur.

Ekonomik sistem kavramının çözümlemeye çalıştığı ve toplumların farklılaşmasına yol açan gelişme, bir yandan sınıflaşma diğer yandan da devletin ortaya çıkmasıdır. Nitekim ekonomik sistemlerin iki alt türü olan üretim sistemi ile sömürü sisteminin ortaya çıkmasına yol açan ayrışma, buradan kaynaklanmıştır. Mezopotamya ve Mısır'da devlet ortaya çıktığında, başta güvenlik olmak üzere toplumun ortak ihtiyaçlarını karşılamak iddiasıyla üreticinin gelirinin bir kısmına vergi adı altında el konulmuştur. Böylece devlet, üründen pay alan üçüncü adres olarak ortaya çıkmıştır. Asgari değer üretilmediği toplumlarda ise sınıfsal yapılar belirleyici kurumlar hâline gelmiştir. Sınıflı toplumlarda egemen sınıf, üreticinin artı değerinin bütününe el koyarak üreticiyi köleliğe mahkûm etmiştir. Bu durumda üretici, sadece emeğin yeniden üretimi için gerekli olan miktarı, yani doyumlugu kullanabilmiş, geri kalanı ise köle sahibine ait olmuştur. Sınıflı toplumlarda ise iktidarı, köle sahiplerinden oluşan sınıf belirlemiş ve üreticinin ürününün üçüncü adresini oluşturmuştur.

Ekonomik sistem kavramı, bir toplumun bugüne ilişkin durumunu ekonomi perspektifinden anlama amacıyla kurgulanmış ve toplumun tarihi bu pencereden yorumlanmıştır. Ancak yukarıdaki kavramlar gibi ekonomik sistem kavramı da sadece toplumun bugününü ve geçmişini anlamak ve tanımlamak için değil, aynı zamanda geleceğini şekillendirmek için de kullanılabilir. Ekonomik sistemlerle ilgili gerek dünyada gerekse Türkiye'deki tartışmalar, toplumun temel dinamiklerinin ne olduğunun yanı sıra değişim ve dönüşümün hangi yöne doğru olduğu veya olması gerektiğiyle de ilgilidir. Aslında ikincisi daha önemlidir, çünkü gelecek nasıl öngörülüyorsa geçmiş de ona göre yorumlanmıştır.

Bunun yanı sıra bir başka önemli nokta da bir ekonomik sistemden diğerine geçişin nasıl olduğudur. Bu geçiş özellikle kapitalizm söz konusu olduğunda önemli hâle gelir. Çünkü kapitalist sistemi geliştiren toplumlar, üretim kapasitesi açısından diğer toplumların önüne geçtiği gibi küresel bir hegemonyaya da ulaşmıştır. Ekonomik sistemler arasındaki geçiş konusu, Marksistler için kapitalizmden sonra sosyalist aşamaya geçişle ilgili olduğu için de önemlidir. Liberaller ise -aynı kavramlarla olmasa da- geri kalmış toplumların modernleşmesi veya kapitalistleşmesi için konuyu gündemlerine almıştır. Bu iki ana akım dışında yer alanların yanı sıra Batı dışı toplumlar için de kapitalist hegemonyadan ve az gelişmişlik kısır döngüsünden kurtulabilmek için önemsenmiştir. Batı dışı toplumlar, geleneksel sistemlerinin kapitalizm karşısında neden tıkanıldığını ve kapitalizme neden bir cevap üretmediğini anlamak için de konuyu incelemiştir.

3.3.1. Üretim Sistemi Kavramı

Ekonomik sistemin kendi içerisinde üretim ve sömürü sistemi olarak ikiye ayrıldığı ifade edilmişti. Üretim sisteminin tanımı, ekonomik sistem kavramından çıkarılabilir. Ekonomik sistem gibi bunun alt bir türü olan üretim sistemi de insan bedeni ve doğal kaynakların dünya görüşü, teknoloji ve hukuktan oluşan kurumsal yapılarla etkileşimi sonucunda meydana gelir. Üretim sistemi ile sömürü sistemi arasındaki fark, asgari değer üretilip üretilmemesinden kaynaklanır. Bu fark, kendini öncelikli olarak emek ile iktidarın nitelik ayrışmasında gösterir. Üretim sistemini mümkün kılan, asgari

değer üretebilme becerisidir. Asgari değerın üretilebilmesi, iktidarın vergiyle finanse edilebilmesine imkân tanıyarak karşılıklılık ilkesinin dikey boyutta devam etmesini sağlamıştır.

Üretim sistemi, M.Ö. 10 binli yıllarda Üretim Devrimi'yle başlamış ve yatay karşılıklılık ilkesinin geçerli olduğu “kabile üretim sistemi” formunda varlığını sürdürmüştür. M.Ö. 4. binyılın ortalarında Merkezî Dünya'daki verimli nehir havzalarında Sulama Devrimi'nin gerçekleştirilmesi, kabile üretim sisteminin derinlik kazanarak yeni bir üretim sistemine dönüşmesini sağlamıştır. “Vergi üretim sistemi” olarak adlandırılabilir bu sistem, karşılıklılık ilkesinin dikey boyutta sürdürülmesiyle farklılaşmıştır. Üretim artık daha karmaşık bir hâle gelmiş ve sosyal örgütlenmeler ve bu örgütlenmelerin en üst formu olan devlet, üretimin bir parçası olmuştur. M.Ö. 6. yüzyılda ise sermayenin niteliğinde bir farklılık ortaya çıkmamakla birlikte iktidarın nitelik ve kapsamında önemli bir değişiklik meydana gelerek mevcut sistemin, “rakabe üretim sistemi” diye adlandırılabilir yeni bir forma kavuşmasına yol açmıştır. Bu sistem, 18. yüzyılın sonunda kapitalizme bağımlı hâle gelerek entegre sömürü sistemine dönüşmüş ve böylece son bulmuştur. Üretim sisteminin temel ve ayırt edici nitelikleri, ilerleyen sayfalarda daha ayrıntıyla ve tarihî süreç üzerinden ortaya konulacağından bu kısa açıklama şimdilik yeterli görülebilir.

3.3.2. Sömürü ve Sömürü Sistemi

Üretim kavramıyla yakından ilişkili ve bu kavramın anlamının netleşmesini sağlayan önemli bir kavram da “sömürü”dür. Sömürü, kişinin sahip olduğu veya ürettiği bir değeri, onun rızası olmadan elinden almaktır. Hırsızlığın gayrimeşru olmasının nedeni, kişisel rızanın alınmamasıdır. Gasp olayında elde edilen değerin haksız kazanç olarak kabul edilmesinin nedeni de zora dayalı olarak gerçekleştirilmesidir. Ancak zor kullanma durumunu daha ayrıntıyla açıklamak gerekir, çünkü toplumsal hayat, kişisel özgürlüğü mutlak olmaktan çıkarır ve karşılıklı bağımlılığa dönüştürür. Kişinin toplum içerisinde sahip olduğu haklar, belirli bir yükümlüğü de zorunlu kılar. Toplumsal hayatın imkânlarından faydalanıp yükümlülüklerinden kaçınmayı istemek, ters yönlü bir haksız kazanç veya sömürü talebidir. Bu nedenle toplumsal imkânlardan faydalananlar, karşılıklılık esası çerçevesinde, ortak yükümlülükler katılmaya zorlanabilir ve bu zorlama, sömürü olarak adlandırılmaz.³⁶¹

Toplumsal hayatın dayattığı ortak yükümlülükler katılım amacıyla yapılan ödeme, sömürü olarak değerlendirilebilmiştir. Bunun nedeni, hâkim literatürün, insanlık öncesi dönemde homo türünün özgürce yaşadığı varsayımdır. Bu anlayışa göre insanın doğa hâlinde toplumsal ve medeni bir hayata geçmesi, özgürlüğünü sınırlandırmıştır. En belirgin olarak da vergi toplayan devlet, sömürünün kaynağı olarak kabul edilmiştir. Bu yaklaşım, Osmanlı tarihi anlatılarında da görülür ve devletin vergi toplaması sömürü olarak adlandırılır.³⁶²

Devletin topladığı vergi, her ne kadar zora dayanmaktaysa da bir karşılıklılık içerir ve verginin sömürü olmamasının önemli bir nedeni budur. Vergi; güvenlik ve altyapı hizmetleri karşılığında alınan bir ödemedir ve bunun zora dayanmasının nedeni, söz konusu hizmetlerin bölünemez olması veya bundan bütün toplumun ortaklaşa faydalanmasıdır. Ancak karşılıklılık ilkesini ihlal edencesine alınan ödemeler, meşru bir vergi olmaktan çıkıp sömürüye dönüşebilir. Bu noktada vergi ile sömürü arasındaki

³⁶¹ Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979, s. 41, 49.

³⁶² Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, C. 1, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1976, s. 17; Halil Berktaş, “İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi”, *Türkiye Tarihi*, C. 1, İzmir: Cem Yayınevi, 1997, s. 99.

sınırı her zaman kolayca çizebilmek mümkün olmasa da bunun somut bir örneği Osmanlı’da tekâlif-i örfiyye ile tekâlif-i şakka ayrımında görülür.³⁶³

Sömürü kavramını iktisat literatürüne güçlü bir biçimde sokan ve analizlerinin temeline yerleştiren Karl Marx olmuştur. Marx’ın kapitalizm analizinin yanı sıra sınıf çatışması bağlamındaki tarih yorumu da esasında sınıfsal sömürünün bir eleştirisidir. Marx, sömürünün üretim sürecinde gerçekleştiğini öne sürmüş ve sömürü mekanizmasını açıklamakta artı-değer kavramına önemli bir yer vermiştir. Marx’a göre “İktisadi toplum biçimlerini birbirinden, örneğin, köleliğe dayanan toplumu ücretli emeğe dayanan toplumdan ayırt eden şey, sadece, bu artık emeğin, dolaysız üreticisinden koparılma biçimidir.”³⁶⁴

Marx’ın artı değer kavramı, kökenini emek değer teorisinde bulur. Bir malın değerini neyin belirlediği sorusuna Klasik iktisatçılar emektir diye cevap vermiştir, ancak üretim sürecinde kullanılan sermayenin açıklanması gerekmiştir. Bu nedenle sermayeyi “dolaylı emek” olarak adlandıran A. Smith ve “birikmiş emek” olarak adlandıran Ricardo, tutarlı bir emek değer teorisi ortaya koymuştur. Buradan hareketle üretim sürecinde kullanılan toplam sermaye, A. Smith ve D. Ricardo’da sabit sermaye (fixed capital) ile döner sermaye (circulating capital)³⁶⁵ diye ifade edilmiştir. Ancak Klasik iktisadın bu iki büyük ismi, sermaye bağlamında iktisadi analizlerine sömürüyü dâhil etmemiştir.³⁶⁶ Buna karşın Marx ise sömürüyü merkezî tema olarak işlemiş ve bunu emek değer teorisinden hareketle ortaya koymuştur. Bu noktada kaçınılmaz olarak sermayenin iki temel bileşeninin anlam ve rolünü farklılaştırmıştır. Marx’a göre toplam sermaye; değişen sermaye (canlı emek) ve değişmeyen sermaye (ölü emek) olarak ikiye ayrılmıştır.³⁶⁷

Marx’a göre bina, makine, alet, hammadde gibi cansız varlıklar üretim süreci sonunda değişmeden, olduğu gibi ürüne yansydıkları için değişmeyen sermayeyi oluşturur. Buna karşın işgücü diye de adlandırılan değişen sermaye ise ürüne değişerek yansır ve üretim süreci sonunda ortaya çıkan artı değerın kaynağını meydana getirir. Nihayetinde “meta cisimleri, iki unsurun, madde ile emeğin bileşimleridir.”³⁶⁸ Marx’a göre işgücünün elde ettiği ücretin üstünde kalan ve kapitalistin sahiplendiği kısım, artı değeri oluşturur ve sömürü de işgücüne ait olması gereken artı değere sermaye sahibinin el koymasıyla gerçekleşir.³⁶⁹

Marx’ın sömürüyü üretimde aramasının nedeni, artı değerın üretim sürecinde elde edilmesi, yani dolaşımın artı değer üretmemesidir. Marx’a göre,

Meta dolaşımı, saf biçiminde, eş değerlerin bir mübadelesidir, yani, değer bakımından zenginleşmenin aracı değildir. ... Demek oluyor ki, nasıl evirilip çevrilirse çevrilsin, sözünü ettiğimiz olgu aynı kalır: eş değerli şeyler birbirleriyle değiştirildiğinde, bir artık değer doğmaz,

³⁶³ İslam devletlerinde şer’i vergilerin dışında kalanlar “tekâlif-i fevkalade” olarak adlandırılır ve bunlar “tekâlif-i örfiyye” ve “tekâlif-i şakka” diye ikiye ayrılır. Tekâlif-i örfiyye, savaş gibi olağandışı zamanlarda alınmakla birlikte örfe dayanan ve belirli bir meşruiyetini koruyan vergilerdir. Buna karşın tekâlif-i şakka ise üreticinin karşılamakta zorlanacağı kadar ağır olan ve meşru olarak kabul edilmeyen vergilerdir. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, “Tekâlif”, **TDVİA**, C. 40, 2011, s. 336.

³⁶⁴ Marx, **Kapital**, C. 1, s. 217.

³⁶⁵ Smith, **Ulusların Zenginliği**, C. 1, s. 227.

³⁶⁶ Ricardo, sadece toprak rantını olumsuzlamıştır ve vergilemenin toprak rantına yönelik olmasını savunmuştur. Bkz. Ricardo, **Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri**, s. 145.

³⁶⁷ Marx, **Kapital**, C. 1, s. 197.

³⁶⁸ Marx, **age**, s. 56.

³⁶⁹ Marx, **age**, s. 297, 769.

eş değerli olmayan şeyler birbirleriyle değiştirildiğinde de, gene, bir artık değer doğmuş olmaz. Dolaşım ya da meta mübadelesi değer yaratmaz.³⁷⁰

Meta mübadelesi artı değer üretmez³⁷¹ ama değer veya kaynak transferi yapar ve sömürünün kaynağı da gerçekte bu transferdir. Örneğin A kişinin elinde 10 TL'lik bir meta ile B kişinin elinde 5 TL'lik bir meta, yani “eş değerli olmayan şeyler birbirleriyle” mübadele edildiğinde ortaya artı değer çıkmaz, toplam zenginlikte bir artış meydana gelmez, yine elimizde toplam 15 TL'lik bir meta vardır; ama artık ilk baştaki durumun aksine A kişisi 5 TL'lik, B kişisi de 10 TL'lik bir malvarlığına sahip olmuştur ve bu mübadeleden A kişisi 5 TL kayba uğrarken B kişisi ise 5 TL'lik bir kazanç elde etmiştir. Bu durumda dolaşım süreci veya mübadele işlemi, katma değer üretmemekle birlikte kaynak transferi sağlamıştır. Eğer bu mübadele özgür iradeyle gerçekleştiyse sadece bir aldatma veya aldanmadan ya da özneler arasındaki sübjektif değer farkından söz edilebilir, ama bir tarafın iradesi zor yoluyla baskı altına alındıysa, burada söz konusu olan artık bir sömürüdür. Aynı şekilde taraflardan birinin iradesi, çeşitli araçlarla manipüle edildiye yine bir sömürden bahsedilebilir.

Marx'ın sömürü teorisine kaynaklık eden emeğin değişen ve değişmeyen diye ayrımına tabi tutulması, yanlışlanabilir bir nitelik arz etmemektedir. Emek, emektir ve ister canlı ister cansız olsun, üretim sürecinde değişir ve katma değer kaynağını oluşturur. Canlı emek olmadan üretim yapılamayacağı gibi cansız emek olmadan da yapılamaz. Üretim yapmak için zorunlu olan bir unsurun üretime katkıda bulunmadığı, üretim sürecinde değişmediği iddiası tutarlı görünmemektedir.

Üretim faktörlerinin, elde edilen değeri nasıl bölüşeceklerine veya hangi faktörün ne kadar değer ürettiğine yönelik güçlü bir açıklama Marjinalist Okul'dan gelmiştir. Buna göre her bir faktörün elde edeceği gelir, üretime yaptığı katkı oranında belirlenecektir. Diğer faktör sabit tutularak sermaye veya emeğin bir birim artırılmasıyla çıktıda gerçekleşecek artış miktarı, üretim faktörlerinin son biriminin üretilen değere yaptığı katkısı ortaya koyacaktır.³⁷² Oldukça açık ve ikna edici olan bu yaklaşım, değişen ve değişmeyen sermaye ayırımına dayalı yaklaşımdan daha açıklayıcıdır.

Marksist teori, sömürünün nedeni olarak üretim araçlarının kapitalistin mülkiyetinde olmasını gösterir. Üretim araçlarına sahip olmaması nedeniyle işçinin, kendi işgücünü satmak zorunda olduğunu, bu zorunluluk nedeniyle, kapitalist ile işçi arasında sözleşme yapılsa dahi sömürünün kaçınılmaz olduğunu belirtir.³⁷³ Ancak sömürünün serbest piyasada veya tarafların özgür iradeye sahip olduğu bir üretim sürecinde gerçekleştiği iddiasının da sorgulanması gerekir. Eğer sermaye sahibi ile emek sahibi özgür iradeleriyle üretim sürecine dâhil oluyorsa, iş sözleşmesi çerçevesinde yapılan bir paylaşımın sömürü olduğu iddia edilemez. Fakat sermaye sahipleri, siyasi iktidarı manipüle ederek iş piyasasını çıkarları doğrultusunda yönlendiriyor ve emek sahiplerini, kendi aleyhlerine olacak bir sözleşmeye mecbur bırakıyorsa söz konusu paylaşımın karşılıklı olduğu söylenemez veya bu bir sömürü ilişkisine dönüşmüş demektir. Bu noktada katma değer paylaşımının sömürüye dönüşmesi, üretim sürecinde değil, manipüle edilen piyasada gerçekleşmiştir.

Marx'tan yukarıda yapılan alıntıda da ifade edildiği gibi artı değer doğrudan üreticiden çekilip alınma biçimi, farklı ekonomik sistemlerde farklı biçimler alır. Örneğin kölecilik ve feodal sistemde sömürü, işgücü veya emek sahibi olan insanın mülkleştirilmesiyle başlar, yani henüz üretim sürecinin

³⁷⁰ Marx, *age*, s. 166.

³⁷¹ Neo-klasiklerle birlikte hizmet sektörünün de katma değer ürettiği kabulünü şimdilik bir kenara bırakıyoruz.

³⁷² Skousen, *Modern İktisadın İnşası*, s. 187-188.

³⁷³ Marx, *Kapital*, C. 1, s. 177-178.

öncesinde artı değerin mülk sahibine ait olacağı bellidir ve bunu sağlayan da özgür iradeye dayalı bir sözleşme değil, hukuki ve siyasi iktidardır. Köleci ve feodal sisteme içkin olan sömürü mekanizmasındaki hukuki ve siyasi iktidarın rolü, farklı olmakla birlikte, kapitalist sistemde de varlığını sürdürür. Söz konusu iktidar, piyasayı çıkarları doğrultusunda yönlendirerek üretilen değerin bölüşümünü belirler. Sömürü, üretim sürecinden önce, piyasanın, kapitalistlerin çıkarları doğrultusunda kontrol altına alınıp güdümlü hâle getirilmesiyle, yani piyasanın hegemonyasıyla başlar.

Bu durum, 16. yüzyılın başından itibaren Hint Okyanusu piyasasının askerî güçle kontrol altına alınıp Portekiz'in çıkarlarına tahsis edilmesinde görülür. Hint Okyanusu piyasasını kullanan Çin, Hint ve Doğu Afrika ekonomileri, 16. yüzyıla kadar Avrupa ile olan ticaretlerini Kızıldeniz-Akdeniz hattı üzerinden yapmıştır. Ancak Hint Okyanusu piyasasının Portekizliler tarafından egemenlik altına alınmasından sonra ve özellikle 17. yüzyılda Portekizlilerin yerine Hollanda ve İngilizlerin geçmesiyle birlikte daha kısa ve daha ucuz olan Kızıldeniz-Akdeniz rotası yerine daha uzun ve daha pahalı olan Güney Afrika yolunun kullanılması, iktisadi rasyonaliteyle uyuşmasa da kapitalizmin tipik karakterini ve hegemonya kurma yöntemini sergilediği gibi sömürü mekanizmasını da ortaya koyar. Piyasa üzerinde hegemonya kurulması, sadece hangi rotanın izleneceğini ve bu piyasada kimin aktör olacağını belirlememiş, aynı zamanda ve daha önemlisi kimin, neyi, ne kadar üreteceğini ve dolayısıyla ne kadar kazanacağını da belirleme imkânı sağlamıştır. Yani sömürü, Hindistan'da kumaş üreten bir atölyede değil, bu kumaşın ihraç edilmek üzere arz edildiği hegemonik piyasada gerçekleşir. Sömürünün mekânı, bu kumaşın satılıp satılmayacağını ve eğer satılacaksa kime, hangi fiyattan satılacağını ve dolayısıyla kimin ne kadar kazanacağını belirleyen güdümlü piyasadır.

Sömürünün, kapitalistler tarafından güdümlenmiş bir piyasada gerçekleştiğinin görülmeyişinin nedeni, “iktidarsız teoriler”dir. Bu teorilerin bir kısmı, Mendeleville'den Smith'e, Ferguson'dan Burke'e, F. von Hayek'e kadar İskoç Aydınlanması ile Avusturya Okulu'na ait isimler tarafından savunulan, “kendiliğinden gerçekleşen bir toplumsal düzen” fikrine dayanır.³⁷⁴ Gerek Marksist gerekse Neo-Klasik teoriler, diğer pek çok alanda olduğu gibi, sömürü konusunda da iktidarı görmezden gelir veya ona bağımlı bir güç atfeder. Bu tutum, hem kapitalizmin ne olduğunun hem de sömürünün nasıl gerçekleştiğinin üstünün örtülmesine yol açmıştır. Kapitalist sömürü sistemine yönelik Marksist muhalefetin başarısızlık nedenini de burada aramak gerekir.

II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen Bağımlılık ile Dünya-Sistemi gibi Neo-Marksist okullar, sömürünün üretimde değil dolaşım sürecinde gerçekleştiğini öne sürmüştür. Bu okulların genel yaklaşımı, çevre ülkelerinden merkez ülkelere kaynak aktarımı yapıldığı üzerine kuruludur. Sömürü, kapitalist ile işçinin yer aldığı üretim sürecinde değil, küresel mübadelenin işlediği uluslararası iş bölümündedir. Ancak sömürünün uluslararası dolaşım sürecinde gerçekleştiğini iddia eden bu okullar, sömürüyü gerçekleştiren iktidarı görmezden gelmeye devam etmiştir. Özellikle Wallerstein, küresel sistemin analizini, bütünüyle iktisadi olaylar üzerinden yaparak ekonomizmden kaçınamamıştır.³⁷⁵

Marksist, Neo-Marksist ve Neo-Klasik iktisat literatürünün iktidarı değerlendirme dışı bırakması nedeniyle sömürü sistemi bütünüyle anlaşılabilmiş değildir. Marksist teorinin sömürüyü üretim sürecinde araması, sömürüyle ilgili açıklamalarını zayıflatmıştır. Neo-Klasik teori ise sömürüyü

³⁷⁴ Bkz. Mine Kara, “Yerleşik İktisatta Bireycilik: Adam Smith ve Friedrich von Hayek Üzerine Bazı Gözlemler”, **Görünmez Adam Smith**, Mine Kara ve N. Emrah Aydınlat (Ed.), İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2010, s. 118-119, 125.

³⁷⁵ İslamoğlu, **Devlet ve Köylü**, s. 59.

ahlaki zaafılarla sınırlamış ve böylece onun yapısal karakterini göz ardı etmiştir.³⁷⁶ Neo-Marksist okul ise iktidarı görmezden gelerek bütüncül ve tutarlı bir sömürü teorisi geliştirmekte yetersiz kalmıştır. Sistemik veya yapısal sömürünün açıklamasını sağlayacak tutarlı bir teori, iktidar kavramının analizlere dâhil edilmesini gerektirir. Sömürüyü sağlayan veya destekleyen; güç kullanma kapasitesine sahip olan iktidardır. İktidarın desteği alınmadan yapısal bir sömürü düzeni kurulamaz. Kapitalist dönemde iktidarın sömürüyle ilişkisi dolaylı bir biçimde, piyasa üzerinden olmuş ve bu dolaylılık, sömürü mekanizmasının çözümlenmesini zorlaştırmıştır. Dolayısıyla kapitalist ve hegemonik sömürü; iktidar, piyasa ve üretim sacayaklarına dayanır ve bir sömürü teorisi, bu sacayakları kapsamalıdır.

Gerçek sömürü mekanizmasını görmeme veya bunu zımnen olumlama, iktidarsız teorilerin zorunlu bir sonucudur. Marx'ın kapitalizmi ısrarla sanayi üretimine dayandırmasının yanı sıra Weber³⁷⁷ ve Braudel gibi isimlerin Portekiz ve İspanya'ya kapitalizmin gelişiminde temel bir rol vermemeleri de bununla ilgilidir. Braudel'e göre kapitalizm Venedik, Anvers, Cenova, Amsterdam, Londra üzerinden geçerek New York'a demirlemiştir³⁷⁸, ancak kapitalizmin gelişiminde Lizbon veya Cadiz'in Anvers ya da Cenova kadar bile rolü olmamıştır. Braudel, kapitalizmin merkezî şehri olarak gördüğü Anvers'i âdeta yerden yere vurur,³⁷⁹ ama yine de küresel imparatorluk kurmuş olan Portekiz'in başkenti Lizbon'dan veya İspanya'nın Atlantik kıyısındaki liman şehri Cadiz'den daha önemli görür.

Diğer pek çok kavram ve teoride olduğu gibi kapitalizm olgusunun ve sömürü mekanizmasının anlaşılması için tarihin Batı merkezci yorumlarından uzaklaşmak gerekir. Nihayetinde kölecî, feodal, kapitalist ve hegemonik³⁸⁰ sömürü sistemlerinin temel niteliği, ya piyasanın ortadan kaldırılması ya da üretimin piyasaya tabi kılınmasıdır. Kölecî ve feodal sömürü sistemlerinde emek sahibi mülkleştirilerek piyasa ortadan kaldırılırken kapitalizm ve hegemonizmde ise üretim piyasaya tabi kılınır. Gerek piyasanın ortadan kaldırılması gerekse üretimin piyasaya tabi kılınması, ancak iktidar eliyle sağlanır. Buna karşın üretim sistemlerinin temel niteliği ise piyasanın sadece aracı rolü oynamasıdır ve bu rolü oynayabilmesi için hem piyasanın işlerliğinin sağlanması hem de üretim üzerinde hegemonya kurmasının önlenmesi gerekir. Üretim sistemleri bu iki husus üzerinde hassasiyetle durmuş, piyasanın işlerliğine her zaman önem vermiş, ama aynı zamanda da sömürü girişimlerinin piyasa üzerinde egemenlik kurarak başarıya ulaşmasına da müsaade etmemiştir. Müsaade ettiği anda ise üretim sistemi olmaktan çıkmış, sömürü sistemine bağımlı veya entegre bir sistem olmuştur.

³⁷⁶ Sibel Kibar, "Analitik Marksizmin Sömürü Olgusuna Yaklaşımının Bir Eleştirisi", **Dokuz Eylül Ün. SBE Dergisi**, C. 20, S. 1, 2018, s. 77.

³⁷⁷ Weber, **General Economic History**, s. 298-300.

³⁷⁸ Fernand Braudel, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, (Çev. İsmail Yerguz), İstanbul: Say Yayınları, 2014, s. 81.

³⁷⁹ Braudel'e göre, "Anvers'in kaderini belirleyenler, XV. yüzyılın sonunda dünya yollarının yer değiştirmesi ve bir Atlantik ekonomisinin taslağının çizilmesi olmuştur: 1501'de Escout rıhtımlarına, karabiber ve hindistancevizi yüklü bir Portekiz teknesinin yanaşmasıyla onun için her şey değişecektir. ... Kentin ihtişamı kendi tarafından yaratılmamıştır. Zaten bunun olanaklarına sahip midir ki? Henri Pirenne "Anvers de tıpkı Bruges gibi asla ticaret filosuna sahip olamamıştır" diye yazmıştır. Başka bir eksiklik: ne 1500'de, ne de daha sonra tüccarlar tarafından yönetilmemiştir. ... Nihayet Anvers, uluslararası çapta ulusal tüccarlara sahip değildir; oyunu yabancılar yönetmektedir." Bkz. Braudel, **Maddi Uygarlık**, C. 3, s. 120.

³⁸⁰ Hegemonik sömürü sistemi, ileriki sayfalarda açıklanacaktır, ancak burada kısaca, sanayi sonrası toplumda geçerli olan, dijital üretime dayalı, sınıfların ortadan kalkarak iktidarın devlette yoğunlaştığı, kapitalizmin son bulmasıyla 1945 sonrası dönemde varlık sahasına çıkan bir sistem olduğu söylenebilir.

4. BÖLÜM: TARİHSEL EKONOMİK SİSTEMLER

Belirli bir tekil olgunun anlaşılması, içinde yer aldığı bütünlüğe ait perspektifle sağlanabilir. Bu ise Osmanlı'nın hangi tarihî süreci izlediğiyle doğrudan ilişkilidir. Mevcut iktisat tarihi anlatılarının büyük bir kısmı Batı merkezidir ve en fazla Batı dışı örnekler için bir parantez açarak Osmanlı'dan veya Batı dışı dünyadan bahsederler. Bu tür bahislerde bile ana anlatı Batı'dır ve Osmanlı, bu tarihî anlatıya sadece iliştilir. Hâlbuki Osmanlı, Batı tarihinin bir eklentisi değildir ve kendine ait bir yolu, kendine has bir tarihî yürüyüşü vardır ve ancak bu yürüyüş içerisinde anlaşılabilir.

Belirli bir ana ilişkin statik bir fotoğraf çekmek veya tarihsel bir olgunun yapısal betimlemesini yapmak, söz konusu olgunun anlaşılması için yeterli değildir. Bununla birlikte ilgili yapının “oluş” halindeki durumunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Bu ise insanlık tarihini kapsayan karşılaştırmalı bir bakış açısını zorunlu kılar.

Klasik dönemde tarih, Hz. Adem'le başlatılırdı, modern dönemde ise insan tanımının değişmesinin bir sonucu olarak Taş Devri'yle başlatılır oldu. Ancak burada da Batı merkezci olmakla birlikte insanlık perspektifi korunmuştur. Fakat fiziki sınırların daralmasının bir sonucu olsa gerek, modern Türk tarihçiliğinin düşünce ufku, Osmanlı partikülarizmini aşamamıştır. Ne klasik dönemin Hz. Adem'le başlayan tarih tasavvurunu koruyabilmiş ne de Taş Devri'ne dayanan tarih anlayışını benimseyebilmiş, iki arada bir derede kalmış, böylece partikülarizmin sınırlarına hapsolmuştur.

Bu nedenle Osmanlı'daki ekonomik sistemin ne olduğunu belirleyebilmek için insanlık tarihi boyunca ortaya çıkan sistemleri ele almak gerekir. Ancak bu sayede Osmanlı'daki ekonomik sistemin doğru bir koordinatını belirleme ve farklı yaklaşımları değerlendirebilme imkânı ortaya çıkacaktır. Bununla birlikte bir önceki bölümde önerilen kavramların geçerliliği veya ekonomik sisteme ilişkin belirlenimler, ancak insanlık tarihi içerisinde gerekçelendirilebilir. Aynı şekilde bu konuya ilişkin bazı belirsizlik ve tutarsızlıklar da tarihî somutluklar üzerinden tashih edilebilir.

Bu konuda yapılan en büyük hatalardan biri, belirli bir topluma özgü niteliklerin evrenselleştirilerek bütün toplumlar için de geçerli olduğunun iddia edilmesidir. Bu tür hatalardan sakınmanın yolu, önerilen kavramların veya ekonomik sistemlere ilişkin niteliklerin somut tarihî dayanaklarının gösterilmesidir. Bu nedenle Osmanlı'daki ekonomik sistem konusunda gündeme gelen her bir nitelik, insanlık tarihinin akışı içerisinde somut örneklikler üzerinden ortaya konulacaktır.

4.1. Üretim Sistemleri Tarihi

Üretim kavramını merkeze alınca insanlık tarihini üretimle başlatmak da kaçınılmaz hâle gelir. İnsanlık tarihi üretimle başlar veya bir başka ifadeyle insan, üretim yaparak hayvandan farklılaşır. Bütün hayvanlar doğada hazır hâlde bulunan besin maddelerini ya avlayarak ya da toplayarak edinirken insan ise doğayı dönüştürerek, yani üretimde bulunarak varlığını sürdürür. Marks ve Engels, *Alman İdeolojisi*'nde insanların hayvanlardan üretimle ayrıştığını ifade eder³⁸¹ ve Marksist okul buna vurgu yapar³⁸², ancak bu anlayış tutarlı bir biçimde sürdürülmez ve avcı-toplayıcı sürüler (horde), insan olarak

³⁸¹ Karl Marx, Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, İstanbul: Sosyal Yayınları, s. 38.

³⁸² Halil Berktaş, *Kabileden Feodalizme*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1989, s. 25-30.

kabul edilir. Morgan ve Engels'in tarihi dönemlere ayırması ise "yabanıllık, barbarlık ve uygarlık"tan oluşur, yani insanlığın ilk dönemi olan yabanıllık, hayvanlarla benzeri bir yabaniliği içerir.³⁸³

İnsanın diğer canlılardan farklılaşmasına yol açan üretim, öncelikle doğanın kontrol altına alınmasını gerektirir. Bunun için doğanın, yani toprağın, hayvanın, bitkinin, akarsuyun, rüzgârın, Güneş ışınlarının yapısı hakkında sistematik bir bilgi edinmek gerekir. Edinilen bilgi yardımıyla doğal varlıklar, insanın ihtiyaçları doğrultusunda kullanılır ve yine bu kullanım için dönüştürülür. Nihayetinde başka bir varlık insana değil; insan, kendi dışındaki diğer varlıklara hükmeder, onları dönüştürür ve kendi varlığı için kullanır.

Bu nedenle üretim veya besin üretimi, hayvancılık ve çiftçilikle ortaya çıkmıştır. Avcılık ve toplayıcılık, bir üretim değil, hayvanların besin temin etme biçimidir. Etçil hayvanlar avcılıkla, otçul hayvanlar da toplayıcılıkla besinlerini temin ederler. Bu zamana kadar hiçbir hayvanın çiftçilik veya çobanlık yaptığı, yani üretimde bulunduğu görülmemiştir. Çoban köpekleri de bir anlamda çobanlık yapar ama bunu kendi adlarına değil, sahipleri hesabına yaparlar. Bu nedenle insanın hayvandan farklılaşması, avcılık ve toplayıcılıkla değil, tarım ve hayvancılıkla, yani üretimle mümkün olmuştur. Buradan hareketle insanlık tarihi, 100-500 bin yıl öncesine değil, hayvancılık ve tarımın başladığı yaklaşık olarak M.Ö. 10 bin yıllarına kadar geriye götürülebilir.

Üretimle birlikte insan ile doğa arasında kategorik bir fark oluşur. İnsan, bütün doğadan ayrılır ve ayrıldığına da farkına varır. Bu sayede "insanlık bilinci" meydana gelir. Aristo tarafından belirlenen mantığın üç temel ilkesi, bu bilincin formel ifadesidir. Özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü hâlin imkânsızlığı ilkeleri,³⁸⁴ insanın kendini doğadan ayırtması sonucunda kendi varlığının ancak kendisiyle özdeş olduğunu, doğadaki başka bir varlıkla aynı olmadığını fark etmesinin sonucudur.

İktisatla birlikte antropoloji, arkeoloji ve etnoloji gibi bilimlerde de sadece ana akım yaklaşımlar değil, neredeyse bütün görüşler insanlık (homo sapiens sapiens'in) tarihini 100-500 bin yıl öncesine dayandırır.³⁸⁵ Burada kullanılan ölçüt, öncelikle anatomiktir. Hominidlerin dikleşip ayakları üzerinde yürümesi (homo erectus), bu sayede ellerini kullanabilme imkânına kavuşması, kafatasının büyüyerek düşünme kapasitesinin gelişmesi gibi anatomik değişiklikler üzerinden değerlendirilir. Kottak'a göre yaklaşık 1 milyon yıl önce ortaya çıkan Homo Erectus, iki ayağı üzerinde durabilmiş ve ellerini kullanabilmiştir. Buna karşın avcılık ve toplayıcılıktan çıkamamış, üretimi başaramamıştır. Besinlerini, diğer hayvan türleri gibi elde etmiştir.³⁸⁶ Dolayısıyla bu tür anatomik farklılaşmalar, insanlaşma olarak değerlendirilemez.

Anatomik değişikliklerin yanı sıra alet yapımı da insanlaşmanın bir başka ölçütü olarak kullanılmıştır. Arkeolojinin kullandığı bu yaklaşıma göre günümüzden yaklaşık 450 bin yıl önce ateşin

³⁸³ Friedrich Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Ankara: Eriş Yayınları, 2003, s. 23.

³⁸⁴ Özlem, **Mantık**, s. 47.

³⁸⁵ Kottak, insanın ilk atasını 200 bin yıl öncesine dayandırırken modern insana (homo sapiens sapiens) 100 bin yıllık bir tarih biçer. (Conrad Philip Kottak, **Antropoloji**, Ankara: Ütopya Yayınevi, 2002, s. 218.) Childe ise insanlığın başlangıcını 340 bin yıl öncesine götürür. (Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, (Çev. Filiz Ofloğlu), İstanbul: Varlık Yayınları, 2001, s. 36.) Steven Mithen de arkaik ve modern Homo Sapiens'e sırasıyla 400 ve 100 bin yıllık bir tarih belirler (Steven Mithen, **Aklın Tarih Öncesi**, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999, s. 15.) ve modern insanın 50 bin yıl veya en fazla 100 bin yıllık bir geçmişinin olduğunu ama daha erkene gidemeyeceğini ifade eder. (Steven Mithen, **After the Ice**, Londra: Phoenix, 2011, s. 1.) Cipolla'ya göre insanın 500 bin yıllık bir geçmişi vardır. (Carlo M. Cipolla, **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, (Çev. Mehmet Sırrı Gezgini), İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1992, s. 10.)

³⁸⁶ Kottak, **Antropoloji**, s. 175-176.

kullanılması ve ilk aletlerin yapılması, insanlaşmanın da başlangıcıdır. Ancak canlılar âleminde alet yapan tek tür, homo sapiens değildir. Homo sapiens'in alet yapma becerisi elbette daha gelişmiştir ama şempanzeler gibi bazı hayvanların avlanmak için alet yaptıkları da bilinmektedir. İnsanlar ile hayvanların alet yapma becerileri arasındaki farkın nitel değil nicel olduğu araştırmalarda ortaya konulmuştur.³⁸⁷

Claude Levi-Strauss, *Yaban Düşünce* adlı eserinde üretim öncesinin avcı-toplayıcılarının veya medeni olmayan yabani sürülerin düşünme biçimlerini ele alır ve bugünkü insanın düşünme biçimiyle önemli benzerlikler kurar.³⁸⁸ S. Mithen de M.Ö. 60.000-30.000 döneminde mağara resimlerinin yapılması, çanak çömleğin kullanılması gibi gelişmeleri “kültürel patlama” olarak adlandırır.³⁸⁹ Bu dönemde artık hayvandan farklı bir canlının ortaya çıktığı söylenebilir, ancak bütünüyle insanlaşmadan söz edilemez, çünkü henüz bir üretim yapılmamaktadır.

Anatomik ve arkeolojik yaklaşımların bir sonucu olarak iktisadi analizlerde insanlık tarihi avcılık ve toplayıcılıkla başlatılır. İnsanlık tarihinin ne zaman başladığının belirlenmesinde anatomik farklılaşmalar veya alet yapımı yerine daha isabetli bir ölçü olarak “üretim” alınabilir. Çünkü söz konusu değişiklikler insanın oluşumunu anatomik açıdan hazırlasa da bütünüyle insanlaşmaya yol açmamış, sadece anatomik açıdan diğerlerinden farklı bir hayvan türünün oluşumuna neden olmuştur. Buna karşın insanı hayvandan ayıran temel ölçüt, herhangi bir anatomik farklılık veya alet yapımı değil, üretim becerisidir, yani doğa karşısında edilgen ve asalak bir yaşam tarzı yerine doğaya hükmeden ve onu dönüştüren bir yetenektir.³⁹⁰

4.1.1. Avcılık-Toplayıcılık (M.Ö. 500.000-10.000)

Bu tezde avcı-toplayıcı sürüler insan olarak kabul edilmemekte ve bu besin toplama biçimi üretim sistemleri içerisinde değerlendirilmemekte, ancak ana akım literatürün konuyu avcılık-toplayıcılıkla başlatması nedeniyle ve bununla birlikte ekonomik sistemleri belirlemede ilkel ve arkaik bir örnek olması açısından konuya avcılık-toplayıcılıkla başlanacaktır.

Hâkim olan yaklaşıma göre üretim tarihi, avcılık-toplayıcılıkla başlatılır. Örneğin Adam Smith'te insanlık tarihi avcılıkla başlatılır ve hayvancılık, tarım ve ticaret aşamalarından geçerek ilerler. Avcılık-toplayıcılık Marksist şemada ilkel topluma tekabül eder. Bu şemaya göre insanlık tarihi, ilkel-köleci-feodal-kapitalist-sosyalist toplum diye ilerler ve her biri ayrı bir üretim tarzını ifade eder. Marksist şemadaki ilkel dönem, medeniyet öncesini işaret eder ve hem Paleolitik hem de Neolitik dönemi kapsar. Hâlbuki Paleolitik dönemde yaşayan avcı-toplayıcı sürüler ile tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan Neolitik dönemdeki üretim toplumları aynı başlık altında değerlendirilemez. Marksist yaklaşıma göre ilkel dönemden sonra köleci dönem geldiği için ilkel dönemin Antik Yunan dikkate alındığında M.Ö. 1200'lü yıllarda son bulduğu kabul edilebilir.

³⁸⁷ Kottak, *age*, s. 156.

³⁸⁸ Claude Levi-Strauss, *Yaban Düşünce*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994, s. 68.

³⁸⁹ Mithen, *Aklın Tarih Öncesi*, s. 16.

³⁹⁰ Bu yorumun farklı bir ifadesi Diamond'da bulunmaktadır: “...uzaydan gelen zoolog, yüz bin yıl kadar yakın bir zamanda gelmiş olsaydı, bizi yalnızca büyük memeli türlerinden biri olarak görürdü. Ateşi kontrol etmek ve alet kullanmak gibi tuhaf davranışsal alışkanlıklarımız olduğuna şüphe yok, ama bu alışkanlıklar uzaydan gelen ziyaretçiye kunduz ve çalıklarının alışkanlıklarından daha tuhaf gelmezdi.” Jared Diamond, *Üçüncü Şempanze İnsan Türünün Evrimi ve Geleceği*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2013, s. 11.

Avcılık-toplayıcılıkla geçimini sağlayan ilkel sürüler, insanlık öncesini oluşturur. Bu nedenle Morgan, Engels, Durkheim gibi isimler, bu aşamada yer alanları “sürü (horde)” olarak adlandırarak henüz bütünüyle insanlık aşamasına geçilemediğini belirtmek isterler. Bu dönem, tarih çağlarından Paleolitik (Eski Taş Çağı) döneme denk düşer ve yaklaşık olarak günümüzden önce (G.Ö.) 2 milyon yıl öncesinden 12 binli yıllara kadar devam eder.

Bu dönemde yaşayan ilkeller, bütün ihtiyaçlarını doğada hazır hâlde bulunan besin ve diğer maddeleri avlayarak ve toplayarak giderirler. Besin potansiyeli yüksek olan yerlerde avlanır ve besin yetersizliği ortaya çıktığında başka bir bölgeye göç ederler. Yerleşik hayata geçilemediği için ihtiyaç maddelerinin depolanması söz konusu değildir. Gezici yaşamı ve depolama imkânının olmayışı nedeniyle mülkiyetten söz edilemez. Mülkiyet olmadığı için sınıflaşma da yoktur. Emeğin verimliliği en alt düzeyde veya çıplak hâldedir. Her ne kadar M. Sahlins, avcı-toplayıcıların bolluk (affluent society)³⁹¹ içerisinde yaşadığını iddia etse de bilgi, sermaye ve örgütlenme gibi kaldıraçlardan yeterince faydalanamayan ilkel canlı, varlığını zorlukla sürdürebilmiştir.

İlkellerin hayvanlarla benzerlikleri sadece beslenme biçimiyle sınırlı değildir. Ortak yaşamları da büyük bir benzerlik içerisinde. Yaklaşık olarak 2 milyon yıl önce yaşamış olan Homo Habilis’in grup büyüklüğü 80 üye civarındayken şempanze gruplarında ise 60 üye bulunur.³⁹² İlkeller ise genellikle 20-60 kişilik takımlar hâlinde gezici olarak yaşarlar. Beslenme biçimleri, bu sürülerin belli bir sayı aralığında kalmasına yol açar. Yaklaşık 20 üyenin altına düşüklerinde diğer hayvanların saldırısı ve doğa koşullarının zorluğu karşısında kendi varlıklarını korumakta güçlük çekerler. Diğer yandan nüfusları 60 kişiyi aştığında ise beslenme sorunuyla karşılaşır.³⁹³

Bu dönemde ilkellerin örgütlenme biçimi takımdır. Takım üyeleri arasında kan bağı vardır, yani takımda esas olan kandaşlıktır. İlkel sürüde nüfus yoğunlaşması ve artı değer üretimi görülmediğinden kabile veya devlet gibi kurumsal yapılar ortaya çıkmaz. Sürünün yönetimi, profesyoneller tarafından yürütülmediği için tabakalaşmadan da söz edilemez.³⁹⁴

İlkel canlı, doğanın bir parçasıdır, doğadan ayrılmamıştır. Ona göre insan, hayvan, bitki veya cansız maddeler arasında bir ayrım yoktur, hepsi bir bütünün parçalarıdır. Dolayısıyla doğadan farklı olduğuna dair bir bilinçten söz edilemez.³⁹⁵ Bu nedenle hemcinslerini yeme alışkanlığı, yani yamyamlık, bu düzeyde yaşayan sürülerde görülür.³⁹⁶ Bu dönemin sonlarına doğru ortaya çıkan soyut düşünme çabası, animizm olarak kendini gösterir. Animizmdeki ruh anlayışının ortaya çıkması, doğadan farklılaşmayı sağlamamış, bu anlayış doğanın bütünlüğü içerisinde anlam kazanmıştır.³⁹⁷

Paleolitik dönem boyunca ilkel sürünün yapısı aynı kalmamış, özellikle son dönemlerde birtakım değişiklikler göstermiştir. G.Ö. 60-30 binli yıllarda mağara resimleri göze çarpar ki bu durum, ilkel canlının soyutlama becerisinin geliştiğini gösterir. Yine bazı bilim adamları Paleolitik dönemin son kısmını Mezolitik Çağ (G.Ö. 24.000-12.000) diye adlandırır ve bu dönemin sonlarında yerleşik hayata

³⁹¹ Marshal Sahlins, **Taş Devri Ekonomisi**, İstanbul: Bgst Yayınları, 2010, s. 14.

³⁹² Mithen, **Aklın Tarih Öncesi**, s. 123.

³⁹³ William McNeill, **Dünya Tarihi**, İstanbul: İmge Kitabevi, 2002, s. 27.

³⁹⁴ Kottak, **Antropoloji**, s. 264, 290.

³⁹⁵ Mithen, **Aklın Tarih Öncesi**, s. 57.

³⁹⁶ Cipolla, **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, s. 31.

³⁹⁷ Bronislaw Malinowski, **Büyük, Bilim ve Din**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1990, s. 7.

geçilmiştir. Doğu Akdeniz bölgesinde ortaya çıkan Natufian kültürü (M.Ö. 12.300-10.800), avcı-toplayıcı dönemin sonlarında yerleşik hayata geçildiğini gösterir.³⁹⁸

Kojin Karatani, üretimi değil mübadeleyi ölçü olarak aldığından asıl devrimi yerleşik hayata geçmekte görür ve bunu “Yerleşim Devrimi (The Sedentary Revolution)” olarak adlandırır. İnsan toplumlarındaki temel dönüşümün yerleşik hayattan kaynaklandığını iddia eder. Yerleşik hayata geçmekle besin stoklama imkânının oluştuğunu, bunun da mülkiyet olgusunu doğurduğunu, aynı zamanda insanların belirli bir yere bağlı kalmasının insanlar arasında hiyerarşik ilişkilerin ortaya çıkmasını sağlayarak sınıflaşmanın temellerini attığını öne sürer.³⁹⁹ Ancak Doğu Akdeniz şeridinde M.Ö. 12.300-10.800 tarihleri arasında ortaya çıkan Natufian kültüründe görülen “avcı-toplayıcı yerleşik hayat” örneği, nispeten kısa bir dönemi oluşturur. Üstelik daimî yerleşim ile üretim arasındaki ardışıklık ilişkisi kesin olarak tespit edilebilmiş değildir. Hangisinin önce geldiğine ilişkin farklı görüşler ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁰ Bununla birlikte yerleşik hayat, üretim olmadan baskın bir yaşam biçimi hâline gelemez. Bu nedenle yerleşik hayata geçmek önemli olmakla birlikte asıl devrim, üretimle gerçekleşmiştir.

4.1.2. Üretim Devrimi ve Kabile Üretim Sistemi (M.Ö. 10.000-3.500)

Hem insanlığı hem de tarihi başlatan gelişme, yaklaşık 12 bin yıl önce ortaya çıkan üretimdir. Bu dönemde tarım ve hayvancılığın başlamasıyla yaşanan dönüşüm, “Üretim Devrimi” olarak adlandırılabilir. Üretim Devrimi’yle dünya tarihinde uzun bir dönem kapanmış, yeni ve bambaşka bir dönem açılmıştır. Artık doğa, edilgin ve iradesiz bir biçimde akıp gitmek yerine dönüştürücü ve şekillendirici bir iradeyle karşılaşmıştır. Bu, iyisiyle ve kötüsüyle, insan iradesidir. Mevcut sosyal bilimlerin literatürü, arkeolojik sınıflamanın etkisi altında kalarak insanlığın başlangıcını belirleyen ve dünya tarihinde eşsiz bir dönüm noktası olan “Üretim Devrimi”ne hak ettiği yeri vermez. Üretim Devrimi, bazan “Tarım Devrimi” olarak adlandırılır, ancak bu bile gerçek değerini vermek anlamına gelmez. Çünkü sulama, sanayi veya bilgi gibi devrimlerden bir devrim konumuna düşürülür. Hâlbuki devrimlerden bir devrim değil, başlı başına biriciktir ve üretimle birlikte insanlığın ve tarihin de başlangıcını oluşturur. Üretim Devrimi ile Tarım Devrimi eş zamanlıdır ve bir madalyonun iki yüzü gibidir, ancak Üretim Devrimi, Tarım Devrimi’nden fazladır ve üst bir kategoriye oluşturur.

Üretim Devrimi’nin yaşandığı döneme Üretim Çağı denilebilir. Bu çağ, günümüzden 12 bin yıl önce başlar ve Mezopotamya’da ilk şehir devletlerinin ortaya çıkmaya başladığı döneme kadar yaklaşık 6.500 yıl sürer. Ancak farklı toplumlar arasında bu süre değişebilmiştir. Bu dönem, üretim sisteminin temel nitelikleri açısından bir bütünlük arz eder ve kendisinden sonra gelen dönemden ayrışır.

Üretimin önce tarımla mı yoksa hayvancılıkla mı başladığına ilişkin genel bir uzlaşmadan bahsedilemez. A. Smith ve K. Marx gibi klasikler önce hayvancılığın geliştiğini iddia ederler ancak Khazanov, tarımın hayvancılıktan önce ortaya çıkmış olması gerektiğini, çünkü hayvanları kışın besleyecek tahıl ve bitki stoku olmadan hayvancılığın yapılamayacağını öne sürer. Hangisinin önce başladığına dair kesin kanıtlar olmasa da her ikisinin birbirini beslediği ve desteklediği açıktır. Birinin başlaması, diğerkinin de devreye girmesini teşvik etmiş olmalıdır. Örneğin yerleşik hayata geçen Natufian kültüründe, yabani tahılların toplanması sonrasında geriye kalan anızları yemek için koyun ve keçiler, çevre alanlara toplanmıştır. Tarımın yapılması, hayvancılığı da teşvik etmiş ve kolaylaştırmıştır.

³⁹⁸ Mithen, *After the Ice*, s. 29.

³⁹⁹ Karatani, *The Structure of World History*, s. 35.

⁴⁰⁰ Graeme Barker, *The Agricultural Revolution in Prehistory*, New York: Oxford University Press, 2006, s. 398-399.

Zaten Tarım Devrimi'nin hemen öncesinde hayvancılığın gelişmesinin koşulları da oluşmaya başlamıştır.⁴⁰¹

Üretim Devrimi'ne yol açan temel etken⁴⁰², jeolojik sınıflamaya göre, yaklaşık 2 milyon yıl önce başlayan Buzul (Pleistosen) Çağı'nın günümüzden 12 bin yıl önce sona ermesi ve içinde bulunduğumuz Holosen Çağı'nın başlamasıdır. Buzul Çağı döneminde yeryüzünün yaklaşık yüzde 30'u buzullar altındadır ve atmosfer sıcaklığı yaklaşık 7 dereceye kadar daha düşüktür. 12 bin yıl önce sıcaklıkların artması, buzul tabakalarının kuzeye doğru kaymasına ve Merkezî Dünya'da kuraklığın artmasına yol açmıştır.⁴⁰³

Buzul Çağı'nın son bulmasıyla birlikte ortaya çıkan tarımsal üretim, Verimli Hilal diye adlandırılan bölgede başlamıştır. Altın veya Verimli Hilal, Doğu Akdeniz kıyı şeridini takip ederek Güneydoğu Anadolu üzerinden Zağros Dağları'nı izleyen ve Basra Körfezi'ne doğru uzanan bölgedir. Hilal'in güney kısmında bugünkü Suriye-Irak çölleri, kuzeyinde Doğu Anadolu Dağları, batısında Akdeniz, doğusunda ise Zağros Dağları yer alır.

Üretim; Mezopotamya veya Nil havzası gibi verimli nehir havzalarında değil, yeterli yağışın bulunduğu dağlar ile ovalar arasındaki sınır bölgelerinde gelişmiştir. Tarım Devrimi, dağ yamaçlarında yabani olarak yetişen bitkilerin taklit yoluyla ve koşulların zorlaması karşısında yağışlı bölgeler ile kurak alanlar arasındaki sınır bölgelerde yapay olarak üretilmiştir. Tarım Devrimi'nin nehir havzalarında M.Ö. 3500 yıllarında ortaya çıktığı düşünülmüş, ancak döneme ilişkin elde edilen bilgiler, bunun böyle olmadığını göstermiştir. Bilakis Üretim Devrimi ile nehir havzalarındaki sulamalı tarım veya Sulama Devrimi arasında uzun bir dönem olduğu anlaşılmıştır.⁴⁰⁴

Verimli Hilal, aynı zamanda ilk yerleşimlerin ortaya çıktığı bölgedir. Kalıcı yerleşimlerin ortaya çıkması, bölgede toplanabilecek zengin bir bitki örtüsünün ve kolaylıkla avlanabilecek çeşitli hayvan türlerinin varlığına bağlıdır. İlk yerleşimciler, Verimli Hilal'de yabani olarak yetişen buğday ve arpayı toplamış ve bunları stoklamıştır. Buzul Çağı'nın son bularak sıcaklığın artması ve yağmurların azalması, yabani bitkilerin yetişmesini azaltmış, ortaya çıkan besin problemini çözmek için besin üretimine geçmeyi teşvik etmiştir. Bununla birlikte nüfusun artması, dağ yamaçlarındaki çiftçilerin daha az elverişli sınır bölgelerine taşmasına yol açmıştır. Yabani bitkilerin yetersizliği, sınır bölgelerindeki insanları tarıma zorlamıştır. Üretim Devrimi'nin Verimli Hilal'de gelişmesinin bir nedeni de bu bölgenin, buğday ve arpa gibi tahıllara ve koyun, keçi, domuz, inek gibi evcilleştirilebilecek hayvanlara sahip olmasıdır.⁴⁰⁵

Üretime başlanması, insan hayatını bütünüyle değiştirmiştir. Üretim ve yerleşik hayatla birlikte mülkiyet olgusu ortaya çıkmıştır. Tarım yapılan arazilerin yanı sıra beslenen hayvanlar da mülkiyet konusu hâline gelmiştir. Mülkiyetin ortaya çıkması, bireyler arasında ekonomik farklılığı

⁴⁰¹ Anatoly Khazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015, s. 48.

⁴⁰² Toplamların farklı yollar izlemesi veya üretim sistemleri geliştirmesinin temel faktörlerinden birinin iklim de dâhil coğrafi koşullar olduğunu öne süren ve "coğrafya hipotezi" olarak da adlandırılan yaklaşım; İbn Haldun, Montesquieu, Fernand Braudel, Jared Diamond, William McNeill gibi pek çok isim tarafından şu veya bu ölçüde savunulmuştur. Daron Acemoğlu, bu teze karşı kurumsal yapıları ön plana çıkarmakla (Acemoğlu ve Robinson, **Why Nations Fail**, s. 48.) birlikte iki tez birbirinin karşısı değildir. Özellikle doğaya olan bağımlılığın daha güçlü olduğu sanayi öncesi toplumlarda coğrafi koşulların etkisinin daha büyük olacağı açıktır.

⁴⁰³ Mithen, **Aklın Tarih Öncesi**, s. 249.

⁴⁰⁴ Kottak, **Antropoloji**, s. 240.

⁴⁰⁵ Jared Diamond, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, (Çev. Ülker İnce), Ankara: Tübitak, 2010, s. 135.

doğurmuş ve bu durum toplumsal farklılaşmanın yolunu açmıştır. Bu farklılaşma, Üretim Çağı'nda "sınıflaşma" ve "tabakalaşma" boyutuna varmamış, "derece (rank)" düzeyinde kalmıştır.⁴⁰⁶

Üretim sayesinde beslenme imkânlarının gelişmesi, bir yandan nüfusun artmasına yol açmış, diğer yandan ortalama yaşam süresini artırmıştır. Üretimle birlikte yerleşik hayatın, hem mümkün hem de zorunlu hâle gelmesi, korunaklı yapıların hazırlanmasını gerekli kılmıştır. Bütün bunlar, nüfusun artmasını sağladığı gibi belli merkezlerde yoğunlaşmasını getirmiş ve böylece takım yapılarından daha büyük olan kabilelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Üretim Devrimi öncesinde dünya nüfusu yılda ortalama 5 kişi artarken devrimden sonra bu sayı 625'e ulaşmıştır. Bu devrimin başlarında 10 milyon civarında olduğu tahmin edilen dünya nüfusu, hızlı bir artış sürecine girmiştir.⁴⁰⁷

Bu dönemde emek aracı olarak taş, kemik veya tahtadan yapılmış basit baltalardan başka aletler geliştirilememiştir. Bakır madeninin kullanılarak aletler yapılması, Üretim Çağı'nın sonlarına doğru olacaktır. Arkeolojik sınıflandırmaya göre Bakır Çağı veya Kalkolitik Çağ, M.Ö. 5000-3000 yılları arasında yer alır. Bu dönemde bakır madeni kullanılarak daha sağlam aletler yapılabilmiştir. Madenlerin kullanılmaya başlanması, zanaatçılığı doğurduğu gibi ticaretin gelişmesini de desteklemiştir.

Yerleşik hayata geçilmesi, doğa koşullarının avcılık ve toplayıcılık için sağladığı imkânlarla ek olarak tarım ve hayvancılıkla elde edilen ürünlerle mümkün olmuştur. Bu koşulların bulunduğu yerlerde yerleşik bir tarım yapılabilmiştir. Ancak zengin doğa koşullarına ve verimli topraklara sahip olunmayan yerlerde bahçe tarımı veya göçebe tarımcılık hâkim biçim hâline gelmiştir. Bu dönemde toprağın ekime hazırlanmasında kullanılan temel araç çapadır ve sabanın icat edilerek hayvanın tarımda kullanılması ise ancak bir sonraki dönemde görülmüştür. Çapayla toprağın sadece yüzey kısmı eşilip kullanılabilirdiğinden toprak kısa sürede tükenmiştir. Çapayla yapılan tarımdan elde edilen verimlilik düşüktür veya kayda değer bir katma değer üretmez. İstisnai düzeyde verimli doğa koşullarına sahip bölgeler hariç, geçimin sağlanabilmesi için yeni ve verimli topraklar bulmak amacıyla göç etmek kaçınılmaz olmuş ve böylece göçebe tarımcılık veya bahçecilik doğmuştur.⁴⁰⁸

Üretim Çağı'nı kendinden önceki avcı-toplayıcı dönemden ayıran nitelik, toprağın üretim aracı olarak kullanılmaya başlanması, yani tarım yapılması olduğu gibi kendinden sonraki dönemden ayıran ise tarımın sulamaya değil yağmura dayalı olarak yapılmasıdır. Bu dönemde henüz sulama sistemleri geliştirilmemiştir ve bunun için Mezopotamya'daki gelişmelerin beklenmesi gerekecektir. Üretim Çağı aynı zamanda yağmur suyuna dayalı veya kuru tarım dönemidir.

Üretimin yağmura bağımlı olarak yapılmasının üretime yönelik birtakım sınırlayıcı boyutları bulunur. Yağmur, erozyona neden olur ve yağmurlu bölgelerden taşınan alüvyonlar, nehir vadilerinde veya deltalarda birikir. Bu ise yağmurlu alanlardaki toprak verimliliğinin düşük olmasına yol açar. Ayrıca yağmurun geniş alanlara yağması, tarımla uğraşan çiftçilerin yerleşim alanlarının yaygınlaşmasına neden olur ve böylece nüfusun belli bölgelerde yoğunlaşmasını engeller. Daha sonra görüleceği gibi Avrupa'da yağmur suyuyla beslenen tarımın yaygın olması, Avrupa tarihinin en önemli belirleyici unsurlarından biri olmuştur.

⁴⁰⁶ Morton H. Fried, **The Evolution of Political Society**, New York: Random House, 1967, s. 109.

⁴⁰⁷ Cohen, "Devletin Kökenleri", s. 57; Cameron, **A Concise Economic History of the World**, s. 23.

⁴⁰⁸ Kottak, **Antropoloji**, s. 276.

İlkel sürülerde örgütlenme yapısı takım düzeyindeyken üretim çağında hâkim örgütlenme biçimi kabile olmuştur. Kabileler de takımlar gibi soy grupları üzerinden örgütlenir ve kandaş bir yapıya sahiptir. Bu aşamada yönetimin profesyonelleşmesi, yöneten-yönetilen arasındaki kategorik ayrım, yetenek ve tecrübeye dayalı olarak ortaya çıkmış ve derecelenme belirlemiştir ancak söz konusu yönetim, devletin yaptırım gücüne sahip değildir. Elman R. Service, bu dönemin siyasal örgütlenme biçimini “ağalık (chiefdoms)” olarak adlandırır ve lider pozisyonunda öne çıkan ağalar, en fazla neler yapılması gerektiğini tavsiye olarak sunabilirler. Ağanın tavsiyesine uyulmadığında devletteki gibi zorlayıcı bir yaptırım uygulanamaz.⁴⁰⁹

Morton H. Fried, bu dönemin hiyerarşik örgütlenme yapısını derece (rank) olarak adlandırır ve daha sonraki tabakalı toplumdan ayırır. Dereceli toplumda (rank society) herhangi bir savunma veya saldırı anında kabilenin her bir üyesi savaşçı olarak ortaya çıkar. Bu dönemin çiftçi ve çobanları, aynı zamanda birer askerdir. Her bir üyenin ortak savunmaya katılması ve kabile üyelerinin birbiriyle doğrudan iletişim kurabilmesi, ortak kararların alınmasında her bir üyenin katılımını zorunlu kılar. Çünkü toplumsal iş bölümü henüz emekleme düzeyindedir. Bu nedenle kabilenin herhangi bir üyesinin üzerinde zor kullanma yetkisine sahip bir kurum bulunmaz.⁴¹⁰

Bu dönemde üretim birimi mikro düzeyde hane ve makro düzeyde kabiledir. Üretici kendi hesabına çalışan özgür bireylerdir ve emeğin özgürlüğünü sınırlandıracak kurumsal yapılar yaygın bir biçimde henüz ortaya çıkmamıştır. Emek sahibinin hürriyetinin ortadan kaldırılması, ağırlıkla çatışma veya yağma akınlarında esir alınmaktan kaynaklanmıştır.

Avcı-toplayıcı takımlardan farklı olarak bu dönemin kabile toplumlarında özel mülkiyet görülür. Özel mülkiyet sadece hayvanlarda değil toprakta da söz konusudur. Marx’a göre kabile toplumu toprağı “komünün mülkü sayar... Tek tek bireyler sadece bu komünün bir üyesi, bir uzvu olarak mülk sahibi gibi davranabilirler. ... Kabileye (komün ilk başta buna dönüşür) dayalı mülkiyetin temel şartı - kabile üyesi olmak”tır.⁴¹¹ Ancak Üretim Çağı’nda özel mülkiyetin olmadığı varsayılmasının temel nedeni, avcı-toplayıcı sürüler ile çiftçi ve çoban üreticilerin “ilkel” adı altında aynı kategoride değerlendirilmesi, aralarındaki farkın dikkate alınmamasıdır. Bir başka neden de Avrupa tecrübesi göz önünde bulundurularak Üretim Çağı’ndaki kabilelerin yerleşik değil göçebe tarımcılık yaptığının varsayılmasıdır. Göçebe tarımcılık yapan kabilelerde toprakta daimî mülkiyet ortaya çıkmamıştır, çünkü toprak üzerinde daimî bir yerleşim yoktur. Birkaç yıllık ekimden sonra terk edilecek bir toprağın daimî mülk edinilmesine gerek de yoktur. Kuşkusuz bu dönemde göçebe tarımcılık yapılmaktadır, ancak yerleşik tarımcılığın yapılmadığı iddia edilemez. Bu dönemdeki üretimin bütünüyle göçebe olarak yapıldığı iddiası, en azından Merkezî Dünya için, tarihî gerçeklerle uyusmamaktadır. Çünkü henüz üretime geçmeden bile yerleşik hayata geçildiğine yönelik kanıtlar vardır. Bu nedenle Üretim Çağı’nda özel mülkiyet vardır ve bu, komünün bir uzvu değildir.

Kabile üyesi olmak, özel mülkiyeti dışlamak anlamına gelmez. Bugün de özel mülk sahibi olmak, öncelikle belirli bir topluma ait olmaya bağlıdır. Örneğin bir yabancı, Türk vatandaşı olmadan veya özel bir izin almadan Türkiye’de mülk sahibi olamaz. Özel mülkiyetin varlığı, her halükârda toplum üyesi olmaya bağlıdır. Ancak bu, sadece komün, kabile veya ortaklaşa mülkiyetin olduğu anlamına gelmez. Söz konusu dönemde yerleşik hanenin kendi kullandığı toprağı özel mülk olarak

⁴⁰⁹ Elman R. Service, **Origins of the State and Civilization**, New York: WW Norton & Company Inc, 1975, s. 15, 76.

⁴¹⁰ Fried, **The Evolution of Political Society**, s. 119.

⁴¹¹ Marx, **Formen**, s. 10, 32.

sahiplenmesinin önünde durabilecek veya bunu engelleyebilecek bir kurumdan söz edilemez. Kabile dayanışması, kabile üyeleri üzerinde yasaklama getirebilecek düzeyde güçlenmemiştir. Kabile toplumunda hanelerin kullanımındaki topraklar özel mülkiyettedir, ancak buna rağmen ortak kullanıma ait olan otlak, orman, koru, bataklık gibi alanlarda ortaklaşa mülkiyet geçerlidir.

Kabile toplumunda özel mülkiyetin değil de komün mülkiyetinin geçerli olduğunun düşünülmesi, insanlık tarihinin komün mülkiyetinden özel mülkiyete doğru bir ilerleme kaydettiği inancına dayanır. Buna göre insanlık tarihi, özel mülkiyetin olmadığı, taşınır veya taşınmaz malların sürünün ortak kullanımına ait olduğu avcı-toplayıcı takımlardan başlayıp üretim araçlarının özel mülkiyette bulunduğu kapitalist topluma doğru ilerlemiştir. Kabile toplumu da avcı-toplayıcılardan hemen sonra geldiğine göre bu toplumda da özel mülkiyetin olmadığı varsayılır, aksi takdirde kapitalizmin biricikliği ortadan kalkacaktır. Hâlbuki insanlık tarihinde hâkim olan uygulama, bireysel olarak üretilenin bireye, toplulukça üretilenin de topluluğa ait olması veya onun mülkiyetinde bulunmasıdır ve aslolan özel mülkiyettir. Bu kuralı pek çok toplumda görmek mümkündür ve kamu mülkiyetine ilişkin uygulamaların nedenini başka bir yerde aramaya gerek yok, bunlar toplumun ortak çabasıyla elde edilen ve ortak ihtiyacı karşılayan mülklerdir.

Üretim Çağı'nda bireyler arasında alışverişi düzenleyecek piyasalardan söz edilemez. Kabilelerde bireyler arası ilişkiler, Karl Polanyi'nin ifadesiyle "karşılıklılık" esasına göre yürütülür.⁴¹² Bu esasın temeli, Marcel Mauss tarafından ifade edilen "armağan" kavramına dayanır.⁴¹³ Piyasaların gelişmediği bir dönemde insanların ihtiyaç duyduğu bir malı başkasından edinmesinin yolu, armağanlaşma olarak belirmiştir. Kişi, başkasına ait olan ancak kendisinin ihtiyaç duyduğu bir malı almak ister. Bunu zorla alamayacağı için önce bir armağan verir ve ardından, "Verilen armağan boş çevrilmez. Armağana, armağanla karşılık verilir" kuralını getirir. Böylece kendi ihtiyacını karşılamış ve bunun karşılığında da başkasının ihtiyaç duyduğu bir malı vermiş olur.⁴¹⁴

Tarım ve hayvancılığın baskın hâle geldiği, üretim biriminin hane ve üreticinin özgür olduğu, sosyal örgütlenmenin kabile düzeyinde geliştiği bu dönemi Engels, "barbarlık çağı" olarak adlandırır ve böylece medeniyet öncesine işaret eder. Kojin Karatani de "A mübadele tarzı" olarak ifade eder ve bu mübadele tarzının ayırt edici niteliğinin de karşılıklılık ilkesi olduğunu belirtir.

Bu dönemdeki üretim sistemi, Marshall Sahlins tarafından, "hane üretim tarzı (the domestic mode of production)" olarak tanımlanmıştır. Sahlins'e göre hem avcı-toplayıcı hem de besin üretimi döneminde geçerli olan hane üretim tarzı⁴¹⁵; esas olarak cinsiyet, basit teknoloji ve sınırlı üretim hedefleri ile belirginleşen az sayıdaki işgücüne dayanır. Hane üretim tarzı, geçime yöneliktir ve artı-ürün üretmez. Sahlins, bu toplumda ekonomik olanın aile sınırlarını aşmadığını, üretim ilişkilerinin de karı ile koca ve çocuklar arasındaki ilişkiyle sınırlı olduğunu, üretim kararlarının ailede ve aile için alındığını belirtir. Bu yaklaşım, üretimin temel birimi olan aileye odaklanır, ancak söz konusu dönemde üretim, sadece aile içinde gerçekleşen bir süreç değildir. Ailenin de içinde bulunduğu köy ve daha ötesinde kabile, kendi içinde bir sistem oluşturur. Sahlins de bunun farkındadır, çünkü üretimin sadece

⁴¹² Polanyi, **The Livelihood of Man**, s. 38-39.

⁴¹³ Burke, **Tarih ve Toplumsal Kuram**, s. 69.

⁴¹⁴ Marcel Mauss, **Hibe**, (Çev. Sadri Etem), İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1934, s. 59.

⁴¹⁵ Claude Meillassoux, Sahlins'in "hane üretim tarzı" kavramının tarım toplumları için geçerli görüldüğünü, fakat Sahlins'in bu kavramı avcı-toplayıcılar, balıkçılar ve pastoralistler için de kullanmasını kavramın bir zaafı olarak yorumlar. (Claude Meillassoux, **Maidens, Meal and Money, Capitalism and Domestic Community**, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, s. 7.)

hanede gerçekleştirilmediğini belirtir ve köy toplulukları ile soy gruplarının üretimdeki rolünden bahseder.⁴¹⁶

Sahlins'in yaklaşımının bir benzerini Chayanov'un "köylü hane çiftliği (peasant family labor farms)" kavramında bulmak mümkündür. Chayanov bu kavramı, kapitalizm öncesi Rus toplumuna yönelik yaptığı araştırmalarında ortaya koymakla birlikte köylü hane çiftliğinin bütün geleneksel tarım toplumları için de geçerli olduğu kanaatindedir. Chayanov'a göre köylü ekonomisi, aile emeğine dayanır ve bu tarzı belirleyen, nüfus yoğunluğu ile üretkenlik düzeyidir. Aile emeği ile sermayesinin bir üretim unsuru olarak bütünlük arz ettiğini ve belirli bir bölgede uzun yüzyıllar boyunca değişmeden kaldığını iddia eder.⁴¹⁷

Kabile, bu dönemin siyasi yapısını oluşturur ve üretimin sosyal bir unsurudur ve hanede gerçekleşen üretim üzerinde kabilenin belirli bir payı bulunur. Hanede üretilen ürün, öncelikle ve büyük kısmıyla sadece hanenin tüketiminde kullanılır. Küçük bir kısmı ise hane sahibinin rızasına dayanarak, karşılıklılık ilkesi çerçevesinde, "armağan" olarak kabile içerisinde değişime sokulur. Bu nedenle söz konusu dönemi ifade etmekte "kabile üretim sistemi" kullanılabilir. Çünkü üretimin mikro unsuru hane ise makro unsuru da kabiledir. Tarım ve hayvancılık bir tarla ve ahırda yapılabilir ama elde edilen ürünün değişime sokulması, kabile düzeyinde gerçekleşir. Ayrıca gerek doğal afetler karşısında dayanışma gerekse diğer kabilelerin saldırısı üzerine üretimin güvenliğinin sağlanması, yine kabile düzeyinde gerçekleştirilir.

Kabile üretim sisteminin egemen olduğu yaklaşık 6 bin 500 yıl boyunca insanlar köylerde yaşamış, temel üretim aracı olarak yağmur suyuyla beslenen toprağı ve evcil hayvanları kullanmış ve kabile düzeyinde örgütlenmiştir. Bu dönemde temel üretici birim mikro düzeyde hane olmuştur. Üretilen ürünün büyük kısmı hanede tüketilmiş, küçük bir kısmı da karşılıklılık ilkesi çerçevesinde kabile içerisinde diğer hanelere dağıtılmıştır.

4.1.3. Sulama Devrimi ve Vergi Üretim Sistemi (M.Ö. 3500-550)

Üretim Devrimi'nden sonraki en önemli tarihî dönüşüm, M.Ö. 3500 yıllarında Mezopotamya'da yaşanmıştır. Sanayi Devrimi'yle karşılaştırılabilecek önemdeki bu değişim, toplumsal hayatta pek çok yeniliğin görülmesine yol açmıştır. Hâkim literatür tarafından yeterince değerlendirilemeyen bu dönemdeki devrimi ve bunun sonuçlarını ele almadan önce insanlık tarihinin genel bir panoramasını göz önünde bulundurmak, söz konusu değişimin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

4.1.3.1. Devlet Çağı ve Örgütlenme Aşamaları

Bu dönemde yaşanan dönüşüm, farklı nitelikleriyle ön plana çıkarılmakla birlikte bu nitelikler arasında devlet denilen oluşumun önemli bir yeri vardır ve bu dönem, Devlet Çağı diye adlandırılabilir. Devlet Çağı, M.Ö. 3500 yıllarında Mezopotamya'da başlayıp rakabe üretim sisteminin ortaya çıktığı M.Ö. 500'lü yıllara kadar olan dönemdir. G. Childe, bu dönemin başlangıcını "Şehir Devrimi" olarak adlandırmıştır.⁴¹⁸ Bu dönemde şehir, devlet, sulamalı tarım, yazı, rakam, para, tunç, saban gibi pek çok yenilik ortaya çıkmış, toplumsal ilişkiler dikey bir derinlik kazanmıştır. İnsanlık tarihindeki en üretken dönemlerden biri olan bu çağın, şehir değil de devlet üzerinden tanımlanmasının nedeni, bir yandan elde

⁴¹⁶ Sahlins, *Taş Devri Ekonomisi*, s. 50.

⁴¹⁷ Alexander Chayanov, *The Theory of the Peasant Economy*, Illinois; AEA, 1966, s. 39-42.

⁴¹⁸ Gordon Childe, "The Urban Revolution", *The Town Planning Review*, Vol. 21, No. 1, April 1950.

edilen üründe devletin rolünün olması, diğer yandan da devletin üründen bir pay alarak ürünün bölüşümünü radikal düzeyde değiştirmesidir.

Ancak devlet öncesinde farklı örgütlenme biçimleri de görülmüştür. Elman Service, insanlık tarihinde görülen örgütlenme biçimlerini takım, kabile, şeflik ve devlet olarak adlandırır. Takım, avcı-toplayıcı sürülerde geçerliken kabile, üretim çağındaki örgütlenme biçimini ifade eder. Kabile aşamasından sonra şeflik ortaya çıkar ve şeflikte daimî bir bürokrasi oluşmaya başlamıştır. Belirli bir bürokrasinin oluşmasına karşın takım ve kabileden olduğu gibi şeflikte de otoritenin yaptırım gücü sınırlıdır. En son aşamada ise şehirlerin gelişmesiyle birlikte devlet denilen ve insanlar üzerinde zor kullanma yetkisine sahip olan bir örgütlenme biçimi görülür.⁴¹⁹

Politik yapılanmaya ilişkin bir başka sınıflandırma da Morton H. Fried'dan gelmiştir. Service'in sınıflandırmasına paralel biçimde Fried da toplumları eşitlikçi, dereceli, katmanlı ve devletli olarak dörde ayırır. Service'in takım olarak adlandırdığı avcı-toplayıcı toplumları Fried, eşitlikçi diye tanımlamıştır. Service'in kabile toplumunu Fried dereceli toplum olarak adlandırmış, şeflik karşılığı olarak da katmanlı toplumları önermiştir. En son aşamada ise devlet ortaya çıkmıştır.⁴²⁰

Service ve Fried'ın sınıflandırması belirli bir düzeyde açıklayıcı olmakla birlikte farklı bir sınıflandırma da yapılabilir. Bu iki isimden faydalanarak insanlık tarihindeki siyasi örgütlenme biçimlerinin muhtarlık, ağalık, beylik, sultanlık (hakanlık), padişahlık (şehinşahlık) ve dünya sistemi aşamalarını izlediği söylenebilir. Service ve Fried, avcı-toplayıcı sürüleri de sıralamaya katmasına rağmen, daha önce açıklanan gerekçelerle, bu dönem dışarıda bırakılmıştır.

İnsanlık tarihindeki ilk aşamayı ifade eden muhtarlık; küçük bir nüfusa dayalı yerleşim birimine, eşitlikçi bir örgütlenmeye, çapa tarımına, temel üretim araçlarının taş, toprak, ağaç ve kemikten olmasına, değişimin takas usulüyle yapılmasına dayanır. Bu dönemde temel yerleşim birimi köydür ve bin kişiye kadar olan yerleşim yerleri köy olarak kabul edilebilir. Bu dönem, üretimin başladığı M.Ö. 10 binli yıllardan bakır madeninin kullanılmaya başlandığı M.Ö. 5 binli yıllara kadar sürer.

Üretim Çağı'nda en geniş sosyal örgütlenme, köy düzeyinde olmuştur, ancak bu dönemin sonlarında "ağalık" diye adlandırılacak olan, muhtarlık ve beylik arasında yer alan ayrı bir örgütlenme biçimi ortaya çıkmıştır. Bakır madeninin kullanılmaya başlanması, madencilikğin yanı sıra ticareti geliştirmiş ve böylece köyler daha da büyüyerek belirleyici yerleşim birimleri kasabalar (ilçeler) olmuştur. Bin ile beş bin kişilik yerleşim yerleri kasaba olarak kabul edilebilir. Nüfusun artmaya başlaması, zanaatçılığın ortaya çıkması, toplum içerisinde farklılaşmaya yol açarak görece eşitlikçi bir toplumdan dereceli bir topluma geçişi sağlamıştır. Bu dönem M.Ö. 5 binli yıllardan başlayarak "Sulama Devrimi"nin gerçekleştiği M.Ö. 3500 yıllarına kadar sürmüştür. Ağalıkta daimî yönetim makamları ve görevliler bulunur ancak ağalığın yaptırım gücü yine de sınırlıdır. Muhtarlıkta olduğu gibi ağalıkta da akrabalık ilişkisi geçerlidir ve ağalığın yönetimi soy üzerinden işler.

Üçüncü aşama ise beyliktir ve şehir aşamasına denk düşer. Kasabadan büyük olmakla birlikte 50 bin kişiye kadar olan yerleşim yerleri şehir olarak kabul edilebilir. Şehir devletin başındaki kişi genellikle kral olarak isimlendirilmiştir ancak bunu bey olarak adlandırmak daha doğru olacaktır. Bu dönem, Mezopotamya'nın nehir vadilerinde tarımın sulamaya dayalı olarak yapılmasıyla M.Ö. 3500'lü

⁴¹⁹ Service, *Origins of the State and Civilization*, s. 16.

⁴²⁰ Fried, *The Evolution of Political Society*, s. X-XI.

yıllarda başlamış ve yaklaşık bin yıl sürmüştür. Mısır'da 3. binyılın ilk yarısında, Mezopotamya'da ise ikinci yarısında son bularak yerini sultanlığa bırakmıştır.

Sulama Devrimi'ne ek olarak bu dönemde saban icat edilmiş, toprağın sürülmesinde öküz, inek gibi hayvanlardan faydalanılmış ve böylece üretim verimliliğinde önemli bir sıçrama yaşanmıştır. Özellikle Akadlar döneminde farklı malların değişim değerlerini belirleyebilmek için değerli madenlerin kullanıldığı ve standart ölçülerde üretilen paranın icadı,⁴²¹ ticareti canlandırmıştır. Şehir devletleri veya beylik ile ülke, ulus veya dünya devletleri arasında yapısal bir fark olduğu gibi şehrin yöneticisi ile ülke, ulus veya dünya devletlerinin yöneticisi arasında da belirgin bir fark bulunur. Beylik, mekânsal tekliğe veya tek bir şehre dayanırken devlette birden çok şehir ve duruma göre farklı kimliklere sahip topluluklar bir arada bulunur. Beyliği (devleti) muhtarlık veya ağalıktan ayıran ise, Weber'e göre, şiddet kullanma tekeline sahip olmasıdır.⁴²² Beylikten önceki siyasi yapıların zorlayıcı bir yaptırım gücü olmamıştır, ancak beylik "en üst otorite" olarak toplumsal hayatın idamesi için bireyi zorlayabilmiş, ona birtakım yükümlülükler getirebilmiştir.

Bir sonraki aşama ise sultanlıktır ve buradaki temel örgütlenme mekânı tekillikten (bir şehir olmaktan) çıkmış, farklı yerleşim birimlerini kapsayan üst bir çatı olarak millet veya ülke olmuştur. Ülke, farklı şehirleri kapsamakla birlikte aynı veya benzer kimlikteki insan topluluklarını içermiştir. Birçok şehri içinde barındıran ülkenin kaçınılmaz olarak bir başşehir ortaya çıkmıştır ve bunun nüfusunun 50 binin üstünde olduğu kabul edilebilir.

İlk kez antik Perslerle dünya tarihinde görülen aşama ise padişahlık veya şehinşahlıktır.⁴²³ Bu aşama, devletten dünya devletine geçişi ifade etmektedir. Padişahlığın sultanlıktan veya dünya devletinin devletten temel farkı, birbirinden farklı dinî, etnik ve sosyal yapıdaki toplumları içermesi ve küreselci bir perspektife sahip olmasıdır. Etnik veya dinî tekiliği aşmış idealist bir birliğe sahip olan bu toplum, ümmet olarak adlandırılabilir. Padişahlık, bu yönüyle sömürü sistemlerindeki imparatorluğa benzese de aralarında kategorik bir fark vardır. Padişahlık üretim sistemlerinin, imparatorluk ise sömürü sistemlerinin siyasallaşma biçimidir. Padişahlık, tarihte ilk kez Akamenid hanedanlığı döneminde antik Persler sayesinde M.Ö. 6. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Osmanlı ise İstanbul'un fethi sonrasında bir dünya devleti veya padişahlık hâline gelmiştir.

Son aşama ise bütün insanlığı kapsayan dünya sistemidir. Kapitalizmle beraber ortaya çıkan bu model, hegemonist dönemde de varlığını sürdürmektedir. Bugün itibarıyla ulus devletler egemen siyasi model gibi görünseler de gerçekte belirleyici olan yapı, toplumsal düzeyde insanlık, siyasi düzeyde de dünya sistemidir. Küreselleşme sonucunda ekonomik, kültürel, sosyal, hukuki, siyasi pek

⁴²¹ Batılı literatürde paranın M.Ö. 7. yüzyılda Lidyalılar tarafından icat edildiği yaygın bir kabul görmüştür. (Weber, **General Economic History**, s. 241) Hâlbuki "Akadlar zamanından itibaren (M.Ö. 2700 tarihlerine doğru), 8,41 gram ağırlığında halka veya külçe halinde gümüş parçaları mıkas olarak kullanılmaya başlanmıştır. 'Şekel' denilen bu gümüş birim, 180 arpa tanesine tekabül ediyordu." (M. Şemseddin Günlaltay, **İran Tarihi**, C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987. s. 281)

⁴²² Heywood, **Siyaset Teorisine Giriş**, s. 93.

⁴²³ Sözlükte padişah (büyük şah) ile şehinşah (şahlar şahı) arasında anlam farkı (İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul: Kubbealtı, 2010, s. 972, 1160) bulunsa da burada aynı anlamda kullanılmıştır. Ayrıca "Pehlevicede pād, ulu, büyük anlamında terimlerin başında gelir (pād-man, batman gibi). Pād-şâh unvanıyla eşanlamda şahlar şahı demek olan şehinşâh unvanını Osmanlı hükümdarları nâdiren kullanmışlardır." Bkz. Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye**, C. 2, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 65.

çok alanda ulusal sınırlar aşılmış, bütün insanlığı kapsayan bir sistem, ulusal sınırları her geçen yıl belirsizleştirmiştir.⁴²⁴

4.1.3.2. Vergi Üretim Sistemi

İnsanlık tarihini kuşbakışı ele alan bu özetlemeden sonra kalınan yerden devam edilerek vergi üretim sisteminin nitelikleri üzerinde durulabilir. İnsanlık tarihinde devrimsel nitelikteki gelişme, Merkezî Dünya'nın nehir boyu havzalarında sulamalı tarıma geçilmesiyle olmuştur. Mezopotamya, Nil, İndüs ve Maveraünnehir havzalarında suyun akışı, kanallar aracılığıyla kontrol altına alınmış ve tarımsal üretim için yönlendirilmiştir. Bu değişiklik, "Sulama Devrimi" olarak adlandırılabilir kadar önemlidir, çünkü bundan önceki yaklaşık 6500 yıllık bir dönemin kapanmasına ve yeni bir dönemin açılmasına neden olmuştur. Bu dönem, hâkim literatürde barbarlığın sonu ve medeniyetin başlangıcı olarak kabul edilir. Bu değişikliğe yol açan ise toprak üzerinde tarım yapılması değil, tarımın kontrollü sulamayla yapılması veya tarım üretimine suyun da dâhil edilmesidir. Bu nedenle M.Ö. 3500'lü yıllardan itibaren ortaya çıkan medeni gelişmenin temelinde su vardır. Su, topraktan ayrı bir üretim aracı olarak belirlenmediği için söz konusu gelişmeleri açıklamakta zorlanılmıştır.

Üretim aracı olarak toprağa dikkat çekilir fakat toprak kadar önemli olan bir başka araç da suyun kullanımıdır. Çünkü su olmadan toprak bir üretim aracı olma niteliğine çoğunlukla kavuşamaz veya yeterli verimlilikte olmaz. Su yoksa üretim de yeterince gelişemeyeceği için su ve suyun elde edilme biçimi, en az toprak kadar önemlidir. Mezopotamya'da M.Ö. 3.500'lü yıllarda sulamalı tarıma kadar geçen sürede suyun temin edilme biçimi yağmur olacaktır. Zaten üretim, yağmur alan bölgelerin sınırında başlamıştır. Toprak ve hatta verimli toprak pek çok bölgede bulunur ancak suyun kullanılamaması nedeniyle M.Ö. 3.500 yılına kadar verimli topraklarda üretim yapılamamıştır. Örneğin nehir havzalarının alüvyonlu ovaları kadar verimli alanlar hiçbir yerde bulunmamasına karşın binlerce yıl boyunca buralarda üretim gerçekleştirilememiştir. Öyleyse toprağın yanı sıra su da temel bir üretim aracıdır ve toprağın niteliği gibi suyun temin edilme biçimi de ekonomik sistemi doğrudan etkilemektedir.

Sulama Devrimi'ni gerçekleştiren ve Mezopotamya'da yaşayan Sümerler; Türkçe, Macarca ve Fince gibi bitişimli veya sondan eklemeli bir dile sahiptir ve Samilerin meskûn olduğu Güney Mezopotamya'ya muhtemelen Kafkasya üzerinden gelmiştir. Mezopotamya havzasında yer alan Fırat ve Dicle nehirleri, yılın belirli bir döneminde taşkına uğramış ve nehir havzası alüvyonla kaplanmıştır. Alüvyonlu toprakların verimliliği olağanüstü düzeyde yüksektir ancak bundan faydalanabilmek için sıklıkla tekrarlanan su baskınlarının kontrol altına alınması ve bataklıkların kurutulması gerekmiştir. Günümüzden yaklaşık 5 bin 500 yıl önce kanallar açılarak su baskınları kontrol altına alınmaya ve drenaj işlemleriyle bataklıklar kurutulmaya başlanmıştır. Böylece olağanüstü bir verimlilik ve değer üretimi ortaya çıkmıştır.

Önceki sayfalarda tarımsal üretimin Bereketli Hilal'de yer alan dağ yamaçlarında yabani olarak yetişen bitkilerin dağlık ve ovalık bölgeler arasındaki sınır kesimlerinde taklit yoluyla başladığı belirtilmişti. Sınır bölgelerinde tarımın toprağı kısa sürede tüketmesi, çiftçilerin yeni toprak arayışıyla başka bölgelere göç etmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra göçebe kabilelerin saldırı ve yağma akınları da üretici toplulukların daha güvenli bölgeler aramasına yol açmıştır. Bunun sonucunda çiftçi

⁴²⁴ Özellikle 2020 yılında dünya üzerinde neredeyse yayılmadık bir ülke bırakmayan Covid-19 salgını ve bu salgına karşı alınan önlemler, tek bir dünya sistemi içerisinde yaşadığımızı göstermiştir.

topluluklar, üretim bilgileriyle beraber nehir vadilerine göç etmek zorunda kalmıştır. Bereketli Hilal'e en yakın bölge Mezopotamya olduğu için sulamalı tarım ilk önce burada ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'yı Nil, İndüs, Maveraünnehir vadileri izlemiş, yakın bir zaman sonra da Ganj, Sarı Irmak ve Yangtze nehir vadilerinde de sulamalı tarıma geçilmiştir.⁴²⁵

Yazının icadı nedeniyle medeniyetin başlangıcı olarak kabul edilen Antik Mezopotamya'nın önemi, bu zamana kadar varsayıldığı gibi tarımdan değil, sulama kanallarından kaynaklanır. Çünkü tarım, Sulama Devrimi'nden yaklaşık 6500 yıl önce yapılmaya başlamıştır ve o zamana kadar Mezopotamya da dâhil dünyanın pek çok bölgesine yayılmıştır. Mezopotamya'nın katkısı, tarım değil, tarımın sulama kanallarıyla yapılması ve böylece nehir vadilerinin verimliliklerinden faydalanılmasıdır.

Sulamalı tarımla birlikte yaşanan verimlilik artışı anlaşılmadan Merkezî Dünya'nın tarihi gelişimi anlaşılamayacağı gibi, yağmur suyuna dayalı veya kuru tarım yapılan ve bu nedenle benzeri bir verimlilik artışı yakalayamayan Avrupa'nın tarihi de kavranamaz. Her iki dünyanın ayrı rotalar izlemesinde toprağın verimliliği ile birlikte toprak-su bileşimi belirleyici bir rol oynamıştır.

Bu dönemde Mezopotamya'daki verimlilikle ilgili olarak G. Childe, "toprak öylesine verimliydi ki, bire yüz almak olanağı vardı. Gerçekten, İÖ 2500'lere ait belgeler, bir arpa tarlasından alınan ortalama ürünün ekilen tohumun seksen altı katı olduğuna işaret eder"⁴²⁶ diye ifade etmiştir. Heaton'a göre "Mezopotamya'ya ilişkin bir kısım kayıtlardan anlaşıldığına göre, buğday tarlalarından alınan ürün eski döneme nazaran sekiz katına ulaşmıştır."⁴²⁷

Verimlilik artışı sonucunda geçimin ötesinde bir değer üretilmiş ve böylece bir kısım emek sahibinin besin üretiminden ayrılıp zanaat ve bürokrasi gibi alanlarda istihdam edilmesinin imkânı doğmuştur. Bir yandan üretim artışının sağladığı geçim imkânlarının bolluğu, diğer yandan bu zenginliğin oluşturduğu cazibenin teşvik ettiği göç sayesinde nehir havzalarında nüfus artışı meydana gelmiş ve bunun sonucunda şehirler ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk şehirler, bir Sümer şehri olan Uruk ile Elam devletine başkentlik yapacak olan Susa olmuştur. Günümüzden yaklaşık 5 bin yıl önce Sümer'in en büyük şehri olan Uruk'un nüfusu 50 bine ulaşmıştır. Artık belirleyici sosyal-siyasal örgütlenme ağı, ağılık olmaktan çıkmış, şehir ve devlet aşamasına varmıştır.⁴²⁸

Bu dönem, aynı zamanda arkeolojik sınıflamada Tunç Çağı (M.Ö. 3000-1200) olarak da adlandırılır. Bakır ve kalayın karışımıyla elde edilen tunç, çok daha dayanıklı bir metalin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak tuncun üretilmesi için bakır ve kalayın bir araya getirilmesi ve karmaşık bir işlemler sürecinden geçirilmesi gerekmiştir. Bu ise ayrı bir zanaat tekniğinin öğrenilmesini zorunlu kılmış ve böylece sanayinin gelişimini hızlandırmıştır. Verimli nehir havzalarında bu madenler bulunmuyordu ve bunların başka bölgelerden getirilmesi, sistematik bir ticaret ağının doğmasını sağlamıştır.⁴²⁹

Mezopotamya'da yoğun nüfuslu şehirlerin varlığı, bir bürokrasinin ve siyasi organların oluşumunu zorunlu kılmıştır. Şehir düzeyindeki bir nüfus birikimi, bürokratik organizasyon ve toplumun kararlara katılımını içeren siyasi organlar olmadan varlığını sürdüremez. Bu nedenle Childe,

⁴²⁵ McNeill, **Dünya Tarihi**, s. 20.

⁴²⁶ Gordon Childe, **Tarihte Neler Oldu**, (Çev. Alâeddin Şenel ve Mete Tunçay), İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2009, s. 106.

⁴²⁷ Herbert Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, C. 1, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğmuş), Ankara: Teori Yayınları, 1985, s. 12.

⁴²⁸ Mann, **İktidarın Tarihi**, C. 1, s. 121.

⁴²⁹ Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, s. 14.

Mezopotamya’da bir “şehir devrimi” yaşandığını söylerken aynı zamanda devletin ortaya çıkışından bahseder. Childe, şehir devriminin varlığını on maddeyle gerekçelendirir ve bunlar arasında vergi toplanması, kamu binalarının yapılması, yönetici sınıfın ortaya çıkması gibi devlet olmaya ilişkin unsurlar da yer alır. Bu nedenle şehir ile devlet, bir madalyonun iki yüzü gibidir.⁴³⁰

Bugün Batı’da Senato (Lordlar Kamarası) ve Temsilciler Meclisi (Avam Kamarası) olarak varlığını sürdüren siyasi kurumlar, ilk olarak Antik Mezopotamya’da “Halk Meclisi” ve “İhtiyarlar Meclisi” olarak belirmiş, oradan Fenike ve Kartaca üzerinden Antik Yunan’a ve Roma’ya geçmiştir. Mezopotamya şehir devletlerinde Halk Meclisi’ne toplumun savaşı her üyesi katılabilirken İhtiyarlar Meclisi’ne sadece nüfuzlu, etkin ve tecrübeli kişiler üye olabilmıştır. Muhtarlık ve ağalık dönemindeki muhtar veya ağanın yerini şehir devletinde bey almaya başlamıştır. Böylece şehir devletinin üç temel organı olarak Beylik, İhtiyarlar Meclisi ve Halk Meclisi ortaya çıkmıştır.⁴³¹

M.Ö. 3. binyılda Sümer şehir devletlerinden Uruk’ta bu kurumsal yapı, Kış şehrinin saldırı tehdidi altında işletilmiştir. Uruk Beyi Urukagina, söz konusu tehdit karşısında savaşılmasından yanadır ancak karar için İhtiyarlar Meclisi’ne başvurduğunda olumsuz bir cevap almış, kendisinden barış antlaşması yapılması istenmiştir. Urukagina, durumu savaşı çiftçilerin yer aldığı Halk Meclisi’ne iletmiş ve oradan beklediği desteği bulmuştur. Urukagina, ancak Halk Meclisi’nin kararıyla Kış devletinin saldırısına askerî bir cevap verebilmiştir.⁴³²

“Şehir devleti” veya “erken devlet” ile “devlet” arasında ayırım yapmak gerekir ve devlet, pek çok şehri içinde barındıran daha büyük bir yapıdır. Devleti, şehir devletinden ayıran en önemli farklardan biri, şehir devletinin coğrafi kapsam ve nüfusunun sınırlı olmasıdır. Bu sınırlılık, siyasal katılıma imkân sağladığı gibi katılımcı siyasi kurumların oluşumunu da kaçınılmaz kılar. Ancak tek bir şehirden değil de çok sayıda şehirden oluştuğunda devletin sahip olduğu coğrafi genişlik ve nüfus büyüklüğü, zamanın teknolojik koşulları nedeniyle, doğrudan siyasal katılıma imkân vermediği gibi katılımcı siyasi organların oluşumunu da engeller. Bu durum sadece Merkezî Dünya’da değil, Antik Yunan’da da geçerlidir. Büyük İskender’in Yunan şehir devletlerinin bağımsızlığına son vermesi, Yunan’daki katılımcı kurumların modern döneme kadar ortadan kalkmasına yol açmıştır. Devlet ile katılımcı siyaset arasındaki bu kopukluk, ancak modern dönemde iletişim ve ulaşım imkânlarının gelişmesiyle ortadan kaldırılabilmiştir. Söz konusu dönemde bu kopukluk, ideolojiyle giderilmeye çalışılmıştır. Devlet ile toplum arasındaki bağı, ideoloji sağlamıştır. Merkezî Dünya’da devlet geleneğinin köklü olması, ideolojinin de güçlü ve köklü olmasına yol açmıştır.

Daimi bir bürokrasiye sahip olan, finansmanını vergiyle sağlayan, şiddet kullanma tekeli üzerine alan, toplumdaki diğer güç odaklarının üzerinde en üst otorite olan, dış güvenlik ve iç asayiş sağlamanın yanı sıra sulama kanalları açma gibi altyapı hizmetlerini sunan ve toplumdaki bireyler arasındaki ilişkileri hukuk sistemiyle düzenleyen bir kuruluş olarak devlet, dünya tarihinde ilk kez Mısır’da ortaya çıkmıştır.⁴³³ İlk şehir devletleri M.Ö. 3500 yıllarında Mezopotamya’da ortaya çıkmakla birlikte içinde pek çok şehri barındıran bir devlet, M.Ö. 2800 yıllarında Mısır’da gelişmiştir. Devletin

⁴³⁰ Childe, “The Urban Revolution”, s. 11-13.

⁴³¹ Thorkild Jacobsen, “Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. II, July 1943, No: 3, s. 160.

⁴³² Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, (Çev. Hamide Koyukan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002, s. 52-56; Jack Goody, *Tarih Hırsızlığı*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012, s. 64.

⁴³³ Childe, “The Urban Revolution”, s. 8.

Mezopotamya’da ortaya çıkması ise M.Ö. 2300 yıllarında Akad Devleti’nin kurucusu Büyük Sargon eliyle olmuştur. Sümerlerin aksine Sami kökenli Sargon, bütün Mezopotamya şehirlerini egemenliği altına aldığı gibi Elam ve Doğu Akdeniz sahillerini de ele geçirmiştir. Şehir devletinin yerine devletin geçmesi, şehir devletleri arasındaki savaşlara önemli ölçüde son verdiği gibi Halk Meclisi ve İhtiyarlar Meclisi gibi katılımcı kurumların ortadan kalkmasına da yol açmıştır.⁴³⁴

Kabile örgütlenmesinde insanların temel haklarını kısıtlayacak, özgürlüklerini ortadan kaldıracak bir otorite yoktu. Kabile toplumunun özgürlük ortamı, devlet aşamasında da bir dereceye kadar sürdürülmüş, ancak bu dönemdeki sosyal ilişkilerin derinliği artmış ve dolayısıyla toplumsal bağımlılık da giderek büyümüştür. Örneğin üretici, gelirinin bir kısmını vergi olarak ödemek zorunda kalmış ve toplumsal hayatta nasıl davranacağını, çıkan bir anlaşmazlığın nasıl çözüleceğini emreden bir hukuk sistemine bağlı olmuştur.

Köylünün işlediği toprağın ve beslediği hayvanların özel mülkiyette olması, Üretim Devrimi’nin başlangıcından beri yaygın bir uygulama olmuştur. Bu uygulama, nehir havzalarında gelişen devlet döneminde de geçerliliğini korumuştur. Sümer şehir devletlerinde hâkim mülkiyet biçimi, özel mülkiyet olarak devam etmiştir. Bu dönemde çiftçiler kendi arazilerinin sahibi olmuş ve toprağı kendi adlarına işlemiştir. Bir köylünün elinde ortalama olarak 3,5 ile 11 dönüm arazi bulunmuştur.⁴³⁵ Osmanlı döneminde bir timar çiftliğinin ortalama 60-150 dönüm arasında olduğu göz önünde bulundurulursa Mezopotamya’daki çiftliklerin oldukça küçük olduğu düşünülebilir. Ancak Mezopotamya’da arazinin nadasa bırakılmayıp her sene ürün verdiği ve hatta senede iki defa ürün alınabildiği, üstelik işlenen toprağın olağanüstü bir verimliliğe sahip olduğu dikkate alınırsa bu arazi miktarının yeterli olduğu düşünülebilir.

Kamu giderlerini karşılamak için tahsis edilen topraklar, toplam arazinin küçük bir kısmını meydana getirmiş ve geri kalan araziler hür çiftçilerin mülkiyetinde olmuştur. Toplum içerisinde büyük mülk sahipleri de yer almıştır ama fakir halk tabakasının bile kendine ait arazileri, evleri, bahçeleri, hayvanları her zaman olmuştur. Bu dönemde yerel ticaretin yanı sıra şehirler ve ülkeler arası ticaret de gelişmiştir ve bu ticaret ağırlıkla özel tacirlerin kontrolünde olmuştur. Özellikle şehirler arası ticarete büyük sermaye birikimleri ortaya çıkmıştır.⁴³⁶

Yakın zamanlara kadar bütün topraklara sahip olan ve her türlü ekonomik faaliyeti mutlak kontrolü altında tutan totaliter ve teolojik bir Sümer devletinin olduğu varsayılmıştır⁴³⁷, ancak son dönemdeki araştırmaların bulguları sonucunda devletin bir kısım topraklara sahip olmakla birlikte özel mülkiyetin yaygın olduğu ve bu dönemde kural hâline geldiği anlaşılmıştır. Antik Sümer şehirlerinden olan Lagaş’tan çıkan ve çivi yazısıyla yazılmış tabletler, çiftçilerin sadece ürünleri değil; ev, arazi gibi gayrimenkuller de dâhil olmak üzere her türlü metayı alıp satabildiğini göstermiştir. Özel mülkiyet o kadar güçlü bir kurum hâline gelmiştir ki deşifre edilen belgeler arasında Lagaş beylerinden Enhegal’in parasını ödeyerek arazi satın aldığını gösteren bir belgeye rastlanmıştır. Üstelik bu, tek belge de değildir ve başka pek çok belgede bey veya hanedan üyelerinin bedelini ödeyerek çeşitli gayrimenkuller aldıklarını ortaya koymuştur. Arkeolojik buluntular ve çivi yazısının deşifre edilmesinin neticesinde

⁴³⁴ Kramer, **Tarih Sümer’de Başlar**, s. 52.

⁴³⁵ Childe, **Tarihte Neler Oldu**, s. 114.

⁴³⁶ Samuel Noah Kramer, **Sümerler**, (Çev. Özcan Buze), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002, s. 105-106.

⁴³⁷ Batı merkezci hâkim anlatı bu yönde olmakla birlikte bir örnek olarak bkz. Cameron, **A Concise Economic History of the World**, s. 30.

elde edilen bu örnekler, sadece özel mülkiyet kurumunun varlığını göstermekle kalmamış, aynı zamanda her şeye hükmeden patrimonial veya despotik bir yönetimin olmadığına da işaret etmiştir. Nihayetinde bey, istediği bir malı iktidar gücüne dayanarak vereceği bir emirle elde etme yoluna gitmemiş veya gidememiş, bunun yerine piyasa koşullarında bedelini ödeyerek satın almak zorunda kalmıştır.⁴³⁸

Antik Mezopotamya uzmanlarından Steven J. Garfinkle da benzeri sonuçlara ulaşmıştır. Garfinkle, Sargon (M.Ö. 2334-2279) öncesi dönemden Hammurabi (M.Ö. 1793-1750) zamanına kadar Mezopotamya’da ekonominin, özel girişimciler tarafından yönlendirildiğini belirtir. Mezopotamya şehirlerinden Nippur’da M.Ö. 21. yy’da yaşayan Ur-Nusku adlı tüccar ile M.Ö. 19. yy’ın sonlarında Larsa şehrinde yaşayan Ea-nasir adlı tüccarın kayıtlarını inceleyen Garfinkle, bu tüccarlar tarafından yürütülen işlemler arasında devlet için de önemli olan bakır ve diğer pek çok metanın yer aldığını ortaya koymuştur. Bu tüccarlar kendi adlarına iş yaptıkları gibi diğer tüccarlar ve devlet adına da Mezopotamya dışından mal alıp satmışlardır.⁴³⁹ Antik Mezopotamya’nın mülkiyet yapısı, tarihin, komün mülkiyetinden özel mülkiyete doğru evrimleşen doğrusal bir süreç olmadığını ortaya koymuştur.

Özel mülkiyetin yaygınlığına karşın kamu giderlerinin karşılanması için birtakım topraklar, kamu mülkiyetine alınmıştır. Belirli toprakların tahsisi, para ekonomisinin yaygın olmadığı bir dönemde kamu finansmanının en önemli ve pratik yolu olmuştur. Bu uygulama, daha sonra Persler ve Araplar üzerinden gelerek Osmanlı’da da görülecek olan tımar sisteminin ilk hâlidir. “Dünyanın en eski yazılı kanunu olarak bilinen Hamurabi Kanunu’nun muhtelif maddelerinde, tımarlardan, tımar sahiplerinin hak ve görevlerinden, tımarların intikalinden bahsedilmektedir.”⁴⁴⁰

I. M. Diyakonov ve Anton Deimel’in Lagaş şehrinin arazi mülkiyet yapısına ilişkin bulgularını yorumlayan Kramer, tapınak toprakları olarak ifade ettiği kamu arazisinin, 3 bin km²’lik toplam arazinin yaklaşık altıda biri, yani 500 km² olduğunu öne sürmüştür. Geri kalan 2500 km²’lik arazi ise özel mülk olarak seçkinlerle birlikte halkın elinde olmuştur. Kamu giderlerine tahsis edilen topraklar, ortakçılar veya kiracılarca işletilmiş ve gelirinin yedide veya sekizde biri kira olarak hazinenin payına düşmüştür.⁴⁴¹ Bu pay, kamu arazisinden elde edilen ürünün yaklaşık yüzde 12-15’lik bir kısmına denk gelir ki kamu arazisinin toplam arazinin altıda biri olduğu düşünülürse arazi gelirinin, Lagaş milli hasılasının yaklaşık yüzde 2-3’ü civarında olduğunu gösterir. Tabii şehir yönetiminin tek gelir kaynağı olmasa da en önemli gelir kaynağının devlet arazisinden elde edilen gelir olduğu söylenebilir. Özel mülk topraklardan alınanların yanı sıra ticari ve diğer vergiler de dâhil edildiğinde bile verginin milli hasılaya oranının yüzde 5 civarında olduğu düşünülebilir ve bu oran, daimî ordunun kurulacağı daha sonraki dönemlere göre oldukça düşüktür.

Sümer toplumunun iki ana tabakaya ayrıldığı söylenebilir. Birinci tabakayı şehrin beyi ve akraba çevresi ile birlikte askerî, idari ve ideolojik kurumlardaki üst düzey bürokratlar, şehirler arası iş yapan tüccarlar ve büyük mülk sahipleri oluşturur. İkinci tabakayı kendi hesaplarına çalışan çiftçi, çoban ve balıkçıların yanı sıra gemici, duvarcı, çömlekçi, marangoz, kuyumcu gibi zanaatkarlar, alt düzey bürokratlar ve ücretli işçiler meydana getirir. Bu iki tabakanın yanı sıra üçüncü bir tabaka olarak

⁴³⁸ Kramer, *age*, s. 106-107.

⁴³⁹ Steven J. Garfinkle, “Merchants and State Formation in Early Mesopotamia”, Ed: Sarah C. Melville-Alice L. Slotsky, **Culture and History of the Ancient Near East**, Vol. 42, Boston: Brill, 2010, s. 195-196.

⁴⁴⁰ Halil Cin ve S. Gül Akyılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1995, s. 228. Benzeri bir yapıya Hititlerde de rastlanmaktadır. Bkz. Fatma Sevinç, “Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistemi”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2008, Sayı: 17, s. 21.

⁴⁴¹ Kramer, **Sümerler**, s. 107.

kölelerden de söz edilebilir. Köleler çoğunlukla savaş esirlerinden oluşmakla birlikte borç köleliği de görülmüştür. İnsanlar borçlarını ödeyemediklerinde kendilerini veya çocuklarını borç karşılığında rehin olarak vermiştir.⁴⁴² Ancak köleler üretimde yaygın olarak kullanılmamış ve bu nedenle Antik Yunan ve Roma’da olduğu gibi kölelere dayalı bir sömürü sistemi meydana gelmemiştir. Sümer’deki tabakalar hukuki bir formasyona dönüşmemiş, Hint kast sistemi veya Avrupa sınıfsal yapısındaki gibi soya dayalı bir devamlılık ortaya çıkmamıştır. Sümer’deki tabakalaşma iş bölümüne dayalı olmuş ve ağırlıkla yeteneğe göre belirlenmiştir. Tabakalar arasında geçişleri engelleyen yaygın ve kalıcı hukuki sınırlamalar görülmemiştir.

Devlet kurumunun gelişmesi, üretim ve mübadele ilişkilerini de doğrudan etkilemiştir. K. Polanyi, bu dönemdeki mübadele ilişkilerini “yeniden dağıtım” olarak tanımlar ve bunun “merkezîleşme” kalıbıyla birlikte yürüdüğünü ifade eder. Yeniden dağıtım (redistribution), devletin üreticiden vergi toplaması ve toplanan bu vergilerin bürokrasi maaşlarında, yatırım harcamalarında, güvenlik giderlerinde kullanılarak tekrar piyasaya aktarılmasıdır. Bu döngünün sağlanabilmesi, ancak merkezîleşmeyle mümkündür.⁴⁴³

Kojin Karatani de devletin ortaya çıkmasıyla gelişen mübadele ilişkisini “B mübadele tarzı” olarak adlandırır.⁴⁴⁴ Bu dönemdeki mübadele ilişkisi, Polanyi’de olduğu gibi, yeniden dağıtımdır. Yeniden dağıtım, devletin rolünü ve varlığını işaret eder ancak üreticiler arasındaki ilişkinin ne durumda olduğunu açıklamaz. Hâlbuki karşılıklılık ilişkisinin, devletin üretim sürecine dâhil olmasından sonra ne tür bir gelişme gösterdiğinin de belirlenmesi gerekir.

Bu açıdan bakıldığında devletin ortaya çıkması, toplumsal ilişkilerin derinlik kazandığını gösterir. Üretim Çağı’nda nispeten eşit ve yatay olan ilişkiler, Devlet Çağı’nda artık hiyerarşik ve dikey bir nitelik kazanmış ve toplum, idari açıdan yöneten ve yönetilen diye iki ayrı tabakaya ayrılmıştır. Bu durum, nüfusun artmasının ve yoğunlaşmasının yanı sıra üretim ve toplumsal ilişkilerin iş bölümü ve uzmanlaşma gerektirecek ölçüde gelişmesinin de bir sonucudur. Bu dönemdeki mübadele ilişkisi buna göre şekillenmiş, ancak temeldeki karşılıklılık niteliğini kaybetmemiştir. Bu durumu açıklayabilmek için Polanyi’nin “karşılıklılık” ilkesini kendi içinde “yatay karşılıklılık” ve “dikey karşılıklılık” olarak iki alt türe ayırmak gerekir. Üretim Çağı’nda “yatay karşılıklılık” ilişkisi geçerliken Devlet Çağı’nda “dikey karşılıklılık” ilişkisi belirleyici olmuştur. Ancak bu ilişkinin temel niteliği, varlığını korumuştur. Bu nedenle bu dönemdeki mübadele ilişkisini, yeniden dağıtım diye adlandırmak yerine “dikey karşılıklılık” olarak belirlemek hem devletin varlığını dikkate alması hem de ilişkinin niteliğini ortaya koyması açısından daha açıklayıcı olacaktır.

Devletin ilk oluşumundaki temel nitelikleri belirlemeye yönelik olarak çok sayıda araştırmacının katılımıyla yapılan ve *Erken Devlet* adlı kitapta yayınlanan bulgular, yöneten ile yönetilen arasında dikey karşılıklılık ilkesinin geçerli olduğunu gösterir.

“[Erken devlette] karakteristik özelliklerin asıl amacı koruma işidir; doğaüstü güçlere, dünyevi güçlere, yoksulluğa, anarşiye karşı koruma. Nerede bir yönetici varsa, orada güvenliğ, düzenin ve gönencin bulunacağına inanılır. Dolayısıyla egemen ile halkı arasındaki ilişki, ilkece, bir karşılıklılık ilişkisi olarak görülebilir: halk [yöneticiye] yiyecek, mal ve hizmet sağlar; yönetici [halka] korunma.”⁴⁴⁵

⁴⁴² Kramer, *age*, s. 109-110.

⁴⁴³ Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, s. 19; Polanyi, *The Livelihood of Man*, s. 40-42.

⁴⁴⁴ Karatani, *The Structure of World History*, s. 5-6.

⁴⁴⁵ Henri J. M. Claessen, “Erken Devlete Yapısal Bir Yaklaşım”, *Erken Devlet*, s. 202.

Erken devlete ilişkin bu çalışmanın bulguları, egemen literatürde yer alan despotizm, patrimonyalizm, keyfilik, genelleştirilmiş kölelik, sömürü gibi kavramlarla tanımlanan devlet anlayışını bütünüyle yanlışlar. Araştırma sonucunda “üretim araçlarının denetimine dayanan herhangi bir sınıfla karşılaşmadı. Sınıf savaşımı, hatta sınıflar arası açık bir zıtlık (antagonizm) erken devletlerin karakteristik özelliklerinden biri olarak görülmedi.”⁴⁴⁶

Hâkim literatür tarafından varsayıldığı gibi sömürüye dayalı bir devlet oluşumu söz konusu değildir, bilakis “erken devlet toplumu bir olaşım (konsensus) toplumu”dur.⁴⁴⁷ Erken devletlerde daimî bir ordudan söz edilemez ve herhangi bir tehlike durumunda toplumun önemli bir kısmı, savaşçı olarak ortaya çıkar. Bu nedenle erken devletlerin olağanüstü bir askerî gücü bulunmaz. “Mısır gibi dış dünyadan oldukça yalıtılmış konumda olan erken devletlerde ise; gerçekten, ordu diye bir şey yoktu.”⁴⁴⁸ Üstelik buna ihtiyaç da duyulmaz, çünkü iç toplumsal düzen oldukça istikrarlıdır. Bu istikrara yol açan ise karşılıklılık ilkesinin geçerli olmasıdır.

Sömürü gibi kurumsal olarak sınıflı toplumlara özgü değerlendirme ölçütlerinin başka toplumlarda da zorunlu olarak geçerli olduğu önyargısına karşın ulaşılan veriler, bunun aksini göstermiştir:

“Sömürü biçimi, yönetici tabakaya fazla bir gelir sağlamadı; yani, yönetici tabakanın yaşam ölçütleri (hayat standartları) avam halkın ölçütlerinden pek farklı değildi. Böyle bir sömürü düzeneği, sömürülen çoğunluğun büyük protestolarına yolaçmış değildi. Erken devlette o ya da bu türden bir sınıf savaşından söz etme olanağının bulunmamasının nedeni budur.”⁴⁴⁹

Erken devletin oluşumu, ortak ihtiyaçların karşılanması amacıyla toplumsal bir konsensüs aracılığıyla gerçekleşmiştir. Ancak konsensüsten önce devletin finansmanı için asgari değer üretimi zorunludur. Asgari değer üretimi olmayan yerlerde devlet yerine sınıflar ortaya çıkmış, bu sınıflar zamanla sömürüye dayanan bir iktidar biçimi geliştirmiştir. Devletin varlığı, bir yandan asgari değer üretimini gerektirirken diğer yandan ek değer üretimini teşvik etmiştir. Böylece bu ikisi, birbirini besleyen bir süreci başlatmıştır.

Devletin varlığı için gereken asgari değer üretiminin yanı sıra ikinci koşul, hukuktur. Bu dönemde “bürokrasi ve üretim, karşılıklı olarak birbirlerinin gelişmesini itelemiş... ve ikisi birlikte, daha karmaşık bir ideolojinin gelişmesini besleyen etmenleri oluştur”muştur.⁴⁵⁰ Devleti ağalıktan (şeflikten) ayıran temel nitelik, soy temelli olmaktan çıkması ve akrabalık ilişkisi bulunmayan topluluklar arasında bir birlik kurmasıdır. Bu birlik, ancak dünya görüşü (gelenek, din ve felsefe) ve hukuk aracılığıyla sağlanabilir. Muhtarlık veya ağalıklarda akrabalık ilişkisinin, şehir devletlerinde ise hemşeriliğin sağladığı doğrudan iletişim, soy temelli ideolojileri gerekli kılmıştır. Ancak akrabalık ve hemşeriliğin aşıldığı ülke-devlet gibi daha kapsamlı düzlemler, modern dönemlere kadar sadece dünya görüşü ve hukukla sağlanabilmiştir.

Bu dönemdeki ekonomik sistemi ifade edebilecek bir kavram olarak, “vergi üretim sistemi” önerilebilir. Benzeri bir kavram -haraçlı üretim tarzı- Samir Amin tarafından küresel ölçekte ve Şevket Pamuk tarafından ise sadece Osmanlı için “vergisel üretim tarzı” olarak kullanılmıştır. Ancak aralarındaki fark, sadece “sel” takısından ve tarz yerine sistem kelimesinden ibaret değildir. Vergi üretim

⁴⁴⁶ Claessen, **agm**, s. 234.

⁴⁴⁷ Peter Skalnik, “Bir Süreç Olarak Erken Devlet”, **Erken Devlet**, Ankara: İmge Kitabevi, 1993, s. 269.

⁴⁴⁸ Skalnik, **agm**, s. 264.

⁴⁴⁹ Skalnik, **agm**, s. 271.

⁴⁵⁰ Claessen-Skalnik, “Sınırlar”, **Erken Devlet**, Ankara: İmge Kitabevi, 1993, s. 283.

sistemi, zaman ve mekân olarak daha kapsamlı olmakla veya sadece Osmanlı ile sınırlı olmamakla birlikte temel parametrelerde de farklılaşmaktadır. Vergi üretim sistemi, devleti bir üretim faktörü olarak kabul eder ve bu yönüyle farklılaşır. Buna rağmen bu üç kavram, vergiyi veya devleti dikkate almasıyla benzeri bir bakış açısına da sahiptir.

Hane, kabile üretim sisteminde olduğu gibi vergi üretim sisteminde de mikro düzeyde temel üretici birimdir ve hanede elde edilen ürün, üç birimde tüketilir. Birincisi ve önemli bir miktarı hanenin kendisinde, ikincisi yatay karşılıklılık çerçevesinde ve piyasa yoluyla diğer hanelerde ve üçüncüsü de dikey karşılıklılık içerisinde kamu alanında tüketilir. Ürünün bütün paydaşları bu üç birimdir ve egemen ilke, yine karşılıklılıktır. Üretim faktörleri açısından değerlendirildiğinde ise toplam ürün; emek, sermaye ve devletin gelirini oluşturur. Devlet, kabile üretim sisteminden farklı olarak bu dönemde toplam ürünün kalıcı bir paydaşı olarak ortaya çıkmıştır.

“Vergi üretim sistemi” kavramındaki vergi, özgür emek ile devleti birbiriyle karşılıklılık ilkesi çerçevesinde birleştirerek hem özgür emeğe hem de devlete işaret eder ve böylece devlete işaret etmesi yönüyle kendinden önceki “kabile üretim sistemi”nden ayrılır. Bu yönüyle feodalizmle farkını da ortaya koyar. Çünkü feodalizmde vergi değil rant söz konusudur. Rant, mülkiyet sahipliğinden kaynaklanan ve mülkiyet sahipleri sınıfına yapılan bir ödemedir. Mülk sahibi, kamu işlerinin bir kısmını üstlenmekle birlikte asli kimliğini kaybetmez, yani kamusal hizmetleri mülk sahibi olarak üstüne alır. Ancak feodalizmde sahip olunan mülk, sadece toprak değildir, aynı zamanda emek veya insandır. Mülk sahiplerinin elde ettiği rant, yani mülk geliri, sadece topraktan değil, asıl olarak emekten sağlanır. Normalde mülk geliri faiz⁴⁵¹ olarak adlandırılır fakat burada rant⁴⁵² kavramının kullanılması, piyasa dışı ve sömürü anlamını ve daha önemlisi, emeğin mülk hâline getirilmesini belirtmek içindir.

Buna karşın vergi, rant değildir ve topraktan bile alınsa aralarında kategorik bir fark vardır. Öncelikli fark, vergi mükellefinin özgür bir üretici olmasına karşın rantın konusu ise özgürlüğünü kaybetmiş bir serftir. Bununla birlikte vergiyi toplayan devlettir ve devletin ayırt edici niteliği, toprak sahibi olması değil, kamu hizmetlerini yürütmesidir. Devletin vergi toplayabilmek için toprak üzerinde kurduğu egemenlik, sadece araçsaldır. Bir başka ifadeyle devletin toprak üzerindeki soyut mülkiyeti, devleti, sadece vergi toplamak açısından ilgilendirir. Bunun tam tersine bir senyörü, kamu hizmetleri, sadece mülkiyetini güçlendirmek ve sağlama almak için ilgilendirir. Aslolan, ilkinde kamu hizmetleri, ikincisinde ise mülkiyettir.

ATÜT’ün Tarihî Değeri

Antik Mezopotamya’dan itibaren Merkezî Dünya’da görülen üretim sistemi, daha çok Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) olarak adlandırılmış ve tartışmalar bu kavram etrafında gelişmiştir. Marx’a göre ATÜT, antik, Cermen ve Slav üretim tarzları, ilkel toplumdaki çıkış tipleridir. Marx, bu kavramı *Formen*’de çeşitli yönleriyle ele alıp inceler, ancak bu incelemesinde kapitalizmi temel konu edinir. Bu çalışmadaki amacı, kapitalist sömürü sisteminin hangi aşamalardan geçerek ortaya çıktığını tespit etmektir, yoksa Asya’da görülen üretim sistemi üzerine özel bir araştırma yapmak değil.⁴⁵³

⁴⁵¹ Ana akım iktisatta toprak mülkiyetinin geliri rant veya kira olarak adlandırılır, ancak bu tezde toprak ayrı bir üretim faktörü olarak kabul edilmediğinden sermaye içerisinde değerlendirilmiş ve dolayısıyla toprak geliri faiz olarak kabul edilmiştir.

⁴⁵² Burada rant, kira anlamında değil, emeğin mülkleştirilmesiyle elde edilen bir gelir ya da daha genel olarak haksız kazanç veya sömürü anlamında kullanılmıştır.

⁴⁵³ Eric J. Hobsbawm, “Marx ile Engels’in Yapıtlarında Prekapitalist Kuruluşlar”, *İlk Sınıflı Toplamlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi*, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985, s. 37.

Bu kavrama ilişkin ilk belirlenimler Marx'ın Engels'e 1853 yılında yazdığı bir mektupta ifade edilmiştir. Marx, Fransız seyyah Bernier'e dayanarak Doğu toplumlarında özel mülkiyetin bulunmadığını ve Doğu cennetinin kaynağının bu olduğunu öne sürer:

“Bernier haklı olarak, doğudaki tüm fenomenlerin temelinde toprakta özel mülkiyet olmayışını görür ve Türkiye, İran ve Hindistan'a atıfta bulunur. Gerçek anahtar, hatta doğu cennetinin anahtarı da budur. Toprak mülkiyetinin olmayışı, gerçekten de Doğunun tümü için anahtar. Doğunun siyasal ve dinsel tarihi de bu noktaya dayanıyor.”⁴⁵⁴

Marx, ATÜT'ü, özel mülkiyetin yokluğu olarak tarif ederken bu mülkiyetin komüne ait olduğunu belirtir: “Asya tipinde (en azından en çok görüleninde) bireyin mülkü yok, sadece tasarrufu vardır; gerçek mülk sahibi komündür. Yani mülkiyet ancak toprak üzerindeki komünal mülkiyettir.”⁴⁵⁵

Marx, Türkiye'deki tartışmalarda pek gündeme gelmeyen bir yaklaşım sergiler ve toprakta mülkiyetsizliği Müslümanların başlattığını öne sürer. “Öyle görünüyor ki, Asya'nın tümünde bir uçtan ötekine, ‘toprakta mülkiyetsizlik’ ilkesini ilk olarak koyan ve uygulayan müslümanlar olmuştur.”⁴⁵⁶ Ancak İslam'ın tarih sahnesine çıkmasının M.S. 7. yüzyıl olduğu göz önünde bulundurulursa ATÜT'ün tarihinin yeniden ele alınması gerekebilir.

Marx bir taraftan ATÜT'ün ilkel toplumdan çıkış tarzı olduğunu söylerken diğer taraftan toprakta özel mülkiyetin yokluğunun M.S. 7. yüzyılda başladığını belirtmesi, daha fazla açıklama yapmayı gerektirir. İslam öncesi Araplar kabile aşamasındadır ve bu aşamadan hemen sonra Hz. Ömer döneminde toprakta devlet mülkiyeti veya fey arazi sistemi kurumlaşmıştır. Eğer Araplar açısından ele alınırsa kabileden devlet mülkiyetine geçiş olduğu söylenebilir. Ayrıca Marx'ın Bernier'e atıfta bulunarak örnek verdiği Türkiye (Osmanlı), İran ve Hindistan (Babürler), Müslüman ülkelerdir. Buradan Marx'ın Asya tipi olarak kastettiği örneklerin Müslüman ülkeler olduğu söylenebilir ancak başka ifadelerinde özel mülkiyetin yokluğunu iklim ve coğrafi koşulların yanı sıra sulama sistemine bağlaması, ATÜT kavramını İslam öncesine ve tam olarak Antik Mezopotamya'ya kadar götürdüğü anlamına gelir: “Bu [özel mülkiyetin bulunmaması], sanırım iklimle ve onunla bağlantılı olarak, özellikle Sahra'dan Arabistan'ı, İran'ı, Hindistan'ı ve Tatarya'yı geçerek yüksek Asya platosuna ulaşan büyük çöl parçalarıyla kaplı toprağın yapısıyla ilgili.”⁴⁵⁷ Özel mülkiyetin yokluğunun coğrafi ve iklim koşullarının yanı sıra toplumsal nedeni de sulama sisteminde görülür: “Emek yoluyla gerçek mülk edinmenin komünal şartları, sulama tesisleri, Asya halklarında çok önemlidir.”⁴⁵⁸ Dolayısıyla buradan çıkarılabilecek sonuç, Marx'ın Asya tipi üzerine sergilediği görüşlerin, özel ve bağımsız bir çalışma olarak ortaya konulmadığı, sadece kapitalizmi açıklama çabasında yan unsur olarak yer aldığı veya tek ve tutarlı bir ATÜT'ün olmadığıdır.

ATÜT'ün bir başka temel niteliği de kendine yeterli köy topluluklarının varlığı; tarım ile zanaatın birliği, bu iki sektörün dolaysız bir bağ içinde bulunması, uzmanlaşmanın ortaya çıkmamasıdır: “Asya tarihi şehir ile kırsal bir çeşit farklılaşmamış birliğidir.”⁴⁵⁹ Fakat Mezopotamya'da şehir devletlerinin, Mısır'da ise devletin ortaya çıkışı, uzmanlaşmanın bir sonucudur. Bu dönemde uzmanlaşmaya imkân veren asgari değer üretimi mümkün hâle gelmiştir. Bu dönem aynı zamanda Tunç

⁴⁵⁴ K. Marx, F. Engels, **Seçme Yazışmalar**, C. 1, Ankara: Eriş Yayınları, 2016, s. 90.

⁴⁵⁵ Marx, **Formen**, s. 20.

⁴⁵⁶ Marx, Engels, **Seçme Yazışmalar**, C. 1, s. 96.

⁴⁵⁷ Marx, **age**, s. 91. Marx'ın belirlediği bu coğrafya, tam olarak Merkezî Dünya'yı tanımlamaktadır.

⁴⁵⁸ Marx, **Formen**, s. 12.

⁴⁵⁹ Marx, **age**, s. 19.

Çağı olarak da adlandırılır ki nehir vadilerinde bulunmayan madenler, civar bölgelerden ticaret yoluyla getirilmeye ve şehirlerde işlenmeye başlamıştır. Bu çelişkiye P. Anderson dikkat çekmiş ve merkezî devlet ile tarım ve zanaatın ayrıışmadığı köy topluluklarının bir arada bulunmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir.⁴⁶⁰

ATÜT'ün ayırt edici niteliği, merkezî devlet ile kendine yeterli köy topluluklarının varlığı ve aracı sınıfın yokluğudur. Çiftçi veya çoban toplulukları, kabile döneminde de bulunur, ancak yeni bir üretim sisteminin oluşumuna yol açan ve denkleme bu dönemde giren unsur ise devlettir. “Bu iki ögenin [ilkel toplum ve devlet gücü] bir arada bulunması Asya tipi üretim tarzının özünü meydana getirir.”⁴⁶¹

Özel mülkiyetin yokluğu ile kendine yeterli köy topluluklarının varlığını temel unsurlar olarak belirleyen Marx'a göre ATÜT, tarih boyunca değişmeden kalmıştır ve bunun nedenleri devletin kamusal hizmetleri üstlenmesi ile kendine yeterli köy topluluklarıdır:

Asya'nın bu kesiminin –siyasal yüzeydeki anlamsız hareketlere karşın– durağan bir karakter taşıması, birbirini tamamlayan iki nedenle açıklanabilir: 1) bayındırlık işleri merkezi hükümetin işiydi; 2) birkaç büyük kenti saymazsak bütün imparatorluk, her biri tamamen bağımsız bir örgütlenmeye sahip olan ve kendi içinde bir dünya oluşturan köylere bölünmüştü.⁴⁶²

Marx'ın bu yaklaşımı Asya'nın veya Doğu'nun “tarihsiz” olduğuna yönelik geniş bir literatür üretmiştir. İnsanın doğadan ayrışması, zaman veya tarih unsurunu içinde barındırır veya sadece insanın tarihinden söz edilebilir. Çünkü hayvanın veya bir kayanın tarihinden bahsedilemez. ATÜT'ün durağanlık veya tarihsizlikle tanımlanması, Antik Yunan'a kadar giden Doğu karşıtlığının ve modern dönemde oryantalizm olarak adlandırılan yaklaşımın bir örneği olarak eleştirilmiştir.⁴⁶³ Durağanlık veya tarihsizlikten genel veya genelleştirilmiş köleliğe varmak zor olmayacaktır. Marx'a göre “birey, hiç bir zaman mülk sahibi olmadığı, sadece tasarruf eden olduğu için, bizzat kendisi, komünün birliğinin [içinde-ed.] varolduğu şeyin mülkü, kölesidir.”⁴⁶⁴

Bu dönemde gelişen şehir devleti ve devlet, despotik olarak nitelenmiştir ve köle yönetimi anlamına gelen despotizm kavramı, Batı merkeziliğin turnusol kâğıtlarından biridir. Kölesi üzerindeki hakları mutlak olduğu için efendinin yönetimi, keyfi bir yönetimdir, yani efendinin köle üzerindeki tasarrufunu sınırlayabilecek herhangi bir kural bulunmaz. Dolayısıyla keyfilik, köle yönetimine içkin bir unsurdur. Despotizm denildiğinde yönetilenlerin köle olduğu ve bunların keyfi bir biçimde yönetildikleri iddia edilmiş olur.

Doğu despotizmi kavramı, Batılı felsefe ve sosyal bilimlerin öznelliğinin en iyi örneği olduğu gibi Batı dışı toplumlardaki bilimsel yabancılaşmanın da en bariz göstergesidir. Bu kavram ilk kez “kölenin yönetimi” anlamında Aristo tarafından kullanılmıştır. Aristo, aileyi analiz ederek üç tip ilişki belirler. Bunlar “efendi ile köle, koca ile karı, baba ile çocuklar” arasındadır. Ailede görülen bu üç ilişki tipinden üç ayrı yönetim kavramı çıkar. Aristo, “bunların ilkinin [köle yönetimini] anlatmak için ‘despotluk’ sözü kullanılır; öteki ikisine daha kesin adları olmadığı için ‘kocalık’ ve ‘babalık’ diyebiliriz”⁴⁶⁵ demektedir. Günümüze kadar gelen süreçte kullanılan despotizm kavramı, çeşitli

⁴⁶⁰ Perry Anderson, **Lineages of the Absolutist State**, London: Verso, 2013, s. 489-490.

⁴⁶¹ Maurice Godelier, “Asya Tipi üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplulukların Evrimine Önsöz”, **Asya Tipi Üretim Tarzı**, İstanbul: Ant Yayınları, 1970, s. 138-141.

⁴⁶² Marx, Engels, **Seçme Yazışmalar**, C. 1, s. 94.

⁴⁶³ Bryan S. Turner, **Marx ve Oryantalizmin Sonu**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984, s. 17, 48.

⁴⁶⁴ Marx, **Formen**, s. 32.

⁴⁶⁵ Aristoteles, **Politika**, s. 11. Bu üç tipten biri olan “babalık”, daha sonra patrimonializm kavramına kaynaklık edecektir.

farklılaşmalara rağmen, Aristo'nun belirlediği bu anlam etrafında şekillenmiştir. Modern dönemde despotizm kavramını siyaset felsefesinde ilk kez kullanan ve böylece yaygınlaşmasını sağlayan ise Montesquieu olmuştur. Doğu ile Batı arasındaki kültürel farklılığı Doğu despotizmi üzerinden ele alan Montesquieu, bu kavramı keyfi yönetim ve mutlak iktidar anlamında kullanmış ve Osmanlı'yı Doğu despotizminin örneği olarak göstermiştir.⁴⁶⁶ Hegel de Doğu'da sadece tek bir kişinin -despotun- özgür olarak kabul edildiğini, diğer bütün toplumun ise köle olarak yaşadığını, gerçekte ise despotun bile özgür olmadığını iddia eder. “Bu tek kişi yalnızca bir despottur, özgür birisi ya da bir insan değildir.”⁴⁶⁷ Marks da aynı geleneğe yaslanarak Asya toplumlarında despotizmden, dolayısıyla genelleştirilmiş kölelikten bahseder. Bunun yanı sıra kendisinden önce Jones ile Campbell'ın da bahsettiği gibi aracı ve bağımsız sınıfların yokluğunu despotizmin bir niteliği olarak Marx da kabul eder.⁴⁶⁸

Hegel'den Marks'a, Weber'den Engels'e, Wittfogel'den Mann'e kadar neredeyse söz birliği edilmişçesine yaygın bir biçimde kullanılan bu kavram, Doğu'nun şeytanlaştırılmasının ve sömürgeleştirilmesinin aracı olmuştur. Bu kavrama sadece Batı'da değil, maalesef Türkiye'de de azımsanmayacak ölçüde başvurulmaktadır. Ancak bu kavramın bilimsellik ile ilişkisi olmayıp Batı'nın sömürgeci güdülerinin koşullandığı entelektüel bir araç olduğu açıktır ve sadece bilimsel yabancılaşmayı göstermektedir.

Merkezî Dünya'da halkın büyük bir kısmı tarih boyunca özgür olarak yaşamıştır. Bu nedenle bu bölgedeki yönetimlerin despotik olduğu iddiası dayanaksızdır. Bununla birlikte Batı merkezci önyargılarla devletin despotik olduğu bir kez kabul edildiğinde halkın da köle olarak kabul edilmesi, tutarlılık açısından bir zorunluluktur. Ancak halkın köle olmadığı da bilindiğinden “genelleştirilmiş kölelik” gibi kavramlar üretilmiştir. Devletin niteliği despotizm olarak yorumlanınca bütün toplum kaçınılmaz olarak genelleştirilmiş köle olarak kabul edilmiştir.

K. Karatani, yaygın hâle geldiğinden despotik kavramını kullanır ancak buna, “patrimonyal yönetim, bürokrasi ve daimî orduya sahip merkezi devlet” anlamını verir.⁴⁶⁹ Despotizm kavramının bu anlamda kullanılması, oryantalizm ve Avrupa merkezcilik eleştirileri sonrasında yaygınlaşmıştır ancak bürokrasi ve daimi orduya sahip merkezî devlet ile despotik kavramı hiçbir şekilde bir araya getirilemez.

ATÜT yaklaşımında Antik Mezopotamya'dan (M.Ö. 3500) Sanayi Devrimi'ne (M.S. 1800) kadar olan dönem tek bir bütün olarak ele alınır ve dönem içindeki önemli farklılıklar göz ardı edilir. 17. yüzyılda Bernier'in gözlemleri önce A. Smith, ardından K. Marx üzerinden bütün bir Merkezî Dünya'nın tarihi gerçekleri olarak algılanır. Yukarıda Marx'ın toprakta özel mülkiyetin yokluğunu veya devlet mülkiyetini Müslümanlarla başlatması, birden fazla ATÜT'ün veya üretim sisteminin olduğuna işaret eder.

ATÜT yaklaşımındaki çelişkilerden biri de devlet mülkiyetinin egemen olduğunun varsayılmasıdır. Devlet Çağı diye adlandırılabilir M.Ö. 3500-500 yılları arasındaki 3 bin yıllık dönemde asıl olan özel mülkiyettir ve devletin sahip olduğu toprak mülkiyeti, kamu giderlerini finanse etmeye yönelik olmak üzere sınırlı düzeydedir.

⁴⁶⁶ Necmettin Doğan, “Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım”, **Liberal Düşünce**, S. 64, 2011, s. 168-169.

⁴⁶⁷ Hegel, **Tarih Felsefesi**, s. 22. Hegel'in, Doğu toplumlarını değil, ona hükmeden despotu bile, özgür olmak bir yana, insan olarak bile kabul etmediğine dikkat edilmelidir ki bu anlayış, Batılı sosyal bilimlerde hâlâ çok güçlü bir damardır.

⁴⁶⁸ Banaji, **Theory as History**, s. 16. Hâlbuki sömürünün ve köleliğin kurumsal kaynağı, bu ara sınıftır.

⁴⁶⁹ Kojin Karatani, **İzonomi ve Felsefenin Kökenleri**, (Çev. Ahmet Nüvit Bingöl), İstanbul: Metis Yayıncılık, 2018, s. 26, 70.

4.1.4. Göçebe Toplum veya Göçebe Üretim Sistemi

Kabile Üretim Sistemi, yerleşik kabile toplumlarında görülürken toplumların bir kısmı yerleşik hayata geçmemiş, ağırlıklı hayvancılıkla geçinen göçebe bir hayat tarzını benimsemiştir. Göçebe toplum, yerleşik hayata paralel olarak Üretim Çağı'ndan itibaren 20. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle yerleşik hayata sahip olan toplumların geçirdiği aşamaları yaşamamış, kendi rotası üzerinde ayrı bir üretim sistemini biçimlendirmiştir.

Göçebe toplum, rakabe üretim sisteminin ortaya çıkmasının temel bileşenlerinden biri olması itibarıyla önemli olduğu gibi Cermenler aracılığıyla feodal üretim tarzında da temel belirleyicilerden biri olmuştur. Göçebe üretim sistemini ele almadan önce, üretim öncesinin avcı-toplayıcıları ile üretim döneminin göçebe toplumlarını birbirinden ayırt etmek gerekir. Gezici sürüler ile göçebe toplumlar arasında “üretim” gibi temel ve asli bir ayrım noktası bulunur. Bu nedenle avcı-toplayıcı sürüler için “gezici (wanderer)”, üretici topluluklar için “göçebe (nomad)” kavramlarının kullanılması yaygınlaşmıştır. Bu ayrım, 19. yüzyıl literatüründe gözetilmiyorsa da bugün için dikkate alınmaktadır.⁴⁷⁰

Göçebelik, “sadece hayatını sürdürmenin bir yolu değil, aynı zamanda bir hayat tarzı [ve] ... kendine has bir besin üretim ekonomisi türüdür.”⁴⁷¹ Yerleşik toplumlardan farklı olarak göçebeler, belirli bir mekânda devamlılık göstermez, farklı yerlerde geçimlerini sağlamanın peşine düşerler. Hareketlilik veya mekân değişikliği, göçebelerin ayırt edici niteliğidir ve bu durum, mülkiyet ile örgütlenme gibi temel kurumlardaki farklılaşmanın kaynağıdır.

Göçebeler, yerleşik medeniyetler için her zaman bir tehdit unsuru olmuş ve bu tehdide karşı Çin Seddi veya Roma limes'ları gibi duvarlarla koruma arayışına girilmiştir. Hunlar örneğinde görüldüğü gibi “Tanrı'nın kırbağı”⁴⁷² olarak anılan göçebeler, medeni veya yerleşik toplumların gözüyle değerlendirilmiş ve insanlık tarihine olumlu bir katkıda bulunmamakla itham edilmişlerdir.⁴⁷³ Bu nedenle yakın zamanlara kadar genellikle yok sayılmış ve üretim sistemleri göz ardı edilmiştir. Ancak özellikle Cermen kökenli düşünürler göçebelğe dikkat çekmiş ve tarihe katkıları noktasında daha olumlu değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Kendisi de bir Cermen olan Marx, göçebelği, diğer ekonomik sistemlerden ayrı olarak değerlendirmiştir.⁴⁷⁴

Yaşadıkları coğrafi koşullara göre göçebe toplumları beşe ayırmak mümkündür. Bu topografik görünümle dağ, çöl, bozkır, orman ve denizdir ve her bir coğrafi görünümde farklı bir göçebe toplum modeli ve örneği ortaya çıkmıştır. Dağ göçebesi olarak Persler (Farslar), çöl göçebesi olarak Araplar, bozkır göçebesi olarak Türkler, orman göçebesi olarak Cermenler ve deniz göçebesi olarak Vikingler sayılabilir.⁴⁷⁵ Topografik farklılıktan kaynaklanan birtakım ayrımlara rağmen bu göçebe toplumların ekonomik sistemlerinin birbirine benzer olduğu veya bazı ortak nitelikler taşıdığı görülür. Göçebe

⁴⁷⁰ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 38.

⁴⁷¹ Khazanov, *age*, s. 39.

⁴⁷² Khazanov, *age*, s. 77.

⁴⁷³ Halil Berktaş, “İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi”, *Türkiye Tarihi*, C. 1, İzmir: Cem Yayınevi, 1997, s. 90.

⁴⁷⁴ Anderson, göçebe üretim tarzından bahseder ve Marx'ın da bunu kabul ettiğini öne sürer. Bkz. Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London: NLB, 1974, s. 218-220.

⁴⁷⁵ Baykan Sezer göçebeleri çöl, bozkır, orman ve deniz göçebeleri olarak dörde ayırır. Bunlara dağ göçebeleri eklenmiştir. Bkz. Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, s. 83.; Abdulkadir İlgen, “Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Vol. 49, No. 1, 2005, s. 824. Ayrıca Braudel de “Eski Dünya'nın göbeğindeki çöl göçebeleriyle, bozkır göçebeleri” ifadesiyle buna değinmiştir. Bkz. Braudel, *Maddi Uygarlık*, C. 1, s. 86.

toplumları, temel üretim aracının toprak veya sürü olmasına göre ikiye ayırmak ve bu çerçevede ele almak da mümkündür. Cermenler gibi bahçe tarımıyla uğraşanlar tarımcı göçebe, hayvancılıkla geçimini sağlayanlar da pastoralist (çoban) göçebe olarak adlandırılır.

Göçebe tarımcılar, ormanlık alanları kes-yak yöntemiyle tarıma açar ve açılan arazide birkaç yıl tarım yaptıktan sonra, toprağın kısa sürede verimliliğini kaybetmesi üzerine başka bölgelere göç ederler. Göçebe tarımcılarda daimî yerleşik bir hayat olmadığından toprağın kalıcı bir biçimde mülk edinilmesine rastlanmaz veya toprakta daimi bir mülkiyet ortaya çıkmaz.

Marx'ın ayrı bir üretim tarzı olarak bahsettiği Cermen üretim tarzı, göçebe toplumların genel niteliklerini yansıtır. Marx, Doğu toplumlarında hâkim olan komünal mülkiyet yerine Cermenlerde özel mülkiyetin ön planda olduğunu belirtir. Gerçi Cermenlerde de kamu mülkiyetinin (ager publicus) bulunduğunu söyler ama bunun, özel mülkiyete göre ikincil planda kaldığını iddia eder:

Cermenlerde ise ager publicus daha çok bireysel mülkiyetin bir eki olarak görünür ve sadece düşman kabilelere karşı kabilenin komünal mülkü olarak savunulduğu sürece mülkiyet olarak ortaya çıkar. Bireyin mülkiyeti komün aracılığıyla sağlanır değildir, tersine komünün, komün mülkiyetinin varlığı özerk sülhler arasındaki ilişki aracılığıyla gerçekleşmektedir.⁴⁷⁶

Marx'ın ilkel sınıfsız toplumdan sınıflı toplumlara geçiş tarzlarından biri olarak gördüğü Cermen Üretim Tarzı, aslında Cermenlere özgü olmaktan ziyade, bahçe tarımıyla uğraşan ve hatta bütün göçebe toplumlarda görülen genel nitelikleri yansıtır.

Cermenlerde taşınabilir eşyaların yanı sıra beslenen hayvanlar da özel mülkiyet konusu olmuştur. Ancak topluluğun ortak kullanımına tahsis edilen orman, bataklık, fundalık gibi alanlar veya hayvanların otlaması için tahsis edilen otlaklar, ortak mülkiyet (iştirak hâlinde mülkiyet veya el birliği mülkiyeti) konusu olmaya devam etmiştir. Kes-yak tarımıyla kullanılan toprakta ise geçici özel mülkiyet (kullanım hakkı) egemendir ve bu arazilerde daimî mülkiyet söz konusu değildir. Bütün göçebeler gibi Cermenler de belirli bir süre kullandıktan sonra terk edecekleri toprağın daimî mülkiyetiyle ilgilenmemiştir. Onlar için önemli olan, toprağın değil, ürünün mülkiyetidir. Aynı şekilde otlak arazisinin mülkiyeti değil, burada otlayan hayvanın daimî mülkiyeti söz konusudur. Kendi hayvanı otlayabildiği sürece aynı yerde başka hayvanların otlamasında bir mahzur görmemiştir. Av sırasında av alanını değil, sadece kendi avladığını mülkiyetine almakla yetinmiştir.⁴⁷⁷

Toprakta mülkiyet ise diğer kabilelerin hak iddiası ortaya çıktığında görülür. Kabile, kendi yaşadığı toprağı savunmak için diğer kabilelerle karşı karşıya kalır ve üstün gelen kabile, söz konusu toprağın mülkiyetine sahip olur. Toprakta mülkiyeti doğuran, kabilenin ortaklaşa çabasıdır ve bu nedenle mülkiyet, daha doğrusu “ön mülkiyet”, özel şahıslara değil, kabileye aittir. Toprak kabilenin olunca kabile ağası, toprağın kullanımını kabile üyeleri arasında mümkün olduğunca eşit bir şekilde dağıtır. Böylece toprağın ön mülkiyeti kabileye ait olmuştur, ancak bu ön mülkiyet, sınırlı veya zayıf bir yaptırım gücüne sahiptir. Daha sonra rakabe üretim sisteminde görüleceği gibi toprağın kullanım hakkını birinden alıp diğerine verebilecek yetki ve gücü, yani üst mülkiyeti içermez. Ön mülkiyet, toprağın topluluk tarafından ortaklaşa bir biçimde edinilmesi ve korunmasıyla kazanılır ve bu nedenle topluluğa ait iken üst mülkiyette toprak, toplumdan ayrı olan profesyonel bir savaşçılar örgütünün girişimiyle elde edilir ve bu nedenle de devlete aittir. Ön mülkiyetin kendini somut olarak gösterdiği

⁴⁷⁶ Marx, **Formen**, s. 20.

⁴⁷⁷ Sezer, **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, s. 84-87.

alanlar, bir yandan kabilenin ortak kullanımına ait olan mera, ormanlık ve bataklıklar, diğer yandan da her bir ailenin işlediği ve kullanım hakkına sahip olduğu tarım arazileridir.

Diğer göçebe toplumlarda olduğu gibi Cermenlerde de sürüde özel mülkiyet, toprakta ise hanenin kullanım hakkı ile kabilenin ön mülkiyeti görülmüş, daimî mülkiyet söz konusu olmamıştır. Marx, yukarıdaki alıntıda da görüldüğü gibi, Cermenlerde özel mülkiyetin belirleyici olduğunu ifade etmiştir, ancak toprakta değil, sadece sürülerde özel mülkiyet söz konusudur. Tarımcı göçebe olan Cermenlerin temel üretim aracı sürü değil topraktır, bu nedenle Cermenlerde hâkim mülkiyet biçimi, özel mülkiyet değil, ön mülkiyet çerçevesinde kullanım hakkıdır.

4.1.4.1. Türklerde Göçebe Üretim Sistemi

Cermenler gibi tarımcı olanların dışındaki göçebeler, asıl olarak hayvancılıkla geçimini sağlayan pastoralistlerdir. Göçebe pastoralistler için çok daha ayrıntılı ayrımlar bulunmakla birlikte burada sadece ikili bir ayrıma gitmek yeterlidir. Bunlardan biri tam göçebe pastoralizm, diğeri de yarı göçebe pastoralizmdir. Yarı göçebe pastoralizmde temel iktisadi faaliyet olan hayvancılığın yanı sıra ikincil önemde olmakla birlikte tarım da yapılır. Tam göçebe pastoralizmde ise tarım, tali düzeyde bile olsa topluluğun geçiminde rol oynamaz. Avrasya göçebeleri gibi diğer göçebelerin büyük kısmı da aslında yarı göçebe topluluklardır ve geçimlerinin sağlanmasında tarım, bir şekilde yer tutar. Tam göçebe pastoralizm, tipolojik kullanıma veya soyutlamaya daha uygun olsa da gerçekte yaygın olan yarı göçebe pastoralizmdir.⁴⁷⁸

Persler ve Arapların yanı sıra Türkler de devlet aşamasına geçmeden önce pastoralist göçebedir ve Osmanlı'daki üretim sistemini doğrudan belirlemesi açısından Türklerin İslam öncesi göçebe üretim sisteminin genel niteliklerini belirlemek gerekir.

Dilbilimi araştırmalarına göre Türklerin M.Ö. 1700 yıllarında Orta Asya'da yaşadıkları bilinmektedir.⁴⁷⁹ Türklerin yaşadığı bu bölge, Doğu Avrupa'dan kuzeyde Sibiry'a'nın tundralarına, güneyde Afganistan'daki Hindikuş Dağları'na, doğuda ise Çin'in kuzeydoğusundaki Mançurya'ya kadar uzanan çok geniş bir bölgedir. Burada bozkır, yer yer çöllere dönüşür ve farklı iklim ve bitki örtüsü görülür. Bölgeyi besleyen çeşitli ırmaklar olmakla birlikte özellikle 3 bin km. uzunluğundaki Sirderya (Seyhun), 2500 km'yi aşan Amuderya (Ceyhun) ve 2 bin km'yi aşan Tarım nehirleri, bölgenin can damarlarını oluşturur.⁴⁸⁰

Bölgenin iklimi; tarım ve insan yaşamı için oldukça zor koşullar sağlar. Kışları soğuk ve kar yağışlı, yazları ise kurak ve sıcaktır. Uçsuz bucaksız bozkırlar, insanlara daimî bir yerleşim sunmadığı gibi kolay bir geçim imkânı da sağlamaz. Bu nedenle bölgede yaşayan göçebe kavimler, komşu tarım topluluklarıyla iletişime geçmek zorunda kalmıştır. Bu iletişim bir yandan bölgeler arasında mal ticaretine aracılık etmek, diğer yandan da doğrudan alışveriş yapmak şeklindedir.⁴⁸¹

Ancak bunlar yeterli olmadığında göçebe toplumların her zaman başvurduğu gibi yağma saldırıları sıklıkla yinelenen bir olgu olmuştur. Orta Asya kökenli göçebe toplumların saldırıları hem İran hem Çin hem de Avrupa'nın modern öncesi kaynaklarında çok önemli bir yer tutar. Bu bölge sadece göçebe saldırı üssü gibi çalışmamış aynı zamanda nüfus ihraç merkezi de olmuştur. Sadece Türki

⁴⁷⁸ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 37.

⁴⁷⁹ İlgen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", s. 821.

⁴⁸⁰ İlgen, *agm*, s. 821-822.

⁴⁸¹ Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, s. 109-110.

kavimler değil, Hint-Avrupa dil ailesine ait topluluklar da Orta Asya üzerinden dağılım gerçekleştirmiştir. Modern dönemlerde denizlerin temel ulaşım kanalı olmasından önce Orta Asya, Eski Dünya'nın nüfus dağıtım kanalı olduğu gibi, İpek Yolu örneğinde görüldüğü üzere mal aktarım hattını da oluşturmuştur.

Geniş bir coğrafyada hareket etme zorunluluğu, göçebe toplumların birtakım yetenekler ve araçlar geliştirmesini sağlamıştır. At, bu yaşam koşullarını kolaylaştırabilmek için tarihte ilk kez Orta Asya göçebeleri tarafından ehlileştirilmiştir. Tarım toplumları için sabanı çeken öküz neyse, göçebe toplumlar için de at aynı önemdedir. At üzerinde sürekli hareket hâlindeki yaşam, bir ordu disiplini zorunlu kılmıştır. Kabilelerin göç hareketi, her bir üyenin koordineli hareketini gerektirir. Kafileden geriye kalan veya fazlasıyla uzaklaşan, bozkırın zorlu yaşam koşullarında hayatta kalma imkânını büyük ölçüde kaybeder. Bütün bu koşullar, bozkır halklarının yetenekli savaşçılar olmalarını sağlamış ve yerleşik tarım toplumlarını egemenlikleri altına almalarını kolaylaştırmıştır.⁴⁸²

Buna karşın göçebe hayatı, yerleşik toplumların gerçekleştirdiği ekonomik ve kültürel birikimi engellediği gibi şehir ve devlet gibi siyasi ve toplumsal kurumların gelişimini de sekteye uğratmıştır. Bu nedenle göçebe için şehir veya yerleşik hayat, her zaman için hükmedilmesi ve faydalanılması gereken bir zenginlik ve medeniyet kaynağı olarak görülmüştür.⁴⁸³ Göçebe toplumlar, yerleşik medeniyetleri egemenlikleri altına aldıklarında kısa bir süre içerisinde asimile olmuş, yerleşik medeniyetin kültürel kodlarında erimiştir.⁴⁸⁴ Bu durumu, Cengiz Han'ın kurduğu ve ardılları olan imparatorluklarda görmek mümkündür. Yuan hanedanlığında, Cengiz Han'ın soyundan gelen ve hanedanlığın kurucusu olan Kubilay Han zamanında Çinlileşme başlamış ve Çin kültürünün edinilmesi için fazla zaman geçmemiştir. Aynı şekilde İran'a hükmeden ve Hülagu Han tarafından kurulan İlhanlılar da bir nesil sonra İslam'ı kabul ederek yerleşik hayata ve İslam ile İran kültür dairesine geçmiştir.⁴⁸⁵

Mezopotamya, Altın Hilal'i çevreleyen bölge için nasıl bir rol oynadıysa Sirderya ve Amuderya nehirlerinin suladığı Fergana Vadisi ve bu bölgeyi tanımlayan Maverâünnehir de Orta Asya için benzeri bir rolü oynamıştır. Fergana Vadisi'nde Göktürkler ve Uygurlardan çok daha önce tarım yapıldığı bilinmektedir ve üstelik bu tarım, sulama kanalları açılarak yapılmıştır. M.Ö. 2. yüzyılın sonlarında Çinli bir seyyahın anlatımına göre Fergana Vadisi'nde yetmiş kadar şehir bulunmaktadır. Maverâünnehir, milattan önceki yüzyıllarda Orta Asya bozkırları içerisinde bir tarım havzası olarak öne çıkmıştır.⁴⁸⁶

Türkler, göçebe bir hayat yaşadıkları için toprağı mülkiyet konusu hâline getirmemiş, uçsuz bucaksız bozkırı kendi yurtları olarak görmüştür. Bu nedenle toprak üzerinden değil, soy üzerinden bir aidiyet geliştirilmiş ve sosyal ilişkiler aile ve boy (kabile) çerçevesinde şekillenmiştir. Türk toplumunun temel üretici birimi, kan bağıyla oluşan ve oğuş denilen hanedir. Bu hane, ataerkil ve çekirdek bir ailedir. Ailenin bekâr üyelerinden evlenenler kendi ailesini kurarak ayrılır ve ailenin en küçük erkek çocuğu

⁴⁸² İlgen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", s. 830.

⁴⁸³ İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 166.

⁴⁸⁴ Herfried Münkler, **İmparatorluklar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 97.

⁴⁸⁵ Braudel, **Maddi Uygarlık**, C. 1, s. 85.

⁴⁸⁶ Ömer L. Barkan, "Türk Hukuk Tarihine Giriş (I)", **BTDD**, No. 14, Nisan 1986, s. 12.

evlense de aileyle birlikte kalır ve ailenin mirasçısı olur. Başta sürüler ile çadır, araba, el aletleri, aile reisinin özel mülkiyetindedir.⁴⁸⁷

Bu dönemin kabile hayatının önemli bir birimi de urug diye adlandırılan sülaledir. Urugların birleşimiyle boy (aşiret) meydana gelir ki göçebe üretim sisteminin belirleyici birimi boydur. Soy ve dil birliğine sahip birimlerin en üstünde boy yer alır. Devletin kurulması ve daha sonra dağılmasında olduğu gibi hanın seçiminde de boyların belirleyici bir özerklikleri vardır.⁴⁸⁸

Türklerle önemli ölçüde benzerlik sergileyen Moğol kabilelerinde kamu otoritesini, güçlü ve lider karakterler olan noyan'lar oluşturur. Noyanların otoritesi zamanla ırsî bir nitelik kazanabilir ancak sürdürülmesi için kendisinden beklenen rolü oynayabilmesi gerekir.⁴⁸⁹ Göçebelerde toplumsal tabakalaşma ise askerî önderlik ve üretici toplum şeklinde belirir. Bu durum bir nevi daha sonra rakabe üretim sisteminde görülecek olan askerî-reaya ayırımına dayalı tabakalaşmanın ilkel hâlidir.

Türk devlet anlayışına ilişkin ilk bilgiler Orhun kitabelerinde yer alır. Göktürkler devrinde 8. yy. başlarında yazılan bu kitabelere göre hanın görevi; karabudun'u, yani açları doyurmak, çıplakları giydirmek, yoksulluğu ortadan kaldırmaktır. Kitabelere göre devletin başındaki han, meşruiyetini ve hakanlığını Tanrı'dan almaktadır. Hanın hükümlerliliği ise töre veya yasa koymakla ve bu yasaya uymakla kendini gösterir. İlan edilen yasa, daha önce uygulanagelen örfün düzenlenmiş ve zamanın koşullarına uyarlanmış bir versiyonudur. İmparatorluğunu kurduğunda Cengiz Han'ın ilan ettiğı yasa, yüzyıllar boyunca Orta Asya Türk ve Moğol kavimlerinin zaten uyguladıkları töre'nin bir ifadesi olmuştur.⁴⁹⁰

Yusuf Has Hacib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig*, Türk toplum ve devlet anlayışını ortaya koyan temel eserlerden biridir. *Şehname* ile aynı vezinde yazılan *Kutadgu Bilig*, antik Perslere kadar giden “adalet dairesi” anlayışını ortaya koyarak devlet-asker-ekonomi-reaya arasındaki klasik anlayışı sergiler. Bu kaynağa göre İlâhi menşeli (kut) ve her şeyin üstünde olan hükümdarın otoritesini sadece adalet sınırlar.⁴⁹¹

Türk devlet geleneğinin önemli bir karakteri de devletin “ülüş”türülmesi ilkesidir. Buna göre ülke, hanedan ailesinin mülküdür ve hakanın ölümünden sonra çocukları arasında paylaştırılır. Hakanın hükümlerliliği süresince kendisine belli bir eyalet verilen beyler, yarı-bağımsız biçimde hareket eder ve zaman zaman birbirleriyle çatışır ve hakanın ölümüyle de koşulların uygun olması durumunda bağımsızlıklarını ilan ederlerdi. Türk devletlerinin kısa süre içerisinde parçalanmasının en önemli nedenlerinden biri, kabile örgütlenmesinin bir yansıması olan bu üleş geleneğidir.⁴⁹² Bu devlet anlayışı, yerleşik toplumlarda görülen kişilerden bağımsız, soyut bir devlet anlayışına ulaşamadığının göstergesidir ve Osmanlılara kadar sürdürülmüştür. Göktürk Devleti'nde olduğu gibi Selçuklularda da devlet, sultanın oğulları arasında paylaştırılması sonucunda parçalanarak yıkılmış veya iç savaşılara konu olmuştur.

Türk siyasal hayatının temel kurumlarından biri de halkın her ferdinin katılımından oluşan Boy Meclisi'dir. Boyu ilgilendiren temel meseleler bu mecliste görüşülmüş ve ilgili kararlar burada

⁴⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987, s. 15-16.

⁴⁸⁸ Kafesoğlu, *age*, s. 16-17.

⁴⁸⁹ Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, s. 166.

⁴⁹⁰ Halil İnalcık, *İslamiyet ve Devlet*, İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2016, s. 61.

⁴⁹¹ Halil İnalcık, *Adalet Kitabı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015, s. 17-18.

⁴⁹² Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011, s. 404.

alınmıştır.⁴⁹³ Tarihte ilk kez Sümerlerde ve daha sonra Fenikelilerde görülen meclis sisteminin yerleşik olmayan Orta Asya toplumlarındaki karşılığının Boy Meclisi olduğu söylenebilir. Boy Meclisi'nin yanı sıra bir başka idari kurum da Türkçe toy veya Moğolca kurultay diye adlandırılan ve Sümerlerdeki İhtiyarlar Meclisi'ne benzeyen seçim organıdır. Başta savaş kararı ve hakan seçimi olmak üzere toplumu ve devleti ilgilendiren önemli konular Beyler Meclisi olan kurultayda görüşülmüş ve karara bağlanmıştır.⁴⁹⁴ Hakan karşısında özerkliğe sahip olan bu meclisin en önemli görevi, yasama organı gibi çalışmasıdır. Örneğin Göktürkler döneminde Bilge Hakan'ın, şehirlerin surlarla çevrilmesine ve Budizm ile Taoizm'in propagandasının serbest bırakılmasına ilişkin önerisi, meclis tarafından reddedilmiştir.⁴⁹⁵

Türklerin önce Uygurlar ile Göktürkler ve özellikle hemen arkasından Büyük Selçuklular ve Osmanlılar aracılığıyla devlet aşamasına geçmeleri, tarihî bir kırılmaya işaret eder. Bu tarihten önce yer alan boy aşamasında göçebe üretim sistemi hâkimdir. Göçebe üretim sisteminin temel bir niteliği, özel mülkiyete yabancı olmamasıdır, çünkü sürülerde özel mülkiyet geçerlidir. Avcı-toplayıcı gezicilerde mülkiyet görülmezken yerleşik toplumlarda olduğu gibi pastoralist göçebe toplumlarda da mülkiyet görülür. Ancak bu, toprağın değil sürünün mülkiyetidir. “Mülk edinilen ve yeniden üretilen gerçekte toprak değil, sadece sürüdür.”⁴⁹⁶ Özel mülkiyet, göçebelerin her zaman tanışık oldukları bir kurumdur. Göçebelerde hayvanların aksine toprakta özel mülkiyet görülmemiştir, çünkü bunlar sahiplenmeye elverişli değildir. Göçebe üretim sistemini belirleyen asıl unsur, yaygın bir biçimde kabul edilenin aksine, sürü değil topraktır. Çünkü sürünün varlığı toprağa bağlıdır ve sürünün otlayacağı toprak yoksa sürü de olmaz. Toprakta ise boy otoritesinin “ön mülkiyeti” ile doğrudan üreticinin “kullanım hakkı”nın bileşimi görülür. Doğrudan üretici⁴⁹⁷, otlak üzerinde özel mülkiyet hakkı kuramaz, çünkü bir yandan göçebe hayat sonucu belli bir süre sonra toprağı terk etmektedir, diğer yandan da farklı bireylerin sahip olduğu sürüler aynı arazide otlatılmaktadır. Otlak üzerinde daimî bir yerleşim bulunmadığından daimî bir sahiplenme de ortaya çıkmamıştır.⁴⁹⁸

Çoban göçebelerde toprak, kısmen tarımda kullanılmakla birlikte çoğunlukla otlak olarak değerlendirilir. Otlakın bu kullanımı, haneler arasında paylaştırılmaz, boyun geneline tahsis edilir. Toprağın kullanım hakkı hanelerde bulunmakla birlikte “ön mülkiyet”i boy otoritesine aittir. Çünkü söz konusu toprağın haneler tarafından kullanılmasını mümkün kılan, boyun ortak gücü ve iradesidir. Boy, belirli bir toprağı kullanmak istediğinde aynı toprak üzerinde hak iddia edebilecek diğer kabilelere karşı örgütlü bir güç tehdidinde bulunmak ve kendi boy toprağını birlikte savunmak durumundadır. Ancak bu toplu savunmanın başarılı olmasından sonra her bir boy üyesi toprağı kullanabilir.

Boy üyesinin toprağı kullanma hakkını mümkün kılan ve bu kullanma hakkına öngelen kabilenin ortak güç ve iradesinin toprakla ilişkisinin, “ön mülkiyet” olarak adlandırılabilceği daha önce ifade edilmişti. Buna göre boy düzeyindeki “ön mülkiyet”, devlet düzeyinde “üst mülkiyet” olarak ortaya çıkacaktır. Üst mülkiyette kamu idaresi, kullanım hakkını belirli şartlar altında bir üreticiden alıp başkasına verebilir ve bunu sağlayabilecek otorite ve gerekli aygıtlara sahiptir. Ön mülkiyette ise boy

⁴⁹³ Ziya Gökalp, **Türk Devletin Tekâmülü**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 4.

⁴⁹⁴ Benzeri bir duruma Osmanlı'da da rastlanır: “Yazıcı-zade, Osman Gazi'nin eski Türk töresine göre Türk kabileleri tarafından seçilmiş olduğunu iddia ediyor.” Bkz. Halil İnalcık, “Osmanlı Padişahı”, **Doğu Batı**, S. 54, s. 9.

⁴⁹⁵ Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, s. 49.

⁴⁹⁶ Marx, **Formen**, s. 29-30.

⁴⁹⁷ “Sosyal üretici” olan “örgütlü emek veya devlet”ten ayırt etmek için “doğrudan üretici” kavramı kullanılmakta ve bundan canlı emek kastedilmektedir. Yani üreticiler, “doğrudan üretici” ve “sosyal üretici” olarak ikiye ayrılmaktadır.

⁴⁹⁸ Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, s. 26-27.

otoritesinin, kullanım hakkını birinden alıp diğerine verme gücü bulunmamaktadır. Dolayısıyla belirli bir toprak parçasının kabile tarafından sahiplenilmesinden sonra toprak ile doğrudan üretici baş başa kalmakta, kamu otoritesi sadece belirli vergilerin toplanmasında araya girebilmektedir.

Göçebe pastoralist toplumlarda görülen ve toprak üzerinde kabilenin ön mülkiyeti ile doğrudan üreticinin kullanım hakkının birlikte yer aldığı yapı, “Göçebe Üretim Sistemi” olarak tanımlanabilir. Bu üretim sisteminde sürülerde özel mülkiyet olmakla birlikte toprakta kamu otoritesinin “ön mülkiyeti” ve doğrudan üreticinin “kullanım hakkı” bileşimi görülür. Göçebe Üretim Sistemi’nin özel mülkiyette olan sürüler üzerinden tanımlanmamasının nedeni, sürülerin varlığının otlağa bağlı olmasıdır. Eğer sürünün otlayacağı otlak yoksa sürü de olmaz. Bu nedenle belirleyici olan, son kertede sürü değil topraktır.

4.1.5. Rakabe Üretim Sistemi (M.Ö. 550 - M.S.1798)

Belli başlı medeniyetler dikkate alındığında M.Ö. 500’lü yıllara kadar insanlık tarihinin ana kolu, Verimli Hilal’de başlayıp Mezopotamya, Mısır, İndüs ve Maveraünnehir’in oluşturduğu coğrafyada devam etmiş, zamanla buna Kuzeydoğu Hindistan’da Ganj Nehri ve Çin’de Sarı Nehir ile Yangtze Nehri’nin vadilerinde gelişen Doğu kolu eklenmiştir. Ancak bu tarihten sonra Batı’da bir başka kol ortaya çıkmış ve bu hat, tamamen farklı ilkeler ve kurumlar üzerinden kendi yolunu izlemiştir. Çalışmanın bu bölümünde ana koldaki değişim izlenecek ve bunu takiben Avrupa’daki yan kolun tarihî tecrübesi ele alınacaktır. Ancak öncelikle söz konusu tarihî tecrübenin yaşandığı coğrafya ve kendi içinde bütünlük arz eden diğer coğrafyalar ele alınacak, hemen arkasından fetih kavramı ve teorisi üzerinde durulacaktır.

4.1.5.1. Referans Çerçevesi

Bir olgunun ele alınabilmesi için gerekli koşullardan biri, kendine yeterli bütünlüğün mekânsal olarak tespit edilmesidir. Herhangi bir olguyu anlamak için zamansal boyutta onu dönemlere ayırmak ne kadar gerekliyse mekânsal olarak bölümlere ayırmak da o kadar kaçınılmazdır. Bu nedenle Osmanlı’nın ele alınabileceği mekânsal bütünlüğün tespiti, olgunun anlaşılmasında oldukça önemlidir. Fizik biliminde kullanılan “referans çerçevesi” kavramı da mekânsal bütünlüğe işaret etmektedir.

“Referans çerçevesi dar anlamıyla ‘bir cismin konumunun, hareketinin, hızının belirlenmesinde kullanılan koordinat sistemi’, geniş anlamıyla ise ‘birey ya da grubun bilgi, deneyim ve kavrayışını içinde oluşturduğu ölçüt, standart ve kavram kümesi’ anlamına gelir.”⁴⁹⁹ “Referans çerçevesi”, Thomas Kuhn’un “paradigma” veya Lakatos’un “bilimsel araştırma programları” kavramıyla örtüşmektedir. Ayrıca bu kavram, Braudel’in Akdeniz’i ve Chaudhuri’nin Hint Okyanusu’nu yorumlamalarında da görülebilir. Bununla birlikte Wallerstein’in “dünya-sistemi” kavramına da denk düşmektedir.

Referans çerçevesi, evrensel kavram ve teorilerin maddi görünümünün gerçekleştiği alanlardır. Analitik önermeler (yasalar), kesin doğruluk değerine sahip olsalar da bu değer, sadece kavramlar (idealar) dünyasında geçerlidir, gerçek hayata kırılarak yansır. Bu yansıma sonrasında tarihsel hâle gelirler, yani doğruluk değerleri, evrensel olmaktan çıkar, sadece belirli bir referans çerçevesiyle sınırlı hâle gelir. Bir önermenin belirli bir referans çerçevesinde olumlu sonuç vermesi,

⁴⁹⁹ Ayşe Deniz Hakyemez, “Kant’ın Sentetik A Priori’sinin Doğa Bilimlerinde Temellendirilmesi”, **Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, 2019, s. 162.

diğer bir referans çerçevesinde de olumlu sonuç vereceği veya bütünüyle aynı sonucu vereceği anlamına gelmemektedir. Her bir yasa ve teoremin somut sonuçlarının her bir referans çerçevesi için ayrı ayrı gözlemlenmesi ve tespit edilmesi gerekmektedir. Bu ise soyut evrensel kavram ve önermelerin somut hayata veya tikel alana uyarlanması demektir. Örneğin Dünya üzerinde sabit duran birinin hızı, referans noktası olarak Dünya alındığında, sıfırdır. Ancak referans noktası olarak Güneş sistemi belirlendiğinde, Dünya kendi etrafında döndüğü için, Ekvator çevresinde saatte yaklaşık 1670 km olacaktır. İster Dünya isterse Güneş sistemi referans çerçevesi olarak belirlensin, hareket yasaları değişmemekte, ancak referans çerçevesinin farklılığına göre ulaşılan somut ölçümler değişmektedir. Çünkü yasalar, kavramsal analize dayanırken ölçümler somut hayattan edinilmektedir.

Merkez, Batı, Doğu ve Muson Dünyaları

Analitik (evrensel) yasaların değişmezliğine karşın somut ölçümlerin değiştiği referans çerçeveleri, insanlık tarihinde de gözlenmektedir. Bu tezde Osmanlı'daki üretim sistemi, içinde yer aldığı referans çerçevesi veya dünya-sistemi göz önünde bulundurularak değerlendirilecektir.

Wallerstein'ın yorumlarından da faydalanarak dünya üzerinde bugüne kadar dört farklı referans çerçevesinin olduğu söylenebilir. Kapitalizmin dünya üzerinde egemenlik kurması, alt dünyaların varlığını bütünüyle ortadan kaldırmış değildir. Her şeye rağmen farklı dünyalar kendi özgünlüklerini bir şekilde korumaktadır. Bunlar Merkez, Batı, Doğu ve Muson dünyalarıdır. Bunların her biri kendi içinde bütünlük arz etmekte ve diğerlerinden farklılaşmaktadır. Bu dünyaların her birinin sınırları zamanla değişebilmiş, genişleyip daralabilmiştir, ancak bu değişkenliğe karşın belirli bir çerçeveyi korudukları da söylenebilir.

Merkez veya Merkezî Dünya; Mezopotamya, Mısır, İndüs ve Maveraünnehir vadileri ile etraflarındaki dağlık, çöl ve bozkır alanları kapsayarak coğrafi ve sosyal bir bütünlük oluşturur. Bu bölge, “Ortadoğu” gibi Batı merkezci bir adlandırma yerine “Merkezî Dünya”⁵⁰⁰ veya kısaca “Merkez” diye isimlendirilebilir, çünkü bu bölgenin doğusunda Çin, batısında Avrupa gibi ayrı dünyalar bulunur ve kendisi coğrafi olarak merkezde yer alır. Ayrıca tarihin bu coğrafyada yer alan Bereketli Hilal’de başlaması ve ilk medeniyetlerin bu bölgede ortaya çıkması nedeniyle tarihin de merkezinde bulunur.

Uzaydan çekilmiş haritalarına bakıldığında Merkezî Dünya’nın ağırlıklı olarak kuru toprak rengine sahip olduğu görülür. Çöl, bozkır ve dağlarla kaplanmış çorak arazilerin arasında yer alan nehirler ve bu nehirlerin oluşturduğu verimli tarım havzaları, Merkezî Dünya’ya coğrafi bir bütünlük sağlamıştır. Bununla birlikte çorak arazilerde yaşayan göçebe toplumlar ile verimli nehir havzalarında geçimini sağlayan tarım toplumları arasındaki etkileşim, Merkezî Dünya’nın sosyal yapısını belirlediği gibi üretim sistemini de şekillendirmiştir.

⁵⁰⁰ Benzeri bir kavramı “merkezi medeniyet” olarak David Wilkinson kullanır. Buna göre M.Ö. 1500 yıllarında Mezopotamya ile Mısır’ın bir araya gelmesiyle “merkezi medeniyet” ortaya çıkmış, Antik Yunan ve Roma üzerinden gelişerek diğer medeniyetleri yutmuş ve bugün dünyada tek medeniyet hâline gelmiştir. Bkz. David Wilkinson, “Central Civilization”, **Comparative Civilizations Review**, Vol. 17, No:17, s. 31. Bu yaklaşım, Fukuyama’nın “tarihin sonu” tezini hatırlatmakla birlikte Batı’nın diğer medeniyetler karşısındaki yok sayıcı veya yok edici tutumunu yansıtmaktadır. Hâlbuki Merkezî Dünya’da günümüzden 5500 yıl önce ortaya çıkan medeniyet, kendi yolunda ilerleyerek rakabe üretim sistemini geliştirmiş ve bugün kapitalist Batı medeniyetine entegre olmuşsa da bütünüyle teslim olmayarak varlığını sürdürmektedir. Batı medeniyeti ise her zaman Antik Yunan ve Roma’yla başlatılmış ve kendi kimliğini Doğu diye adlandırdığı Merkezî Dünya’ya karşıtlık üzerinden kurmuştur. Bununla birlikte Ümit Aktaş da “Anakıta”, “Merkezî Kıta” ve “Merkezî Coğrafya” kavramlarını kullanır ve hemen hemen aynı anlama gelmektedir. Bkz. Ümit Aktaş, **Osmanlı Çağı ve Sonrası**, İstanbul: Çıra Yayınları, 2020, s. 31.

Wallerstein, Osmanlı'nın dünya-imparatorluk modeli sergileyen bir dünya-sistemi olduğunu iddia eder, ancak Wallerstein'in dünya-sistemi dediği referans çerçevesi, Osmanlı değil Merkezî Dünya'dır. Çünkü Osmanlı Devleti, bütün o devasa yapısına karşın kendi içerisinde tam bir bütünlük sergilemez. Örneğin Osmanlı'nın kurucu etnik yapısının kökeni Orta Asya'dır ve Orta Asya'nın dışarıda bırakıldığı bir Osmanlı, en azından etnik yönüyle, bir bütünlük sergilemekten uzak olacaktır. Aynı şekilde Türklerin 9. yüzyılda başlayan güneye ve batıya göçlerinin önemli uğraklarından biri İran'dır ve başta Selçuklular olmak üzere burada kurulan Türk devletleri, İran devlet geleneğini tevarüs ettiği gibi Osmanlı da bu geleneği sürdürmüştür. Dolayısıyla 2500 yıllık bir devlet geleneğinin merkezi olan İran'ın dışarıda bırakıldığı bir Osmanlı, devlet geleneği kodlarından mahrum kalacaktır. İslam'ın ortaya çıktığı Arap Yarımadası'nın I. Selim döneminde Osmanlı sınırlarına dâhil edilmesi, ideolojik açıdan coğrafi bütünlüğü sağlamıştır, ancak etnik köken ve devlet geleneği açısından aynı bütünlüğün sağlandığı söylenemez. Bu nedenle Osmanlı kendi başına bir dünya-sistemi veya referans çerçevesi değil, Merkezî Dünya referans çerçevesinin bir parçasıdır ve ancak bu bütünlük içerisinde anlaşılabilir.⁵⁰¹

Avrupa veya Batı, coğrafi ve ideolojik bir bütünlük oluşturur ve bu yönüyle ayrı bir dünyadır. Batı'nın tarih sahnesine çıkışı, Antik Yunan ve Roma'yla başlamış, Ortaçağ'da Hristiyanlıkla ideolojik bütünlüğe kavuşmuş ve kapitalizm üzerinden bugüne gelmiştir. Batı'nın temel karakteri, Avrupa toprağının verimsizliğidir. Bugünün gelişmiş Avrupa'sının, teknoloji ve sermaye yatırımlarıyla verimliliğini artırması ve böylece Avrupa'nın bir cazibe merkezi hâline gelmesi, Avrupa tarihinin anlaşılmasında oldukça yanıltıcıdır ve kendi tarihinin her döneminde bugünkü gibi zengin ve verimli olduğu yanılsamasına yol açmaktadır.⁵⁰² Merkez'de ve Doğu'da görülen verimli nehir havzalarına sahip olmayan Avrupa'da ağırlıkla kuru tarım yapılmıştır. Bu ise modern dönemdeki teknolojik atılıma kadar verimliliğin düşük kalmasına yol açmıştır. Avrupa'daki medeni gelişme, Merkez ve Doğu'ya göre daha geç ortaya çıkmış, ama aynı zamanda daha yetersiz ve çatışmacı bir yolun izlenmesine neden olmuştur. Merkezî Dünya'da nehir havzalarında elde edilen yüksek katma değer, şehirleşmeye ve devletin oluşumuna imkân verirken Avrupa toprağının verimsizliği, devletin oluşumunu engellemiş ve bunun yerine sınıf iktidarı ortaya çıkmıştır. Asgari değer üretilemeyişi, öncelikle toplum içi ve hemen arkasından da sınır ötesi sömürüyü kaçınılmaz kılmıştır. Böylece bir yandan toplum içi sınıfsal ayrışma yaşanırken sınır ötesinde de kolonyalizm ve emperyalizm örnekleri sergilenmiştir. Toprağın verimsizliğinden kaynaklanan sınıfsal yapı ile emperyalist tutum, yaklaşık 2500 yıl boyunca, birtakım değişikliklere karşın, Batı'nın temel kodları olarak değişmeden kalmıştır.

Çin'in tek başına Doğu'yu oluşturduğu söylenebilir. Çin'in orta ve kuzey kesimlerindeki Yangtze ve Sarı Nehir havzaları, önemli bir medeni gelişmeye sahne olmuş ve üretim merkezleri hâline gelmiştir. Çin, nehir havzaları yönüyle Merkezî Dünya'ya benzese de ayrı bir karaktere sahiptir. Merkezî Dünya'nın ayırt edici bir niteliği, göçebelerin yaşadığı kıraç alanlar ile çiftçilerin yerleştiği nehir havzalarının iç içe geçmesi ve bu iki toplumsal yapının organik bir bütünlük oluşturmasıdır. Aynı

⁵⁰¹ Ali Gevgilili, referans çerçevesi olarak Akdeniz'i kabul eder, ancak Wallerstein'a yönelik eleştiriler bu varsayım için de geçerlidir. Bkz. Ali Gevgilili, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1989, s. 21. Akdeniz, bir referans çerçevesi değil, farklı referans çerçevelerinin etkileşim veya sınır sahasıdır.

⁵⁰² Roma İmparatorluğu'nun zirvesi olarak kabul edilebilecek olan M.Ö. 14 yılında kaynak transferiyle zenginleşen İtalya hariç, bütün imparatorluğun en zengin bölgesi Mısır'dır ve Mısır'dan coğrafi olarak uzaklaştıkça gelir seviyesi de düşmektedir. En fakir bölgeler Mısır'dan en uzak olan Kuzey Avrupa ve Kuzeybatı Afrika'dır. Bkz. Angus Maddison, **Contours of the World Economy, 1-2030AD**, Oxford University Press, 2007, s. 53-55.

karakteri Çin’de görmek mümkün değildir. Gerçi Orta Asya kökenli göçebeler Çin’e sıklıkla yinelenen saldırılar düzenlemiş ve Cengiz Han sonrasında Yuan Hanedanlığı (1280-1368) döneminde Çin’i egemenliği altına almışlarsa da organik bir bütünlük oluşturmamışlardır. Bunun bir nedeni Çin’in büyük nüfusu⁵⁰³ karşısında Moğolların sayıca azlığı ise bir başka nedeni de Çin’in coğrafi olarak büyüklüğü ve kendine yeterliğidir. Merkezî Dünya’da olduğu gibi göçebe-yerleşik diyalektiği ve nihayetinde sentezi, Çin’in oluşturduğu Doğu’da sistemin kurucu unsuru değildir. Bununla birlikte Doğu’da emeğin özgürlüğü ve vergiyle finanse edilen devlet yapısı, Merkezî Dünya ile ortak paydayı oluşturur.

Muson Dünyası veya referans çerçevesi, farklı bir karakter sergilemektedir ve bugünkü Hindistan’ı içine alarak doğuya doğru ilerleyen ve Çin’in güney kısımları ile Güneydoğu Asya adalarının yanı sıra Japonya’yı da kapsayan bir bütünlüktür. Ancak benzeri karakteri, belli bir ölçüde, Afrika ile Latin Amerika’nın ekvatorial bölgelerinde de görmek mümkündür. Bu bütünlük, öncelikle iklime dayalıdır. Yıllık yağış miktarının 1000-1500 mm. gibi oldukça yüksek düzeyde olduğu muson ikliminin bu bölgede yaygın olması, bitki örtüsünün de ormandan oluşmasına yol açmıştır. Yoğun ormanlık alanlar, merkezî devletin oluşumunu geciktirmiştir.⁵⁰⁴ Muson ikliminin hâkim olduğu alanlarda ağırlıkla pirinç ekilmektedir. Pirincin besleyici değerinin yüksek olması ve yoğun bir emek yatırımını gerektirmesi, bölge nüfusunun artmasına imkân sağlamıştır. Yoğun yağışlar, doğal bir sulama sistemi gibi çalışmıştır. Bu dünyada yaygın inançlardan biri Budizm’dir. Buda, Hindistan’da yaşamış, öğretisini burada yaymış ve Hindistan dışındaki Güneydoğu Asya ülkelerinde de taraftar kitlesi bulmuştur. Bu nedenle Muson Dünyası; muson iklimi, pirinç üretimi ve merkezî devletin gecikmişliğiyle bir bütünlüğe kavuşmuştur. Bu dünya; doğal sulama sisteminin sağladığı verimliliğe, emeğin özgürlüğüne ve merkezî devletin güçsüzlüğüne veya temel siyasi birimin racalık (ağalık) olmasına dayanır.

Bir referans çerçevesinin bütünlüğüne sadece Merkez, Batı, Doğu ve Muson dünyaları sahip olabilmiştir. Bu bölgelerin dışında yer alan coğrafyalarda birtakım oluşumlardan söz edilebilse de bunlar, kendi içinde bütünlük arz eden bir referans çerçevesi boyutuna varamamıştır. Bu nedenle bu bölgeler dışsal olarak kabul edilmiş ve inceleme dışı bırakılmıştır.⁵⁰⁵

4.1.5.2. Fetih Kavramı

Bu çalışmanın temel tezi, Osmanlı’daki ekonomik sistemin, “rakabe üretim sistemi” adıyla teorileştirilebileceğidir. Rakabe üretim sisteminin ayırt edici niteliğini oluşturan çoban-çiftçi diyalektiğinin dayanakları, İbn Haldun’da bulunmaktadır. İbn Haldun, devletlerin⁵⁰⁶, göçebe toplumların yerleşik toplumlar üzerinde egemenlik kurmaları veya onları fethetmeleri sayesinde

⁵⁰³ Çin’in kalabalık nüfusunun yanı sıra asgari değeri üretebilmesinin bir nedeni sulamalı tarım ise diğer bir nedeni de muhtemelen pirinçtir. “[P]irinçlik bir fabrikadır. Bir hektar buğday tarlası Fransa’da, Lavoisier’in döneminde ortalama 5 kental vermektedir; bir hektar pirinçlik çoğu zaman 30 kental ayıklanmamış pirinç, yani paddy vermektedir. Kabuğu ayıklandığında, tüketilebilir 21 kental pirinç kalmaktadır; kg. başına 3.500 kaloriden, hektar başına devasa 7.350.000 kalori rakamına ulaşılmaktadır ki, buğdayınki aynı ölçek başına 1.500.000’dir ve eğer bu hektar hayvancılığa ayrılıysaydı 150 kg. et üretilirdi ve kalorisi de 340.000 olurdu.” Bkz. Braudel, **Maddi Uygarlık**, C. 1, s. 136.

⁵⁰⁴ Ronald Cohen, “Devletin Kökenleri”, **Erken Devlet**, Ankara: İmge Kitabevi, 1993, s. 54.

⁵⁰⁵ Merkez, Doğu, Batı, Muson ve dışsal dünyalar ayrımında Wallerstein’in merkez, yarı çevre, çevre ve dışsal bölgeler yaklaşımından esinlenilmiştir.

⁵⁰⁶ İbn Haldun’a göre devlet, toplumun formudur, yani maddeyi (toplumu) biçimlendiren, onu bütünlük içerisinde tutan unsurdur. Toplumun zaman ve mekânda varlık boyutuna ulaşmasıdır. Bkz. Ahmet Arslan, **İbni Haldun**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 91-92.

meydana geldiğini iddia eder. Göçebe fetihleri sonucu oluşan devletin ömrü, yaklaşık üç nesil veya 120 yıl olarak varsayılır. Bundan sonra devlet, asabiyesi güçlü olan başka göçebe topluluklar tarafından ele geçirilir. Devletler, bir canlının hayatındaki devridaim gibi doğar, büyür, yaşlanır ve ölür; sonra başkalarına yerini bırakır.⁵⁰⁷

Devletlerin oluşumu teorisini geliştirirken İbn Haldun'un göz önünde bulundurduğu olgu, kendi yaşadığı dönemdeki tavaif-i mülûk diye adlandırılan beylikler ile Emevi ve Abbasi hanedanlıklarıdır. Göçebe toplumların yerleşik toplumlar üzerinde kurdukları egemenlikle ortaya çıkan toplum ve devlet yapılarına Arapların kurduğu pek çok devlette rastlandığı gibi Türklerin kurduğu devletlerde de şahit olunmaktadır. Bunun da ötesinde Merkezî Dünya'nın bir başka devlet kurucu toplumu olan Farsların kurduğu devletlerde de benzeri bir karakter görülmektedir.

İbn Haldun'un bu yaklaşımını modern dönemde ortaya koyan Ratzel, Gumpłowicz, Oppenheimer, Thurnwald ve Carneiro gibi yazarlar, devletin ilk oluşumunun fetih sonrasında ortaya çıktığını iddia ederek “fetih teorisi”nin bilinen isimleri arasında yer almışlardır.⁵⁰⁸ Fetih teorisinin bir başka ifadesi Georges Bataille'da bulunur. “Fetihçi Toplum” kavramını kullanan Bataille, bunu “savaşçı, askerî toplum” olarak belirler ve buna İslam toplumlarını örnek verir.⁵⁰⁹

Baykan Sezer, Merkezî Dünya'daki fetihçi devletleri, “Yakın-Doğu asker devletleri” olarak adlandırır. Sezer, Yakın Doğu'da yaşanan Doğu-Batı çatışmasının sürekliliği dolayısıyla Doğu'nun savunuculuğunu üstlenen asker devletlerin kurulduğunu, bunların ilk örneklerinin de Asur ve İran devletleri olduğunu iddia eder. Bu asker devletlerin yönetim ve koruma dolayısıyla üretime yaptıkları katkı karşılığında artı değerden pay aldıklarını ve bu nedenle bu devletler için emperyalizmden söz edilemeyeceğini belirtir.⁵¹⁰

Fetih teorisinin yanı sıra genel literatürde de fetih (conquest) kavramı, askerî egemenlik anlamında kullanılır ve işgal (occupation), istila (invasion), yağma (plunder), emperyalizm (imperialism), kolonyalizm (colonialism) gibi çeşitli askerî egemenlikler arasında bir ayrım yapılmaksızın hepsinin aynı kavramla ifade edildiği görülür. Ancak birbirinden bu derece farklı olguların tek bir kavramla ifade edilmesi veya hepsini karşılayacak şekilde fetih kavramının kullanılması, bilimsel açıklamalarda kullanılan analiz yönteminin yok sayılmasının ötesinde belirli bir önyargıyı da taşımaktadır.

Fetih ile sömürü savaşları arasındaki fark, sembolik şehirlerin alınmasında görülebilir. Bu fark, hem Merkezî Dünya hem de Batı toplumundan temsiliyeti haiz üçer şehirle örneklendirilebilir. Bunlar, Büyük Keyhüsrev'in (Cyros/Kyros) M.Ö. 539 yılında fethettiği Babil, Hz. Muhammed'in 630 yılında fethettiği Mekke ve Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te fethettiği İstanbul şehirleridir. Diğer taraftan sömürü savaşları için de İskender'in M.Ö. 330 yılında ele geçirip yok ettiği Persepolis, Roma'nın M.Ö. 146 yılında işgal edip yine yok ettiği Kartaca ve İspanyolların 1520 yılında ele geçirip, beklenebileceği gibi, yine yok ettiği Azteklerin başkenti Tenochtitlan şehirleridir.

Her iki taraftan örneklenen üçer şehrin temsil kabiliyeti olduğu gibi bu şehirleri ele geçiren devletler de her iki ekonomik sistemin kurucu unsurlarıdır. Babil'i fetheden Akamenid hanedanı, rakabe

⁵⁰⁷ İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 241.

⁵⁰⁸ Khazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, s. 87.

⁵⁰⁹ Georges Bataille, **Lanetli Pay**, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010, s. 95.

⁵¹⁰ Sezer, **Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları**, s. 135.

üretim sisteminin ilk örnekliğini sergilediği gibi tarihte ilk dünya devletini de kurmuştur. Mekke'yi fetheden Hz. Muhammed önderliğindeki İslam devleti, rakabe üretim sisteminin ikinci döneminin kurucusudur. İstanbul'u fetheden Osmanlı Devleti de yine rakabe üretim sisteminin üçüncü aşamasının uygulayıcısıdır. Buna karşın Persepolis'i yok edenler, Batı medeniyetinin ilk kurucu unsuru olan Yunan kültürünün taşıyıcısıydılar. Antik Yunan'dan sonra Batı'nın ikinci sacayağını oluşturan Roma ise Kartaca'nın ortadan kaldırılmasının müsebbibidir. Tenochtitlan'ı yok edenler ise modern Batı medeniyeti veya kapitalizmin küresel hegemonyasının temellerini atan İspanyol emperyalizmidir. Bu sebeple hem şehirler hem de bunları ele geçiren devletler, kendi medeniyet veya ekonomik sistemlerini temsil kabiliyetine sahiptir.

Bu örneklerin de gösterdiği gibi fetih; emperyalist veya kolonyalist bir işgal değildir. Birleşik bir insanlık ufkuna yönelmenin askerî yoludur. Bu sebeple çoban toplumların çiftçi toplumlar üzerinde kurdukları egemenlik, iş bölümüne dayalı organik bir ilişkiye yol açıyorsa üretim sisteminden bahsedilebilir. Aksi takdirde bu egemenlik, diğer toplumlarda örneğine bolca rastlanan sömürüye dayalı ekonomik sistemleri ortaya çıkaracaktır. Bu sebeple işgal, istila, yağma, emperyalizm ve kolonyalizm; fetih değildir. Bu tür askerî faaliyetler, üretim sistemine yol açmaz. Bu tezde kullanılan fetih kavramının öncelikli anlamı, “askerî güç kullanımına dayalı, ancak organik iş bölümüne yol açan bütünleşme faaliyetleri”dir. Bu anlamda tarihî diyalektiğin sentez aşamasını ifade eder. Fakat fetih kavramı, bunun da ötesinde anlamlara sahiptir ve sadece askerî alanla sınırlandırılmayacak kadar genişir. Özellikle ideolojik boyutta, “ötekini kapsayarak aşma ve daha büyük birliktelikler meydana getirme” anlamına gelir.

Tarihteki somut örneklikler üzerinden fetih ile emperyalizm arasındaki fark, iktidar ile toplum arasındaki ilişki üzerinden ortaya konulabilir. Eğer bir iktidar, egemenlik altına aldığı bir toplumu kendi halkı ve toprağı da kendi vatani olarak görüyorsa söz konusu girişim bir fetihtir. Buna karşın egemenlik kurduğu insanları kendi vatandaşı ve ilgili bölgeyi kendi vatani olarak görmüyorsa söz konusu egemenlik bir emperyalizmdir. Modern dönem kapitalist emperyalizmde bunun tipik niteliğini görmek mümkündür. Örneğin İngiltere'nin Hindistan'da kurduğu egemenlik emperyalizmdir, çünkü İngiltere Hintlileri hiçbir zaman kendi vatandaşı olarak görmemiş, seçimlerde oy kullanma gibi İngiliz vatandaşlarının sahip olduğu vatandaşlık haklarını onlara tanımamıştır. Emperyalizmin başlangıcı, antik Roma İmparatorluğu'na dayanır ve aynı emperyalist nitelikler orada da görülür. Roma İmparatorluğu veya emperyalizmi, M.Ö. 88 yılına kadar, bırakın diğer toplumları, bütün İtalyanları bile kendi halkı olarak görmemiş, Roma şehrinin özgür vatandaşlarına tanıdığı hakları onlara tanımamıştır. Bu nedenle imparatorluk, isminden de anlaşılacağı gibi, gerçekten de sadece Romalıları, üstelik mülk sahibi olanlarına aittir. Buna karşın antik Perslerden itibaren görülebileceği gibi Osmanlı Devleti de egemenliği altına aldığı toplumları, kimlik farklılığına bakmaksızın kendi halkı olarak görmüş, hüküm sürdüğü toprakları kendi vatani olarak kabul etmiştir. Yıkılış döneminde bile Osmanlı, hiçbir toprağı savaşmadan terk etmemiş, çünkü vatani olarak görmüştür. Hâlbuki İngiltere, örneğin Hindistan'dan kolaylıkla çekilebilmiştir, çünkü Hindistan kendi vatani ve orada yaşayanlar da kendi vatandaşı değildir.

Fetih, bir emperyalizm olmadığı gibi kolonyalizm de değildir. İlk uygulaması antik Yunan'da görülen kolonyalizm, genellikle basit ve masum bir yerleşimcilik olarak anlamlandırılır,⁵¹¹ hâlbuki bundan bütünüyle farklıdır. Kolonyalizm, başka toplumları yaşadığı yerden kovarak veya onları katlederek onların toprağına yerleşmek ya da yerli toplumu köleleştirerek sömürmektir. Diğer

⁵¹¹ Bu anlam, Barkan'ın “Kolonizatör Türk Dervişleri” adlı eserinde görülür.

toplumları yerlerinden kovma veya katletme imkânı bulunmadığında da onlardan ayrı, yalıtık ve düşmanca bir pozisyonda yaşama üsleri kurmaktır. Antik dönemde Yunanlar, Anadolu'nun Ege kıyılarında yaşayan halkları yerlerinden kovarak, Karadeniz ve Güney Avrupa kıyılarında yalıtık üsler oluşturarak kolonyalizmin ilk örneğini sergilemiştir. Modern dönemde Avrupalıların Amerika'nın yerli halklarını katlederek onların yaşadığı topraklara Avrupalıları yerleştirmeleri, Batı'nın kolonyalist karakterinin modern bir örneği olmuştur.

Kolonyalist olmayan yerleşimcilik örneği, Merkezî Dünya'da Sümerlerden itibaren görülmüş ve daha sonra Fenikelilerde en ayırt edici örnekliliğini sergilemiştir. Asurluların yabancı ülkelerdeki ticari yerleşim birimleri “tamkarum” diye adlandırılır ve bu birimler, yerleşik olduğu toplumla iç içedir ve aralarında barışçıl bir ilişki hâkimdir. Türklerin Anadolu'yu fethinde yerleşik halk köleleştirilmek, katledilmek veya yurdundan kovulmakla karşı karşıya kalmamıştır. 20. yüzyıla kadar fetih öncesinin halkları, Anadolu'da yaşamaktaydılar. Ancak fetihle birlikte belli bir nüfus kitlesinin de Anadolu'ya gelmesi, mevcut arazinin bölüşülmesini kaçınılmaz kılmıştır. Var olan kaynakları nüfusla dengeli bir biçimde bölüşmek ile yenilen tarafı kaynaklardan bütünüyle mahrum bırakmak, fetih ile kolonyalizm arasındaki farkı oluşturur.

Rakabe üretim sistemini ortaya çıkaran fetih olgusu, ideal tip olarak Merkezî Dünya'daki dünya devletlerinin ortaya çıkmasında kendini sergiler. Fetih öncesinde göçebe-pastoralist ve yerleşik-çiftçi olmak üzere iki ana toplumsal yapı vardır. Göçebeler kendi geçimlerini sağlamakta her zaman güçlkle karşılaşmıştır. Buna karşın verimli nehir havzalarının çiftçi toplulukları ise kendi güvenliklerini sağlayamamış, sürekli yağma ve şehirler arası savaşlarla üretimin güvenliği ortadan kalkmıştır. Yani Merkezî Dünya'daki iki farklı toplum tipi (çobanlar ile çiftçiler), kendi başlarına yeterli olamamış, biri geçimini sağlayamazken diğeri güvenliğini temin edememiştir. İşte bu iki yetersiz toplumu daha üst bir düzlemde birleştiren ve böylece çobanların geçim, çiftçilerin de güvenlik sorununu organik iş bölümüne dayalı olarak çözen askerî girişime fetih denir. Merkezî Dünya'daki her savaş da fetih savaşı değildir, sadece Merkezî Dünya'nın bütünleşmesine yönelik olan, uzmanlaşmayı artıran ve organik bir iş bölümüne yol açan girişimler fetih savaşıdır.

Her bütünleşme girişimi de rakabe üretim sistemine yol açmaz. Örneğin kapitalizm de bütünleşmeye benzeyen bir karakter sergiler ve Daron Acemoğlu bunu, “kapsayıcı kurumlar (inclusive institutions)” olarak adlandırarak “dışlayıcı kurumlar (extractive institutions)”ın karşısına yerleştirir. D. Acemoğlu'na göre “kapsayıcı ekonomik kurumlar, ... hem çalışma özgürlüğü sunan hem de ... eşit şartlar sağlayan kapsayıcı piyasalar yaratır.” Amerika kıtasında Portekiz ve İspanyolların kapsayıcı olmayan sömürücü kurumlar ürettiklerini ve bugün Latin Amerika'nın fakirliğinin gerçek nedeninin bu kurumlar olduğunu iddia eder. Buna karşın İngiliz kolonilerinde kapsayıcı kurumların geliştiğini ve Kuzey Amerika'nın bu nedenle zengin olduğunu belirtir.⁵¹² Ancak İspanyolların karşısında yaklaşık 100 milyonluk bir nüfus bulunduğunu ve o zamanlar yaklaşık 8 milyon olan İspanyolların bu nüfusu kapsayamayacağını veya kapsamaya kalktığında bundan İspanyolların kazançlı çıkamayacağını göz ardı eder. İngilizlerin Amerika kıtasında kolonileşmeye başladığı 17. yüzyılda yerli nüfusu zaten “kapsanabilecek” seviyeye düşürülmüştü. Üstelik İngiliz kolonilerinin Amerikan yerlilerine ve daha sonraları Afrika kökenli kölelere karşı tutumunun kapsayıcı olduğu da iddia edilemez. Daha doğrusu fetihçi kapsayıcılıktan ayırt etmek için buna “emperyal kapsayıcılık” demek gerekir. Amerika kıtasında kölelikten en son vazgeçen ülke de İngiliz kolonileri üzerine kurulan Amerika Birleşik Devletleri'dir.

⁵¹² Acemoğlu ve Robinson, **Why Nations Fail**, s. 76-77.

İngilizlerin Hindistan’da kurdukları koloni yönetimi de hiçbir zaman bütünleştirici olmamış, ama Hintlileri sömürü sistemi çerçevesinde kullanan bir kapsayıcılığa sahip olmuştur.

Emperyal anlamda kapitalizm ve hegemonizmin kapsayıcı bir niteliğinden söz edilebilir, çünkü emperyalizm de bir kapsayıcılık biçimidir. Ancak bu kapsayıcılık, sömürüyle iç içedir. Sömürü imkânı varsa ve ancak bu imkân çerçevesinde bir kapsayıcılık söz konusudur. Hegemonizm veya sınıflı sistemler en temelinde sömürüye dayandığı için sistemin yaşayabilmesi için sömürülecek kaynaklara ve toplumlara ihtiyaç duyar. Eğer sömürülecek toplumlar yoksa sömürü sistemleri yaşama imkânından mahrum kalacaktır. Bugünkü küresel hegemonik sistem, entegre ekonomilerden hegemon ülkelere kaynak aktarımı üzerine kuruludur.⁵¹³ Sömürü sistemi, kaynak aktarımı sağlayacak ölçüde kapsayıcı kurumlar üretmektedir ancak bu kurumlar ağırlıklı olarak hegemonik ülkelerin daha da zenginleşmesine hizmet etmektedir. Bugün küresel düzeyde para, mal, sermaye ve kısmen emek akışı olabildiğince serbestleştirilmektedir ancak emeğin dolaşımının bütünüyle serbest bırakılmaması, dünya genelinde gelir dağılımındaki uçurumun devam etmesine ve hatta artmasına yol açmaktadır. Hâlbuki sadece emeğin tam serbest dolaşımının sağlanması bile dünya genelinde gelir dağılımındaki adaletsizliği ortadan kaldırmaya yeterli olacak ve sömürü sisteminin belki de son bulmasına yol açacaktır.⁵¹⁴ Ancak her şeyin serbest dolaşımını isteyen dünyanın kapitalizmi, bugünün hegemonizmi, ihtiyaç duyduğu emeği de devşirebildiği için karşılıklılığı sağlayacak düzeyde bir kapsayıcılığa yanaşmamaktadır. Rakabe üretim sisteminin kapsayıcılığı, sınıflı sistemlerden farklı olarak özgürlük ve iş bölümü üzerine kuruludur ve karşılıklılık sistemine yol açmaktadır.⁵¹⁵

Fetih kavramının bu şekilde tanımlanması, savaşın kutsandığı bir militarizm olarak yorumlanamaz. Clausewitz’in ifade ettiği gibi “savaş, politik ilişkilerin başka araçların desteği ile sürdürülmesinden başka bir şey değildir.”⁵¹⁶ Modern dönemde toplumlar arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde kullanılan araçların çoğalması, savaş ihtimalini azaltmıştır. Ancak daha önemli bir neden ise teknolojinin gelişmesiyle birlikte savaşların yol açtığı yıkımın boyutlarının artması, dolayısıyla savaşların kazanan tarafının olmayışıdır. Bir başka sebep ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında Anglo-Saksonların küresel hegemonyasının sağladığı Pax-Americana’dır. Her ne gerekçeyle olursa olsun, sorunları çözme yöntemi olarak savaşa daha az başvurulması, elbette olumlu bir gelişmedir. Ancak bunun olumlu bir gelişme olması, tarihte yapılan savaşlar arasında ayırım yapmamanın gerekçesi olamaz. Örneğin Cezayir Kurtuluş Savaşı’nda bağımsızlığı için savaşan Cezayirli ile emperyalist çıkarları için savaşan Fransa’yı eşitlemek ve her iki tarafın verdiği savaşın birbiriyle aynı olduğunu iddia etmek, naif ütopyacılık değilse emperyalist bir tutumdur. Aynı şekilde emperyalist ve kolonyalist savaş ile toplumların güvenliğini, üretimin güvenliğini ve organik ilişki içerisindeki bir insanlık idealini sağlamak adına yapılan fetih savaşları, birbiriyle aynı tutulamaz.

Her savaşın fetih savaşı olmadığı ve dolayısıyla rakabe üretim sistemine yol açmayacağı, Anatoly Khazanov’un çalışmalarında da bulunabilir. Savaşlar ve egemenlikler arasındaki farklılığı göçebelik boyutu üzerinden ele alan *Göçebe ve Dış Dünya* adlı eserinde A. Khazanov, göçebelerin

⁵¹³ Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, İstanbul: Metis Yayıncılık, 2006, s. 28. Ancak Wallerstein, entegre ve hegemon yerine merkez ve çevre kavramlarını kullanır.

⁵¹⁴ Amin, **Avrupamerkezcilik**, s. 263.

⁵¹⁵ Osmanlı’daki sistemin kapsayıcılığı hakkında bkz. Orhan Keskintaş, **Adalet, Ahlâk ve Nizam**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 296-299.

⁵¹⁶ Carl von Clausewitz, **Savaş Üzerine**, (Çev. Şiar Yalçın), Ankara: Eriş Yayınları, 2003, s. 244.

yerleşik toplumlar üzerindeki egemenliğinin üç farklı tipte devletin ortaya çıkmasına yol açtığını iddia eder.⁵¹⁷

Bunlardan “birinci tip”teki devlette, egemenlik kuran pastoralist toplum, boyun eğdirilen yerleşik toplumla ilkel bir sömürü ilişkisi kurar ve iki toplum arasında ekonomik ve toplumsal düzeyde ayrı bir düzen kurulur. Moğol İmparatorluğu’nun birinci tipteki devlete örnek oluşturduğunu ve Moğolların hâkim oldukları topluma dâhil olmadıklarını, vergilerin toplanması ve yönetim işlerini yerel unsurlar aracılığıyla gerçekleştirdiklerini ifade eder. Birinci ve İkinci İskit devletlerini de bu tipe örnek gösterir.

Khazanov’a göre ikinci tipteki devlette, her iki toplum arasında siyasi ve sosyal ilişkiye dayalı ortak bir düzen kurulmuştur, ancak ekonomik düzeyde bu ortaklık gerçekleştirilmemiştir. Moğolların Çin’de kurdukları Yuan devleti, Şeybaniler, ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar ve Büyük Selçuklu Devleti gibi bazı devletleri ise ikinci tipteki devlete örnek gösterir. Khazanov, Şeybanilerin Orta Asya’yı şiddet kullanmadan ve yağma yapmadan fethettiklerini ve fetih sonrasında sosyo-ekonomik düzende önemli bir değişiklik olmadığını belirtir.

Üçüncü tipteki devlette ise göçebeler veya pastoralistler ile yerleşik toplumlar arasında siyasi, sosyal ve ekonomik düzeyde ortak bir düzen kurulmuştur ve bu düzen, pastoralistler ile tarımcı yerleşik toplum arasında iş bölümüne dayalı olarak oluşturulmuştur. Khazanov, bu toplumdaki sosyal tabakalaşmanın ekonomik uzmanlaşma ile etnik farklılığa dayandığını iddia eder. Üçüncü tip devlette ortaya çıkan iş bölümü, “erken devlet”in “gelişmiş devlet”e dönüşmesini sağlar. Bu devletin ekonomisi, pastoralizme değil, tarım ve şehir hayatına dayanmakta ve göçebe toplumun önder kadrosu da yeni devletin yönetici zümresini oluşturmaktadır. Üçüncü tip devlete isim zikrederek belirli bir örnek vermese de Anadolu Selçukluları ile Osmanlı Devleti’nde göçebelerin yerleşik hayata geçtiklerini ve ortak bir düzen kurduklarını belirtmesi, bahsedilen bu iki devletin, “üçüncü tip” devletin örnekleri olarak yorumlanabileceğini gösterir. Khazanov’un “üçüncü tip” dediği devlet ile bu tezde ortaya konulan “fetihçi devlet” büyük ölçüde aynı anlama gelmektedir. Ancak bu toplum tipi, aralarındaki birtakım farklılıklara rağmen, M.Ö. 6. yüzyıldan beri Merkezî Dünya’da yer alan dünya devletlerinin genel karakteridir.

4.1.5.3. Rakabe Üretim Sisteminin Tarihî Gelişimi

Rakabe üretim sisteminin tarihî gelişimi, önceki sayfalarda açıklandığı üzere Merkezî Dünya diye adlandırılan coğrafyada gerçekleşmiştir. Nihayetinde ekonomik sistem, emeğin sermaye ve iktidarla etkileşiminin bir sonucudur. Sermayenin hammaddesi ise önemli ölçüde doğal kaynaklardan ve bu kaynakları sağlayan coğrafyadan oluşur. Bu nedenle coğrafya, diğer ekonomik sistemlerin olduğu gibi rakabe üretim sisteminin de temel belirleyicisidir. M.Ö. 6. yy’dan itibaren bu coğrafyada kurulan devletlerin, gelişen toplumların ve bunların iktisadi ifadesi olan üretim sistemlerinin karakterini anlayabilmek için bu bölgenin coğrafi niteliklerinin göz önünde bulundurulması gerekir.

Burada tekrar kısaca ifade etmek gerekirse Merkezî Dünya; çöller, bozkırlar ve dağlar gibi verimsiz topraklar arasına serpiştirilmiş Nil, Mezopotamya, İndüs ve Maveraünnehir vadilerinin verimli havzalarından oluşur. M.Ö. 4. binyılda Mezopotamya, Mısır, İndüs ve Maveraünnehir havzaları ve bunların art bölgelerinden oluşan Merkezî Dünya’da suyun kontrol altına alınıp sulama sistemlerinin

⁵¹⁷ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 353-355.

geliştirilmesi veya Sulama Devrimi'nin gerçekleştirilmesiyle alüvyonlu vadilerde olağanüstü düzeyde bir katma değer veya en azından asgari değer üretimi sağlanmıştır. Asgari değer sağladığı imkânlarla iş bölümü artmış, uzmanlaşma sağlanmış, toplumun bir kısmı besin üretiminden uzaklaşarak zanaat ve bürokrasiye yönelmiştir. İş bölümü ve uzmanlaşma, verimliliği artırarak toplam ürünün daha fazla artmasına yol açmıştır. Bunun sonucunda zanaatçı ve bürokratların meskûn olduğu şehirler ve devlet ortaya çıkmıştır. Üretim Çağı'nda geliştirilen yatay ilişki ve özel mülkiyet, bu dönemde de varlığını sürdürmüş, ancak bu ilişkiler, uzmanlaşmaya paralel olarak derinlik kazanmıştır. Bu derinlik, kendini yatay yerine dikey karşılıklılık (güvenlik-vergi) ilişkisinde ortaya koymuştur. Diğer yandan kabile dönemindeki doğrudan ilişkiler yerine şehir devletlerindeki temsilcilerin araya girdiği bir yönetim biçimi ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki yöneten-yönetilen ilişkileri de dikey karşılıklılık çerçevesinde geliştirmiştir. Yöneten-yönetilen ayrımına dayalı tabakalaşmanın ortaya çıkması, yönetim ile toplum arasındaki bağları sağlayacak kurumsal yapılanmaya yol açmış ve Bey, İhtiyarlar Meclisi ile Halk Meclisi'nden oluşan yeni bir siyasi organizasyonu doğurmuştur.

İşte dünya devleti ve rakabe üretim sistemi, bu altyapı üzerine bina edilmiştir. Şehir devletleri arasında bitip tükenmek bilmeyen, amacını kaybetmiş, “savaş için savaş”a dönüşmüş çatışmalar, şehir devletinin ortaya çıktığı toplum yapısının veya vergi üretim sisteminin krize girip yeni ve daha gelişmiş bir modelin ortaya çıkmasının nedenlerinden biri olmuştur. Şehirler arasında suyun kontrolü, toprağın sahipliği, ticaretin ele geçirilmesi gibi pek çok konuda her an bir anlaşmazlık çıkabilmiş ve bunları çözüme kavuşturabilecek üst bir merci henüz gelişmemiştir. Bu savaşlar ve savaş sonrasındaki yağmalar, emeğin olduğu gibi doğal kaynakların da tahrip edilmesine, üretimin sekteye uğramasına ve güvenliğin ortadan kalkmasına yol açmıştır.

Bu durumun açıklaması, devletin kökenine ilişkin yaklaşımlarda görülür. Hobbes'tan Rousseau'ya kadar Aydınlanma Çağı düşünürleri, devletin kökenini “doğal durum (natural state)” teorisine dayandırır. Bu teoriye göre herkes güç kullanır ve birbiriyle savaşır. Sonu gelmez bir zincirleme savaş, toplumsal düzenin kurulmasını engeller. Bu kısır döngüden kurtulmanın yolu, devlet adı verilen bir otoriteye güç kullanma tekelinin devredilmesidir. Devletin kurulmasıyla barış ve toplumsal düzen sağlanır ve böylece medeni bir hayat başlar.⁵¹⁸

Dünya devletinin doğuşunu hazırlayan nedenlerden biri, şehir devletlerinin, üretimin güvenliğini sağlayamaması iken diğer bir neden de civar bölgelerdeki göçebe toplumların yerleşik tarım toplumlarıyla yakın bir temasa geçmesidir. Ancak bu temas, uzun yıllar boyunca üretimin güvenliğini sağlayıcı ve verimliliğini artırıcı bir rol oynamamıştır. İşte çift taraflı işleyen bu kısır döngüyü kırmaya yönelik ilk girişim, yetersiz olmakla birlikte, Asurlular tarafından yapılmıştır. Başkentleri Ninova olan Yeni Asur Devleti (911-619), bütün Mezopotamya'yı, Güneydoğu Anadolu'yu, Doğu Akdeniz'i ve Mısır'ı ele geçirerek güçlü ve yaygın bir devlet kurmuştur. Ancak bu yapı, daha üst bir siyasi form geliştirmekten ziyade şehir devletinin coğrafi kapsamının genişletilmesiyle sınırlı kalmıştır. Çünkü Yeni Asur Devleti, nihayetinde sadece tarım toplumları üzerine bina edilmiştir.⁵¹⁹ Şehir devleti ve devleti aşan yeni bir siyasi örgütlenme biçimi, “dünya devleti” olarak ilk kez Persler tarafından Akamenidler hanedanlığında geliştirilmiştir.

⁵¹⁸ Heywood, **Siyaset Teorisine Giriş**, s. 95.

⁵¹⁹ McNeill, **Dünya Tarihi**, s. 92; Günlaltay, **İran Tarihi**, s. 163.

Mekanik Dönem (M.Ö. 559-M.S. 636)

Merkezî Dünya’da söz konusu nehir havzalarında gelişen tarım toplumlarının yanı sıra aynı coğrafyada yer alan üç göçebe toplum bulunur. Bunlar Zağros Dağları’nda yaşayan ve “dağ göçebesi” olarak tanımlanabilecek olan Persler, Arabistan çöllerinde yaşayan ve “çöl göçebesi” olarak adlandırılacak olan Araplar ve Orta Asya bozkırlarında yaşayan ve “bozkır göçebesi” olarak vasıflandırılacak olan Türklerdir. Bu coğrafyanın son 2500 yıllık tarihini, üç göçebe halk ile yerleşik tarım toplumları arasındaki ilişki belirlemiştir. Bu iki toplumsal grup -göçebeler ile yerleşikler- arasındaki ilişki, Merkezî Dünya’nın üretim ilişkilerini şekillendiren, dolayısıyla siyasi ve toplumsal kurumlarını belirleyen temel faktörlerden başlıcası olmuştur.

Bu göçebe toplumlardan tarih sahnesine ilk çıkan Persler olmuştur. Zağros Dağları’nda yaşayan Perslerin Keyhüsrev (M.Ö. 559-530) liderliğinde önce İran yaylası ve arkasından Anadolu ile Mezopotamya, daha sonra Kambises (M.Ö. 530-522) ve Daryus (M.Ö. 522-485) liderliğinde Nil, İndus ve Maveraünnehir havzalarının yanı sıra Trakya ve Makedonya üzerinde egemenlik kurmasıyla rakabe üretim sisteminin modern dönemlere kadarki coğrafi sınırları ve genel karakteri belirlenmiştir. Bu dönem, rakabe üretim sisteminin birinci aşamasıdır ve “Mekanik Dönem” diye adlandırılabilir. M.Ö. 6. yy’da Akamenidler’le başlayıp M.S. 7. yy’a, Sasaniler’e kadar -İskender’den sonra kurulan Selevkos kolonyalizmi hariç- devam etmiştir.

Tarih boyunca nüfus ihraç merkezi gibi çalışan Avrasya bozkırlarından gelen halklardan biri de Persler olmuştur. M.Ö. 2. binyılın başlarında Hazar’ın doğusundan Urumiye Gölü civarına gelip yerleşmişlerdir. M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Zağros Dağları boyunca güneye doğru inmiş ve dağlık bir bölge olduğu için “yüksek ülke” anlamına gelen ve Elam diye adlandırılan bölgeye yerleşmişlerdir. Pers hükümdarları, Akamenid’i hanedanlarının atası olarak kabul ettikleri için tarihte bu adla anılmışlardır.⁵²⁰

Perslerin yaşadığı Zağros Dağları, Mezopotamya’nın aksine, sulamalı tarıma imkân vermemiş ve yüksek bir verimliliğe sahip olmamıştır. Bu bölgede tarımla birlikte ağırlıklı hayvancılık yapılmış ve Perslerin bir kısmı göçebe hayvancılıkla geçimini sağlamıştır. Dağlarda kısıtlı ve zor koşullarda yaşarken hemen yanı başlarında zengin ve oldukça gelişmiş Mezopotamya şehirleri, Persler için bir cazibe merkezi hâline gelmiştir.

Perslerin Zağros Dağları’ndan kalkıp diğer toplumlar üzerinde egemenlik kurmaları, ancak herkesin kendi inanç ve hayat tarzına dokunmayarak özgürce yaşamalarına imkân tanımalarına ve güvenliği sağlamalarına bağlı olmuştur. Antik dönemin ilk dünya devleti olan Perslerin kurucusu Keyhüsrev, M.Ö. 539 yılında aylarca süren kuşatma sonrasında Babil’i fethetmiştir. Babil kayıtlarına göre, “Arahşamnu ayının üçüncü gününde Kiros [Keyhüsrev] Babil’e girdi, önüne ince yeşil dallar yayıldı; kente barış getirildi. Kiros tüm Babil’e selamlarını yolladı”.⁵²¹ Keyhüsrev, Babil’e girişinde, ilk insan hakları bildirgesi olarak kabul edilen bir metin yayınlamıştır. Buna göre herkes inançlarında özgür olacak, angaryalar kaldırılacak, barış tesis edilecektir. Asur’da olduğu gibi Babil kralları da bütün Mezopotamya üzerinde egemenlik kurarken ele geçirdikleri Ur, Uruk ve Eridu gibi şehirlerin tanrılarını ganimet olarak alıp Babil’e getirmiştir. Aynı zamanda Kudüs’ün M.Ö. 586 yılında Babil tarafından ele geçirilmesi üzerine Yahudiler Babil’e sürülmüştür. Keyhüsrev, bütün şehirlere tanrılarını iade ettiği gibi Yahudilerin Kudüs’e dönmelerine de izin vermiştir. Kendisini de Babil tanrısı Marduk’un inayetine

⁵²⁰ Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, s. 162.

⁵²¹ Mann, *İktidarın Tarihi*, C. 1, s. 282.

mazhar olmuş bir kral olarak takdim” etmiştir.⁵²² Yaklaşık iki bin yıl sonra Osmanlı’da “istimalet” politikası olarak görülecek uygulamalar, Perslerin fetihleriyle tarih sahnesine çıkmıştır.

Perslerin dünya devleti anlayışlarını Herodot’un bir anlatısında görmek mümkündür. Herodot’a göre Daryus, sarayındaki Yunanlıları yanına çağırması ve anne-babalarının cesedini yemek için ne isteyeceklerini sormuş. Yunanlılar bundan fazlasıyla rahatsız olmuşlar ve bunu hiçbir şekilde yapmayacaklarını ifade etmişler. Daryus, biraz sonra Hintli bir kabileyi yanına çağırması ve Daryus’un Hintlilerle olan konuşması tercümanlar aracılığıyla Yunanlılara çevrilmiş. Daryus, anne-babalarının cesetlerini yiyen Hintli kabileye, onları yakmak için ne isteyeceklerini sormuş. Onlar da büyük bir tepkiyle bunu kabul etmeyeceklerini ve böylesi bir teklifi reddettiklerini bildirmişler. Daryus bu örneklerle kültürler arasındaki farklılıkları vurgulamak istemiş.⁵²³ Bu olayı nakleden Herodot, Daryus için “herkesin kralı” denmesinin ne kadar haklı olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁴

Pers toplumu iki temel katmana ayrılmıştır. Birincisi, büyük kısmı Perslerden oluşan yönetici tabaka, diğeri de sadece maddi üretimle meşgul olan ve vergi ödeyen çiftçi halk kitlesi. Bu ayrım, Osmanlı’daki askerî-reaya ayrımının bir örneğini oluşturur. Yönetim tabakası ise güvenlik işlerini yürüten askerî bürokrasi ile ideoloji, hukuk ve eğitim işlerini üstlenen din adamları veya daha doğrusu sivil bürokrasi olarak iki ana gruba ayrılır.⁵²⁵

Daha önce Asurluların uzak bölgeleri atanmış valilerle yönetme uygulaması Perslerde daha da geliştirilmiş ve Daryus zamanında ülke, satraplık olarak adlandırılan 23 eyalet veya vilayete bölünmüştür. Her satraplık, merkezî idareyle benzeri bir yapıdadır ve sivil ile askerî yönetim birbirinden ayrılmıştır. Eyaletin genel sorumlusu olan satrapın yanında bir askerî komutan ve bir de genel kâtip yer alır. Genel kâtiplik görevinde bulunan ve satrapa vekâlet eden bu sivil görevli, gerçekte merkezî idarenin gizli habercisi olarak rol oynar. Daryus bunun yanı sıra eyaletlerin teftişi ve haber akışı için “Kral Gözü” ve “Kral Kulağı” olarak adlandırılan subaylar da göndermiştir. Böylece merkezî idare, eyaletlerdeki her olayı anında haber alabilmiş ve gerekli tedbirlere zamanında başvurabilmiştir. Dünya tarihinin en büyük devletlerinden birinin yönetilebilmesi için haber alma kanallarının sağlıklı işleminin büyük bir önemi olduğu açıktır ve bu uygulama, istihbarat faaliyetlerinin tarihte ilk kurumlaşmış örneğidir.⁵²⁶

Persler düzenli orduyu daha da geliştirmiş ve “Ölümsüzler” diye adlandırılan 10 bin kişilik seçkin bir daimî ordu kurmuştur. Bu ordu savaşlarda kayıp verdiğinde eksilenlerin yeri hemen doldurulmuş ve 10 bin sayısı asla eksilmemiştir. Sayısının sabit olması nedeniyle bunlara “Ölümsüzler” denmiştir. Bu güç, yerel satraplık ve hanedanlıkların merkezî yönetime itaat etmesinde ve düşman güçlerin caydırılmasında önemli bir rol oynamıştır.⁵²⁷ Merkezî devletin bu gücü, Perslerde feodalleşme eğilimlerinin önünü kesmiştir.

İran edebiyatının en ünlü eserlerinden olan ve antik dönem şahlarının hayatını konu edinen Firdevsi’nin yazdığı *Şehname* adlı eser, İran’ın bu dönemdeki rolüne ve misyonuna ışık tutar. Bu eserdeki anlatıma göre İran’ın görevi, “bir dünya siyasetinin, cephe siyasetinin yürütücülüğüdür. İran,

⁵²² Günaltay, **İran Tarihi**, s. 170.

⁵²³ Herodotos, **Herodot Tarihi**, (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973, s. 185.

⁵²⁴ Mann, **İktidarın Tarihi**, C. 1, s. 254.

⁵²⁵ Josef Wiesehofer, **Ancient Persia**, London and New York: I.B. Tauris, 2001, s. 34.

⁵²⁶ Günaltay, **İran Tarihi**, s. 172.

⁵²⁷ Matt Waters, **Ancient Persia**, New York: Cambridge University Press, 2014, s. 110.

tarihte Doğu uygarlıklarının askerlik alanında savunuculuğu görevini yüklenmiştir.”⁵²⁸ Bu görev sayesinde üretici topluluklar güven içerisinde yaşayabilmiştir.

Perslere kadar yaklaşık üç bin yıl boyunca Merkezî Dünya’da vergi üretim sistemi geçerli olmuştur. Vergi üretim sistemi bu dönemde de varlığını sürdürmüştür ancak her bir satraplıkta toplanan verginin yarısı merkezî ordunun giderleri için Persepolis’e gönderilmeye başlanmıştır. Kamu gelirleri, devlet mülkiyetinde olan toprakların kira karşılığında işletilmesinin yanı sıra özel mülk topraklardan alınan vergilerden kaynaklanmıştır.⁵²⁹

Daha önce Babil’de de kısmi olarak görülmekle birlikte topraktan alınan vergilerin askerî hizmetlerle ilişkilendirildiği sistem (askerî ikta), bu dönemde yaygınlaşmıştır. Askerlere maaş karşılığı tevdi edilen topraklar, başkasına devredilememekle birlikte miras olarak bırakılabilmektedir. Perslerin askerî tahsisat sistemi zamanla yaygınlaşmış ve doğrudan vergi toplamak yerine ikame edilmiştir.⁵³⁰

Pers Devleti, egemenliği altındaki halklara geniş özgürlükler tanımıştır ancak bu durum, ülke içerisinde bir uyumun ve bütünlüğün ortaya çıkmasına yetmemiştir. Bütün toplumu kapsayabilecek ortak bir dil ve kültür ortamı bütünüyle oluşturulamamıştır. Pers sarayında benimsenen Zerdüştlük, Pers toplumu içerisinde bile yaygınlaşmamış, sadece seçkinler arasında benimsenen bir din olarak kalmıştır.⁵³¹

Perslerin kurduğu sistem, Partlar aracılığıyla devam etmiş ve Sasaniler tarafından en yetkin formuna kavuşturulmuştur. Sasaniler, kuruluşundan itibaren Pers geçmişini vurgulamış, Zerdüş inancını desteklemiş ve bu ideolojik tutumla iktidarını güçlendirmiştir. M.S. 3. yüzyıldaki kuruluşundan itibaren Sasani yönetimi ile Zerdüş teolojisi birleşik bir yapı oluşturmuş⁵³² ve bu durum, Roma’nın - Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul ederek- benzeri bir adımı yaklaşık yüzyıl sonra atmasını hazırlamıştır.

Sasaniler, daha önce Perslerde görülen, askerî tahsisat sistemini yaygınlaştırmış ve toprak gelirini askerî hizmetlerle ilişkilendirmiştir. Toprak, ordu ve merkezî idareyi birbirine bağlayan sistem sayesinde bir yandan üretici korunmuş ve gözetilmişken diğer yandan ülke güvenliği sağlam bir dayanağa bağlanmıştır. Böylece Sasani ordusunun belkemiğini oluşturan zırhlı süvariler, ülke içi güvenliği sağlamakla birlikte asıl olarak dış güvenliğe odaklanabilmektedir. Bu uyumu sağlamakta en önemli rol ise sistemin ideolojik aktörlerine (hukukçu-din adamlarına) düşmüştür.⁵³³

Sasani askerî teşkilatı üç tabakadan oluşmuştur. Birincisi, Sasanilerin iktidara gelmesini sağlayan yedi Pers kabilesinden meydana gelmiştir. Bunların ilki hanedan ailesini oluştururken diğer altı kabile, sistemin en tepesinde yer almıştır. Osmanlı’da haslara benzer şekilde büyük dirlikler bu altı kabileye verilmiştir. Bunun hemen altında yer alan ikinci tabaka ise Osmanlı’daki zeametlere denk

⁵²⁸ Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, s. 141.

⁵²⁹ Günaltay, *İran Tarihi*, s. 280.

⁵³⁰ Wiesehofer, *Ancient Persia*, s. 65. Bu uygulama özellikle Sasaniler döneminde gelişmiştir. “Bu soylulara ... devletin ... ikta olarak verdiği topraklara tuyul denirdi. Bu toprakları devlet hem tarımın canlı tutulması ve üretimin devamını sağlamak adına; hem ülkedeki fakir köylülerin buralarda iskânı ile onları işgücünde kullanarak geçimlerini sağlamak ve hem de savaş durumlarında bu topraklar üzerinde yaşayan insanları mecburi askerliğe tabi tutmak maksadıyla bu topraklar nüfuz sahibi kimselere ikta olarak verilmekteydi.” Bkz. Ahmet Altungök, “Siyâsî, İdârî, İktisâdî, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti”. **Doktora Tezi**. Fırat Üniversitesi SBE, 2012, s. 193.

⁵³¹ McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 323.

⁵³² McNeill, *age*, s. 322.

⁵³³ McNeill, *age*, s. 323.

düşen ve daha düşük rütbeli subaylara tahsis edilen dirlikler olmuştur. Üçüncü tabakada ise Osmanlı'daki timarlara benzer şekilde sipahilerden oluşan bir zümre yer almıştır. Sasani sipahileri, kendilerine tahsis edilen toprağı kullanmak karşılığında zırhlı ve atlı olarak savaşlara katılmakla yükümlü tutulmuştur.⁵³⁴

Ancak bu sistemde zamanla birtakım çözümler olmuş ve büyük dirlik sahipleri, imkânlarını küçük dirlikler aleyhine genişletmiştir. Büyük dirlikleri ellerinde bulunduranlara ayrıca bir ödeme yapmak zorunda olmaları, küçük dirlik sahiplerini sıkıntıya sokmuştur. Adil Enuşirvan diye de bilinen I. Hüsrev (M.S. 531-579), Sasani sipahilerine, karşılamakla yükümlü oldukları at, silah ve zırh vererek onları güçlendirmiştir. Köklü reformlar yaparak sistemi restore etmiş ve böylece Sasanilerin altın çağlarından birini yaşatmıştır.⁵³⁵

McNeill'in belirttiğı gibi yeni kurumlar geliştirmede uygar dünyanın hiçbir bölgesi Sasaniler kadar etkin olamamıştır. Bu nedenle "Sasani örneğı, Bizans'ı ve onun kanalıyla da Batı Avrupa'yı güçlü bir biçimde etkile"miştir.⁵³⁶ Sasanilerin uyguladığı toprağın askerî hizmetlerle ilişkilendirilmesi, 7. yüzyılda Bizans'ta "thema" sistemi olarak görülmüş,⁵³⁷ Osmanlı'da da timar adıyla uygulama imkânı bulmuştur.

Sasanilerin kurduğı sistem, zamanın en başarılı örneklerinin başında gelmiştir. İbn Haldun'un Sasaniler hakkındaki yorumu, ilgili dönemdeki genel algının bir yansımasıdır. İbn Haldun, adil bir düzeni sağlayacak rejimleri ikiye ayırmıştır. Bunların biri, meşruiyetini dinden alan dinî rejimler veya "siyasa diniyya", diğeri ise meşruiyetini akıldan alan "siyasa aklıyya"dır. Siyasa aklıyya ise halkın veya yöneticilerin menfaatlerini düşünenler diye kendi arasında ikiye ayrılır. İbn Haldun'a göre siyasa diniyya'nın örneğı Asrı Saadet'te sergilenmiş ve halkın menfaatini düşünen siyasa aklıya'nın tek örneğı ise Sasaniler ve özellikle Enuşirvan yönetimi olmuştur. İbn Haldun, kendi zamanındaki bütün yönetimleri ise yöneticilerin menfaatlerini düşünen siyasa aklıya arasında görmüştür.⁵³⁸

İdealist Dönem (636-1071)

M.S. 7. yy'da İslam'ın doğuşuyla başlayan ve 11. yy'a kadar Arapların öncülüğünde devam eden ikinci aşama, "İdealist Dönem" olarak tanımlanabilir. Arapların yaşadığı ve Arabistan olarak bilinen bölge, kuzeye doğru çöl çıkıntısıyla beraber Arabistan Yarımadası'dır. Arapların tarihte belirleyici bir rol oynadıkları 7. yüzyılın başında Arabistan'ın kuzeydoğusu (Mezopotamya) Perslerin, kuzeybatısı (Mısır, Filistin, Suriye) ise Bizans'ın hâkimiyet ve kültür alanında olmuştur. Bu dönemde Arabistan'ın kuzeydoğusunda yer alan ve Sasanilere komşu ve onların müttefiki olan Lahmiler ile Arabistan'ın kuzeybatısında yer alan ve Bizans'a komşu ve onların müttefiki olan Gassaniler, tampon ve bağımlı Arap devletleri olarak hüküm sürmüştür.

⁵³⁴ Yücel Öztürk, "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi", **OTAM**, 31/Bahar 2012, s. 177. Halil İnalçık, rakabe üretim sistemini veya fetihçi devleti "Ortadoğı imparatorluk geleneğı" olarak adlandırmış ve bunun "Pers İmparatorluğu'na kadar geriye götürülebil"eceğini belirtmiştir. Bizans pronoi'a'sını da aynı gelenek içerisinde zikretmekle birlikte Osmanlı'daki çift-hane sisteminin Perslere kadar giden ve Merkezî Dünya'da görülen bir dünya devleti geleneğı olduğuna işaret etmiştir. Bkz. Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Ed: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 19.

⁵³⁵ Öztürk, "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması", s. 177.

⁵³⁶ McNeill, **Dünya Tarihi**, s. 323.

⁵³⁷ Öztürk, "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması", s. 160.

⁵³⁸ Arslan, **İbni Haldun**, s. 157; İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 404-405.

Arabistan Yarımadası'nın iç bölgelerinin çöllerle kaplı olması, sadece göçebe hayvancılığın gelişmesine imkân tanımıştır. Yıllık ortalama 150 mm. gibi yetersiz bir yağış miktarına sahip olması, uzun süren kuraklıklar, tarımın düzenli olarak yapılmasını önlemiştir. Yağış alan bölgeler ve vahalarda bile yağışın düzensizliği ve kuraklıkların görülmesi, kıtlıkların sıklıkla yaşanmasına yol açmıştır. Bu durum, başta gıda olmak üzere temel ihtiyaçların dış bölgelerden karşılanmasını kaçınılmaz kılmış, bu ise ticaretin gelişmesini teşvik etmiştir. Arabistan'ın Hint Okyanusu ile Akdeniz arasında yer alması, bu iki havza arasındaki ticarete aracılık rolü üstlenilmesini sağlamıştır. Kuraklığa uzun süre dayanabilen ve yük taşıma kapasitesi at, eşek, katır gibi diğer yük hayvanlarına göre daha yüksek olan devenin kullanılması, ticari faaliyetleri kolaylaştırmıştır.⁵³⁹

Akamenidler öncesi Persler gibi Araplar da M.S. 7. yüzyılda göçebe hayvancılıkla geçimini sağlayan ve ağırlıkla kabile aşamasında yaşayan bir topluluktur. Bununla birlikte Sasani ve Bizans gibi medeni toplumlarla yakın ilişki ve etkileşim içerisinde olmuşlardır.

İslam'ın doğuşuyla birlikte Arap kabileleri, inanç veya ideolojinin sağladığı motivasyonla ortak bir irade etrafında toplanarak zamanın iki büyük devleti olan Sasanileri yıkıp Bizans'ı geriletmiştir. Rakabe üretim sistemi, birinci aşamada mekanik düzeyde belirlenmekle birlikte ideolojik bütünlükten ve derinlikten yoksun olmuş ve bu durum ise sistemi kırılgan bir hâlde bırakmıştır. Devlet ile toplum ve toplumun çeşitli kesimleri arasındaki uyumsuzluk, ancak İslam'ın kapsayıcı ve bütünlüklü ideolojik katkısıyla giderilebilmiştir.

İdealist dönemin rakabe üretim sistemine katkısı temelde ideolojik düzeyde olmakla birlikte bu dönem, söz konusu sistemin yeniden üretilmesini sağlamıştır. “İslamiyet, bu ‘Doğu uygarlığı’nın doğumundan binlerce yıl sonra bir kez daha canlanmasından başka birşey değildir.”⁵⁴⁰

Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden sonra yaptığı en önemli ve radikal uygulamalardan biri de pazar kontrolüne verdiği önemdir. Hicretten önce Medine'de bulunan pazarlar, Yahudilerin kontrolündeydi. Hz. Muhammed, bu pazarlara alternatif olarak Müslümanların kontrolünde olan yeni bir pazar kurmuştur. Medine Pazarı olarak bilinen bu uygulama, Medine Yahudilerinin tepkisini çekmiştir. Öyle ki yeni kurulan pazar, çadırları yakılmak suretiyle ortadan kaldırılmaya çalışılmış, ancak buna rağmen daha geniş bir alanda yeni bir pazar kurulmuştur. Pazar vergisini kaldırmak ve sabit yer edinmeyi yasaklamak gibi kurallarla Medine Pazarı'nda rekabet ortamı sağlanmaya çalışılmıştır.⁵⁴¹ Hz. Muhammed'in Medine Pazarı ile ilgili bu uygulaması, piyasanın denetiminin önemini göstermekle birlikte piyasanın her zaman için siyasi iktidarın güdümünde olduğunu da teyit eder.

İdealist dönemde üretim sisteminin şekillenmesi, temel üretim araçları olan toprak ve suyun fetih yoluyla ele geçirilmesi sayesinde olmuştur. Bu dönemde rakabe üretim sisteminin kendini sergilediği alanlardan biri, devletin soyut mülkiyetinde veya rakabesinde olan fey arazilerdir. Toprak mülkiyetinin devlette mi yoksa özel şahıslarda mı olması gerektiği, fey ve ganimet kavramları üzerinden tartışılmıştır. Bu tartışmalarda Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in söz ve davranışları, bu iki kavramın sınırlarının belirlenmesinde dayanak veya referans olarak gösterilmiştir.

⁵³⁹ Faruk Bal, “Çölün Ekonomisi”, *Ortadoğu*, C. 9, S. 1, 2014, s. 116-117.

⁵⁴⁰ Fernand Braudel, *Akdeniz*, C. 1, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989, s. 115. Benzeri bir ifadeyi M. Hodgson da kullanır: “İslam imparatorluğunun ilk yüzyılının tarihi, Sasani İmparatorluğu'nda olduğu gibi İran-Sami tarım imparatorluğunun yeniden tesisinin tarihidir.” Bkz. Marshall G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, (Çev. Ahmet Kanlıdere ve Ahmet Aydoğan), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001, s. 189.

⁵⁴¹ Cengiz Kallek, *Asr-ı Saâdet'te Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s. 191.

Hız. Muhammed döneminde Yahudi Beni Nadir kabilesinin savaş yapılmadan Medine'den çıkarılması üzerine ele geçirilen topraklar, ganimet olarak savaşçılar arasında paylaştırılmak yerine Hız. Muhammed'e tahsis edilmiş ve toprağın gelirinin ihtiyaçtan arta kalan kısmı savaş faaliyetlerinde kullanılmıştır. Beni Nadir arazilerinin bir kısmı ikta olarak da verilmiştir. Medine'den savaş yapılarak çıkarılan Yahudi Beni Kurayza kabilesinin toprakları ise savaşçılar arasında dağıtılarak ganimet olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Hayber'in fethedilmesi sonrasında topraklar, ganimet olarak savaşçılar arasında dağıtılmak yerine ürünün yarısını vergi olarak ödemek karşılığında eski sahiplerinin kullanımına bırakılmıştır. Ancak Hız. Ömer zamanında Yahudiler Hayber'den çıkarılmış ve topraklar, savaşa katılan Müslümanlar arasında taksim edilmiştir. Farklı bir uygulama da Yahudilerin yaşadığı bir başka kasaba olan Fedek arazisi üzerine yapılmıştır. Yahudilerle yapılan antlaşmaya göre Fedek arazisinin yarısının Hız. Muhammed'e ait olması kabul edilmiştir. Hız. Ömer döneminde Fedekli Yahudiler sürgün edildiğinde arazinin kendi mülkiyetlerinde olan yarısının değeri Yahudilere ödenmiştir. Yine Hız. Muhammed döneminde Bahreyn'in fethi sonrasında gayrimüslim köylülerin topraklarına el konulmamış, ancak ergenlik çağına erişen her yetişkin erkekten yıllık bir dinar vergiyi (cizye) devlete ödemekle yükümlü tutulmuşlardır.⁵⁴²

Konuyla ilgili ayetler ve Hız. Muhammed'in çeşitli uygulamaları, toprağın mülkiyetiyle ilgili iki önemli kavram olan "fey" ile "ganimet" arasında ayrım yapılmasına yol açmıştır. Fey; gayrimüslimlerden alınan haraç, cizye ve ticari vergileri ifade ettiği gibi onlardan barış yoluyla alınan araziler veya gayrimenkuller anlamına da gelir. Dolayısıyla fey, kamu gelirini ve mülkiyetini ifade eder. Barışla elde edilen toprağın fey olarak kabul edilmesi, söz konusu arazinin savaşçılar arasında ganimet olarak dağıtılmayıp devlet mülkiyetine alınmasına işaret eder. Buna karşın ganimet ise savaş yoluyla elde edilen bütün mallar veya sadece menkul mallar anlamında kullanılmıştır. Ganimetin savaşçılar arasında dağıtılması, söz konusu malların özel mülkiyete alınması demektir. Barış yoluyla ele geçen bütün malların fey olduğu genel kabul gördüğü gibi savaş yoluyla elde edilen menkul malların ganimet olduğu konusunda da genel bir uzlaşma oluşmuştur. Tartışılan konu ise savaşla elde edilen gayrimenkulün devlete mi yoksa savaşçılara mı ait olduğudur.

Bu tartışma asıl olarak Mezopotamya'nın fethi üzerine ortaya çıkmıştır. İran'ın fethedilmesinden sonra Mezopotamya'nın verimli arazilerinin savaşçılar arasında dağıtılmasına yönelik talep karşısında Hız. Ömer, sadece savaşçılar ve diğer Müslümanların değil, gelecek nesillerin de gözetilmesi ve bu nedenle arazinin fey olarak kabul edilmesi kararını vermiştir. Bu karar, Mezopotamya arazisinin devlet mülkiyetine alınmasına, eski sahiplerinin araziye işletmeye devam etmesine ve onlardan sadece haraç alınmasına yol açmıştır.⁵⁴³ Böylece savaşla elde edilen topraklar da fey kapsamına alınmış, kavramın anlam ve uygulaması genişletilmiştir. Hız. Ömer'in bu kararından sonra köleler de dâhil menkul mallar, ganimetin kapsamına girerken toprak ve nehirler ise fey olarak kabul edilmiş ve geliri beytülmal'e, yani gayrimüslimlerden alınan haraç ve cizyenin toplandığı devlet hazinesine ait olmuştur. Bu sistem, yine Hız. Ömer döneminde fethedilen Suriye ve Mısır'da da uygulanmıştır.⁵⁴⁴ Böylece fethedilen ve Arabistan dışında kalan toprakların üst mülkiyeti devletin kontrolüne geçmiştir.

İslam'ın ilk dönemlerinde üretim ilişkilerini düzenleyen sistem, ikta olarak bilinir. "Kesmek, ayırmak" anlamındaki kat' kökünden türetilen ikta", kamunun ihtiyaç duyduğu hizmetlerin teminine

⁵⁴² Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, **Fütûhu'l Büldan**, İstanbul: Siyer Yayınları, 2013, s. 18, 23, 25, 32, 92.

⁵⁴³ Belâzurî, **Fütûhu'l Büldan**, s. 302-304.

⁵⁴⁴ Mustafa Fayda, "Fey", **TDVİA**, s. 511-512.

ilişkin uygulanagelen bir sistem olmuştur. Devlet, gelir veya birtakım hizmet temini için arazi, maden ocağı gibi gayrimenkullerin mülkiyetini veya kullanım hakkını ya da belli bir bölgenin vergi gelirini, yani herhangi bir kamu kaynağını belirlediği kimselere tahsis etmiştir.⁵⁴⁵

Verginin tahsilinde üç yol bulunmaktadır. Birincisi, kamu görevlileri (tahsildar-âmil-emin) aracılığıyla, ikincisi özel şahıslara ihale ederek (takbil-iltizam) ve üçüncüsü de belli görev ve hizmetlere tahsis veya havale yoluyla (ikta-timar). Birinci seçenekte tahsildar sadece vergiyi toplamakla yükümlüdür, harcama yetkisine sahip değildir. Emeviler döneminde yaygınlaşan ve Abbasiler döneminde de süren takbil (iltizam) usulünde ise verginin toplanması özel şahıslara ihale edilir ve mütekabbil (mültezim), kendi masrafı ve kazancı için önceden belirlenen tutarı ayırdıktan sonra geri kalanını hazineye aktarır.⁵⁴⁶

Üçüncü yol olan ikta ise vergi gelirinin merkezî hazine için toplanması yerine askerî ve idari hizmetleri karşılayan görevlilere tahsis edilmesidir. Kamu hizmetlerinin yanı sıra iktisadi, ideolojik ve siyasi gerekçelerle de ikta tahsisi yapılmıştır. İkta, üç farklı şekilde verilebilmektedir: iktau't-temlik, iktau'l-istiğlal ve iktau'l-irfak. Mülkiyet devrinin sağlandığı iktau't-temlik, ağırlıkla mevat arazinin şenlendirilmesi amacıyla verilmiştir. Ancak şenlendirme amacıyla özel mülk olarak verilen arazi, Hz. Ömer'in uygulaması çerçevesinde, üç yıl üst üste işlenmediğinde geri alınabilmektedir. Yani özel mülk olarak verildiği durumda bile tam bir mülkiyet hükmü geçerli değildir. Hz. Ömer'in bu uygulaması daha sonra yaygınlık kazanarak kamu mülkiyetinin tahsisinde genel bir kural hâline gelmiştir. İktau't-temlik olarak verilen kaynaklar (ağırlıkla mevat arazi), nihayetinde kamu mülkiyetinde olan varlıklardır, çünkü özel mülk, ister Müslümanın isterse gayrimüslimin olsun, iktau't-temlik olarak verilemez.⁵⁴⁷ İkta kavramı kullanıldığında bazen iktau't-temlik, yani kamu arazisinin özel mülk olarak verilmesi kastedilir, ancak bu her zaman geçerli değildir ve bu nedenle mülk olarak verildiğini belirtmek için sadece ikta değil, iktau't-temlik olarak açık bir biçimde kullanmak gerekir.

İktau'l-istiğlal ise bir gayrimenkulün mülkiyetini değil, sadece kullanım hakkını vermektir. Kamu mülkiyetinde olan arazilerin sadece kullanım hakkı verilebilir. Bu nedenle fetih sonucunda kamu mülkiyetine geçen fey arazileri, kural olarak, mülk şeklinde ikta edilemezler. İktau'l-irfak ise pazar yerlerinde tezgâh açma gibi birtakım imtiyazlardan faydalanma hakkıdır.⁵⁴⁸

Gayrimüslimlerin işlediği topraktan alınan haraç vergisi, toprağı işleyenin Müslüman olması durumunda kaldırılmamış, bir kez haracî olarak belirlenmiş toprakların vergisinin her halükârda aynı kalacağı benimsenmiştir. Böylece mirî toprak rejiminin temeli olacak fey arazi düzeni şekillenmiştir. Ancak bu kural her zaman ve her yerde uygulanmamış, fey arazileri özel mülk hâline gelebilmiştir.

Haracî, öşrî, özel ve mirî araziler bazen birbirine karıştırılabiliyor. Bunun nedeni, arazilerin mülkiyet ve vergi durumlarının birbirinden ayrıştırılmamasıdır. Mülkiyet üzerinden tasnif edildiğinde özel ve fey/mirî arazi olarak ikiye ayrılır. Vergi açısından ise öşrî ve haracî olarak tasnif edilebilir. Bir öşrî arazi özel mülkiyette olabileceği gibi kamu mülkiyetinde de olabilir ve aynı durum haracî araziler için de geçerlidir. Öşrî arazilerde aslanan özel mülkiyettir, ancak varis bırakmadan ölen bir Müslümanın öşrî arazisi devlete kalır ve bu arazi hem mirî hem de öşrî arazi olur. Gayrimüslimlerin mülkiyetindeki

⁵⁴⁵ Mustafa Demirci, "İkta", *TDVİA*, s. 381.

⁵⁴⁶ Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003, s. 381; Cengiz Kallek, "Haraç", *TDVİA*, s. 75.

⁵⁴⁷ Beşir Gözübenli, "İkta", *TDVİA*, s. 50.

⁵⁴⁸ Gözübenli, "İkta", s. 50.

topraklar savaşıla elde edilince haracî arazi statüsüne sahip olur ve hâkim olan görüş ve uygulamaya göre aynı zamanda fey arazisi olarak kabul edilir, ancak düşmanla yapılan antlaşmaya göre arazinin mülkiyeti gayrimüslim sahiplerinde bırakılabilir ve bu durumda özel mülkiyetteki bir haracî arazi olur. Yani hem öşrî hem de haracî araziler hem özel mülkiyette hem de kamu mülkiyetinde olabilir. Arazilerin mülkiyeti ile vergi türü arasındaki karmaşanın temeldeki nedeni, konuyla ilgili klasik kaynaklarda böyle bir sınıflamanın yapılmaması ve bunların birbiri yerine kullanılmasıdır. Bu karmaşa daha sonraki dönemlerde de devam edebilmiştir.⁵⁴⁹ Bu nedenle haracî ve öşrî sıfatları vergi türünü, fey/mirî ile mülk sıfatları ise mülkiyet türünü adlandırmak için kullanılacaktır.

Kamu arazilerinin temlik edilmesi (özel mülk hâline getirilmesi), Hz. Osman'ın halifeliği döneminde başlamış, Emeviler döneminde artmış ve Abbasiler döneminde de devam etmiştir. Emevi Halifesi Abdülmelik bin Mervan (685-705) döneminde savafî (devletleştirilen sahipsiz, ancak işlenen, yani mevat olmayan) arazilerin hemen hemen hepsi özel mülk hâline gelmiş, fey araziler de benzeri bir yönelim içerisinde olmuştur. Abbasiler döneminde Ebu Yusuf (731-798), *Kitabu'l-Haraç* kitabında, "İkta olarak verilen bir arazinin bir başkası tarafından geri alınması doğru olmaz. Eğer bir kimse böyle bir araziye muktanın elinden alıp diğer bir kişiye ikta ederse bu bir malın gasbedilerek başkasına verilmesine benzer ki caiz değildir. Artık bu katialar öşür arazisi olmuştur"⁵⁵⁰ diyerek kamu arazilerinin mülk hâline gelmesinin artık genel kabul gören bir uygulama olduğuna işaret etmiştir. Abbasilerin son dönemlerinde fey toprakların bir kısmı özel mülke dönüşmüş, diğer bir kısmı da mukataaya verilmesi dolayısıyla zamanla nüfuzlu kişilerin eline geçmiştir.

Mirî arazilerin özel mülk hâline gelmesi, özellikle verimli Sevad (Güney Mezopotamya) arazisinde görüldüğü üzere yaygınlaşmıştır. Bu arazilerde meta üretimine yönelik, ağırlıklı kölelerin kullanıldığı, binlerce dönümlük büyük çiftlikler ortaya çıkmıştır. Öyle ki Antik Yunan ve Roma'yı hatırlatırcasına bu bölgede köle nüfusu özgür insanların sayısını geçmiştir. Üretici emeğin bağımlılaştırılması ve sömürüye maruz bırakılması, Abbasiler döneminde 869-883 yılları arasında Zenci İsyanı diye adlandırılan ve yüzbinlerce insanın ölümüne neden olan bir isyana yol açmıştır.⁵⁵¹ Bu dönemde ortaya çıkan kölecî sömürü sisteminin mikro örneği, Zenci İsyanı sonrasında sürdürülemez olmuştur.

⁵⁴⁹ 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nde olduğu gibi örneğin Ebussuud Efendi'de yer alan meşhur ifadede aynı karmaşa görülür ve arazinin vergi durumu olan öşür ve haraç ile mülkiyet niteliği olan "arz-ı memleket" aynı kategoride değerlendirilir: "Arâzî-i merkûme ne öşriyyedir ve ne harâciyyedir; arz-ı memleketdir." Bkz. Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri**, C. 6, İstanbul: OSAV, 1990, s. 81.

⁵⁵⁰ Mustafa Demirci, "İkta", **TDVİA**, s. 44. Aynı metnin bir başka tercümesi: "Binaenaleyh hiç kimsenin adil reislerin verdiği arazileri, verilen kimselerden geri almaya hakkı yoktur. Ama bir şahsın elinden alıp da başkasına tahsis edenin yaptığına gelince bu çeşit tasarruf, bir şahsın malını gasp edip diğerine vermek gibidir ki, buna asla cevaz yoktur. Bu beylik araziler öşür arazisi olmuştur, çünkü aslında bu araziler zekât hükmündedir." Ebu Yusuf, **Kitabu'l-Haraç**, (Çev. Ali Özek), İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019, s. 100.

⁵⁵¹ Mustafa Demirci, **Siyah Öfke**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2005, s. 46, 78, 258.

Fars ve Şii olan Büveyhiler (945-1055), Bağdat'ı ele geçirdiğinde tahsisatları askerî hizmete bağlamış ve bu gelişme, iktâ⁵⁵² sisteminde, “askerî iktâ” diye bilinen ve daha önceki “idari iktâ”nın⁵⁵³ yerini alan bir uygulama olmuştur.⁵⁵⁴ Askerî iktânın Büveyhiler veya Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından geliştirildiğinden bahsedilir, ancak bu uygulamanın kökeni Sasanilerde⁵⁵⁵ ve hatta Hititlerden Sümerlere kadar geniş bir yelpazede görülmektedir. Bu dönemde toplumsal sorunlar olabildiğince artmış, çeşitli isyanlar sonucunda bağımsız devletler ortaya çıkmış ve bu durum, Abbasilerin merkezî iktidarını zayıflatmıştır. Ayrıca Türklerin Orta Asya'dan güneye inerek bölge devletlerinin askerî gücünü oluşturmaları, söz konusu sistemde birtakım değişikliklerin yolunu açmıştır. Bir taraftan güvenlik sorununun ön plana çıkması, diğer taraftan ordunun ağırlıkla Türklerden oluşmaya başlaması, iktâ sisteminin askerî hizmetlere bağlanmasını teşvik etmiştir. Böylece vergi gelirlerinin askerî hizmetlere bağlanmasına dayalı Selçuklu iktâ sistemi ortaya çıkmıştır. Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk, araziye çeşitli ölçülerde mukataalara ayırarak askerî hizmetler karşılığında askerlere tahsis etmiştir.⁵⁵⁶

Mısır gibi bazı Arap ülkelerinde toprakta özel mülkiyet yaygındır ve bu yönüyle iktâ düzeni feodalizme benzetilebilmiştir. Örneğin feodalizm kavramı Arapçaya iktaiyye olarak çevrilmiştir.⁵⁵⁷ Osmanlı döneminde de Anadolu ve Balkanlar timar sistemine dâhil edilirken Mısır ve Arabistan gibi bölgeler bunun dışında tutulmuştur. Ancak bu benzerlik, feodalizmdeki sömürü mülkiyeti ile üretim sistemlerindeki özel mülkiyet arasındaki farkın dikkate alınmamasından kaynaklanır. Sömürü mülkiyeti sadece basit bir özel mülkiyet değil, yargı gücü de dâhil siyasi ve askerî iktidarı içeren veya bunlar üzerinde hegemonya kuran ve daha önemlisi, emeği meta hâline getiren bir mülkiyet türüdür. Bu nedenle Mısır gibi ülkelerde özel mülkiyet yaygın olsa bile feodalizmden söz edilemez, çünkü özel mülk sahipleri, hiçbir zaman adli, siyasi ve askerî gücü kendi tekellerine alamamış ve emeği metalaştıramamıştır. İktâ veya feodalizmi belirleyen sadece özel veya devlet mülkiyeti değil, bundan daha önemlisi adli, siyasi ve askerî iktidarın kimin elinde olduğu ve emeğin mülk hâline gelip gelmediğidir. Eğer bu güç, toprak sahiplerinin elindeyse feodalizmden, devletin elindeyse iktâ, timar veya daha genel anlamda (kabile, vergi, rakabe) üretim sistemlerinden bahsedilebilir.

Sentez Dönemi (1071-1798)

11. yy'da Malazgirt Zaferi'nden 18. yy'ın sonlarına kadar Türklerin liderliğindeki üçüncü aşama da “Sentez Dönemi” olarak adlandırılabilir. Bu dönemde hem birinci aşamadan gelen mekanik

⁵⁵² İktâ sisteminin kökenlerini, Sasanilerdeki makta sisteminde bulmak mümkündür. “İslam öncesi Erken Ortaçağ İran toprakları üzerinde soylular, devletin kendilerine vermiş olduğu makta adı verilen topraklar üzerinde maiyetleriyle beraber yaşamaktaydılar ve bu sistem daha sonraki Türk devletleri tarafından mukataa şeklinde toprak sistemi olarak devam ettirilmiştir.” Ahmet Altungök, “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, **Türk İncelemeleri Dergisi**, XXIX/2, 2014, s. 453.

⁵⁵³ İdari iktâ, “belli bir mıntıka üzerinde yönetim hakkının verilmesi olup, iktâ' sahibinin kendi iktâ'ı üzerinde tam hükümlanlık hakkı olduğu gibi kendi adına iktâ' verme yetkisi de vardı.” Bkz. Bahattin Keleş, “Bahri Memlûkler'de İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382)”, **Doktora Tezi**, Erciyes Üniversitesi SBE, 1998, s. 7. İdari iktâ, bir anlamda siyasi özerklik anlamına gelmektedir.

⁵⁵⁴ Sadi S. Kucur, “İktâ Selçuklular”, **TDVİA**, s. 47.

⁵⁵⁵ “Sâsânî ülkesinde toprak, Sâsânî ülkesini yöneten hanedan üyelerinin ortak malı olarak sayılmaktaydı. Bunun yanında devlet kendisine ait olan bu toprakları devlete askerlik görevi ile birlikte vergi vermeleri karşılığında soylulara, çiftçilere, dihanlara ve askerlere iktâ olarak vermektedir.” Bkz. Altungök, “Sâsânî Devleti”, s. 191.

⁵⁵⁶ Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, s. 98-100.

⁵⁵⁷ Demirci, “İktâ”, s. 46.

öğeler hem de ikinci aşamada devreye giren ideolojik unsurun sentezlenerek ve Anadolu ile Balkanlar coğrafyasında yeniden üretilerek daha yetkin bir uygulaması gerçekleştirilmiştir.

Sentez Dönemi, kendi içerisinde birkaç alt döneme ayrılabilir. Birincisi, Malazgirt Zaferi (1071) ile başlayıp Osmanlı'nın kuruluşuna (1299) kadar olan Anadolu Selçuklu dönemi, ikincisi Osmanlı'nın küresel piyasalar üzerindeki iddiasından vazgeçtiği tarihe (1590) kadar süren Klasik Dönem, üçüncüsü de Mısır'ın Fransa tarafından işgaline (1798) kadar devam eden Geçiş Dönemi olarak belirlenebilir. Birinci dönemin belirleyici unsuru, Anadolu Selçuklu Devleti'dir ve bu dönemdeki uygulamalar rakabe üretim sisteminde yeni bir sentezin temellerini atmış ve Klasik Dönem'in hazırlayıcısı olmuştur. Rakabe üretim sisteminin tarihte üçüncü kez üretildiği Sentez Dönemi'nin kurumsal uygulamasının en yetkin formu, Klasik Dönem'de sergilenmiştir. Bu nedenle bu çalışmanın yoğunlaştığı dönem de bu olmuştur. Geçiş Dönemi ise kapitalizmin nüfuzuyla rakabe üretim sisteminin temel parametrelerinin artık işlemez hâle geldiği veya işlevlerini kaybettiği bir dönemdir.

Beşinci Bölüm'de daha ayrıntılı olarak ele alınacak olması nedeniyle Klasik Dönem'de sergilenen rakabe üretim sisteminin burada kısaca özetlenmesi yeterli olacaktır. Bu sistem, farklı unsurların iş birliğine veya iş bölümüne dayalı bir ekonomik yapıdır ve bunu sağlayan da fetihtir. Çünkü “devlet toprağında (*mirî*) tüm hakları oluşturan fetih olgusu”dur.⁵⁵⁸ Bu yapının bir ayağı yerleşik tarım toplumlarıysa diğer ayağı da fatih çoban toplumlardır. Fetih sonucunda fatih topluluk, yeni oluşturulan toplumda güvenlik ve yöneticilik işlerini, yani “sosyal üretim”i üstlenirken toplumun geri kalanına “maddi üretim” düşmüştür. Fetihle birlikte toprak üzerinde devlet kontrolü (rakabe) sağlanmış ve bu kontrol dikey karşılıklılık sisteminin hizmetine koşulmuş, bu durum ise mülk sahiplerinin sınıflaşmasını, dolayısıyla sömürü sisteminin oluşumunu engellemiştir.

Sömürü sistemlerinin aksine rakabe üretim sisteminin maddi üretimi sağlayan çiftçi (ve çoban) ile sosyal üretimi (güvenlik ve yönetim) sağlayan devlet (örgütlü emek), temel üretici birimlerdir ve üretimden sağlanan değeri bölüşmüştür. Mülk sahiplerinin araya girerek ve zor yoluyla katma değerden haksız bir biçimde pay almaya yönelik her türlü girişimi, kendi çıkarları aleyhine olduğundan, bu iki üretici güç (devlet ve çiftçi) tarafından engellenmiştir. Bu iki üretici gücün çıkarları birbirine bağlıdır ve mülk sahiplerinin sınıflaşma eğilimlerinin aleyhinedir. Merkezî Dünya'nın üzerinde yükseldiği verimli nehir havzalarında toplumsal iş bölümüne ve bunun bir sonucu olan devletleşmeye imkân veren asgari değer üretimi, Avrupa'nın aksine, “sınıflı” değil iş bölümüne dayalı “organik” bir toplum tipinin ve aynı zamanda sömürü değil bir üretim sisteminin gelişmesinin zemini olmuştur. Bu temel üzerinde göçebe toplumların kurdukları siyasi egemenlik, rakabe üretim sistemini geliştirmiştir.

Rakabe üretim sistemi, 16. yüzyılın sonundan itibaren işlevini yerine getiremez olmuş ve 18. yüzyılın sonundan itibaren de kapitalizme entegre olmuştur. Modern kapitalizmin 15. yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkmasının ürettiği tehdidin üstesinden gelinememiş, yaklaşık iki yüzyıllık bir bocalamadan sonra kapitalizmin yörüngesine girilmiştir. Bu süreç, dünyanın geri kalanı için olduğu gibi Osmanlı Devleti ve toplumu için de büyük yenilgiler ve kayıplarla sonuçlanmış ve bugünümüzü de şekillendirmiştir. Bu süreç, zamanın Osmanlı aydınları tarafından ele alınmış, tartışılmış ve “inhitat (gerileme-çöküş-inme)” olarak değerlendirilmiştir. Mustafa Ali'den Koçi Bey'e, Defterdar Sarı Mehmed Paşa'dan Kâtip Çelebi'ye kadar çeşitli isimler söz konusu çözülmeye ilişkin farklı

⁵⁵⁸ Goody, *Tarih Hırsızlığı*, s. 127.

değerlendirmeler yapmış ve çözüm önerilerinde bulunmuşlardır.⁵⁵⁹ Geçiş Dönemi'yle birlikte yaklaşık 2500 yıllık rakabe üretim sistemi son bulmuş, yerine kapitalizme bağımlı olan entegre sömürü sistemi geçmiştir.

4.2. Sömürü Sistemleri Tarihi (M.Ö. 500 - ...)

İnsanlığın ana ve merkezî rotası ele alındıktan sonra Batı'da gelişen yan kolun tarihî süreci ve geliştirdiği ekonomik sistemler ele alınabilir. Bu kol üzerinde sırayla kölecî, feodal, kapitalist ve hegemonik sömürü sistemleri görülmüştür. Ancak bu dört sömürü sisteminin değişmeyen ortak bir karakteri vardır ve sömürü sisteminin alt türlerini (kölecilik, feodalizm, kapitalizm ve hegemonizm) ele almadan önce bunların genel karakteri üzerinde durmak gerekir.

Sadece hegemonizmi değil, antik dönemden itibaren Batı'da geçerli olan kölecî, feodal ve kapitalist sömürü sistemlerini anlamak ve aynı şekilde Batı dışı toplumların niçin kapitalist olamayacağını ve geçmişte sadece Osmanlı'nın değil, çokça iddia edildiği gibi Japonya'nın bile neden feodal olmadığını kavrayabilmek için sömürü mekanizmasını çözümlemek gerekir. Bu çözümleme, aynı zamanda Batı dışı toplumların kapitalizm karşısında kendi özgün varlıklarını niçin koruyamayıp ona teslim olduklarını anlamak için de gereklidir.

Önceki sayfalarda sömürünün üretimden önce piyasada belirlendiği ve bu belirlenimde iktidarın merkezî bir rolü olduğu açıklanmıştı. Sömürü sisteminin, iktidarın güdümündeki bir piyasada gerçekleştiğinin görülmeyişinin nedeni ise "iktidarsız teoriler"e bağlanmıştı. Sömürü sistemine ilişkin bu belirlenime ek olarak bu sistemin neden Avrupa'da ortaya çıktığının da açıklanması gerekir. Çünkü bu açıklanmadan Avrupa'nın ekonomik, teknolojik ve felsefî başarısı kadar kölelik, emperyalizm, kolonyalizm gibi insanlık tarihinin en kara sayfaları da anlaşılamaz.

Üretim, iktisadi gelişmenin temel unsurudur, ancak tek unsuru değildir. Kölecî dönemden itibaren Batı tarihi göz önünde bulundurulduğunda birey veya toplumların zenginleşme yöntemlerinden birinin de sömürü olduğu görülür. Bu sömürü, zor veya kaba kuvvetin güdümünde olmakla birlikte ideolojik ve kültürel araçları da gerektirir.

Sömürü konusu çeşitli çalışmalarda ahlaki ve ideolojik perspektiften ele alınmış, ancak maddî boyutu sürekli göz ardı edilmiştir. Bu boyutu en açık biçimde ifade eden, Mandeville olmuştur. Hollandalı yazar, her türlü ahlaksızlığın hüküm sürdüğü toplumlarda zenginliğin arttığını, buna karşın dürüstlüğü ve ahlaki kuralların geçerli olduğu ekonomilerde ise üretimin azaldığını, fakirliğin yaygınlaştığını ifade ederek -en azından Avrupa toplumu için- bir gerçeğe ayna tutmuştur.⁵⁶⁰

Bu gerçek kendini en bariz bir biçimde hayvanlar âleminde gösterir. Etobur veya otobur hayvanlar, diğer hayvan ve bitkilerin enerji ve besin değerlerini kendilerine transfer ederek varlıklarını sürdürürler. İnsan da hayvan ve bitkilerin yanı sıra madenleri de transfer ederek (karşılıksız kullanarak, tüketerek, sömürerek) varlığını sürdürebilmiştir. Doğal hayatta sömürü (avlama ve toplama) yeteneği daha güçlü ve gelişmiş olanlar hayatta kalabilmiştir. Bu nedenle Hobbes gibi, "Canlı, canlının kurdudur"

⁵⁵⁹ Hamdi Genç-M. Erdem Özgür, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Politik İktisadi Düşüncenin Evrimine Kısa Bir Bakış", **Tasarrufat-ı Mülkiye**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011, s. 16.

⁵⁶⁰ Bernard Mandeville, **Arılar Meseli**, N. Ekrem Düzen (çev.), SCRIBD, 2011, s. 10.

demek, haklı olarak ahlaki sorgulamalara yol açabilir, ancak -en azından hayvanlar dünyası ile sömürü sistemleri için- sadece nesnel bir gerçeği ifade etmek olacaktır.

İnsan toplumları, kendi türünün devamı için ve insanlaşma bilincinin bir sonucu olarak insanı bu sömürü listesinden çıkarmaya ve bu listeyi sadece doğal kaynaklarla sınırlamaya çalışmıştır. Bunu hukuki, ahlaki ve dinî gerekçelerle ortaya koymuştur. Ancak insan, tarih boyunca hem bedeniyle hem de emeğiyle bu listeden çıkamamıştır. İlkel sürülerde görülen yamyamlıkta veya kölecî sömürü sisteminde olduğu gibi insan, bedeniyle bu listede yer almış veya farklı düzeylerde olmakla birlikte çeşitli toplumlarda emeğiyle ve emeğinin ürünüyle sömürüye maruz kalmıştır.

Tarihin gösterdiği bir başka gerçek daha var ki o da üretimle birlikte sömürü mekanizmasını geliştirebilen toplumlar, sadece üretimle yetinen toplumların önüne geçmiş, onlar üzerinde üstünlük kurmuştur. Bunun en bariz örneği de Batı toplumlarıdır. Merkezî Dünya ve Doğu toplumları üretimle yetinirken ve üretime dayalı bir iş bölümü üzerinden toplumsal hayatlarını düzenlerken Batı toplumu üretimi sömürüyle birleştiren bir düzen kurmuştur. Bu düzen önce toplum içinde gerçekleşmiş ve bunun bir sonucu olarak sınıflar meydana gelmiştir. Sınıflı toplum, sömürü mekanizmasının kurulduğu toplumdur. Toplum içinde olgunlaşan sömürü mekanizması, bir sonraki aşamada diğer toplumların artı değerini transfer etme peşine düşmüş ve hem antik hem kapitalist hem de hegemonik dönemde bunu başarmıştır.

Kölecî, feodal, kapitalist ve hegemonik sömürü sistemlerinin değişmeyen karakteristiği, sömürü mekanizmasına sahip olmasıdır. Kölecî, kapitalist ve hegemonik sömürü sistemlerinde sömürü mekanizması diğer toplumları da kapsamış ve böylece Batı toplumu bütün dünya üzerinde hegemonya kurabilmiştir. Feodalizmde ise bu mekanizma diğer toplumlara genişletilememiş, sadece toplum içi işlemeye devam etmiş ve böylece kendini tüketir bir pozisyona düşmüştür.

Sömürü sistemi, üretim ile sömürünün bir arada kullanıldığı, bunların birbirini besleyerek büyüttüğü ve bu iki unsurun optimal dengesinin sağlandığı bir sistemdir. Bu sistem sadece Batı'da ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni de Avrupa toprağının verimsizliğidir. Bu verimsizlik sömürü mekanizmasının önce toplum içinde kurulmasını, daha sonra da diğer toplumlara yaygınlaştırılmasını ve bugün küresel ölçekte egemen olmasını sağlamıştır.

Toprağın Verimsizliği

Sömürü sisteminin Avrupa'da ortaya çıkmasının temel nedeni, Avrupa toprağının verimsizliğidir. Avrupa gibi verimsiz bir coğrafyada tahıl verimliliği 1'e 2-3 gibi düşük bir düzeyde olduğu ve asgari değer üretimi gerçekleştirilemediği için nüfusun ortak ihtiyaçlarını karşılayacak devlet oluşumu, çiftçilerin üretiminden gönüllü katılımla, yani üreticinin özgürlüğü korunarak finanse edilemez olmuştur. Asgari değer üretimindeki bu yetersizlik, çiftçinin ürününe zorla el koymaya yol açarak köleliğin yaygınlaşmasını sağlamış ve üretimin köleler tarafından yürütüldüğü bir sömürü sistemine yol açmıştır. Kölecî sömürü sisteminde olduğu gibi feodalizm döneminde de Avrupa üreticisinin köleliğin farklı bir türüne (serfliğe) mahkûm olmasının nedeni de bu verimsizliktir. Aynı şekilde kapitalizmin ilk döneminde artı değerın piyasa aracılığıyla alınarak bir nevi piyasa köleliğinin ortaya çıkmasına da aynı koşullar yol açmıştır. Üretimdeki bu yetersizlik veya Batı toplumunun kendini besleyemez oluşu, kapitalizme ve daha belirgin olarak da Sanayi Devrimi'ne kadar sürmüştür. Batı, ancak kapitalizm sayesinde dış kaynakların sömürüsü ve kalıcı bir biçimde de Sanayi Devrimi'yle sağlanan verimlilik artışıyla kendini besleyebilir duruma gelmiştir.

Üretim, M.Ö. 10 binli yıllarda Bereketli Hilal’de başlamasından yaklaşık 4 bin yıl sonra Avrupa coğrafyasında ortaya çıkabilmiştir. Bunun nedeni de Altın Hilal’deki hayvan çeşitliliği ile toprak verimliliğinin Avrupa’da bulunmayışdır. Üretim kültürü ancak taklit yoluyla ve yaklaşık olarak M.Ö. 6 bin yıllarında Avrupa’ya geçebilmiştir. Aynı şekilde M.Ö. 3500 yıllarında Merkezî Dünya’da Sulama Devrimi döneminde sulamalı tarıma geçilip şehir ve devlet ortaya çıkarken Avrupa’nın şehir ve devlet aşamasına geçmesi için en az 2 bin yıl beklemesi gerekmiştir. Avrupa’nın bu gecikmişliği, Sanayi Devrimi’ne kadar temel üretim aracı olan toprağın verimsizliği ve sadece yağmur suyuna bağımlı tarım yapmasından kaynaklanır. Avrupa’da ortaya çıkan bütün sömürü sistemleri de bu doğal sınırlılıklar çerçevesinde gelişmiştir.

Batı medeniyetinin iki kurucu unsurundan biri olan Yunanistan’da ortaya çıkan sömürü sisteminin temelinde yine toprağın verimsizliği yatar. Kölecî sömürü sistemini hazırlayan temel koşulun Yunan toprağının verimsizliği olduğuna Baykan Sezer dikkat çekmiştir. Her ne kadar Sezer, bu verimsizliğin sadece Yunanistan’a has olup Avrupa için geçerli olmadığını düşünüyorsa da Yunanistan için bu bağlantıyı kurması bile çok önemli bir tespittir. “Yunan uygarlığının ve bu uygarlık çerçevesi içinde Yunanlının zenginliği dillere destandır. Fakat aynı şeyi Yunanistan için söyleyebilmemiz güçtür.”⁵⁶¹ Çünkü “Eski Yunan ve fakirlik her zaman ikiz kardeşler olmuşlardır.”⁵⁶² Yunanistan’ın kıyı ovalarında yağışın düzensizliği ve yetersizliği nedeniyle ağırlıklı üzüm, zeytin, incir gibi ürünlerin yetiştirildiği kuru tarım yapılır. Yunan toprağı, ihtiyaç duyduğu gıda maddelerini ve özellikle de temel tahılları yeterince üretememiştir. Bu yetersizlik, tahıl ihtiyacının dışarıdan karşılanmasını zorunlu kılmıştır. M.Ö. “dördüncü yüzyılda [Atina’nın da içinde bulunduğu bölge olan] Attika’ya ithal edilen tahılın ülkede üretilenin dört katı olduğu hesaplanmaktadır.”⁵⁶³

Yunanistan’da toprağın yetersizliği karşısında iki çözüm geliştirilmiştir. Birincisi, beslenemeyen nüfusu Batı Anadolu ve Karadeniz kıyıları ile Akdeniz adalarına koloni olarak ihraç etmek, diğeri de ihtiyaç duyulan tahıllar karşılığında kendi ürettikleri ürünleri veya madenleri ihraç etmek. İhraç listesine daha sonra köleler ve askerler de eklenecektir.⁵⁶⁴ Böylece Yunan’la başlayan sömürü sistemi, dış ticarete odaklanmış ve meta üretimi egemen konuma gelmiştir. Bu nedenle meta üretimi Batılı iktisat literatüründe merkezî bir konum edinmiştir. Dış ticaret veya meta üretimi, Yunan için zorunlu ve hayatidir, çünkü bu ticaret kesintiye uğradığında veya karşı taraf bu ticareti yapmaya istekli olmadığında açlık ve kitlesel kırımlar meydana gelmiş, bu da sosyal ve siyasal depremlere yol açmıştır. Dolayısıyla Yunan için dış ticaret zorunlu olarak yapılmalı ve karşı tarafın keyfine bırakılmamalıdır. Bu ihtiyaçtan önce kolonyalizm, sonra da emperyalizm ve hegemonizm doğmuştur.

Sadece Yunanistan değil, Batı’nın oluşumunu sağlayan diğeri bir kurucu unsur olan Roma veya İtalya Yarımadası da aynı durumdadır. Roma İmparatorluğu’nun zirve noktası olan M.Ö. 1. yüzyılda yanardağ eteği gibi verimli alanlarda buğday hasılatında 1’e 10-15 gibi yüksek bir verimlilik elde edilirken İtalya genelinde bu oran 1’e 4’tür.⁵⁶⁵ Ancak bu oran, imparatorluğun zirvede olduğu bir dönemde kölelerin yoğun bir biçimde kullanılmasıyla, yani emeğin rağmına elde edilen bir verimliliğdir. Dış kaynak transferinin kesildiği M.S. 8. ve 9. yüzyıllarda, Georges Duby’ye göre İtalya’da en yüksek

⁵⁶¹ Baykan Sezer, **Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı**, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2018, s. 29.

⁵⁶² Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, s. 27.

⁵⁶³ Childe, **Tarihte Neler Oldu?**, s. 210.

⁵⁶⁴ Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**, s. 21.

⁵⁶⁵ Maddison, M.Ö. 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu’nun zirve döneminde Mısır’da verimlilik oranı 1’e 10 iken İtalya’da bu oranın 1’e 4 olduğunu belirtir. Bkz. Maddison, **Contours of the World Economy**, s. 27.

verimlilik 1'e 2,2'dir. Slicher van Bath ise aynı dönemde bu oranın 2,8 olduğunu iddia eder. İtalya'daki verimlilik oranları 12. yüzyıldan sonra artış trendine girmiş ve M.Ö. 1. yüzyıldaki rekor seviyeyi kapitalist genişleme sayesinde ancak 16 ve 17. yüzyıllarda 1'e 6 gibi nispeten yüksek bir verimlilikle aşmıştır.⁵⁶⁶

İtalya'daki M.Ö. 1. yüzyıldaki verimlilik oranı 1'e 4'tür, ancak Yunan ve Roma köleci sisteminin temellerinin atıldığı M.Ö. 8. ve 6. yüzyıllar arasında bu orana sahip olamayacağı düşünülebilir. Çünkü söz konusu oran, köleci sistem sayesinde emeğin aşırı kullanımına ve sınır ötesi sömürünün sağladığı imkânlarla dayanır. Sistemin kuruluş dönemindeki verimlilik oranı, üretim teknikleri ve teknolojiadaki gerilik nedeniyle, M.S. 9. yüzyılda geçerli olan 2,2 veya iyimser tahminle 2,8 oranına bile sahip olamayacağı varsayılabilir. Öyleyse köleci sömürü sisteminin kurulduğu M.Ö. 8. ve 6. yüzyıllarda buğday hasılatındaki verimlilik oranı 1'e 2 civarında olabilir. İki birim elde edilen hasılanın bir birimi tohumluk olarak ayrıldığından üreticinin geçimini sağlamak için geriye sadece bir birim kalır. Bu ise açlık düzeyidir ve işte köleci sömürü sistemine yol açan faktör, bu verimsizlik ve fakirliktir.

Kuzey Avrupa ise birkaç istisna -Kuzey İtalya'daki Po Ovası, İspanya ovaları- dışında farklı değildir.⁵⁶⁷ Cermenlerin yerleşik olduğu kuzey ormanlarında yapılan kes-yak tarımında bu oranlara bile yaklaşamamıştır. Kesilip yakılarak açılan tarım alanlarında birkaç yıl üretim yapıldıktan sonra toprağın tükenmesi üzerine başka alanlara göç edilmiştir. Verimlilik oranları 1'e 2'nin, hatta 1'e 1'in altına düştüğünde tarlalar terk edilmiştir.

Avrupa'nın yağışlı iklimi, toprağı ormanla kaplı hâle getirdiği gibi ağırlaştırır da. Tarımsal üretim, öncelikle toprağın ormansızlaştırılması sayesinde mümkün olmuştur. Ancak bu bile yeterli değildir, çünkü toprağın ıslah edilmesi, ağaçların kesilmesi ve köklerinin çıkarılması, toprağın eşilmesi, altının üstüne getirilmesi oldukça zordur. Bunun için teknolojinin ilerlemesi, demir balta ve sabanın kullanılması gerekmiştir. Bu koşullarda bile toprağın belli bir derinliğe kadar sürülmesi imkânsızdır. Üstelik iklim dolayısıyla bütün bu çabaların semeresi, kısa bir sürede ortadan kalkabilmiştir.⁵⁶⁸

Braudel, Avrupa coğrafyasının ve ikliminin verimsizliğine ünlü eserinin pek çok yerinde dikkat çekmiştir. Akdeniz'in veya Akdeniz Avrupa'sının "daima açlık sınırında" yaşadığını ve işlenen toprakların, iklim dolayısıyla "çok az birşey" verdiğini ifade eder.⁵⁶⁹ Ancak bu verimsizlik ve açlık sınırında yaşamak ile Avrupa tarihinde ortaya çıkan ekonomik sistemler arasında bir bağlantı kurmaz.

⁵⁶⁶ Mann, *İktidarın Tarihi*, C. 1, s. 313.

⁵⁶⁷ Kuzey Avrupa'nın en verimli bölgeleri olarak görülen Alçak Ülkeler hakkında bile F. Braudel şunları ifade eder: "XIV. Louis'nin bir elçisi daha 1699'da 'deniz kıyısında kısır kumsallar tarafından işgal edilmiş, bu taraftan olduğu kadar, onu kesen nehir ve kanallardan ötürü sıklıkla taşkınlara uğrayan ve tek zenginliği olan otlığa uygun çok küçük bir ülke; burada yetişen buğday ve diğer tahıllar, halkın yüzde birini bile beslemeye yetmez' diye açıklamaktadır. Defoe ise 'horoz ve tavuklarını bile doyurmaya yetmez' diye dalga geçmektedir. Başka bir kaynak, 1697'de 'Hollanda'nın bütün ürettiği tereyağ, peynir ve tabak yapmaya uygun topraktır' diye bildirmektedir. Çok ciddi İspanyol iktisatçısı Ustariz (1724) 'bu ülkenin yarısı suyun içindedir ve hiçbir şey üretmeyen topraklardan meydana gelmiştir ve bir yılda ülkenin ancak çeyreği işlenmektedir; birçok yazarın teminat verdikleri üzere, ülkenin hasadı buradaki tüketimin ancak çeyreğine yetmektedir' diye açıklamaktadır. Kısacası, fakir bir ülke: az miktarda ve düşük nitelikli buğday, az çavdar, az arpa, az koyun." Bkz. Braudel, *Maddi Uygarlık*, C. 3, s. 149.

⁵⁶⁸ Mann, *İktidarın Tarihi*, C. 1, s. 99.

⁵⁶⁹ Braudel, *Akdeniz*, C. 1, s. 156.

Hâlbuki “toplumsal” ve “bireysel” zamanlardan önce “coğrafi zaman”ı ele alan bir çalışmanın böylesi bir bağlantıyı kurması beklenirdi.⁵⁷⁰

4.2.1. Köleci Sömürü Sistemi (M.Ö. 500 - M.S. 500)

Sömürü sistemi, temelde asgari değerın üretilmemesinden kaynaklanmış ve bu nedenle emeğin artı değerine el konulması önce toplum içerisinde gerçekleşmiş, ama hemen arkasından sınır ötesine taşınmıştır. Bu sistem, Avrupa tarihinde çeşitli formlarda ortaya çıkmış ve birbirinin tekrarı olan dört farklı evreye sahip olmuştur. Bunlar köleci, feodal, kapitalist ve hegemonik sömürü sistemleridir. Ancak bundan hemen önce hem Yunanistan hem de İtalya’da farklı bir sistem görülmüştür. Marx, ATÜT’ün, sınıflı toplumlara geçiş biçimlerinden biri olduğunu söylerken, Asya’da görülen üretim sisteminin yanı sıra, muhtemelen köleci sömürü sisteminden önce Yunanistan’da var olan Minos ve Miken medeniyetleri ile İtalya’daki Etrüsk Krallığı’nı işaret etmiştir.⁵⁷¹

Köleci sömürü sisteminin hâkim olduğu Antik Yunan coğrafyasında gelişen ilk medeniyet, Girit’te M.Ö. 2500-1400 yılları arasında varlığını sürdüren Minos medeniyetidir. M.Ö. 2500 yıllarında şehirleşme başlamış ve Girit’in başkenti Knossos’ta M.Ö. 1900 yıllarında yapılan saray, asgari değer üretiminin ve siyasi merkezîleşmenin düzeyini yansıtmıştır. Bu dönemdeki Girit “tabletleri, yeniden dağıtımçı bir ekonominin merkezî ambarı ile mallar ve toprak üzerindeki özel mülkiyetin kesiştiklerini gözler önüne” sermiştir.⁵⁷² Minos medeniyetinde görülen üretim sistemi, Merkezî Dünya’ya benzer biçimde özel mülkiyete dayalı köylü, tüccar ve zanaatçı haneleri ile vergiyle finanse edilen bir devletin varlığına işaret etmiştir. Bu medeniyet, M.Ö. 1400 yıllarında kuzeyden gelen Miken akınlarıyla ortadan kaldırılmıştır.

Yunanistan ana karasında gelişen ilk medeniyet ise M.Ö. 1600-1100 yılları arasında hüküm süren Miken medeniyetidir. Bu medeniyette de merkezî bir yönetim kurulmuş, gelişmiş bir bürokrasi oluşmuş, yaygın bir vergi sistemi geliştirilmiştir. Bu nitelikleriyle Miken medeniyeti de Merkezî Dünya’da gelişen üretim sisteminin bir benzerini sergilemiştir. Demir Çağı’nın başlamasıyla beraber kuzeyden gelen Dor istilaları sonucunda Miken medeniyeti de yok edilmiştir.⁵⁷³

Hem Minos hem de Miken medeniyetlerinin, Merkezî Dünya’nın etkisiyle şekillenmiş sistemler olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu coğrafyada vergi üretim sistemi süreklilik kazanamamış, köleci sömürü sistemi hâkim olmaya başlamıştır. Çünkü söz konusu üretim sistemini destekleyecek verimli tarım havzaları yoktur. Ticaret ve zanaat ise hem tarıma hem de sınır ötesine bağımlı olması itibarıyla tarımın yerini tutamaz. Antik Yunanistan’ın durumu, coğrafi koşullar ile kurumsal etkileşim arasındaki ilişkide ilkinin belirleyici olduğunu ve kazanan tarafı oluşturduğunu göstermiştir.

Demir Çağı’yla birlikte göçebe kavimlerin istilas, Miken medeniyetini yok ettiği gibi vergi üretim sistemini de ortadan kaldırmıştır. Üreticinin özgür olduğu hane çiftliği, merkezî devlet ve bu

⁵⁷⁰ Braudel, Merkezî Dünya ile Avrupa arasındaki farkı, toprağın verimsizliği yerine nüfus miktarında bulmuştur. Buna göre Avrupa’da nüfusun köleleştirilmesi ve yabancılara karşı sergilenen olumsuz tutumun nedeni, Avrupa nüfusunun fazlalığı iken Merkezî Dünya’nın fetihçi kapsayıcılığının nedeni ise nüfus yetersizliğidir. “Bir yanda fazlasıyla insan ve yeterinden az at; öte yanda fazlasıyla at ve yeterinden az insan. Belki de İslam’ın hoşgörüsü bu dengesizlikten kaynaklanmaktaydı: ne olurlarsa olsunlar, yeter ki işine yarasınlar; bu insanları kabul etmek mutluluk kaynağı olmaktadır.” Bkz. Braudel, *age*, s. 269.

⁵⁷¹ Charles Parain, “Akdeniz Bölgesinde Ön-Tarih Devirleri ve Asya Tipi Üretim Tarzı”, *Asya Tipi Üretim Tarzı*, İstanbul: Ant Yayınları, 1970, s. 192, 221.

⁵⁷² Mann, *İktidarın Tarihi*, C. 1, s. 141.

⁵⁷³ McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 147.

ikisini birleştiren ideoloji ayakları üzerine inşa edilen eski sistemin ortadan kalkması, ileride köle sahiplerini oluşturacak kabile ileri gelenlerinin elinde varlık birikiminin gelişmesinin önünü açmıştır. Merkezî devletin olmayışı, özel mülkiyetin sömürü mülkiyetine dönüşmesine, bir başka ifadeyle Batı tarzı özel mülkiyetin doğmasına yol açmış, hane üreticileri her geçen gün özgürlüklerini ve mülkiyetlerini yitirmeye başlamıştır. Bu dönemde tefecilik de yaygınlaşmış ve köleliğin kaynaklarından birini de tefeciliğin yaygınlaştırdığı borçluluk oluşturmuştur.

4.2.1.1. Köleliğin Nedeni

Kölelik, emeğin kontrol altına alınabilmesine imkân veren yerleşik hayatla birlikte ortaya çıkmış bir kurumdur ve modern dönemlere kadar her toplumda şu veya bu düzeyde görülmüştür.⁵⁷⁴ Kölelik, diğer bağımlılık türlerinden farklı olarak emeğin mülkleştirilmesi ve toplumsal olarak farklı statüsü üzerinden tanımlanır.⁵⁷⁵ Köleliğin ortaya çıkmasının çeşitli nedenlerinin yanı sıra pek çok farklı uygulaması da söz konusudur. Köleler, kullanım biçimi yönünden ekonomik ve kurumsal olarak başlıca iki gruba ayrılabilir. İlk yaklaşıma göre köle emeği, üretimin temeli ve baskın biçimidir. Buna karşın kurumsal kölelik ise daha yaygın bir uygulamadır ve kölelik statüsünün yasal forma kavuştuğu bütün durumları kapsar. Bir başka ifadeyle ilkinde ekonomik boyut ön plandayken ikincisinde sosyal boyut daha baskındır.⁵⁷⁶ Kölelik, burada sadece kölecî sömürü sistemiyle ilişkisi bağlamında ele alınacak ve bu kurumun doğrudan üretim amacıyla ve dolayısıyla yaygın bir biçimde ortaya çıkmasının nedenleri üzerinde durulacaktır.

Kölelik kurumunun hangi nedenlerden kaynaklandığına ilişkin en yaygın açıklamalardan biri, Evsey D. Domar tarafından öne sürülmüştür. Domar, yaklaşımını, Rusya'daki serfliğin 16-18. yüzyıllar arasındaki oluşumunu inceleyen Rus bilim adamı Kliuchevsky'ye dayandırır. Bununla birlikte Herman J. Nieboer, A. Loria, E. O. Wakefield ve hatta Adam Smith'in de benzeri bir yaklaşım sergilediğini belirtir.⁵⁷⁷

Kliuchevsky'ye göre 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus devletinin doğuya ve güneye doğru genişleme politikasının gerektirdiği kaynaklara, hür köylünün vergilendirilmesi yoluyla ulaşılamayacaktı. Gerekli kaynakların vergi dışı yollarla köylüden temini için belirli kişilere toprak mülkiyetinin yanı sıra özel yetkiler de verildi. Ancak ihtiyaç duyulan kaynağın topraktan elde edilebilmesi için yeterli emek gücü yoktu. Bilakis var olan işgücü de yeni ele geçirilen topraklara göçmekteydi. Gerekli kaynakların temini için toprak tahsisinin yanı sıra emeğin kontrolü de zorunluydu ve bu süreç, 17. yüzyılın ortalarında tamamlanarak Rus serfliğinin oluşumunu gerçekleştirdi. "1649 Ülke Temsilcileri Kanunu ile iki yüzyıldır gelişmekte olan serflik düzeni hukuki mevzuat hâline getirildi."⁵⁷⁸ Kliuchevsky'ye göre Rusya'da serfliğin nedeni, işlenmemiş boş arazilerin varlığına karşın bu arazileri işleyecek emeğin kıt olmasıdır ve bu kıtlık, yeni toprak kazanımlarıyla birlikte artmış ve serfliği kurumlaştırmıştır.⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ Jack Goody, "Slavery in Time and Space", **Asian and African Systems of Slavery**, (Ed. James L. Watson), California: University of California Press, 1980, s. 26.

⁵⁷⁵ James L. Watson, "Slavery as an Institution: Open and Closed Systems", **Asian and African Systems of Slavery**, (Ed. James L. Watson), California: University of California Press, 1980, s. 4.

⁵⁷⁶ Goody, **agm**, s. 17.

⁵⁷⁷ Evsey D. Domar, "The Causes of Slavery: A Hypothesis", **Economic History Association**, Number 42, 1969, s. 17.

⁵⁷⁸ Tilly, **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, s. 241-242.

⁵⁷⁹ Domar, "The Causes of Slavery: A Hypothesis", s. 8-11.

Domar, kölelik veya serfliğin ortaya çıkmasının nedeni olarak toprak/emek oranının yüksek olmasını gösterir. Domar'ın gündeme getirdiği köleliğin nedenine ilişkin açıklama, konuyla ilgili neredeyse hâkim teori hâline gelmiştir. Bununla birlikte Domar, aristokrat sınıfın ortaya çıkmasını teşvik eden iktidar faktörünü de denklemin içine katmış ve devlet desteği olmadan mülk sahiplerinin köylüleri serfleştiremeyeceğini belirtmiştir. Bu nedenle Domar, ekonomi dışı bir faktör olarak devletin oynadığı rolün, savunduğu teoriyi zayıflattığını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Avrupa'da 14. yüzyıldaki veba salgını sonrasında toprak/emek oranının yükselmesine rağmen serfliğin güçlenmek yerine özgür emeğin artış eğilimine girmesinin, söz konusu teorinin aleyhine bir veri olduğunu da belirtir.⁵⁸⁰ Jack Goody de özellikle çapa tarımı yapan toplumlarda toprak/emek katsayısı yüksek olduğu hâlde bu toplumlarda köleliğin kaydadeğer oranlarda görülmediğini ve dolayısıyla söz konusu katsayının köleliğin nedeni olarak gösterilemeyeceğini belirtir.⁵⁸¹

Domar'ın dikkat çektiği gibi iktidar veya iktidarın politik hedeflerini finanse etme kapasitesi, köleliğin asıl belirleyenlerinden biridir. Eğer iktidar, kendi varlığının devamını sağlayacak kaynaklara meşru yollarla, yani vergilemeyle ulaşamıyorsa, üreticinin artı değerinin bütününe el koymaktadır. İktidarın vergileme yerine sömürüye yönelmesinin nedeni ise toprağın verimsizliğidir. Eğer toprağın verimliliği, üreticinin geçimini temin etmenin yanı sıra devletin finansmanını da sağlayacak düzeyde olsa, kölelik kurumunun ihdas edilmesine gerek kalmayacaktır. Merkez ve Doğu'da kölelerin, üretimin asli bir unsuru olmayıp köleci sömürü sisteminin sadece Batı'da görülmesinin nedeni, toprak/emek katsayısının yüksek olması değil, ürün/emek katsayısının veya emeğin verimliliğinin düşük olması, yani asgari değerin üretilmeyeiştir.

Toprak/emek oranının yüksek olması, emeğin göreceli olarak kıt olması demektir. Tarihî süreç içerisinde emeğin özgürleşmesi ile emek miktarının artması arasındaki paralellik, bu iki olgu arasında yanlış bir korelasyon kurulmasına yol açmıştır.⁵⁸² Söz konusu kölelik teorisine göre emeğin özgürleşmesi veya köleliğin ortadan kalkmasının nedeni, emek miktarının artmasıdır. Hâlbuki benzeri bir korelasyon, köleliğin ortadan kalkması ile emeğin verimliliği arasında da kurulabilir. Batı'da emeğin özgürleşmesi, Sanayi Devrimi'nin yol açtığı verimlilik ve onun hemen öncesinde kapitalist sömürünün sağladığı refah artışıyla mümkün olmuştur. Merkezî Dünya ve Doğu'da ise Sulama Devrimi'nin imkân verdiği verimlilik artışı, emeğin yaygın bir biçimde köleleştirilmesini önlemiştir.

Batı'da ürün/emek katsayısının düşük olmasının nedeni, tarımsal üretimde sulama teknolojisinin geliştirilememesi veya kuru tarım yapılmasıdır. Sulama teknolojisine geliştirildiği nehir havzalarında verimliliğin yüksek olması, devletin vergiyle finansmanına imkân sağlamış ve köleci sömürü sisteminin ortaya çıkmasını önlemiştir. Avrupa'da toprak verimliliği düşük olduğu için toprağın temel üretim aracı olduğu dönemlerde Avrupa'daki işgücü bağımlı olmaktan kurtulamamış, köleliğin farklı türleri (şahsi kölelik, serflik ve piyasa köleliği) arasında sürekli geçiş yapılmıştır. Sulama teknolojisine geliştirilememesi, ürün/emek katsayısının düşük olmasına yol açarak emeğin köleleştirilmesinin yanı sıra temel siyasal birimin devlet değil, sınıf olmasına da neden olmuştur. Batı'da emeğin kölelikten kurtulup özgürleşmesi, siyasal iktidarın ise sınıf egemenliğinden devlete veya Avrupa örneğinde mutlak monarşiye geçişi, ancak Sanayi Devrimi'yle birlikte ürün/emek katsayısının

⁵⁸⁰ Domar, **agm**, s. 5, 14.

⁵⁸¹ Goody, "Slavery in Time and Space", s. 22-23.

⁵⁸² Goody, **agm**, s. 22.

yükselmesiyle mümkün olmuştur. Bu nedenle göz önünde bulundurulması gereken, toprak/emek oranı değil, ürün/emek katsayısıdır.

4.2.1.2. Antik Yunan ve Kolonyalizm

Yunanistan toprağının verimsizliği, Yunanlıların sürekli yeni ve daha zengin topraklar veya yeni geçim yolları aramasına yol açmış ve bu sayede Ege adalarının yanı sıra Batı Anadolu'da, Karadeniz kıyılarında, Sicilya Adası ve Güney İtalya'da Yunan kolonileri kurulmuştur.⁵⁸³ Geniş bir bölgeye yayılan Yunan kolonileri arasında kurulan bağ, korsanlıkla birlikte ticaretin gelişmesini de sağlamıştır. Bütün bu meşguliyet alanlarına karşın hâlâ doyurulamayan geniş bir Yunanlı kitle vardır ve onlar da Merkezî Dünya'daki devletlerde paralı asker olarak geçim imkânı elde edeceklerdir.⁵⁸⁴ Yunanlıların temel geçim yollarından birinin paralı askerlik olması, ileride İskender liderliğinde kurulacak olan Yunan kolonyalizminin temellerini hazırlayacaktır.

Kolonyalizm kavramının kaynaklandığı koloni kelimesi, köken olarak Latince olmasına rağmen bunun asıl uygulaması Yunanlılar tarafından yapılmıştır. Bu nedenle her iki dilde anlam ayrımı söz konusudur. "Latince 'colonia' sözcüğü doğrudan bir plantasyonu simgeler. Öte yandan Yunanca 'apoixia' (apoikia) sözcüğü ise evden ayrılış, yuvadan kopuş anlamlarına gelmektedir."⁵⁸⁵ Koloni kelimesindeki bir başka anlam da yerleşimcilerin ana vatanla olan bağının sürmesidir. Bununla birlikte *Oxford English Dictionary* gibi sözlüklerde bu kelimeye verilen anlamda yeni yerleşimcilerden bahsedilirken söz konusu bölgede daha önce yaşayanlara değinilmemesi veya onların durumunun önemsenmemesi, kolonyalist bir bakış açısını yansıtmaktadır.⁵⁸⁶

Kolonyalizmi diğer yerleşim veya egemenlik biçimlerinden ayıran temel nitelik, yeni yerleşilen bölgede yaşayan halkın bütünüyle veya kısmen katledilmesi, ilgili halkın köleleştirilmesi ya da sürgün edilmesidir. Bunun çeşitli örneklerine kapitalizmin küresel hegemonyasının başladığı 16. yüzyılda Amerika kıtası ile diğer bölgelerde rastlandığı gibi antik dönemde Yunan kolonyalizminin gelişiminde de şahit olunmuştur. Eğer kolonileştirilen halk bütünüyle katledilmediği veya yurdundan kovulmadığı durumlarda ilişki kurulan halk ile organik bir bütünlük sağlanamamış ve efendi-köle ilişkisi çerçevesinde yalıtık yapılar olarak kalınmıştır. Bu durum özellikle kolonici nüfusun az sayıda olduğu durumlarda egemenliğin "yabancı"lığı aşamayan karakterinde kendini gösterir.⁵⁸⁷ Kolonyalizmin bu karakteri, Merkezî Dünya'da İskender sonrasında kurulan İran merkezli Selevkos ve Mısır merkezli Batlamyus hanedanlarında bariz bir biçimde görülür.

Merkezî devletin gelişmeyip siyasal örgütlenmenin sınıf temelinde gerçekleşmesi, Yunanistan'da köleliğin yaygınlaşmasını hem desteklemiş hem de onun tarafından beslenmiştir. Böylece toplam nüfusun önemli bir kısmı, üretimde kullanılan kölelerden oluşmaya başlamıştır. Bununla birlikte kadınların yanı sıra nüfusun yaklaşık yüzde onunu meydana getiren yabancılar da siyasi

⁵⁸³ Bu durumu Adam Smith şöyle açıklar: "Eski Yunan'ın o toprakları küçük olan devletlerinden her birisinin halkı, toprakların kendilerini beslemeyeceği ölçüde çoğaldığı zaman, bir kısım insanlar dünyanın uzak bir köşesine yerleşmeye gönderilirdi; çünkü onları her taraftan kuşatan savaşsever komşuları sınırlarını genişletmelerine izin vermezlerdi. Dor kolonileri, büyük ölçüde, Roma'nın kuruluşundan hemen önce barbar ve uygarlaşmamış ulusların yaşadığı İtalya ve Sicilya'da yeralırken; iki büyük Yunan kabilesi olan İyonyalılar ve Eolyalılar, yerli halklarının durumu Sicilya ve İtalya'dakilerden pek farklı olmayan Anadolu'ya ve Ege adalarına yerleşti." Smith, **Ulusların Zenginliği**, C. 2, s. 137.

⁵⁸⁴ Childe, **Tarihte Neler Oldu?**, s. 209.

⁵⁸⁵ Smith, **Ulusların Zenginliği**, C. 2, s. 139.

⁵⁸⁶ Ania Loomba, **Kolonyalizm Postkolonyalizm**, (Çev. Mehmet Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000, s. 18-19.

⁵⁸⁷ Arghiri Emmanuel, "Beyaz Yerli Kolonyalizmi ve Yatırım Emperyalizmi Miti", **Birikim**, S. 2, Nisan 1975, s. 34.

haklardan yoksun bırakılmıştır. Şehirler arasında sürekli yinelenen savaşlarla birlikte tefecilere borçlanmak da köleliği yaygınlaştırmış, geniş halk kitlelerini geçim sıkıntısına sokmuştur.

Köylülerden yükselen tepkiler, ilk kez M.Ö. 6. yüzyılda gerçekleştirilen Solon reformlarında karşılık bulmuştur. Solon, çıkardığı yasalarla bir kısım borçları iptal etmiş, borç köleliğini kaldırmış, belirli ellerde toplanan arazileri köylülere dağıtmış, sahip olunabilecek en fazla arazi miktarını sınırlamıştır. Ancak bu reformların etkisi fazla sürmemiş ve çok geçmeden Solon öncesi koşullar tekrar oluşmuştur. Solon'dan yarım yüzyıl sonra Pisistratus döneminde aynı reformlar, ama bu sefer daha sert biçimde uygulanmıştır. Ancak durum yine değişmemiş ve Atina topraklarının büyük kısmı, az sayıdaki mülk sahibinin eline geçmiştir.⁵⁸⁸

M.Ö. 5. yüzyıla gelindiğinde Atina'daki kölelerin sayısı olağanüstü boyutlara varmıştır. Öyle ki köle sayısının özgür olanların dört katına ulaştığı iddiaları abartılı bulunarak daha düşük rakamlar önerilmiştir.⁵⁸⁹ Yeni tahminlere göre 310 bin olan Atina nüfusunda kölelerin sayısı 110 bin civarındadır ve bu bile toplam nüfusun üçte birinden fazlasını oluşturmuştur. Tam haklara sahip yurttaşların sayısı 30 bin olarak tahmin edilirken özgür olan ama vatandaşlık haklarına sahip olmayan yabancıların sayısı da 30 bine yakındır.⁵⁹⁰

Wood ve Goody gibi pek çok yazar, Antik Yunan'da ortaya çıkan özgürlük kavramının antik dönemdeki Sümer, Mısır, Asur, Çin gibi diğer toplumlarda bulunmadığını belirtir. Ancak Finley'in de ortaya koyduğu gibi Antik Yunan'dan kaynaklanan ve oradan bütün Batı tarihine egemen olan özgürlük kavramı, kölelikle birlikte var olmuş veya varlığını köleliğe borçlu olmuştur.⁵⁹¹ Bu özgürlük anlayışı, ancak köleliğin varlığı durumunda ortaya çıkmıştır. Eğer kölelik yoksa bu tür bir özgürlük kavramı da gelişmemiştir. Batılı anlamdaki özgürlük kavramı, gerçekte efendilik anlamındadır ve sadece köle sahibi olanlar, yani efendiler özgürdür ve özgür olanlar da efendidir. Diğer toplumlarda köleci sistemin olmayışı veya köleliğin üretimde yaygın bir biçimde kullanılmaması, Batılı anlamda özgürlük anlayışının doğmasına imkân vermemiştir. Bununla birlikte Batı dışında özgürlüğün yokluğu gibi oryantalist bir önyargı, bırakın daha sonraki toplumları, Sümerlerde bile, elde edilen bilgilerle yanlışlanmıştır. Antik Yunan'dan yaklaşık 2000 yıl önce, M.Ö. 2400 yılında Sümer şehirlerinden Lagaş'ta Urukagina tarafından yürürlüğe konulan bir kanunda özgürlük (amargi) kelimesi tarihte ilk kez kullanılmıştır ve buradaki özgürlük, köle olmamak, bütün haklarını kullanabilmek anlamındadır.⁵⁹² Batılı özgürlük kavramı ise köle olmamak değil, köle sahibi olmak anlamına sahiptir.

Bu dönemde Yunanistan, Antik Sümer'de olduğu gibi, birbirinden bağımsız şehir devletleri olarak örgütlenmiştir. Yine Sümer'de ve daha sonra Fenike ve Kartaca şehirlerinde görüldüğü gibi ileri gelenlerin yer aldığı İhtiyarlar Meclisi (Senato) ile halkın katılımına açık olan Genel Meclis'ten oluşan siyasi organlara sahiptir. Yunanistan'da yöneticiler (magistralar) bir yıllığına seçilmiştir. M.Ö. 8.

⁵⁸⁸ Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, s. 28.

⁵⁸⁹ Childe, "Atina kölelerinin beşinci yüzyıldaki sayıları 365.000, vatandaş sayısının dört katı gibi yüksek bir sayı olarak gösterilmiştir. Fakat Gomme'un yakınlarda yaptığı 115.000'lik tahmin daha olasıdır" (Childe, *Tarihte Neler Oldu?*, s. 212.) diyerek muhtemelen Engels'e atıfta bulunur, çünkü kölelerin sayısının özgür vatandaşların dört katı olduğunu Engels söyler: "En parlak çağında, Atina'da, kadınlarla çocuklar dâhil, toplam olarak 90.000 dolaylarında özgür yurttaş, her iki cinsten 365.000'den çok köle ve 45.000 metek -yabancı ya da azatlı- vardı. Demek ki, her yetişkin erkek yurttaş başına, en az 18 köle ve ikiden çok metek düşüyordu." Bkz. Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, s. 114.

⁵⁹⁰ Wood, *Yurttaşlardan Lordlara*, s. 51.

⁵⁹¹ Goody, *Tarih Hırsızlığı*, s. 66.

⁵⁹² Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, s. 68.

yüzyıldan itibaren yönetim, toprak sahibi aristokratların eline geçmeye başlamıştır. Bu dönemde siyasetle, ekonomiyle, kültürle, felsefeyle sadece özgür ve erkek Yunan vatandaşları ilgilenebilmiştir ki bunlar toplam nüfusun küçük bir kısmını meydana getirmiştir. Bunların siyasetle uğraşabilmesine imkân veren ise köle sahibi olmalarıdır. Üretimi kölelerin yapması, özgür Yunan vatandaşlarına siyasetle ilgilenme imkânı sağlamıştır.⁵⁹³

İktisadi gelişmeye paralel olarak nüfus artışının yaşanması, siyasi birimlerin entegrasyonuna ve derinleşmesine yol açarak merkezîleşme eğilimini güçlendirmiş, Perslerin saldırısı da bu eğilimi pekiştirmiştir. Pers tehdidi karşısında bir araya gelen Yunan şehir devletleri, M.Ö. 5. yüzyılda Attika Birliği'ni kurarak merkezîleşme yolunda geçici de olsa bir adım atmıştır. Şehir devletinden imparatorluk aşamasına geçilmesi ise ancak İskender zamanında gerçekleşmiştir. İskender'le birlikte Yunan şehir devletlerinin bağımsızlıkları ortadan kalkınca şehir yönetimine ait siyasi kurumlar da varlığını sürdürememiştir. Yunan felsefesinin düşüşe geçmesi de yine İskender'in egemenliğiyle başlamıştır. Kendisi bir Makedon olan İskender'in egemenliği, klasik Yunan kültür ve medeniyetini sekteye uğratmakla birlikte kurduğu imparatorluğa Yunanlıların sahip çıkması, Yunan kültürünün kolonyal yayılımını sağlayarak varlığını sürdürmesine imkân tanımıştır.

4.2.1.3. Antik Roma ve Emperyalizm

Antik Yunan'la birlikte köleci sömürü sisteminin diğer bir coğrafyası da Roma olmuştur. Doğu Roma veya Bizans dışarıda bırakılırsa Roma tarihi üç evreye sahiptir. Birincisi, M.Ö. 753-509 yılları arasında süren ve Etrüsklerin yönetimindeki krallık dönemidir. İkincisi, M.Ö. 509-31 yılları arasındaki Cumhuriyet evresidir. Üçüncüsü de M.Ö. 31 ile M.S. 476 yılları arasındaki imparatorluk dönemidir.

Herodot tarafından Anadolu'dan göç ettikleri iddia edilen Etrüskler, Hint-Avrupa dil ailesinin gramatik yapısından farklı olarak sondan eklemeli bir dile sahiptir. Etrüskler, kabile örgütlenmesinin hâkim olduğu bir coğrafyada, şaşırtıcı bir biçimde, merkezî bir devlet kurabilmiştir. Merkezî bir devlete sahip olan Minos ve Miken medeniyetlerinin Antik Yunan öncesinde kurulduğu gibi Etrüskler de Roma'da köleci sömürü sisteminin ortaya çıkmasından önce benzeri bir yönetim geliştirebilmiştir.⁵⁹⁴

M.Ö. 6. yüzyılın sonlarında Etrüsk Krallığı yıkılmış ve bağımsız bir şehir hâline gelen Roma'da toprak soylularının önderliğinde cumhuriyet yönetimi kurulmuştur. Bu dönemde toplum, toprak sahibi olan patriciler ile halk tabakasını oluşturan plebler olarak iki temel sınıfa bölünmüştür. Etrüsk devletinin ortadan kalkmasıyla daha da güçlenen patricilerin Roma yönetimindeki ağırlıkları her geçen gün artmıştır. Şehir yönetiminin tipik siyasi organlarını Roma yönetiminde de görmek mümkündür. Yönetim birimleri (magistralar) ile senatonun seçiminde Roma vatandaşları oy hakkına sahip olmuş, ancak bu makamlar zamanla belirli bir servete sahip insanların eline geçmiştir. Bu makamlara seçilmek için belli bir zenginlik düzeyi aranmaya başlandığı gibi bu görevleri sürdürmek için gereken mali kaynakları pleblerin karşılaması da mümkün olmamıştır. Roma devleti yaklaşık beş yüz yıl boyunca cumhuriyet olarak anılmaya devam edecekse de gerçekte başından itibaren oligarşik bir yönetim olarak varlığını sürdürmüştür.⁵⁹⁵ Öyle ki Akdeniz'in bir Roma gölü hâline geldiği Cumhuriyet'in son dönemlerinde bile siyasi kurumlara katılım hakkı sadece Roma şehir vatandaşlarına

⁵⁹³ Childe, **Tarihte Neler Oldu?**, s. 218-219.

⁵⁹⁴ Childe, **age**, s. 203.

⁵⁹⁵ Childe, **age**, s. 221.

ait olmuştur. Bütün İtalyanların Roma vatandaşı hâline gelmeleri, M.Ö. 88 yılından sonra gerçekleşecektir. İtalya dışındaki bölgeler ise tamamen sömürü ilişkisine tabi kılınmıştır.⁵⁹⁶

Antik Yunanistan'da olduğu gibi Roma'da da köleci sömürü sistemine geçilmesinin temel nedeni, toprağın asgari değeri üretememesidir. Yunan toprağının verimsizliği, İtalya'da da geçerlidir. Asgari değer üretilmediği İtalya'da siyasal kurumların varlığı için gereken finansman, doğrudan üretici halkın gelirine zorla el koymaktan geçmiştir. Bu nedenle üreticiler köleleştirilmiş, artı değere el koyanlar da ayrı bir sınıfı oluşturmuştur. İmparatorluğun zirvesine vardığı M.Ö. birinci yüzyılda İtalya nüfusunun -son dönemdeki indirimli rakamlara göre- üçte biri kölelerden oluşmuştur. Siyasi organlara seçilme ve belirli görevleri yerine getirme koşulları da mülk sahibi olmaya bağlanınca cumhuriyet, patrici sınıfının çıkarlarını gözetten bir araç hâline dönüşmüştür.⁵⁹⁷

İmparatorluk kavramı, Antik Roma'dan kaynaklanır. Roma'da iktidar, “imperium (siyasi egemenlik)” ve “dominium (özel alan)” olarak ikiye ayrılmıştır. Dominium kavramı, özel alanı işaret etmekle birlikte asıl olarak mülkiyete vurgu yapar ve buna karşın imperium kavramı ise askeri egemenliği veya kamu alanını belirler. Roma sisteminde mülk sahipliği ile siyasi egemenlik birbirinden ayrılmış ve iki ayrı iktidar odağını oluşturmuştur. Sosyal ilişkiler sömürü üzerinden kurulduğunda sömürü menfaati, “mülkiyet hakkı” adıyla hukuki niteliğe kavuşturularak sınırsız ve dokunulmaz hâle getirilmiş ve bu dokunulmazlık, bir iktidar odağı üreterek siyasi iktidar üzerinde pay sahibi kılmıştır. Mülk sahipleri sınıfının daha fazla mülk edinebilmesinin yolu imperium'dan geçerken imperium da sistemin devamı için dominium'a muhtaçtır. Bu iki iktidar odağı birbirini tamamlar ve birbirine muhtaçtır. Dominium, yani sınırsız ve dokunulmaz özel mülkiyetin kurumlaşmış hâli olan mülk sahipleri sınıfı yoksa imperium'dan bahsedilemez. İmparatorluk, ancak dominium'un, yani mülk sahipleri sınıfının varlığı durumunda ortaya çıkan bir siyasi iktidar modelidir.⁵⁹⁸ Bu nedenle Roma örneğinde şekillenen imparatorluğun veya emperyalizmin dünya devletinden temel farkı, mülk sahipleri sınıfının kendine ait bir iktidarının olması, siyasi iktidar karşısında özerklik kazanması veya iktidarı, kendi sınıfının aracı hâline getirmesidir. Antik Yunan'da olduğu gibi Roma'da da toplumsal ve dolayısıyla siyasi yapıyı belirleyen mülkiyetin durumudur ve bütün bir Batı tarihi, “sınırsız mülkiyet (sömürü)”⁵⁹⁹ hakkına sahip olanların siyasi iktidarla ilişkileri üzerinden yürümüştür. İmparatorluktan farklı olarak dünya devleti veya padişahlık ise mülk sahipleri sınıfına dayanmaz, bilakis kendi varlık amacını, toplumu sömürenlerin güç odağı hâline gelmesini önlemekte bulur.

Sömürüye dayalı sistemlerin tipik sonuçlarından biri de yaygın bir biçimde köylü isyanlarına konu olmasıdır. Antik Yunan'da olduğu gibi Roma'da da köylü isyanları eksik olmamıştır. Köylülerin sömürülmesini önlemeye veya azaltmaya yönelik girişimler de zaman zaman ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de Gracchus kardeşlerin giriştiği reformlardır. Antik Yunan'da Solon'un yaptığı gibi Gracchus kardeşler de patricilerde birikmiş olan arazileri köylülere dağıtmış ve köylülerin mülksüzleştirilmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Ancak reformlardan rahatsız olan ve Senato'yu

⁵⁹⁶ Childe, **Tarihte Neler Oldu?**, s. 273.

⁵⁹⁷ Mann, **İktidarın Tarihi**, C. 1, s. 315.

⁵⁹⁸ Wood, **Yurttaşlardan Lordlara**, s. 35.

⁵⁹⁹ Sınırsız sermaye birikimini öngören sömürü sistemlerinin mülkiyet biçimi de sınırsızlık niteliğine sahiptir. Buradaki sınırsızlık, temel insan hakları ve karşılıklılık ilkesiyle sınırlanmamak anlamındadır.

kontrol eden patricilerin girişimiyle Gaius Gracchus'un M.Ö. 121 yılında öldürölmesi, reform çabalarını sonuçsuz bırakmıştır.⁶⁰⁰

İtalya'daki şehir devletleri içerisinde Roma, egemenlik alanını diğeri şehir devletleri aleyhine genişleterek M.Ö. 265 yılında tüm İtalya'nın kontrolünü sağlamış, ardından İtalya dışına taşarak Akdeniz rekabetine dâhil olmuştur. Daha önce Yunanistan ile Kartaca arasında çekişme konusu olan Sicilya Adası üzerinde şimdi Roma ile Kartaca karşı karşıya kalmıştır. Sicilya ile başlayan Roma-Kartaca rekabeti, üç kez yapılan Pön savaşlarıyla Roma lehine sonuçlanmış ve Batı Akdeniz üzerinde hegemonya kuran Kartaca'nın M.Ö. 146 yılında ortadan kaldırılmasıyla son bulmuştur. Aynı yıl, İşkender'in ölümüyle dört parçaya bölünen mirasının Yunanistan'daki kısmını yöneten Makedon Krallığı'nın ele geçirilmesi, Roma'nın önündeki engelleri kaldırmıştır. Roma, artık bir imparatorluktur. İmparatorluk evriminin tamamlanarak zirve noktasına varması, İşkender'in mirasının diğeri bir parçasını oluşturan ve Batlamyus hanedanlığının yönetiminde olan Mısır'ın ele geçirilmesiyle gerçekleşmiştir. Böylece "Respublica Romana", fiili durumu resmileştirerek "Imperium Romanum"a dönüşmüştür.⁶⁰¹

Roma İmparatorluğu, doğal sınırlarına varınca ve yeni toprak kazanımları durunca siyasi, ekonomik ve sosyal sıkıntılar içerisine girmiş, Cermen akınları da bu zayıflayan yapıyı sarsmaya başlamıştır. Böylesi bir durumda İmparator Konstantin, Bizans'ta yeni bir başkent kurarak ve Hristiyanlığı benimseyerek bu çöküşü durdurmaya yönelik adımlar atmıştır. Konstantin'in Hristiyanlığı benimsemesi, Sasanilerin Zerdüştlüğü bir devlet dini olarak kabul etmesinin hemen sonrasına denk düşer. Ancak bu adımın Roma'ya fayda sağlayıp sağlamadığı belirsizdir, çünkü Roma'nın yıkılmasından sorumlu tutulnlardan biri de Hristiyanlık olmuş ve St. Augustine, bu suçlamalara cevap vermekle uğraşmıştır.⁶⁰² Ancak diğeri adımın işe yaradığı söylenebilir, çünkü Roma'nın batı ayağı yıkıldığında doğu ayağı ayakta kalmayı başarabilmiştir. İmparatorluğun toplam vergilerinin üçte ikisi Roma'nın doğusundan sağlanırken yine aynı orandaki tutar, batısında harcanmıştır. Üstelik Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altında olan Anadolu, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da kölelik, Avrupa'daki kadar önemli olmamıştır ve hiçbir zaman üretimin asli bir unsuru hâline gelmemiştir. Yani köleci Roma İmparatorluğu döneminde bile bu coğrafyalarda köleci sistem egemen olamamıştır. Dolayısıyla İmparatorluğun doğu yakası; daha güçlü, reel ve sürdürülebilir temelleri olan iktisadi bir yapıya sahiptir.⁶⁰³ Bu nedenle başkent in doğuya taşınması, imparatorluğun bin yıl daha yaşamasına imkân tanımıştır. Başkent in Bizans'a taşınmasının bir başka nedeni de Roma'nın, en büyük rakiplerinin başında gelen Sasani tehdidini daha yakından karşılamak olabilir.

Üretim Devrimi'nden itibaren temel üretici birim mikro düzeyde hane (makro düzeyde kabile ve devlet) olmuştur ve bu birim, devlet aşamasına geçildikten sonra da bu niteliğini en azından Merkezî Dünya'da korumuştur. Buna karşın Antik Roma'daki köleci sömürü sisteminde mikro düzeyde temel üretici birim, hane değil, latifundia diye adlandırılan ve kölelerin çalıştırıldığı malikâneler, makro düzeyde de mülk sahipleri sınıfı olmuştur. Latifundialar, ancak merkezî devletin bulunmadığı ve siyasi iktidarın patricilere tahsis edildiği bir durumda ortaya çıkabilmiştir. Emeğin köleleştirilmesi ile patrici

⁶⁰⁰ Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, s. 44-45.

⁶⁰¹ Münkler, *İmparatorluklar*, s. 84.

⁶⁰² Mann, *İktidarın Tarihi*, C. 1, s. 388.

⁶⁰³ Münkler, *İmparatorluklar*, s. 103.

sınıfının siyasi egemenliği, birbirini gerektiren olgular olduğu gibi, üretici birimin hane çiftliği olması ile merkezî devlet de birbirini destekleyen kurumlar olmuştur.

Avrupa’da asgari değer üretimindeki yetersizliğin kölelik dışında bir önemli ve tarihî sonucu daha olmuştur ki o da Yunan örneğinde görülen “kolonyalizm” ile Roma örneğinde sergilenen “emperyalizm”dir. Modern dönemde emperyalizm kavramı, 19. yüzyılın sonunda büyük güçler arasındaki paylaşım yarışıyla ön plana çıkmıştır. Emperyalizm konusunda Marksist literatürde önemli bir birikim sağlanmıştır. “Marksist emperyalizm kuramının başlıca temsilcileri Rudolf Hilferding, Rosa Luxemburg, Karl Kautsky ve Vladimir İlyiç Lenin’dir.”⁶⁰⁴ Ancak Lenin’i de etkileyen ve *Emperyalizm* adlı kitabıyla konuya önemli bir katkıda bulunan J.A. Hobson, emperyalizmin gelişmiş ülkeler arasındaki paylaşım kavgasından çıktığını öne sürmüştür. Hobson’a göre büyük güçler arasındaki rekabet, mali sermayenin kendine pazar bulma kaygısıyla kışkırtılmıştır.⁶⁰⁵ Hobson’ın mali sermayeye yaptığı vurgu, Lenin tarafından da benimsenmiştir. Lenin’e göre “Emperyalizmin ayırıcı özelliği sınai sermayede değil, ama tümüyle mali-sermayededir.”⁶⁰⁶ Emperyalizmi, kapitalizmin gelişimi ve nihayetinde ortadan kalkacak olması bağlamında ele alan ve “kapitalizmin tekelci aşaması” olarak tanımlayan Lenin’e göre,

Emperyalizm, tekellerin ve mali-sermayenin egemenliğinin ortaya çıktığı; sermaye ihracının birinci planda önem kazandığı; dünyanın uluslararası tröstler arasında paylaşılmasının başlamış olduğu ve dünyadaki bütün toprakların en büyük kapitalist ülkeler arasında bölüşülmesinin tamamlanmış bulunduğu bir gelişme aşamasına ulaşmış kapitalizmdir.⁶⁰⁷

İktisadi emperyalizm teorileri ekonomik sömürüyü ön plana alırken “siyasi emperyalizm” teorileri olarak adlandırılan ikinci bir yaklaşıma göre önemli olan, siyasi iktidarın güç ve egemenlik alanının yaygınlaştırılmasıdır.⁶⁰⁸ Siyasi emperyalizm teorileri, Fransa’da II. Napolyon’un iktidara gelişini açıklamaya çalışmıştır. Bununla birlikte İngiliz Başbakanı Disraeli’nin 1872 yılında yaptığı bir konuşmada yayılmacı bir politika takip edeceklerini, emperyalizm kavramına atfen ifade etmesi, emperyalizm uygulamalarının modern dönemdeki belirleyici örneklerini oluşturmuştur.⁶⁰⁹

Modern dönemde kolonyalizm ile emperyalizmin sentezi kapitalizmde ortaya çıkmış ve II. Dünya Savaşı sonrasında yeni bir forma kavuşarak “hegemonizm” olarak evrilmiştir. Avrupa toplumu, kendi geçimini sağlayacak düzeyde tarımsal üretim yapamadığı için ortaya çıkan açığı kısmen uluslararası ticaretle, bunun yeterli olmadığı durumlarda, ki çoğunlukla yeterli olmayacaktır, zora dayalı olarak kapatmaya girişmiştir. “Her şeyden önce emperyal amaç, ülkedeki yiyecek yetersizliğini gidermek ve yiyecek güvenliğini sağlamak için tahıl ithalatının yapıldığı deniz ulaşımını”⁶¹⁰ kontrol altına almak olmuştur. Kolonyalizm ve emperyalizmin iktisadi temeli, Avrupa’nın tarımsal üretimdeki bu yetersizliğidir. Sanayi Devrimi’ne kadar bütün Batı tarihi, yetersiz üretimden kaynaklanan bir sömürü, kölelik ve emperyalizm tarihi olarak yaşanmıştır.

⁶⁰⁴ Münkler, *age*, s. 41.

⁶⁰⁵ V.I. Lenin, *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev. Cemal Süreya), Ankara: Sol Yayınları, 2009, s. 104.

⁶⁰⁶ Lenin, *age*, s. 103.

⁶⁰⁷ Lenin, *age*, s. 101.

⁶⁰⁸ Münkler, *İmparatorluklar*, s. 58.

⁶⁰⁹ Münkler, *age*, s. 56.

⁶¹⁰ Wood, *Yurttaşlardan Lordlara*, s. 55.

Avrupa'nın kendi geçimini sağlayamaması ile köleliğe dayalı sömürü sistemleri arasında bağlantı kuramayan Braudel, *Akdeniz* adlı eserinde sadece bir yerde emperyalizm ile bu bağlantıyı, "belki de" diyerek belli belirsiz ifade eder:

Akdeniz tarihinin kalbinde şu zorlamalar rol oynamaktadırlar: fakirlik, yarının belirsizliği. Belki de ... bazen gündelik ekmek ihtiyacından başka birşey olmayan, içgüdüsele benzeyen bazı emperyalizmlerin de nedenleri bunlardır. Akdeniz zayıflıklarını ikame edebilmek için davranmak, kendi evinin dışına çıkmak, uzak ülkelerin katkıda bulunmalarını sağlamak, onların ekonomilerine ortak olmak zorunda kalmıştır. Ve bunu da yaparken tarihini önemli ölçüde büyütülmüştür.⁶¹¹

Avrupa'nın insanlığın bütününden ayrılıp sınıflı bir topluma evrilmesinin bir başka nedeni de Avrupa coğrafyasının topografik niteliğidir. İlk kez Antik İran'da, Akamenidler hanedanlığında ortaya çıkmasından itibaren rakabe üretim sisteminin asli örgütlenme biçimi "dünya devleti" olmuştur. Buna yol açan etmenlerden biri ise coğrafi görünüm, yani topografyadır. Nil ve Mezopotamya gibi nehir vadileri, birbirinden bağımsız şehir devletlerinin var olmasına imkân vermemiştir. Coğrafi bütünlük, siyasi ve toplumsal bütünlüğü de kaçınılmaz kılmıştır. Hâlbuki Avrupa coğrafyası; denizler, körfezler, dağlar, nehirler, vadilerle parçalanmış ve birbirinden özerk coğrafi alanların, dolayısıyla siyasi ve toplumsal yapıların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu nitelik, Antik Yunan'da görüldüğü gibi Orta Çağ Avrupa'sında da belirgindir. Avrupa'da Roma gibi imparatorluklar kurulduğunda bile sistemin genetiğindeki bu parçalı ve özerk yapılar ortadan kalkmamıştır. Roma İmparatorluğu, nihayetinde Roma şehir devletinin emperyal genişlemesinden ibarettir. Bu parçalı ve özerk karakter, bugünün Avrupa'sında federasyona dayalı siyasi yapılar olarak kendini göstermiştir.

Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasının en önemli nedeni, bilindiği gibi, Cermen saldırılarıdır. Cermen saldırıları Roma'nın emperyal iktidarını yıktığında kölecî sömürü sistemi de varlığını artık sürdürememiştir. Çünkü sömürü sistemi, emperyal-askerî hegemonyaya dayalı bir mekanizmadır ve bu emperyal hegemonya kırıldığında artık kölecî sömürü sistemi de kendi varlığını sürdüremez hâle gelmiştir. Merkezî Dünya ve Doğu'da ise üretim sistemi sömürü mekanizmasına değil hane çiftliklerindeki üretime dayandığı için hanedanlar el değiştirdiğinde veya ülke işgal edildiğinde bile üretim sistemi değişmemiştir. İktidara gelen yeni hanedan veya işgalci güç için üreticinin sunduğu vergi yeterli olmuş ve sistemin değişmesi veya değiştirilmesi için bir neden bulunmamıştır.

Merkez ile Batı Şehirlerinin Farklı Kimlikleri

Batı sisteminin sınıflı karakterini, siyasi iktidar yanında toplumsal hayat üzerinde de görmek mümkündür. Bu karakter dolayısıyla Weber gibi sosyologlar, asli örgütlenme birimi olarak şehir kavramına vurgu yapmış ve bunu ön plana çıkarmışlardır. Braudel de şehrin Batı için önemine değinmiş, ancak oynadığı rolün nedeninin yeterince açıklanamadığını ifade etmiştir: "Yalnızca Batı samimi olarak kentlere doğru salınmıştır. Bu kentler onu ileri götürmüşlerdir. Tekrarlayalım ki, bu muazzam bir olaydır, ama henüz derin nedenleri itibariyle iyi bir şekilde açıklanabilmiş değildir."⁶¹²

Weber'e göre Orta Çağ'daki Batı şehirlerini Doğu şehirlerinden farklı kılan nitelikler, şehrin kendi askerî gücünün bulunması, daha üst bir otoriteden bağımsızlığı, kendi hukukuna sahip olması, vergilendirme dâhil iktisat politikasının bulunması, vatandaşlık sisteminin olmasıdır.⁶¹³ Bu nitelikler, şehir değil devletin nitelikleridir ve bir devletin varlığı için olmazsa olmaz koşullardır. Batı'da devlet,

⁶¹¹ Braudel, *Akdeniz*, C. 1, s. 157.

⁶¹² Braudel, *Maddi Uygarlık*, C. 1, s. 474.

⁶¹³ Max Weber, *Şehir*, İstanbul: Yarı Yayınılık, 2010, s. 136, 254-256.

modern zamanlara kadar bir şehir devleti olmanın ötesine geçememiş, bir ülke-devlet veya ulus-devlet olamamıştır. Hâlbuki şehir, Merkezî Dünya’da M.Ö. 4. binyılın sonlarında ortaya çıkmış ve yaklaşık bin yılı aşkın bir süre boyunca egemen siyasi yapı olarak varlığını sürdürmüş, bu tarihten sonra yerini, daha gelişmiş bir örgütlenme sistemi olan devlete bırakmıştır. Merkezî Dünya’da toprağın verimliliği, topografya ve bunların kolaylaştırdığı iş bölümü dolayısıyla şehirden devlet aşamasına çok erken dönemlerde geçilmiştir. Dolayısıyla devlet ile şehrin nitelikleri birbirinden ayrılmıştır. Avrupa ise bahsedilen niteliklerden yoksun olduğu için şehir aşamasını, 16. yüzyılda modern ulus devletlerin veya mutlak monarşilerin ortaya çıkmasına kadar kalıcı olarak aşamamıştır. Weber, her ne kadar şehri övse de Avrupa, ilk fırsat çıktığında şehri aşip ulus-devlet olma fırsatını kaçırmamıştır.

Avrupa hem Roma İmparatorluğu hem Helenistik dönem hem de modern kapitalizm örneklerinde görüldüğü gibi, ne zamanki başka toplumların kaynağını sömürmüş, ancak o zaman devlet olabilmiştir.⁶¹⁴ Bu nedenle Avrupa şehri, toprağın verimsizliği dolayısıyla kırsal tarımsal üretime dayanarak ortaya çıkmamıştır. Bunun yerine, yabancı ülkelerin zenginliklerinin yağmalanabileceği kırsal bölgelerde gelişmiştir. Avrupa’da şehir ile kırsal farklılaşmasından söz edilmesinin nedeni de budur. Avrupa’da kırsal, yetersiz tarımsal üretilimiyle var olma kavgası verirken şehirleri beslemeyi becerememiş, dolayısıyla şehirler, yabancı toplumların kaynağı üzerinden var olabilmiştir. Bu durum Antik Yunan şehirleri için olduğu kadar kapitalizmin boy verdiği modern dönem Avrupa şehirleri için de geçerlidir.⁶¹⁵ Böylece Avrupa şehri sömürüye dayanırken Merkezî Dünya şehirleri üretimle ayakta durmuştur. Üretim sistemlerinde şehir, kırsal tarımsal üretimin sağladığı verimliliğin bir yansımasıdır. Bu nedenle kırsal bölgelerde değil, tarım havzalarının ortasında gelişmiştir. Dünya tarihinde ilk şehirlerin ortaya çıktığı Mezopotamya’da olduğu gibi diğer nehir havzası tarım toplumlarında ortaya çıkan şehirler de tarımsal üretimin imkân verdiği bir iş bölümünün sonucudur. Hâlbuki Avrupa şehirleri, diğer toplumların sömürülmesine imkân veren kırsal bölgelerde ve bu imkânın değerlendirilebildiği koşullarda ortaya çıkmış ve gelişmiştir.

4.2.2. Feodal Sömürü Sistemi (500-1500)

Zenginlik her zaman cazibe merkezi olmuştur, özellikle de yeterli geçim imkânlarına sahip olmayan topluluklar için. Roma’da biriken zenginlik, orman göçebesi Cermen halklarının hedefi hâline gelmiş ve birkaç yüzyıl süren saldırılara konu olmuştur. Çinlilerin Türkleri durdurmak için Çin Seddi’ni inşa ettikleri gibi Romalılar da Cermenleri durdurmak için tahkim edilmiş savunma hatları olan “limes”lar kurmuşlardır. Ancak limeslar yavaşlatsa da Cermenleri durduramamış, Roma kapıları Cermenlere ardına kadar açılmıştır. Cermen kabilelerinden Vizigotların lideri Odoakr’ın 476 yılında Roma’yı ele geçirip yağmaladıktan sonra İmparator Augustus’u tahtından indirmesi ve kendini İtalya Kralı ilan etmesiyle Batı Roma İmparatorluğu tarihe karışmıştır.⁶¹⁶

Feodalizm diye adlandırılan sömürü sisteminin, temelde Roma İmparatorluğu ile Roma’yı yıkan Cermenlerin kurumlarının bir bileşimi veya sentezi olduğu kabul edilmektedir. Feodalizmin oluşumunda hangisinin daha baskın ve belirleyici olduğu konusunda farklı görüşler olsa da feodalizmin kökenleri, bu iki toplumun kurumlarında yatar. Zaten feodalizm kelimesinin kökenine ilişkin iddialar

⁶¹⁴ Sezer, **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, s. 6.

⁶¹⁵ Braudel, “Yalnızca Batı samimi olarak kentlere doğru salınmıştır. Bu kentler onu ileri götürmüşlerdir. Tekrarlayalım ki, bu muazzam bir olaydır, ama henüz derin nedenleri itibarıyla iyi bir şekilde açıklanamamış değildir” (Braudel, **Maddi Uygarlık**, C. 1, s. 474) demektedir, ancak muhtemel açıklama, Avrupa toprağının verimsizliğinde bulunabilir.

⁶¹⁶ Henri Pirenne, **Hız. Muhammed ve Charlemagne**, Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s. 33.

da bu kaynaklara işaret eder. Feodalizm, Latince “feodum” kavramından gelmekle birlikte Cermence kökenli “fief” kavramının da feodalizme kaynaklık etmesi, bu durumu ifade eder.⁶¹⁷ Henri Pirenne feodalizmin Roma kökenlerine vurgu yapıp Şarلمان dönemine kadar Cermenlerin Batı medeniyetine herhangi bir katkısının olmadığını iddia ederken Marc Bloch ve Perry Anderson gibi isimler ise Cermen katkısı üzerinde durur.⁶¹⁸

Roma kurumlarına Cermenlerin yaptığı aşığı ele almadan önce köleci sömürü sisteminin son dönemindeki değişikliklere bakmak gerekir. Roma İmparatorluğu henüz yıkılmadan önce bir yandan toprak ilhaklarının ve bu ilhakların sağladığı kaynağın durması, diğer yandan Cermenlerin bitmeyen saldırıları ve Sasanilerin askerî rekabeti nedeniyle Roma ekonomisinde ciddi bir durgunluk ve parasal vergilerde azalma ortaya çıkmıştır. Bu durum, içeride köle emeği, dışarıda emperyal yönetime dayalı sömürü ekonomisini krize sokmuştur. Parasal krizi aşmak için aynî vergiler olağanüstü düzeyde artırılmış ancak bu vergilerin toplanabilmesi için toprağın işlenmesi gerekmiştir. Yüksek düzeydeki vergileri ödeme gücü olmayan üretici, toprağı terk etmiş, böylece vergilerin toplanabilmesi için köylünün toprakta kalıp üretim yapması için zorlanması kaçınılmaz olmuştur. Roma İmparatoru Valentinianus’un 371 yılında, “Biz Kolonları koşullarının ve doğumlarının onları bağladığı topraktan ayrılmakta serbest görmüyoruz. Eğer ayrılırlarsa, geri getirilsinler, zincirlensin ve cezalandırılsınlar”⁶¹⁹ diyerek yayınladığı ferman, serfliğin veya feodal sömürü sisteminin başladığına işaret eder.

Böylece latifundia sahipleri, doğrudan yönetmek yerine kolon topraklarını kendi geçimlerini sağlamak ve toprak sahiplerine rant ödemek koşuluyla kölelere veya özgür köylülere bırakmıştır. Ancak toprağın mülkiyeti değişmemiş ve toprak sahipleri, gelirini garanti altına almak için köylülerin topraktan ayrılmamasını zorunlu kılmıştır. Bu yükümlülüğün getirilmesi, aynı toprakta köle olarak çalışanlar için yabancı bir uygulama olmamıştır. Böylece eski dönemin köleleri, toprağı bağlı serflere dönüşmüştür. Diğer yandan özgür küçük mülk sahipleri, yani kolonlar, vergilerin ağırlığı karşısında bir koruma arayışına girmiştir. Bunların da sığınacakları adres aynıdır. Bundan böyle kişisel kölelik ve özgür küçük mülk sahipliğı değil, ikisinin bir karışımı olan toprak köleliğı geçerli olmuştur.⁶²⁰

Çözölmekte olan köleci sömürü sistemini bütünüyle çökerten ise Cermen saldırılarının Roma İmparatorluğu’nun emperyal yönetimini ortadan kaldırması olmuştur. Cermenler, Roma İmparatorluğu’nu ele geçirdiklerinde mevcut kurumları korumak ve geliştirmek yerine kendi kabile sistemlerini egemen kılmıştır. Artık Roma İmparatorluğu’nun emperyal yönetimi ortadan kalkmış, kökenini ağalık örgütlenmesinde bulan parçalı iktidarlar dönemi açılmıştır. İşte Cermenlerin Roma köleci sistemine yaptığı aşığı, ağalık örgütlenmesinin merkezîlikten yoksun yönetim kültürü olmuştur. Cermenlerde taşınır mallardaki özel mülkiyet, toprakta ise kabilenin ön mülkiyeti ile doğrudan üreticinin kullanım hakkı uygulaması ise Roma köleci sistemindeki sömürü mülkiyeti içerisinde erimiştir.

Yıkılan imparatorluktan pek çok krallık doğmuş, ancak krallar, merkezî bir idare kurmaktan ve “üst bir otorite” olmaktan ziyade soylular arasında “eşitler arasında birinci” konumunda bulunmuştur. Bu bir yandan ağalık otoritesinin daha da gelişmiş bir hâlidir ama diğer yandan da iktidarın parçalanmasının sonucudur. Emperyal ve ticari gelirlerin azalması, merkezî iktidarın mali gücünü

⁶¹⁷ Marc Bloch, **Feodal Toplum**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Savaş Yayınları, 1983, s. 208-209.

⁶¹⁸ Suavi Aydın, “Feodaliteye Giden İki Yol: Avrupa ve Bizans”, **Kebikeç**, S. 1, 1995, s. 120.

⁶¹⁹ Childe, **Tarihte Neler Oldu?**, s. 290.

⁶²⁰ Bloch, **Feodal Toplum**, s. 325, 328.

zayıflatmış, sadece toprak gelirine mahkûm etmiştir. Bunun sonucunda toprağı doğrudan kontrol eden soyluların gücü artmış, kralın otoritesi ise zayıflamıştır.⁶²¹

Merkezî iktidarın çözülmesi, yerel güç odaklarını ön plana çıkarmıştır. Roma İmparatorluğu'nun üstlendiği yetki ve fonksiyonlar, senyörlerin uhdesine geçmiştir. Kral ile vassalı olan soylular arasındaki ilişki, toprak üzerinde egemenlik sağlamak karşılığında istendiği zaman krala askerî destek sunmaktır. Kralın soylulara verdiği toprağı “beneficium” veya “fief” denmiştir. Senyörler, kraliyet memurlarının müdahalelerine karşı dokunulmazlık (immunitas) elde etmeleri sayesinde topraklarının tek hâkimi hâline gelmiştir. Senyör, sadece toprak sahibi değil, aynı zamanda anlaşmazlıkları yargılayan bir hâkim, birliklerinin başında bir komutan ve topluluğun sivil işlerini yürüten bir idari amir olmuştur. Bu dönemde “siyasi ve iktisadi güç, bağımlı köylülüğü sömüren, egemen feodal lordlukta birleşmişti.”⁶²²

Artık eski dönemin latifundiaları, yeni dönemin manorlarına dönüşmüştür. Senyörün sahip olduğu manor toprakları, üç kısma ayrılmıştır. “Demesne” veya “reserve” diye adlandırılan birinci kısım senyörün payına düşmüş ve bu kısımda senyörün şatosu ve çeşitli müstemilatları bulunmuştur. Manor toprağının yaklaşık yüzde ellisini oluşturan reserve bölümünü işleyen serfler, haftanın üç-dört günü burada çalışmıştır. Haftanın yarısının senyör arazisinde çalışılması, toplam ürünün yarısına el konulduğu anlamına gelir. İkinci kısım, serflere kiralanmış ve “tenure” diye adlandırılan topraklardan oluşmuştur. Bu kısmın işletilmesiyle hem serf ailelerinin geçimi sağlanmış hem de bu toprakları kullanmanın karşılığında senyöre aynî veya nakdi bir ödeme yapılmış veya reservede angarya çalışılmıştır. Üçüncüsü de ortak kullanıma ayrılan çayır, bataklık ve ormanlık gibi alanlardır. Senyörün manorunda yaşayan herkes serftir ve “senyörsüz toprak yoktur.”⁶²³

Toprakta kiracı olmalarının yanı sıra senyörün serfler üzerinde yargılama hakkına sahip olması, bağımlılık ilişkisini daha da güçlendirmiştir. Serfler, antik dönemin kölelerinden farklıdır ama herhangi bir mülkiyet hakkına sahip değildir. Bütün kazançları senyöründür ve ellerinde birikmiş herhangi bir varlık ortaya çıkarsa senyör tarafından el konulur. Bu dönemde senyörün yargısal yetki alanı, sadece serfleri değil, özgür insanları da kapsayarak özgürlüğü fiilen ortadan kaldırmıştır.⁶²⁴

Feodal toplumda krallığın yanı sıra soylular sınıfı ile Kilise, egemen yönetici yapıyı oluşturmuştur. Kilise, Roma sonrasında iktidarın parçalanmasının asli unsurlarından biri hâline gelmiştir. Bu dönemde zayıf ve parçalı iktidarlara karşısında evrensellik iddiasında olan ve Roma'nın kültürel mirasını sürdüren ideolojik bir kurum olarak olağanüstü bir güce kavuşmuştur. Nüfuz alanını her geçen yıl artırarak Avrupa'nın en büyük toprak sahibi hâline gelmiştir. Öyle ki 8. yüzyılda Fransa topraklarının üçte biri Kilise'nin kontrolündedir. Kilise, Roma döneminde kölecilik sistemiyle uyum içerisinde olduğu gibi feodal sistemin de asli bir parçası olmuştur. Buna karşın Roma şemsiyesinin dağılması sonrasında Avrupa kimliğinin oluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır.⁶²⁵

Feodal sistemin tamamlanması, yabancı ülkelerden kaynak transferinin son bulmasıyla gerçekleşmiştir. İmparatorluğun dağılması askerî araçlarla kaynak transferini durdurmuş ancak ticari yollarla bir şekilde sürmüştür. Bunun son bulması ise 7. yüzyılın ilk yarısından itibaren Emeviler ile

⁶²¹ Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, s. 56, 69.

⁶²² Weber, *General Economic History*, s. 62, 65; Wood, *Yurttaşlardan Lordlara*, s. 132.

⁶²³ Evgeni Varga, “Asya Tipi Üretim Tarzı”, *Asya Tipi Üretim Tarzı*, İstanbul: Ant Yayınları, 1970, s. 84.

⁶²⁴ Wood, *Yurttaşlardan Lordlara*, s. 181-182; Smith, *Ulusların Zenginliği*, C. 1, s. 316.

⁶²⁵ Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, s. 83.

Abbassiler döneminde Akdeniz'in Müslümanlar tarafından ele geçirilmesiyle gerçekleşmiştir. Pirenne'in de ifade ettiği gibi Akdeniz'in ticaret gelirleri artık Bağdat'a akmıştır.⁶²⁶ Bununla birlikte 9. yüzyılda Hunların, 10. yüzyılda da Vikinglerin saldırıları, Avrupa'nın içe kapanmasına katkıda bulunmuştur. Böylece Avrupa, sadece kendi el emeğinin ve yağmurla sulanan toprağının ürünüyle yetinmek durumunda kalmıştır. Karanlık çağlardan en geç çıkan coğrafyalardan biri olan Avrupa, kendi imkânlarıyla baş başa kaldığında yine karanlık bir çağa girmiştir.

Avrupa'nın karanlık çağdan çıkması, iç dinamiklerden ziyade dış dinamiklerle mümkün olmuştur. Bunu sağlayan ise ilk planda Haçlı seferleridir. İlk Haçlı seferinin 1096 yılında başlamasından itibaren Avrupa, kendi coğrafyasının dışına açılmış ve Doğu Akdeniz'de tutamak noktaları elde etmiştir. Bu seferler sonucunda belki bütünüyle siyasi hedeflere ulaşamamıştır ancak Akdeniz'in kontrolünün sağlanması ve bölge ülkeleriyle yapılan ticari antlaşmalar, Avrupa'nın kabuğunu kırmasını ve sıkıştığı durumdan kurtulmasını sağlamıştır.⁶²⁷

Haçlı seferlerinin ilk sonucu, İtalyan şehir devletlerinin yükselişinde görülür. Kapitalizmin filizlenmesinin adresi olan Venedik, Cenova, Floransa gibi şehir devletleri, artık Akdeniz ticaretinin merkezi olmuştur ve bütün ticari gelirler bu şehirlere akmıştır. Akdeniz şehirlerinde biriken zenginlik, Avrupa'ya, takip edeceği rotayı göstermiştir. Avrupa'nın geleceği, tarımsal üretimde değil, bir kez daha, kıyı şehirlerinde örgütlenmiş ve askerî güçle desteklenmiş sınır ötesi sömürde olmuştur.

Feodalizm bir yönüyle siyasi iktidarın parçalanması olarak tanımlanmıştır. Kralın siyasi, askerî, adli yetkisinin senyörlere devredilmesi, merkezî iktidarla karşıtlık arz etmiş ve hem kendisinden önceki Roma merkezî yetçiliğinden hem de sonraki mutlak monarşilerden ayrılmıştır.⁶²⁸ Diğer yandan ekonomik yönüyle üreticinin serfleştirildiği bir sistem olarak anlaşılmıştır. Bu sistemde üretici, senyöre kişisel bağlarla bağlanmış ve özgür kişilerin sahip olduğu hakların önemli bir kısmından mahrum bırakılmıştır. Üreticinin artı değeri, toprak sahibi olan senyöre zor yoluyla rant olarak aktarılmıştır. Rant ödemesi emek-rant (angarya), ürün-rant (ayni ödeme) ve para-rant olarak değişebilmiştir.

Feodal dönemde mülkiyetin durumunu da değerlendirmek gerekir. Hâkim yaklaşıma göre özel mülkiyet, Batı'nın Antik Yunan ve Roma'dan itibaren sahip olduğu bir kurumdur ve bu, feodalizm döneminde de sürmüştür. Tosun Arıcanlı, feodal Avrupa'nın sahip olduğu mülkiyet biçimini “güçlü mülkiyet” olarak adlandırır ve Osmanlı'daki uygulamayı ise “zayıf mülkiyet” olarak belirler.⁶²⁹ Timur Kuran ise İslam dünyasının Batı karşısında geri kalmasının nedeni olarak özel mülkiyetin, girişimciliğin ve bununla ilişkili kurumların yokluğunu gösterir.⁶³⁰ Ancak feodalizmdeki uygulamayı bugünkü anlamda veya üretim sistemlerinde görüldüğü gibi özel mülkiyet olarak tanımlamak hatalı olacaktır, çünkü özel mülk sahipleri, yerel düzeyde de olsa devlet hâline gelmiştir. Senyörler, mülk sahibi olmanın yanı sıra aynı zamanda savaşa katılan bir komutan, insanları yargılayan bir hâkim, devlet işlerini yürüten bir mülki amirdir. Dolayısıyla feodalizmde devlet iktidarı ile mülkiyet sahipliği birleşmiştir ve senyörün arazisi bir yandan özel mülkiyet ise diğer yandan da devlet arazisidir. Antik Roma'da ve kapitalizmde

⁶²⁶ Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2009, s. 11.

⁶²⁷ Pirenne, **age**, s. 39-40.

⁶²⁸ Bloch, **Feodal Toplum**, s. 544.

⁶²⁹ “Bu tür mutlak, ihlal edilemez mülkiyet hakkı toplumsal değişim ve çılgır açan dönüşümlerle yakından ilintilidir. Ve Osmanlı'daki mülkiyet biçimi kesinlikle böyle bir mülkiyet değildir.” Bkz. Tosun Arıcanlı, “19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, **Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Ed: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 131.

⁶³⁰ Kuran, **Yollar Ayrılırken**, s. 21, 49, 360.

mülkiyet ile iktidar birbirinden nispeten ayrılmıştır ve bu durumda bugünkü anlamda özel mülkiyetten söz edilebilir, ancak benzeri bir ayrılığın olmadığı feodalizmde özel mülkiyetten söz edilemez veya özel mülkiyet ile kamu mülkiyeti birleşmiştir. Senyörün sahip olduğu manor arazisi ne kadar özel mülkse o kadar da mirî arazidir.

4.2.2.1. Bizans İmparatorluğu

Buraya kadar anlatılan, Batı Roma'nın ve onun mirasına el koyan Cermenlerin tarihî tecrübesini ortaya koymuştur. Ancak aynı dönemde Doğu Roma; Cermen ve daha sonra Avar saldırıları karşısında ayakta kalmayı bilmiş ve varlığını kapitalist hegemonyanın hemen öncesine kadar sürdürmüştür. Doğu Roma'nın veya Bizans'ın tecrübesi, Osmanlı'yı da yakından ilgilendirdiği için önemlidir.

Roma İmparatorluğu'nun zirve⁶³¹ noktasına, M.Ö. 31 yılındaki Actium Savaşı'yla ulaşılmıştır. Bu savaşta rakiplerini ortadan kaldırması sonrasında İmparator Augustus, *Respublica Romana*'yı *Imperium Romanum*'a dönüştüren reformlar gerçekleştirmiştir. İmparatorluğun çöküşünü yavaşlatmaya yönelik bu reformlar, “Augustus eşiği” olarak adlandırılır.⁶³²

Augustus reformlarından sonra İmparatorluğun ayakta tutulmasına yönelik ikinci girişim ise İmparator Diokletianus (M.S. 284-305) ve İmparator Konstantin (M.S. 306-337) tarafından uygulanmıştır. Diokletianus, İtalya'nın imparatorluk içerisindeki ayrıcalığına son verdiği gibi ülke yönetiminde senatoya karşı imparatorun yetkisini artırmış, eyaletlerin yönetimini doğrudan imparatorun kontrolüne devretmiştir. Bu dönemde vergi düzeni de önemli ölçüde değişmiştir. Ekonomik krizin bir göstergesi olarak paranın değerinin düşmesi, para olarak tahsil edilen vergilerin aynî olarak tahsilini zorunlu kılmıştır. Diokletianus'un getirdiği “annona” sisteminde baş ve arazi vergisi birleştirilmiştir. Bu aynî vergi (annona) sisteminde belirli bir arazi (iugum) ile bu araziye işleyen insan (caput), vergi birimini oluşturur. Annona vergisinin yüklenebilmesi için iugum ile caput'un birlikte var olması gerekir, ikisinden biri yoksa vergi de yüklenememektedir. Dolayısıyla verginin tahakkuku için caput'un iugum'a bağlanması zorunludur ve serfliğe yol açan da bu bağlanmadır.⁶³³

Cermen akınlarının M.S. 3. yüzyıldan itibaren yoğunlaşması, imparatorluğun geleceğini tehdit altına sokmuştur. Bu tehdit karşısında ikinci bir başkent arayışına girilmiştir. Byzantium'un ismini Konstantinopolis olarak değiştirip Roma'nın yanına ikinci bir başkent yapması, İmparator Konstantin'in stratejik öngörüsünü gösterdiği gibi İmparatorluğun batı yarısının savunulmasındaki güçlüğü de ele vermiştir. Konstantin'in ikinci önemli kararı ise Hristiyanlığı destekleyip koruyarak daha sonra Roma İmparatorluğu'nun resmî dini hâline gelmesinin yolunu açmak olmuştur.

Bu adımlar, Roma İmparatorluğu'nun doğu kısmının Avrupalı karakterini daha da zayıflatmış ve Merkezî Dünya'nın etkisinin daha fazla hissedileceği bir rotaya girmesine neden olmuştur. “Bizans'ın havası, Atina'nın ya da İskenderiye'nin havasından çok Babil'in ya da Ur'un havasına”⁶³⁴ benzemiştir. Roma İmparatorluğu zaten Sasanilerden etkilenmiştir. İmparator Diocletianus zamanında mimarlığın yanı sıra taç ve asa gibi Sasani gelenekleri alınmış ve daha önemlisi Sasani ağır süvarileri

⁶³¹ Roma İmparatorluğu'nun zirvesi konusunda M.Ö. 31 ile M.Ö. 14 yılları arasında farklı görüşler vardır.

⁶³² Münkler, **İmparatorluklar**, s. 117.

⁶³³ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006, s. 37; M. Murat Baskıcı, **Bizans Döneminde Anadolu**, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009, s. 37.

⁶³⁴ Childe, **Tarihte Neler Oldu**, s. 291.

taklit edilerek Roma ordusunun belkemiği yapılmıştır.⁶³⁵ Konstantin'in Hristiyanlığı desteklemesi de Sasanilerin Zerdüştlüğü devlet dini olarak kabul etmesine bir cevap niteliğinde olmuştur. İstanbul'da ikinci bir başkent kurulmasının önemli bir nedeni de Sasani tehdidini daha yakından karşılamak düşüncesidir, çünkü Sasaniler, M.S. 3. yüzyıldaki kuruluşundan 7. yüzyıldaki yıkılışına kadar Roma için büyük bir tehdit hâline gelmiştir.

Roma İmparatorluğu'nun, son döneminde, Roma ve Konstantinopolis olmak üzere iki başkenti olmuştur. Batı Roma'nın yıkılmasından sonra başkenti Konstantinopolis olan Doğu Roma varlığını sürdürmüştür. Ancak imparatorluğun bu iki yarısı, birbiriyle aynı sisteme sahip değildir. Örneğin Batı Roma'da kölecî sistem hâkimken aynı sistem Bizans coğrafyasında egemen bir tarz hâline gelmemiştir. Kölecî sistemin yerini alan feodalizm için de aynı durum söz konusudur. Bu nedenle Bizans, feodal Avrupa'nın aksine, daha sonra thema ve pronoia diye farklı sistemler üzerinden gelişecektir.

Bizans'ta yaşanan 7. yüzyılın başındaki kriz; idari, sosyal ve mali kurumların tema sistemi adıyla yeniden örgütlenmesine yol açmıştır. Bu dönemde önce Sasanilerin, hemen arkasından Arapların saldırısı, Bizans sisteminde yeni ve köklü bir reformu zorunlu kılmıştır. Reform çabaları 6. yüzyıldan itibaren kendini göstermiş ve Roma siyasi geleneğindeki siyasi-askerî güçler ayrımı, bu dönemde değişmeye başlamıştır. I. Justinian (527-565) zamanında İmparatorluğun batı eyaletleri olan Ravenna ve Kartaca'da Lombard ve Mağriplilerin saldırısı karşısında askerî ve siyasi yetkiyi kendisinde birleştiren eksark'lıklar kurulmuştur.⁶³⁶

Ancak klasik Roma geleneğinden bütünüyle farklı olan ve sonraki dört yüzyıla adını veren thema sistemi, hem ismiyle hem de bütün unsurlarıyla Herakleios (610-641) zamanında uygulamaya sokulmuştur. Sasaniler bir dizi savaşla 611-619 yıllarında Bizans'ın elindeki Mısır, Suriye ve Armenia eyaletlerini kontrolü altına almıştır. Thema sistemi, Sasanilerin ve özellikle Arapların ilerlemesini durdurmak amacıyla öncelikle Bizans'ın elinde kalan Anadolu'daki Opsikion ve Anatolikon gibi eyaletlerde uygulanmıştır. Daha sonra yaygınlaşarak 9. yüzyılın başına kadar Balkanları da kapsamış ve 10. yüzyılda themaların sayısı otuzu aşmıştır.⁶³⁷

Thema sisteminde ülke yönetimi, askerî iktayı hatırlatırcasına, askerî birliklere (thema) göre taksim edilmiştir. Bu birliklerin başında olan strategos (kumandan-general), söz konusu idari birimin askerî ve sivil yetkilerini kendinde toplamış ve imparatora karşı en üst yönetici olarak doğrudan sorumlu olmuştur. Thema sisteminde kamulaştırılan arazilerin geliri, ordunun finansmanında kullanılmıştır. Toprağın kullanımı, köylülere bırakılmış ve karşılığında vergi alınmıştır. Köylüden alınan vergi ise maaş olarak stratiotes'lere tahsis edilmiştir. Stratiotes'ler, çağrıldıklarında zırhlı ve atlı olarak orduya katılmak zorunda olmuştur. Kamu arazisinin ortaya çıkması, hür köylülüğü koruma altına alarak güçlendirmiş ve onların gelişmesini sağlamıştır.⁶³⁸ Bu sistem hür köylü, merkezî devlet ve asker (stratiotes) arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir niteliğe sahiptir. Daha sonra Osmanlı'da da görülecek olan timar sistemiyle önemli benzerliklere sahip olduğu genel olarak kabul edilir.

⁶³⁵ McNeill, **Dünya Tarihi**, s. 326.

⁶³⁶ Paul Lemerle, **Bizans Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s. 77.

⁶³⁷ Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 89-91, 229-231; Cyril Mango, **Bizans Yeni Roma İmparatorluğu**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 54.

⁶³⁸ Julian Chrysostomides, "11. Yüzyıldan 15. Yüzyıla Kadar Bizans İmparatorluğu", **Cambridge Türkiye Tarihi**, C. 1, (Çev. Ali Özdamar), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012, s. 27-28.

Bu dönemde ortaya çıkan hür köylüler ile aristokrasinin ortadan kalkması, birbiriyle doğrudan ilişkilidir. Zaten aristokrasinin varlığı, üretici köylünün bağımlılaştırılmasına dayanır. Toprak mülkiyetinin aristokraside değil de devlette olması, aristokrasinin değil üretici köylünün özgürleşmesine yol açmıştır. Bu dönemde Diokletianus zamanında uygulamaya sokulan ve serfliğe yol açan capitation-iugatio vergi sistemi kaldırılmış, her bir vergi ayrı ayrı tahakkuk ettirilmiştir. Baş vergisi ile arazi vergisinin birbiriyle bağının koparılması, köylülere seyahat özgürlüğü sağlamış ve serfliğin gelişimini engellemiştir. Benzeri bir gelişme, şehir hayatının önemli bir kurumu olan loncalarda da görülmüştür. Loncaya üyelik ırsî olmaktan çıkarılmış ve yetenek de dâhil birtakım şartlara bağlanmıştır. Bu durum, loncalara zorunlu bağlılığı ortadan kaldırmış ve devlet kontrolünü artırmıştır.⁶³⁹

Thema birlikleri, saldırılar karşısında büyük bir etkinlik sergilemiş ve Arap saldırılarını Anadolu sınırlarında durdurmayı sağlamıştır. Ancak thema birlikleri, sağladıkları başarı ve elde ettikleri güçle, büyük iktaların Büyük Selçuklulardaki etkisine benzer şekilde, Bizans siyasetinde ağırlık kazanmaya ve merkezî istikrarı bozmaya başlamıştır. Bunun üzerine daha küçük parçalara ayrılarak merkezî iktidar karşısında siyasi bir güç olmaktan çıkarılmaya çalışılmıştır. Thema arazilerinin ve dolayısıyla birliklerinin bölünmesi, III. Leo (717–741) zamanında başlamıştır.⁶⁴⁰

Arap saldırılarının durması sonrasında VI. Leon (886-912) döneminden itibaren thema sistemi dönüşüme uğramıştır. Bunun en önemli adımlarından biri, daha önce stratiotes'lere tahsis edilen arazi 4 libre altın değerindeyken İmparator Nikephoros (963-969) döneminde bunun 12 libre altına çıkmasıdır. Pronoia olarak adlandırılan yeni sistem, bütünüyle 11. yüzyılda, özellikle II. Basileios'tan (976/985–1025) sonra egemen olmuştur. Bu sistem, stratiotes arazilerinin pronoia arazilerine dönüşmesini ifade eder. Thema ile pronoia arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır ve bunların başında mali boyutları gelmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi pronoia mülklerinin mali boyutu stratiotes mülklerine göre üç kat artırılmış ve bu durum, bir nevi, bütün timarların zeamete çevrilmesi olmuştur. Ayrıca pronoia sahipleri, belli bir vergi ödeme karşılığında askerlik yükümlülüğünden kurtulabilmiştir. Zamanla ırsî bir nitelik kazanması da pronoia'nın bir başka farklı niteliğidir.

Bu farklılıklara rağmen pronoia sahipleri, vergi karşılığında yükümlülüğü düşmediği takdirde, stratiotes sahipleri gibi askerdir ve çağrıldığında donanımlı ve atlı olarak orduya katılmak zorundadır. Ayrıca pronoia mülkleri daha sonraki dönemde ırsî bir niteliğe kavuşsa da başkasına satılamama, yani devlet mülkü olma niteliğini korumuştur. Bu açıdan bakıldığında thema ile pronoia arasında temel bir fark görülmebilir ve zaten bu nedenle pronoia ile timar arasında da benzerlik veya devamlılık bulanlar olmuştur.⁶⁴¹

G. Ostrogorsky'ye göre Bizans'ın siyasi, askerî ve mali sistemi latifundia-thema-pronoia olarak üç aşamaya sahiptir. Latifundia gibi pronoia da feodal niteliktedir ancak thema bütünüyle anti-feodal karakterdedir. Ona göre pronoia, toprak gelirlerinin iltizamla toplanmasıyla beraber gelişmiştir. Toprak gelirlerinin askere tahsis edildiği thema sisteminin terk edilmesine paralel olarak Bizans ordusu, paralı askerlere dayanmak durumunda kalmıştır. Pronoia sisteminde mali ve adli immunitas'larla koruma altına alınmış büyük arazi sahipleri karşısında merkezî iktidar, gücünü önemli ölçüde kaybetmiştir.⁶⁴²

⁶³⁹ Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 36-37.

⁶⁴⁰ Öztürk, "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması", s. 190.

⁶⁴¹ Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi**, s. 41.

⁶⁴² Ostrogorsky, **age**, s. 305, 343-347; Lemerle, **Bizans Tarihi**, s. 78.

Ostrogorsky'nin bu yaklaşımı, Bizans'ı, Avrupa kurumsal sistemi içerisinde görme ve gösterme çabası olarak da yorumlanabilir,⁶⁴³ çünkü birtakım benzerliklerine rağmen pronoia ile feodalizm arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır.⁶⁴⁴ Öncelikle Bizans'ta, her şeye rağmen, merkezî bir devlet vardır ve Bizans, son dönemine kadar bu karakterini koruyacaktır. Bizans'ta kral ile valiler arasındaki ilişki bürokratiktir ve Batı Avrupa'daki kral ile senyörler arasındaki vassallik ilişkisi gibi değildir. Merkezî iktidar, yerel güç odakları karşısında eşitler arasında birinci olma noktasına kadar gerilememiş ve bir vassallik ilişkisi ortaya çıkmamıştır. Bizans'ta var olan vassallik ilişkisi de ağırlıkla Haçlı Seferleri sırasında ve Konstantinopolis'in 1202-1204 yılları arasındaki IV. Haçlı Seferinde Latinlerin eline geçmesinden sonra görülmeye ve yaygınlaşmaya başlamıştır.⁶⁴⁵ Bu tarihte zaten klasik Bizans Devleti kalmamıştır, çünkü Mısır ve Suriye'nin 7. yüzyılda kaybı sonrasında Anadolu'nun büyük kısmı da 11. yüzyılda kaybedilmiş ve geriye sadece kıylara hapsolmuş ve can çekişen bir Bizans kalmıştır. Bizans coğrafyasının uluslararası ticaret yollarının üzerinde olması, merkezî iktidarın ticari vergilerden faydalanmasının yolunu açmış ve Avrupa feodalizmindeki gibi bütünüyle toprak rantına bağımlı olmasını önlemiştir. Ayrıca Mısır gibi verimli bir tarım havzasını 7. yüzyıla kadar egemenliği altında bulundurması, ekonomik krizin feodal Avrupa'daki kadar derinleşmesini veya üretimin “eksik asgari değer” düzeyine düşmesini engellemiştir. Nihayetinde Bizans'ın egemen olduğu coğrafya, önemli ölçüde Merkezî Dünya'nın kapsamı içerisinde ve bu dünyanın temel niteliklerini taşımaktadır. Bu nedenle Bizans, Batı ile kültürel ve kurumsal etkileşim içerisinde olsa da Merkezî Dünya'nın genel karakterini korumaktadır.

Ancak bu durumdan, Osmanlı'nın Bizans kurumlarının sürdürücüsü veya mirasçısı olduğu şeklinde bir sonuç çıkarmak da yanlış olacaktır. Bilakis Bizans, Batı'yla olan bütün etkileşimine rağmen, Batı Roma'nın aksine, Merkezî Dünya'nın genetiğini devralmış veya bu dünyanın rengine bürünmüştür. Bizans ile Osmanlı arasındaki bir kısım benzerlik de birinin diğerinden etkilenmesi değil, aynı genetik havuzdan beslenmekten kaynaklanır. Ortak genetik havuza rağmen Bizans ile Osmanlı arasında devamlılığın olmamasının nedeni, Osmanlı'nın beslendiği çok güçlü bir geleneğin bulunması ve bu geleneğin zaten Bizans'ı da etkilemiş olmasıdır. Ayrıca Bizans, Osmanlı'nın yükseliş döneminde örneklik sergileyebilecek bir dinamizm ve canlılıktan da yoksundur.

Köprülü'nün Bizans hakkındaki değerlendirmesi, doğru olmakla birlikte geliştirilmesi gereken bir yaklaşımdır. Köprülü, Osmanlı hakkındaki “tarih hırsızlığı”na karşı net bir duruş sergilemiş ve Osmanlı'nın Bizans kurumlarının değil, Türk ve İslam devletlerinin mirasçısı olduğunu göstermiştir. Ancak bu tutum, Türk-İslam ile Bizans karşıtlığı üzerine bina edilmiştir ve bunun nedeni de bu karşıtlığı öncelikle Herbert A. Gibbons gibi Batılı tarihçilerin yapmasıdır. Köprülü, “tarih hırsızlığı”na cevap vermek ve Osmanlı'nın Türk-İslam kökenlerini vurgulamak adına bu karşıtlığı benimsemiş ve bunun üzerinden konuşmuştur. Köprülü'nün, Osmanlı'nın Türk ve İslam devletlerinin kurumsal mirasçısı olduğu yaklaşımı doğrudur, ancak bu kurumsal yapı, Bizans ile temelde bir karşıtlık içerisinde değildir.

⁶⁴³ Alexander Kazhdan, Ostrogorsky'nin “Bizans feodalizmi” iddiasının kabul görmediğini belirtir. Bkz. Öztürk, **age**, s. 192. “Erken Bizans sisteminin köleler tarafından işlenen büyük topraklar temeline dayandığına ilişkin yaygın kabul gören bir kanı vardır, ama, doğrusunu söylemek gerekirse, bu gerçek dışıdır. Kölelik emeği toprakta çok fazla kullanılmamış, büyük ölçüde ev içi hizmetlerine yöneltilmişti. ... Bunun sonucu olarak, kölelerin büyük çoğunluğu -ve bunların toplam nüfusun yüzde kaçını oluşturduğuna ilişkin hiçbir fikrimiz yok- kentlerde yaşıyorlardı. Büyük topraklara gelince, bunlar kuşkusuz mevcut idi; ne ki, onları gözümüzde hiç bölünmemiş devasa topraklar olarak değil, daha çok tek bir kişinin sahip olduğu, dağınık ve çok sayıda araziler olarak canlandırmamız doğru olur.” Bkz. Mango, **Bizans Yeni Roma İmparatorluğu**, s. 51.

⁶⁴⁴ Mango, **age**, s. 62-63.

⁶⁴⁵ Cin ve Akyılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, s. 226.

Bu yönüyle Osmanlı ile Bizans, güçlü bir benzerliğe ve ortak bir paydaya sahiptir. Bu ikisi arasındaki ilişki, “devamlılık” olmamakla birlikte bir “zıtlık” ilişkisi de değildir. Söz konusu benzerlik, Merkezî Dünya havuzundan beslenmekten kaynaklanan bir “paydaşlık” ilişkisidir.

4.2.3. Kapitalist Sömürü Sistemi (1500-1945)

Haçlı seferleriyle dışa açılma hamlesi, daha güçlü bir şekilde Portekiz ve İspanya’nın önce Batı Afrika, hemen ardından Yeni Dünya’ya seferler düzenlemesiyle devam etmiştir. Haçlı seferlerinin kazanımları yerel düzeyde kalmış, ancak yeni açılım, sadece Avrupa’nın değil, bütün dünyanın da kaderini değiştirmiştir.

Avrupa’yı dışa doğru iten temel faktör, tarihin de itici gücü olan, beslenme veya geçim yetersizliğidir. Bu durum, altın arayışı ve Doğu’nun zenginliklerine ulaşma hedefinde görülür. İlk koloniciler Amerika kıtasında altın peşine düşmüş, değerli madenler aramış ve piyasa değeri olan her şeyi Portekiz ve İspanya’ya aktarmıştır.⁶⁴⁶ Sürekli açlıkla boğuşan Avrupa toplumları için Doğu dünyası, rüyası görülen ve yağmalanabilecek bir cennet olmuştur.

Geçmişte kölelere, mevcut dönemde de serflere dayalı bir sömürü sisteminden çıkıp gelen Avrupalı koloniciler, Afrika ve Amerika kıtasının yerli insanlarını emek deposu olarak görüp plantasyonlar kurmakta gecikmemiştir. Roma’nın latifundiası, feodalizmin manoru, kolonyal kapitalizmde “plantasyon” veya İspanyol kolonyalizminde “encomienda” olarak ortaya çıkmıştır.

Sömürgeleştirilen toplumların artı değerini merkeze aktarmak, Avrupa’nın feodal sisteminin dönüşümünü sağlamıştır. Cermenlerin Roma emperyal iktidarını yıkıp mevcut sömürü sisteminin değişimini sağladıkları gibi İtalyanlar ve daha sonra İberliler de yeni bir kolonyal iktidar kurarak feodal sistemin yıkılıp kapitalizmin doğmasını tetiklemiştir. Yeni Dünya’nın başta gümüş olmak üzere değerli madenlerinin yanı sıra plantasyonlarda üretilen malların Avrupa’ya aktarımı, tarıma dayalı ve içe kapanmış Avrupa ekonomisinin canlanmasına neden olmuştur. Sömürge ülkeleriyle olan mübadele, şehirler üzerinden yapılmış ve ilk kıpırdanma ve dönüşüm, şehirlerde gerçekleşmiştir. Avrupa şehirleri, sömürge ülkelerinden gelen değerli mallarla dolmuştur. Bu şehirler, aynı zamanda sömürgelerin ihtiyaç duyduğu malların ve kolonicilerin de ihraç merkezi olmuştur. Buralarda sömürgeler yoluyla zenginleşen ve güçlenen yeni bir sınıf doğmuştur. Modern dönemin kurucu sınıfı olacak burjuva, aristokrasinin aksine şehirlerde varlık alanına çıkmıştır. Şehirler artık burjuvanın çıkar ve taleplerine göre yeniden düzenlenmiştir.⁶⁴⁷

Sömürgeler sayesinde canlanan şehirlerin içine girdiği dinamizm ve aynı şekilde bunlar üzerinden gerçekleştirilen mübadele yoluyla sağlanan sirkülasyon, tarıma odaklanmış kırsal kesimi de kendi yörüngesine çekmekte gecikmemiştir. Bunu İngiltere’deki çitleme (enclosure) hareketinde görmek mümkündür. Sömürgelerden ve bunun güdümlendiği şehirlerden gelen talep sonucunda iç tüketime yönelik üretim yapan ekilebilir araziler satın alınarak veya birleştirilerek etrafı çitle çevrilmiş ve böylece daha büyük ve piyasaya yönelik üretim yapan koyun çiftlikleri hâline getirilmiştir. Sömürgecilikle paralel giden bu gelişme, 15. yüzyılın sonlarında başlamış ve 17. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Böylece manüfaktürden gelen yünlü talebini karşılamak için tarım arazileri koyun yetiştiren çiftliklere dönüşmüştür. Öyle ki “koyunlar insanları yemiştir.” Artık kırsal üretim, kendi

⁶⁴⁶ Sombart, **Burjuva**, s. 35-36.

⁶⁴⁷ Sombart, **age**, s. 41, 79, 115.

ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ve geçim amaçlı olmaktan ıkmiş, şehirlerin yüksek kr vadeden taleplerine göre şekillenmeye başlamıştır.⁶⁴⁸

Emeğin bütün artı değerine el koyan ve onu toprağa bağlayan feodal sistem, şehirlerin büyük kazançlar vadeden kolonici arayışları ve her geçen gün gelişen manüfaktür üretiminin ihtiyaç duyduğu emek talebi karşısında serflerini toprakta tutamaz olmuştur. şehirdeki manüfaktür üretimi ve diğer çalışma fırsatları, kırsaldaki serfe özgürlük sunmuştur. Kırsalda serflik bağıyla toprağa sabitlenen insanların şehir üretimine aktarılabilmesi, ancak serflik zincirlerinin kırılmasıyla mümkün olmuştur. şehir, bu zincirleri kırma vaadinde bulunmuştur. Tabii şehrin sunduğu iktisadi koşullar, kırdan farklı değildir ancak meralaaşma ve çitleme (enclosure) hareketiyle birlikte küçük mülk sahipleri mlkszleşmiş, dolayısıyla şanslarını şehirde aramaktan başka çareleri kalmamıştır. Bu iki faktörün, yani kırım itmesi ve şehrin çekmesiyle kırdan kente göç akını başlamıştır.⁶⁴⁹

Kapitalist sömürü sistemi, henüz temel üretim aracının toprak olduğu bir dönemde ortaya ıkmiştır, ancak 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren makineleşme artmış ve her geçen yıl toprağın yerini almaya başlamıştır. Sanayi Devrimi diye adlandırılan bu dönüşümle katma değer üretiminde makine ne geçmiş, toprağın payı azalmaya yüz tutmuştur. Bu dönüşüm emek istihdamında da kendini göstermiştir. İstihdam edilen emeğin oranı tarımda azalırken sanayi ve hizmet sektöründe artmıştır. Böylece Sanayi Devrimi'ne kadar olan dönemde nüfusun yaklaşık yüzde 90'lık kısmı kırdan yaşarken ilk kez bu dönüşümle birlikte şehir nüfusu, kırım önüne geçmiştir. Sanayi Devrimi'nin toplumsal hayatta yol açtığı dönüşüm, Tarım ve Sulama Devrimleriyle mukayese edilebilecek önemdedir.

Kapitalizm ile Sanayi Devrimi'nin örtüşmesi, bu ikisinin birbiriyle karıştırılmasına veya birbiri yerine kullanılmasına neden olabilmıştır. Bazı durumlarda da ekonomik sistemi üretim araçlarına indirgemenin sonucu olarak kapitalizmi sanayiye indirgeme yaklaşımlarına yol aabilmıştır. Hâlbuki "XIX. yüzyıl devrimine, yani büyük kr mertebesine yükselen endüstriyel üretimi eline geçirdiği ana kadar, kapitalizmin en mükemmel ikmetghı dolaşım olmuştur; kapitalizm burada kendi evindedir."⁶⁵⁰ çünkü "Meta dolaşımı, sermayenin çıkış noktasıdır. Meta retimi ve gelişmiş meta dolaşımı, yani ticaret, sermayenin içinde doğduğu tarihsel koşulları meydana getirir. Dünya ticareti ve dünya pazarı, 16. yüzyılda sermayenin modern tarihini başlatmıştır."⁶⁵¹

Kapitalizmi sanayiye indirgeme ve kapitalist sömürü sisteminin doğuşunu i dinamiklerle açıklama çabası, sınır ötesi sömürü mekanizmasını ve bunun rolünü gizleme veya küçümseme gayretini sergiler. Hâlbuki kapitalizm ile sanayileşme birbirinden farklı olgulardır. İlki, retim ilişkilerini de kapsayan daha geniş bir kavram iken diğeri sadece hâkim üretim aralarındaki değişimi veya geçim tarzını ifade eder.

Kapitalizm, meta üretiminin hâkim olduğu, üretim araçlarının özel mülkiyette bulunduğu, emeğin ücretli işçilik olarak piyasada yer aldığı ve sermayenin sınırsız birikiminin sağlandığı bir sistem olarak tanımlanır.⁶⁵² İktidarsız teorilere göre kapitalizmde işgücü özgürdür ve piyasada tam rekabet geçerlidir. Hâlbuki "her mübadele bir mekânı kapsamaktadır ve hiçbir mekân tarafsız değildir, yani

⁶⁴⁸ Wallerstein, **Modern Dünya-Sistemi**, C. 1, s. 121; Appleby, **Amansız Devrim**, s. 79.

⁶⁴⁹ Douglas Dowd, **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı**, (ev. Cihan Gerçek), İstanbul: Yordam Kitap, 2006, s. 39.

⁶⁵⁰ Braudel, **Maddi Uygarlık**, C. 2, s. 202.

⁶⁵¹ Marx, **Kapital**, C. 1, s. 151.

⁶⁵² Hunt, **İktisadi Düşünce Tarihi**, s. 29; Mann, **İktidarın Tarihi**, C. 1, s. 433.

insan tarafından değiştirilmiş ve örgütlenmiştir.”⁶⁵³ Kapitalizme ilişkin yukarıda sıralanan nitelikler kısmen belli bir gerçekliği ifade etse de bu sisteme üstünlük sağlayan niteliği, diğerlerinden ayırt etmek gerekir. Bu anlamda kapitalizmin ayırt edici niteliği, piyasanın iktidar aracılığıyla hegemonya altına alınarak üretimin piyasaya bağımlı kılınmasıdır.

Braudel, iktisadi hayatı üç katmana ayırır ve bunların her birini *Maddi Uygarlık* adlı eserinin her bir cildinde ayrı ayrı inceler. Bu katmanların ilkinde maddi hayat, ikincisinde ekonomi ve üçüncüsünde de kapitalizm bulunur. Bu üçlü yapı, “temelde çoklu, kendine yeterli, sıradan bir ‘maddi hayat’; onun üstünde daha iyi resmolmuş ve açıklamalarımızda piyasa rekabeti ekonomisiyle karıştırılmaya yönelmiş olan bir ekonomik hayat; nihayet en üst katta, kapitalist eylem.”⁶⁵⁴ Ekonomi katmanında piyasa üretime tabidir ama kapitalizm katmanında ise tam tersi, yani üretim piyasaya tabidir. Ekonomi katmanında bir fırıncı, manav veya bir bakkal, hatta uluslararası ticaret yapan büyük bir tüccar, diğeriyle gerçek bir rekabet içerisindedir; ancak kapitalizmde ise güdümlü veya hegemonya altına alınmış bir piyasa vardır. Burada kapitalizmin ik yüzyıllarında baharat, yün, pamuk, şeker; günümüzde ise uçak, otomobil, finans, bilgisayar yazılımları, cep telefonu gibi katma değer üretimi yüksek, stratejik değeri büyük ürün ve sektörler yer alır ve bu sektörlerde gerçek olmaktan ziyade güdümlü bir rekabet söz konusudur. Hangi ülkenin hangi sektörde üretim yapacağı, küresel güç mücadelesinin sonucunda belirlenir.

Kapitalizmin temel karakteri, mirasını devraldığı diğer sistemler gibi, sömürü mekanizmasına dayanmasıdır. Refah veya zenginliğe ulaşmak ve bunu üretimle artırmaya çalışmak, insanlığın daimî bir uğraşısı olmuştur. İnsanlığın ana eksenini, bu çabayı üretimle sınırlandıran bir düzen kurmuş veya böyle bir düzeni işler kılmaya çalışmış, ancak Avrupa’da gelişen yaklaşık 2500 yıllık sistem, bu çabayı üretimle sınırlandırmamış, bunun yanına sömürüyü de eklemiştir. Böylece zenginliğin sınırsız veya üretimle sınırlandırılmayan birikimine dayalı bir düzen kurulmuştur. Wallerstein’in kapitalizmi, “sonsuz sermaye birikimi” olarak tanımlaması, bir yönüyle sömürü mekanizmasına işaret eder.⁶⁵⁵ Wallerstein sonsuz kavramıyla her ne kadar sadece kapitalizmi tanımlamaktaysa da “sınırsız birikim”e dayalı yapı; farklı bir biçimde de olsa köleci ve feodal sistemlerde de kendini gösterir. Bu sistemler, insanın özgürlüğünü ortadan kaldırarak herhangi bir sınır tanımadığını sergilemiştir. Bu nedenle Sanayi Devrimi’yle birlikte makine veya teknoloji sayesinde zenginliğin kesintisiz artış trendine girmesi, “sınırsız” kavramının teknik düzeyde ele alınmasını gerektirmez veya bu kavram “sonsuz” anlamına gelmez.

Braudel, iç dinamiklerin (üretim) mi yoksa dış dinamiklerin (sömürü) mi kapitalizmin gelişiminde başat rol oynadığına ilişkin tartışmayı ele alır ve hem dış hem de iç dinamiklerin birbirini besleyerek kapitalizmin ortaya çıktığı kanaatine varır. Sadece sömürüyle veya sadece üretimle kapitalist gelişmenin sağlanamayacağını ifade eder.⁶⁵⁶ Bunda da haklıdır çünkü sadece sömürüye bel bağlayan yağmacı topluluklar söz konusu başarıyı sağlayamadıkları gibi sadece üretime dayalı toplumlar da kapitalizm örneğinde görüldüğü gibi sömürü sistemleriyle rekabet edememiştir. Gerçi üretim sistemleri (veya toplumları) ile sömürü sistemleri (veya toplumları) arasında tarihî bir rekabet bulunur ve bu

⁶⁵³ Braudel, *Maddi Uygarlık*, C. 2, s. 158.

⁶⁵⁴ Braudel, *age*, s. 405.

⁶⁵⁵ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, s. 16.

⁶⁵⁶ Braudel, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, s. 101-102.

rekabette üstünlük sürekli el değiştirmiştir, ancak bugün vardığımız noktada sömürü sisteminin açık bir hegemonyası hüküm sürmektedir.

4.2.4. Entegre Sömürü Sistemi (1798-...)

Sömürü sistemi, kendi sınırlarını aşıp üretim sistemleri üzerinde hegemonya kurarak onları dönüştürmüş ve kendine bağımlı kılmıştır. Osmanlı ekonomisinin, kapitalizmin hegemonyasına girmesiyle rakabe üretim sistemi sona ermiştir. Antik Perslerle başlayan ve yaklaşık 2500 yıl boyunca süren bir üretim sistemi, kapitalizm karşısında yenilmekten kurtulamamış ve yerini entegre sömürü sistemine bırakmıştır.

Hâlihazırda içinde bulunulan sömürü sistemini niteleyen entegre kavramı, Roger Garaudy'nin “entegrizm” kavramından esinlenilerek üretilmiştir,⁶⁵⁷ ancak burada entegre olunan, tarihteki bir dönem değil, aynı zaman diliminde var olan başka bir dünyadır. Bu kavramın içeriği, Wallerstein'daki ve bağımlılık ekolündeki merkez-çevre ayrımıyla da uyumludur. Entegrist Dönem, kapitalizmin küresel hegemonyasıyla başlamıştır ve bunun Osmanlı'daki karşılığı III. Selim dönemidir. Wallerstein, Osmanlı'nın kapitalist dünya-sistemine eklemlenmesinin tarihini tartışır, bu tarihin 17. yüzyılın başına kadar geriye götürülebileceğini ele alır, ancak 18. yüzyılın sonu veya 19. yüzyılda bir çevre ülkesi hâline geldiğinin açık olduğunu belirtir.⁶⁵⁸

Rakabe üretim sisteminin son bulmasından sonra Osmanlı'nın hangi sisteme geçiş yaptığını tespit etmek önemlidir ve bu soruya bir kalemde kapitalizm diye cevap vermek, popüler olmakla birlikte yanıltıcıdır ve bunun daha dikkatle ve ayrıntıyla cevaplanması gerekir. Bugün de zaman zaman popüler hâle gelen “tarihin sonu” tezlerini kapitalizm yaklaşımlarında görmek mümkündür. Hâkim literatür, kapitalizmin tarihin son evresi olduğunu iddia eder. Aralarındaki farklılıklara rağmen bu yaklaşım hem Marksist hem de liberallerin ortak tutumudur. Her ne kadar Marksistler kapitalizmin aşılarak sosyalizme ulaşılacağını bekleseler de mevcut durum itibarıyla kapitalizmin son aşama olduğuna itiraz etmezler. Tarihî determinizm gereği kapitalizm insanlığın zorunlu ve en son varılan evresidir. Kapitalizm ise Batı Avrupa, özelde de İngiltere üzerinden tanımlanır. Dolayısıyla bütün insanlık tarihi kapitalizme varacak şekilde yorumlanır. Kapitalizmle örtüşen yönler ilerici, ayrışan yönler ise gerici nitelikler olarak değerlendirilir.⁶⁵⁹ Bu tutum, Batı merkezli sosyal bilimlerin karakterindeki ilerlemeci tarih anlayışının ve oryantalizmin görünümlerinden biridir.

Kapitalizmin dünyaya egemen olmasıyla bütün dünyanın kapitalist ekonomiye geçtiği iddia edilir, ancak kapitalizm ile kapitalizmin hegemonyasında olmak farklı olgulardır ve farklı sistemlere işaret eder. Kapitalizm sadece Batı'da geçerli olmuş bir sistemdir ve Batı dışı dünyada egemen olan ise entegrist sömürü sistemidir. Kapitalizm, meta üretiminin hâkim olması, üretim araçlarının özel mülkiyette bulunması, ücretli emeğe dayanması yönleriyle tanımlanır veya “sermayenin sonsuz birikimi”nin sağlanması olarak görülür. Ancak kapitalizmin asli niteliği, sınır ötesine taşan bir sömürüye dayanması ve sömürü mekanizmasının toplum içerisinde yer alan sınıflı yapıdan beslenmesidir. Bu yapıyı doğuran ise Avrupa coğrafyasının toplumu beslemedeki yetersizliği veya “eksik asgari değer” üretimidir. Bu coğrafya, feodalizm döneminde görüldüğü gibi, başka toplumlardan kaynak transferinde bulunmadığında açlığa mahkûm olmuştur. Açlık tehlikesinden kurtulmak için başka toplumları

⁶⁵⁷ Roger Garaudy, **Entegrizm**, (Çev. Kâmil Bilgin Çileçöp), İstanbul: Pınar Yayınları, 2005, s. 7.

⁶⁵⁸ Immanuel Wallerstein, “The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research”, **Review**, Vol. 2, No. 3, Winter 1979, s. 392.

⁶⁵⁹ Pek çok örneğin yanı sıra Bkz. Gevgilili, **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar**, s. 15-16.

sömürmek veya onlardan kaynak transferinde bulunmak zorundadır ve son 2500 yıllık köleci, feodal, kapitalist ve hegemonik sömürü sistemlerinin asli niteliğini, bu açlık ve bundan kurtulmak için geliştirilmiş sömürü kurumları ve mekanizması oluşturur.

Bu nedenle entegrist ekonomiler formel olarak kapitalist ekonomilere ne kadar benzerse benzesin, bütün kurum ve kuruluşlarını kapitalizmden ne kadar alırsa alsın, asla kapitalist olamazlar, çünkü kaynak transfer eden değil kaynak transferine maruz kalan ekonomilerdir. Entegrist sömürü sistemi, üretim sistemlerinin kapitalist sömürü mekanizması içine sokularak deforme edilmiş biçimleri veya biçimsizlikleridir. Bunlar ne geleneksel üretim sistemlerini koruyabilmiş ne de kapitalist olabilmiş, iki arada bir derede kalmış amorf yapılardır.

Kapitalist hegemonya sonrasında Merkezî Dünya'nın durumu, bu çalışmada Entegre Sömürü Sistemi olarak, Divitçioğlu tarafından da "bozuk ATÜB" olarak adlandırılmıştır.⁶⁶⁰ Söz konusu entegrasyon, sadece Merkezî Dünya için değil, Batı dışı bütün toplumlar için de geçerlidir. Bu durum, Bağımlılık Okulu ile Dünya-Sistemi teorisi tarafından işlenmiş ve çeşitli yönleriyle değerlendirilmiştir.

Kapitalizmin ve bugünkü devamı olan hegemonizmin ayırt edici niteliği olan sömürü mekanizması, bugün de entegrist ülkeler aleyhine sürdürülmektedir. Kaynak transferinin sağlanması, askerî dayatmanın desteği ve zoru altında ekonomik, siyasi ve ideolojik kurumlar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Çünkü askerî güçle desteklenmeyen herhangi bir ekonomik sistemin uygulanma veya sürdürülebilme imkânı bulunmamaktadır. Bugün için katma değeri yüksek ve kaynak aktarımı sağlayabilen uçak, otomobil, iletişim, bilgisayar, yazılım, savunma, finans gibi sektörler, hegemonik ülkelerin kontrolündedir. Bu duruma istisna oluşturabilen bazı örnekler ise konjonktürel olup ilgili ülkelerin sisteme entegrasyonuna hizmet etmekte ve temeldeki sömürü ilişkisini değiştirmemektedir.

İnsanlık veya özelde Merkezî Dünya toplumlarının tarihini, nihai evre olarak kapitalizme varacak şekilde yorumlamak, hâlihazırda geçerli olan entegrizmin devamını sağlamaktır. Hâlbuki asıl sorun, kapitalizme varamamak değil, bir yandan kapitalizmle baş edememek, diğer yandan da kapitalizm tarafından entegre edilmektir. Sosyal bilimlerin görevi, kapitalizme ulaşmak için onun önündeki engelleri bulup çıkarmak değil, bilakis öncelikle kapitalizmle baş edememenin nedenlerini, sonrasında ise entegrasyonun mekanizmasını tespit etmek ve nihayetinde de bağımlılık ilişkisini sonlandıracak yolu bulmaktır. Bu nedenle Merkezî Dünya'nın tarihi, "kabile üretim sistemi"nden "entegre sömürü sistemi"ne varan bir çizgi üzerinden yorumlanıp anlaşılabilir, yoksa ilkel toplumdan kapitalizme varan bir hat üzerinden değil.

4.2.5. Hegemonik Sömürü Sistemi (1945-...)

20. yüzyıla kadar şekillenmiş olan ve kapitalizm diye adlandırılan sistemin temel unsurları artık değişmiştir. Kapitalizm, en nihayetinde burjuva sınıfının egemenliğine dayanır. Burjuvanın sistem üzerindeki hegemonyasının sarsıldığına veya ortadan kalkmakta olduğuna ilk işaret eden J. Schumpeter olmuştur. Ona göre bürokrasinin gücü her geçen gün artmakta ve Batı'nın dünya üzerindeki egemenliğini kuran burjuva sınıfı eski pozisyonunu kaybetmektedir.⁶⁶¹ Ancak Schumpeter'den önce

⁶⁶⁰ Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, 49.

⁶⁶¹ J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London and New York: Routledge, 2003, s. 134.

Weber, modern dönemde oldukça gelişen bürokrasiye dikkat çekmiş ve kapitalizmin gelişmesindeki rolüne değinmiştir.⁶⁶²

Bugün itibariyle gelişmiş toplumlarda devletin GSMH'dan aldığı payın yüzde 50'ler gibi yüksek bir orana yaklaşması, söz konusu öngörülerini fazlasıyla doğrulamıştır. Devlet sadece GSMH'nın önemli bir miktarını kontrol etmekle kalmamış, aynı zamanda şirketler ve sosyal gruplar üzerinde tarihte görülmedik bir düzeyde kontrol imkânına sahip olmuştur. Kapitalist dönemde “burjuva devleti”nden bahsedilebilirken bugünün dünyasında artık “devlet burjuvası”ndan söz edilebilir. Son yarım yüzyılda özellikle yeni gelişen sektörlerde ortaya çıkan küresel çaptaki birtakım girişimciler, yarı devlet memuru-yarı özel girişimci gibi melez bir karakter sergilemektedir. Son dönemde parlayan girişimcilerin, klasik kapitalist girişimcilerden farklı karakterde olduğu anlaşılmaktadır.

Batı'nın 2500 yıllık sınıfsal ayrıma dayanan toplumsal yapısı, güçlü geleneğine rağmen, belli bir ölçüde törpülenmiştir. Batı, kendi içinde “sınıflı toplum”dan “organik toplum”a dönüşme aşamasındadır. Bunun ilk nedeni, Sanayi Devrimi'yle birlikte beslenme sorununu kendi kaynaklarına dayanarak aşabilmesidir. İkinci bir nedeni, emperyalizmle birlikte sömürü mekanizmasını dışarıya aktarabilmesidir. Üçüncü bir nedeni de kolonyalizmle birlikte Amerika kıtası, Avustralya, Sibirya stepleri gibi dünyanın geniş coğrafyalarına el koyarak Avrupa'nın verimsiz coğrafyasına mahkûm olmaktan kurtulmasıdır. Daha önce de bahsedildiği gibi, sınıflı topluma veya sömürü sistemine yol açan temel faktör, iâşe yetersizliğidir. Batı, iâşe yetersizliğini aştıkça sınıflı toplumdan organik topluma dönüşme eğilimindedir. Bu dönüşümün orta sınıfın güçlenmesinin yanında bir başka göstergesi de sınıfsal sömürüyü ortadan kaldıracak devletin egemen sınıf karşısında özerkleşmesi ve daha sonra da bu sınıfı kendine bağımlı hâle getirmesidir. Batı tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak görülen ara sınıflar, önemli ölçüde çözülmüştür. Bu durum, GSMH'nın yarısına yakını devlet alırken geri kalan yarısının önemli bir kısmının ücret geliri olmasından anlaşılabılır.

Bugün itibariyle temel üretim aracı değişmiştir. Kapitalist sömürü sistemi, olgun dönemini Sanayi Devrimi'yle birlikte yaşamıştır. Marx'ın kapitalizm analizleri de sanayi üretimine dayanır. Örneğin sermayeyi, sadece sanayi üretimiyle ilişkilendirmiş, bundan önceki dönemde var olan ticari veya sınaî birikimleri sermaye kavramının dışında tutmuştur. Marksist perspektiften bakıldığında emeğin doğayla ilişkisi değiştiğinde farklı bir üretim tarzı ortaya çıkar. Bugün sanayi üretimi, ekonominin belirleyici sektörü olmaktan çıkmış, ikincil pozisyona düşmüştür. Bu durum sadece hizmet sektörünün hem istihdam oranı hem de katma değer miktarı açısından sanayinin önüne geçmesinden değil, aynı zamanda bilişim sektörlerinin ekonominin temel itici gücü hâline gelmesinden kaynaklanmaktadır. Gerek tarım gerekse sanayi sektörü, önemli ölçüde bilgi teknolojilerine dayanır hâle

⁶⁶² Max Weber, **Ekonomi ve Toplum**, C. 1, (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Yarın Yayıncılık, 2018, s. 373-374. Bu isimlerden önce F. Engels de proletarya üzerinden benzer bir duruma işaret etmiştir: “Gerçekte, İngiliz proletaryası giderek daha fazla burjuvalaşmaktadır; öyle görünüyor ki, başka uluslara göre daha burjuva olan bu ulus, kendi burjuvazisinin yanısıra bir burjuva aristokrasisi ve bir burjuva proletaryası yaratmaya yönelmekte. Bütün dünyayı sömürmekte olan bir ulus için bu, elbette, bir dereceye kadar mantıksal bir şeydir.” Bkz. Akt: Lenin, **Emperyalizm**, s. 121; Marx, Engels, **Seçme Yazışmalar**, C. 1, s. 125. J.M. Keynes de sermaye sahibini, feodalitenin toprak sahiplerine benzeterek sermayenin getirisi olan faizi, kıtlıktan kaynaklanan toprak rantına benzetmiş ve uzun dönemde faiz ödemesinin ve aynı zamanda sermaye sahibi sınıfın ortadan kalkacağını öne sürmüştür. Bkz. Keynes, **Genel Teori**, s. 318.

gelmiş, bu sektörlerdeki katma değerin büyük bir kısmı, ar-ge birimlerinde üretilen veri sayesinde olmuştur.⁶⁶³

Daniel Bell (1919-2011), sanayi toplumunun dönüşmekte olduğuna dikkat çekmiş ve “sanayi sonrası (post-industrial)” diye adlandırdığı toplumun, tarım ve sanayi toplumlarının yerini aldığını belirtmiştir. Ona göre sanayi sonrası toplum, öncekilerden farklı olan yenilikleri, yeni toplumsal örgütlenme biçimlerini ve yeni sınıfları temsil etmektedir. İktisadi yapıyı tarım, sanayi ve hizmet sektörlerine ayıran Bell, sanayi sonrası toplumda hizmet sektörünün ön plana çıktığını ve iktisadi hayatın, sanayi döneminde mal üretimine dayanırken sanayi sonrası dönemde hizmet sektörüne dayandığını ifade eder. Sanayi sonrası toplumda gelişen ekonomik sistemin temel karakteri teknoloji tarafından belirlenmiştir. Teknolojinin ön plana çıkmasında ise bilgisayar, iletişim, yarı iletkenler, transistörler, optik, biyo-teknoloji gibi alanlardaki teknolojik gelişmeler rol oynamıştır. Ona göre sanayi sonrası toplumun temel niteliği, teorik bilginin dijitalize edilmesi ve bilimin teknolojiyle olan yeni ilişkisidir. Teknolojinin önceki toplumlarda da var olduğunu ancak sanayi sonrası toplumda teknolojinin öz bilinçle hareket ettiğini, bir anlamda teknolojinin varlık gayesini kendinde bulduğunu belirtir. Klasik iktisatçıların emek-değer teorisine karşı değeri artık emeğin değil, teknolojinin belirlediğini öne sürmüştür.⁶⁶⁴

Ekonomide sanayi yerine enformasyon üretiminin geçtiğini ve böylece yeni bir toplum modelinin ortaya çıktığını öne süren teorisyenlerden biri de Alvin Toffler (1928-2016)’dır. Farklı üretim biçimlerinin ortaya çıkmasını bilim ve teknolojiadaki atılımlara bağlayan Toffler’a göre insanlık tarihinde üç dalga veya devrimci atılım meydana gelmiştir. Her biri farklı bir toplum modelinin ortaya çıkmasına yol açan bu dalgalar sırasıyla tarım, sanayi ve bilgidir. Üçüncü Dalga olarak adlandırdığı ve içinde bulunduğumuz değişim, sanayi sonrası toplumu ortaya çıkarmıştır. İkinci Dalga olarak adlandırdığı Sanayi Devrimi döneminde her şeyin kitlesel düzeyde yapıldığını; üretimin, tüketimin, eğitimin, eğlenmenin kitlesel olarak gerçekleştirildiğini, enformasyon toplumunda ise hayatın özelleşmeye başladığını belirtmiştir.⁶⁶⁵

Bütün bu yapısal değişiklikler dolayısıyla bugünkü sistem, kapitalizm olarak adlandırılmaz.⁶⁶⁶ Belki “devlet kapitalizmi” denilebilir ancak bu bile yaşanmakta olan dönüşümü ayırt etmek için yeterli değildir. Bu nedenle artık sanayiye dayanmayan, burjuvazinin belirleyici konumunu kaybettiği ve hatta bir sınıf olmaktan çıktığı, bürokrasinin tarihte hiç olmadığı kadar toplumsal hayatın kılcal damarlarına kadar nüfuz ettiği ve dolayısıyla sosyal sınıf ve tabakaların bütününden daha güçlü ve belirleyici olduğu ve hatta bütün sınıf ve tabakaları yuttuğu bir sistemi farklı bir adla belirlemek gerekir. Dijital temelli üretime ve hegemonik iktidara dayalı bu sistem, “hegemonik sömürü sistemi” olarak adlandırılabilir.

⁶⁶³ Romyantsev, sanayi sonrasındaki teknoloji temelli üretim biçimini “teknolojik üretim tarzı” olarak adlandırır. Bkz. Aleksey A. Romyantsev, “Post-industrial Technological Mode of Production”, **International Journal of Economics and Financial Issues**, 2015, 5 (Special Issue), s. 195.

⁶⁶⁴ Daniel Bell, **The Coming of Post-Industrial Society**, New York: Basic Books, 1999, s. XIV-XVII. Bell, sanayi sonrası toplumu, kitabının bütününde ele almakla birlikte temel tezlerini 1999 yılında yazdığı önsözde özetlemiştir.

⁶⁶⁵ Alvin Toffler, **Üçüncü Dalga**, İstanbul: Altın Kitaplar, 1981, s. 27-29.

⁶⁶⁶ Kapitalizmden önemli ölçüde farklı olan bir ekonomik sistemin ısrarla kapitalizm diye adlandırılmasının bir nedeni, Marksist okulun bütün söylemini kapitalizmin eleştirisi üzerine inşa etmesidir. Kapitalizm son bulduysa kapitalizm üzerine geliştirilen söylemler de kaçınılmaz olarak önemini kaybedecektir.

Bugünkü sistemin önemli bir farkı, bütünüyle dünya üzerinde egemenlik kurması ve bu egemenliğin her bir birey üzerinde doğrudan gerçekleşmesidir. Bugün herkesin kullandığı cep telefonu, bilgisayar, kredi kartı gibi aygıtlar ve bu aygıtlardaki uygulamalar aracılığıyla dünyanın bir köşesinde kendi hâlinde yaşayan birinin sağlığından tüketim alışkanlıklarına, siyasi tercihlerinden boş zaman aktivitelerine kadar bütün bilgileri, örneğin Amerika'daki bir şirketin veri deposunda yer alabilmektedir. Bu tür bilgilere sahip olanlar rekabette daha avantajlı olmakta ve rakiplerini kolaylıkla piyasadan silebilmektedir. Artık bütün güç, bilgiye veya veriye sahip olanların eline geçmiştir. Bilgi, bütün üretim sürecinin hâkim unsuru hâline gelmiştir.

Kapitalizm veya meta üretimi döneminde küresel piyasa, denizler üzerinde işlemekteydi ve denizlere hâkim olanlar, dünya piyasasını da kontrol etmekteydi. Ancak hegemonik sömürü sisteminde küresel piyasaların mekânı, denizler olmaktan çıkmış, sanal âlem olmuştur. Her türlü sosyal iletişimin yanı sıra ticari alışveriş de sanal âlemde yapılmakta ve toplam alışveriş içerisindeki payını her geçen gün artırmaktadır. Üstelik sadece sosyal değil, iş hayatının da önemli bir kısmı artık bu âlemde cereyan etmekte ve söz konusu sanal ortam ve kanallardan yoksun olmanın maliyeti artmaktadır. Dolayısıyla sanal âlemi kontrol edenler, piyasanın ve dolayısıyla küresel üretimin kontrolünü sağlayabilmektedir.

Mevcut sistem, “enformasyonel toplum”⁶⁶⁷ olarak da adlandırılmıştır ancak söz konusu bilgiyi üretenler, sınırlı sayıda şirket veya ülkedir ve bunların bilgi üzerindeki kontrolleri, dünya üzerinde kurulan hegemonyaya ve bu hegemonyanın devamına bağlıdır. Söz konusu sistem, kullanılan üretim aracına göre değil, üretim ilişkileri üzerinden tanımlanmalıdır ve bu ilişkileri belirleyen ise yeni bir tür egemenlik biçimi olan hegemonyadır.

Hegemonik İktidar

Gramsci ile yaygınlık kazanan hegemonya kavramı, küresel sistemin işleyişinin anlaşılmasında anahtar bir role sahiptir. Gramsci'ye göre hegemonyada rıza ile baskı birlikte yer alır ve egemen sınıfın proletarya üzerinde kurduğu hegemonyada devletin baskı aygıtlarının yanı sıra ideolojik aygıtlar da rol oynar. Gramsci, hegemonya kavramını sınıfsal perspektiften yorumlasa da aynı analiz, küresel sistemin işleyişine de genişletilebilir. Küresel sömürü sisteminin kurmuş olduğu hegemonya; askerî, siyasi, ekonomik baskı unsurlarının yanı sıra rıza üreten ve ağırlıkla sosyal bilimlerden işleyen ideolojik aygıtlara dayanır.⁶⁶⁸

Gramsci'nin hegemonya kavramı, iktidarın nasıl kurulduğuna odaklanır ancak bu konuda Steven Lukes, radikal bir bakış açısı geliştirmiştir. Lukes, kendi yorumuna “üç boyutlu yaklaşım” derken Dahl tarafından sürdürülen iktidar yorumunu tek boyutlu, Bachrach-Baratz'ın yorumunu ise iki boyutlu olarak değerlendirir.⁶⁶⁹ Lukes'e göre “her iki grup da iktidarı bireylerin iradelerini -başkalarının direnmesine rağmen- gerçekleştirme olasılığı olarak gören Max Weber'in izindedir.”⁶⁷⁰

M. Weber'e göre iktidar, başkasının iradesine rağmen kendi iradeni başarıyla uygulayabilme gücüdür. Daha sonra Robert Dahl tarafından sürdürülen iktidarın bu tanımı, eyleme odaklanmıştır ve farklı iradeler arasındaki rekabete dayanmaktadır. Ancak iktidarın daha sofistike biçimleri de

⁶⁶⁷ Manuel Castells, **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür**, (Çev. Ebru Kılıç), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 25. Castells, “enformasyon toplumu” ile “enformasyonel toplum” arasında ayrım yapar.

⁶⁶⁸ Andrew Heywood, **Siyaset**, Ankara: Adres Yayınları, 2014, s. 265, 267.

⁶⁶⁹ Steven Lukes, **İktidar: Radikal Bir Görüş**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 31.

⁶⁷⁰ Lukes, **age**, s. 44.

bulunmaktadır. Peter Bachrach ve Morton Baratz’a göre ise iktidar, farklı iradeler arasındaki rekabetin yanı sıra gündemi tayin etme gücüdür. Gündemi belirleme, hangi iradenin tercih edileceğine değil, hangi konunun tartışılacağına karar verme gücüdür. Daha derin bir katmanı işaret eden bir iktidar tanımı da Steven Lukes tarafından yapılmıştır. Ona göre iktidar, rakip aktörün iradesini belirleme, onun neyi isteyip istemeyeceğini empoze etme gücüdür. Burada aktörün bir gerçek iradesi bir de manipüle edilen iradesi vardır ve aktör, gerçek iradesini ortaya koymak yerine, kendisine dayatılan iradeyi yansıtır. Lukes; iktidarı kapasite, imkân, yetenek (“power to”) olarak değerlendiren yaklaşımları yetersiz bulur ve iktidarın üçüncü boyutu olarak diğer aktörler üzerinde kurulan (“power over”) bir hegemonyadan bahseder.⁶⁷¹

Daha kesin bir ifadeyle söylersek, A, B’ye yapmak istemediği bir şeyi yaptırarak B üzerinde iktidar kullanabilir ama aynı zamanda B’nin isteklerini doğrudan etkileyerek, şekillendirerek veya belirleyerek de B üzerinde iktidar kullanabilir. Gerçekten de, iktidarın en üstün kullanımı bir başkasının ya da başkalarının, sahip olmasını istediğiniz arzuları elde etmesini sağlamak - bir başka deyişle, onların düşüncelerini ve arzularını kontrol ederek riayet etmelerini güvence altına almak değil midir?⁶⁷²

Weber’in ve onu izleyenlerin iktidar tanımı davranışa yönelik iken Lukes’in tanımı gerçek ve tüzel kişilerin iradesi üzerinedir. İlkinde bağımsız iradeler arasında bir rekabet varken ikincisinde bağımsızlığını yitiren bir aktörle sözde bir rekabet ilişkisi söz konusudur. Gerçek iradenin kaybedilip empoze edilen bir iradeye sahip olmak, aynı zamanda özgürlüğün kaybedilmesi veya bağımlılığın farklı ve çağdaş bir versiyonunun üretilmesi demektir. İktidarın ilk iki boyutunda kişinin kararları yönlendirilmektedir, ancak üçüncü boyutunda ise kararlarının yanı sıra zihni de tahakküm altına alınmaktadır. Bugün küresel hegemonyanın sahip olduğu iktidar, iradelerin manipülasyonu üzerine kuruludur. Bugünün dünyasında hegemonya; “Düşünce kontrolü, enformasyonun kontrolü, kitle iletişim araçları ve sosyalleşme süreçleri aracılığıyla, çok daha az total ve çok daha sıradan biçimler”⁶⁷³ almıştır.

Sadece gerçek kişilerin değil, daha önemlisi kurumsal iradelerin de manipüle edildiği bütünlük ise dünya sistemidir. Bugün dünyadaki aktörlerin davranış ve iradeleri ancak dünya sisteminin bütünlüğü içerisinde anlaşılabilir. Bu sistemde işleyen iktidar, hegemonik merkezin entegrist çevre üzerinde kurduğu, davranışsal olmanın yanı sıra ve hatta bundan daha önce gündemi belirleme ve iradeleri manipüle etme iktidarındır. İradeler üzerine kurulu ve küresel çapta geçerli olan hegemonya, söz konusu sömürü sisteminin temel karakteridir. Bu hegemonik aktör, devletlerin üzerinde olup daha üst bir katmanı işaret etmektedir.

Hegemonyanın veya sömürü sisteminin son bulmasının koşullarından biri, belki de birincisi, söz konusu sistemin işleyişinin çözümlenmesidir. Çünkü “B’nin gerçek çıkarlarının bilincine varması hâlinde iktidar ilişkisi [en azından üçüncü boyutuyla] sona erer: İlişki, kendi kendini yok eder.”⁶⁷⁴ Bu durumu vurgulayan M. Foucault, “İktidarın ‘kendinin azımsanmayacak bir bölümünü maskeleyebildiği ölçüde katlanılır’ olduğunu söylemiş, ‘iktidarın başarısının kendi mekanizmalarını saklayabilme becerisiyle doğru orantılı’ olduğuna dikkat çekmişti[r].”⁶⁷⁵

⁶⁷¹ Lukes, **age**, s. 56.

⁶⁷² Lukes, **age**, s. 46.

⁶⁷³ Lukes, **age**, s. 46.

⁶⁷⁴ Lukes, **age**, s. 59.

⁶⁷⁵ Lukes, **age**, s. 129.

5. BÖLÜM:

KLASİK DÖNEM OSMANLI ÜRETİM SİSTEMİ

Daha önce açıklandığı üzere ekonomik sistem; emek, sermaye ve iktidardan veya canlı emek, birikmiş emek ve örgütlü emekten oluşan üretim faktörlerinin bileşiminden meydana gelir. Her bir üretim faktörü ise maddi unsurlar ile kurumların etkileşimiyle şekillenir veya her bir üretim faktörüne içkin olan bir kurum vardır. Emeye içkin olan kurum dünya görüşü (din, felsefe, gelenek, ideoloji), sermayeye teknoloji (ve bilim) ve iktidara ise hukuktur. Dolayısıyla bir toplumun ekonomik sistemini incelemek, emeği veya makro düzeyde nüfusu ele almanın yanı sıra bu nüfusun sahip olduğu inanç, felsefe ve geleneğin nüfusla olan ilişkisini de incelemeyi gerektirir. Aynı şekilde sermayenin maddi unsuru olan doğal kaynakların yanı sıra doğal kaynakları sermayeye dönüştüren teknolojik ve bilimsel bilgi birikimini de ele almayı kaçınılmaz kılar. Aynı durum iktidar faktörü için de geçerlidir ve iktidarın yapısının yanı sıra toplumun örgütlenmesini hem yansıtan hem de yönlendiren hukukun niteliğini de değerlendirmeyi gerektirir. Osmanlı'daki ekonomik sistem de bu üç üretim faktörü çerçevesinde incelenecektir.

Bütüncül ve tutarlı bir yaklaşım, adı ne olursa olsun, bu üç üretim faktörünü dikkate almak zorundadır. Örneğin Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* adlı eserin ilk cildine, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve nüfusunu inceleyerek başlar. Arkasından dört ana başlık olarak “Ekonomik Zihniyet”, “Devlet Gelirleri ve Harcamaları”, “Devlet, Toprak ve Köylü” ile “Ticaret” konularını ele alır.⁶⁷⁶ Her ne kadar kitabın ismi “ekonomik ve sosyal” tarih olsa da bu başlıklar altında incelediği konular emek, sermaye ve iktidar ile bunlara içkin olan kurumlardan başka bir şey değildir. Özellikle “Devlet, Toprak ve Köylü” maddesinde irdelediği kavramlar, üç üretim faktörünün (iktidar, sermaye ve emek) karşılığıdır ve diğerleri de bu başlık altında toplanabilir. Burada nüfus ve zihniyet, başlıktaki “sosyal” kavramını işaret etmektedir ancak bunların iktisat ile de çok yakın bir bağı vardır ve zaten bu bağ nedeniyle ele alınmıştır.

Üretim faktörlerinin emek, sermaye ve iktidar olarak tanımlanması, tarihin iktisat perspektifinden incelenebilmesine imkân vermektedir. Bugün itibarıyla iktisat teorisi ile iktisat tarihi arasında açık bir kopukluk vardır. Mevcut iktisat teorisinin kabul ettiği üretim faktörleri ile modern dönem Batı tarihi dışındaki toplumları ele almak mümkün olmadığı gibi Osmanlı tarihini de incelemek mümkün değildir. Bu nedenle burada önerilen üretim faktörleri bileşimi, Osmanlı'daki ekonomik sistemin anlaşılması için de gereklidir.

Osmanlı, dünya toplumlarından yalıtık bir şekilde yaşamadığı gibi geçmişin birikiminden de kopuk değildir. Osmanlı'yı anlamak, bir boyutuyla tarihî mirası göz önünde bulundurmak demektir. Bu anlamda Osmanlı'daki üretim sisteminin ayırt edici kökeni, Sulama Devrimi'nden sonra ortaya çıkan “vergi üretim sistemi”nde yer alır. Antik Mezopotamya'da gelişen bu sistem, özgür üretici ile vergiyle finanse edilen devletin varlığına dayanır. Bu sistemin var olması, sömürücü sınıfların ortaya çıkmasının

⁶⁷⁶ İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, İçindekiler Sayfası.

önlenmesine bağlıdır. Antik Mezopotamya ve Mısır’da yerel ve üniter düzeyde kalan bu sistemin daha üst bir düzlemde geliştirilip derinleştirilmesi ise rakabe üretim sistemini doğurmuştur. Nihayetinde Osmanlı, Antik Perslerden itibaren görülen rakabe üretim sisteminin son aşamasını temsil eder. Yaklaşık 5.500 yıl önce ortaya çıkan vergi üretim sisteminin temel niteliği; sömürünün önlenmesi, sömürücü sınıflara müsaade edilmemesi ve dolayısıyla üreticinin merkeze alınmasıdır. Bunun bir başka anlamı da piyasanın üretime tabi olmasıdır.

Osmanlı’daki üretim sistemini çözümlemek, karşıtı olan sömürü sistemleriyle karşılaştırmalı olarak ele almayı kaçınılmaz kılar. Sömürü sistemlerini betimlemek, “ne olmadığı” üzerinden Osmanlı’yı tanımlamak demektir. Osmanlı’dan farklı olarak Batı’da görülen sömürü sistemlerinde belirleyici olan, sömürücü sınıfın egemenliğidir. Sömürü sistemi, doğrudan üretici ve aynı zamanda bağımlı olan toplum kesimlerinden ve diğer toplumlardan kaynak aktarımıyla varlığını sürdürür. Bu aktarım süreci; kölecî, feodal, kapitalist ve hegemonik dönemlerde farklı mekanizmalarla sürdürülmüştür, ancak bunların değişmeyen nitelikleri, sömürü mekanizmasının varlığı ve üreticinin bağımlılaştırılmasıdır. Bu sistemin bir başka ayırt edici niteliği de piyasa karşıtı olmasıdır. Sömürü sisteminin ilk iki aşamasında (kölecî ve feodal) emek, bağımlılaştırılarak veya mülk hâline getirilerek piyasa ortadan kaldırılmış, son iki aşamasında ise (kapitalist ve hegemonik) piyasa ile üretimin organik ilişkisi koparılmıştır. Son iki sistemde sömürücü iktidar, zor dâhil çeşitli yollarla piyasa üzerinde hegemonya kurmuş, bu hegemonyaya dayanarak üretim faktörlerini kontrol etmiştir. Böylece küresel üretimin piyasaya, piyasanın da sömürücü iktidara bağlandığı bir sistem ortaya çıkmıştır. Piyasanın ve piyasa aracılığıyla üretimin kontrolü, egemen iktidara kaynak aktarımına hizmet etmiştir.

Osmanlı’daki üretim sisteminin işleyişi, üretim-sömürü ilişkisi bağlamında değerlendirilecek ve bu sistemin 16. yüzyılın sonlarından itibaren krize girmesi, bu ilişki çerçevesinde yorumlanacaktır. Osmanlı’daki üretim sisteminin güçlü ve zayıf yönleri, ancak bu ilişki kapsamında netliğe kavuşturulabilir.

Bununla birlikte bir varlığı incelemek, onu kendi bütünlüğü içerisinde ele almayı gerektirir ve bu noktada “bölünemez bütünlüğün” ne olduğunu tespit etmek önemlidir. Yine önceki bölümde “Referans Çerçevesi” adlı kısımda Osmanlı’nın ele alınabileceği bütünlüğün Merkezî Dünya olduğu ifade edilmişti. Bu bütünlük göz önünde bulundurulmadan yapılacak bir değerlendirme eksik kalacaktır. Merkezî Dünya’nın temel nitelikleri üç üretim faktörü üzerinden ve Batı’yla karşılaştırmalı olarak kısaca şu şekilde ifade edilebilir: Merkezî Dünya’da sermaye; toprak ve suyun bileşiminden meydana gelirken Batı’da toprak ve kölenin bileşimi görülür. Sanayi Devrimi’ne kadar Merkezî Dünya’da emek özgür iken Batı’da bağımlıdır. Merkezî Dünya’da temel siyasî örgütlenme devlet iken Batı’da sınıftır. Merkezî Dünya’nın tarihî gelişimi ise M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren ardışık olarak mekanik (Persler), idealist (Araplar) ve sentez (Türkler) dönemlerinden oluşmaktadır. Bu bölümde Osmanlı üretim sistemine yönelik yapılacak değerlendirmeler, Merkezî Dünya perspektifini koruyacaktır.

5.1. Dönemlendirme

Osmanlı’daki üretim sistemini değerlendirmeye geçmeden önce Sentez Dönemi’ni kendi içerisinde alt bölümlere ayırmak, söz konusu sistemin tarihî süreç içerisindeki değişimini tespit etmeyi kolaylaştıracaktır.

Ahmet Tabakoğlu, Türk toplumunun son bin yıllık tarihini klasik dönem (nizam-ı kadim) ve yenileşme dönemi (nizam-ı cedit) olarak ikiye ayırır. Klasik dönem Malazgirt Zaferi (1071) ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan (1075) III. Selim dönemine kadar sürer ve kendi içerisinde üç bölüme ayrılır: oluşma, olgunlaşma ve esnekliğini kaybetme. Oluşma Dönemi (1071-1453) İstanbul'un fethiyle son bulur, Olgunlaşma Dönemi (1453-1699) Karlofça Antlaşması'yla kapanır ve esnekliğini kaybetme dönemi de III. Selim'le nihayete erer. Yenileşme Dönemi ise 1923'te noktalanır.⁶⁷⁷ Tabakoğlu'nun klasik dönem (nizam-ı kadim) olarak adlandırdığı tarih aralığı, tam olarak rakabe üretim sisteminin Sentez Dönemi'ne denk düşer.

Dönemlendirmeye ilgili bir başka yaklaşım da Halil İnalcık'tan gelmiştir ve ona göre 1300-1600 arası (veya daha spesifik olarak 1590'lar) Osmanlı Devleti'nin Klasik Çağı'nı oluşturmaktadır.⁶⁷⁸ İnalcık'ın kullanımından sonra bu adlandırma yaygınlaşmıştır. Bu yaklaşımlardan faydalanan bir dönemlendirme yapılabilir.

Rakabe üretim sisteminin Sentez Dönemi, Malazgirt Zaferi (1071) ile başlayıp III. Selim döneminde Fransa'nın Mısır'ı işgal ettiği 1798 yılında son bulmakta ve ondan sonra başlayan Entegrist Dönem (1798-...) ise günümüze kadar devam etmektedir. Sentez Dönemi'nin ilk bölümü, Anadolu Selçuklularının hâkimiyetinde geçtiği için, doğrudan ele alınmayacak, ancak Osmanlı'nın Klasik Dönemi'ni hazırlaması yönüyle göz önünde bulundurulacaktır. Bununla birlikte Sentez Dönemi'nin üçüncü bölümü olan Geçiş Dönemi de doğrudan konu edilmemekle birlikte Klasik Dönem'in değişim yönü itibarıyla incelenecektir. Dolayısıyla Klasik Dönem, Osmanlı'nın kuruluşu (1299), ancak daha özelde Osmanlı'nın padişahlığa geçtiği İstanbul'un fethi (1453) ile başlayıp kapitalizmin ortaya çıkması sonrasında Osmanlı'nın Hint Okyanusu ve Akdeniz gibi küresel piyasalar üzerindeki iddiasından vazgeçtiği 1590'lı yıllarda bitmektedir.⁶⁷⁹

Osmanlı'nın Hint Okyanusu'ndaki varlığı, Osmanlı tarihçiliğinde hak ettiği değeri görmemiştir, ancak bu varlığın akıbeti kapitalizmle doğrudan ilişkilidir. Bu dönemde insanlık tarihinin 12 bin yıllık geçmişinde ender görülen bir dönüşüm (kapitalizm ve sonrasında Sanayi Devrimi) başlamıştır. Klasik Dönem'in son bulması, bu dönüşümle doğrudan ilişkilidir. Kapitalizm, piyasanın hegemonyasına dayanan bir sömürü sistemi olarak gelişimini, küresel düzlemde Atlantik ve Hint Okyanusu ile bölgesel düzlemde Akdeniz piyasalarına borçludur ve Osmanlı, 16. yüzyılda Atlantik'te olmamakla birlikte Hint Okyanusu ile Akdeniz piyasalarında yer alan bir oyuncudur. Ancak Osmanlı'nın Hint Okyanusu piyasası üzerindeki iddiası, Mir Ali Bey'in 1589 yılındaki Doğu Afrika seferinin başarısızlığıyla son bulmuştur. Yine aynı tarihlerde Osmanlı, Akdeniz piyasası üzerindeki iddiasından da vazgeçmiştir. Klasik Dönem'in son bulmasına yol açan olay, Osmanlı'nın küresel ve bölgesel piyasalar üzerindeki nüfuzunu kaybetmesidir.

17. yüzyılın sonunda yapılan savaşlar ve bu savaşları bitiren Karlofça Antlaşması'nın siyasi ve askerî önemi yok sayılmaz, ancak Klasik Dönem'in genel karakterini 16. yüzyılın sonundan itibaren bulmak mümkün değildir. Bu durum sadece siyasi ve askerî değil, sosyal ve ekonomik açıdan da

⁶⁷⁷ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 62.

⁶⁷⁸ İnalcık, *Klasik Çağ 1300-1600*, s. 7. Bu dönemlendirme, kitabın isminde de yer almaktadır.

⁶⁷⁹ Söz konusu dönem, B. Yediyıldız tarafından "Tahrir Defterleri Çağı" olarak adlandırılmıştır. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 4.

geçerlidir. Nitekim rakabe üretim sisteminin işlevini kaybettiği, Celalî Fetreti ve Büyük Kaçgunluk (1595-1607) ile apaçık ortaya çıkmıştır.⁶⁸⁰

Küresel ve bölgesel piyasaların kaybı sonrasında mücadele alanı, Osmanlı'nın iç piyasasına kaymıştır. 16. yüzyılın sonlarından itibaren kapitalizm, Osmanlı piyasasını kontrol edebilmek için sonu gelmez saldırılarda bulunmuş ve nihayetinde iki yüzyıllık bir dönemden sonra hedefine ulaşmıştır. Sentez Dönemi'nin son aşaması veya Klasik Dönem ile Entegrist Dönem arasındaki Geçiş Dönemi, Osmanlı iç piyasasının kontrolü üzerinde gerçekleştirilen çekişme ve rekabete sahne olmuştur.

Geçiş Dönemi de Mısır'ın Fransa tarafından işgaliyle son bulmuştur. Bunun hemen öncesinde Rusya ile yapılan savaş ve bu savaşı bitiren Küçük Kaynarca Antlaşması (1774), Osmanlı Devleti üzerinde büyük bir etkiye bulunmuş, bir anlamda rakabe üretim sisteminin nefesini kesmiş ve sistemin dönüşümünün altyapısını hazırlamıştır, ancak sistemin genel karakterini değiştirmemiştir. Buna karşın Mısır'ın işgaliyle başlayan süreç, Osmanlı'nın İngiltere ve Fransa öncülüğündeki kapitalist sisteme entegrasyonuna yol açmıştır. Bu nedenle Mısır'ın 1798 yılındaki işgali, sistem değiştirici bir karakterde olduğu için dönemi sonlandıran tarih olarak belirlenmiştir.⁶⁸¹

Osmanlı tarihi araştırmalarında Anadolu ve bir ölçüde Balkanlara ağırlık verilmesi nedeniyle Mısır, hak ettiği yeri alamamıştır. Hâlbuki Osmanlı'nın padişahlık hâline gelmesinde İstanbul'un fethinden sonra ikincil önemdeki atılımın Mısır olduğu söylenebilir. Mısır, verimli Nil Vadisi dolayısıyla M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısından itibaren sulamalı tarıma başlamış, asgari değer üretimi sayesinde devlet aşamasına diğer bölgelerden daha erken bir dönemde, 3. binyılın başlarında geçmiştir. Sanayi Devrimi'ne kadar dünyanın en verimli bölgelerinden biri olan Mısır, tarih boyunca başka güçlerin ilgi odağı hâline gelmiştir. Asurlulardan itibaren Persler, Yunanlılar, Romalılar, Emeviler, Abbasiler, Osmanlılar ve İngilizler, Mısır'ın hâkimiyetini sağlayan güçler olmuştur.

Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır'ın alınması, 15. yüzyılın sonunda kapitalizmin dünya sahnesine çıkmasıyla Batılı güçlerin içine girmiş oldukları yükseliş sürecine, Osmanlı'nın bir cevabıdır. Bu sayede Osmanlı, Merkezî Dünya'nın bütünleşmesine yönelik önemli bir adım atmış ve ekonomik, askerî ve coğrafi kapasitesini ciddi ölçüde artırmıştır. Braudel, 16. yüzyılda genel bir nüfus artışı olduğundan bahseder. Bu dönemde emperyalizmle aktarılan kaynağın, geçim imkânlarını kolaylaştırıp çeşitlendirerek Avrupa'da nüfus artışına yol açtığı düşünülebilir. Ancak aynı dönemde Osmanlı'daki nüfus artışına yol açan kapasite genişlemesinin nedeninin, diğer faktörlerin yanı sıra, Mısır'ın alınması olduğu söylenebilir. Bu sayede Osmanlı, kapitalizm karşısında yaklaşık yüzyıllık bir süre kazanmış ve belki de 16. yüzyılın başında karşılaşıacağı sorunlarla ancak 16. yüzyılın sonunda muhatap olmuştur.

Mısır'ın alınması, Osmanlı'nın padişahlık olma sürecini tamamladığı gibi Mısır'ın kaybı da Osmanlı'nın bu karakterini kaybetmesine ve bu dönemden sonra “hasta adam” olarak anılmasına neden olmuştur. Bunun da ötesinde Osmanlı'nın rakabe üretim sisteminin son bulmasına ve kapitalizme entegre olmasına yol açmıştır. Napolyon'un Mısır'ı işgalini sonlandıran, Cezzar Ahmed Paşa'nın Akka Kalesi'ndeki savunmasından önce, İngiliz donanmasının Kahire önündeki Fransız donanmasını batırması olmuştur. Bunun sonucunda Mısır üzerinde İngiliz nüfuzu başlamış ve bu nüfuz üzerinden Osmanlı'nın entegrasyon süreci hızlanmıştır. Bu entegrasyon sürecinde Osmanlı, yerel piyasanın kaybı

⁶⁸⁰ Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İşyanları**. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, s. 455.

⁶⁸¹ Bernard Lewis, entegrasyon veya Batılılaşma tarihini, III. Selim'in Fransa'dan bürokrat ve teknik personel istediği 1793 olarak belirlemiştir. Bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara: TTK Yayınları, 1993, s. 39.

sonrasında üretim faktörleri üzerindeki kontrolünü de kaybetmiştir. Kapitalizme entegre olunan bu dönemde emek ve toprak kaybı, en yüksek noktasına çıkmıştır.

Dolayısıyla rakabe üretim sisteminin Türkler liderliğindeki Sentez Dönemi'nin (1071-1798) önemli bir kısmı Osmanlı yönetiminde geçmiştir. Osmanlı tarihi Klasik Dönem (1299-1590), Geçiş Dönemi (1590-1798) ve ardından gelen Entegrist Dönem (1798-1922) diye ayrıştırılabilir. Bu dönemlerin her biri, kendi içerisinde alt bölümlere ayrılabilir ve bunlar, ayrıntıya inildikçe oldukça farklı nitelikler sergileyebilir, ancak her şeye rağmen, bu üç dönemin her biri temel karakter açısından birbirinden önemli ölçüde farklılık arzeder ve kendi içinde bir bütünlük oluşturur.

5.2. Osmanlı Öncesi: Anadolu Selçukluları (1071-1299)

Herhangi bir ekonomik sistemin temel bileşenleri emek, sermaye ve iktidar olduğu için bu faktörlerin Osmanlı öncesinde nasıl şekillendiğini belirlemek gerekir. Bunun için öncelikle sermaye üzerinde durulacak, arkasından emek ve iktidar unsurları incelenecektir. Tabii her bir üretim faktöründe içkin olan kurumsal unsurlar da değerlendirmeye dâhil edilecektir.

Osmanlı'yı hazırlayan ve Osmanlı öncesini oluşturan aşama, Anadolu Selçukluları dönemidir. Bu dönemin önemli bir niteliği, Türklerin Anadolu'yu fethederek yurt edinmeleri olmuştur. Bu dönemde Anadolu bütünüyle ele geçirilememiş, özellikle kıyı bölgelerde Bizans'ın egemenliği sürmüştür. Bununla birlikte bu dönemde yoğunlaşan Haçlı saldırıları ile Moğol istilası, Anadolu'nun istikrara kavuşmasını önlemiştir. Bu dönemin genel bir siyasi panoramasını hatırlamak, Osmanlı öncesindeki üretim sisteminin karakterini açıklamak ve anlamakta faydalı olacaktır.

5.2.1. Siyasi Süreç

Türklerin Anadolu'ya daimî olarak yerleşmesini sağlayan olay, 1071 yılında gerçekleşen Malazgirt zaferi olmuştur. Alparslan komutasındaki Selçuklular, Romanos Diogenes liderliğindeki Bizans kuvvetlerini Malazgirt Ovası'nda ağır bir yenilgiye uğratarak Anadolu'daki Bizans engelini aşmıştır. Bu tarihe kadar yağma akınlarında bulunup geri çekilen akıncı birlikler, artık yerleşmek amacıyla Anadolu'ya yönelmiştir. 11. yüzyıldaki göçler sonucunda İran yaylasında ve özellikle Azerbaycan'da biriken yoğun bir Türk nüfusu, engelin kalkması sonrasında kısa bir süre içerisinde Anadolu'ya akmış ve artık Türkiye olarak bilinecek olan Küçük Asya'nın Türkleşmesini sağlamıştır.⁶⁸² Bu akınlar sonucunda İznik, I. Süleyman Şah tarafından 1075 yılında fethedilerek başkent yapılmış ve böylece Anadolu Selçuklu Devleti kurulmuştur.⁶⁸³

Bizans'ın Anadolu'yu kaybetmesinin Haçlı seferlerini tetiklediği iddia edilir ve nitekim kısa bir süre sonra, 1096 yılında Birinci Haçlı Seferi başlamıştır. İznik'in 1097 yılında kaybedilmesi üzerine Selçuklular, başkenti Konya'ya taşımış ve Haçlılara karşı uzun sürecek bir savaşa tutuşmuştur. Kudüs'ün 1099 yılında Haçlılar tarafından ele geçirilmesi sonrasında 1101 yılında destek niteliğinde yeni bir Haçlı Seferi yapılmıştır. Anadolu üzerinden gerçekleştirilen bu seferler sonucunda bazı bölgeleri kaybeden Selçukluların siyasi birliği, I. Kılıç Arslan'ın 1107 yılında hayatını kaybetmesi sonrasında dağılmıştır.⁶⁸⁴

⁶⁸² Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, (Çev. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız), Ankara: TTK, 1988, s. 27.

⁶⁸³ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara: TTK Yayınları, 2000, s. 24.

⁶⁸⁴ Sevim, *age*, s. 13.

Selçukluların tekrar toparlanması II. Kılıç Arslan döneminde ve 1176 yılında Bizans'la yapılan Miryokefalon Savaşı'nın kazanılması, Türklerin Anadolu'daki varlığını sağlamlaştırmıştır.⁶⁸⁵ Üçüncü (1189-1192) ve Dördüncü (1202-1204) Haçlı Seferlerinin atlatılması sonrasında Anadolu Selçuklularının en parlak devirleri, I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1205-1211), I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) ve kardeşi I. Alaeddin Keykubad (1221-1237) dönemlerinde yaşanmıştır.

Selçuklular döneminde Haçlı seferleri dışında Anadolu'yu etkileyen bir başka önemli olay da Moğol istilasıdır. Moğolların önünden kaçan Türkmen kabileleri Anadolu'ya sığınmış ve bu göç dalgası Anadolu'nun sosyal ve siyasi yapısını tahrip etmiştir. Moğolların önünden kaçan Türkmen göçünü kontrol altına almak ve düzeni sağlamak için başvuru alan sert önlemler, Baba İshak önderliğinde bir isyana yol açmıştır. Bu isyan, 1240 yılında bastırılrsa da Selçukluları zayıflatmış ve Moğollara karşı 1243 yılında Köseadağ Savaşı'nda ağır bir yenilgi almalarını kolaylaştırmıştır. Yaklaşık iki yüzyıl sonra Osmanlılar tarafından tekrar sağlanıncaya kadar Anadolu'da siyasi istikrarsızlık egemen olmuştur. Moğol istilasıyla başlayan süreç sonunda 1308 yılında Anadolu Selçuklu Devleti yıkılmıştır.⁶⁸⁶

Türklerin Müslüman olmaları ile göçebe hayat tarzının egemen olduğu Orta Asya bölgesinden çıkıp İran ve Anadolu'ya göç etmeleri ve buralarda devlet kurarak farklı bir evreye geçmeleri, 10 ve 11. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. İslam'ın benimsenmesi ile tarım toplumları üzerinde kurulan egemenliğin eş zamanlı veya yakın artzamanlı olmasının birtakım sonuçları görülmüştür. Öncelikle Türklerin kurduğu devletlerde bir yandan üleş geleneği ve askerî disiplin gibi göçebe kültürü sürdürülürken diğer yandan Büyük Selçuklular üzerinden İslam hukuku ve İran devlet geleneği edinilmiş ve bu iki etki hem birbiriyle bütünleşmiş hem de çatışma hâlinde olmuştur. İşte göçlerle Batı Anadolu'ya savrulan ve 13. yüzyılın sonlarında Osman Gazi'nin liderliğindeki Kayı aşireti, göçebe Türk kültürünü sürdürmesinin yanı sıra İslam hukuku ve Pers devlet geleneğinin de mirasçısı olmuştur.

5.2.2. Sermaye: Anadolu Coğrafyası

Üretimin temel unsurlarından biri sermayedir ve sermaye, Sanayi Devrimi'ne kadar ağırlıkla doğal kaynaklardan oluşmuştur. Ancak toprak başta olmakla birlikte su ve köle de temel sermaye araçları arasında yer almıştır. Merkezî Dünya ile Batı arasındaki en önemli fark, ilkinin toprak ve sudan oluşan bir sermaye yapısına sahip olmasına karşın ikincisinin toprak ve köleden meydana gelen bir sermaye bileşimi sergilemesidir.

Ancak Anadolu coğrafyası, Merkezî Dünya ile Avrupa arasında bir geçiş bölgesidir ve her iki dünyanın veya ekonomik sistemin geçişkenliğini sergiler. Bilindiği gibi kölecî sömürü sisteminin beşiği Adalar Denizi'nin batı yakası, yani Yunanistan iken; bu denizin doğu yakası olan Anadolu ise Perslerden itibaren rakabe üretim sisteminin bir parçası olmuştur.

Küçük Asya da denilen Anadolu coğrafyası, Asya ile Avrupa'nın başlıca bağlantı noktalarından biridir ve bu nedenle tarih boyunca büyük nüfus akınları veya askerî seferler sırasında işgal edilmiş ve nüfus değişimine uğramıştır. Aynı zamanda büyük medeniyetlerin kurulduğu Anadolu'nun Karadeniz, Marmara, Adalar Denizi ve Doğu Akdeniz tarafından çevrilen bir yarımada olması, bölgedeki nüfusa nispeten korunaklı bir liman hazırlamıştır. Böylece değişim ile korumacı eğilimlerin çatışmacı karakteri, Anadolu coğrafyasının ayrılmaz bir parçası olmuştur.

⁶⁸⁵ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 444-445.

⁶⁸⁶ Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 181.

Üretimin ilk kez başladığı Bereketli Hilal'e ve Sulama Devrimi'nin gerçekleştiği Mezopotamya'ya komşu olması, Anadolu'nun buradaki gelişmelerden doğrudan etkilenmesini sağlamıştır. Çatalhöyük, Hacılar, Göbeklitepe, Çayönü gibi Anadolu'daki yerleşimler, insanlık tarihindeki yerleşik hayat örneklerinin ilklerini oluşturmuştur.⁶⁸⁷

Fırat, Dicle, Kızılırmak, Sakarya gibi büyük nehirlerle sahip olmasına rağmen Anadolu coğrafyası, Merkezî Dünya'daki verimli nehir havzalarının bir benzerine sahip değildir. Fırat ve Dicle nehirlerinin Anadolu'da kalan kısmında sulama sistemleri kurulamamış ama aynı nehirlerin Mezopotamya'daki bölümünde Sulama Devrimi gerçekleştirilebilmiştir. Mezopotamya'da rakımın düşük olması, nehirlerden sulama amaçlı faydalanılmasını sağladığı gibi nehir taşımacılığına imkân vererek ticareti geliştirmiş ve bütünleşik ekonomilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Buna karşın Anadolu, genellikle dağlık bir bölge olduğu için buradaki nehirlerden hem sulamada hem de ulaşımda yeterince faydalanılamamıştır. Verimli nehir havzalarında olduğu gibi asgari değer üretimi ve bunun doğurduğu sosyal ve siyasi kurumlar, Anadolu'da eş zamanlı olarak ortaya çıkmamıştır.

Ancak Anadolu coğrafyası, Mezopotamya ve bir dereceye kadar Mısır ile yakın bir etkileşim içerisinde olmuştur. Mezopotamya'da gelişen ekonomik faaliyetler halka halka genişleyerek daha geniş coğrafyaları kapsamış, ticaret sayesinde komşu bölgelerle yakın bir etkileşim içerisine girilmiştir. Asurlular, gelişen ticaretin ve ekonomik ihtiyaçların bir sonucu olarak Ergani'de çıkarılan bakır madenleriyle de ilgilenmiş, Asurlu tüccarlar bunun ticaretiyle uğraşmışlardır. Hatta Asur'un iktisadi bir yayılma içerisine girmesinde Lübnan'ın yanı sıra Ergani bakır madenlerinin de payı vardır. M.Ö. 2. binyılın başlarında Asur tabletlerinde "karum" diye adlandırılan Asur ticaret yerleşimleri Anadolu'da görülmüştür.⁶⁸⁸ Özellikle ticaret sayesinde Anadolu'da çıkarılan bakır, kurşun ve gümüş gibi madenler söz konusu bölgelere ihraç edilmiş ve ihracat potansiyeli, Anadolu'da madencilik gelişimini desteklemiştir. Başta Asurlular olmak üzere Mezopotamya kökenli devletlerin askerî seferleri de toplumlar arası etkileşimi artırmıştır, fakat etkileşimin ötesine geçip kurumsal bütünleşmenin sağlanması ise ancak antik Persler döneminde gerçekleşmiştir. Bir dönem için Yunanistan'la daha fazla kurumsal etkileşim içerisinde olan Anadolu, coğrafi koşulların bir sonucu olarak Merkezî Dünya'nın bir parçası hâline dönüşmüştür.

Anadolu'da başta buğday, arpa, yulaf, darı gibi tahıllar olmak üzere kuru tarım yapılmış, bağ ve bahçe ürünleri ise ağırlıklı şehir yakın arazilerde yetiştirilmiştir. Arazinin bolluğu ve dağlık alanların çokluğu, göçebe hayvancılığın başlıca geçim yollarından biri olmasına yol açmıştır. Öyle ki Balkanlar ve Anadolu bölgesi, dünyadaki başlıca göçebe hayvancılık bölgelerinden biri hâline gelmiştir.⁶⁸⁹ Bölgeden bölgeye ve farklı tarihlere göre değişebilmekle birlikte göçebelerin oranı toplam nüfusun yaklaşık yüzde 20'si civarında olmuştur.⁶⁹⁰

Kıyıları ve sınırlı düzeyde nehirler hariç olmak üzere ulaştırma imkânlarının sadece kara taşımacılığına imkân vermesi, Anadolu'da yerel bir ekonominin hâkim olmasına neden olmuştur. Modern dönemlere kadar yaklaşık 100 km'lik bir mesafede buğdayın taşıma maliyeti, satış fiyatını

⁶⁸⁷ Cipolla, *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*, s. 11.

⁶⁸⁸ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 74.

⁶⁸⁹ Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012, s. 9-10.

⁶⁹⁰ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, s. 39.

bulmuştur.⁶⁹¹ Bu durum, tahıl gibi ürünlerin ticaretini ve dolayısıyla meta ekonomisinin gelişimini engellemiştir. Anadolu'nun batısında yer alan ve Adalar Denizi'yle çevrili Yunanistan'da, denizin sağladığı ulaşım imkânları nedeniyle piyasaya yönelik bir ekonomi geliştirebilmiştir. Diğer taraftan Mezopotamya'daki nehir havzasının ulaşımı kolaylaştırması da bu coğrafyada meta üretimini desteklemiştir. Anadolu ise bu iki meta ekonomisi arasında yerel bir ekonomi olarak kalmıştır.

Buna karşın Anadolu, uluslararası ticaret yollarına ev sahipliği yapmıştır. Sadece Anadolu değil, daha küresel ölçekte Merkezî Dünya'nın uluslararası ticaret yollarının geçiş güzergâhında olması, ticareti geliştirdiği gibi ticareti önemseyen bir iktisadi zihniyeti de beslemiştir. Bu nedenle siyasi iktidarlar, ticareti koruyup kollamış ve kervansaraylar yapmayı temel bir görev olarak görmüştür.

Malazgirt sonrasında Anadolu'nun fethi gerçekleştirildiyse de bu fetih, ağırlıklı Orta Anadolu'yla sınırlı kalmıştır. Bu dönemde Bizans; Ege, Akdeniz ve Karadeniz kıyı şeridini elinde tutmayı bilmiştir. Anadolu kıyılarını kontrol ederek uluslararası ticaret gelirlerinden faydalanan Bizans, son yüzyıllarını, ağırlıklı ticari gelirler sayesinde sürdürebilmiştir. Anadolu Selçukluları, uluslararası ticaret kanalları açabilmek için 1207 yılında Antalya'yı, 1214 yılında da Sinop'u fethetmiş ve böylece hem Akdeniz hem de Karadeniz ülkeleriyle ticaret yapabilmıştır. Anadolu Selçuklularının en parlak dönemi de bu yıllarda yaşanmıştır. Ticari gelirler ve madencilik, Anadolu ekonomisinin kuru tarım yapılan toprağa bütünüyle bağımlı olmasını önlemiş ve asgari değerın üretimine katkıda bulunmuştur.

Ulaşım imkânlarının yetersizliği ve ağırlıklı kuru tarım yapılan bir bölge olması, Anadolu'da nüfus artışını sınırlamıştır. 20. yüzyıla kadar toprak-nüfus dengesi, nüfus aleyhine olmuştur. Her zaman için toprak nispi olarak bol olmuş veya nüfus yetersizliği yaşanmıştır. 19. yüzyılda bile Anadolu'nun önemli bir kısmı işletilmeden boş bırakılabilmıştır.⁶⁹²

Nüfus yetersizliğinin, sulama imkânlarının azlığıının ve ulaşımın yüksek maliyetinin göçebe hayvancılık ve tahıl gibi toprak-yoğun bir üretime yol açması, teknolojik gelişimi baskılamış ve öyle ki modern zamanlara kadar tarımda tahtadan yapıma kara saban kullanılmaya devam etmiştir.⁶⁹³

Zamanın teknolojik koşulları çerçevesinde kuru tarım yapılan bir ekonomide bir ailenin geçimini sağlayabileceği arazi miktarı, çeşitli faktörlere göre değişebilmekle birlikte, bir çift öküzle sürülebilecek miktardır ve Osmanlı'nın Klasik Dönemi'nde 60-150 dönüm olarak tespit edilmiştir. Bu

⁶⁹¹ McGowan, "Âyanlar Çağı, 1699-1812", **Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C. 2, s. 863; Tevfik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998, s. 231. Bununla birlikte farklı veriler de söz konusudur ve örneğin 16. yüzyıl Osmanlı'sında bu mesafe 360 km'yi bulmaktadır. 1577 yılında Bitlis'ten Van Gölü'nün kuzeyini izleyerek Tatvan, Adilcevaz, Erciş üzerinden Van'a, 25 bin atın yükleneceği 100 bin İstanbul kilesi miktarında buğday taşınacaktır. 1 milyon 200 bin akçeye satın alınan buğdayın yaklaşık 13 günde 450 km'lik bir mesafeye taşıma maliyeti ise 1 milyon 500 bin akçeyi bulmuştur. Bu nakliyatla buğdayın taşıma maliyeti, ancak 360 km'de satış fiyatına ulaşmıştır. Bkz. Lütfi Güçer, **Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul: İ.Ü. Yayınları, 1964, s. 29. Taşıma maliyetinin düşüklüğü, bir yandan taşıma teknolojisinin gelişimine diğer yandan buğday maliyetlerinin düşüklüğüne işaret etmektedir. Ayrıca refah düzeyinin yüksek olduğunu da göstermektedir. Taşıma maliyetlerinin nispeten düşük olması gerek insan gerekse mal hareketliliğini artırmıştır. Öyleki bu durum, "ortaya, kentler arasındaki yolculuk, göç ve ticari ilişkilerin oldukça yoğun olduğu bir kentsel toplum tablosu çıkarmaktadır. İstanbul'dan ayrılan bir kervan, dolambaçlı bir yol izlese bile, Amasya'ya bir aydan az zamanda ulaşabiliyordu. Fazla zengin olmayan kişiler bile 'Muş'tan Tire'ye' Anadolu'yu boydan boya geçebiliyorlardı. Borlu biri iş bulmak için Ankara'ya gelebiliyor ve gerektiğinde karısı tarafından mektupla geri çağırılıyordu." Bkz. Suraiya Faroqi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 90.

⁶⁹² Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, s. 65-66.

⁶⁹³ Güran, **age**, s. 85.

arazinin genellikle yarısı ekilmiş, diğer yarısı ise nadasa bırakılmıştır.⁶⁹⁴ Buğday ekilen arazinin ortalama verimi ise 16. yüzyılda tahminen bire beş veya altı olmuştur.⁶⁹⁵ Bu miktar, sulamalı tarım yapılan arazilere göre düşük olmakla birlikte aynı dönemdeki Avrupa ortalaması düzeyindedir.

Sermaye, doğal kaynakların teknolojiyle dönüştürülmesi sayesinde elde edilir. Örneğin doğal kaynaklardan olan toprak, tarım teknolojisi sayesinde arazi veya sermaye malı hâline gelir. Selçuklular döneminde tarım teknolojisi, yüzlerce yıldır devam eden ve çoğu toplum tarafından bilinip uygulanan bir teknolojiydi. Tarımsal alanda yeni bir gelişme sağlamamakla birlikte Türkler, Anadolu'yu fetihleri sırasında ve onun öncesinde iki büyük teknolojik yenilik gerçekleştirmiştir. Göçebe hayatın bir sonucu olarak her ikisi de ulaşımı sağlayan hayvanlarla ilgilidir. İlki, atın evcilleştirilmesi ve üzeninin icadıdır. Tarihte ilk kez M.Ö. 8-4. binyıllarda Orta Asya göçbeleri tarafından evcilleştirilen at,⁶⁹⁶ modern zamanlarda motorlu taşıtların icadına kadar karada en etkili ve hızlı ulaşım aracı olmuş ve özellikle orduların vazgeçilmez unsuru hâline gelmiştir. İkincisi de “Türkmenlerin tek hörgüçlü Arap develeriyle çift hörgüçlü Orta Asya (Baktriane) develerini çiftleştirerek ürettiği melezler, Anadolu'nun çetin arazisiyle soğuk ve yağışlı iklimine”⁶⁹⁷ uygunluğu nedeniyle Anadolu'nun fethini kolaylaştırmıştır.⁶⁹⁸ Bu develer, yaklaşık 250 kg'lık yük taşıma kapasitesiyle, at ve katırın iki katına kadar yük taşıyabilmiş ve ulaşım maliyetlerini düşürerek ticari gelişimi artırmıştır. Develer, 20. yüzyıla kadar Anadolu'da en etkin karasal ulaşım aracı olarak varlığını sürdürmüştür.⁶⁹⁹

5.2.2.1. Toprak mülkiyeti

Temel sermaye aracı olan toprağın kimin mülkiyetinde olduğu, ne tür bir ekonomik sistem uygulandığının başlıca göstergelerinden biridir. Bu nedenle Anadolu coğrafyasında geçerli olan mülkiyet biçiminin tespit edilmesi önemlidir.

Kamu giderlerinin karşılanması için bazı toprakların mülkiyetinin ve dolayısıyla gelirinin kamuya tahsis edilmesi uygulaması, Sümerlerden beri bilinmekle birlikte toprakta hâkim olan uygulama özel mülkiyet olmaya devam etmiştir. Ancak fetihçi devletlerin ortaya çıkması, kamu mülkiyetinin yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bunun İslami dönemdeki versiyonu, Hz. Ömer'in uygulamalarıyla şekillenmiştir. Buna göre fethedilen topraklar fey olarak kabul edilmiş ve kamu mülkiyetine alınmıştır. Ancak Hz. Osman'la başlayan ve Emeviler ile Abbasiler döneminde yaygınlaşan uygulamaya göre kamu mülkiyetindeki arazilerin büyük kısmı özel mülk hâline gelmiştir. Bu uygulama, Selçuklular döneminde de devam etmiştir. Selçuklular, askerî iktâ sistemini, arazinin özel mülk statüsüne dokunmadan oluşturmuştur. Nizamülmülk'ün “mülk ve milletin sultana ait olduğu”⁷⁰⁰ yargısı, gerçek bir mülkiyeti değil, sadece egemenlik hakkını ifade eder.⁷⁰¹ Çünkü bu dönemde toprağın özel mülk

⁶⁹⁴ Braudel, *Akdeniz*, C. 1, s. 154.

⁶⁹⁵ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, s. 38.

⁶⁹⁶ Aşkın Yaşar, “Osmanlı Dönemi'nde Çiftlikât-ı Hümâyûnlar (Haralar) ve Hayvancılık”, *Osmanlı*, C. 8, Ankara: Türkiye Yayınları, 1999, s. 611.

⁶⁹⁷ İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, C. 1, s. 77.

⁶⁹⁸ Braudel, *Akdeniz*, C. 1, s. 48.

⁶⁹⁹ Ayrıca “Tüfeklerin gelişim çizgisinde ateşlemeyi pratikleştiren tetik tertibatının Türk tüfekleriyle ortaya çıktığı üzerinde durulmaktadır. Yani yılankavi tetik mekanizmasının mükemmelleştirilmesi Osmanlı eseri ve teknolojik katkısı olarak sunulmaktadır.” Bkz. Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014, s. 42.

⁷⁰⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2009, s. 41.

⁷⁰¹ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1980, s. 127. Nitekim “Arapçada ‘milk’ ve ‘melk’ kelimeleri eşya üzerinde, ‘mülk’ kelimesi ise insanlar üzerinde hakimiyet, tasarruf selahiyeti manasına gelmektedir.

hâline gelmesi oldukça yaygınlaşmış ve şer’i hukuk tarafından da korunmuştur. Bir kez özel mülk hâline geldikten sonra arazinin kamulaştırılması, hukuk tarafından hak ihlali olarak değerlendirilip gayrimeşru olarak görülmüştür. Ancak yeni fethedilen Anadolu toprakları için böyle bir durum söz konusu olmamış ve bu nedenle bu topraklar kamulaştırılabilmektedir. Bu uygulama, Selçukluların egemenliğindeki diğer topraklarda değil, sadece Anadolu’da geçerli olmuştur.⁷⁰²

Anadolu topraklarının kamu mülkiyetine alınmasında, bu topraklarda Bizans yönetiminin uyguladığı pronioa sisteminin de rolü olduğu anlaşılmaktadır. Pronioa sisteminde savaş zamanında orduya atlı ve zırhlı olarak katılmak karşılığında belirli bir arazinin vergisi tahsis edilmektedir ve toprağı işleyen köylünün mülkiyet değil kullanım hakkı vardır. Daha önce stratiotes’lere tahsis edilen arazi 4 libre altın değerindeyken İmparator Nikephoros (963-969) döneminde 12 libre altına çıkarılmıştır. Bu tutar ise 16. yüzyıl fiyatıyla yaklaşık olarak 66.240 akçe eder ki ortalama büyüklükte bir zeamete denk gelmektedir.⁷⁰³

Büyük Selçuklularda uygulanan askerî ikta sisteminde vergi gelirleri, savaşa katılmak karşılığında beylere tahsis edilmiştir, ancak söz konusu topraklarda özel mülkiyet yaygındır. Anadolu Selçukluları, askerî ikta sistemiyle pronioa’nın bir sentezini yapmış görünmektedir. Zaten Anadolu Selçukluları, Büyük Selçuklularda uygulanan büyük iktaları küçülterek siyasi iktidarın parçalanmasına karşı önlem almak istemişlerdir ve pronioa büyüklükleri, bunun için uygun bulunmuş olmalıdır.

Kanunnamelerde Balkanlar ve Anadolu toprakları için “Hîn-i fetihde ne öşriyye ve ne de haraciyye kılınıp temlik olunmuştur; arz-ı mîrî demekle maruftur”⁷⁰⁴ ifadesi, fetihden itibaren Anadolu topraklarının mirî statüye sahip olduğunu belirtir. Fetihle oluşturulan mirî sistem, Hz. Ömer’den sonra değiştiği gibi, zamanla Anadolu’da da değişmeye yüz tutmuştur. Özellikle merkezî idarenin zayıflaması, yerel güç odaklarını ön plana çıkarmış ve mirî sistemin mülk sistemine dönüşme eğilimini beslemiştir. Bunun bir nedeni ülüş sistemi iken diğer bir nedeni de Moğol egemenliğinin merkezî iktidarı sarsmasıdır.⁷⁰⁵

Türklerdeki ülüş geleneği, merkezî iktidarın parçalanmasına yol açmıştır ve bunu hem Büyük Selçuklularda hem de Anadolu Selçuklularında görmek mümkündür. II. Kılıçarslan (1156-1192), oğullarının her birini ayrı bir melik olarak görevlendirmiş ve kendisi henüz hayattayken oğulları arasında taht kavgası baş göstermiştir. II. Süleyman Şah’tan sonra gulam sistemi yaygınlaştırılarak bürokrasi üzerinde tam bir egemenlik kurmak ve böylece merkezî iktidarın parçalanmasını önlemek amaçlanmıştır. Fakat ülüş geleneği devam ettiği müddetçe gulam uygulaması soruna bütünüyle çare olamamıştır. Yine de II. Süleyman Şah (1196-1204) zamanında devletin ülüştürülmesi uygulamasına başvurulmamış, ancak beyliklerin ortaya çıktığı dönemlerde bu gelenek yeniden nüksetmiştir.⁷⁰⁶ Ülüş

Türk[kç]emizde ‘mülk’ ve ‘mülkiyet’ kelimeleri de eşya üzerinde tek başına tasarruf selahiyeti manasında kullanılmaktadır.” Bkz. Hayreddin Karaman, **Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku**, C. 2, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019, s. 247.

⁷⁰² Turan, **age**, s. 128.

⁷⁰³ Bir libre 327,45 gr. olduğundan 12 libre 3.929,40 gr. altın etmektedir. Bir düka altın 3,559 gr. olduğundan 12 libre yaklaşık 1.104 düka altına eşittir. 16. yüzyılda bir düka altın 60 akçe ettiğine göre 1.104 düka altın ise 66.240 akçe eder. Bununla birlikte C. Mango ise 12 librenin 6 kg. altına eşit olduğunu belirtmektedir. Bkz. Mango, **Bizans Yeni Roma İmparatorluğu**, s. 60.

⁷⁰⁴ Turan, **age**, s. 131. Benzeri bir ifade Ebussuud Efendi’nin fetvasında vardır: “Arâzî-i merkûme ne öşriyyedir ve ne harâciyyedir; arz-ı memleketdir. Ne hîn-i fetihde gânimine kısmet olunub öşriyye kılınmıştır ve ne ashâbına temlik olunub harâciyye-i sırf kılınmıştır.” Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 6, s. 81.

⁷⁰⁵ Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 162-163.

⁷⁰⁶ Tabakoğlu, **age**, s. 139-140; İnalçık, **İslamiyet ve Devlet**, s. 36.

geleneğinin bütünüyle ortadan kaldırılması ancak Osmanlı'da II. Mehmed döneminde mümkün olabilmiştir.

Moğolların 1243 yılındaki Köseadağ Savaşı'yla Selçuklu'yu tabi devlet hâline getirerek zayıflatması, beyliklerin ortaya çıkmasına yol açmış ve mirî arazinin özel mülk hâline dönüştürülmesinin yolunu açmıştır. İktidar mücadelesi sırasında iktâ sahiplerini kendi tarafına çekmek isteyen beyler, söz konusu arazileri temlik etme vaadinde bulunmuştur. Bunun sonucunda IV. Kılıçarslan (1260-1265) zamanında mülkleşme eğilimi güçlenmiştir. Moğollar zamanında iktâlarını kaybeden iktâ sahipleri, özellikle 1276 yılından sonraki pek çok isyanın müsebbibi olmuştur. Bununla birlikte 1277 yılında Memlûklerle yapılan savaştan sonra Moğollar, Anadolu'daki idareyi doğrudan ele almış ve atadıkları valiler yönetiminde “dalay” adıyla mirî arazi sistemini devam ettirmeye çalışmış ve bunun için Divan-ı Dalay isimli bir idare kurmuştur. Ancak Moğolların Anadolu'da mirî araziyle finanse edilen bir ordu kurmak istememesi nedeniyle dalay (mirî) arazisi korunamamış ve mülkleşmenin önü açılmıştır. İslam'ı benimseyen Moğol İlhanlı hükümdarı Gazan Han (1295-1304), Anadolu'daki mülkleştirilen mirî araziye tekrar eski hâline getirmek istediğinde mülk sahiplerinin itirazıyla karşılaşmış ve bir isyan çıkmaması için bu girişiminden vaz geçerek söz konusu arazileri, elinde bulunduranlara para karşılığında satmıştır. Olcaytu Han (1304-1316) zamanında ise Anadolu topraklarının önemli bir kısmı özel mülk hâline getirilmiştir.⁷⁰⁷ Bu dönemdeki mülk araziler, Osmanlı döneminde Orta Anadolu'da yaygın olan malikâne-divani sisteminin kaynağını oluşturmuştur.

5.2.3. Emek ve Örgütlenmesi

Anadolu Selçukluları döneminde merkezî iktidarın kurulamayışı veya genel siyasi manzaranın beylikler olması, bu yapının feodalizm olarak tanımlanabilmesine yol açmıştır. Siyasi iktidarın parçalanması, feodalizmin bir niteliğidir, ancak ayırt edici karakteri değildir. Feodalizm, asıl olarak emeğin metalaştırılmasına ve dolayısıyla piyasanın ortadan kaldırılmasına dayanan bir sömürü sistemidir. Bu yönüyle emeğin metalaştırılmadığı ve doğrudan üreticinin piyasada rol alabildiği sistemler, feodalizm olarak tanımlanamaz.

Türklerin İran ve Arap bölgelerinde egemenlik kurmaları, Cermenlerin Roma'yı istilası sırasında görüldüğü gibi, feodalleşmeye yol açmamıştır. Bunun bir nedeni, Anadolu'da ticari hayatın canlılığı ve ticaretin sağladığı gelirin kamu bütçesinde önemli bir payının olmasıdır. Avrupa gibi kuru tarım yapılan bir bölge olmasına rağmen Batı ile Doğu arasında geçiş güzergâhında olması, Anadolu'da ticari hayatın canlı olmasına, özellikle İpek Yolu üzerindeki şehirlerin büyümesine ve ticari vergilerin devletin finansmanını kolaylaştırmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra Mezopotamya ve Mısır'da sulamalı tarım sayesinde asgari değer ve hatta bunun üstünde bir katma değer üretiminin sağlanması, ticari ve askerî ilişkiler sayesinde Anadolu'nun bu zenginlikten faydalanmasını sağlamıştır. Ayrıca Sümerlerden ve özellikle Perslerden itibaren vergiye dayalı bir devlet geleneğinin Merkezî Dünya'da hâkim olması, bu kurumların Anadolu'ya aktarılmasını sağlamıştır. Böylece Türklerin bölgeye girişi, özgür üretici ile vergiyle finanse edilen devlete dayalı üretim sisteminde bir değişikliğe yol açmamış, sadece nüfus aktarımıyla birlikte iktidar değişimini sağlamıştır.

Osmanlı'daki üretim sisteminin temel belirleyenlerinden biri emek veya makro düzeyde nüfustur ve bu nüfusun kurucu unsuru Türk toplumu olmakla birlikte Anadolu'nun yerleşik halkları da sistem içerisinde yer almaktadır. Anadolu'ya yerleşen Türk toplumu ile yerleşik halkların nüfus miktarı,

⁷⁰⁷ Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, s. 132-134.

bu nüfusun örgütlenme biçimi ve düzeyi, diğer nüfus öbekleriyle olan ilişkileri, nüfusun birlikteliğini ve uyumunu sağlayan kurumları, Osmanlı'daki üretim sistemini belirlemiştir.

Türk tarihindeki önemli bir dönüm noktası, 751 yılındaki Talas Savaşı'nda Araplar ile Türklerin Çinlilere karşı birlikte savaşmaları olmuştur. Bu iş birliği, Türklerin İslam'ı benimsemelerinin yolunu açmış ve yeni bir kültür ve medeniyet dairesine girmelerini sağlamıştır. Yaklaşık üç yüzyıllık bir süreç sonunda Türklerin önemli bir kısmı İslam'ı benimsemiştir. Karahanlılar, Satık Buğra Han'ın 920 yılında İslam'ı kabulüyle ilk Müslüman Türk devleti olmuştur.⁷⁰⁸ Türklerin İslam'ı kabul etmeleri ile büyük çaplı göçlere girişmeleri, yaklaşık aynı tarihlere denk düşmüş ve bu ikisinin birleşimi, yeni devletler kurmalarının yanı sıra rakabe üretim sisteminin yeniden üretilmesine de yol açmıştır.

Göktürkler döneminden veya 8. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da bir nüfus artışı görülmüş ve bu durum, batıya doğru bir nüfus baskısına yol açmıştır.⁷⁰⁹ Beslenme sorununu kendi kaynaklarıyla aşamayan dağlar, çöller ve ormanlar gibi bozkırlar da belli aralıklarla yinelenen nüfus ihracında bulunmuştur ve bunlardan biri de 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar süren dönemdir. 9. yüzyıldan itibaren Orta Asya kaynaklı nüfus akını bir yandan güneye, İslam dünyasına yönelmiş, diğer yandan da Avrupa'ya Hun akınları olarak gerçekleşmiş, bir başka kanaldan da doğuya, Çin'e akmıştır. İlk nüfus akınları sonucunda Türkler, Abbasi hâkimiyetinin parçalanması sonrasında ortaya çıkan irili ufaklı devletlerde askerî güç olarak istihdam edilmiştir. 11. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan ikinci dalga ise İran ve Anadolu merkez olmak üzere güney ve batıya doğru akmış ve bu bölgede Büyük Selçuklu Devleti kurulmuştur. Orta Asya'dan kaynaklanan ve Cengiz Han önderliğinde Moğollar tarafından 13. yüzyılda gerçekleştirilen üçüncü nüfus dalgası ise önlerine Türkleri de katarak ilerlemiş ve bölgenin siyasi haritasını değiştirmiştir. 11. yüzyıldaki ilk nüfus akınında yaklaşık 1 milyonluk bir Türk nüfusu Anadolu'ya yerleşmiş, 13. yüzyıldaki ikinci göç dalgasında ise Moğollarla birlikte yaklaşık 500 bin kişilik bir Türk kitlesi Anadolu'ya gelmiştir.⁷¹⁰

Malazgirt ertesinde Anadolu nüfusunun 16. yüzyıldaki düzeyin altında olduğu tahmin edilebilir. Ancak sonraki dönemde Anadolu'nun hâkimiyetine yönelik Türkler ile Bizanslılar arasında yapılan ve uzun süren savaşlar, Kudüs'e ulaşmak için Anadolu'dan geçen Haçlı ordularının yol açtığı yıkım ve Moğol hâkimiyetinin neden olduğu istikrarsızlık, Anadolu'daki iktisadi hayatı krize soktuğu gibi nüfusun 13. yüzyılın sonlarında düşmesine neden olmuştur. Bu tarihten itibaren Anadolu'nun nispi bir istikrara kavuşması, iktisadi gelişmeye yol açtığı gibi nüfus artışına da neden olmuştur.⁷¹¹

Türkler, Orta Asya'dan başlayan göçler sonucunda İran ve bazı Arap ülkelerinin egemenliğini sağlamış, ancak yaygın bir biçimde sadece Azerbaycan ve Anadolu'da yerleşmişlerdir.⁷¹² Bunun önemli bir nedeni, bu bölgelerin Orta Asya coğrafyasıyla olan benzerliği ve daha fazla nüfusu barındırabilecek nüfus-arazi dengesidir.

Türklerin Merkezî Dünya üzerinde egemenlik kurmasının bir başka sonucu da söz konusu bölgenin coğrafi sınırlarının Hindistan (Gazneliler-Babürler), Anadolu-Balkanlar (Selçuklular-Osmanlılar) ve Batı Asya (Altınordu) yönünde genişlemesi olmuştur. Böylece İslam'ın ilk döneminde

⁷⁰⁸ Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013, s. 32.

⁷⁰⁹ Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 104.

⁷¹⁰ Akt: Sencer, **Osmanlı Toplum Yapısı**, s. 175; İbrahim Kafesoğlu, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, s. 161-162.

⁷¹¹ Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 219.

⁷¹² Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, s. 12, 27.

sergilenen dinamizm ve atılımın sonraki yüzyıllarda yavaşlaması ve hatta durması karşısında Türk nüfusunun İslam kültür dairesine katılımı, yeni bir dinamizm sağlamıştır. Benzeri bir durum, aynı tarihlerde Avrupa için de geçerlidir. Avrupa'nın içe kapanmasına yol açan Orta Çağ'daki saldırılar sonrasında Vikinglerin, Macarların ve Slavların Hristiyanlığı benimsemesi, Avrupa için güç birikimine yol açmış ve daha sonra gerçekleştirilecek olan Haçlı saldırılarının altyapısını hazırlamıştır.⁷¹³

5.2.3.1 Meslekî Sınıflaşma

Ekonomik sistemler, üretim ve sömürü sistemleri olarak ikiye ayrıldığı gibi bu sistemlerin geçerli olduğu toplumsal yapılar da birbirinden farklıdır. Üretim sistemlerinde toplumsal farklılaşma, üreticinin üretim niteliğiyle, yani mesleki donanımıyla ilişkilidir.

Anadolu'daki üretici nüfus, çeşitli ölçülere göre farklı kategorilere ayrılabilir. Örneğin “hukukî bakımdan hür-köle, dinî bakımdan müslim-gayrimüslim, yönetim bakımından idareciler-teb’a ve yerleşim bakımından da yerleşik-göçebe”⁷¹⁴ ayrımı yapılabilir. Ancak bu toplumdaki temel sınıflaşma biçimi, meslek üzerinden gelişmiştir. Tüccar, sipahi, yeniçeri, kadı, imam, çiftçi, çoban şeklinde yapılan işe veya mesleğe göre bir ayırım vardır.

Mesleki sınıflaşmanın bir sonucu olarak sınıflar (meslekler) arasında geçişler sınırlandırılmıştır, ancak bunun temel nedeni, birilerini birtakım haklardan mahrum bırakmak değil, ilgili mesleğin öğrenilmesini, yani mesleki uzmanlaşmayı sağlamaktır. Bugünkü gibi herkese mesleki öğretimin verilemediği koşullarda kişinin belirli bir mesleği öğrenmesi, babasının veya ustasının -ki çoğu zaman bu ikisi aynıdır- yanında çalışarak mümkün olabilmiştir. Bu nedenle Osmanlı kanunnamelerinde geçen “raiyyet oğlu raiyyettir” gibi ifadeler, zamanın koşulları altında mesleki uzmanlaşmayı sağlamanın en pratik ve yaygın yoludur.

Üretim sistemlerindeki mesleki sınıflaşmanın en keskin ve katı formu, Hint kast sisteminde görülmüştür, ancak Batı merkezci yorumlar, bu sistemi Avrupa'nın mülk temelli sınıflaşmasıyla bir tutmuş, hatta ondan daha olumsuz bir sistem olarak bahsetmiştir. Bu sistemin tepesinde yer alan brahman (din adamı), kşatriya (asker), vaişya (tüccar-çiftçi), sutra (işçi) kastları, belirli bir mesleği ifade etmektedir. Bu dört kastın altında jatiler denen başka alt gruplar da vardır. Gerek bu dört kastın gerekse bunların altında yer alan jatilerin hepsi birer meslektir.⁷¹⁵ Elbette kastlar (meslekler) arasında geçişlere izin verilmemesi ve bunların birtakım ayrıcalıklara sahip olması, sistemin olumsuz taraflarıdır ancak bu uygulamanın temelinin uzmanlaşmayı öngören bir mesleki iş bölümüne dayandığı⁷¹⁶ da gözden kaçırılmamalı ve mülk temelli sınıflaşmayla aynı kategoride değerlendirilmemelidir.

Buna karşın sömürü sistemlerindeki toplumsal farklılaşma ise mülkiyete dayanır. Sömürü toplumları, mülk sahibi olanlar ile mülkten yoksun bırakılanlar veya mülk hâline getirilenler diye iki temel sınıfa ayrılır. Bu ayırım antik Roma köleci sisteminde patrici-pleb, feodalizmde senyör-serf, kapitalizmde burjuva-proleter şeklinde belirlemiştir. Özellikle söz konusu ayırımın hukuk tarafından desteklendiği köleci ve feodal toplumlarda sınıflar arası geçişe müsaade edilmez ve bir köle veya serf,

⁷¹³ Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, s. 71-79.

⁷¹⁴ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 150.

⁷¹⁵ P. Masson-Oursel, H. De Willman-Grabowska and P. Stern, *Ancient India and Indian Civilization*, London and New York: Routledge, 1996, s. 78-80.

⁷¹⁶ Kast sisteminin doğuşuna ilişkin farklı görüşlerden biri olan Nesfield'in yaklaşımına göre bu sistem, mesleki iş bölümünden ortaya çıkmıştır. Bkz. Masson-Oursel, De Willman-Grabowska and Stern, *age*, s. 81.

ne kadar çalışkan, zeki ve başarılı olursa olsun bir baron, lord, dük olamaz, çünkü bunlar beceriyle değil mirasla elde edilir.

5.2.4. İktidar: İdeolojisi, Oluşumu ve Yapısı

Ekonomik sistemin şekillenmesinde üretim faktörlerinden biri olan iktidarın önemli bir rolü vardır. Anadolu'nun fethi sırasında nasıl bir iktidar yapısının oluştuğu ve bu yapının gerek emek gerekse sermaye karşısındaki tutumunun ne olduğu, ekonomik sistemin niteliğini doğrudan belirlemiştir. Bu nedenle önce, fethi gerçekleştiren veya sermaye edinimini sağlayan iktidarın hangi güdüyle hareket ettiğinin veya ideolojik tutumunun ne olduğunun tespiti ve hemen sonrasında iktidarın yapısının hangi dinamiklerle ve nasıl şekillendiğinin açıklanması önemlidir. Bununla birlikte iktidarın sadece sermaye ile değil, emek ile de ilişkisinin tespiti de gereklidir.

5.2.4.1. Gaza

Türkler, askerî avantaj sağlayan göçebelik geleneği, gaza kültürüne önemli bir yer veren İslam inancı ve farklı toplumları yönetme becerisine sahip Pers devlet geleneğini özümsemiş olarak 11. yüzyılda Anadolu'nun sınırlarına dayanmıştır. Türklerin söz konusu tecrübesi, sahip olunan bu unsurlar ile Anadolu'da karşılaştıkları maddi ve kısmen kurumsal birikimin senteziyle oluşmuştur.

1071 yılında Anadolu ile başlayan fetih süreci, 1354 yılında Balkanlara geçerek devam etmiş ve 1699 yılına kadar sürmüştür. Bu süreç, öncelikle yurtlanma veya geçim imkânları bulma güdüsüyle şekillenmiştir, ancak bunun nasıl yapılacağını ise ideolojik tutum belirlemiştir. Bu süreci besleyen temel ideolojik yapı, gaza kültürü olmuş ve özellikle Danişmendnâme, Saltuknâme, Antarname, Ebu Müslimnâme, Hamzanâme gibi savaşçı destanları ve menkıbelerde ifadesini bulmuştur. İran ve Arap kültürüyle şekillenen destanlarda zamanla Türk kültürü de görülmeye başlamıştır. Örneğin Danişmendnâme'de resmedilen Danişmend Gazi; Battalnâme ve Ebu Müslimnâme'nin kahramanlarından farklı olarak Müslüman bir Türk'tür, ancak önceki destanların kahramanlarıyla yakın bir soy bağı içerisindedir.⁷¹⁷

İlk kez 13. yüzyılın ortalarında yazıldığı kabul edilen Danişmendnâme, kendisinden önce yazılan Battalnâme ve Ebu Müslimnâme gibi fetih amacıyla gazaya girişen kahraman ve komutanların destanını anlatır. Danişmendnâme ilk kez, Anadolu Selçuklu hükümdarı II. İzzeddin Keykavus'un, halk arasında şifahi olarak anlatılan menkıbelerin toplanarak yazılı hâle getirilmesi emrini vermesi üzerine yazılmıştır.⁷¹⁸

Bu dönemin bir başka halk kahramanı da "kaynaklarda 'mücahid-gazi, gazi-derviş, alp-eren, mübarek zat, ermiş' gibi sıfatlarla anılan"⁷¹⁹ Sarı Saltuk'tur. Kendisi manevi kişiliğiyle öne çıksa da bu dönemin ruhunu yansıttıracasına gazilik kimliğiyle de tanınmıştır. 13. yüzyılın sonlarında yaşayan Sarı Saltuk, Anadolu ve Rumeli'nin Müslümanlaşmasında rol oynamış ve dönemin ideolojik sembollerinden biri hâline gelmiştir.

Bütün bu menkıbelerde anlatılan hikâyeler, söz konusu dönemde uç bölgelerde yaygın olan bir rol modeli canlandırmıştır. "Bizans'la İslâm ülkeleri arasındaki sınır bölgelerine yerleşmiş bulunan

⁷¹⁷ Cemal Kafadar, **İki Cihan Aresinde**, (Çev. Ceren Çıkin), Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010, s. 100-102.

⁷¹⁸ Kafadar, **age**, s. 105.

⁷¹⁹ Machiel Kiel, "Sarı Saltuk", **TDVİA**, C. 36, s. 147.

bu savaşçılar gâzi yani iman uğruna çarpışanlar diye”⁷²⁰ bilinmiştir. “Eski sözlüklerde dar anlamda ‘düşmanla savaşma’ şeklinde tarif edilen kelime ... İslâmiyet’i yaymak, müslümanların yönetimindeki toprakları yahut nüfuz alanını genişletmek gibi gayretler uğrunda akınlara katılmak ve ‘cenk etmek’ anlamını kazanmıştır.”⁷²¹ Anadolu Selçuklularında görülen gazilik misyonu, Osmanlı’nın kuruluşunda ve devamında da rol oynamıştır.

5.2.4.2. Merkezîleşme Arayışı

Konargöçer Türkmen kabilelerinin gaza ruhuyla Orta Asya’dan İran ve Anadolu’ya akması sonrasında devlet aşamasına geçilmesi, sancılı bir süreci başlatmıştır. Bir yandan yerleşik toplumların sahip oldukları devlet geleneğinin devralınmasının ve geniş coğrafyalar ile yoğun nüfus kitlelerinin ancak daimî bürokratik aygıtla idare edilebilecek olmasının dayattığı merkezîleşme eğilimi, diğer yandan kabile örgütlenmesinin merkezkaç yönelimi, II. Mehmed’e kadar sürecek olan bir iç gerilime yol açmıştır. Merkezîleşme ve yerleşme arasındaki salınım veya çatışma, bütün bir Anadolu Selçukluları tarihinde yaşanmıştır.⁷²²

Devletleşme aşamasından sonra yerleşik ve çiftçi bir toplumun yönetilmesi gereği, kabile hayatıyla çelişkiler doğurmuştur. Konargöçer kabilelerin yıllık rutin göç yollarında yerleşik halka zarar vermesi ve sıklıkla merkezî idarenin kontrolünün dışına çıkması, devlet ile kabileler arasındaki çatışmanın nedenini oluşturmıştır. Büyük Selçuklularda da görüldüğü gibi merkezîleşme eğilimi sonrasında kabileler ile devlet arasındaki uyumsuzluk, sıklıkla isyan boyutuna varmıştır. Devletin bu soruna karşı bulduğu çözüm ise konargöçer kabileleri uç bölgelere sürmek veya yerleşik hayata geçirmek olmuştur.

Devletin 1075 yılındaki kuruluşundan 12. yüzyılın sonlarına kadar olan yüz yılı aşkın sürede egemen yapı, merkezî devlet değil, kabile konfederasyonu şeklindedir. Selçuklu ordusunun asıl askerî gücünün kabile savaşçılarından oluşmasının yanı sıra devletin üst düzey bürokratik kadrosu da kabile beylerinden meydana gelmiştir.

Anadolu Selçuklularının ilk yüzyılında geçerli olan yerel eğilimlerin gücü veya merkezî devletin zayıflığı, hanedanın ülke yönetimindeki rolünde de görülür. Türklerdeki yönetim anlayışına göre ölen sultanın bütün oğulları ve erkek kardeşleri tahtta hak iddia edebilmiştir, çünkü hâkimiyetin bütün hanedana ait olduğu kabul edilmiştir. Hak iddia edenler arasında kimin tahta geçeceğini ise ağırlıklı kabile beylerinin tavrı belirlemiştir. Bu anlayış, tahta geçişi, hanedan içi rekabete açık tutmuş ve veliaht tayin edilmiş olmak, belirleyici bir rol oynamayarak diğer adayların tahtta hak iddia etmesini engellemiştir.⁷²³

Şehzadelerin yönetimine bırakılan eyaletler merkezden bağımsız olarak hareket edebilmiştir. Şehzadeler, kendi adlarına hutbe okutmuş, para basmış, merkezden bağımsız olarak yabancı bir ülkeye savaş açmış veya barış anlaşması imzalamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti’nin kabile konfederasyonu görünümünden uzaklaşması, II. Süleyman Şah (1196-1204) zamanında gerçekleşmiştir. II. Süleyman Şah, şehzadelerin bağımsız bir şekilde hareket etmelerini önlemiş ve onları merkeze bağlı birer vali

⁷²⁰ Norman Itzkowitz, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, (Çev. İsmet Özel), İstanbul: Çıdam Yayınları, 1989, s. 22.

⁷²¹ Cemal Kafadar, “Gazâ”, **TDVİA**, C. 13, 1996, s. 427.

⁷²² Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 148.

⁷²³ Tabakoğlu, **age**, s. 139.

konumuna indirgemıştır. Artık şehzadeler, kendi adlarına hutbe okutamamış, para basamamış, yabancı devletlerle savaş veya barış yapamamıştır. Merkezin kontrolünü artırmak için, antik Perslerde satrapın yanındaki genel kâtip gibi, şehzadenin yanına atabey atanmıştır. Atabeyin geleneksel görevi şehzadenin eğitilmesi olsa da şehzadenin bağımsızlıkçı eğilimlerine karşı merkezin ajanı olarak görev yapmıştır.⁷²⁴

Merkezleşmeyi zorunlu kılan nedenlerden biri de kabilelerin hafif süvariye dayalı askerî yapısının kalelerin kuşatılmasında başarısız olması ve ağır zırhlı süvariler karşısında yetersiz kalmasıdır. Hafif süvariler meydan savaşında etkin bir varlık sergilese de söz konusu yetersizliklerini gidermek için daimî hassa ordusuna ihtiyaç ortaya çıkmıştır.

Merkezleşmeyi mümkün kılan gelişmelerden biri, devletin Türkmen kabilelerin askerî gücüne bütünüyle bağımlı olmasını önleyen gulam uygulamasıdır. Daha sonra devşirme sisteminde de görüleceği gibi ağırlıkla savaşlarda edinilen esirler, merkeze sadık bir ordunun oluşturulmasında kullanılmıştır. Gulam sistemi, sadece hassa orduyu oluşturmakla kalmamış, aynı zamanda sivil ümeranın da kaynağı olmuştur. Artık kabile beylerinin yerini gulamlardan oluşan bir bürokrasi almaya başlamıştır.⁷²⁵

Merkezleşme arayışındaki devletin bir başka asker kaynağı da ikta sistemi olmuştur. Araziden kaynaklanan vergi hakkının askerî yükümlülük karşılığında havale edilmesine dayanan askerî ikta sistemi, 12. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlaşmaya başlamış ve devletin yereldeki gücünü meydana getirmiştir. Merkezleşmenin askerî ve idari temelleri, gulam ve ikta sistemiyle atılmıştır.⁷²⁶

İkta sisteminde belirli bir arazinin vergisi, askerî kadrolara hizmetleri karşılığında verilmektedir. Hizmet süresi sonra erdiğinde ilgili yöneticinin iktası da elinden alınmaktadır. Selçuklular eliyle Anadolu'da uygulanan ikta sistemi, Büyük Selçuklularda, İlhanlılarda, Babürlerde, Abbasilerde olduğu gibi Sasanilerde ve hatta Hititlerde bile görülmektedir.⁷²⁷ Askerî ikta sistemini yeniden düzenleyen Nizamülmülk'e göre muktalar veya ikta sahipleri, reayadan sadece belirlenmiş vergileri alabilir, bunun dışında herhangi bir keyfi uygulamada bulunamaz, fazladan vergi koyamaz. Vergi toplarken reayaya haksızlık edemez ve reayanın devlete şikâyetinde bulunma haklarını ellerinden alamaz. Kendilerine verilen yetkileri haksız bir biçimde kullananların iktaları ise elinden alınacaktır.⁷²⁸ Böylece ikta sahiplerinin aracı bir sınıf olarak ortaya çıkması ve reayayı sömürmesi önlenmek istenmiştir. Bu sistemde temel üretici birimler reaya ve devlettir ve ikta sistemi, toplam ürünün bu iki üretici güç arasında bölüştürülmesine dayanır.

Merkezleşme eğilimi neticesinde İran kültürüne sahip bürokratların etkinliği ön plana çıkmıştır. Selçukluların İran'da egemenlik kurlmaları, mevcut devlet geleneğini benimsemelerini sağlamış ve bu durum, Anadolu Selçuklularında da görülmüştür. Öyle ki Selçuklu sultanları Keyhüsrev, Keykubad, Keykavus gibi antik Pers kahraman ve hükümdarlarının adlarını kullanmıştır. Selçuklularda resmî yazışmalarda ve edebî eserlerde kullanılan dil Farsça, ilmî eserlerde ise Arapça olmuştur.⁷²⁹

⁷²⁴ William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, (Çev. Ülkün Tansel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 45.

⁷²⁵ Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklularında Ordu", *Doktora Tezi*, Ankara: Gazi Üniversitesi, SBE, 2008, 2010, s. 33-34.

⁷²⁶ Göksu, *agt*, s. 91.

⁷²⁷ Tabakoğlu, *İslam İktisadına Giriş*, s. 232.

⁷²⁸ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 41.

⁷²⁹ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 140.

Merkezleşme eğilimlerine rağmen soyut devlet kavramı henüz bütünüyle ortaya çıkmamıştır. Ülkedeki bütün idari hak ve yetkiler, tahta oturan sultanın onayına bağlıdır. Önceki sultanın uygulama ve taahhüdü, yeni sultan için bağlayıcı olmamıştır. Devletin varlığı sultan üzerinden somutlaştığı için devletin sürekliliği anlayışı henüz gelişmemiştir.

Bütün merkezleşme eğilimine rağmen Moğollar öncesi Anadolu Selçuklularında kabile beyleri, gücünü bir şekilde korumuş ve 1243 sonrasında da uzun sürecek bir beylikler dönemi yaşanmıştır. Bunun, göçebe kültürü ve ulus geleneği dışındaki önemli bir nedeni de merkezî devletin oluşumunu sağlayacak vergi kaynağının elde edilemeyişidir. Bilindiği gibi Anadolu Selçukluları sadece Orta Anadolu’da egemenlik kurabilmiş; Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz kıyı şeridi, büyük ölçüde Bizans’ın kontrolünde kalmaya devam etmiştir. Böylece Anadolu’nun uluslararası ticari gelirleri Bizans’a akmış, Selçuklular bu gelirden mahrum kalmıştır. Sadece kuru tarım gelirine dayanarak merkezî bir devletin kurulamayacağını en önemli göstergesi, feodal Avrupa’dır. Osmanlı’nın, kabile beylerinin otoritesini elimine edip merkezî devleti yerleştirmesi, ancak uluslararası ticaretin gerçekleştiği Denizler Bölgesi’nin II. Mehmed döneminde fethedilmesiyle mümkün olmuştur.

5.3. Osmanlı Klasik Dönemi (1299-1590)

Osmanlı’daki üretim sistemini hazırlayan Anadolu Selçuklu tecrübesinden sonra bu kısımda Osmanlı’daki üretim sisteminin temel karakteri üzerinde durulacak ve rakabe üretim sisteminin Osmanlı sentezindeki nitelikleri belirlenmeye çalışılacaktır. Bu inceleme, temel üretim faktörleri olan emek, sermaye ve iktidar ile bunlara içkin olan kurumların analizini kapsayacaktır. Bu çerçevede feodalizm ve ATÜT modelleriyle olan ilişkisi de dikkate alınacaktır. Bu açıklamalara girişmeden önce söz konusu dönemin siyasi tarihi, kısaca gözden geçirilecektir.

5.3.1. Siyasi Tarih

Osmanlı’nın kuruluş döneminde, yani 14. yüzyıl boyunca Anadolu’da siyasi iktidar parçalanmış, çok sayıda beylik ortaya çıkmış ve bu dönem, “Beylikler Dönemi” diye adlandırılmıştır.⁷³⁰ Bu beyliklerden biri olan ve Osman Gazi’nin (1299-1326) liderliğindeki 40 bin çadırılık⁷³¹ Türkmen göçerlerinden oluşan Osmanlı Beyliği, kurulduğu 1299⁷³² tarihinden itibaren gaza ruhuyla Bizans İmparatorluğu ve Türk beyliklerine karşı sürekli genişlemiştir.

5.3.1.1. Osmanlı’nın Kuruluşu

Klasik Dönem’in en önemli başlıklarından biri de “Osmanlı’nın kuruluşu” konusudur ve bu konu, 20. yüzyıl Osmanlı tarihçiliğinin başlıca tartışma başlıklarından biri olmuştur. Tartışmayı başlatan, 1916 yılındaki çalışmasıyla Herbert A. Gibbons’tır. Ona göre putperest Türkler, İslam’ı kabul eden Rumlarla kaynaşarak Osmanlı isimli ayrı bir ırkı meydana getirmiş ve böylece Osmanlı’yı kuracak olan büyük bir kitle ortaya çıkmıştır. Bu karışım veya yeni ırk, din değiştiren Rumlar aracılığıyla Bizans

⁷³⁰ Feridun M. Emecen, **İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası**, İstanbul: Kitabevi, 2010, s. 87.

⁷³¹ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 47.

⁷³² Osmanlı’nın kuruluş tarihine ilişkin Halil İnalcık tarafından 1302 tarihi önerilmiştir. İnalcık’a göre 1302 yılında yapılan Bafeus Savaşı, Osmanlıların beyliğe geçmelerini ve Bizans’a karşı rüşlerini ispatlamalarını sağlamıştır. Bkz. İnalcık, **Klasik Çağ**, s. 12; “Osman Gazi’nin İznik (Nicaea) Kuşatması ve Bafeus Savaşı”, **Söğüt’ten İstanbul’a**, (Dr. Oktay Özel ve Mehmet Öz), Ankara: İmge Kitabevi, 2005, s. 301-341. Bizans kaynakları ise Osmanlılardan ilk kez Bafeus Savaşı dolayısıyla bahsetmiştir. Bkz. Lindner, **Osmanlı Tarihöncesi**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008, s. 25. Ancak burada klasik kabul tercih edilmiştir.

medeniyetini Osmanlı adıyla yeniden canlandırmıştır.⁷³³ Benzeri bir yaklaşımı Nicolae Iorga da ifade etmiş ve Osmanlı için “Bizans sonrası Bizans”tan bahsetmiştir.⁷³⁴ Bu yaklaşımın farklı bir versiyonu, Heath W. Lowry’de de görülür. Ona göre Osmanlı Beyliği, Müslüman ve Hristiyanlardan meydana gelen bir “Talancı Konfederasyonu”dur.⁷³⁵ Hatta bu yaklaşım, Osmanlı için “Üçüncü Roma” adlandırmasında da görülür.

Gibbons’a ilk cevabı Fuad Köprülü vermiş ve Osmanlı kurumlarının Bizans’tan değil, başta Anadolu Selçukluları olmak üzere Büyük Selçuklular, İlhanlılar, Memlükler, Abbasiler gibi Türk ve İslam devletlerinden tevarüs edildiğini somut örnekler üzerinden ortaya koymuştur.⁷³⁶ Osmanlı’nın kuruluşunu mümkün kılan, ihtida etmiş Rumlar değil, Anadolu’ya yönelen Türk nüfus akınıdır. Beyliğin ve devletin kökeninde, birtakım ihtidalar olmakla birlikte esas olarak Türkler bulunmaktadır. Osman Bey’in liderliğindeki aşiret, başarılı savaşlarla pek çok gaziye yanına çekmiş ve zamanla iç bölgelerin idari ve ideolojik kadrolarını da kendine katabilmiştir.⁷³⁷ Köprülü’nün bu yaklaşımı, Osmanlı tarihinin ana anlatısı olarak geniş kabul görmüştür. Ömer Lütfi Barkan da Balkanlarda dervişler öncülüğünde gerçekleştirilen öncü yerleşimlerin, Osmanlıların bölgeyi fethini kolaylaştırdığını belirtmiştir.⁷³⁸

Bir başka yaklaşım da Paul Wittek’ten gelmiştir. “Gaza tezi” olarak adlandırılan bu yaklaşıma göre Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda aşiret yapısından ziyade gazilerin ve gazilik ruhunun belirleyici bir rolü vardır. Devletlerin kuruluşunda “fetih teorisi” olarak bilinen yaklaşım, özellikle Alman yazarlar tarafından öne sürülmüştür ve bu yaklaşımın etkisini Paul Wittek üzerinde de görmek mümkündür. Wittek’e göre Osmanlı’nın kuruluşunu sağlayan, gaza ruhu ve bu ruhla uç bölgelere akın eden gazilerdir. Gaza ruhu İslam’dan kaynaklanmakla birlikte gaziler, uç bölgelerde yaşamaları itibarıyla heterodoks bir yapı sergilemişlerdir. Gazilerin heterodoks yapısı ile idari ve ideolojik kadroların ortodoks tutumu arasında zaman zaman gerginlikler yaşanmış, ancak merkezileşmeyle birlikte ortodoks yaklaşım baskın gelmiştir.⁷³⁹ Heterodoksiye yaptığı vurgunun yanı sıra gazayı İslam’dan soyutlayıp⁷⁴⁰ neredeyse yağmayla⁷⁴¹ bir tutması eleştirilse de Wittek’in gaza tezi dönüştürülerek kabul edilmiş, pek çok isim tarafından paylaşılmış ve Osmanlı’nın kuruluşuna dair açıklamalarda başvuru bir yaklaşım olmuştur.

Halil İnalcık, Köprülü’nün Türk ve Müslüman kimliğine yaptığı vurgu ile Wittek’in gaza tezini birleştiren bir yaklaşım sergilemekle birlikte Bizans etkisini de göz ardı etmemiştir. Benzeri bir tutum Cemal Kafadar tarafından da savunulmuştur.⁷⁴² Bugün için Osmanlı’nın kuruluşuna dair ağırlıklı yaklaşım, Köprülü-Wittekt sentezi yönündedir. Orta Asya geleneklerinin yanı sıra İslam kültür birikiminin taşıyıcısı olan ve Kayı aşiretine mensup Osman Bey liderliğindeki Türkler, gaza ruhuyla bir çekim merkezi olmuş, bölgedeki diğer Türk beyliklerinden gazi ve alpleri bünyesine katmanın yanı sıra Anadolu Selçuklularından kalma idari, adli ve akademik kadroyu da kendine çekmiş, sınırlı düzeyde

⁷³³ Herbert A. Gibbons, **The Foundation of the Ottoman Empire**, London: Oxford University Press, 1916, s. 27.

⁷³⁴ Akt: Kafadar, **İki Cihan Aresinde**, s. 52.

⁷³⁵ Heath W. Lowry, **Erken Dönem Osmanlı Devleti’nin Yapısı**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 63.

⁷³⁶ Köprülü, **Bizans Müesseseleri**, s. 200.

⁷³⁷ Köprülü, **Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu**, s. 83.

⁷³⁸ Barkan, **Kolonizatör Türk Dervişleri**, İstanbul: Hamle, 1942, s. 16.

⁷³⁹ Wittek, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu**, s. 29, 63.

⁷⁴⁰ “Devlet dininin hışmına uğrayan sapkınlıklar, buralarda güvenli bir sığınak, çoğu zaman da coşkulu bir kabul görürler. ... kendi iç bölgelerindeki halktan ne ölçüde farklılarsa, düşmanın uç-savaşçılarına da o ölçüde yakındırlar. ... Karşı taraftan alınan esirler, kadınlar ve saf değiştirenler de, kültürel değişim ve özümlemeyi kolaylaştırır.” Paul Wittek, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu**, İstanbul: Pencere Yayınları, 1995, s. 29.

⁷⁴¹ “Uç adını vereceğimiz bu bölgelerdeki ... ekonomik yaşamın temelini, yağma oluşturur.” Bkz. Wittek, **age**, s. 29.

⁷⁴² Kafadar, **İki Cihan Aresinde**, s. 104; Lowry, **Erken Dönem Osmanlı Devleti’nin Yapısı**, s. 9.

olmakla birlikte yerli halkın ve Bizans idari kadrosunun da katılımıyla güçlü bir dinamizm oluşturmuş ve böylece altı yüzyıl sürecek olan bir dönemi başlatmıştır.⁷⁴³

5.3.1.2. Dünya Devletine Doğru

Osman Bey liderliğinde kuruluşun gerçekleştirilmesinden sonra Orhan Bey (1326-1362) zamanında ilk kez kendi adına para basılmıştır. Osmanlı Devleti, 1351 yılında Rumeli'ye adım atarak genişleyeceği bir coğrafyaya yerleşmiştir. Yeniçeri Ocağı gibi birtakım temel kurumların oluşumu ve böylece beylikten devlet aşamasına geçiş ise I. Murad (1362-1389) zamanında gerçekleşmiştir. Osmanlı tarihinin önemli dönüm noktalarından birini, I. Bayezid'in 1402 yılında Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilmesi üzerine girilen Fetret Dönemi (1402-1413) oluşturmuştur. Bu dönemde Osmanlı siyasi yapısı dağılmış, önceki dönemin beylikleri tekrar ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın siyasi birliğini sağlayan, kardeşleriyle yaptığı savaşı kazanan I. Mehmed (1413-1421) olmuştur.

Osmanlı tarihinin olduğu gibi Klasik Dönem'in de en önemli padişahlarından biri olan II. Mehmed, İstanbul'u fethederek Osmanlı'yı bir dünya devletine veya padişahlığa dönüştürmüştür.⁷⁴⁴ II. Mehmed'in İstanbul'u fethetmesiyle birlikte bin yılı aşkın Bizans veya Doğu Roma İmparatorluğu son bulmuş, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Asya'daki toprakları bir bütünlüğe kavuşmuş ve bazı tarihçilere göre Ortaçağ kapanıp Yeniçağ başlamıştır. İstanbul'un fethi, Osmanlı Devleti üzerinde de önemli sonuçlar doğurmuştur. II. Mehmed (1451-1481), yerel güçleri tasfiye ederek merkezîleşmeyi sağlamış ve bunun için kulluk sistemini merkezî bürokrasiye⁷⁴⁵ egemen kılmış, mirî arazi sistemini güçlendirmiş, yayınladığı kanunnamelerle kurumlaşmayı artırmış ve bir padişahlık vizyonu geliştirerek Osmanlı'nın klasik formunun şekillenmesini sağlamıştır.⁷⁴⁶ Padişahlık vizyonunun bir yansıması olarak han, sultan ve kayser unvanlarını kullanmıştır ki bunların ilki Türk, ikincisi İslam, üçüncüsü de Bizans geleneğine atıfta bulunur.⁷⁴⁷ Ancak kayser unvanını, Bizans devletinin bir devamı olmaktan ziyade Bizans ülkesinin ve toplumunun hâkimi şeklinde yorumlamak daha doğru olacaktır.

II. Mehmed'den sonra yerine geçen II. Bayezid (1481-1512), Fatih dönemindeki birtakım reformlardan geri adım atmıştır. Mirî arazi statüsüne alınan bazı mülk ve vakıf topraklar sahiplerine iade edilmiş, fetihçi girişimler yavaşlamıştır.⁷⁴⁸

Klasik Dönem'e damga vuran ve Osmanlı tarihinin en önemli padişahlardan biri de I. Selim'dir. Yavuz unvanıyla bilinen I. Selim (1512-1520) tahta çıktığında Avrupalılar Amerika kıtasına ulaşmış, Afrika'nın kıyı bölgelerini kontrol altına almış ve Ümit Burnu'nu dolanarak Hint Okyanusu'nda koloni üsleri kurmuştur. Avrupalıların coğrafi yayılmasıyla Dünya'nın yuvarlak olduğu anlaşılmış ve aralarında Pirî Reis'in haritası (1513) da olmak üzere çeşitli haritalar hazırlanmıştır. Avrupalıların bu kolonyal yayılması karşısında I. Selim'in Avrupalıları kastederek, "Batı Okyanusu onların olsun, biz Doğu Okyanusu'nda olacağız" dediği rivayet edilir. I. Selim tahta çıkar çıkmaz bir

⁷⁴³ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, C. 1, s. 47.

⁷⁴⁴ "Fatih Mehmed'in daha ilk yıllarında yapılan vilâyet tahrirlerinde, 'padişah' unvanının yalnız bu son hükümdar için kullanılmış bulunması, II. Murad bile sözkonusu olduğunda, ancak 'Sultan' unvanı ile yetinilmesi bunun kesin delili olmak gerekir." Bkz. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, C. 2, s. 72.

⁷⁴⁵ Metin Kunt, II. Mehmed döneminde merkezde kulların taşrada ise Türk aristokrasisinin egemen olduğu anlayışının yanlış olduğunu öne sürer. Sancakların II. Mehmed'den sonra da yerel ümeranın elinde olduğu iddiasını, arşiv kayıtlarına dayanarak gerekçelendirir. Bkz. İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978, s. 112-113.

⁷⁴⁶ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 201.

⁷⁴⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 99.

⁷⁴⁸ Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, s. 63.

yandan şehzadeler sorunuyla uğraşır ama diğer yandan Hint Okyanusu cephesine yerleşmek için ilk seferini Safevîler üzerine yapar. Çünkü Hint Okyanusu yolu, Fırat'a kadar nüfuzunu genişletmiş olan Safevîler tarafından kapatılmıştır. 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail liderliğindeki Safevîleri bozguna uğratarak Tebriz'i ele geçirmiş ve Safevîleri doğuya iterek Okyanus yolunu genişletmiştir. I. Selim, Tebriz'de kalmaz ve hemen güneye, Hint Okyanusu hattına yönelir. Burada da Mısır'ı merkez edinmekle birlikte Suriye ve Hicaz'ı da kontrol eden ve Portekizliler karşısında yetersiz kalan Memlükler bulunmaktadır. 1516 Mercidabık ve 1517 Ridaniye savaşlarıyla Memlük iktidarını ortadan kaldıran I. Selim,⁷⁴⁹ Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle karşı karşıya gelir ve 16. yüzyıl boyunca sürecek olan bir rekabete girer.

Doğu Anadolu ile Suriye'nin, ama özellikle Mısır'ın alınması, Osmanlı Devleti'ni siyasi ve askerî açıdan olduğu kadar ekonomik açıdan da güçlendirmiştir.⁷⁵⁰ Fetihle birlikte daha büyük bir iç piyasa meydana gelerek ticaret gelişmiş, bölgenin tek bir çatı altına girmesiyle güvenlik maliyetleri düşmüş ve bu dönüşüm, sosyal ve ekonomik düzeyde kaydadeğer bir maliyet üretmeden gerçekleştirilmiştir. Bu bütünleşme, 16. yüzyıldan itibaren Avrupalıların emperyalizm ve kolonyalizmle sağladıkları siyasi, askerî ve ekonomik atılımı dengeleyebilecek bir girişimdir⁷⁵¹ ve Osmanlı'ya kapitalizm karşısında yüzyıllık bir süre kazandırmıştır. Aksi takdirde 16. yüzyılın sonundan itibaren karşılaşılan sıkıntılar, muhtemelen yaklaşık bir yüzyıl önce, 16. yüzyılın başından itibaren başlayabilecekti.

Ancak I. Selim'in uyguladığı vizyonun⁷⁵² I. Süleyman (1520-1566) tarafından bütünüyle sürdürüldüğü söylenemez. Tarihin köklü bir dönüşüme uğradığı, kara'nın yerine denizlerin ön plana çıktığı, üretimin değil piyasanın belirleyici olmaya başladığı bir dönemde I. Süleyman, stratejisini denizden değil karadan yana belirlemiş ve I. Selim'in "okyanus stratejisi"ni ihmal etmiştir. Bu tercih ise Osmanlı tarihinin en büyük stratejik hatası olarak yorumlanabilir. Kendi döneminde Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle mücadele edildiği, Akdeniz'de etkinlik sergilendiği inkâr edilemez, ama dünyanın dönüşümünü yakalayan bir okyanus stratejisi sürdürülememiş, bilakis sıklet merkezi artık Macaristan ve Irak gibi küresel piyasalardan uzak hedefler olmuştur. 1526 yılında Macaristan'ın fethi, 1534 yılında Irak'ın alınması, I. Süleyman döneminin en önemli başarılarıdır, ancak bu zaferler, Osmanlı Devleti'ni tarihin dönüşüm evresinde, 16. ve 17. yüzyıllar boyunca, yaklaşık iki yüzyıl süresince uğraştırmış ve ülkenin kaynaklarının tükenmesine yol açmıştır.⁷⁵³ Aynı dönemde Osmanlı ile mukayese edilemeyecek düzeyde sınırlı imkânlarla sahip Avrupalı güçler, okyanus stratejisi veya küresel piyasaların hegemonyasına yönelik hedefleriyle güçlerine güç katmıştır.⁷⁵⁴ Braudel, bu dönemde kaybedilen fırsatları şöyle ifade eder:

⁷⁴⁹ Bkz. Feridun M. Emecen, **Yavuz Sultan Selim**, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2010.

⁷⁵⁰ Barkan'ın yayınladığı Osmanlı bütçelerinden görüldüğü gibi Mısır'ın fethinden sonraki yaklaşık iki yüzyıl boyunca bütçe fazlaları ağırlıklı Mısır gelirlerinden sağlanmıştır.

⁷⁵¹ Itzkowitz, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, s. 58.

⁷⁵² Cengiz Orhonlu, **Habeş Eyaleti**, Ankara: TTK Basımevi, 1996, s. 6.

⁷⁵³ Sezer, **Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları**, s. 182; "III. Murad'ın Güney Kafkasya'ya ve Batı İran'a yaptığı pahalı seferinin eleştirisini sert bir değerlendirme ile bitiren Selaniki'nin (ö. 1600) kroniğinde canlı olarak anlatılmıştır. Selaniki burası için 'getirisi maliyetini karşılamayan köhne bir bölgedir' der." Bkz. Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, (Hzl. Mustafa Armağan), İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 128.

⁷⁵⁴ "Francisco de Almeida 16. yüzyıldan deniz gücünün anahtar bir konum içerdiğine işaret etmişti. Kral'a yazdığı bir yazıda şöyle diyordu: 'Bilinmeli ki eğer denizlerde güçlü iseniz tüm Hindistan'ın ticareti sizindir, eğer değilseniz karanın size

1529'da başlamış olan bir Süveyş kanalını kazmama; 1538'de Portekizliye karşı sonuna kadar bir mücadeleye girmeme ve bir kardeş kavgasında, sınır alanlarının boşluğunda İran'a çarpma; 1569'da Aşağı Volga havzasının fethi fırsatını kaçırma ve ipek yolunu yeniden açamama, Akdeniz'in gereksiz savaşları içinde kendini kaybederken asıl sorunun büyük dünyanın dışına çıkmak olduğunu görememe: bir sürü kaybedilmiş fırsat.⁷⁵⁵

Bütün bu kaybedilmiş fırsatların sonuçlarının ortaya çıkması için uzun bir süre beklenilmemiştir. II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1595) dönemlerinde mütevazı birtakım askerî başarılar sağlanmakla birlikte yanlış belirlenen ve dolayısıyla kaybedilen bir stratejinin pekişmesi durumu söz konusudur.⁷⁵⁶ Osmanlı, 1590'lar itibariyle Hint Okyanusu'ndan el çektiği gibi Akdeniz'de de egemenlik iddiasından geri durmuştur.⁷⁵⁷ Artık tarihin kaybedenler tarafında yer alındığı ortaya çıkmaktadır. Osmanlı'nın bundan sonraki tarihi, iktisadi darlığın neden olduğu toplumsal huzursuzluklar, strateji hatasına dayalı savaşların taşınamayan yükleri, başarısızlık sarmalının tetiklediği saray kavgaları ve nihayetinde işlemez hâle gelen bir sistemin kapitalizme entegrasyonu olacaktır.

5.3.2. Sermaye: Asgari Değerin Üretimi

Sanayi Devrimi öncesinde temel sermaye aracının toprak olduğuna yönelik genel bir uzlaşıdan söz edilebilir, ancak bu kabulün, sadece Sulama Devrimi öncesi için geçerli olduğu önceki sayfalarda dile getirilmişti. M.Ö. 3500 yıllarında ortaya çıkan Sulama Devrimi sonrasında toplumlar iki farklı tipe ayrılmış veya iki ayrı ekonomik sistem ortaya çıkmıştır. Yolların ayrışmasının ekonomik nedeni, toprağın yanına iki ayrı üretim aracının (su ve köle) eklenmesidir. Merkezî Dünya'nın kendi yolunu izlemesine yol açan gelişme, temel sermaye aracı olan toprağın yanına suyu eklemesidir. Batı'da farklı bir yolun izlenmesinin ekonomik nedeni de toprağın yanına kölenin katılmasıdır. Böylece Merkezî Dünya, toprak ve su bileşimine dayalı bir üretim sistemine sahip olurken; Batı, toprak ve köle bileşimine dayalı bir sömürü sisteminin beşiği olmuştur. Toprak ve su bileşimine dayalı tarımsal faaliyet, asgari değer (ücret+faiz+vergi) üretimini sağlayabildiği için Merkezî Dünya'da “devlet” denilen kurum ortaya çıkmış, doğrudan üretici de özgürlüğünü koruyabilmiştir. Buna karşın sulama kanallarından yoksun olan Avrupa'da asgari değer üretilememesi nedeniyle insanlar sermaye malı hâline getirilmiş, yani köleleştirilmiştir. İktidar ise temelde köle ve toprak rantıyla finanse edilen bir senyörlük veya imparatorluk hâline gelmiştir. Dolayısıyla Sanayi Devrimi öncesinde temel üretim aracı, toprakla birlikte su ve köleden oluşmuştur. Her ekonomik sistemde üretim araçlarının bileşimi farklıdır. Osmanlı'daki üretim sistemindeki bileşimin belirlenmesi, sistemin karakterini ortaya koyacaktır.

sağlayacağı yarar da az olacaktır.’ Albuquerque'nin Kral'a yazdığı tavsiye de aynı yönde idi, ‘Eğer Portekizler bir kez denizlerdeki gücünü kaybederse, sizin Hindistan'da elde ettiğiniz mülkün ömrü bir günden bile uzun olmayabilir.’ Bkz. Carlo M. Cipolla, **Silahlar ve Avrupa Sömürgeciliği**, (Çev. Taşkın Temiz), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998, s. 89.

⁷⁵⁵ Braudel, **Akdeniz**, C. 1, s. 116.

⁷⁵⁶ Küresel piyasalar üzerindeki iddiadan vazgeçilmesinin önemli bir göstergesi, donanma için bütçeden ayrılan paydır. “Aynı Ali tarafından 1606 yılı için verilen rakamlar, donanma personelinin, merkezi bütçeden silahlı kuvvetler için yapılan maaş ödemelerinin sadece yüzde dördüne, insan gücünün ise yüzde üçüne sahip olduğunu göstermektedir.” Bkz. Rhoads Murphey, **Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700**, (Çev. Mehmet Tanju Akad), İstanbul: Homer Kitabevi, 2007, s. 38.

⁷⁵⁷ Osmanlı'nın deniz gücü, Akdeniz'de 17. yüzyılın ortalarına kadar sürmüş ve hatta İngiltere'ye kadar ulaşan korsanlık faaliyetleri görülmüştür. Ancak bu tür faaliyetler, payitahttan yönlendirilen ve küresel piyasaların denetimini öngören bir stratejiye dayanmak yerine ağırlıklı Cezayir dayılarının yağma ve ganimet ihtiyacına göre şekillenmiştir. Bkz. Salih Özbaran, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Hint Okyanusu'na Açılması”, **Türk Denizcilik Tarihi**, (Ed. İdris Bostan, Salih Özbaran), İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009, s. 204, 217.

5.3.2.1. Doğal Kaynaklar

Söz konusu dönemde temel sermaye aracı; toprak, su, hayvan ve maden gibi doğal kaynaklardan oluşmuştur. Bu nedenle öncelikle ve ağırlıkla doğal kaynaklar üzerinde durulacak, arkasından sanayi ve ticaret ele alınacaktır. Doğal kaynakların başında gelen ise elbette topraktır, ancak kuru tarım yapılan toprak ile sulama imkânına sahip olan Mısır ve Mezopotamya'daki toprağın farklı niteliklerine dikkat etmek gerekir.

Osmanlı'daki üretim sisteminde temel sermaye aracı olan toprağı iki kısma ayırmak mümkündür. Birincisi Anadolu, Balkanlar ve Suriye'nin genelinde görüldüğü gibi kuru tarım yapılan topraklardır. İkincisi ise Mısır ve Mezopotamya'da görülen ve sulamalı tarımın yapıldığı verimli nehir vadileridir. Bu iki toprak tipi, birbirinden ayrı olarak incelenecek ve ekonomik sistemin şekillenışıyle olan ilgisi irdelenecektir. Bununla birlikte uluslararası ticaretin mekânı hâline gelen denizlerin de önemli bir kaynak olduğu, göz önünde bulundurulacaktır.

Berreyn ve Bahreyn

II. Mehmed'den itibaren Osmanlı padişahlarının unvanlarından biri, sultanü'l-berreyn ve hakanü'l-bahreyn olmuştur⁷⁵⁸ ki bunun anlamı, iki karanın sultanı ve iki denizin hakanı demektir. Burada kastedilen iki kara, Anadolu ile Balkanlar⁷⁵⁹, iki deniz ise Karadeniz ve Akdeniz'dir. Osmanlı coğrafyasını anlamak, iki kara ve iki denizi bir bütün olarak ele almayı ve bu bütünlüğün anlamını analiz etmeyi gerektirir. İki kara veya berreyn'den kastedilen, asıl olarak kuru tarım yapılan arazilerdir.

Berreyn'in ilk parçası olan Anadolu hakkında önceki sayfalarda kısmi bir açıklama yapılmıştı. Buna göre Anadolu, Asya ile Avrupa arasında geçiş noktasında olan ve Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz tarafından çevrili bir yarımadadır. Anadolu'nun kıtalar arası geçiş güzergâhında olması, uluslararası ticaretin başlıca lokasyonlarından biri olmasını sağlamıştır. Anadolu, ılıman iklim kuşağında bulunması itibarıyla tarım ve hayvancılığa uygun bir bölgedir ve zaten tarih boyunca nüfus birikimi, ağırlıkla ılıman kuşakta görülmüştür. Temel gıda maddelerinden olan buğday ve arpa, Üretim Devrimi'nden itibaren yaklaşık 12 bin yıldır Bereketli Hilal'de üretilmektedir ve bu ürünlerin doğal yetişme alanları içerisinde Anadolu da bulunmaktadır. Anadolu'nun bir başka önemli niteliği de dağlık veya engebeli bir araziye sahip olmasıdır. Bu nitelik, hayvancılığın gelişmesini desteklemiştir ve hayvanların evcilleştirilmesinden sonra en çok beslenenler arasında yer alan inek, koyun, keçi, domuz gibi hayvanlar, yine Anadolu'nun da içinde bulunduğu Merkezî Dünya'da binlerce yıldır beslenmektedir. Bununla birlikte Anadolu'nun dağlık arazisi, nehirlerden sulama ve ulaşım amaçlı faydalanılmasını önlemiştir.

Osmanlı'da kuru tarım yapılan araziler ağırlıkla kamu mülkiyetindedir, yani mirî arazi statüsündedir. Bu arazilerde ortalama bir çiftlik veya üretim birimi, bir çift öküzle sürülebilecek toprak miktarı olarak belirlenmiştir. Bu birim, verim farklılığı nedeniyle 60 ile 150 dönüm arasında değişmektedir. Ancak söz konusu birim, farklı kanunnamelerde farklı miktarlarda ifade edilmiştir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁸ “Bu unvanı, sultanü'l-berr ve hakanü'l-bahr şeklinde Anadolu Selçuklularında da buluyoruz.” Bkz. İnalcık, **Devlet-i Aliyye**, C. 2, s. 65.

⁷⁵⁹ “İmparatorluğun Fâtih zamanında merkezîyetçi kuruluş döneminde Tuna ile Fırat nehirleri arasındaki bölge, ilk çekirdek bölge olarak kabul edilebilir.” Bkz. İnalcık, **age**, C. 2, s. 15.

⁷⁶⁰ Örneğin 1528 tarihli Konya kanunnamesine göre bir çiftlik, “a'lâ yerden altmış dönüm ve evsat yerden seksen ve doksan

Verim oranı yüksek olmamakla birlikte Anadolu, kendi tahıl ihtiyacını karşılayabilmiş ve Klasik Dönem’de tahıl ithal edildiğine yönelik herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.⁷⁶¹ Anadolu’daki tahıl üretimi zamana ve bölgeden bölgeye değişebilmekle birlikte 16. yüzyılda bire beş-altı civarında olduğu kabul edilmektedir. Bir hektar topraktan yaklaşık 750 kg. ürün elde edilmektedir.⁷⁶² Toprağın verimsizliği nedeniyle arazinin yarısı ekilmekte, diğer yarısı da nadasa bırakılmaktadır.

Rakabe üretim sisteminde üst mülkiyetine devletin sahip olduğu topraklar, çiftçi hanesine, işlenmesi koşuluyla bırakılmıştır. Arazinin üst mülkiyeti devlette olsa da kullanım hakkı “tapu” senediyle reaya “tefviz” edilmiştir. Toprağı satma, bağışlama, vakfetme hakkı bulunmayan reaya, ölümünden sonra arazinin intifa hakkını oğluna devredebilmiştir. Bu yönüyle reayanın toprak üzerindeki hakkı, basit bir kiracılığın ötesinde olmuştur. Kullanım hakkı ancak toprağı işlemek koşuluyla geçerli olmakla birlikte işlediği müddetçe reayanın elinden arazisinin alınamayacağı, bir kural olarak kabul edilmiştir.⁷⁶³

Bir çift arazi veya çiftlik için reayanın ödeyeceği yükümlülüklerin başında çift akçesi gelmektedir. Bu tutar bir altın sikke olarak kabul edilmiş ve Fatih Kanunnamesinde 22 akçe olarak belirtilmiştir.⁷⁶⁴ Çift resmi, sipahinin önemli gelir kalemlerinden biri olmuş ve I. Süleyman döneminden itibaren tamamen timarlı sipahiye bırakılmıştır.⁷⁶⁵ Yarım (nim) çift toprağı olan ise çift resminin yarısını ödemekle mükellef olmuştur. Hiç toprağı olmayan veya yarım çiftten daha az olanlar ise bennak resmi ödemıştır. Gayrimüslimler ise çift resmi yerine ispençe ile yükümlü tutulmuşlardır. Fatih kanunnamesinde her evli gayrimüslim erkekten 25 akçe ispençe alınacağı kaydedilmiştir.⁷⁶⁶

Araziyi aralıksız üç yıl işlemeyen reaya, “çift bozan resmi” ödemek zorundadır. Bu tutar, II. Mehmed zamanında 50 akçe iken enflasyon nedeniyle 16. yüzyılın sonunda 300 akçeye kadar çıkmıştır ve yaklaşık 250-300 kg. buğday karşılığıdır ki bir çiftçinin yıllık brüt hasılatının onda birinden daha az veya yaklaşık bir aylık brüt geliri tutarındadır.⁷⁶⁷ II. Mehmed döneminde 50 akçe olan çift bozan resminin, yıllık 22 akçe olan çift resmi ve 25 akçe olan ispençenin yaklaşık iki katı olduğu dikkate alınırsa, bunun reayayı toprağı zorla bağlayan veya serfleştiren ağır bir yükümlülük değil de idari bir tazminat olduğu anlaşılabilir. Üstelik bütün reaya değil, sadece herhangi bir çiftliğe tasarruf edenler bu yükümlülüğe tabidir. Tasarrufunda çiftlik bulunmayanlar istediği yerde ikamet edebildiği gibi istediği mesleği de yapabilmektedir. “Defterde bir ra’iyyetin üzerine çift yazılmadan ve elinde resm-i çift alınur yer olmadan köyden kalkub varub bir kasabada oturmağı çift bozan akçesi alınmaz.”⁷⁶⁸ Avrupa’da serf toprağı bağlanmışken Osmanlı çiftçisi ödeyeceği yüksek olmayan bir tazminatla çiftini bırakıp başka

dönüm ve ednâ yerden yüz ve yüz yirmi dönüm demişlerdir, ammâ beyn' en-nâs meşhûr ve ma'rûf olan çiftlik oldur ki, bir çiftlik nadasına ve ekinine vefâ ede, ehâl-i kurâdan ekinciler dahi ana bir çiftlik dirler.” Bkz. Halil İnalcık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rûsûmu”, **Belleten**, S. 92, 1959, s. 581. Bir başka kanunnameye göre de “Hâs yerden yetmiş-seksen dönüm mutavassıt’ul-halden (evsat) yüz dönüm ve ednâ yerden yüzotuz ve yüzelli dönüm yer bir çiftlik itibar olunur. Dönüm dahi hatevât-müteârefe ile tülen ve arzen kırk hatve yerdir.” Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 2, s. 65-66.

⁷⁶¹ Güçer, **Hububat Meselesi**, s. 28. Yunanistan’ın aksine Merkezî Dünya’nın başta tahıl olmak üzere kendi gıda ihtiyacını karşılayabilmesi, Marx tarafından ATÜT açıklamalarında “kendine yeterli köy birimleri” olarak tanımlanmış ve olumsuzlanmıştır.

⁷⁶² Pamuk, **age**, s. 38.

⁷⁶³ İnalcık, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, C. 1, s. 150-151.

⁷⁶⁴ İnalcık, **age**, s. 195.

⁷⁶⁵ Feridun Emecen, “Çift Resmi”, **TDVİA**, C. 8, 1993, s. 310.

⁷⁶⁶ Cin ve Akyılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, s. 284.

⁷⁶⁷ Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi**, s. 43-44.

⁷⁶⁸ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 7, s. 240.

bir bölgeye yerleşebilmiş veya başka bir iş yapabilmıştır. Bu nedenle reaya, 16. yüzyıl sonundaki büyük kaçgunlukta çiftliğinde tutulamamış, Anadolu boşalmıştır.

Tarım teknolojisi ise neredeyse yüzyıllar boyu fazla değişmeden kalmıştır. Tarım, 19. yüzyıldaki sanayileşme girişimlerine kadar karasaban ve döven gibi araçlar ile öküz gibi hayvanlar aracılığıyla yapılmıştır. Tarımdan elde edilen verim oranları da modern dönemlere göre düşüktür.⁷⁶⁹ Sulamalı tarım ve gübreleme yapılamaması nedeniyle araziler bir yıl ekilmiş, bir yıl da nadasa bırakılmıştır.⁷⁷⁰

5.3.2.2. Meralar ve Hayvancılık

Toprağın önemli bir kısmında tarım yapılmakla birlikte otlak olarak kullanılan topraklar da ciddi bir orana ulaşmıştır. İnalıcık'a göre Anadolu nüfusunun yaklaşık beşte biri konargöçerdir⁷⁷¹ ve bu topluluklar, belli arazileri yaylak ve kışlak olarak kullanmıştır. Göçebe hayvan otlatıcılığı toprak-yoğun bir üretim olduğu için göçerlerin kullandığı arazi miktarının, çiftçilerin kullandığı birim araziye göre daha çok olduğu anlaşılabılır. Göçerlerin nüfusunun toplam nüfusa oranı beşte bir ise kullandıkları arazinin beşte birden daha büyük olduğu varsayılabilir.

Göçebelerin temel üretim aracı, yerleşik çiftçilerin tarım arazisinden farklı olarak otlak ile birlikte hayvandır. 16. yüzyılda Osmanlı nüfusunun yaklaşık beşte birinin konargöçer olduğu kabul edilirse hayvancılığın Osmanlı ekonomisi için önemi daha iyi anlaşılır. Tarımla uğraşan bir ailenin ihtiyaç duyduğu arazi büyüklüğünün bir çift öküzün sürebileceği miktar olduğu ve bunun da ortalama 100 dönüm civarında tespit edildiği daha önce ifade edilmişti. Buna karşın konargöçer bir ailenin geçimini sağlamak için ihtiyaç duyulan sermaye tutarının veya hayvan miktarının da belirlenmesi gerekir.

Göçebe ailelerin geçimini sağlayabileceği sürü büyüklüğünü çevresel koşullar ve tarımla uğraşıp uğraşmama gibi etkenler belirlemektedir ancak bu büyüklüğü kesin olarak tespit etmek bütünüyle mümkün değildir. Bununla birlikte ortalama beş kişiden oluşan ve tarımla hiç uğraşmayan bir göçebe ailenin geçimi için 25 at değerinde hayvanın olması gerektiği öne sürülmüştür. Arazi için ölçü biriminin dönüm olması gibi hayvancılık için de ölçü birimi olarak, başka hayvanların yanı sıra at da kullanılmıştır. Buna göre bir at, 6/5 büyükbaş hayvana, 6 koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvana eşdeğer olarak kabul edilmiştir.⁷⁷² Bir başka ifadeyle 25 at değerinin karşılığı olarak deve, öküz, inek gibi besi ve yük hayvanı olarak yaklaşık on büyükbaş hayvana, yüz civarında da koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvana ihtiyaç duyulmuştur.⁷⁷³

⁷⁶⁹ Unat, *agm*, s. 642.

⁷⁷⁰ Aynı dönemde Avrupa'da üçlü tarla sistemine geçilerek verimliliğin artırıldığı iddia edilse de Braudel, bunun abartı olduğunu, hatta bırakın iki yılda bir ekim yapılmasını, üç yılda bir ekim yapılan arazilerin hiç de az olmadığını belirtir. Bkz. Braudel, *Akdeniz*, C. 1, s. 286.

⁷⁷¹ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, s. 39.

⁷⁷² Kısmen farklı değerler 18. yüzyılın sonundaki Mısır için söz konusudur. 1794 yılında Mısır'daki el-Bahayra köyünde ölen Ali al-Sharif'in bıraktığı miras içerisinde yer alan hayvanlardan bir öküz veya mandanın değeri, inek veya devenin yaklaşık dört katı, bir koyunun ise on beş katı civarındadır. Bir öküz 65,5, bir manda 50, bir inek 16, bir deve 15 nisf fidda (yarım dirhem) değerindeyken bir koyun 4 nisf fidda tutarındadır. Yani bir inek, yaklaşık dört koyun etmektedir. Bkz. Alan Mikhail, "Animals as Property in Early Modern Ottoman Egypt", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 53, 2010, s. 629.

⁷⁷³ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 112-113.

Örneğin Aydın sancağında “bütün çift”in karşılığı olabilecek ölçü olarak 66 koyun belirlenmiştir.⁷⁷⁴ “Aydın sancağındaki Karacakoyunlu yörükleri içinde altmışaltı koyundan fazla koyunu olanlar iki koyuna bir akçe verir”ken “bundan az koyunu bulunanlardan ise otuz üç akçe” alınmıştır.⁷⁷⁵ Sarıkeçili Yörüklerinde ise bir ailenin geçimi için asgari elli keçinin olması gerektiği, bunun altındaki bir hayvan stokunun yerleşik hayata geçmeyi zorunlu kılacağı belirtilmiştir. Sarıkeçili Yörüklerinde 20-30 devesi ve bin keçisi olan bir ailenin zengin olarak kabul edildiği tespit edilmiştir.⁷⁷⁶ Sarıkeçili örneğindeki gibi asgari geçim için elli keçi gerekiyorsa da en azından ulaşım için gerekli olan yük hayvanlarını da bu miktara eklemek gerekir. Böylece ailedeki her birey için gereken bir adet yük hayvanının yanı sıra diğer eşyaları taşımak için de bir miktar yük hayvanına ihtiyaç duyulmuştur. Buradan hareketle yük ve besi olmak üzere on civarında büyükbaş hayvana, yüz civarında da küçükbaş hayvana ihtiyaç bulunmaktadır ki bu tutar, bir çiftçi hanesinin vasat yerden 100 dönümlük arazisinin karşılığı olarak kabul edilebilir.

Göçebelerin yanı sıra yerleşik çiftçiler de hayvancılıkla uğraşmıştır. Öncelikle çift süren öküzün yanı sıra temel besin maddelerini elde ettikleri inek, koyun, keçi, tavuk gibi besi hayvanları ve at, deve, eşek gibi yük hayvanları beslenmiştir. Hayvanlar, yerleşik çiftçiler için topraktan sonra ikincil üretim aracı olmuştur. Bununla birlikte Mısır ve Güney Irak gibi sulamalı tarımın yapıldığı bölgelerde hayvanların önemi daha fazladır, çünkü hayvanlar çift sürmenin yanı sıra araziye su aktaran dolapları da çalıştırmıştır. Su dolaplarını çevirebilecek güce sahip sınırlı sayıdaki hayvanlar arasında yer alan öküz ve mandaların beslenmeleri ciddi bir maliyeti gerektirmiştir. Çünkü bir at yaklaşık 140 kg, bir deve 250 kg. yük taşıırken bir öküz yaklaşık 500 kg. yük taşıyabilmiştir.⁷⁷⁷ Bu nedenle öküz ve manda fiyatları oldukça yüksek tutarlara çıkmış ve önemli bir sermaye miktarına ulaşmıştır.⁷⁷⁸

Arazi Kullanımı

Gerek tarımda gerekse hayvancılıkta kullanılan arazilerin dışında boş kalan veya kullanılmayan ve mevat olarak adlandırılan araziler de bulunmaktadır. Anadolu’da toprak/emek oranının yüksek olduğu genel olarak kabul edilir. Bunun anlamı, değerlendirilmeyen arazinin bulunduğu ve kişi başına düşen arazinin yüksek olduğudur. Ancak bunun ne kadar olduğunu belirlemek kolay değildir. Bazı tanıklıklara göre 19. yüzyılda bile Balkanlarda toplam ekilebilir arazinin yarısı âtil hâlde bulunmaktadır.⁷⁷⁹ Ancak 16. yüzyılda nüfus artışı yaşandığı bir durumda toprak sorununun ortaya çıkması ve işsizliği artırarak nüfusun şehirlere yığılması, bahsedildiği gibi bir toprak fazlasının olduğu iddiasının sorgulanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte normal zamanlarda bile caba diye adlandırılan topraksız köylülerin ya da yarım çift araziye sahip reayanın olması, kayda değer bir toprak fazlasının olmadığını gösterir.

⁷⁷⁴ Ancak Osmanlı’daki kanunlar, sancaklara göre değişebilmiştir. Örneğin Yeni-il kanunnamesine göre “Yörüklerde de koyunu kırılan ve koyun adedi 26 dan aşağı olanlar ‘kara tesmiye olunur, on üçer akça resm-i kara’ alınır.” Bkz. İnalçık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rûsûmu”, s. 586-587. Bu kanunnameye göre çiftçilikle uğraşan bekârlar mücerred resmi öderken konargöçerlerde bunun muadili olan ve bekârların mükellef olduğu 13 akçelik kara resmini, 26 koyundan daha azına sahip olanlar ödemiştir.

⁷⁷⁵ Feridun Emecen, “Ağnam Resmi”, *TDVİA*, C. 1, 1988, s. 478.

⁷⁷⁶ Osman Okumuş, “Osmanlı Devleti’nde Türkmen ve Yörüklerin İktisadi Hayatları”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 5, No 2, 2013, s. 387.

⁷⁷⁷ Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş 1500-1700*, s. 102.

⁷⁷⁸ Mikhail, “Animals as Property in Early Modern Ottoman Egypt”, s. 627.

⁷⁷⁹ Kemal Karpaz, “XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Nüfus ve İskân Politikaları”, *Osmanlı’da Nüfus ve İskân Politikaları*, s. 106-107.

16. yüzyıl sonlarında yaklaşık 10 milyonu aşan bugünkü Türkiye sınırlarındaki nüfusun yüzde 20'si, yani 2 milyonu konargöçerdir.⁷⁸⁰ En düşük biriminin kaza olduğu kabul edilirse şehirlerde yaşayanların oranı ise yüzde 20 civarındadır ve bunun 2 milyon olduğu varsayılabilir.⁷⁸¹ Böylece bugünkü Türkiye sınırlarında tarımla meşgul olan nüfusun 6 milyon civarında olduğu ortaya çıkar. Gerçi şehirlerde yaşayıp da civardaki arazilerde çiftçilikle uğraşanlar da önemli bir yekûn tutmaktadır.⁷⁸² Bir hanenin 5 kişiden oluştuğu kabul edilirse tarımla uğraşan hane sayısının yaklaşık 1 milyon 200 civarında olduğu sonucuna varılır.

Balkanlar

Bu açıklamalardan sonra Berreyn'in ikinci parçası olan ve Anadolu gibi kuru tarım yapılan Balkanlara göz atılabilir. Balkanlar; batı, güney ve doğu yönünde sırayla Adriyatik Denizi, İyon Denizi, Akdeniz, Adalar Denizi, Marmara ve Karadeniz'le çevrilidir. Farklı görüşler olmakla birlikte Balkanların kuzey sınırını ise Tuna ve Sava nehirleri belirler. Balkanlar, "sarp ve ormanlık sıra dağlar"⁷⁸³ anlamına gelir ve kelimenin anlamından da çıkarılabileceği gibi bu bölge, ormanlık ve dağlık bir alandır. Zaten bölgeye adını veren de Bulgaristan'ı doğu-batı ekseninde kesen Balkan Dağları'dır. Bu dağların kuzey ve güney kısımlarında düzlük alanlar görülürken Arnavutluk, Karadağ, Kosova, Bosna gibi Balkanların batı kısmında ve Yunanistan ana karasında ise dağlık alanlar genel manzarayı oluşturur.

Balkanların dağlık ve ormanlık karakteri ile denizlerle çevrili olma niteliği, bölgede ortaya çıkan ekonomik sistemin temel belirleyicilerinden biri olmuştur. Söz konusu coğrafi karakter veya "potansiyel sermaye" yapısı, tarımın sulamayla yapılmasına imkân vermemiş; zeytin, incir, üzüm gibi kuru tarım ürünleriyle yetinilmesine yol açmıştır. Bu ise verimliliği sınırlı düzeyde tutarak asgari değer üretmesini önlemiştir. Bununla birlikte Tuna havzası hariç, düzlük alanların azlığı ve iklim koşulları, buğday gibi tahıl ürünlerinin yetiştirilmesine imkân vermemiştir. Bu nedenle antik Yunanistan, buğdayını dışarıdan ithal etmek zorunda kalmıştır. Ilıman iklim bölgesinin sağladığı nüfus artışına karşın asgari değer üretilemeyişi, tarihte ilk kez kölecî sistemin antik Yunanistan'da doğmasına yol açmıştır. Asgari değer üretilemeyişi veya geçim imkânlarının yetersizliği, deniz ötesi kaynaklardan faydalanılmasını zorunlu kılmakla beraber bölgenin üç bir taraftan denizlerle çevrili olması, yabancı kaynaklardan faydalanmanın yolunu hazırlamıştır. Yunanistan'da toprağın verimsizliği, uluslararası ticaret ve kolonizasyonla dengelenmeye çalışılmıştır.

Yunan kolonizasyonu ilk önce Anadolu kıyılarında başlamış ve hemen arkasından bir tarafta Karadeniz kıyılarına, diğer tarafta da Güney İtalya, Sicilya, Girit, Kıbrıs gibi Kuzeydoğu Akdeniz bölgesine yayılmıştır. Böylece iki kara ve iki denizin birliğinin veya Berreynü'l-Bahreyn'in ilk önce Yunan kolonizasyonu ile ortaya çıktığı söylenebilir. Bu dönemde Yunanistan ile Karadeniz arasında koloni ve buna dayalı ticari ilişkiler gelişmiş; Yunanistan şarap, zeytinyağı ve incir gibi kurutulmuş meyveler ihraç ederken özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan tahıl ve hayvan ürünleri ithal etmiştir.⁷⁸⁴ Her ne kadar antik Persler, Anadolu ve Trakya üzerinde egemenlik kurarak Yunan

⁷⁸⁰ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, s. 39.

⁷⁸¹ Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, s. 265; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s. 157.

⁷⁸² Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, s. 265.

⁷⁸³ *Türkçe Sözlük*, C. 1, Ankara: TDK, 1998, s. 211.

⁷⁸⁴ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, C. 1, s. 327.

genişlemesini iki yüzyıl boyunca durdurdularsa da İskender'in Pers hâkimiyetine son vermesi, iki karanın ve iki denizin Yunanlılar tarafından birleştirilmesini sağlamıştır. Bu birlik, tekrar Osmanlılar tarafından sağlanıncaya kadar, ağırlıkla Yunanlılara dayanan Bizans İmparatorluğu tarafından sürdürülmüştür.

Verimli Nehir Vadileri

Osmanlı, zaman içerisinde genişlemiş ve Berreynü'l-Bahreyn'in ötesine geçerek Mısır başta olmak üzere Kuzey Afrika topraklarını da sınırlarına katmıştır. Bu sayede Osmanlı'nın sahip olduğu araziler, kuru tarım yapılanların yanı sıra sulu tarım yapılan arazileri de içerir hâle gelmiştir. Bunlar özellikle Nil havzası ile Fırat ve Dicle'nin aşağı kesimleri, yani Mezopotamya'da yer almıştır. Nehir sularının kanallar aracılığıyla kontrol altına alınıp tarımda kullanılması, verimlilik oranlarını artırmıştır. Bu arazilerdeki verim, 10:1 oranının da oldukça üstündedir. Nehir vadilerindeki verimliliğin bir nedeni tarımda suyun kullanılması ise bir diğer önemli nedeni de bu vadilerde yılın belirli bir döneminde gerçekleşen sel taşkınlarının getirdiği alüvyonların doğal bir gübre rolü oynamasıdır.

Sulamalı tarımın yapıldığı iki önemli bölge, 16. yüzyılda Osmanlı sınırları içerisine girmiştir. Bunların biri, 1517 yılında Osmanlı egemenliğini kabul eden Mısır, diğeri de I. Süleyman döneminde Osmanlı sınırlarına dâhil edilen Bağdat veya Mezopotamya'dır. Bu iki bölgenin katılımıyla birlikte suyun varlığı ve kullanımı Osmanlı ekonomisi için kaydadeğer bir öneme kavuşmuştur. Özellikle Mısır; Balkanlar ve Anadolu'dan sonra Osmanlı'nın üçüncü ağırlık merkezi hâline gelmiştir. 1527-1528 bütçesine göre büyük kısmı Mısır'dan elde edilen gelir, Balkanlar ve Anadolu'nun bütçe açığını giderdiği gibi toplam bütçenin 74 milyon akçe fazla vermesine yol açacak düzeyde olmuştur.⁷⁸⁵ Bunun yanı sıra İstanbul'un buğday ihtiyacı, ülke topraklarına katılmasından sonra dönem dönem Mısır'dan karşılanmıştır.

Kuru tarım yapılan bölgelerde arazi bir yıl nadasa bırakılıp bir yıl ekilirken Mısır'da sulamalı tarım sayesinde arazi nadasa bırakılmadığı gibi senede iki kez ürün hasadı yapılmıştır. Eylül ve ekim aylarında yapılan kış hasadında buğday, arpa, mercimek, yonca, keten, nohut, soğan ve sarımsak elde edilirken mayıs sonrasında yapılan yaz hasadında ise buğday, arpa, pamuk, kavun, şeker kamışı ve susam gibi ürünler elde edilmiştir.⁷⁸⁶

Sadrazam İbrahim Paşa'nın 1525 yılında yayımladığı Mısır Kanunnamesi, Mısır'ın sulama ağının Osmanlı Devleti için önemini ortaya koymuştur. Kanunnamenin, sancak beylerinin Mısır'daki muadili olan kâşiflere yüklediği birinci görev, vergilerin toplanabilmesi ve genel nizamın korunabilmesi için kanalların tamiri ve sulama sisteminin çalışır durumda olmasıdır. Sulama kanallarının işler durumda olmaması nedeniyle herhangi bir arazinin ekilmemesinden kaynaklanan sorunların muhatabı kâşiflerdi ve bunlar, sorunun vahametine göre idam cezası bile alabilirlerdi.⁷⁸⁷

Balkanlar ve Anadolu'da arazi tahrirlerinin yapılması gibi Mısır'da da vergi kaynağına ilişkin ayrıntılı bir tahrir,⁷⁸⁸ 1539-1540 yıllarında yapılmıştır. Mısır arazisinin verimli kullanılabilmesi için

⁷⁸⁵ Bu fazlalıkta Halep ile Şam gelirleri de olmakla birlikte çoğunluğu Mısır gelirlerine aittir. Bkz. Ömer L. Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî yılına ait bir bütçe örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, S. 1-4, 1953, s. 273.

⁷⁸⁶ Alan Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 10.

⁷⁸⁷ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. 6, s. 110; Mikhail, *age*, s. 11.

⁷⁸⁸ Memlûkler döneminde de tahrir yapılmış ve bunun adı, Kıpti dilinden alınmış olan ravk'tır. Bkz. Keleş, "Bahri Memlûkler'de İktisadi ve Ticari Hayat (1250-1382)", s. 27.

sulama sisteminin işler hâle getirilmesi ve bunun için su dağıtım durumunun envanterinin çıkarılması amaçlanmıştır. Bu araştırmayla kanalların işlerlik durumunun ne olduğu, tıkanan kanalların açılmasının maliyetinin ne olacağı, bu maliyeti kimin karşılayacağı, hangi köyün hangi sulama kanalından faydalanacağı, sulama işlerinden kimin sorumlu olacağı gibi temel hususların tespiti yapılmıştır.⁷⁸⁹

Osmanlı yönetimi, Mısır'ın sulama işleriyle doğrudan ilgilenmiş ve sulama kanallarının yapımı ve tamirinde rol oynamıştır. Köylünün veya yerel yönetimin üstesinden gelemeyeceği durumlarda Osmanlı idaresi gerekli malzemenin tedarik edilmesinde kullanılan finansman kaynağını sağlamış, buna karşın köylülerden emek talebinde bulunmuştur. Bölgesel çaptaki kanalların yapımında ise sadece malzeme tedariği sağlamamış, aynı zamanda gerekli emeği de ücret mukabilinde temin etmiştir.⁷⁹⁰

Arazi hukuku

Temel sermaye aracı olan toprağın kullanım veya sahiplik kuralları değişebilmiştir. 1858 yılında yayınlanan Arazi Kanunnamesi, İslam hukuku ile Osmanlı örfi hukukunun birikimini yansıtarak beş tür araziden bahseder.⁷⁹¹ Ancak mülkiyet biçimlerine göre bunları “özel, devlet ve toplum mülkiyeti” olarak üç grupta ele almak mümkündür.⁷⁹²

Bunların birincisi, “arazi-î memlûke” denen özel mülk arazilerdir. Müslümanların sahip olduğu mülk arazilerden 1:10 ile 1:2 arasında değişen oranlarda ama ağırlıklı 1:8 oranında öşür vergisi⁷⁹³, gayrimüslimlerin sahip olduklarından da 1:5 ile 1:2 arasında değişen oranlarda haraç vergisi alınır.⁷⁹⁴ Ancak timar sisteminin uygulandığı bölgelerde öşür adı altında Müslüman veya gayrimüslim bütün reayadan aynı vergi alınmıştır. Mısır, Arabistan, Irak gibi bölgelerde hâkim olan özel mülkiyettir. Anadolu ve Balkanlar gibi mirî arazinin yaygın olduğu bölgelerde tahıl üretimine tahsis edilen arazilerin dışında kalan ve bağ ve bahçecilik yapılan topraklar da özel mülk arazilerdir. Şehir, kasaba ve köy merkezlerindeki arsalar da özel mülk kapsamındadır. Ebussuud Efendi'nin Budin vilayeti hakkında verdiği fetvada özel mülkler belirtilir:

“Umûmen Vilâyet-i merkûmenin ehli yerli yerinde mukarrer olup nefislerine ve evlâdlarına aslâ bir ferd ta'arruz eylemeyüb ve ellerinde olan *emvâl-i menkûleleri* ve kasabâtta ve kurâda olan evleri ve dükkânları ve sâir binâları ve bağları ve bağçelerinin imâretleri, kendileri *mülkleri* olup her nice dilerler ise tasarruf edeler. Bey' ve hibe ve sâir *vucûh-i temlikât* cümle ellerinde olup fevt olduklarında vereselerine *mülkiyet* üzerine müntakil olup bağlarının ve bağçelerinin hükûkunda gayrî aslâ *emvâl-i mezbûrelerine* kimesne dahl ve ta'arruz eylemeye.”⁷⁹⁵

Osmanlı'daki arazi mülkiyet biçimi üzerine yapılan değerlendirmeler, mirî arazi üzerine yoğunlaşmıştır, hâlbuki Osmanlı bir bütün olarak değerlendirildiğinde mirî arazi kadar özel mülk arazinin de yaygın olduğu görülür. Mirî arazi üzerine odaklanmanın bir nedeni, Osmanlı'nın merkez coğrafyasının Anadolu ve Balkanlar olması ise bir başka nedeni de Anadolu'nun bugünkü Türkiye'yi

⁷⁸⁹ Alan Mikhail, **Under Osman's Tree: The Ottoman Empire, Egypt, and Environmental History**, Chicago: The University of Chicago Press, 2017, s. 21-22.

⁷⁹⁰ Mikhail, **age**, s. 27.

⁷⁹¹ Abdurrahman Yazıcı, “Arazî Kanunnâmesi (1274/1858) ve İntikal Kanunlarıyla İslam Miras Hukukunun Mukayesesi”, **EKEV Akademi Dergisi**, S. 60, 2014, s. 456. Ebussuud Efendi ise arazileri üçe ayırır: “Arâzî-i sultâniye üç kısımdır: Bir kısmı, *arz-ı harâciyyedir* ve bir kısmı *arz-ı öşriyyedir* ve bir kısmı dahi *arâzî-i memleketdir*. Ve bu kısım-ı sâlisdir ki, beyn'en-nas *arz-ı mirî* demekle ma'rûfdur.” Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 6, s. 83.

⁷⁹² Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 49.

⁷⁹³ “Sipahi aldığı, ol yerlerin öşri adına onda bir yahud sekizde bir verilen *harâc-ı mukâsesi*...” Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 6, s. 83.

⁷⁹⁴ Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, s. 128.

⁷⁹⁵ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 4, s. 79.

oluşturmasıdır. Bu nedenle kısmen haklı nedenlerle mirî arazi üzerinde durulmuştur ancak Osmanlı bir bütün olarak anlaşılacaksa Mısır, Arabistan, Irak gibi bölgelerde geçerli olan özel mülk arazilerin de dikkate alınması gerekir.

Mülkiyeti açısından arazi türlerinin ikincisi, “arazi-i mir’iye” veya “arazi-i memleket” diye adlandırılan devlet arazisidir. Osmanlı’daki mirî arazinin kökeni İslam tarihindeki fey uygulamasında yer alır. Mirî arazi, asıl olarak fetihle el geçirilen toprakların devlet mülkiyetine alınmasıyla ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte mülk arazi sahibinin mirasçısı olmaması durumunda söz konusu arazinin mülkiyeti devlete geçerek mirî arazi olabilmektedir. Fetihten itibaren Anadolu toprakları mirî arazi olarak kabul edilmiş, özel mülkiyete bırakılmamıştır. Bu uygulama fetihten sonra Balkanlarda da geçerli olmuştur. Böylece 1071’deki fethinden 19. yüzyıla kadar mirî arazi sistemi, Anadolu ve Balkanlarda hâkim mülkiyet biçimi olarak uygulanmıştır. Mirî arazi; çift sürülen ve tahıl ekimi yapılan arazilerdir. Bir toprağa çift girdiği zaman, mirî arazi hükmüne geçer ve mirî arazilerde tahıl yerine başka ürünlerin ekimi yapılamaz. Osmanlı’da mirî araziye hukuken ayrıntılı olarak tanımlayan, Kanuni dönemi şeyhülislamlarından Ebussuud Efendi (1490-1574) olmuştur.⁷⁹⁶

Kamu mülkiyetinde olan bir başka arazi de “arazi-i mevat” denilen boş, işlenmemiş topraklardır. Bu arazileri şenlendirenler arazinin özel mülkiyetine sahip olurlar, ancak bu, koşulsuz bir mülkiyet değildir. Üç yıl üst üste işlenmediğinde söz konusu arazi, sahibinin elinden alınarak devlet mülkiyetine geçirilir. Mevat arazi, işlenmemiş hâlde devlet mülkiyetindedir ve işlenmeye başlandığında da ancak işlenme koşuluyla özel şahısların tasarrufuna bırakılmaktadır. Bu koşul ihlal edildiğinde yeniden devlet mülkiyetine alınmaktadır.

Üçüncüsü ise toplum mülkiyetidir ve bu araziler, doğrudan devlet veya özel şahıs mülkiyetinde olmayan, toplumun faydalanmasına bırakılmış arazilerdir. Toplum mülkiyeti biçiminin birincisi, “arazi-i mevkufe” denen vakıf arazileridir ve bunun ikinci biçimini ise “arazi-i metruke” denen ve toplumun ortak kullanımına terk edilen yollar, meydanlar, otlaklar, ormanlık alanlar, bataklıklar oluşturur. Arazi-i metruke, toplum menfaatine terk edilmiş olsa da iktidarın bu topraklar üzerinde nihai noktada tasarruf yetkisi bulunmaktadır.

5.3.2.3. Bahreyn ve Ticaret

Osmanlı coğrafyasının ikinci bir boyutu da denizlerdir. Anadolu-Balkanlar bütünlüğünü sağlayan ve aynı zamanda Merkez ile Batı’yı birbirinden belirgin bir biçimde ayıran ise Denizler Bölgesi’dir. Bu bölge; yukarıda zikredilen unvanda bahreyn olarak ifade edilen iki denizden, fakat daha ayrıntılı olarak belirtmek gerekirse Azak Denizi’yle birlikte Karadeniz, Marmara Denizi, Adalar Denizi ve Doğu Akdeniz’den oluşmaktadır.

Karadeniz, kuzeyindeki Azak Denizi’yle birlikte 461 bin km²’lik bir alana ve 8 bin kilometreyi aşan uzun bir kıyı şeridine sahip olmasına rağmen tarih boyunca görece tali bir rol oynamıştır. Buna rağmen Osmanlı döneminde Orta Anadolu’nun beslediği Sinop, Doğu Anadolu ve İran’dan gelen kervanların uğradığı Trabzon, Kafkasya kaynaklı tüccarların durağı olan Batum, kuzeydeki geniş düzlükleri Karadeniz’e bağlayan Kefe, Akyar ve Akkerman, Avrupa’ya açılan Burgaz, Varna, Köstence gibi limanlara sahiptir. Karadeniz; Sakarya ve Kızılırmak nehirlerinin yanı sıra geniş havzalara sahip Don, Dinyester, Dinyeper, Tuna gibi nehirlerle beslenmektedir.

⁷⁹⁶ Cin ve Akyılmaz, *Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, s. 258-259.

Marmara ile birlikte Adalar Denizi, Merkezî Dünya ile Avrupa arasındaki bağlantı noktası olmuş ve bu güzergâh üzerinden hem ticaret hem de savaşlar yapılmıştır. Bu bölgede Miletos ve İzmir'in yanı sıra Selanik, Pire, Sakız gibi limanlar, tarihin çeşitli dönemlerinde bölgesel ve uluslararası ticaretin mekânı olmuştur. Adalar Denizi'nin "bir fakir adalar ve çoğunlukla da daha sefil olan kıyılar dizisi"⁷⁹⁷ olması, uluslararası ticarete zorunlu olarak bel bağlanmasına yol açmıştır.

Bozkır kökenleri üzerine bina edilen ve temelde bir kara devleti olan Osmanlı, ancak devasa bir büyüklüğe ulaştıktan sonra Denizler Bölgesi'ndeki adaların fethine girişebilmiştir. Rodos (1522), Sakız (1566), Kıbrıs (1571), Girit (1669) adaları; Mısır'ın fethinden (1517) bile sonraya kalmıştır.

Nil havzasında sulamalı tarıma geçilmesinden ve gemi teknolojisinin Mısırlılar tarafından icat edilmesinden itibaren Doğu Akdeniz'de gemi trafiği görülmeye başlamıştır. M.Ö. 2. binyılın ortalarından sonra Fenikeliler, Akdeniz'in pek çok kıyı bölgesi ve çeşitli adalarında koloniler kurmuş ve bütünleşik bir Akdeniz piyasasının tarihte ilk kez oluşmasını sağlamıştır. M.Ö. 1. binyılın ilk yarısında özellikle Orta ve Doğu Akdeniz'de Fenikelilerin yerini Yunanlar almaya başlamış ve bölgedeki deniz trafiği yoğunlaşmıştır. Daha sonraki yüzyıllarda bu yoğunluğun önemli bir kanalını oluşturan Baharat Yolu, Doğu Akdeniz'de İskenderiye limanı üzerinden Avrupa rotasını izlemiştir. Bir başka kanal olan İpek Yolu'nun önemli bir kolu, Halep'ten geçerek Antakya limanı üzerinden Avrupa'ya ulaşmıştır.

Anadolu-Balkanlar birlikteliğinin kilit noktası olmasının yanı sıra Denizler Bölgesi'nin merkez üssü de İstanbul'dur.⁷⁹⁸ Öyleki Karadeniz'i, "İstanbul'un özel avlanma sahası"⁷⁹⁹ olarak adlandırırken Braudel'in kastettiği, İstanbul'un iaşesinin sağlanmasındaki rolüdür. 16. yüzyılın ikinci yarısında yarım milyonu aşan nüfusuyla İstanbul'un iaşesini temin etmek için ülkenin pek çok bölgesinin katkısı⁸⁰⁰ gerekmiştir.

Kilit noktası İstanbul olan Denizler Bölgesi, her iki dünyayı (Merkez ile Batı'yı) birbirinden hem ayırmakta hem de birbirine bağlamaktadır. Bu dünyaları bağlayan ise ticaret ve bu ticaretin yapıldığı denizlerin her iki yakasında yer alan limanlardır. Bu nedenle denizlerin hem ayırdığı hem de bağladığı Anadolu-Balkanlar bütünlüğünde temel sektörlerden biri ticaret ve başlıca sermaye araçlarından biri de ticarete konu olan menkul mallar (meta) olmuştur. Dolayısıyla Merkez ve Doğu'da temel sermaye araçları toprak ve su, Batı'da ise toprak ve köle iken geçiş güzergâhı olan Denizler Bölgesi'nde temel sermaye araçlarından biri olarak meta önplana çıkmıştır. Ancak meta; su ve köle ile karşılaştırılabilecek ağırlıkta değildir ve bu nedenle bağımsız bir ekonomik sistem meydana getirememiştir. Buna rağmen Denizler Bölgesi'ne, kendine has bir karakter kazandırmış ve bu karakter ise iki dünya arasındaki geçişkenlik olmuştur.

Osmanlı, denizcilik teknolojisinde öncü ülkeleri yakından takip etmiş ve dönemin önemli bir denizcilik gücü olan Venediklilerden faydalanmıştır. Ancak okyanusların kullanılmaya başlanması, yelkenli gemilere (kalyonların) geçişi sağlamış ve Portekiz, İspanya, Hollanda, İngiltere gibi ülkeler daha yüksek bordalara sahip kalyonlara geçerken Venedik gibi Osmanlı da iç denizlere sıkışmış olmanın etkisiyle küreklere dayalı kadirgaları 17. yüzyılın sonuna kadar kullanmaya devam etmiştir.⁸⁰¹

⁷⁹⁷ Braudel, **Akdeniz**, C. 1, s. 63.

⁷⁹⁸ Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye**, C. 1, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 309.

⁷⁹⁹ Braudel, **Akdeniz**, C. 1, s. 59.

⁸⁰⁰ Braudel, **age**, s. 234.

⁸⁰¹ İdris Bostan, "Kadirga'dan Kalyon'a", **Osmanlı Araştırmaları**, S. XXIV, İstanbul, 2004, s. 66.

Kalyonlara zamanında geçilememesi, Osmanlı'nın okyanuslarda egemenlik kurmasını engellemiş ve gecikmeli olarak geçtiğinde de artık okyanuslar veya küresel piyasalar üzerinde herhangi bir iddiası kalmamıştır.

Bahreyn ve daha geniş düzlemde Merkezî Dünya, Doğu ile Batı arasında ticari bir güzergâh olmuştur. 16. yüzyılda deniz yollarının keşfi öncesinde Doğu ile Batı ticareti, ağırlıklı İpek Yolu ile Baharat Yolu üzerinden gerçekleşmiş ve bu yolların zorunlu uğrakları arasında Osmanlı şehirleri bulunmuştur. Merkezî Dünya'da egemen olan devletler, uluslararası ticaretin önemini anlamış ve bu nedenle ticareti her zaman desteklemiş ve kolaylaştırıcı adımlar atmıştır. Uluslararası ticaretin geçiş güzergâhında bulunan birçok şehir, önemli bir refah düzeyine ulaştığı gibi vergi gelirleri artan devletler de merkezileşme çabalarına ciddi bir kaynak bulmuştur.

İpek Yolu, Çin'den başlayıp Orta Asya üzerinden gelerek iki kola ayrılmış, biri Hazar Denizi'nin kuzeyinden Avrupa'ya geçerken diğeri İran üzerinden ilerlemiştir. Bu kol da ikiye ayrılarak ilki Anadolu'yu takip edip Balkanlar üzerinden Avrupa'ya ulaşmış, ikincisi ise Doğu Akdeniz limanlarına varmıştır. İpek Yolu'nun Anadolu'da izlediği güzergâhlardan biri, Azerbaycan'da yer alan Aras Vadisi'ni takip ederek Kars ve Erzurum üzerinden Trabzon Limanı'na ulaşmış ve oradan gemilerle yoluna devam ederek İstanbul'a varmıştır. Bir başka kol ise Erzurum'dan sonra Erzincan ve Sivas üzerinden Bursa'ya ulaşmıştır. Anadolu'dan geçen yolların varış noktası Bursa olmuştur.⁸⁰² İran üzerinden gelen kervanların Akdeniz ülkelerine ulaşacağı geçiş merkezi ise Halep'tir. İpek Yolu Tebriz'den sonra batıya yönelerek Van Gölü'nün güneyinden Diyarbakır veya Mardin üzerinden geçip Urfa ve Ayntab'ı izleyerek Halep'e varmıştır. Böylece gerek Erzurum'u takip eden kuzey yolu, gerekse Halep'e varan güney yolu üzerindeki şehirler, birer ticaret merkezi hâline gelmiştir. Yol boyunca kurulan kervansaraylar, ticareti kolaylaştırdığı gibi bulunduğu bölgeyi de iktisadi ve sosyal açıdan canlandırmıştır.

Bir başka uluslararası ticaret yolunda ise Hindistan'ın baharatları taşınmıştır. Ağırlıklı deniz güzergâhını takip eden Baharat Yolu, Hint Okyanusu'nu kullanarak Kızıldeniz üzerinden Kahire ve İskenderiye'ye varmış, oradan da Akdeniz üzerinden Avrupa'ya ulaşmıştır. Kahire ve İskenderiye, Akdeniz ile Hint Okyanusu arasındaki deniz taşımacılığının en önemli merkezleri olmuştur.

Osmanlı'nın siyasi ve askerî fetihlerinde ipek ve baharat yolları gibi ticari güzergâhlar göz önünde bulundurulmuştur. Söz konusu güzergâhta canlı olan ticari hayat ve bunun ürettiği vergi gelirleri, diğer devletler için olduğu gibi Osmanlı için de önemini korumuştur.⁸⁰³

Uluslararası ticaretin yanı sıra bölgesel ve yerel ticaret de canlılığını korumuş ve Osmanlı ekonomisinin başlıca sektörlerinden biri olmayı sürdürmüştür. Avrupa'nın feodalizm döneminde içe kapanarak uluslararası ticaret gelirlerinden önemli ölçüde mahrum kaldığı bir dönemde Osmanlı ekonomisi, ticaretin sağladığı avantajlardan faydalanmıştır.

Osmanlı'da iç ticaret, sahil şehirleri arasında veya Nil, Fırat, Dicle ve Tuna gibi bazı büyük nehirlerde hafif yelkenlilerle yapılmakla birlikte denizlerde uzak seferler için daha büyük ebatlarda gemiler kullanılmıştır. İç ticaret ise ağırlıklı bir kara ticaretidir ve bu nedenle temel nakliye aracı devedir. 20. yüzyılda demiryolunun döşenmesine kadar develer, yaklaşık 250 kg'lık taşıma kapasitesiyle

⁸⁰² Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s. 63.

⁸⁰³ İnalcık, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, C. 1, s. 274-275.

vazgeçilmezliklerini sürdürmüştür.⁸⁰⁴ Bununla birlikte yaklaşık 150 kg'lık yük taşıma kapasitesiyle at ve katırlar da nakliye kapasitesinde kayda değer bir yer edinmiştir. Özellikle hızın gerekli olduğu seferlerde at ve katırlar tercih edilmiştir. Gerek deve ve atların beslenmesinde gerekse şehirlerarası nakliye işlerinde göçebelerin önemli bir rolü olmuştur.

5.3.2.4. Sanayi

Ticaretin gelişmesi, şehirleşmeyi artırdığı gibi sanayileşmeyi de desteklemiştir. Ticareti yapılan mallar arasında sanayi ürünleri önemli bir yer tutmaktadır. Sanayi kavramı, “ham maddeleri işlemek, enerji kaynaklarını yaratmak için kullanılan yöntemlerin ve araçların bütünü”⁸⁰⁵ olarak tanımlanmakta ve genellikle Sanayi Devrimi'yle ilişkilendirilmektedir. Bu ilişki dolayısıyla Sanayi Devrimi'nden önce bir sanayinin bulunmadığı, sanayinin tarih sahnesine ilk kez bu dönemde ortaya çıktığı gibi bir algı yaygındır. Hâlbuki hammaddelerin makinelerle işlenmesi ve dönüştürülmesine dayalı bir üretim faaliyeti olarak sanayinin kökenini M.Ö. 5000 yıllarındaki Maden Devri'ne kadar götürmek yanlış olmayacaktır. Madenlerin topraktan çıkarılması veya doğadan elde edilmesinin yanı sıra altın, gümüş, bakır, demir, kalay, kurşun gibi madenlerin işlenerek insan ihtiyacını karşılayacak ürünlere dönüştürülmesi, makinelere dayalı karmaşık bir işlemler sürecini gerektirmiştir. Elbette Sanayi Devrimi sonrasında yapılan işlemlerin niceliğinde önemli bir artış olmuştur. Bu dönemde sanayi birimlerinin makine parkuru, çalıştırılan işçi sayısı ve üretim kapasitesinde kaydadeğer ölçüde artışlar meydana gelmiştir. Nicel artıştan daha önemlisi ise ekonominin ağırlık merkezini sanayi sektörünün oluşturmasıdır. Sanayi toplumu, geçimini tarımdan değil, ağırlıklı olarak sanayiden sağlamaktadır. Bütün bu nicel ve nitel farklılıklara rağmen Sanayi Devrimi'nden de önce bir sanayi vardı ve hammaddelerin dönüştürülmesine dayalı üretim faaliyetleri yapılmaktaydı. Bu nitel ve nicel farklılıklara işaret etmek amacıyla bu dönemdeki sanayi sektörü, manüfaktür olarak adlandırılmaktadır⁸⁰⁶, ancak bu adlandırma, geçmiş algısını belli bir ölçüde çarpıtmaya yol açmaktadır.

Osmanlı'da sanayi işletmeleri olarak tersane, tophane, marangozhane, baruthane, humbarahane, kurşunhane, dökümhane, şişehane, boyahane, doğramahane gibi üretim tesislerinin yanı sıra ipek, yün, pamuk ve ketenden elde edilen iplik ve kumaş imalatı da yaygındı. Halıcılık, özellikle Konya ve Karaman'da yapılan ve oldukça gelişme gösteren bir sektördü. Tahılların öğütüldüğü değirmenlere, neredeyse bütün yerleşim birimlerinde rastlamak mümkündü. Ülkenin çeşitli bölgelerinde madencilik, dericilik, çinicilik, zeytinyağı işleme, sabun imalatı gibi pek çok sanayi dalında üretim yapılmaktaydı.⁸⁰⁷

1475 yılında devletin nakit gelirleri içerisinde cizye vergisi yüzde 45'le başta gelmekle birlikte hemen arkasından madenler, darphaneler, tuzlalar gibi sanayi işletmeleri yüzde 28'le ikinci sırayı oluşturmaktadır. Bunlar içerisinde özellikle Kastamonu bakır madenlerinin geliri, Asya topraklarının nakit gelirinin neredeyse yarısını meydana getirmektedir.⁸⁰⁸

1586 yılında yapılan bir araştırmaya göre Bursa'da ipekli dokuma sektöründe 25 sanayicinin elinde 483 dokuma tezgâhı vardı ve her bir işletmede ortalama 20 tezgâh bulunmaktaydı. Bunlar arasında 50-60 tezgâha sahip sanayi işletmeleri de vardı. Zengin sanayicilerin sermayeleri 2-3 bin

⁸⁰⁴ İnalçık, *age*, C. 1, s. 77.

⁸⁰⁵ **Türkçe Sözlük**, C. 2, Ankara: TDK, 1998, s. 1902.

⁸⁰⁶ Braudel, **Maddi Uygarlık**, C. 2, s. 289.

⁸⁰⁷ Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s. 58.

⁸⁰⁸ İnalçık, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, C. 1, s. 93.

Venedik dükasını bulmaktaydı ki bir Venedik dükasının 3,559 gr. ağırlığında olduğu göz önünde bulundurulursa bir girişimcinin elindeki sermaye tutarı yaklaşık 9 kg'lık altın etmektedir.⁸⁰⁹

1638 sayımına göre sadece özel sanayide 42.426 kişi çalışmaktadır. Bu işletmelerin zanaat boyutunun ötesine geçtiği, çalıştırılan işçi sayısından anlaşılmaktadır. Hilat kumaşı dokuyan işletmelerde ortalama 21, şişe imalatında ortalama 35, güllaççılarda ortalama 20 kişi çalışmaktadır. Peştemal kumaşı imal eden bir işletmede 400 kişi istihdam edilmektedir.⁸¹⁰ 17. yüzyıldaki devlet işletmelerinde toplam çalışan sayısı 10 bini bulmakta, bir işletmedeki ortalama çalışan sayısı ise 300'ü aşmaktadır.⁸¹¹ Bu rakamlar, Osmanlı'da bir sanayi sektörünün varlığını ispatlamaya yeterlidir, ancak elbette ki Osmanlı bir sanayi toplumu değildir ve son yıllarına kadar çeşitli sanayinin var olduğu bir tarım toplumu olarak varlığını sürdürecektir.

5.3.2.5. Çatışan Yönelimler

Suyun temel bir sermaye aracı hâline gelmesi, Doğu'nun yanı sıra Merkezî Dünya'daki nehir havzalarında geçerlidir, ancak rakabe üretim sistemi, civar bölgelerdeki dağlık, çöl ve bozkır alanların da sisteme katılmasıyla ortaya çıkmıştır. Anadolu coğrafyası esas itibariyle dağlıktır ve burada uygulanan tarımda sulama kanalları kullanılmamış, ağırlıkla kuru tarım yapılmıştır. Anadolu'da sadece toprağa dayalı bir sermaye yapısının olması veya tarımsal üretimin sulama kanallarıyla yapılmaması, ilk planda Merkezî Dünya ile değil de Avrupa ile benzer bir yapıda olduğu intibainı uyandırmaktadır, ancak bu benzeşim, sadece Anadolu'nun tek başına değerlendirildiği bir durumda geçerlidir. İşte sınırlı bir coğrafya veya belirli devletin değil de bir sistemin ve aynı zamanda kurumların referans alınmasının önemi burada ortaya çıkmaktadır.

Anadolu, coğrafi yapısı itibariyle, yani kuru tarım yapılması yönüyle, Avrupa'ya benzemektedir ve bu nedenle toprağa suyun eklenemediği koşullarda iktisadi gelişme için kölenin sisteme dâhil edilmesi gerekirken Anadolu'da kölecî bir sistemin görülmeyişinin nedeni, bu coğrafyanın verimli nehir havzalarıyla hem ekonomik hem de kurumsal olarak bütünleşmesidir. Bu bütünleşmenin başlangıcı, M.Ö. 10 binli yıllarda Anadolu'nun hemen kenarında, Verimli Hilal'de başlayan Üretim Devrimi'ne kadar geriye götürülebilir. Daha kapsamlı bir bütünleşme ise Anadolu'dan kaynaklanan iki nehrin oluşturduğu Mezopotamya'daki Sulama Devrimi sayesinde. Ancak bu bütünleşme sürecini tamamlayan ise Perslerin Batı Anadolu'da hüküm süren Lidya'yı egemenliği altına almasıdır. Böylece Persler sayesinde Mezopotamya, Nil, İndüs ve Maveraünnehir havzaları ile etraflarındaki çöl, bozkır ve dağlık alanlar -ki bunlar arasında Anadolu da vardır- siyasi, ekonomik ve kurumsal bir bütünlüğe kavuşmuş ve Merkezî Dünya'yı oluşturmuştur.

Tarihin başlangıcından beri Merkezî Dünya ile yakın bir ilişki içerisinde olması, Anadolu'da hâkim olan ekonomik sistemi belirlemiştir, ancak aynı durum, Yunanistan için söz konusu değildir. Yunanistan, Denizler Bölgesi nedeniyle Merkezî Dünya ile bütünleşememiş ve kendi coğrafyasının koşullarıyla baş başa kalmıştır. Bu coğrafya ise ancak "eksik asgari değer" üreterek kölecî sistemin doğuşunu sağlamıştır. Kölecî sistemin varlığı, asgari değer üretilmediğini gösterir ve söz konusu eksikliği giderebilmek için uluslararası ticarete ve kolonizasyona yönelinmiştir. Antik Yunanlıların kolonizasyonla Denizler Bölgesi'nde sağladığı egemenlik, uluslararası ticaret gelirlerinden

⁸⁰⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, s. 61.

⁸¹⁰ Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, C. 1, s. 40-41.

⁸¹¹ Akt: Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 351; Mantran, 1962, 412.

faydalanmalarını sağlamış ve Yunanistan'ın zenginleşmesine yol açmıştır. Bu durum, uluslararası ticaret sayesinde asgari değere ulaşıldığına işaret etmektedir, ancak buna rağmen Yunan ana karasında köleci sistem devam etmiştir, çünkü sistem, en başında kölelik üzerine kurulmuştur ve sonraki ticari ve kolonyal genişlemenin sağladığı meta kazancı, köleci sistemin dönüşmesine değil, şişmesine yol açmıştır. Zaten Anadolu'daki Yunan kolonileri, coğrafi uzaklık ve farklı koşullar nedeniyle ana vatandan bağımsız hareket edebilmiş ve burada köleci sistem kök salmamıştır.⁸¹²

İskender'in egemenliğiyle birlikte antik Yunan kurumları önemli ölçüde ortadan kalkmış, en başta köleci sistem sürdürülemez olmuştur. İskender sonrasında kurulan Makedonya Krallığı, M.Ö. 146 yılında Roma İmparatorluğu tarafından ortadan kaldırılmış ve Osmanlı'ya kadar sürecek olan uzun bir dönem başlamıştır. Bizans İmparatorluğu, Mısır gibi Kuzey Afrika'daki topraklarının yanı sıra Suriye'yi de Müslüman Araplara kaybettikten sonra Malazgirt'e kadar iki kara ve iki denize dayanmıştır. Hatta Malazgirt sonrası Anadolu'nun iç kesimlerini kaybettikten sonra bile Denizler Bölgesi'ni korumayı bilmiştir. En nihayetinde savunduğu son kale, hem başkenti hem de "Denizler Bölgesi'nin kalbi" olan İstanbul olmuştur. Bu dönemde Bizans'ı ayakta tutan ve aksi yöndeki bütün iddialara rağmen bu devletin feodalleşmesini önleyen, Denizler Bölgesi'nin sağladığı meta kazancı olmuştur.

Osmanlı'nın da bir dünya devleti veya padişahlık hâline gelmesi, sembolik düzeyde bu bölgenin kalbi olan İstanbul'un fethiyle, ancak gerçekte ise Denizler Bölgesi'nin II. Mehmed döneminde bütünüyle egemenlik altına alınmasıyla sağlanmıştır. İstanbul'un fethi, sadece sembolik düzeyde bir anlam ifade eder, asıl belirleyici olan ise Sinop'tan Trabzon'a, Kefe'den Akkerman'a, Kırım Hanlığı'ndan Mora'ya, Ege adalarına kadar olan bölgenin kontrol edilmesi ve geniş bir ticaret dünyasına egemen olunmasıdır.⁸¹³ Bu egemenlik bir yandan devletin gümrük vergilerini artırıp merkezleşmeyi güçlendirirken diğer yandan ticaretin sağladığı ekonomik zenginleşmeyle genel refah artışına katkıda bulunmuştur.

Osmanlı'nın padişahlık hâline gelmesinin ikinci nedeni veya aşaması, Mısır'ın alınmasıdır. Mısır'ın sulamalı tarımla sağladığı ek değerlerin bir kısmı, Osmanlı hâkimiyetine girince, ortak giderlerin karşılanmasına tahsis edilmiştir. Böylece kuru tarım yapılan Anadolu ile sulamalı tarım yapılan Mısır, aynı sistem içerisinde bütünleşerek toplamda asgari değer üretilen bir sistem hâline gelmiştir. Doğu Roma'nın Batı Roma gibi feodalizmin kısılcına girmemesinin asıl nedeni, Cermenlerin istilasına uğramaması değil, Mısır gibi ek değer üretebilen bir ekonomiye ve aynı şekilde Denizler Bölgesi gibi meta değeri sağlayabilen bir bölgeye sahip olmasıdır. Osmanlı'nın asgari değer üretebilen bir üretim sistemi olması da devraldığı kurumsal yapıların yanı sıra Mısır'ın ek değeri ve Denizler Bölgesi'nin meta değeri sayesinde.

Piyanın Denetimi ve Piyanın Hegemonyası

Üretim ile sömürü sistemlerinin piyasa ile ilişkileri arasında esaslı bir fark vardır. Üretim sistemleri, piyanın üretime tabi olmasını genel bir tutum olarak benimser. Bu sistemde piyasa, sadece aracı bir rol oynar. Bu sistemdeki aktörler, üretici birimler arasındaki meta değişimine aracılık eder ve yapmış olduğu hizmetin karşılığı olarak bir pay (kâr) alır. Meta değişiminde rol oynayan aktörlerin, üretici üzerinde olduğu gibi üretim üzerinde de tam veya kısmi bir tekel veya hegemonya kurma gücü

⁸¹² Karatani, abartılı bir biçimde idealleştirse de Yunan kolonilerinin eşitlikçi karakterine dikkat çeker. Bkz. Kojin Karatani, **İkonomi ve Felsefenin Kökenleri**, İstanbul: Metis Yayınları, 2018, s. 28-32.

⁸¹³ İnalcık, **Devlet-i Aliyye**, C. 2, s. 15.

yoktur ve bu sistemde devletin temel fonksiyonlarından biri, söz konusu aktörlerin böylesi bir hegemonya kurmalarını önlemek olmuştur.

Buna karşın sömürü sistemlerinin ayırt edici niteliği de piyasa üzerinde denetim değil, bunun ötesinde hegemonya kurulmasıdır. Bu hegemonya, kölecî ve feodal sistemlerde hem üretim hem de üretici üzerinde gerçekleşen “tam hegemonya” biçiminde olabileceği gibi kapitalist ve hegemonist sistemlerde sergilenen ve ağırlıklı olarak sadece piyasa ve dolayısıyla üretim üzerinde uygulanan “kısmi hegemonya” şeklinde de görülebilir. Tam hegemonyada doğrudan üreticinin nerede yaşayacağı, ne üreteceği, ne kadar tüketiceği, ne kadar kazanacağı, kiminle evleneceği, mülk sahipleri tarafından belirlenir. Kısmi hegemonyada ise doğrudan üretici üzerindeki belirlenim, önemli ölçüde ortadan kalkmıştır ama üretim üzerindeki hegemonya devam etmektedir. “Kısmi hegemonya” sisteminde hangi ülkenin, hangi malı, ne zaman, nasıl, hangi miktarda üreteceği, uluslararası piyasa üzerinde hegemonya kuran iktidar sahipleri tarafından belirlenir. Üretim üzerinde hegemonya kurulması, üretici üzerinde de dolaylı bir hegemonyanın sürdüğü anlamına gelmektedir. Gerek tam gerekse kısmi hegemonyanın amacı, üretim dışı veya üretimin karşılığı olmayan bir kaynağın transferidir. Sömürü sistemlerinin ortak niteliği, kaynak transferini gerek tam hegemonya gerekse sadece piyasa aracılığıyla üretim üzerindeki kısmi hegemonyayla sağlamasıdır.

Bu nedenle Avrupa’nın içe kapandığı ve uluslararası ticari gelirlerden mahrum kaldığı dönemlerde Osmanlı tüccarları, uluslararası ticaretin icracısı olmalarına rağmen gerek üretici gerekse üretim üzerinde tahakküm kurmamış veya devletin ekonomi üzerindeki rakabesi dolayısıyla kuramamıştır. Kolonyal kapitalizm⁸¹⁴ çağında uluslararası piyasanın kontrolü üzerinden üretimin hegemonya altına alınmasına benzer bir girişim, üretim sisteminin siyasi ve iktisadi aktörleri tarafından sergilenmemiştir.

5.3.3. Emek: Meslek Toplumu

Osmanlı’daki üretim sistemini hazırlayan sermaye yapısının niteliği ve bunun çıkarımları üzerinde durulduktan sonra emeğin yapısı ve hukuki durumu analiz edilerek, sistemin niteliğine ilişkin daha ayrıntılı tespitlere girişilebilir. Çünkü bir ekonomik sistemin oluşumunun temel unsurlarından biri emektir ve emeğin niteliği, sistemin karakterini belirlemektedir. Bir başka ifadeyle ekonomik sistemin ayırt edici görünümünden biri, emeğin organizasyonunun meslek temelli mi yoksa mülkiyet merkezli mi olduğudur. Emeğin özgür olması, ekonomik sistemin meslek üzerinden şekillenmesini sağlarken bağımlı olması ise mülkiyet merkezli olarak oluşmasına neden olmaktadır. Bir önceki kısımda meslek ve mülk toplumları hakkında açıklama yapılmıştı ve Osmanlı’daki emeğin örgütlenmesinin hangi modeli sergilediği burada incelenecektir.

5.3.3.1. Nüfus

Bir ekonomik sistemin temel unsuru emektir, ancak emek, nüfusun bir fonksiyonudur. Emeğin miktarı, nüfusun alacağı değere bağlıdır. Bu nedenle Osmanlı üretim sisteminin oluşum ve değişimini anlamak için işgücünün kaynağı olan nüfusun miktarı, bileşimi, nüfustaki değişim gibi niteliklerin belirlenmesi gerekir. Temel üretim faktörü olması nedeniyle emeğin miktarı ve niteliği, üretim düzeyini belirlediği gibi ekonomik sistemin karakteri hakkında da ilk planda veriler sunmaktadır. Bununla birlikte

⁸¹⁴ “Kolonyalizmin Avrupa kapitalizminin doğumuna yardım eden ebe olduğunu ya da Avrupa’da kapitalizme geçişin kolonyal yayılma sayesinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz.” Bkz. Ania Loomba, **Kolonyalizm Postkolonyalizm**, (Çev. Mehmet Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000, s. 21.

ekonomik sistemin geçirdiği dönüşümler de emeğin veya nüfusun değeri üzerinden okunabilir. Bu durum, özellikle Osmanlı tarihinde bir kırılma noktası olan 16 ve 17. yüzyıllar için geçerlidir.

Osmanlı tarihinin netliğe kavuşmayan konularından biri de nüfustur ve Osmanlı nüfusuna ilişkin birbirinden oldukça farklı tahminler bulunmaktadır.⁸¹⁵ Tahminlerdeki farklılığın birinci nedeninin hane başına düşen nüfus sayısından kaynaklandığı söylenebilir.⁸¹⁶ Bir hanenin kaç kişiden oluştuğu veya hane reisi üzerinden hane mevcudu sayısını bulmak için hangi katsayının kullanılması gerektiği hususunda “katsayı tartışması” diye adlandırılabilir bir tartışma sürüp gitmektedir. Barkan, 16. yüzyıl nüfusunu hesaplarken bir haneyi beş kişi⁸¹⁷ olarak kabul ederken Braudel genelde dört kişi olarak varsaymaktadır.⁸¹⁸ Halil İncalcık da dört katsayısını önermektedir.⁸¹⁹ Josiah C. Russell gibi, katsayı olarak 3,5 rakamının alınmasını önerenler de bulunmaktadır.⁸²⁰ Ancak altı ve yedi gibi daha büyük katsayıları önerenler de olmuştur.⁸²¹ Kısaca üç buçuktan yediye kadar farklı katsayı önerileri bulunmaktadır.

Tabii bütün bu katsayı tartışması, tahrir defterlerindeki hane sayısına bağımlı olmaktan veya sadece bu veriye dayanmaktan kaynaklanmaktadır. Hâlbuki Barkan ve Braudel’den sonra özellikle tereke defterlerinin incelenmesi, hane nüfusuna ilişkin tahminlerin ötesine geçip daha güvenilir verilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁸²²

Braudel ve İncalcık’ın dört katsayısını kullanmasına karşın bu çalışmada hane başına düşen nüfus sayısı, Barkan’ın tahmini doğrultusunda beş olarak alınmıştır. Bu ise Osmanlı tarihçilerinden birini tercih etmekten ziyade tereke kayıtlarının sonuçlarını dikkate almanın bir gereğidir.⁸²³

⁸¹⁵ Nüfus sayımının olmadığı bir döneme ilişkin nüfus tahminlerinde bulunmanın sakıncaları ve yetersizlikleri hakkında Bkz. İslamoğlu, **Devlet ve Köylü**, s. 107-110. Ancak kesin bir değer ifade etmese de belirli bir nüfus tahmini olmadan panoramayı şekillendirmek de mümkün görünmemektedir.

⁸¹⁶ Vergi kaynağını tespit edebilmek amacıyla yapılan tahrirler, vergilendirilebilecek yetişkin erkeklerin sayısını vermektedir. Tahrir kayıtlarında yetişkin erkekler, vergi miktarını değiştirdiği için evli ve bekâr olarak ayrı ayrı kaydedilmiştir. Evli mükelleflerin bütün çift ya da yarım (nim) çift sahibi olanları “hane”, yarım çiftten az veya hiç toprağa sahip olmayanları ise bennak diye kaydedilmiştir. Yetişkin bekârların ise mücerred ve kara olarak kaydedildiği görülmüştür. Çocuklar, kadınlar, yaşlılar, vergi yükümlüsü olmadığından sayım dışı bırakılmış ve bu nedenle nüfus sayısını tam olarak öğrenmek mümkün olmamıştır. Tahrirlerin sağladığı vergi yükümlüsü yetişkin erkeklerin sayısı, nüfus tahmininde bulunmak için önemli bir veri sağlamıştır ve buradan hareketle belirli katsayılar kullanılarak toplam nüfus sayısına ulaşılmaya çalışılmıştır.

⁸¹⁷ Barkan’ın yanı sıra haneyi beş kişi olarak kabul edenler arasında Sam White (**The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire**, s. 54), Faroqhi (**Osmanlı’da Kentler ve Kentliler**, s. 13), Nejat Göyünç (**XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969, s. 86) gibi isimler sayılabilir.

⁸¹⁸ Braudel, **Akdeniz**, C. 1, s. 283. Hatta İtalya’daki Brescia bölgesindeki bir köyde hane başına yediden daha fazla kişinin düştüğünü, “260 evde 274 aileye mensup 2.000 kişi”nin yaşadığını ifade eder. Bkz. Braudel, **age**, s. 305.

⁸¹⁹ İncalcık, **Devlet-i Aliyye**, C. 1, s. 202.

⁸²⁰ Josiah C. Russell, “Late Medieval Balkan and Asia Minor Population”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Oct., 1960, Vol. 3, No. 3, s. 265.

⁸²¹ Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, s. 86.

⁸²² Ülke hane sayısına tahrir defterlerinden ulaşılabilirle birlikte bir hanenin kaç kişiden oluştuğuna ilişkin verilere, büyük ölçüde, tereke defterlerinden erişilebilmektedir. Bkz. Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhiddin Tuş, “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, (Yay. Sor. Ezel Erverdi), Ankara: Aile Araştırma Kurumu, 1992, s. 100-101. Dolayısıyla “katsayı tartışması”, tereke defterlerinin incelenmesi sonrasında artık boşlukta kalmıştır.

⁸²³ Demirel, Gürbüz, Tuş, **age**, s. 101. Tereke defterlerinin sonuçları iki gerekçeyle yukarı yönlü revize edilmiştir. Birincisi, Osmanlı nüfusu içerisinde şehirlilerin oranı yüzde 20 iken tereke defterlerinde bu oran yaklaşık yüzde 80 düzeyindedir. İkincisi de ölen kimsenin reşit olmayan çocuğu varsa bunların davalarına zorunlu olarak bakılmasıdır. Tereke defterlerinin tutulmasında uygulanan kurallardan biri, hakları muhafaza edilmesi gereken kişilerin varlığı durumunda meselenin mahkemeye zorunlu

Osmanlı nüfusuna ilişkin biri Barkan'ın, diğeri de Braudel'in olmak üzere iki öncü tahmin bulunmaktadır. Barkan'a göre 1520-1530'lu yıllar boyunca gerçekleştirilen tahrirle göre Osmanlı'nın Asya ve Avrupa vilayetlerinin toplam nüfusu 12-13 milyondur ve bu rakama Mısır, Irak ve Tuna ötesindeki Osmanlı eyaletleri dâhil değildir. Anadolu ise 400 binlik nüfusuyla İstanbul dâhil 5.495.865'lik bir nüfusa sahiptir.⁸²⁴ Bugünkü sınırlar dikkate alındığında 1520'lerde Türkiye nüfusunun 6 milyon civarında olduğu tahmin edilebilir.⁸²⁵

Barkan'a göre Mısır, Irak ve Tuna ötesindeki eyaletlerin eklenmesi ve söz konusu dönemdeki nüfus artışıyla beraber 16. yüzyılın sonunda bütün Osmanlı nüfusu 30-35 milyonu bulmuştur.⁸²⁶ Barkan, 1520'ler ile 1580'ler arasındaki yaklaşık 60 yıllık dönemde Anadolu nüfusunun en az yüzde 60 oranında arttığını öne sürmüştür. Elde edilen son veriler, 1580 yılına kadarki nüfus artışının Barkan'ın yüzde 60'lık tahmininin de ötesinde olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla Barkan'ın nüfus tahmininin abartılı olmadığı ortaya çıkmıştır.⁸²⁷ 1520'lerde yaklaşık 6 milyon olan bugünkü Türkiye sınırları içerisindeki nüfusun 1580'lerde 10 milyon civarında olduğu da tahmin edilebilir.⁸²⁸

Buna karşın Braudel, 16. yüzyıl sonunda 60 milyonluk Akdeniz havzasında Avrupa'da 8 milyon, Asya'da 8 milyon, Mısır'da 2-3 milyon, Kuzey Afrika'daki diğer yerlerde 2-3 milyon olmak üzere bütün Osmanlı nüfusunun en fazla 20-22 milyon civarında olduğunu tahmin eder.⁸²⁹

16. yüzyıl Anadolu nüfusu için Şevket Pamuk'un tahmini, Barkan'ın bulgularına paraleldir. Pamuk'a göre yüzyıl başında 5-6 milyon olan Anadolu (Türkiye değil) nüfusu, yüzyıl sonunda 8-9 milyona ulaşmıştır.⁸³⁰ Halil İnalçık ise Barkan'ın tahrir kayıtlarına dayalı olarak yaptığı 16. yüzyıl başındaki Osmanlı nüfusuna ilişkin tahminiyle uyumlu olsa da yüzyıl sonuna ilişkin tahmininden farklılaşır ve Barkan'ın Osmanlı'nın toplam nüfusu için 30-35 milyonluk tahminiyle aynı görüşte değildir.⁸³¹

olarak intikal etmesidir. Bunun sonucu olarak "küçük yaşta çocukların (yetimlerin) mirasçı olduğu, nispeten genç yaşta hayatını tamamlamış anne ve babalara ait terekeler" in mahkeme kayıtlarında gerçek hayattakinden daha büyük bir paya sahip olmasıdır. Bu ise tereke defterlerinde hane başına düşen çocuk sayısının daha düşük görünmesine yol açmaktadır. Bkz. Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *Tarih Dergisi*, Sayı 54 (2011/2), İstanbul 2012, s. 105-119. Bu iki gerekçeyle hane başına düşen çocuk sayısı üç, kişi sayısı da beş olarak alınmıştır.

⁸²⁴ Ömer L. Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 1953, s. 11.

⁸²⁵ Ancak bu rakama Edirne (Paşa Livası), Gelibolu, Van, Adana, Tarsus, Ayıntab gibi yerler dâhil değildir. Buna karşın bu rakamın içinde Musul ve Deyr gibi bugünkü Irak ve Suriye'de bulunan sancaklar da yer almıştır. Söz konusu sayımda yeniçeri kıtaları, köleler, yabancı tüccarlar ve medrese talebeleri; vergi mükellefi veya yerleşik olmadıkları için kaydedilmemiştir ve Barkan, kaydedilmeyenlerin toplam nüfusa oranının yüzde 10 olduğunu tahmin etmektedir.

⁸²⁶ Barkan, "Tarihî Demografi", s. 14.

⁸²⁷ Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 55-58.

⁸²⁸ Bu düzeye ancak 20. yüzyılın başında ulaşılacaktır.

⁸²⁹ Braudel, *Akdeniz*, C. 1, s. XXIX. Dikkat edilebileceği gibi Braudel'e göre 16. yüzyıl sonundaki 8 milyon rakamı, sadece Anadolu'nun değil, Suriye ve Irak'ı da kapsayan Osmanlı'nın Asya nüfusudur. Ancak Braudel, bu rakama nasıl ulaştığının dayanaklarını sunmaz, daha doğrusu bu rakam, sadece genel bir tahmine dayanmaktadır. Bu nedenle Braudel'in değil, dayanakları daha güçlü olduğu için Barkan'ın ve diğer Osmanlı tarihçilerinin tahmininin daha tutarlı ve isabetli olduğu açıktır.

⁸³⁰ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, s. 37.

⁸³¹ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, s. 65. Ancak şehir nüfusunun 16. yüzyılda yüzde 80 oranında arttığını ifade eder. (Bkz. İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 164.) Bir karşılaştırma olması açısından aynı dönemde bazı Avrupa ülkelerinin nüfusuna bakılabilir. Braudel'e göre 16. yüzyılda Fransa'nın nüfusu 16 milyon, İtalya'nın 12,5-13 milyon, İspanya'nın 8 milyon, Portekiz'in 1 milyondur. Aynı dönemde İngiltere'nin nüfusu ise 3,5 milyon civarındadır. (Bkz. Braudel, *Akdeniz*, s. 295; Barkan, "Tarihî Demografi", s. 14, 15.)

Bu nüfusun ortalama beklenen yaşam süresi de bugüne göre oldukça düşüktür. Osmanlı'nın son döneminde doğuşta beklenen ömür yaklaşık olarak 30 yıl, beş yaşından itibaren beklenen ortalama ömür ise yaklaşık 50 yıldır.⁸³² Osmanlı'nın son döneminin savaşlar ve bunun sebep olduğu kıtlık ve salgınlar dolayısıyla yaşam süresinin düştüğü anlaşılabılır, ancak 16. yüzyılda bundan ne kadar farklı olduğu tam olarak bilinmemektedir.

Yerleşik-Konargöçer

16. yüzyılda Osmanlı nüfusunun yaklaşık yüzde 80'i yerleşik, yüzde 20'si de konargöçerdir. Yerleşik nüfus ise kendi içinde şehirli ve köylü diye ikiye ayrılabilir ve şehirli nüfus, 16. yüzyıl boyunca toplam nüfusun en az yüzde 20'si civarında bir orana sahipken köylü nüfus ise toplam nüfustan yüzde 60'lık bir pay almıştır. Yüzyılın sonuna doğru gerek nüfus artışı gerekse şehirleşme oranındaki yükselmeye şehirli nüfusun toplam nüfus içindeki oranı yüzde 25'ler civarında olmuştur.

Şehir nüfusunun belirli bir kısmı kamu görevlilerinden oluşur ve bunlar, “askerî” başlığı altında sonraki sayfalarda ele alınacaktır. Şehrin geri kalan nüfusunun önemli bir kısmını da zanaatkâr, esnaf ve tüccar oluşturmaktadır. Kuyumcu, nalbant, debbağ, abacı, doğramacı, iplikçi, ekmekçi, kâğıtçı, hattat, saraç, hallaç, terzi gibi zanaatkârlar, Osmanlı toplumunun ihtiyacını karşılayan zanaat erbabı arasında yer almıştır. Osmanlı tarım ekonomisinin köylü hanesine dayalı olarak timar sistemi şeklinde örgütlenmesi gibi, şehir ekonomisi de esnaf, tüccar ve sanayiciye dayalı lonca sistemi içerisinde yer almıştır. Timar sistemi ile lonca kurumu, Osmanlı ekonomisinin temelini oluşturmuştur. “Merkezi devlet tarımsal kesimde timar düzenini ve küçük köylü işletmelerini mali ve siyasal nedenlerle nasıl destekliyorsa, kentlerdeki loncaları da benzeri nedenlerle ve aynı ölçüde”⁸³³ desteklemiştir.

Loncaların çalışma disiplini ayrıntılı kurallarla sıkı bir denetim altına alınmıştır. Lonca sistemi, her bir esnafın ne kadar hammadde alacağını, kaç işçi çalıştıracağını, işçilerin çalışma sürelerinin ne kadar olacağını, malların hangi kalitede üretileceğini ve hangi fiyattan satılacağını belirlemiştir. Böylece herhangi bir esnafın ne kadar kazanacağı da belirlenmiş ve bu durum, diğerlerinden farklı olarak olağanüstü bir kazanç elde edilmesine müsaade etmemiştir.⁸³⁴

Lonca sisteminin ayrıntılı kurallarla üretimi belirlemesi, piyasanın etkin bir biçimde çalışmadığı koşullarda verimliliğin kamu otoritesi tarafından sağlanması amacıyla. Klasik dönemde loncaların piyasaya müdahalesi ile bugünün daha etkin çalışan piyasa sisteminin amaçları aynıdır ve her ikisi de tam istihdamı öngörür. Bugün piyasanın daha etkin çalışabilmesi, öncelikle ulaşım ve iletişim imkânlarının artmasına ve nakit ekonomisinin egemen olmasına bağlıdır. Bu koşullarda bile üretimin her aşamasında devlet müdahalesi şu veya bu ölçüde söz konusudur. Klasik lonca sisteminin bugünkü uygulamalardan temel farkı, ulaşım ve iletişim imkânlarının kısıtlılığına ve sınırlı verimliliğe sahip bir ekonomiye dayalı olmasından kaynaklanır.

Yerleşik nüfusun asıl kısmını oluşturan köylüler ise sonraki sayfalarda reaya başlığı altında ele alınacağından bahsedilmesi gereken bir başka üretici sınıf da konargöçerlerdir. Çoğunluğu kırsalda yaşayan Anadolu nüfusunun yüzde yirmisi göçebelere meydana gelmiştir. Zaman zaman dalgalanmalar yaşansa da aynı oran, 19. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.⁸³⁵ Göçebeler nüfusun

⁸³² Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 172.

⁸³³ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, s. 62.

⁸³⁴ İnalcık, *age*, s. 159;

⁸³⁵ Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk*, s. 24, 146.

önemli bir bölümünü oluşturduğu gibi ekonomik ve askerî açıdan da kaydadeğer bir rol oynamıştır. Doğrudan hazineye aktarılan ağnam vergisinin nakden ödenmesi, merkezî iktidarlar için her zaman önemli olmuştur. Hayvancılıkla uğraşmaları nedeniyle ordunun ihtiyaç duyduğu at, katır, deve, öküz gibi yük hayvanlarından et ve tereyağı gibi gıda maddelerine kadar çeşitli malların temini de göçebelerden sağlanmıştır.⁸³⁶

Göçebelerin kendi istedikleri şekilde hareket ettikleri, rotasız ve belirsiz bir şekilde dolaştıkları varsayılır, hâlbuki her bir göçebe aşiretin kanunnamesi vardır ve burada vergiyi nasıl verecekleri, hangi yaylak ve kışlağa ne zaman, hangi rotayı takip ederek gidecekleri yazılıdır ve göçebeler bu kuralların dışına çıktıklarında karşılarında devleti bulmaktadırlar.⁸³⁷

Osmanlı Klasik Dönem’inde nüfusun iskânı, önemli bir konu olarak gündemdeki yerini korumuştur. Çeşitli nedenlerle Orta Asya’dan kopup Anadolu’ya gelenlerin en önemli sorunu, geçimlerini sağlayacak bir arazi veya otlak bulmak olmuştur. Malazgirt zaferi sonrasında Anadolu kapılarının açılması, bu sorunu makro düzeyde çözmüştür, ancak bu sefer de mikro ayarlamaların yapılması gerekmiştir. 13. yüzyıla kadar süren yurtlanma aşamasının arkasından nüfusun iskân sorunuyla karşılaşmıştır.

Anadolu Selçuklu ve Osmanlı’nın Klasik Dönem’inde nüfusun iskânı; askerî, ekonomik ve sosyal gerekçelerle yürütülmüştür. Yeni fethedilen ve stratejik bölgelere nüfus aktarımı sağlanarak savunma hattı güçlendirilmek istenmiştir. Ekonomik cephede ise verimli arazilere ve timar sisteminin uygulandığı bölgelere nüfus iskânı sağlanarak üretim ve dolayısıyla vergi artışı hedeflenmiştir. Özellikle payitaht olması dolayısıyla İstanbul’un nüfusunun artırılması amacıyla pek çok bölgeden olduğu gibi Mora ve Kırım’dan da nüfus aktarımı yapılmıştır.⁸³⁸

Gönüllü iskânın yanı sıra zorunlu iskânlar veya sürgünler de yapılmıştır. Örneğin Kıbrıs’ın fethi sonrasında işleyecek arazisi olmayanlar, tahrir kaydı bulunmayanlar, eşkıyalık yapanlar, faizcilikle uğraşanlar, arazisini terk edip şehirlere göçenler, Kıbrıs’ta zorunlu iskâna tabi tutulmuştur.⁸³⁹

Askerî-Reaya

Osmanlı nüfusu, idari açıdan askerî ve reaya olmak üzere iki tabakaya ayrılır⁸⁴⁰ ve Osmanlı toplumu, çoğunlukla bu ayırım üzerinden tanımlanır. Askerî tabaka, “kendilerine timar kesiminden, hazineye veya vakıflardan gelir ayrılan zümredir.”⁸⁴¹ Askerî tabakanın ayırt edici niteliği, kamu hizmeti yapması dolayısıyla vergiden muaf olmasıdır. Bununla birlikte askerî tabakanın önemli bir kısmını teşkil eden ehl-i örf, ayrı bir yargılamaya tabi kılınmıştır. Reaya şer’i hukuka, ehl-i örf ise örfî hukuka göre yargılanmıştır. Söz konusu dönemde devletin asli fonksiyonu güvenlik hizmeti ve örgütlenmesi de ordu üzerinden olduğu için bu tabakayı tanımlamada “askerî” kavramı kullanılmıştır ve bu kavramın bugünkü karşılığı ise “resmî” veya “kamusal” demektir.

⁸³⁶ Tufan Gündüz, “Cengiz Orhonlu ve Osmanlı İskân Tarihine İlişkin Çalışmaları”, **Osmanlı’da Nüfus ve İskân Politikaları**, (Hzl. Kazım Baycar), İstanbul: BİSAV, 2009, s. 68.

⁸³⁷ Gündüz, **agm**, s. 60.

⁸³⁸ Gülşettin Çelik, “Osmanlı’da İskân Tarihi ve Ömer L. Barkan’ın Eserlerine Giriş”, Haz: Kazım Baycar, **Osmanlı’da Nüfus ve İskân Politikaları**, İstanbul: BİSAV, 2009, s. 12.

⁸³⁹ Çelik, **agm**, s. 14.

⁸⁴⁰ Itzkowitz, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, s. 66-67.

⁸⁴¹ Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 230.

Askerî tabaka kendi içerisinde “ehl-i örf” ve “ehl-i şer” diye iki ana kısımdan oluşmuştur. Bir başka sınıflandırmaya göre de kalemiyye (kâtipler), seyfiyye (asker) ve ilmiyyeden (ulema) meydana gelmiştir. Kalemiyye ve seyfiyye ehl-i örfü oluştururken ulema ehl-i şer’i meydana getirmiştir. Ehl-i şer ile ehl-i örf arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır ki bunların ilki, ehl-i örfün örfî hukuka, ehl-i şer’in ise reaya gibi şer’i hukuka tabi olmasıdır. Bu farklılığı, verilen cezalar yönünden görmek mümkündür. Ehl-i örf göreviyle ilgili idam da dâhil çeşitli cezalar yargılanmadan verilebilirken; istisnalar hariç, ehl-i şer’e yargılanmaksızın en ağır ceza olarak sadece sürgün ve azil cezası verilebilmiştir.⁸⁴²

Askerî tabaka içerisinde idari görevler üstlenenler (kalemiyye) arasında kâtipler, eminler, mültezimler, sarraflar, köprücü, madenci, tuzcu gibi kamu görevi yapanlar yer almıştır. Askerî görev yürütenler ise (seyfiyye) kapıkulları ile timarlı sipahilerden oluşmuştur. Eğitim ve yargıyla ilgili olanlar arasında (ilmiyye) kadılar yargılama görevini, müderrisler eğitim, müftüler fetva verme, imam-hatipler ile müezzinler ise cami hizmetleri görevini yürütmüştür. Bütün bu sınıfların aile efradı da aynı statüde yer almıştır.⁸⁴³

Askerî tabakanın en önemli kısmını oluşturan kapıkullarının statüsü, kulluk olarak adlandırılmıştır. Bu statü, reayanın sahip olduğu hak ve özgürlükleri içermediği gibi kölelik statüsü de değildir. Türkçe olan “kul” kelimesi, Göktürklerden itibaren bağımlı anlamında kullanılmıştır⁸⁴⁴ ve terim olarak “tebaa, hizmetkâr, sadık” anlamına gelir. Kul olarak adlandırılanlar nihayetinde özgür Hristiyanların, yani zimmet ehli reayanın çocuklarından devşirilmiştir. Üstelik bir kamu görevine atanma imtiyazının bahşedilmesi karşılığında, eğitim sürecinde karşılaşılabilecek giderlerin tazmini için bu çocukların ailelerinden “kul akçesi” adlı bir ödenti de alınmıştır.⁸⁴⁵

Kulluk ile kölelik arasındaki farka dikkat çeken Taner Timur, köleliğin sivil, kulluğun ise siyasi bir statü olduğunu belirtir. Kullar, köken itibarıyla köle bile olsalar idari mevkiye getirilirken azat edilirler ve sivil statü açısından özgür kişilerdir. Bu nedenle servet edinebildikleri gibi kendileri köle sahibi bile olabilirler. Osmanlı sarayında alınıp satılabilecek köle ve cariyeler de vardı ancak kul statüsündeki sadrazam, vezir gibi üst düzey görevlilerin köle pazarında alınıp satılabileceğini düşünmek mümkün değildir.⁸⁴⁶ Kulluk statüsü, çeşitli yerel odaklara değil, saraya veya devlete sadık bir bürokrasi oluşturma ihtiyacından doğmuş ve buna göre şekillenmiş bir kurumdur. Bu anlamda kulluk statüsünün veya devşirme sisteminin, temel espri açısından, modern bürokrasinin kökenini oluşturduğu söylenebilir.

Kulluk sistemi, Merkezî Dünya’da Osmanlı öncesindeki devletlerde de görülür ve İslami dönemde “gulam” ve “iğdiş” adıyla uygulanmıştır.⁸⁴⁷ Osmanlı’daki kulluk sisteminin kökeni, Osman ve Orhan Beyler zamanına kadar götürülebilse de sistemin esas kurumlaşması, I. Murad zamanında Yeniçeri Ocağı’nın kurulmasıyla başlamıştır. Savaşlarda elde edilen esirlerin şer’i hukuk gereği beşte birinin devlete ait olması, kulluk sisteminin kaynağını oluşturmuş ve bu durum, I. Murad zamanında Pençik (beşte bir) Kanunu ile düzenlenmiştir. Savaş esirlerinin ihtiyacı karşılamaması üzerine

⁸⁴² Tabakoğlu, *age*, s. 230-232.

⁸⁴³ Halil Sahillioğlu, “Askerî”, *TDVİA*, C. 3, 1991, s. 488.

⁸⁴⁴ Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, s. 21.

⁸⁴⁵ Abdülkadir Özcan, “Kul”, *TDVİA*, C. 26, 2002, s. 348.

⁸⁴⁶ Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, s. 19.

⁸⁴⁷ Baykan Sezer, Firdevsi’nin *Şehname* adlı eserinden alıntılanarak devşirme sisteminin antik Perslere kadar gittiğini öne sürer. Bkz. Sezer, *Su Boyu Ovaları ve Bozkır İmparatorlukları*, s. 152-153.

gayrimüslim reayadan toplanan devşirmelerin yasal mevzuatı II. Murad zamanında Devşirme Kanunu ile belirlenmiştir.⁸⁴⁸ Kul taifesinin merkezî bürokrasi üzerinde egemen olması ise II. Mehmed döneminde. Bu egemenlik, 16. yüzyılın sonlarından itibaren ortadan kalkmaya başlamıştır.

Kulluk sistemiyle amaçlanan, yerel merkezkaç güçlere karşı devletin birliğini ve merkezîliğini sağlamaktır. Bu merkezkaç güçlerden biri; Çandarlı sülalesinde görülebileceği gibi yerel, güçlü ve köklü ailelerdir. II. Murad ile oğlu II. Mehmed üzerinden yürütülen ve bir padişahın tahttan indirilip diğerinin tahta çıkarıldığı iktidar mücadelesi, Çandarlı ailesinin gücünü ortaya koymuştur. İkinci merkezkaç eğilim ise Turhanoğulları, Evrenosoğulları, Malkoçoğulları gibi uç bölgelerdeki akıncı beyleridir. Merkezî bürokrasideki askerî ve idari kadrolara kulların yerleştirilmesi, köklü ailelerin yanı sıra akıncı beylerin otoritelerini de ortadan kaldırmış ve yerel bağları olmayan, dolayısıyla sadece merkeze veya sultana itaat eden bir bürokrasinin oluşumunu sağlamıştır.⁸⁴⁹

Osmanlı toplumunda askerî erkânın dışında kalan ve vergi ödemekle yükümlü olan halk kitlesine reaya denmiştir. Reaya, “sürü” anlamına gelen raiyyet kelimesinin çoğuludur. Antik dönem kültüründe ve özellikle Sasanilerde hükümdar, sürüsünden mesul olan çobana benzetilmiş ve reaya kelimesi bu teşbihten doğmuştur.⁸⁵⁰ Bazı durumlarda şehirliler, göçebeler ve gayrimüslimler, reaya kavramının dışında tutulmuş ve bununla sadece Müslüman çiftçiler kastedilmiştir. Ancak yaygın kullanıma göre reaya, vergi mükellefi olan bütün kitleyi kapsar ve yerleşiklerin yanı sıra göçbeleri, çiftçileri olduğu gibi zanaatkâr ve tüccarları, Müslümanlarla birlikte gayrimüslimleri de içerir.

Devlet, vergi kaynaklarını korumak ve iş bölümü aracılığıyla verimliliği artırmak amacıyla reaya ile askerî tabaka arasındaki geçişleri sınırlamıştır ve bu sınırlama kanunnamelerde “raiyyet oğlu raiyyettir” ifadesinde görülür. Ancak tabakalar arasındaki geçişlerin bütünüyle olmadığı da söylenemez. Askerî-reaya ayrımı, feodalizm veya Hint kast sistemindeki gibi keskin bir ayrıma tabi değildir.⁸⁵¹ Reaya, medreseler üzerinden müderrislik ve özellikle kadılık gibi görevler üstlenerek askerî sınıfa geçebilmiş ve şeyhülislam ve kazasker gibi devletin tepesindeki görevlere gelebilmiştir. Kanunnamede ifade edildiği gibi “Re’âyâ kâdî ve müderris olmağla rûsûm-ı raiyyet sâkıt olur.”⁸⁵² Devşirme sistemi üzerinden ise bütün bir merkez ordusu ve dolayısıyla askerî sınıfa dâhil olabilmıştır. Bu kanaldan yükselen pek çok kimsenin veziriazam olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla veziriazam, kazasker, şeyhülislam gibi devletin en üst görevleri, reayaaya açıktır. Üstelik var olduğu hâliyle bu ayrım, feodalizmde olduğu gibi mülk sahiplerinin birtakım ayrıcalıklarını yasalarla koruma altına almaktan

⁸⁴⁸ Nihat Engin, “Osmanlılar’da Kölelik”, *TDVİA*, C. 26, 2002, s. 247.

⁸⁴⁹ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 201; İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, C. 1, s. 53.

⁸⁵⁰ Mehmet Öz, “Reâyâ, *TDVİA*, C. 34, 2007, s. 490. Bu yaklaşım, *Ahlâk-ı Alâî*’de de görülür: “Ev halkını idare eden aile reisinin çoban gibi olması gerekir. Çoban, sürüsünün korunmasında, sulanması ve otlatılmasında uyanık bulunur. Muhtemel olan zararlardan sürüsünü korumaya gayret sarfeder. Böylece sürü kurt ve canavarların hücumundan kurtulur, sulanması ve otlatılması vaktinde yapıldığı için de bakımlı olur. Yavruları gelişir ve çoğalır.” Bkz. Kınalızade Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977, s. 17. Ayrıca “sürü” metaforu, Foucault’nun “pastoral iktidar” kavramında da görülür. Foucault’ya göre pastoral iktidar, dinsel kökenlidir ve doğumundan ölümüne kadar insanların hayatının bütün ayrıntılarıyla ilgilenir. Pastoral iktidar, sürünün dünya ve ahiret selametiyle ilgilenen, onun hakkında kaygı duyan, onu koruyup gözetmeyi görev edinen bir iktidardır. Bu iktidar biçimi, çobanın sürüsü üzerinde uyguladığı iktidardır ve kelime, papaz anlamına gelen pasteur ile aynı kökenden gelmektedir. Antik Yunan, Roma, feodalizm ve mutlak monarşilerde görülmeyen bu iktidar biçimi, kişinin kendini keşfetmesini, kendi öznelliğini bulmasını sağlayacak bir karakterdedir. Bkz. Michel Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005, s. 211-212.

⁸⁵¹ Cin ve Akyılmaz, *Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, s. 293.

⁸⁵² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, C. 7, s. 329.

bütünüyle farklı olarak verimliliği artırmak amacıyla uygulanan mesleki iş bölümünü ve uzmanlaşmayı sağlama amacına yöneliktir.

Reayanın hür olmadığı ve feodalizmdeki serf ile aynı statüde olduğu iddia edilmiştir. Ancak Osmanlı'da reayanın muhatap olduğu şer'i hukuk, serfleşmeye karşı bir direnç unsuru olmuştur.⁸⁵³ Şer'i hukuka göre temel haklara sahip olan reaya, bu haklarını mahkeme önünde askerî tabakaya karşı da savunabilmiştir. Buna karşın feodalizmde sadece özgür olanlar kralın mahkemesine başvurabilmiş, serfler ise sadece senyörü tarafından yargılanmıştır.⁸⁵⁴ Osmanlı'da diğer insanların yanında sultan da dâhil kamu otoritesinin bu hakları ihlal etmesi meşru görülmemiştir. Elbette bir sultan veya sipahi, herhangi bir reayanın temel haklarını ortadan kaldıracabilecek güce sahiptir ve zaman zaman da bu hakları ihlal edebilmiştir, ancak bu ihlalleri her zaman hukuk dışı, yani "şer'i şerife mugayir" olarak kabul edilmiştir. Kul taifesi siyaseten katledilebilirdi ancak reaya, mahkeme kararı olmadan cezalandırılmamıştır. Haim Gerber, Osmanlı idaresinin hukuka bağlılığını Viyana Şikâyet Defteri'ndeki kayıtlara dayandırarak şöyle ifade eder:

...padişahın, tebaasına karşı davranışı evrensel hukuk ilkelerine dayanmaktaydı. 1675 tarihli Viyana Şikâyet Defteri'nde yer alan 2500 karar arasında, bu ilkeye aykırı tek bir istisna yoktur. Padişahın kararı, her zaman davaya bakmak üzere kadıya başvurulması ve yasaya göre gereğinin yapılması şeklindedir. Adaletle dayanmayan -yani, olayların karar öncesi adil bir şekilde kont[r]ol edilmesi ve yasaya göre gerekenin yapılması dışında- bir tek karar bile yoktur.⁸⁵⁵

Reayanın serflerle benzerliği, toprağa bağlanma konusunda da tartışılmıştır. Feodalizme yol açan hukuki değişiklik, Roma İmparatoru Diokletianus (M.S. 284-305) döneminde emek ile toprağın birbirine bağlandığı annona vergi sistemidir. Bu sistemde verginin ödenebilmesi için emek (caput) ile toprak (iugum) birbiriyle ilişkilendirilmiştir. Bunun sonucunda emek toprağa bağlanmış ve toprağın sahibi olan, aynı zamanda emeğe de hükmetmiştir. Buna karşın Osmanlı'da kişisel vergiler ile toprak veya üretimden alınan vergiler birbirinden ayrıdır. Örneğin başlıca vergi kalemlerinden olan öşür, sadece üründen alınmıştır. Tarımsal üretim yapmayanlardan öşür alınmamıştır. Bir başka önemli gelir kaynağı ve kişisel bir vergi olan cizye ise toprakla ilişkilendirilmemiştir. Toprak sahibi olsun veya olmasın, belirli düzeyde geliri olanlardan bu vergi alınmıştır.⁸⁵⁶

Bununla birlikte Osmanlı kanunnamelerine göre kendisine toprak tefviz edilen reaya, toprağını boz bırakamaz veya terk edip gidemez. "Ve bir ra'iiyet zirâ'ata kâbil yerini *üç yıl boz komak* sipahiye zarardır. Ol zararı def' için üç sene boz kalan yeri sâhibinin elinden alub gayrıya tapuya vermek örfe câizdir."⁸⁵⁷ Toprağını terk eden reaya, on yıl içerisinde yakalandığında toprağına zorla geri getirilir. "Bir sipahinin yazılı ra'iiyeti yazıldığı yerden kaçub gideli on yıldan berü ise göçürüb yerlü yerine getürmek gerekdir. Ve eğer on yıldan ziyâde ise, göçürmek olmaz; oturduğu yerde rüsûm-ı ra'iiyet her ne ise sipahiye alını-verilür."⁸⁵⁸ Ancak bu kuralın uygulanması oldukça zordur ve zaten yaygın bir biçimde uygulandığına ilişkin herhangi bir veri de bulunmamaktadır. Büyük Kaçgunluk sırasında arazisini terk

⁸⁵³ Haim Gerber, "Osmanlı Sivil Toplumu ve Modern Türk Demokrasisi", **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, (Ed. Kemal H. Karpat), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 251.

⁸⁵⁴ Cin ve Akyılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, s. 384.

⁸⁵⁵ Gerber, "Osmanlı Sivil Toplumu ve Modern Türk Demokrasisi", s. 246.

⁸⁵⁶ Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Cizye", **TDVİA**, C. 8, 1993, s. 45.

⁸⁵⁷ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 7, s. 352. Bu maddedeki "sâhibinin elinden" ifadesine dikkat etmek gerekir. Feodalizm taraftarları, kanunnamelerde sipahi için "sahib-i arz" ifadesinin kullanılmasını, "toprak sahibi olmak" şeklinde yorumlamış ve buradan sipahinin, feodalizmdeki senyör ile aynı konumda olduğunu öne sürmüşlerdir. Ancak bu kanunnamede de reaya için sahip ifadesi kullanılmıştır.

⁸⁵⁸ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 7, s. 232.

eden reaya karşısında çok fazla bir şey yapılamamıştır. Şehirlere biriken reayanın bir kısmı köylerine geri gönderilmeye çalışılmış, küçük bir kısmı da ancak Kıbrıs gibi yeni fethedilen bölgelere sürülebilmektedir.⁸⁵⁹

Arazisini terk edip en az on yıl şehirde yaşayan bir reaya, artık şehirli sayılır ve toprağına zorla geri getirilemez. Bununla birlikte bir reaya, “çift bozan resmi” diye bilinen cezayı ödemek koşuluyla toprağını terk edebilir. Reaya, bir sipahinin yükümlü olduğu toprağı terk edip başka bir sipahinin toprağında da çalışabilir, ancak bu durumda ya çift öşür ya da çift bozan resmi öder. Geçerli bir mazereti olmadan toprağını üç yıl boyunca ekmeyen reayanın toprağı elinden alınır ve bir başkasına verilir.⁸⁶⁰ İşlenmemesi durumunda toprağın reayanın elinden alınması, feodalizmdeki gibi emek-toprak ayrışmazlığının veya bağımlılığının söz konusu olmadığını gösterir. Reayanın toprak tasarrufundan kaynaklanan yükümlülüğü gerçekten taşınamayacak boyutta olsaydı, köylünün toprağı üç yıl üst üste işlememesi, bu yükümlülüğün kurtulması için yeterliydi.

Osmanlı üretim sisteminde reayanın toprakla ilişkisi, özgürlüğü kısıtlayan bir bağımlılık değil, karşılıklılığa dayanan bir yükümlülük ilişkisidir. Bu yükümlülük, gerçekte devletin yerine getirdiği güvenlik hizmetinin bedelidir.

Reaya, kanunlar tarafından belirlenen vergi dışındaki bütün değere sahip olmasına karşın serf ise sadece emeğin yeniden üretimini sağlayacak bir gelire, yani doyumluga sahip olabilmekte, bunun üstündeki gelire, büyük kısmıyla, senyör tarafından el konulmaktadır. Herhangi bir sebeple serfin elinde kalan artı değer, “tallage” gibi keyfi salmalarla alınmaktadır. Bunun nedeni, serfin mülk sahibi olma hakkının bulunmayışdır. Hâlbuki Osmanlı timar reayası, ek değere sahip olabildiği gibi tahıl üretiminde kullanılmayan bağ ve bahçe gibi arazilerin, ev ve ahır gibi yapıların ve başta öküz olmak üzere üretim aletlerinin ve çiftlik hayvanlarının mülkiyetine sahiptir.⁸⁶¹

Osmanlı toplumu, askerî ve reaya olarak iki sınıfa ayrılrsa da buradaki ayrışmanın mülk üzerinden yapılmadığına dikkat edilmelidir. Askerî diye adlandırılan sınıf, feodalizmdeki gibi mülk sahipleri sınıfı değildir. Veziriazamdan şeyhülislama, sancak beyinden kadıya, yeniçeriden sipahiye kadar bunların hepsi birer devlet memurudur ve bir mesleğe karşılık gelir. Askerî kelimesi, doğrudan askerlik mesleğini ifade eder ve ilgili dönemde devletin üstlendiği en önemli görev güvenlik olduğu için diğer kamusal görevler de bu başlık altında toplanmıştır. Askerî sınıfı kalemiye, seyfiye ve ilmiye olarak üç bölüme ayrılır ve bunların da yine mülk sahipliğini değil, ana meslek sınıflarını karşıladığı açıktır.⁸⁶²

Askerî sınıfından olanlar, görevde oldukları müddetçe devletin kendilerine tahsis etmiş olduğu yetkiyi kullanırlar. Görevlerinden ayrıldıklarında ise sadece kullandıkları yetkiyi değil, aynı zamanda kendilerine tevdi edilen görevi yerine getirebilmek için tahsis edilen malî ve askerî kaynakları da bırakırlar. Buna karşın feodalizmdeki lord, baron, kont, dük gibi unvan taşıyanlar, kullandıkları yetki ve

⁸⁵⁹ Cin ve Akyılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, s. 333.

⁸⁶⁰ “Hatta üç yıl ta’til eylese, elinden alınub âhere verilmek meşrû’dur.” Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 6, s. 84. Ayrıca Bkz. Barkan, “Türk Hukuk Tarihine Giriş (VII)”, **BTDD**, No. 21, Kasım 1986, s. 28; Cin ve Akyılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, s. 299.

⁸⁶¹ Barkan, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, s. 231.

⁸⁶² Mesleki sınıflaşmanın geçmişi, Sasanilerde de görülür. “Sâsânî sosyal sınıfları athravan adı verilen din adamları sınıfı, arteşteran denilen savaşçı sınıf, debiran olarak adlandırılan yönetici sınıf, hutahşan şeklinde telaffuz edilen esnaf ve tüccar sınıfı ve vastroshyan şeklindeki köylü sınıflarından oluşmaktaydı.” Bkz. Altungök, “Sâsânî Devleti”, s. 269.

kaynakların bizzat sahibidir ve kendilerine babalarından miras kaldığı gibi kendileri de oğullarına miras bırakmıştır.

Askerî sınıf içerisinde istisnai olarak timarlı sipahiliğin babadan oğula geçmesi, feodalizmdeki baronluğun babadan oğula geçmesine benzetilmiş ve buradan hareketle Osmanlı'nın feodal olduğu iddia edilmiştir. Ancak üretim sistemlerinin meslek temelli, sömürü sistemlerinin de mülk temelli olduğunun göz önünde bulundurulmaması, fonksiyonel farklılığın göz ardı edilmesine yol açmıştır. Sipahilik de nihayetinde bir devlet memurluğudur ve sefere katılmamak, cinayet işlemek gibi durumlarda sipahinin elinden timarı alınmış ve bir başkasına verilmiştir. Cinayet işleyen bir baronun elinden topraklarının alındığı ise görülmemiştir.

Timarlı sipahiliğin irsi niteliği, feodalizmdeki aristokrasi ile değil, Osmanlı'daki reayanın tapulu çiftlikler üzerindeki irsiliğine benzetilebilir. Bilindiği gibi reaya, üst mülkiyetine devletin sahip olduğu, kendisine “tapu”yla tevcih edilen araziye, yükümlülüklerini yerine getirdiği müddetçe, oğluna bırakabilmektedir. Reayanın, intifa hakkına sahip olduğu çiftliği oğluna devretmesi, o çiftliğin sahibi olduğu anlamına gelmediği gibi; sipahinin, yükümlülüklerini yerine getirdiği müddetçe, kendi görevini oğluna bırakabilmesi de o timarın sahibi olduğu anlamına gelmemektedir. Araziyi işleyen reayanın ve arazinin vergisini kullanan sipahinin hakları arasında bir nitelik farkı yoktur ve irsilik konusunda sipahinin durumu, reaya ile aynıdır.

Sipahinin toprak üzerinde herhangi bir mülkiyet hakkı bulunmadığı gibi reaya üzerinde de benzeri bir hakkı olmamıştır. Sipahi, sadece askerlik hizmeti karşılığında kendisine tahsis edilen vergileri reayadan toplamakla yükümlüdür. Kanunnamelerde belirlenenler dışında herhangi bir vergiyi reayadan isteyemediği gibi reayaya, kanunnamelerde yazılanlar dışında bir muamelede de bulunamaz. Bulunduğu takdirde kadı huzurunda hesap vermek zorundadır.

Emeğin özgürlüğünün bir başka önemli sonucu da piyasanın var olmasını sağlamasıdır. Çünkü emek özgürse, yani doğrudan üretici kendi özgür iradesiyle üretimde bulunabiliyorsa, elde ettiği ürünü dolaşıma sokabiliyorsa veya bunu dolaşıma sokmayıp biriktirebiliyorsa, birikimiyle istediği ürünleri satın alabiliyorsa, ancak o takdirde bir piyasanın varlığından bahsedilebilir. Buna karşın,

İngiliz feodalitesinde (ve feodal düzenin geçerli olduğu bütün yerlerde) villeinler buğday ve mısırını lordun değirmeninde öğütmek, ekmeklerini onun fırınında pişirmek, üzümlerini onun şaraphanesinde ezmek, yağlarını onun yağhanesinde yapmak, onun güvercinliğinden yararlanmak v.b. mecburiyetindedirler. Üstelik tüm bunlar karşılığında da feodal beye ücret öderler. Bu konular tamamen lordun monopolü altındadır.⁸⁶³

Doğrudan üreticinin neyi, nasıl ve nerede üreteceğini, ürettiği değer ne kadarını tüketeceğini senyörü belirliyorsa, burada piyasanın varlığından bahsedilemez. Bu nedenle sınırlı düzeydeki alışveriş ve bunun sonucunda oluşan fiyat mekanizmasına rağmen doğrudan üreticinin özgür olmadığı bir ekonomide piyasanın olmadığı açıktır.

Köleler

Osmanlı'daki emeğin örgütlenmesinin meslek temelli olmasının istisnası ise kölelerdir. Osmanlı nüfusu, hukuki açıdan özgür ve köle diye iki ayrı gruba ayrılabilir. Bununla birlikte feodalizmdeki serflere benzeyen ve ortakçı kul, çeltükücü gibi adlara sahip ara bir formdan da bahsedilebilir. Osmanlı nüfusunun büyük kısmı özgürdür ve özgürlükten şu veya bu şekilde yoksun

⁸⁶³ Cin-Akyılmaz, *Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, s. 310.

birakılanlar arasında köleler, ortakçı kullar ve kullar bulunmaktadır. Devşirme sisteminde görülen ve ehl-i örf'ün hukuki durumunu oluşturan kulluk statüsü, daha önce değinildiğinden burada ayrıca ele alınmayacaktır.

Köleler ise özgür insanlardan farklı olarak hürriyetinden yoksundur ve bir mal gibi alınıp satılabilmektedir. Bir mal olarak değerlendirildiği için malına zarar veren, örneğin onu öldüren efendisi, hiçbir zaman suçlanamaz veya herhangi bir cezai yaptırıma uğramaz. Bu nedenle köle ile efendisi arasındaki ilişki keyfidir, yasalarla sınırlandırılmamıştır.

Köle olarak kabul edilenler, esas itibarıyla savaşlarda esir alınan, pazarlarda köle olarak satılan ve köle bir anneden doğanlardır.⁸⁶⁴ Osmanlı'da köleler ağırlıklı ev hizmetlerinde kullanılmış ve köle sahibi olmak, toplumsal statünün bir göstergesi olmuştur. Bununla birlikte tarım veya zanaat gibi çeşitli üretim dallarında çalıştırılan köleler de bulunmuştur. Ancak Batı tarihinde görüldüğü gibi ekonomik sistemin temel işgücü hâline gelmemiştir.⁸⁶⁵

Osmanlılarda esir ve köle, aynı anlamda kullanılırdı ve bu durum, köleliğin asıl kaynağı olarak savaşlarda esir alınmanın ağırlıklı yerine işaret eder. İslam öncesi dönemde göçebe hayatı nedeniyle kölelik yaygın bir hâle gelmemiştir. Kölelik, asıl olarak devlet aşamasına geçişten sonra bürokraside önemli bir yer edinmiştir. Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklularda olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da merkezî ordu, gulam diye adlandırılan savaş esiri veya kölelere dayanmıştır.⁸⁶⁶ Devşirme sisteminin kaynağını oluşturan savaş esirlerinin beşte dördü, ganimet olarak savaşçılara bırakılmış ve bunlar ya köle olarak kullanılmış ya da köle pazarında satılmıştır.

Osmanlı toplumunda görülen köleliğin savaş dışındaki bir başka kaynağı da ülke dışından getirilip satılan kölelerdir. Bunların önemli bir kısmı Habeşistan ve Kafkasya kökenlidir. Habeşistan kaynaklı köleler Mısır, Arabistan, Anadolu ve İran'da köle pazarlarının ihtiyacını büyük ölçüde karşılamıştır. Çoğunluğu gençlerden oluşan kölelerin fiyatı ise yaklaşık olarak bir hanenin yıllık gelirine eşit olan 35 altın tutarındadır.⁸⁶⁷ Osmanlı için bir başka köle kaynağı da Kafkaslar olmuştur. Kırım hanları Kafkaslara ve Rus steplerine yaptıkları yağma akınlarında elde ettikleri esirleri İstanbul'a göndererek önemli bir gelir elde etmişlerdir. Rusların güneye doğru ilerlemeleri karşısında bu kaynak önemini zamanla yitirmiştir.⁸⁶⁸

Kendileri köle olmamakla birlikte hür de olmayan ve bu ikisinin arasında hukuki bir konuma sahip bulunan ve feodalizmdeki serflere benzeyen ayrı bir statü olarak ortakçı kullar yer almaktadır. Ortakçı kullara, ülkenin her tarafında değil, sadece Marmara ve Ege bölgelerinde padişah ve vezir haslarının bir kısmında rastlanmıştır. Toplam nüfusun yaklaşık yüzde 2'lik kısmını meydana getiren ortakçı kullar, 16. yüzyılda reaya içerisinde eriyerek ortadan kalkmıştır.⁸⁶⁹

Aileleriyle birlikte yerleştirilen ve defterlere kaydedilen ortakçı kulların özel mülkiyet hakları yoktur. Çalışacağı aletleri ve ekeceği tohumu beyinden alır, tohumluk pay düşüldükten sonra geriye kalan ürünü yarı yarıya beyiyle bölüşürlerdi. Ürünün yarısını beye verdikleri için avarız-ı divaniye

⁸⁶⁴ Mehmet Akif Aydın ve Muhammed Hamîdullah, "Köle", **TDVİA**, C. 26, 2002, s. 238.

⁸⁶⁵ G.A. Melekechvili, "Eski Doğu Toplumlarında Kölelik, Feodalizm ve Asya Tipi Üretim Tarzı", **Asya Tipi Üretim Tarzı**, (Çev. İrvem Keskinoglu), İstanbul: Ant Yayınları, 1970, s. 280.

⁸⁶⁶ Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 235-236.

⁸⁶⁷ Orhonlu, **Habeş Eyaleti**, s. 100-101.

⁸⁶⁸ Nihat Engin, "Osmanlılar'da Kölelik", **TDVİA**, C. 26, 2002, s. 247.

⁸⁶⁹ Cin ve Akyılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, s. 293-294.

vergisinden muaftılar. Devletin memuru vergi, adli takibat ve hapis cezası kastıyla ortakçı kulların yaşadığı köylere girememiştir. Bu hususlarda yetki, vakıflarda mütevellî heyetinde, haslarda ise emin'de olmuştur.⁸⁷⁰ Bu yönüyle feodalizmdaki serfliğe oldukça benzemektedir.⁸⁷¹

Gerek köleler gerekse ortakçı kulların varlığı, Osmanlı'daki emeğin meslek temelli örgütlenmesinin istisnasını teşkil etmekle birlikte bunlar, ekonomik sistemin asli bir unsuru olmamış veya ekonomik sistem bunlar üzerine bina edilmemiştir. Bu nedenle söz konusu istisnaya rağmen Osmanlı'daki ekonomik sistem, bir üretim sistemi ve toplum da emeğin örgütlenmesi açısından bir meslek toplumu olma niteliğini korumuştur.

5.3.3.2. Şer'i Hukuk

Şer'i hukuk, Osmanlı'daki toplumsal hayatı düzenleyen bir hukuk sistemi olduğu gibi örfî hukuk olarak adlandırılan kamu hukukunu da etkilemiş ve onun temel dayanağını oluşturmıştır. Şer'i hukukun önem ve ağırlığının yeterince dikkate alınmaması nedeniyle olsa gerek despotizm, patrimoniyalizm, keyfilik, sultanizm gibi kavramlar Osmanlı literatüründe kendine yer bulabilmiştir.

Osmanlı toplum sisteminin ayırt edici vasıflarından biri, toplumun büyük kısmını kapsayan bir hukuk sisteminin olması ve yargının bağımsızlığıdır. Şer'i hukukun dayanağını dinden alması ve içtihat yoluyla zenginleşmesi, yargının siyasi-askerî iktidardan bağımsız bir biçimde kurumlaşmasına imkân tanımıştır. Modern anlatı, kuvvetler ayrılığının sadece modern dönemde olduğunu ve Montesquieu ile başladığını varsayar. Belki kuvvetler ayrılığı şeklinde ifade edilmemiştir, ancak İslam dünyasında yargı, -en azından şer'i hukuk yönüyle- her zaman yürütme erkinden bağımsız bir karakterde olmuştur.⁸⁷²

İslam, kişinin bütün hayatını kapsayan kurallar getirmiş; inanç ve ibadetlerin yanı sıra sosyal hayatını da düzenlemiştir. Bu düzenlemeleri ifade eden şer'i hukukun iki dayanağından ilki Kur'an-ı Kerim, ikincisi de Hz. Muhammed'in Sünnet'idir. Allah'tan Hz. Muhammed'e 23 yıllık bir dönemde vahyedildiğine inanılan Kur'an-ı Kerim, şer'i hukukun asli kaynağıdır. Hz. Muhammed'in söz ve davranışlarından oluşan Sünnet ise ikincil kaynağı oluşturur ve bunun önemli ve güvenilir bir kısmı *Kütüb-i Sitte* isimli altı kitapta derlenen hadislerden oluşmuştur.⁸⁷³

Hz. Muhammed, Miladi 632 yılında vefat ettiğinde vahiy son bulmuştu ve Sünnet de onun ölümüyle birlikte tamamlanmış oldu. Bu tarihten sonra ortaya çıkan meselelerin çözümü önce Kur'an-ı Kerim'de aranmış, onda bir hüküm bulunmadığında Sünnet'e bakılmış, bunda da bir hüküm bulunmuyorsa içtihada başvurulmuştur. Böylece Kur'an-ı Kerim, Sünnet ve içtihatlardan oluşan şer'i hukuk meydana gelmiştir.⁸⁷⁴

Gerek Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'e ilişkin yorum farklılıkları gerekse içtihat çeşitliliği, zamanla birbirinden ayrı hukuk okullarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mezhep olarak bilinen bu hukuk okulları; Ehl-i Sünnet'te Hanefîlik, Malikîlik, Şafîîlik ve Hanbelîlik; Şia'da ise Caferîlik olarak başlıca beş okuldan meydana gelmiştir. Zamanla gelişen şer'i hukukun alt dalları arasında kamu idaresi ve hukukunu "ahkâm-i sultaniyye" ve "siyâset-i şer'iyye", miras hukukunu "ferâiz", belediye

⁸⁷⁰ Ömer L. Barkan, "Türkiye'de 'Servaj Var mı İdi?', *Belleten*, Cilt XX, S. 78, s. 244.

⁸⁷¹ Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, s. 61.

⁸⁷² İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, s. 31.

⁸⁷³ Hayreddin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, C. 1, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017, s. 20-22.

⁸⁷⁴ Neşet Çağatay, "İslam Hukukunun Ana Hatları", *Belleten*, C. LI, S. 200, 1987, s. 625.

hizmetlerini “hisbe”, kamu maliyesini “kitâbü’l-harâc” ve “kitâbü’l-emvâl” başlıklı eserler ele almıştır.⁸⁷⁵

İslam’a girişlerinden itibaren Türkler arasında en yaygın amelî mezhep, Hanefîlik olmuştur. Osmanlı’da 15. yüzyılda Molla Hüsrev’in (ö. 1480) *Dürrü’l-hükkâm*, 16. yüzyılda ise İbrahim el-Halebî’nin (ö. 1549) *Mülteka’l-ebhur* adlı eserleri, Hanefî mezhebine göre hazırlanmış ve ilgili dönemde Osmanlı’nın gayriresmî hukuk kaynağı olarak yaygın bir biçimde benimsenmiştir.⁸⁷⁶

Şer’î hukukun iktisadi hayatı ilgilendiren temel kurallarından biri, kabile toplumunda yaygın olduğu üzere, özel mülkiyeti temel bir hak olarak kabul etmiş olmasıdır.⁸⁷⁷ Kabile yönetiminin “ön mülkiyet”, kabile üyelerinin sürülerde “özel mülkiyet”, toprakta ise “kullanım hakkı”na sahip olduğu “kabile üretim sistemi” hakkında önceki bölümde daha ayrıntılı bir açıklama yapılmıştı. Kabile üretim sisteminde devlet (mirî) mülkiyeti anlayışı bulunmaz ve bu durum, ilk İslam toplumu için de geçerlidir. Buna rağmen devlet aşamasına geçmenin bir işareti olarak naslarda mirî mülkiyet kavramına kaynaklık edecek olan fey ile vakıf kavramları görülür. Enfal Suresi’nin 41. ayetinde “Bilin ki, ganimet olarak aldığımız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah’a, Peygamber’e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir.”⁸⁷⁸ denilerek elde edilecek gelirlerin kaynağının harcanacağı adresler gösterilmiştir. Ayette bahsedilen beşte birlik payın⁸⁷⁹ topluma ait olduğu açıktır, ancak daha sonra bu pay toplum adına devlete hasredilmiştir. Bu ayette ganimetin harcanacağı adresler olarak devlet değil de “Allah, Peygamber, onun yakınları, yetimler, yoksullar ve yolcular” olarak gösterilmesi, devlet kavramının bulunmayışı olarak yorumlanabilir.⁸⁸⁰

Köleliği hukukken kabul etmiş olsa da Müslüman veya gayrimüslim özgür bütün insanların can, mal, din, nesil ve akıl hürriyetini kabul eden⁸⁸¹ ve siyasi iktidardan özerk bir biçimde oluşan şer’î hukuk, Osmanlı’da serfleşmenin önündeki en önemli kurumsal engellerden birini oluşturmuştur. Şer’î hukukun asli kaynaklarının devletsiz bir ortamda şekillenmesi ise devlet ve mirî mülkiyet kavramlarının yokluğu veya belirsizliğine yol açmıştır. Bununla birlikte bütün İslam dünyasında aynı veya benzer bir hukukun uygulanması, Merkezî Dünya’nın kültürel ve hukuki birliğini sağlamıştır.

5.3.4. İktidar: Devlet Geleneği

Daha önce ifade edildiği gibi bir üretim sisteminin temel unsurlarından biri iktidar veya daha spesifik olarak devlettir. Devletin siyasi, sosyal, hukuki, ideolojik boyutları olduğu gibi ekonomik bir boyutu da vardır ve bu çalışmada iktidarın üretimle ilgili yönü üzerinde durulacaktır. Ancak devletin siyasi veya askerî rolü ile ekonomik rolünü birbirinden bütünüyle ayırt etmenin imkânı yoktur. Her siyasi eylemin ekonomik bir boyutu olduğu gibi her ekonomik eylemin de siyasi bir yansıması vardır. İktidarın temel nitelikleri ekonomik yapıyı etkilediği gibi ekonomik yapı da iktidarın biçimlenmesini

⁸⁷⁵ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, C. 1, s. 33-34; Ahmet Özel, “Fıkıh”, *TDVİA*, C. 13, 1996, s. 21.

⁸⁷⁶ Özel, *agm*, s. 15; Sami Zubaida, *İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar*, (Çev. Burcu Koçoğlu-Hasan Hacak), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 76.

⁸⁷⁷ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku*, C. 2, s. 249-252.

⁸⁷⁸ *Kur’an-ı Kerim Meâlî*, Enfal Suresi, 41, (Hzl. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin), Ankara: DİB, 2011, s. 197-198.

⁸⁷⁹ Ayetteki beşte birlik oran, kamu gelirlerinin önemli bir kaynağını oluşturacak olan haraç vergisinin asgari miktarını belirlemiştir.

⁸⁸⁰ İslami öğretinin devleti değil de ümmeti muhatap alması ve bu nedenle siyasetnamelerin soyut devlet kavramına değil de imam, halife, sultan gibi toplumun yöneticisine atıfta bulunması ve Sünni düşüncede devlet değil de halife teorisinin olması hakkında bkz. Keskintaş, *Adalet, Ahlâk ve Nizam*, s. 45-55.

⁸⁸¹ Şâtibî, *el-Muvâfakât*, C. 2, İstanbul: İz Yayıncılık, 2020, s. 12.

şekillendirmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin temel niteliklerinin ne olduğu, bu niteliklerin ekonomik yapıyı nasıl etkilediği ve aynı şekilde ekonomik yapıdan nasıl etkilendiği incelenecektir.

5.3.4.1. Devlet Aygıtı

Osmanlı'da devletin bir üretim faktörü olarak oynadığı rolü ve bu rol çerçevesinde canlı emek ve birikmiş emek ile olan ilişkisini ele almadan önce söz konusu devletin başlıca bileşenlerini tespit etmek gerekir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nde Saray'ın yanı sıra ilmiye, seyfiye ve kalemiyeden oluşan temel unsurlar incelenecektir.

Sultan ve Merkezî Bürokrasi

Osmanlı'daki iktidarın veya devletin en görünür kurumu sultanlık makamıdır. Devlet, çoğu kez sultanla bir tutulmuş, onunla özdeşleştirilmiştir. Devlet denildiğinde soyut bir kurum değil, sultanın kendisi anlaşılmıştır. Sözlükte “güç, kuvvet, otorite, iktidar” anlamına gelen sultan kavramını siyasi olarak ilk kez kullanan, Abbasi Halifesi Harun Reşid olmuştur. Sultan unvanını kullanan tarihi şahsiyetlerden biri Gazneli Mahmud'dur, ancak bu unvanın yaygınlaşması Selçuklular sayesinde olmuştur. Osmanlı'da ise I. Murad'dan itibaren sultan unvanı sürekli kullanılmıştır.⁸⁸²

Osmanlı sultanlarının kullandıkları unvanlar arasında padişah, han, hakan, imam, kayser, “halife-i ruy-i zemin”, “hadimü'l-harameyni's-şerifeyn”, “padişah-ı âlem-penah”, “sultanu's-selâtin”, “zıllullah fi'l-âlem” de bulunmaktadır. Türk geleneğine atfen han ve hakan, İran ve Arap geleneğinin devamı olarak padişah ve sultan, Bizans'a atfen kayser unvanları kullanılmıştır.⁸⁸³ Osmanlı'nın hâkim olduğu bölge ve milletlerin çoğalması, unvan çeşitliliğini getirmiştir.

Sultanın ikamet yeri ve aynı zamanda devletin yönetildiği merkez olan Osmanlı sarayı; Harem-i Hümayun, Enderun ve Birun olmak üzere üçe ayrılmıştır. Harem-i hümayun, padişahın aile efradının yaşadığı bölümdür. Farsça “iç” anlamına gelen Enderun gerek Saray'da gerekse orduda görevlendirmek amacıyla devşirmelerin eğitildiği ve böylece Osmanlı idari kadrosunun yetiştirildiği kurumdur. Silahdar ağa, çuhadar ağa, rikabdar, kapı ağası gibi saray işlerini yapan görevliler de Enderun'da bulunmuştur. Farsça “dış” anlamına gelen Birun'da ise müneccimbaşı, hekimbaşı, padişah hocaları gibi haccagân denilen danışmanlar; eminler ve çaşnigir başı, ehli hiref, bostancı gibi görevliler yer almıştır. Başkent olarak İstanbul'un yönetimi de Saray'dan yapılmış ve bu nedenle şehremini, yeniçeri ağası, taht kadısı da saray görevlileri arasında yer almıştır.⁸⁸⁴

Merkezî bürokraside ön planda yer alan kurumlardan biri de kapıkulu askerleri arasında önemli bir ağırlığa sahip olan Yeniçeri Ocağı'dır. Genç yaşta Hristiyan ailelerden alınan devşirmeler⁸⁸⁵, Enderun'da yoğun bir eğitime tabi tutulduktan sonra Yeniçeri kadrosuna dâhil edilmiştir. Başka toplumlarda görülen kölelerin ordu hizmetine alınmasından ve ücretli askerlikten farklı olarak bu sistemin kökleri, başta Selçuklular olmak üzere diğer İslam ve Türk devletlerinde bulunmaktadır.⁸⁸⁶ Orhan Bey zamanında maaşlı merkez ordusu bulunmakla birlikte Yeniçeri Ocağı'nın I. Murad

⁸⁸² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı**, Ankara: TTK Basımevi, 1984, s. 230-231; Osman Gazi Özgüdenli, “Sultan”, **TDVİA**, C. 37, 2009, s. 496.

⁸⁸³ Ocak, **Zındıklar ve Mülhidler**, s. 99.

⁸⁸⁴ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı**, s. 297, 359.

⁸⁸⁵ “Devşirme tarzı toplamaların en sonuncularından birisi 1666'da yapılmıştı ve rivayetlere göre Rumeli topraklarından 300-320 genç toplanmıştı. Ancak saray ocakları için az sayıda da olsa 18. yüzyılın ortalarına kadar devşirme yapılmaya devam edildiği bilinmektedir.” Bkz. Orhan Sakin, **Yeniçeri Ocağı**, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011, s. 59.

⁸⁸⁶ Erkan Göksu, “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler”, **Nüşa**, Yıl: 7, Sayı: 24, Güz 2007, s. 66.

zamanında kurulduğu kabul edilir. 1567-1568 yılında 12.798 olan⁸⁸⁷ Yeniçerilerin mevcudu, 1609 yılında 47.033'e yükselmiş⁸⁸⁸ ve 17. yüzyılda bu mevcut daha da artmıştır. 17. yüzyıldan itibaren merkezi yönetim üzerinde önemli bir güç odağı hâline gelen Yeniçeri Ocağı, 1826 yılında II. Mahmud döneminde kaldırılmıştır.

Timar sistemi

Osmanlı Devleti'nde taşra yönetimi ise temelde salyaneli ve timarlı eyaletler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Memalik-i Osmaniye'nin yönetimindeki en büyük birim, başında beylerbeyinin bulunduğu eyalettir. Eyaletler sancaklara ayrılmış ve sancağın başında sancak beyi bulunmuştur. Sancaklar ise başında kadının bulunduğu kazalara bölünmüştür.

Mısır, Bağdat, Basra, Yemen, Habeş, Trablusgarp, Tunus, Cezayir gibi salyaneli eyaletlerde toprak mukataaya verilmiş, vergi gelirleri iltizam sistemiyle toplanmıştır. Toplanan vergilerden maaşlar ve yerel masraflar düşüldükten sonra geri kalanı, irsaliye olarak merkezî hazineye gönderilmiştir.⁸⁸⁹ Vergi gelirlerinin toplanması ve askere ödenen maaşlar yıllık olarak yapıldığı için bu eyaletler salyaneli olarak adlandırılmıştır. Bu eyaletlerde mirî mülkiyet değil, özel ve vakıf mülkiyeti yaygındır.⁸⁹⁰

Salyaneli ve timarlı eyaletler dışında Osmanlı'ya tabi ve haraçgüzâr diye adlandırılan devletler de bulunmaktadır ki bunlar arasında Eflak ve Boğdan Voyvodalığı, Dubrovnik Cumhuriyeti yer almaktadır. Haraçgüzâr devletlerde yerel bir yönetim olmakla birlikte kral veya voyvodanın kim olacağının onayı, Osmanlı sarayından alınmıştır. Bununla birlikte söz konusu devletler, yıllık olarak belli bir miktar haraç ödemiştir.⁸⁹¹ Haraçgüzâr devletler arasında yer almamakla birlikte Kırım Hanlığı da himaye altındaki devletlerden biridir.

Osmanlı idari ve ekonomik yapısının temel kurumunun timar sistemi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Mirî arazinin geçerli olduğu Anadolu, Rumeli ve kuru tarım yapılan Asya'daki eyaletlerde timar sistemi uygulanmıştır. Bu bölgelerde kazaların altında bulunan köylerin yönetimi, timarlı sipahinin elindedir. Dirlik anlamında kullanılan timar, vergi gelirinin askerlere tahsisini öngörür. Vergi gelirlerinin bir kısmının merkezî hazineye uğramadan doğrudan askerlere tahsis edilmesi, Osmanlı öncesinde pek çok devlette de uygulanmıştır. Bu sistem, devletlerin asli fonksiyonunun güvenlik, temel üretim aracının toprak olduğu koşullarda güvenliği sağlayıcı askerî birlikler ile bu birliklerin vergiyle finansmanını sağlayan toprağın doğrudan ilişkilendirilmesine dayanır.⁸⁹² Bu ilişkilendirme, minimum işlem maliyetini sağladığı için modern dönemlere kadar en çok başvurulan kamu finansman yöntemlerinden biri olmuştur. Bazı vergilerin vakıflara tahsis edilmesi de aynı çerçevede değerlendirilebilir.

Timar sisteminin uygulanmasından önce tahrir adı verilen ve belli bir bölgenin bütün insan ve mal dökümünü çıkaran bir sayım yapılmıştır. Bu sayımda amaç, vergi toplamak olduğu için sayım, sadece vergi yükümlülerini ve vergi kaynaklarını kapsamıştır. Büluğ çağını aşan erkekler, vergi yükünü

⁸⁸⁷ Ömer Lütfi Barkan, "H. 974-975 (M. 1567 -1568) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", **İFM**. XIX/1-4, (Ekim 1957-Temmuz 1958), İstanbul 1958, s. 288.

⁸⁸⁸ Erol Özvar, **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003, s. 12.

⁸⁸⁹ "kâşif berâtı mücebince ta'yîn olunan sâlyânesin alub mâ'adâsın Hizâne-i 'âmireye teslim eyleye." Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 6, s. 111.

⁸⁹⁰ İdris Bostan, "Sâlyâne", **TDVİA**, C. 36, 2009, s. 59.

⁸⁹¹ Feridun Emecen, "Haraçgüzâr", **TDVİA**, C. 16, 1997, s. 90.

⁸⁹² Cin ve Akyılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, s. 262.

değiştirdiği için evli veya bekâr, Müslüman veya gayrimüslim olmalarına göre sayılmıştır. Araziler ise miktarı ve niteliğine göre kaydedilmiştir. Bunun yanı sıra şehirlerdeki değirmenler, imalathaneler, pazar yerleri, madenler, limanlar, gümrükler de vergi kaynağı olması nedeniyle tahrir kayıtlarında yer almıştır.⁸⁹³

Timarlı eyaletlerde mirî arazinin geçerli olduğu dirlikler, sağladığı vergi gelirinin büyüklüğüne göre üçe ayrılmıştır. Yıllık geliri 100 bin akçeden fazla olan dirlikler has ismini almış ve bunlar, sultanın yanı sıra vezir ve sancak beyi gibi yüksek görevlilere tahsis edilmiştir. Yıllık vergi geliri 20 bin ile 100 bin akçe arasında olan dirliklere zeamet denilmiş ve bunlar, orta dereceli görevlilere verilmiştir. Geliri 3 bin ile 20 bin akçe arasında olan dirliklere ise timar denilmiş ve bunlar sipahilere tahsis edilmiştir. Timarlı sipahi,⁸⁹⁴ bir savaş durumunda orduya zırhlı ve atlı olarak katılmak durumunda olduğu gibi kılıç yeri çıkarıldıktan sonra geriye kalan her üç bin akçelik, zeamet ve has sahipleri ise her beş bin akçelik ek gelir karşılığında hafif zırhlı ve yaya olan cebelü isimli ikinci bir askeri de yanında getirmek zorunda olmuştur.⁸⁹⁵

Timar sisteminin başlangıcı Osman Bey zamanına kadar dayanır ve bu dönemde fethedilen topraklar, askerlere timar olarak verilmiştir. Osman Bey, timar tevcihinde bulunurken, meşru bir gerekçe olmadan sahiplerinin elinden alınmaması ve ölen sipahinin yerine oğlunun geçmesi gibi timarla ilgili kuralları da belirlemiştir. Dirliklerin timar ve zeamet olarak ayrılması gibi timar sisteminin temel nitelikleri ise I. Murad devrinde şekillenmiştir.⁸⁹⁶

Timarlar, bir sipahinin hassa çiftliği veya “kılıç yeri” ve bir de zamanla artışlardan meydana gelen “terakki” kısmından oluşmuştur. Eyaletlere göre değişebilmekle beraber genellikle 2 bin akçe değerindeki⁸⁹⁷ kılıç yeri her zaman sabittir ve genellikle bir kişiye verilmiştir. Bazen müşterek olarak iki kardeşe verilse bile ikiye bölünmemiştir. Timar sahibinin gösterdiği başarılar dolayısıyla elde ettiği terakkiler, ölümü sonrasında oğluna geçmemiş, sadece timarın kılıç yeri intikal etmiştir. Hassa çiftliği, genellikle ya sipahi tarafından ortakçı kullar eliyle işletilmiş ya da reayaya kiraya verilmiştir.⁸⁹⁸

Timarlar fonksiyonlarına göre eşkincili, mustahfız ve hademe timarları olarak üçe ayrılmıştır. Eşkincili timar sahipleri, yanlarındaki cebelülerle birlikte savaş zamanında sefere eşen, yani giden sipahilerden oluşmuştur. Mustahfız timar sahipleri ise kaleleri korumakla görevlendirilmiştir. Hademe timarları ise sarayın yanı sıra cami ve tekke gibi toplumsal görevlerin ifasına tahsis edilmiştir.⁸⁹⁹

Timarın kaybedilmesinin nedenlerinin başında sefere katılmamak gelmiştir. Sefer sırasında timarlıların sayımı yapılmış ve tutulan kayıtlar merkezî idareye bildirilmiştir. Bu kayıtlar timarların durumu hakkında önemli bilgiler vermiştir. Timarların boş olup olmadığı, mükerrer kayıtların yapılıp

⁸⁹³ İnalcık, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, C. 1, s. 175-176.

⁸⁹⁴ Sasanilerde asvaran adı verilen subaylar, Osmanlı sipahilerine benzer bir konumdaydı. “Bu subaylar azadan adı verilen sınıftan seçilirdi ki bunlar kendi toprakları üzerinde yaşarlardı ve kendi toprakları üzerinde ziraatla uğraşarak emri altındaki insanların geçimini sağlardı. Bunlar gerek duyulduğu zaman orduya askerleri ile beraber katılırlardı ve ordunun genel gövdesini oluşturlardı.” Bkz. Altungök, “Sâsânî Devleti”, s. 132.

⁸⁹⁵ Ahmet Tabakoğlu, **Osmanlı Mâlî Tarihi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016, s. 203.

⁸⁹⁶ Cin ve Akyılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, s. 243-244.

⁸⁹⁷ Muhammed Güçlü, “281 Numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre 1552 Yılında Humus Sancağı”, **Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi SBE, 2004, s. 90.

⁸⁹⁸ Tabakoğlu, **Osmanlı Mâlî Tarihi**, s. 419; Cin ve Akyılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, s. 273-274.

⁸⁹⁹ Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 316. Timarlar ayrıca mülkiyeti yönüyle “mülk timarlar” ve “mülk olmayan timarlar”, veriliş şekillerine göre “tezkiireli timarlar” ve “tezkiresiz timarlar”, mali yetkilerine göre de “serbest timarlar” ve “serbest olmayan timarlar” diye ayrılır.

yapılmadığı ve timar sahipleri arasındaki ihtilafların tespiti, sefer sırasındaki yoklama sırasında ortaya çıkmıştır. Sefere katılmama dışında cinayet ve hırsızlık gibi suçları işleyenlerin elinden de timarı alınmıştır. Bunun yanı sıra halka zulmeden, kanunlarda belirtilenin dışında vergi alan ve kanuni yetkilerinin dışına çıkan sipahilerin timarlarına da el konulmuştur.⁹⁰⁰

Klasik Dönem Osmanlı idari ve askerî yapısının temel kurumlarından biri olan timar sistemi, 16. yüzyıl ortalarından itibaren dönüşmeye yüz tutmuş ve 17. yüzyılın başından itibaren Osmanlı askerî ve idari yapısındaki konumunu önemli ölçüde kaybetmiştir. Bu dönüşüm dönemi, Osmanlı'nın askerî, ekonomik ve sosyal sıkıntılar içerisine girdiği bir dönemdir. Buhran dönemiyle timar sisteminin dönüşümünün üst üste gelmesi, aynı dönemdeki Osmanlı siyasetname yazarlarının söz konusu buhran ile timar sistemini ilişkilendirmesine yol açmıştır. Başta Koçi Bey, Ayn Ali ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa⁹⁰¹ gibi yazarlar söz konusu sıkıntılardan timar sisteminin bozulmasını sorumlu tutmuştur.⁹⁰² Bu yaklaşımın bir örneği olarak Defterdar Sarı Mehmed Paşa şöyle yakınmaktadır:

“Zeamet ve Timar hallerinde rütbe sahibi ileri gelenler gereği gibi ihtimam etmediklerinden bozulmuş olup düzeltmeğe muhtaç olmuştur. Geçmiş sultanlar bunca kale ve memleketleri zeamet ve timar sahipleriyle feth ettikleri ve zeamet ve timar sahipleri mükemmel iken din düşmanları ile her nerede karşılaşarlarsa yüz akılları kazandıklarını eski tarihçiler yazmışlardır.”

Bu yaklaşım günümüzde de taraftar bulabilmiştir ancak Mustafa Akdağ'ın gösterdiği gibi Osmanlı'nın çözülmesi ile timar sisteminin ortadan kalkması arasında bir eş zamanlılık olsa da nedensel bir bağ bulunmamaktadır.⁹⁰³ Timar sisteminin ortadan kalkmasına yol açan gelişmeler, 16. yüzyıl sonunda ortaya çıkan uzun savaşlar ve bu savaşlardaki askerî teknolojinin değişmesidir. Savaşların uzun sürmesi, timarlı sipahinin sürekli savaşlarda yer alarak arazisiyle ilgilenememesine yol açmış, bu ise sipahinin gelir kaybına neden olmuştur. Savaş teknolojisinin değişmesi, süvariler yerine tüfikle donatılmış yaya birliklerini, yani piyadeleri ön plana çıkarmıştır. Savaş teknik ve stratejisindeki gelişmeler, askerî birliklerin uzun süre eğitilmelerini gerektirmiş, bunun için bütün yıl kışlada bulunan ve eğitim alan askerin varlığını zorunlu kılmıştır. Timarlı sipahiler ise sadece savaş zamanında orduyla birlikte olmuş, geri kalan zamanda arazisinin başında bulunmuştur.

Bir başka önemli neden de yaşanan ekonomik krizdir. 16. yüzyılın sonlarına doğru savaşların ağır yükü dolayısıyla Anadolu'da iktisadi ve sosyal bir kriz ortaya çıkmıştır. Artık timarlı arazi, sipahinin iâşesini temin etmekte yetersiz kalmıştır. Bu nedenle pek çok timarlı sipahi savaştan kaçmış, geçimini sağlamak için ticaret ve zanaatla uğraşmaya başlamış, buna imkân bulamayanlar ise gelir açığını kapatmak için gasp ve soygunculuğa yönelmiş, bir kısmı da mansıp elde edebilmek için siyasi ihtilaflarda boy göstererek istikrarsızlık kaynağı olmuştur.⁹⁰⁴

Timar gelirlerinin enflasyon karşısında erimesi üzerine alınan önlemlerden biri, çift resminin tamamen timarlı sipahiye bırakılması olmuştur. Daha önce sipahi ile birlikte sancakbeyi, subaşı ve hatta beylerbeyi tarafından paylaşılan çift resmi, I. Süleyman'dan itibaren timarlı sipahiye tahsis edilmiştir. Farklı sancaklarda farklı miktarlara sahip olmakla birlikte Fatih Kanunnamesi'nde 22 akçe olarak

⁹⁰⁰ İnalcık, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, C. 1, s. 157; Braudel, **Akdeniz**, C. 2, s. 48.

⁹⁰¹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Devlet Adamlarına Öğütler**, (Çev. Hüseyin Ragıp Uğural), Ankara: TTK Basımevi, 1969, s. 116.

⁹⁰² Abou-El-Haj, bu isimlerin tavrını sınıfsal bir perspektifle yorumlar: “Ali ve Koçi Bey'in, aristokratik sipahi sınıfının kontrolü elde bulundurduğu bir döneme dönülmesini istemelerine karşın, yeni sivil oligarşinin edebi savunucusu Mustafa Naima idi.” Rifa'at Ali Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğuşu**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000, s. 77.

⁹⁰³ Mustafa Akdağ, “Timar Rejiminin Bozuluşu”, Ankara: **AÜDTCF Dergisi**, C. 3, S. 4, 1945, s. 428.

⁹⁰⁴ Akdağ, **Celali İsyanları**, s. 226.

belirlenen ve yaklaşık bir Osmanlı altını tutarında olan çift resmi, sipahinin önemli gelir kalemlerinden birini oluşturmuştur. Enflasyon karşısında değerinin erimesi üzerine çift resminin tutarında belirli aralıklarla ayarlama yapılarak sipahinin reel gelir kaybına uğraması önlenmek istenmiştir.

Birtakım önlemlere rağmen timar sistemi etkinliğini yitirmiş ve yerini, ulufeli merkez ordusuna bırakmıştır. Özellikle 1593-1606 yılları arasındaki Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında timar sistemi önemli ölçüde ortadan kalkmış ve yerine sekban ve sarıcalara dayalı maaşlı bir ordu geçmiştir. 17. yüzyılın sonuna kadar bu sistem, ciddi bir başarısızlık göstermeden görevini ifa etmiştir.⁹⁰⁵ Ancak maaşlı sisteme dayalı ordunun klasik dönemdeki başarıyı sağlayamadığı da açıktır, fakat bunun nedeni, sistem değişikliği veya ordunun merkezî hazineye finansman edilmesi değildir.

Kapitalizmle birlikte parasal bir ekonominin baskın hâle gelmeye başlaması, tahsisat sistemine dayalı timarın, er veya geç, ortadan kalkmasına yol açacaktı. Bu nedenle ne kadar erken bir vakitte parasal ekonomiye geçilirse ve bunun yardımıyla tüfek gibi teknolojik silahlarla donatılmış, yıl boyu kıışlada bulunan ve gerekli taktik eğitimini alan bir orduya dönüşüm sağlanırsa, o kadar başarılı olunacaktı. Timar sisteminin ortadan kalkması, ekonomi ve teknolojiye değişimin kaçınılmaz bir sonucudur ve önemli olan şu veya bu sistemin sürdürülmesi değil, üretimin güvenliğini sağlayacak bir askerî kapasitenin korunmasıdır.

İlmiye ve Kadı

İlmiye, Osmanlı'da askerî sınıfı oluşturan seyfiye ve kalemiye ile birlikte üç ana meslek grubundan biridir ve şeyhülislam, müftü, nakibüleşraf, kazasker, kadı, müderris gibi görevlilerden meydana gelir. Bu görevliler içerisinde müftüler fetva, müderrisler öğretim ve kadılar da yargı ve idari görevlerden sorumlu olmuştur.⁹⁰⁶ İlmiye sınıfının atama, azil ve tayin işlemleri, Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri tarafından yapılmıştır. Bu sınıfın başı olarak kabul edilen Şeyhülislam, genellikle Rumeli kazaskerliği yapanlar arasından atandığı gibi Klasik Dönem'de ehl-i örfün aksine, ağırlıklı Müslüman ve Türklerden seçilmiştir.

İlmiye sınıfının önemli bir görevlisi de kadılar olmuştur ve kadılık, Osmanlı'daki en ilginç ve sofistike makamlardan biridir. Bir yönüyle insanları yargılayan mahkeme hâkimi, diğer yönüyle idari hiyerarşide sancakların altında yer alan kazaların idari ve mali sorumlusudur. Bu yönüyle medrese kökenli olsa da kalemiye ile ilmiyenin kesiştiği bir noktada bulunur.

Yargı bağımsızlığı veya mahkemenin istiklali, Osmanlı yargı sisteminin temel ilkelerinden biridir. “Bir hukuk adamı ve şer'i hakim olarak o daima bağımsızdır ve hükümdarın mutlak yetkiye sahip vekilidir.”⁹⁰⁷ Yargı kararları, idare veya ehl-i örf karşısında bağımsız olduğu gibi sultan karşısında da bağımsızdır. Öyleki örfî konularda olmasa bile medeni hukuku ilgilendiren hususlarda sultan bile yargı kararlarına uymak zorundadır. Yargı bağımsızlığı gereği, ehl-i örf dışında, mahkeme kararı olmadan hiçkimse cezalandırılamaz.⁹⁰⁸

⁹⁰⁵ Akdağ, “Timar Rejiminin Bozuluşu”, s. 428.

⁹⁰⁶ Ortaylı, **Osmanlı Devleti'nde Kadı**, s. 24.

⁹⁰⁷ Ortaylı, **age**, s. 31

⁹⁰⁸ Ortaylı, **age**, s. 80-81. “Bilindiği üzere, en küçük suçlardan idamlık olanlarına kadar bütün davalara bakmakta tek yetkili bulunan her kaza kadısı, yargı için gerekli oturumu yalnız herkese açık biçimde yapmak değil, yargının baskısız, işkencesiz ya da başka bir etki aracı ve yolu kullanılmaksızın yapıldığına tanık olmaları için beş-sekiz kişinin de gözlemci olarak mahkemede bulunmalarını sağlamak ve tutanakların altına bu gözlemcilerin kimlikleriyle adlarını yazmak hep uyulan bir yöntem idi.” Akdağ, **Celali İsyanları**, s. 216.

Merkezî idareden herhangi bir maaş almayan kadılar, dava harçları veya yaptıkları diğer işlemlerden aldıkları ödentilerle giderlerini karşılamıştır. Yargı bağımsızlığının yanı sıra merkezî idare karşısındaki mali bağımsızlıkları, devlet ile halk arasında aracı rolü oynamalarını sağlamıştır. Bir yandan askerî sınıf üyesi veya kamu görevlisi olmaları, diğer yandan insan unsurunun reaya kökenli olması, kadılara müstesna bir pozisyon sağlamıştır. Bu nedenle Celalî İsyanları ve Büyük Kaçgunluk'ta görüldüğü gibi reayanın ehl-i örfe karşı sözcüsü ve hatta koruyucusu olmuştur.⁹⁰⁹

Osmanlı devlet sisteminde yargı bağımsızlığının olması, feodalizmin ve bunun temel unsuru olan serfliğin ortaya çıkmasını engelleyen en önemli kurumlardan biridir. Feodalizmde senyör, mülk sahibi olduğu gibi aynı zamanda insanları yargılayan bir hâkimdir. Sadece özgür kişiler kralın mahkemesine başvurabilirken serfler ise ancak kendi senyörünün mahkemesinde yargılanabilmiştir. Üstelik bu yargılama, senyörün koyduğu kurallar çerçevesinde yapılmıştır.⁹¹⁰

Vakıflar

Osmanlı'da güvenlik, yönetim ve yargı hizmetleri ağırlıkla merkezî idare tarafından sunulmuş, ancak başta medrese, kütüphane, hastane, çeşme, kervansaray, yol, liman gibi eğitim, sağlık ve ulaştırmaya yönelik altyapı yatırımlarının yanı sıra yetimhane, cami, imaret gibi sosyal ve dinî hizmetler de büyük çoğunlukla vakıflar tarafından yapılmıştır. Bugün devletin üstlendiği ve temel kamu hizmetleri olarak kabul edilen yatırımların büyük kısmı, Osmanlı klasik döneminde vakıflar tarafından yürütülmüştür. Bununla birlikte vakıflara birtakım vergilerin tahsisi yapılmış ve bunlar vergiden muaf tutulmuştur. Bu nedenle vakıflar, Barkan veya Tabakoğlu gibi iktisatçılar tarafından kamu maliyesi içerisinde değerlendirilmiştir.⁹¹¹

Anadolu Selçuklu döneminden itibaren merkezî iktidarın zayıflaması, mülk ve vakıf toprakların genişlemesine yol açmıştır. Aynı durum, Osmanlı'nın kuruluş döneminde de geçerlidir, ancak II. Mehmed'le birlikte merkezileşmenin güçlenmesinin bir sonucu veya göstergesi olarak mirî arazi, mülk ve vakıf topraklar aleyhine genişlemiştir. II. Mehmed'in, geçerlilik şartlarını taşımadığı gerekçesiyle, 20 bini aşkın köy ve çiftlikten oluşan mülk ve vakıf arazisini mirî arazi statüsüne sokması, kendi ölümünde de payı olduğu iddia edilen toplumsal huzursuzluğu artırmış ve onun yerine tahta geçen II. Bayezid zamanında mülk ve vakıf topraklar eski sahiplerine iade edilmiştir.⁹¹²

Vakıf arazilerin büyük kısmı, askerî ricalin vakfiyelerinden oluşmuştur. Osmanlı'daki sermaye birikiminin adresini gösterircesine 18. yüzyıldaki vakıf kurucularının en az beşte dördü sadrazam, şeyhülislam, kadı gibi askerî kesimden, en fazla beşte biri reayadandır.⁹¹³ Vakıf kurucularının çoğunun askerî kesimden olması, kısmen cami ve imaret gibi sosyal kurumların finansmanı gereğinden kısmen de sahip olunan mülklerin aile içerisinde kalmasını temin etme arayışından kaynaklanmıştır.

Vakıf gelirlerinin bir kısmı arazi gelirlerinin tahsisinden, bir kısmı da çarşı, dükkân, değirmen gibi mülk gelirlerinden meydana gelmiştir. Barkan'a göre 16. yüzyılın ilk yarısında toplam kamu gelirlerinin yüzde 12'sine tekabül eden 60.497.830 akçe veya yaklaşık bir milyon altın sikke, vakıf ve mülk gelirlerinden oluşmuştur.⁹¹⁴ Bunun ne kadarının vakıf geliri olduğu açık değildir, ancak çoğunluğu

⁹⁰⁹ Akdağ, *age*, s. 112.

⁹¹⁰ Cin ve Akyılmaz, *Feodalite ve Osmanlı Düzeni*, s. 319.

⁹¹¹ Barkan, "1527-1528 Bütçe Örneği", s. 277; Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 158.

⁹¹² İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, C. 1, s. 170; Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, s. 53.

⁹¹³ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 237.

⁹¹⁴ Barkan, "1527-1528 Bütçe Örneği", s. 277.

oluşturduğu söylenebilir. Bununla birlikte banka gibi çalışan para vakıfları da bulunmaktadır. 16. yüzyılda Bursa'daki para vakıflarının kullandığı 3,5 milyona yakın akçeden yaklaşık yüzde 10 oranında faiz geliri elde edilmiştir.⁹¹⁵

Klasik dönemde sosyo-kültürel hayatta önemli bir rol oynayan ve merkezî idare karşısında özerk bir yapıya sahip olan vakıf kurumu, II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın tasfiyesinin hemen ertesinde Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanarak özerkliğini kaybetmeye başlamıştır.⁹¹⁶ Altyapı ve sosyal hizmetlerin sunulmasında devletin ön plana çıkmasına paralel olarak vakıflar geri planda kalmış ve bugün itibarıyla ağırlıklı eğitim, yardım ve dinî hizmet kurumlarına dönüşmüştür.

5.3.4.2. İktidar İdeolojisi: Gaza ve Adalet

Ekonomik sistemi meydana getiren kurumsal unsurlardan biri de ideolojidir ve bu kurumun incelenmesi, üretim faktörlerinin nasıl şekillendiğini anlamaya yardımcı olacaktır. İdeoloji gibi idealist kurumlar ile hayatın maddi unsurlarının ilişkisi, farklı yaklaşımlara konu olmuştur. Daha önce de ifade edildiği gibi aralarında tek yönlü bir belirlenimcilik değil, karşılıklı etkileşime dayalı bir ilişki olduğu kabul edilmiştir. Bu bakış açısıyla Osmanlı toplumunun ideal düzen anlayışının ne olduğu, bu düzene nasıl ulaşılabileceği ve bu düzenin korunup sürdürülmesi için hangi araçlara ihtiyaç duyulduğu ve bu araçların hangi niteliklere sahip olması gerektiği, üretim sisteminin analizinde önem arz etmektedir.

Rakabe üretim sisteminin ayırt edici niteliklerinin en başta geleni, gaza ideolojisine sahip olmasıdır. Sadece Merkezî Dünya'da görülen bu ideolojik tutuma, Batı ve Doğu toplumlarında rastlanmaz. Batı'da sömürü amaçlı emperyalist ve kolonyalist bir tutum görülürken Doğu'da ise savunmacı ve içe kapanmacı bir yaklaşım sergilenir.

Dördüncü Bölüm'de fetih kavramı üzerinde durulmuş ve bunun emperyalizm ve kolonyalizmden farkı ortaya konulmuştur. Buradan hareketle kısaca ifade etmek gerekirse fetih veya fetih için yapılan gaza, kendi başına yetersiz olan birimleri daha üst bir düzlemde sentezleyerek kendine yeterli hâle getirmektir. Bu sentezleme, farklı toplumsal kesimlerin iş birliğine dayalı bir uzmanlaşmayı doğurmaktadır. Kendi güvenliğini sağlayamayan tarım toplumları ile kendi geçimini temin edemeyen konargöçer toplulukların gerçekleştirdiği bir iş birliği sistemidir.

Gerek Danişmendnâme ve Saltuknâme gibi destanlar gerekse Ahmedî gibi döneme ilişkin yazılı kaynakların gösterdiği gibi Selçukluların yanı sıra Osmanlılar da kuruluş döneminde kendi misyonlarının İslam dininin savunuculuğu, kâfirlere karşı gaza ve ila-yı kelimetullahı dünyaya yaymak olduğunu düşünüyorlardı. Öyle ki “Bir gazi devleti olarak Osmanlı Beyliği'nin bütün tertibatı fetih için”⁹¹⁷ olmuştur. Döneme ait eserlerde gazinin kim olduğu ve hangi vasıflara sahip bulunduğu açıklanırken gazayı halis niyetlerle, yani Allah rızası için yapan, gösterişe meyiletmeyen, sadece ganimet için savaşmayan kimse olarak tanımlanmaktadır. Bu ideolojik tutum, gaziye bir hayduttan veya yağmacıdan ya da bir sömürgeciden ayıran hususlardan biridir.⁹¹⁸

Gazanın Osman Gazi'deki yerini Aşıkpaşazade şu şekilde ifade etmiştir: “Ertonrul Gâzi işitti kim Âl-i Selçuk neslinden Sultân 'Alâ'addîn 'Acem'den Rûm'a gelüp pâdişâh oldu. Ertonrul eydür: ‘Bize

⁹¹⁵ Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, s. 244.

⁹¹⁶ Kemal Karpaz, *Osmanlı Modernleşmesi*, (Çev. Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan), Ankara: İmge Kitabevi, 2008, s. 87.

⁹¹⁷ Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, s. 30.

⁹¹⁸ İnalcık, *İslamiyet ve Devlet*, s. 41; Braudel, *Akdeniz*, C. 2, s. 6.

dahı vâcib oldı kim erün kadrı bilinür vilâyete varavuz ve hem biz dahı gazâ ıdevüz.’ didi.”⁹¹⁹ Bununla birlikte 1337 yılında Bursa’da yaptırılan bir caminin kitabesinde Orhan Gazi, kendisini şöyle vasıflandırmaktaydı: “Sultan, Gaziler Sultanının oğlu, Gazi, Gazinin oğlu, ufuklar serdarı, cihan kahramanı.”⁹²⁰ Osmanlı’nın kuruluşundan son bulmasına kadar bütün padişahlar gazi unvanını kullanmışlardır.⁹²¹ Sadece Osmanlı Beyliği değil, Anadolu’daki pek çok beylik de kendi misyonunu din uğruna yapılacak gaza olarak görüyor ve kabilelerin başındaki beyler, en saygın unvanlardan biri olarak gazilikle kendilerini vasıflandırıyorlardı. Kâfirlere karşı cihad etmek, Anadolu’daki beylikler arasında olduğu gibi Müslüman devletler arasında da bir üstünlük iddiasına neden olmaktaydı. Timur, Ankara Savaşı’nda I. Bayezid’i yendikten sonra Müslüman ve gazi bir devletle savaşmış olmanın doğurduğu meşruiyet sorununu aşmak için kendini, İzmir’i fethetmek zorunda hissetmişti. Wittek’e göre Ankara Savaşı’ndaki yenilgiye rağmen Osmanlı Devleti’ni bütünüyle yıkılmaktan kurtaran, gazi devleti olarak edindiği saygınlık olmuştur.⁹²²

Osmanlı Devleti bir gazî devleti olarak doğmuş ve bu geleneği sürdürmüştür. Fâtih Mehmed, 1461’de Trabzon dağlarına yaya tırmanırken şöyle demiştir: “Bu zahmetler Allah içindir. Elimizde İslâm kılıcı vardır. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmesevüz, bize gazî demek lâıyk olmazdı.” Osmanlı hükümdarları, Orhan’dan itibaren *gaziler sultanı* (*sultanu’l-guzât va’l-mucâhidîn*) unvanını benimsemişlerdir. Menşesindeki uc gazî geleneği, bütün Osmanlı tarihine hâkim olmuş[tur].⁹²³

Nizam-ı Âlem ve Daire-i Adliye

Gazayla toplumların fethedilmesi veya farklı toplumların tek bir egemenlik altında toplanması önemli olmakla birlikte daha önemlisi, bundan sonra nasıl bir düzen kurulacağıdır. Zaten herhangi bir askerî girişimi gaza ve bunun başarısını da fetih olarak belirlemenin ölçüsü, daha sonra kurulan düzenin niteliğidir. Öyle ki gaza ve fetih kavramlarının ayırt edici anlamı, nizam-ı âlem ve bununla ilişkili daire-i adliye kavramlarında belirginleşmektedir.

Osmanlı’daki üretim sisteminin çeşitli boyutlarını anlama ve açıklama biçimine ilişkin çok sayıda kavram olmakla birlikte belki de en geniş olanı, nizam-ı âlemdir. Bu kavramı sadece devletin nizamı olarak yorumlayanlar olsa da nizam-ı âlem, bundan çok daha geniş bir kapsama sahiptir. “Nizam-ı âlem, sadece siyasi düzeni ifade etmeyip, bunun da ötesinde toplumsal hayatın bütün boyutlarını karşılamak için kullanılan bir kavramdır.”⁹²⁴

Osmanlı tarihçilerinden Tursun Bey, *Tarih-i Ebü’l-Feth* adlı eserinde nizam-ı âlem kavramını Osmanlı sisteminin merkezine yerleştirir ve devleti, nizam-ı âlem için gerekli bir unsur olarak görür.⁹²⁵ Hasan Kâfî Akhisarî, nizam-ı âlemin, toplumdaki üretici sınıfların, yani asker ve sivil bürokrasinin yanı sıra çiftçi ve ticaret erbabının uyumundan ve her birinin kendi görevini yerine getirmesinden meydana

⁹¹⁹ Âşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, (Çev. Kemal Yavuz ve Yekta Saraç), İstanbul: K Kitaplığı, 2003, s. 322-323.

⁹²⁰ Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu*, s. 25-26. Wittek, “Batı Küçük Asya’daki diğer beylikler de Gazi beylikleriydi. Bunların bir teki bile, kabile bilinci ya da kabile kökenine ilişkin bir belirti göstermez; her biri, bulunduğu bölgeyi fethetmiş ve sonradan bir hanedanın kurucusu olan şeflerce yönetilen Gazi örgütlenmesinden kaynaklanmıştır” ifadesiyle gazilik misyonu ile kabile bilincini birbirine karşıt bir konuma yerleştirir, ancak bu yaklaşım Barkan ve İnalçık gibi Osmanlı tarihçilerince benimsenmemiştir. Bkz. Wittek, *age*, s. 49.

⁹²¹ İnalçık, *İslamiyet ve Devlet*, s. 42.

⁹²² Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu*, s. 64.

⁹²³ İnalçık, *İslamiyet ve Devlet*, s. 36.

⁹²⁴ Tahsin Görgün, *Osmanlı Düşüncesi*, İstanbul: Tire Kitap, 2020, s. 145.

⁹²⁵ Tursun Bey, *Fetih Babası Fatih’in Tarihi (Târih-i Ebü’l-feth)*, Haz: Mertol Tulum, İstanbul: Kapı Yayınları, 2013, s. 13.

geldiğini ve bu uyumun kaybolması nedeniyle nizam-ı âlemin bozulduğunu öne sürer.⁹²⁶ Akhisarî'nin bu tanımlaması, fetihle sağlanan bütünlüğün sonucunda ortaya çıkan toplumsal yapının meslek temelli bir üretim sistemi olduğunu ve bu sistemin devamının ise, bütün unsurların karşılıklılık esasındaki uyumuna dayandığını ifade etmektedir.

Nizam-ı âlem, bir üretim sisteminin temel unsurlarını içinde barındırır. Osman Turan'a göre bu kavram, "din ve devlet, mülk ve millet" olmak üzere dört unsura dayanır.⁹²⁷ "Dinü devlet, mülkü millet" olarak ifade edilen unsurların birincisi üretim faktörlerine içkin olan kurumları (din), ikincisi iktidarı (devlet), üçüncüsü sermayeyi (mülk) ve dördüncüsü de emeği (millet) ifade eder. Bu anlamda bir üretim sisteminin bileşimini ortaya koymaktadır.

Nizam-ı âlemin nasıl sağlandığı veya üretim sisteminin nasıl işlediği, kökeni Sümerlere kadar giden ve kavram olarak Sasanilerden itibaren kullanılan "adalet dairesi"yle ifade edilmiştir. Bu kavramın temel unsurları olan ilahi yardım, güçlü ordu, refah veya üretim gibi kavramların birbirleriyle ilişkili olarak kullanılması, M.Ö. 2300 yıllarından itibaren Sümer, Babil ve Asurlularda görülmüştür.⁹²⁸ Söz konusu kavram, Osmanlılarda da kullanıldığı anlamına Sasaniler döneminde kavuşmuştur. "Sâsânî devletini kuran I. Erdeşîr'in söylemiş olduğu 'hiçbir güç ordusuz, hiçbir ordu parasız, hiçbir para topraksız ve hiçbir toprak adaletsiz olmaz' sözü onun güçlü bir yönetim için gerekli olan ordu, para, toprak ve adalet gibi dört önemli"⁹²⁹ unsura olan vurgusunu belirtir. Bu kavram, devlet ile toplum veya güvenlik ile üretim arasındaki ilişkinin ancak hukukla sağlanabileceğini öngörür. Adalet dairesi anlayışına göre devletin varlığı için asker, askerin varlığı için para, paranın varlığı için reaya, reayanın varlığı için de adalet gerekir. Adalet olmadığında bunların hiçbirisi olmaz, dolayısıyla nizam-ı âlem de sağlanmaz.⁹³⁰ Adalet dairesiyle ortaya konulan bu basit formülasyon, rakabe üretim sisteminin bir özeti gibidir.

Bir üretim sistemi ile sömürü sistemi arasındaki farklardan biri de adalet ve özgürlüğe olan vurgudur. İnsan toplumları, bu iki kavramı kullanmıştır ve bunlara hemen hemen her toplumda rastlanır. Ancak bu iki kavram, ne kadar evrensel olursa olsun, farklı ekonomik sistemlerde farklı anlam ayrımlarına veya en azından farklı yorumlara sahiptir. Tarih boyunca büyük kısmı köle olan bir toplumun temel arzusu özgürlük, özgür olan bir toplumun ise adalet olmuştur. Sadece söylem analizi üzerinden bile Osmanlı ekonomik sistemiyle feodalizm arasındaki fark anlaşılabilir. Osmanlı ekonomik sisteminde herhangi bir toplumsal olayda veya sıkıntıda özgürlük talebinin dile getirildiği görülmez, çünkü emek zaten özgürdür. Bu nedenle sadece adalet talebinde bulunulmuş, karşılıklılık ilkesinin uygulanması istenmiş, üretim faktörlerinin her birinin üretime katkısı ölçüsünde pay alması ilkesinin geçerli kılınması talep edilmiştir. Emeğin köleleştirildiği sömürü sistemlerinde ise öncelikle özgürlük talep edilmiş ve bütün bir Batı tarihine, özgürlük söylemi hâkim olmuştur.

⁹²⁶ Hasan Kâfî Akhisârî, **Nizâm-ı Âlemi Sağlayan Sebeplerin Temelleri**, (Çev. Ömer Mahir Alper), İstanbul: Klasik Yayınları, 2020, s. 57.

⁹²⁷ Osman Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003, s. 14, 129.

⁹²⁸ Linda T. Darling, **A History of Social Justice and Political Power in the Middle East**, London: Routledge, 2013, s. 15, 33; Linda T. Darling, "Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir-Toplama ve Meşruiyet", **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler**, (Hzl. Mehmet Genç – Erol Özvar), C. 1, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşive ve Araştırma Merkezi, 2006, s. 40.

⁹²⁹ Altungök, "Sâsânî Devleti", s. 190.

⁹³⁰ Kınalızade, **Ahlâk-ı Alâî**, s. 283.

Padişahlık ve Yüce Devlet

Önceki sayfalarda ele alındığı üzere fetih ile emperyalizm veya padişahlık ile imparatorluk arasında temel farklar bulunmaktadır. İlk kez antik Perslerde ortaya çıkan padişahlık, egemenliği altına aldığı toprağı kendi vatanı ve orada yaşayan insanları da kendi vatandaşı olarak görür. İmparatorlukta ise bu topraklar ve burada yaşayan insanlar yabancı olarak değerlendirilir ve sadece sömürü kaynağı olarak görülür. Bir devletin çok dinli ve çok etnik yapıli bir topluma dayanması, o devleti imparatorluk yapmaz. Farklı din ve etnik yapıdan oluşan toplulukları içinde barındıran iki tür iktidar vardır ve bunların ilki “padişahlık”, ikincisi de “imparatorluk”tur. Padişahlık fetihle büyürken imparatorluk emperyalizmle genişler. Bu ikisi arasındaki fark, egemenlik kurdukları toplumlara karşı takındıkları tutumda ortaya çıkar. Antik Roma İmparatorluğu’nun İtalya dışında kurduğı gibi İngiltere’nin Hindistan’daki egemenliği de açık bir emperyalizm örneğidir, çünkü İngiltere hiçbir zaman Hindistan’ı kendi vatanı olarak görmemiş, Hintlileri kendi vatandaşı olarak kabul etmemiştir. Hindistan her zaman ayrı kanunlarla yönetilmiş ve Hintliler, İngilizlere tanınan haklara bütünüyle sahip olmamıştır. Osmanlı ise egemenlik kurduğı bütün toprakları kendi vatanı olarak görmüş, burada yaşayanları kendi tebaası olarak değerlendirmiş ve tebaası arasında köklü bir ayırım yapmamıştır. Osmanlı’da Müslüman ve gayrimüslimlerin hepsi için ortak ve tek bir ceza hukuku uygulanmıştır.⁹³¹ Medeni hukukta ise farklı uygulamalar olmuştur, ancak bu farklılık, bir yönüyle farklı kültürlerle kendi inancına uygun yaşama özgürlüğü tanımak amacıyladır. Osmanlı’da Müslümanlar ile gayrimüslimler, Islahat Fermanı’na kadar bütünüyle eşit olmamıştır, ancak bu eşitsizlik, vatandaş (tebaa) olarak görülmeme boyutuna varmamıştır. Bu nedenle yaygın bir biçimde kullanıldığı üzere, Osmanlı’nın bir imparatorluk veya emperyalizm olduğu iddiasının geçerli olabilmesi için İngiltere’nin Hindistan’da kurduğı gibi bir egemenliği, Osmanlı’nın da kurduğunun ispat edilmesi gerekir.

Osmanlı’daki iktidarı anlamak için gereken bir başka temel kavram da “devlet”tir. Devlet kavramından ne anlaşıldığının ortaya konulabilmesi için öncelikle iktidar ile devlet kavramlarını birbirinden ayırmak gerekir. İktidar, bütün siyasi egemenlik biçimlerini kapsar, ancak devlet, bu biçimlerden sadece biridir. Devleti diğer iktidar biçimlerinden ayıran temel ölçü, toplumla organik bir ilişki içinde bulunması, yazılı veya şifahi bir sözleşmeye dayanması ve toplum ile karşılıklı bir yükümlülüğü içermesidir. Bu yükümlülük bir tarafın güvenlik, yargı ve altyapı hizmetlerine karşılık diğer tarafın vergi ve kanunlara itaat yükümlülüğüne dayanır.⁹³² Vergiyle finanse edilen devlet, toplumun temel haklarını güvence altına alır ve kendi varlık sebebi olarak iç ve dış sömürüyü önlemeyi görür.

Devletin karşısı ise senyörlük veya imparatorluktur. Sömürü sistemlerinin iktidar biçimleri olan bu iki türün tipik örnekleri, antik dönemden itibaren Batı’da görülmüştür. Padişahlığın sömürü sistemlerindeki karşılığı imparatorluk olduğu gibi bunun âdem-i merkezîyetçi bir biçime bürünmesi de feodalizm veya senyörlük anlamına gelmez, devletin parçalanmasıyla ortaya çıkan sadece beyliktir. Dolayısıyla beylik ile senyörlük, padişahlık ile imparatorluk, iki farklı sistemin iktidar biçimleridir.

Merkezî Dünya’daki iktidar anlayışını özetleyen Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk’ün “mülk ve milletin sultana ait olduğu” ifadesi; kutsal, otoriter ve despotik iktidarın delili olarak

⁹³¹ İnalçık, **Adalet Kitabı**, s. 109; İnalçık, **Klasik Çağ**, s. 80.

⁹³² “Biat İslami anlayışa göre halife ile İslam ümmeti arasında bir nevi mukaveledir ki, tebaa tarafından mutlak itaati ve hükümdar tarafından şeriata [hukuka] göre idare taahhüdünü tazammun eder.” Bkz. İnalçık, “Osmanlı Padişahı”, s. 13.

yorumlanmıştır.⁹³³ Hâlbuki Büyük Selçuklularda ülke toprakları ağırlıkla özel mülkiyette olduğu gibi toplum da özgür insanlardan oluşmuştur. Burada ifade edilen, sahiplik değil egemenlik anlayışıdır. Modern anlamda herhangi bir devletin varlığının zorunlu unsurları; toprak, nüfus ve bunlar üzerindeki egemenliktir. Bu üç unsurdan biri bulunmadığında devletten bahsedilemez.⁹³⁴ Nizamülmülk'ün meşhur ifadesi, modern devlet anlayışında da bulunan toprak ve nüfus üzerindeki egemenliği ifade etmekten başka bir anlama gelmemektedir. Zaten bu ifadesini kullandığı bağlam da bunu göstermektedir.⁹³⁵ Nizamülmülk, ülke ve millet üzerindeki despotik bir mülkiyet anlayışını değil, devletin varlığı için zorunlu olan siyasi egemenliği ifade etmekte ve bu egemenliğin veya devletin meşruiyetinin devamı için toplumdaki sömürücü eğilimlerin bu egemenliğe hâle getirmemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Asaf Savaş Akat'ın da gösterdiği gibi feodalizmde özgür olan sadece aristokrasi sınıfıdır, serf ise toprak kölesi olarak temel haklarından yoksundur. Buna karşın Osmanlı'da reaya özgür, bürokrasi ise bağımlıdır.⁹³⁶ Ancak bürokrasinin bağımlılığı basit bir kölelik değil, kulluk sistemi diye adlandırılır ki aralarındaki farkı Taner Timur ortaya koymuştur. “Köle’lerle ‘kul’lar arasındaki temel fark, köleliğin sivil bir statü, kulluğun ise siyasal bir statü oluşundan ileri gelmektedir.”⁹³⁷ Üstelik Merkez ile Doğu toplumlarındaki bürokrasi, her zaman kulluk sistemine dayanmamış, özgür bürokratlardan oluştuğu uzun dönemler de olmuştur. Buna rağmen despotizm veya sultanizm kavramlarının iddia ettiğinin aksine toplum, Merkez ve Doğu'da tarihin büyük kısmında özgür olarak yaşamış ve hukuka tabi olmuştur. Bütünüyle bugünkü anlamda olmasa bile toplumun yönetimi hukuk devleti çerçevesinde işlemiştir. Osmanlı'da sultanın halkla ilişkisi şer'i ve örfi hukuk tarafından belirlenmiştir ve sultanın iradesi, hiçbir zaman hukukun üstünde olmamıştır. Örneğin sultan, reayadan birinin ölümünü veya malının müsaderesini emredebilir ve bu emrini uygulama gücüne de sahiptir, ancak böyle yaptığında bile bu uygulaması meşru (şer'i) kabul edilmez ve hukukun ihlali olduğu, kendisi de dâhil herkes tarafından bilinir. Bugün de hukuk devleti olan herhangi bir ülkede kanunların ihlali, hukuk sisteminin olmadığı anlamına gelmez. Bunun yanı sıra hukukla uyuşmadığı genel kabul gören birtakım uygulamalar da (örneğin kardeş katli) ancak yasaların veya yargının onayı⁹³⁸ üzerine gerçekleştirilebilmiştir. Osmanlı yönetiminde hukuka ve yasalara uygunluk ile yargı onayı, büyük çoğunlukla gözetilmiştir.

Devlet başkanları, antik dönemden itibaren bazı toplumlarda kutsal olarak kabul edilmiş, hatta Antik Mısır'da tanrı olarak görülmüştür. İslam öncesi Türk toplumunda, liderlik yetkisini (kut) Tanrı'dan aldığı kabul edilerek hakana kutsal bir rol atfedilmiştir. “Orhun Kitabesi'nde hakan, ‘Türk Milleti yok olmasın diye, Türk Milleti mes’ud olsun diye, Türk Tanrısı tarafından gönderildiğini’

⁹³³ İnalcık, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, C. 1, s. 147.

⁹³⁴ Classen, **Erken Devlet**, s. 24.

⁹³⁵ Söz konusu ifade, “İkta Sahipleri ve Reayaya Nasıl Davrandıklarına Dair” başlıklı bölümde yer alır: “İkta sahibi olan kişilerin, kendilerinden tahsil etmeleri istenen mal dışında reayadan bir şey almaya hakları yoktur. Bu şekilde tahsil ettikleri takdirde, reayanın kendisi, mah, zevcesi, evladı, arazi ve mülkü muhafaza altına alınmış olur. İkta sahipleri bu mal üzerinde daha fazla hak iddia edemez. Ve dahi eğer reaya maruzatını arz etmek için divana gelmeyi arzu ederse onlara mani olunmamalıdır. Bundan gayrısını eyleyen ikta sahibinin görevine son verilip iktasına el konması ve ibret-i âlem olsun diye kınanması emrolunur. Onların, *mülk ve milletin sultana ait olduğunu* iyi bellemesi gerektir; ikta sahipleri ve valiler reaya ve ikta toprakları üzerinde şahne gibidirler; halkın padişahın adaletinden hoşnut ve padişahın da ahiret azabından emin olması için onlara padişahın diğerlerine davrandığı gibi davransınlar.” Bkz. Nizamülmülk, **Siyasetname**, s. 41.

⁹³⁶ Asaf Savaş Akat, “Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplamlar”, **İdris Küçükömer'in Mirası**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2004, s. 30-31.

⁹³⁷ Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları**, Ankara: İmge Kitabevi, 1987, s. 19.

⁹³⁸ “Ve her kimesneye ki evlâdından saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl etmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecvîz etmiştir. Anınla âmil olalar.” Abdülkadir Özcan, **Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman**, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, s. 20.

bildirmiştir.”⁹³⁹ Abbasilerde bazı halifeler için “Allah’ın gölgesi” anlamında “zıllullah” sıfatının kullanılması, kutsallaştırmanın farklı bir biçimi olarak yorumlanmıştır. Bu mirastan hareketle ve bazı padişahların zıllullah unvanını kullanması gerekçe gösterilerek Osmanlı sultanının temel niteliğinin kutsallık⁹⁴⁰ veya aşkınlık⁹⁴¹ olduğu iddia edilmiştir.

Ancak kendini geleneksel dünyayla karşıtlık içerisinde kurgulayan modern zihniyet, geleneksel dünya algısını ruhban-laik, kutsal-profane, metafizik-pozitif, gelenek-akıl ikilikleri üzerinden belirlemiş, böylece modern öncesini kutsallık kalıbıyla dondurmıştır. Bu tür ikilikler, indirgemenin sadeliğine sahip olsa da olgunun karmaşıklığını açıklamakta yetersiz kalır. Bununla birlikte bu yaklaşımın temelinde Batı geleneğinin bir yönüyle Kilise tarafından temsil edilmesi ve Kilise babalarının Tanrı(İsa)’nın vekili olarak kutsal ve yanılmaz olarak kabul edilmesi yatmaktadır. Hristiyan teolojisinde kutsallık (İsa-Tanrı’nın oğlu), gökyüzünden yeryüzüne inmiştir. Bunun bir sonucu olarak Vatikan’da ve Kutsal Roma İmparatorluğu (Sacrum Imperium Romanum)’nda olduğu gibi kendini kutsal (sacred) kabul eden devletler görülmüştür.

İslam teolojisi ise bu tür bir kutsallık anlayışını açık ve kesin bir biçimde reddeder ve tevhid akidesinin temel vurgusu da Allah’ın tekliği veya kutsallığın sadece Allah’a hasredilmesidir. Müslümanların tarihi uygulamalarında ise, istisnalar bulunabilmekle birlikte, böylesi bir anlayışın yaygın ve kurumsal olmadığı açıktır. İslam’da kutsallık sadece Allah kelamı olarak kabul edilen Kur’an-ı Kerim’e ve Hz. Muhammed’in resul sıfatıyla sergilediği Sünnet’e aittir. Hz. Muhammed’in bir de kulluk sıfatı vardır ki bu sıfatıyla yaptıklarının bile kutsallığı bulunmamaktadır. Hz. Muhammed’den sonra devlet başkanı olan ilk halife Ebubekir, Hristiyan geleneğine atfen kendisinin Allah’ın halifesi olduğunu iddia edenlere karşı, Allah’ın değil Hz. Muhammed’in halifesi olduğunu kararlı bir biçimde belirtmiştir. İkinci halife Ömer ise “Müslümanların yöneticisi” anlamında “emirü’l-müminin” unvanını kullanmıştır.⁹⁴² Dolayısıyla kutsallığı yeryüzüne indirmek veya yeryüzünde sergilemek, antik Mısır ve Hristiyan teolojisinde vardır. Buna karşın kutsallığı sadece Tanrı’ya hasretmek, antik İran devlet geleneğinde olduğu gibi İslam’ın da ayırt edici hususiyetidir.

Bu nedenle kısmen Batı tecrübesinde yer alan kısmen de modern zihniyetin kendini geçmişten bütünüyle farklı kılma arayışından kaynaklanan söz konusu ikilikleri Osmanlı’ya genelleştirmek açıklayıcı olmayacaktır. Kutsallık gibi Osmanlı iktidar tecrübesini bütünüyle ifade etmeyen tutumlar yerine olguyu mümkün olduğunca birebir yansıtabilecek kavramlara başvurmak daha isabetli olacaktır.

Bu anlamda devletin veya sultanın konumu veya algılanması bağlamında Osmanlı’da “kutsallık” veya “aşkınlık” kavramları yerine devlet için “yücelik”, padişahlar için de “ululuk” kullanılmıştır ve Osmanlı iktidarını bu kavramlarla ifade etmek daha isabetli olacaktır. Yüce kelimesi sözlükte “yüksek, büyük, ulu, ulvi”⁹⁴³ anlamlarına gelirken ululuk kelimesi ise insanlar için kullanıldığında “erdemleri bakımından çok büyük, yüce” anlamına gelirken “ulu bir çınar” veya “ulu

⁹³⁹ Gökalp, *Türk Devletinin Tekâmülü*, s. 56.

⁹⁴⁰ Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, s. 103.

⁹⁴¹ Heper, *Türkiye’de Devlet Geleneği*, s. 48-93. Heper, “aşkın” kavramını “aşırı” ve “ılımlı” olarak ikiye ayırır: Patrimonyalizm veya “hane halkı sembolizması, klasik dönem boyunca, kişisel ya da keyfi yönetimi (aşırı aşkın devleti) değil aydınlanmacı despotizmi, diğer bir deyişle, titizlikle tanımlanmış normlar üzerine bina edilmiş bir yönetim biçimini (ılımlı aşkın devlet) akla getirmelidir.” Bu ifadelerden aşırı aşkın devlet, despotizme; ılımlı aşkın devlet ise aydınlanmış despotizme karşılık gelmektedir. Bkz. Heper, *age*, s. 61.

⁹⁴² Casim Avcı, “Hilafet”, *TDVİA*, C. 17, 1998, s. 539.

⁹⁴³ *Türkçe Sözlük*, TDK, C. 2, s. 2476.

camii” örneklerinde olduğu gibi eşyalar için kullanıldığında ise “çok yüksek, çok büyük olan” anlamına gelmektedir.⁹⁴⁴ Ululuk kavramına İslam öncesi Türk töresinde rastlanır ve ailenin olduğu gibi ülkenin de hâkimine “Ulu Bey” denirdi.⁹⁴⁵ Osmanlı sultanları, “ululuk” vasfıyla toplumdan veya sıradan insanlardan ayırtılmış, ona özel bir paye verilmiş, ancak metafizik bir kutsallığa sahip olmamıştır. Çünkü yücelik ile kutsallık arasındaki fark, İslam ile Hristiyanlık arasındaki farktan kaynaklanır. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı Devleti, isminden de anlaşılabilceği gibi kendini Kutsal Devlet (Devlet-i Kudsiyye) olarak değil, Yüce Devlet (Devlet-i Aliyye) olarak adlandırmıştır.⁹⁴⁶ Devletin isminden, Osmanlı’nın kendini nasıl algıladığı ortadayken bunun yanlış bir algı ve adlandırma olduğu iddia edilemez. Bu nedenle Osmanlı’daki iktidar algısını, devletin isminde olduğu gibi, “devlet-i aliyye” terkihiyle veya “devlet” ve “yücelik” olarak iki kavramla özetlemek mümkündür.

Târîh-i Ebü'l-Feth’in yazarı Tursun Bey, Osmanlı’da padişahın mertebesinin “ali” bir derece ve vücudunun ise “ulu” bir nimet olarak algılandığını ifade eder.⁹⁴⁷ Tursun Bey, padişahın halktan farklı olarak “yüce ve ulu” olduğunun gerekçesini açıklarken metafizik dayanaklara başvurmaz, bu üstünlüğün kutsallıktan kaynaklandığını ima bile etmez: “...padişahlık mertebesinin yüceliği bilinmiş oldu, ayrıca padişahın varlığının herkese göre bir ulu nimet olup, şükrünün vacip olduğu kanıtlanmış oldu. ... Halk arasında üstün olmana şaşılır mı / Zira misk de ahunun kanından başka bir şey değil.”⁹⁴⁸ Yani “Sen halk içinde üstün ve şerefli oldun; hâlbuki onlardan birisin. Zira misk de ceylanın kanından oluşan bir şeydir. Yani misk kandan oluştuğu hâlde nasıl ondan üstün ve kıymetli ise sen de insanlardan birisi olduğun hâlde onlardan üstün ve şerefliisin.”⁹⁴⁹

Osmanlı Devleti’ni veya sultanı kutsal olarak tanımlamak, devlet ile toplum arasına aşılmaz duvarlar örmek anlamına gelecektir. Sultan ile reaya arasındaki ilişki, kutsal bir varlığa tek yanlı bir itaat ilişkisi değil, çift taraflı işleyen, her iki tarafın da hak ve yükümlülüklerinin olduğu, bir tarafın güvenliği sağlamak ve adaleti tesis etmekle, diğer tarafın da bunun karşılığında vergi ödemek ve kanunlara itaatle mükellef bulunduğu bir ilişkidir. Zaten Osmanlı literatüründe, kutsallığa dayanak gösterilen zıllullah unvanına bile bu anlam verilmiştir. Örneğin 17. yüzyıl siyasetname yazarlarından Budinli, bu kavramın nasıl anlaşıldığını ortaya koymaktadır: “Peygamber ‘aleyhi’s-salâtü ve’s-selâmın bu kavli-i şerîfidir: ‘Pâdişâh-ı ‘âlem-penâh hazretleri yeryüzünde Allâhu ‘azîmü’s-şânın zıllı ya’nî setr ü perdesidir.’ Ya’nî nitekim gölge güneşden perde olup halkı eziyet çekmeden sıyânet ederse kezâlik pâdişâh-ı ‘âlem-penâh hazretleri mazlûmu zâlimden sıyânet eder.”⁹⁵⁰

H. İslamoğlu, devletin merkezîyetçi karakterine rağmen, devlet ile reaya arasındaki ilişkinin müzakereye dayalı olduğunu açıklıkla ortaya koymuştur.⁹⁵¹ R. Murphey’e göre “Osmanlıların askeri girişimlerde nakliye ve ikmal ile ilgili kritik boyutları örgütlemekte kullandıkları yöntemler, baskı ve zorlama yoluyla getirilen çözümler yerine, genellikle kabul edilenden çok daha fazla görüşme yoluyla

⁹⁴⁴ Age, C. 2, s. 2279-2280.

⁹⁴⁵ Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s. 1, 7.

⁹⁴⁶ Nejat Göyünç, “Osmanlı’nın 700. Kuruluş Yıldönümünü Anarken Osmanlı, Devlet-i Aliyye, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 3, 1999, s. 4.

⁹⁴⁷ Tursun Bey, *Fetih Babası Fatih’in Tarihi (Târîh-i Ebü'l-feth)*, s. 14-15.

⁹⁴⁸ Tursun Bey, *age*, s. 14-15. Ayrıca padişahlar için kudsi değil de “ulu” sıfatının kullanılmasına *Şerefname*’de de rastlanır. Bkz. Şeref Han, *Şerefname*, İstanbul: Ant Yayınları, 1971, s. 9.

⁹⁴⁹ Zekeriya Işık, “Osmanlı Toplumunda Devlet-Tarikat İlişkileri”, *Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi SBE, 2015, s. 148.

⁹⁵⁰ Budinli, *Nizâm-ı Devlet*, (Hzl. Özgür Kavak), İstanbul: Klasik Yayınları, 2021, s. 66.

⁹⁵¹ İslamoğlu, *Devlet ve Köylü*, s. 41.

iknaya, uzlaşmaya ve çıkar paylaşımına”⁹⁵² dayanmıştır. Karen Barkey de bırakın diğer sosyal grupları, devletin eşkıyalarla bile pazarlık içerisinde olduğunu ve onları devlet mekanizması içerisinde pazarlık süreciyle dâhil ettiğini belirtir.⁹⁵³ Özgür üreticiler bir yana, kul statüsündeki bürokrasi bile koşulsuz itaat ilişkisi içerisinde olmamıştır. “Hükümdar ile kulları arasındaki ilişki hiçbir zaman köle ile efendisi arasındaki gibi önceden tanımlanmış ve basit değildi.”⁹⁵⁴

Siyasi Rakabe

Ahmet Yaşar Ocak’a göre “Osmanlı resmi ideolojisinde hâkimiyet ve iktidar kavramıyla ilgili olarak iki önemli” karakteristikten biri “aile malı (patrimonial) mülk” anlayışıdır.⁹⁵⁵ Bu durumu özellikle Türklerdeki ülüş geleneğinde görmek mümkündür. Ancak Ocak’ın da ifade ettiği gibi bu gelenek, “merkeziyetçi hâkimiyet anlayışı sebebiyle Osmanlılar’da terk edilmekle kalmamış, buna şiddetle karşı çıkılmıştır.”⁹⁵⁶

Bu konuda Fatih kanunnamesindeki kardeş katline müsaade eden maddenin bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. İlgili madde çeşitli spekülasyonlara neden olmuş, özellikle ahlaki, hukuki ve dinî yönden -haklı olarak- eleştirilmiştir. Ancak iktidar anlayışındaki bir değişime işaret etmesi yönüyle farklı bir anlam ve öneme de sahiptir. İktidar ideolojisi yönüyle Fatih kanunnamesinin, “ülüş” geleneğinden “rakabe” sistemine geçişi sağladığı söylenebilir. Rakabe kavramı, devletin mirî arazi üzerindeki üst mülkiyet hakkını ifade eder ve devlet, bu hakka dayanarak arazi üzerinde çeşitli tasarruflarda bulunur. Bu tasarrufların temel amacı ise arazinin kendisinden beklenen fonksiyonlara uygun olarak kullanılmasıdır. Aynı durum, arazinin yanı sıra devlet için de geçerlidir. Kardeş katline izin veren kanunname maddesiyle devletin “aile malı (patrimonyal) mülk” anlayışına son verilmiş ve bir nevi “devletin üst mülkiyeti” topluma hasredilerek hanedana sadece “kullanım hakkı” tahsis edilmiştir. Bu olguyu, “siyasi rakabe” diye adlandırmak ve araziyle ilgili olarak kullanılan “ekonomik rakabe”den ayırmak mümkündür.

Siyasi rakabe sistemiyle saltanatın veya devlet imkânlarının, hanedan üyeleri arasındaki iktidar mücadelesinde toplumun aleyhine kullanılmaması için kardeş katli kuralı getirilmiş, böylece toplum/devlet menfaatleri için hanedan üyeleri küçük büyük demeden katledilmiştir. Ocak’a göre “devletin bekası her şeyin üstünde ve her şeyden önce gelir. Bu o kadar güçlü bir motivasyondur ki, bizzat hanedanın da üstündedir.”⁹⁵⁷ Kurulan rakabe ile iktidarın, kendisinden beklenen fonksiyonlara uygun olarak kullanılması, aile içi rekabetin aracı kılınmaması istenmiştir. Bu kanun maddesiyle hanedan, artık devletin üst mülkiyetine de sahip olan tam bir mülkiyet hakkından mahrum bırakılmış, sadece toplum/devlet menfaatlerine uygun olarak “kullanım hakkı”yla sınırlandırılmıştır. “Siyasi rakabe” sisteminin daha saf hâline, sultanların kölelerden seçildiği Memlüklerde rastlanır. Kısaca Osmanlı iktidar algısı kutsallık/aşkınlık ve patrimonyal mülk anlayışına değil, yücelik ve rakabe ilkelerinin geçerli olduğu devlet kavramına dayanır.

⁹⁵² Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, s. 107.

⁹⁵³ Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, s. 11, 164.

⁹⁵⁴ Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, s. 158.

⁹⁵⁵ Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, s. 103.

⁹⁵⁶ Ocak, *age*, s. 104.

⁹⁵⁷ Ocak, *age*, s. 121.

Örfî Hukuk ve Anayasal İktidar

Diğer İslam toplumları gibi Osmanlı toplumunun sivil hayatına ilişkin kurallar şer’i hukuk tarafından belirlenmiş ve bu hukuk, resmî bir kimliği olan kadılar tarafından uygulanmıştır. Ancak devletin işleyişine ilişkin kurallar, tamamıyla şer’i hukukun dışında olmasa da bütünüyle bu hukuk tarafından da belirlenmemiş, örfî hukuk adıyla özerk bir biçimde gelişmiştir.

Örfî hukukun kaynağını ve meşruiyetini gelenek ve nizam-ı âlemin gerekliliği oluşturmuştur. Bu gerekçeler, Osmanlı tarihçisi Tursun Bey tarafından ifade edilmiştir. İbn Haldun’da olduğu gibi Tursun Bey’de de siyaset; ilahi ve akli olmak üzere ikiye ayrılır. Bunların ilkinde ilahi siyaset veya şeriat, diğerine de sultani siyaset veya örf denir. Tursun Bey’e göre “Cengiz Han’ın yaptığı gibi bu dünyada düzen kurmayı başarmak amacıyla sadece akla dayanırsa (*tedbîr-i akl*), buna ‘sultanî siyaset’ (*siyâset-i sultanî*) veya padişah yasağı (*yasag-i pâdişâhî*) denir. Başka bir deyişle, buna biz örf deriz.”⁹⁵⁸

Osmanlı’da şer’i hukukun yanında örfî bir hukukun ortaya çıkmasında Orta Asya Türk geleneklerinin de önemli bir payı vardır. Kutadgu Bilig’de ifade edildiği gibi eski Türk toplumunda hakanın meşruiyeti, iktidara geldiğinde ilan ettiği törü veya yasaya dayanır.⁹⁵⁹ Özellikle göçebe toplumlardaki iktidar anlayışını yansıtan yasa geleneği, benzeri koşullar nedeniyle İslam sonrası dönemde de varlığını sürdürmüştür.

İslam öncesi dönemden kaynaklanan yasa veya örfün İslami dönemde de sürdürülmesinin bir nedeni de İslam hukukunun örf sınırlı da olsa bir meşruiyet tanınmasıdır. Hanefî ve Malikî mezheplerine göre Kur’an ve Sünnet’ten oluşan nassın herhangi bir hüküm vermediği durumlarda karşılaşılan sorunlara çözüm bulma arayışı, örf hukukunu meydana getirmiş ve fıkhnın ikincil dereceden kaynakları arasında yer almıştır.⁹⁶⁰ İncalcık, örfî hukukun ortaya çıkmasını dört nedene bağlar. Bunlar, şeriatın doğrudan bir hüküm belirtmemesi, konuyla ilgili genel kabul gören bir uygulamanın bulunması, toplum menfaatleri açısından gerekli görülmesi ve padişahın irade beyan etmesidir.⁹⁶¹

Örfî hukukun varlığı, başta vergi ve kul sistemi olmak üzere Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren kendini göstermiştir. Osman Bey’in şeriatla yer almayan bir vergi olan pazar bacını kabul etmesi, uygulanagelen bir âdet olmasına dayandırılmıştır.⁹⁶² Osmanlı bürokrasisinin omurgasını oluşturan kul sistemi de şer’i hukukta dayanaklarını bulmakla birlikte örfî bir uygulama olarak gelişmiştir.

Örfî hukuk, Osmanlı kanunnamelerinde ortaya konulmuştur. Osmanlı Devleti’nin esas teşkilatına ilişkin veya anayasa hükmündeki kanun derlemelerinden ilki, Timurtaş Paşa tarafından I. Murad devrinde yapılmıştır.⁹⁶³ Osmanlı’nın padişahlığa dönüşümünün hukuki altyapısını hazırlayan ise II. Mehmed (1451-1481) olmuştur. II. Mehmed tarafından yayınlanan ve biri kamu bürokrasisini, diğeri de reayaya ilişkin maliye ve ceza hukukunu düzenleyen iki kanunname, büyük ölçüde kendisinden

⁹⁵⁸ Akt: İncalcık, **İslamiyet ve Devlet**, s. 8-9. Aynı cümlemin Mertol Tulum tarafından çevirisi: “Cengiz Han’ın yaptığı türden olursa, sebebiyle ilişkilendirirler, ‘sultan siyaseti’ ve ‘padişah yasağı’ derler ki, geleneğimizde ona ‘örf’ derler.” Tursun Bey, **Fetih Babası Fatih’in Tarihi (Târih-i Ebü’l-feth)**, s. 12.

⁹⁵⁹ İncalcık, **Adalet Kitabı**, s. 28.

⁹⁶⁰ Karaman, **Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku**, C. 1, s. 121; Neşet Çağatay, “İslam Hukukunun Ana Hatları”, s. 629.

⁹⁶¹ İncalcık, **Adalet Kitabı**, s. 33-34.

⁹⁶² Âşık Paşazade, **Osmanoğullarının Tarihi**, s. 73.

⁹⁶³ Çağatay, “İslam Hukukunun Ana Hatları”, s. 630.

önceki kanunların toplanmasıyla elde edilmiştir.⁹⁶⁴ II. Mehmed'den sonra II. Bayezid (1481-1512) ve I. Selim (1512-1520) dönemlerinde kanunnameler çıkarılsa da en çok kanun I. Süleyman zamanında yayınlanmış ve bu nedenle ona Kanunî unvanı verilmiştir. Bununla birlikte I. Ahmed (1603-1617) ve IV. Murad (1623-1640) dönemlerinde derlenen kanunnameler de bulunmaktadır.⁹⁶⁵

Şer'i ve örfî hukuk, Osmanlı'daki sistemin ayırt edici niteliklerinden biridir. Osmanlı'da reayanın özgürlüğünü koruma altına alan bir şer'i hukukun varlığı, vergilerin ancak yasalarla konulmasını ve yasalarda yer almayan vergilerin topluma yükletilememesini öngören bir örfî hukukun cari olması, ayrıca yargı sisteminin bağımsızlığı, Osmanlı'daki iktidarın yasalarla sınırlanmasıdır ve bu anlamda Osmanlı yönetiminin bir despotizm, sultanizm veya patrimonializm değil, "anayasal iktidar" olduğu öne sürülebilir. Bunun bir benzeri olan "anayasal monarşi" kavramı, Avrupa'da modern çağla birlikte ortaya çıkmış ve anayasal monarşinin Osmanlı'da I. Meşrutiyet'le başladığı kabul edilmiştir. Ancak bu yaklaşımda Batı merkeziliği görmek mümkündür. Eğer "anayasal iktidar"; iktidarın, yönetilenler lehine yasalarla sınırlanması veya iktidar-toplum ilişkisinin yasalarla belirlenmesi, bu yasaların toplum tarafından meşru kabul edilmesi ve yargının bağımsızlığı⁹⁶⁶ olarak tanımlanacaksa Osmanlı bir anayasal iktidardır.

Osmanlı kanunnameleri, iktidar-toplum ilişkisinde her bir ayrıntıyı dikkate alarak iktidarı sınırlayan yığınla kanun maddesine sahiptir. Örneğin reayanın sipahi karşısında korunmasına yönelik Zül-Kadriyye Kanunnâmesi'nde şöyle bir madde vardır: "Eğer sipahi kolayına giderken ra'yyeti incidüb döğse, sipahinin hakkından geleler."⁹⁶⁷ Yine sipahinin reayaya karşı keyfî bir tutum takınmasını yasaklayan maddelerden biri de Kanunî döneminde yayınlanmıştır: "Sipahi bir yeri verdikten sonra *gabn*⁹⁶⁸ vardır deyü tekrar döndürmez. Sipahi müstehakk-ı tapu olan yeri tapu ile verüb akçesin aldıktan sonra *gabn-i fahiş* ile vermişim, tekrar tapu ile veririm deyü nizâ' edemez, ibtidâki tapu ile amel olunur."⁹⁶⁹ Bir başka kanun maddesi ise reayaya tahsis edilen arazileri, sipahinin tasarruf edemeyeceğini belirtir: "Sahib-i arz *tapuya müstehak olan yerleri* ve çayırıları kendü tasarruf etmek ve oğluna vermek kat'an câiz değildir."⁹⁷⁰ İktidarın reayaya karşı davranışını sınırlayan kanun maddelerinin örneklerini burada sıralamaya sayfalar yetmeyecektir. Bütün Osmanlı kanunnameleri bunun gibi ayrıntılı sınırlamalarla doludur. Ayrıca ilmiye sınıfının başı olan Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin "Nâ-meşrû' nesneye emr-i sülânî olmaz"⁹⁷¹ sözü, Osmanlı'da "hukukun üstünlüğü"nün açık bir ifadesidir.⁹⁷²

⁹⁶⁴ İnalçık, **Adalet Kitabı**, s. 99-109.

⁹⁶⁵ Çağatay, "İslam Hukukunun Ana Hatları", s. 631.

⁹⁶⁶ "Anayasal monarşiler egemenliğin başka bir mevkiye havale edildiği ve kralın genel olarak doğrudan siyasal bir önemi olmayan, özü itibarıyla törensel rolleri yerine getirdiği sistemlerdir." Bkz. Andrew Heywood, **Siyasetin Temel Kavramları**, (Çev. Hayrettin Özler), Ankara: Adres Yayınları, 2012, s. 288. Ancak buradaki tanımlamanın, Avrupa tecrübesini göz önünde bulundurarak yetki paylaşımını merkeze aldığı açıktır. Hâlbuki asıl önemli olan, iktidar-toplum ilişkisinin hukuk çerçevesinde düzenlenip düzenlenmediğidir. Zira anayasal monarşiyle yönetilen 17. yüzyıl İngiltere'sinde kadınlar ve yoksullar vatandaş olarak kabul edilmemektedir. Bkz. Alâeddin Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1995, s. 344.

⁹⁶⁷ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 7, s. 159.

⁹⁶⁸ "Gabn: Karşılıklı alış verişlerde kandırma, aldatma, haksız kâr etme; ödenen bedelin malın değerinden çok fazla olması." Bkz. Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, s. 396.

⁹⁶⁹ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 7, s. 287.

⁹⁷⁰ Akgündüz, **age**, C. 7, s. 337.

⁹⁷¹ Akgündüz, **age**, C. 4, s. 53.

⁹⁷² Osmanlı öncesinde rakabe üretim sisteminin mekanik aşamasında da benzeri bir tutum görülür. Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'de anlattığı olay, padişahın bile hukukun üstünde olmadığını gösterir. Sasanilerde mihrigân ve nevrüz günlerinde

Üstelik bu kanunlar, sadece ilan edilmekle kalmamış; yargı düzeni, bu kanunları sistematik olarak uygulamıştır. Divan-ı Hümayun fermanları gibi şer’iyye sicilleri de reaya ile devlet arasında ulaşılabilir ve yakın bir ilişkinin bulunduğunu göstermiştir. Örneğin mahkemelerin, etkin çalışabilmesi için reayanın kolaylıkla gidip gelebileceği bir uzaklıkta kurulmasına dikkat edilmiş ve bu mesafe, genellikle bir gündüz vakti içinde gidilebilmesi şeklinde belirlenmiştir.⁹⁷³ Osmanlı Şikâyet Defterleri’ne göre reaya, hakkının ihlal edildiğini düşündüğü durumlarda Divan-ı Hümayun’a başvurmuş, bu şikâyetler dikkate alınmış ve çözümüne ilişkin fermanlar yayınlanmıştır. Yöneticilerin hukuka aykırı davranışları durumunda yayınlanan 1674 tarihli bir fermanla “Karaman Mütesellimleri ve ehl-i örf tâ’ifesi hilâf-ı şer’ ve kânûn ve mugâyir-i emr-i hümayûn zulm ve te’addîlerinin nihâyeti olmamağa perâkende ve perîşân oldukların bildirüb...”⁹⁷⁴ denilerek şikâyetler dikkate alınmıştır. Bununla birlikte şikâyete konu olan devlet yöneticilerinin yargılanıp cezalandırılması da sağlanmıştır. Başka bir fermanla ilgili yöneticinin yargılanıp söz konusu hakkın iade edildiği belirtilmiştir: “...mahallinde şer’ ile görüleb hilâf-ı fermân-ı âlî devr nâmıyla aldığı var ise bâde’s-subût ashâbına istirdâd olunub...”⁹⁷⁵

Vergi tahsildarına ne kadar vergi toplayacağını ayrıntısını bildiren fermanın yanı sıra bu işlem sırasında uyması gereken prosedürü de ayrıntılarıyla belirten bir ferman verilirdi. Vergi toplamada adalet, tahsildarın defterlere ve fermanlara uyması anlamına geliyordu. Tahsildar, neler topladığını bir muhasebe defterine kaydedip hükümdara teslim etmek zorundaydı. Her türlü açık tahsildarın hükümdara kişisel borcu sayılır, borç ödenene kadar tahsildar hapsedilirdi. Her türlü fazlalık baskıyla elde edilmiş sayılırdı. Kayıtlardaki verginin dört katını toplayıp hazineye teslim eden tahsildarın muhasebe kayıtlarını getirmesi ve bu davranışının açıklamasını yapması emredilmişti.⁹⁷⁶

Osmanlı’nın despotizm veya patrimonyalizm olduğunu iddia etmek, cari olan şer’i ve örfi hukukun varlığını yok saymak anlamına gelir.⁹⁷⁷ Ancak kulluk sisteminde örfî bürokrasi üzerinde padişahın daha geniş bir yetkiye sahip olması, iktidarın topluma karşı sınırlanmasıyla değil, kendi iç mekanizmasıyla ilgili bir durumdur. Burada önemli olan, iktidarın topluma karşı tutumu veya bir başka ifadeyle, topluma karşı muamelesinde iktidarın yasalarla kesin bir biçimde sınırlanması ve bu sınırlamanın da yargı bağımsızlığıyla güvence altına alınmasıdır.

5.3.4.3. Devletin Finansmanı: Vergi

Üretim sistemleri ile sömürü sistemlerinin karakteri göz önünde bulundurulduğunda bu iki sistemin temel ayırım noktalarından birinin, iktidarın finansman biçimi olduğu ortaya çıkar. Hatırlanacağı gibi üretim sistemlerinde “canlı emek” ile “örgütlü emek” olmak üzere iki üretici güç

şahın da yargılabileceği mahkemeler kurulmuştur. Daha öncesinden halka ilan edilerek şah da dahil herhangi birinden şikâyeti olanların gelip hakkını arayabileceği bildirilmiştir. Bu mahkemede “Kadı’ul kuzat olan mübed-i mübedânı sağ yanına oturtuktan sonra şah ayağa kalkar ve tahttan inip mübed-i mübedânın önünde diz çökererek: ‘Evveleminde zatımın gadrine uğradıkları için hak talep edenlerin haklarını teslim eylemekten perva etme.’ derdi.” Devamında “padişahların işledikleri günahdan daha büyük günah yoktur.” diyen şah, “İşte şimdi ey mübed! Allah aşkına beni kendinden evla görmeden, kayırmadan bak şunların şikâyetlerine!” diyerek yargılama başlardı. Bkz. Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 54.

⁹⁷³ Yasemin Beyazıt, “Osmanlı’da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler”, *Doğu Batı*, S. 53, s. 83.

⁹⁷⁴ Konya Şer’iyye Sicilleri, 20/317, akt: Yusuf Oğuzoğlu, “Osmanlı’da Devlet Felsefesi”, *Doğu Batı*, S. 53, s. 52.

⁹⁷⁵ Konya Şer’iyye Sicilleri, 13/210, akt: Oğuzoğlu, *agm*, s. 52.

⁹⁷⁶ Darling, Darling, “Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir-Toplama ve Meşruiyet”, s. 46.

⁹⁷⁷ Osmanlı’da geçerli olan hukuk sisteminin veya kanunların varlığı yeterince dikkate alınmamıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bu duruma dikkat çekmekte ve Osmanlı “kanun ve kanunnamelerini tetkik etmeden önce kendimi Osmanlı tarihine oldukça vakıf bir adam sanırdım. Ancak kanunnamelerle vesikaları tetkik ettikten sonradır ki bu hususta ne kadar sathi malumat sahibi olduğumu anladım ve yine ... üç kıtaya yayılmış olan bu devletin kudretini ve inhitatı esnasında pek çok sadmelere rağmen neden Selçuk, Cengiz ve Timur imparatorlukları gibi az zamanda parçalanıp dağılmadığını ... idrak edebildim” demektedir. Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, s. 4.

vardır ve toplam ürün, bu iki aktör arasında paylaştırılır. Üretim sistemlerinde “asgari değer” üretimi olduğu için canlı emek özgürdür ve devlet de “dikey karşılıklılık” çerçevesinde özgür emekten tahsil edilen vergiyle finanse edilir. Buna karşın sömürü sistemlerinde aracı sınıflar vardır ve bunlar toplam ürünün önemli bir kısmını kendine alıkoymak. Sömürü sistemleri “eksik asgari değer” üretiminde bulunduğu için söz konusu eksiklik, öncelikle emeğin sırtına biner ve emek özgürlüğünü kaybederek köle veya serf olarak bağımlılaştırılır. Emeğin özgürlüğünü kaybetmesiyle veya mülk hâline getirilmesiyle birlikte artık verginin imkânı kalmamıştır; çünkü vergi, özgür emeğin ödentisidir.

Pleb, aristokrat veya senyörler, sadece mülk hâline getirilmiş emeğin değil, aynı zamanda temel sermaye araçlarından olan toprağın da sahibidir. Böylece mülk (köle ve toprak) sahiplerinden oluşan iktidarın esas finansman kaynağı mülk geliri, yani ranttır. Ancak buradaki mülkün sadece toprak; rantın da toprak geliri olmadığına dikkat etmek gerekir, çünkü toprakla birlikte ve hatta ondan da önce gelen mülk emektir ve bu mülkün sağladığı gelir de ranttır. Zaten feodalizmde emek ile toprak birbirine bağlanmıştır ve ikisi bütünsel bir mülktür ve geliri de birlikte ranttır.

Vergi ile rant arasındaki en önemli fark veya bu ikisini birbirinden ayıran turnusol kâğıdı, emeğin özgür olup olmamasıdır. Bir önceki başlıkta Klasik Dönem’de emek konusu incelenmiş ve feodalizmin aksine Osmanlı’daki üretim sisteminde emeğin özgür olduğu ortaya konulmuştu. Bu kısımda bu konu üzerinde daha fazla durulmayacaktır.

Ancak bu noktada rant ile kira arasındaki ayrımın da netleştirilmesi gerekir. Özgür emeğin olmadığı veya emeğin mülk hâline getirildiği bir ekonomik sistemde toprağın geliri, kira değil ranttır. Kira, “piyasa”da özgür “emek” tarafından alınıp satılabilen toprağın gelirdir ve faizin alt bir unsuru veya bileşenidir. Emek ve sermaye piyasalarının olup olmamasına göre üç farklı durum ortaya çıkabilir. Faktör piyasası açısından ele alındığında, köleci ve feodal sistemlerde olduğu gibi, bir emek piyasası varsa (emek mülk hâline getirilirse) elde edilen gelir doyumluk ve rant olarak paylaşılır. Mirî sistemde olduğu gibi emek piyasası olmadığı gibi sermaye (toprak) piyasası da yoksa elde edilen gelir ücret ve vergiden ibarettir. Üçüncü durumda ise emek piyasası olmayıp sadece sermaye (toprak) piyasası varsa elde edilen gelir ücret, vergi ve faiz (kira) olarak üçe ayrılır.

Osmanlı’da devletin geliri rant değildir, çünkü emek özgürdür; ama aynı zamanda kira da değildir, çünkü mirî mülkiyet gereği bir toprak piyasası yoktur veya toprak piyasada alınıp satılmaz. Dolayısıyla Osmanlı’da devletin finansmanı, vergiye dayanır. Bu vergi, üretime yaptığı katkı dolayısıyla devlete düşen paydır ve emek ile dikey karşılıklılık çerçevesindeki bir bölüşümün sonucudur. Sermaye (toprak) piyasasının ortaya çıktığı Mısır, Basra, Hicaz gibi bölgelerde sermaye (toprak) geliri (kira), devlete değil, sermaye (toprak) sahibine ödenir. Dolayısıyla hem mirî mülkiyetin hem de özel mülkiyetin geçerli olduğu yerlerde devletin geliri sadece vergidir. Çiftçinin,

“ödemesi gereken şey gerçekte kira değil vergiydi. Üstelik çiftçinin haklarını ifade eden hukuki tabirler özel mülke değil, makamlara yönelik hakları düzenleyen kavramlardan oluşuyordu. Osmanlı hukuku çiftçiliği ele alırken buna mülkiyetle kira yoluyla ilişki kuran bir tebaa olmaktan ziyade, nesneler ve üretim üzerinde hak talepleri ortaya çıkaran bir nevi makam olarak muamele etmiştir.”⁹⁷⁸

Osmanlı’da alınan vergilerin başında öşür gelir. “Onda bir” anlamına gelen öşür, şer’i vergiler arasındadır ve Hz. Muhammed’den itibaren İslam toplumlarında uygulandığı gibi başka toplumlarda da

⁹⁷⁸ Martha Mundy ve Richard Saumarez Smith, **Mülk Siyaseti, Osmanlı Suriye'sinde Hukuk Yönetim ve Üretim**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 32.

genel bir vergi oranı olarak görülmüştür. Öşür vergisi, arazinin taşıma suyla sulanıp sulanmadığına, ürünün cinsine, toprağın verimine, bölgesel örf ve âdetlere göre değişiklik gösterebilmiştir.⁹⁷⁹ Ancak buğday ve arpadan alınan öşür miktarı, timar sahibinin tahsilat masraflarına karşılık alınan salariye⁹⁸⁰ ile birlikte genellikle 1/8 oranındadır.⁹⁸¹

Öşür vergisinin, devletin arazi üzerindeki soyut mülkiyetine dayandığı, dolayısıyla kira olduğu iddia edilmiştir, ancak devlet, rakabesine sahip olduğu araziden öşür aldığı gibi soyut mülkiyetine sahip olmadığı veya özel mülkiyetteki topraktan da aynı vergiyi almıştır. Nitekim kanunnamede belirtildiği gibi “Mülk bağçesine saban koyub zirâ'at eyleyen kimesneden sâhib-i arz öşr almak kanundur. Mülkdür deyü nizâ' edemez.”⁹⁸² Bu durum, malikâne-divani sisteminin yanı sıra salyaneli eyaletlerde de görülür.

Malikâne-divani uygulaması,⁹⁸³ alınan öşrün toprak kirası değil de bir vergi olduğunun açık bir göstergesidir. “İki başlı” ya da “iki baştan” tasarruf⁹⁸⁴ olarak da adlandırılan bu sistemde arazi üzerinde devletin üst mülkiyet (rakabe) hakkı bulunmamaktadır. Bu araziler, sahipleri tarafından satılabilmiş, mirasçıları arasında bölüştürülebilmiş ve sınırlama olmaksızın bölünebilmiştir. Bütünüyle şahısların özel mülkiyetinde olan arazinin geliri, malikâne sahibi ile divani hissesi arasında genellikle eşit olarak paylaştırılmıştır. Bu uygulamada çiftçiden alınan ödenti genellikle yüzde yirmidir ve bunun yarısı mülk sahibine, diğer yarısı da divani hissesi olarak timar sahibine ödenmiştir. Bu sistemde “toprak üzerinde çalışan reâya, malikânesi olmayan topraklar için devlete veya temsilcisine ödediği vergilerin tamamını yine devlete veya temsilcisine ödediği gibi, ayrıca malikâne sahibine de toprak kirası denebilecek bir miktar para ödemektedir.”⁹⁸⁵

Malikâne sahibinin elde ettiği kazanç ile timar sahibinin geliri arasındaki farkı, Ebussuud Efendi açıklıkla vurgulamıştır: Ebussuud Efendi'ye göre “malikane hissesinin sahipleri toprağın rakabesine sahiptirler ve bunun karşılığı olarak toprağı işleyen köylülerden kira almaktadırlar; öşrün bir bölümü olarak ifade edilen gelirleri *aslında öşür değil bu kiradan*⁹⁸⁶ ibarettir.”⁹⁸⁷

Öşür, sadece mirî mülkiyetin geçerli olduğu veya malikâne-divanî sisteminin uygulandığı bölgelerden değil; Mısır, Basra, Hicaz gibi salyaneli eyaletlerden de alınmıştır. Bu eyaletlerin farkı, benzeri vergilerin toplanmaması değil, sadece başta öşür olmak üzere diğer vergilerin timar değil,

⁹⁷⁹ Ahmet Tabakoğlu, “Öşür”, **TDVİA**, C. 34, 2007, s. 101.

⁹⁸⁰ Salariye, Kanuni döneminde yayınlanan Celâl-Zâde Kanunnâmesi'nde şöyle açıklanır: “Buğday ve arpa ve çavdardan *öşr* ile *sâlâriyye* alına-gelmiştir. Sâlâriyyenin mazmûnı mütemmim-i öşr demektir. Sâlâriyye saman mukâbelesindedir. Ve bir rivâyetde ağalık için demek olur.” Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 7, s. 292.

⁹⁸¹ Güçer, **Hububat Meselesi**, s. 53-54.

⁹⁸² Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 7, s. 285.

⁹⁸³ Malikâne-divani sisteminin, sadece Orta Anadolu bölgesinde değil, Müslümanların yaşadığı başka bölgelerde de uygulandığına yönelik veriler bulunmaktadır. Örneğin Gazze'de de bu sistem geçerli olmuştur. Bkz. Ümit Koç, 1527-1528 (H.934) Tarihli Gazze Mufassal Tahrir Defterinin Değerlendirilmesi, **Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi SBE, 1996, s. 54.

⁹⁸⁴ “Lâkin *Diyyâr-ı Rum* ki, arâzisi *iki başlı*dur, resm-i tapusını aslâ ashâb-ı emlâk ve müteveli-i vakıf alu-gelmeyüb sipahiler alu-gelüb defâtir-i kadîmede ve hâdisede anlara hâsıl kayd olunmuşdur.” Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 6, s. 83. Ayrıca “bir karye ki bir başı vakıf veya mülk ola ol karyede hâsıl olan eğer hububat ve eğer mukata'atı kürüm ve eşcâr ve sair öşriyattır her ne alınur ise timar ola vakıf ya da mülk sahipleri ile beraber üleşeler!” Bkz. Songül Akkoyun, “1530 (H.937) Tarihli Tahrir Defterine Göre Darende Kazası”, **Yüksek Lisans Tezi**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 1992, s. 45-46.

⁹⁸⁵ Yediyıldız, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)**, s. 90.

⁹⁸⁶ İtalik, tarafımızdan yapılmıştır.

⁹⁸⁷ Mehmet Genç, “Mâlikâne-Divanî”, **TDVİA**, C. 27, 2003, s. 519.

iltizam sistemiyle toplanması ve hazineye irsaliye adıyla gönderilmesidir. Çünkü öşür, zekâtla birlikte şer'i vergilerin başında gelir ve Müslümanların sahip olduğu arazilerin gelirinden alınmıştır.

Bir başka önemli vergi kalemi de çift resmi ve bu verginin karşılığı olarak Hristiyan tebaadan alınan ispençedir. İlk kez Fatih kanunnamesinde 22 akçe olarak tespit edilen çift resmi, Halil İnalcık'a göre daha önceki feodal ödentilerin (kişisel hizmet, bir araba kuru ot, yarım araba saman, bir araba yakacak odun ve taşıma hizmetinin) paraya çevrilmiş hâlidir.⁹⁸⁸ Bununla birlikte emek (yetişkin ve evli bir erkek) başına bir altın sikke tutarındaki ödeme, Bizans'ta pratika adıyla alınan bir vergidir. Anadolu Selçuklularında da bir dinar değerinde olup "çift akçesi" adıyla uygulanmıştır.⁹⁸⁹

Çift resmi, "bütün çiftlik"ten alınır ve eğer çiftçi, bütün çift değil de yarım (nim) çift ebadında bir toprağa sahipse çift resminin yarısını öder. Çift resmiyle ilintili vergilerden biri bennak, diğeri de mücerred resmidir. Bennak, yarım çiftten daha az veya hiç toprağı olmayan evli reayadan alınırken mücerred resmi yetişkin olmakla birlikte bekâr olan reayadan tahsil edilir.⁹⁹⁰

Çift resmi gibi Hristiyanların ödediği ispençe vergisinden de çocuklar, yaşlılar, hastalar, fakirler ve din adamları muaf tutulmuştur.⁹⁹¹ Bununla birlikte bekârlardan alınan mücerred resmi de kazanç sahibi olmayan bekârlardan alınmamıştır.⁹⁹² Bu muafiyetler, söz konusu verginin üretimle doğrudan ilişkili olduğunu gösterir ve bu uygulama, nihayetinde üretici gücün (emeğin) vergilendirilmesidir.

Bir başka önemli vergi kalemi olan ağnam vergisi de öşür gibi doğrudan katma değerle ilgilidir ve elde edilen ürünün dikey karşılıklılık çerçevesinde paylaşılmasını ifade eder. Başlıca gelir kalemlerinden olan harçlar ise birtakım hizmetler karşılığında alınmıştır.

Bütün bu açıklamalardan anlaşılabileceği gibi Osmanlı'da devletin finansmanı, rant ve kira değildir, çünkü üretim sistemlerinin ayırt edici niteliği olarak devlet, üretime yaptığı katkı sonucunda elde edilen üründen kendi katkısının payını almış veya finansmanını bu şekilde sağlamıştır.

Fiskalizmin Eleştirisi

Osmanlı'nın maliye politikasının temel ilkelerinden birinin fiskalizm olduğu ifade edilir. Mehmet Genç'e göre "Osmanlı iktisadi dünya görüşünün" üç temel ilkesinden biri olan fiskalizm, "hâzineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir."⁹⁹³ Bu, fiskalizmin birinci tanımı olarak kabul edilebilir, ancak başka yazarlar tarafından ifade edilen ikinci tanımı ise ekonominin veya toplumun aleyhine işleyen bir mali politika anlamına gelmektedir.

Herhangi bir kurumun olduğu gibi devletin de kendi giderlerini karşılamak için gelir elde etmesi kaçınılmazdır. Bununla birlikte devletin kendi etkinliğini artırmak için gelirlerini artırma çabası da aynı derecede doğaldır. Bu durum sadece Osmanlı için değil, günümüz devletleri için de geçerlidir.

⁹⁸⁸ İnalcık, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, C. 1, s. 195.

⁹⁸⁹ Emecen, "Çift Resmi", s. 309.

⁹⁹⁰ "Bennâk, hiç yeri olmayan veya nîm çiftten ekall yeri olan evliye derler. Mücerred ise, âkıl ve bâliğ kimseye derler ki, bâbası yanında kesb ve kâra kâdir ola." Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 7, s. 332.

⁹⁹¹ "Ve avrete ve nâ bâliğa ve a'mâya ve kütürüme ve ibâdete mahsûs ola, halkla ihtilât eylemez ruh bâna ve amel eylemez fakire, harâc yokdur." Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 6, s. 97.

⁹⁹² "Ve nesl-i re'âyâ mücerred olub kesbe kâdir olmasa, nesne alınmaz. Ve ehl-i kesb mücerredlerinden mikdârlu mikdârınca alınur." Bkz. Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri**, C. 4, s. 306.

⁹⁹³ Genç, **Devlet ve Ekonomi**, s. 44.

Bütün bireyler gibi bütün devletler de gelirini artırmaya çalışır ve gelir kaybına karşı dirençlidir veya gelir kaybını kolay kolay kabul etmez. Bugün çeşitli hükümetlerin zaman zaman vergileri düşürmeye yönelik politikaları olmakla birlikte modern devletin toplam gelirden aldığı pay, tarihte görülmemiş düzeylerde artmıştır ve sürekli artma eğilimindedir. Genç'in ifade ettiği fiskalizmin birinci tanımı, Osmanlı için olduğu gibi günümüz devletleri ve bireyleri için de geçerlidir.

Ancak sorun, fiskalizmin ikinci tanımında yatmaktadır. Bilindiği gibi Osmanlı ekonomisinin temel ilkelerinden biri “iaşecilik” veya “bolluk ekonomisi” olarak adlandırılır ve bu ilke, Osmanlı malî politikasının ekonomi veya toplum aleyhine olmadığına bir ifadesidir. Çünkü bolluk ekonomisi ile her durumda gelirini artırma çabası birbiriyle çelişkilidir. Toplumun iaşesini veya bolluk ekonomisini önceleyen bir iktidar, “her durumda” gelirini artırma çabası içerisine girmez.

Bu çelişkinin nedeni, sömürü sistemlerinde geçerli olan bir durumun (ikinci tanımıyla fiskalizmin) genelleştirilerek üretim sistemlerinde de geçerli olduğunun varsayılmasıdır. İktidarın “her durumda” gelirini artırma veya gelir elde etme çabası, asgari değerin üretilmediği ve bunun sonucunda da üreticinin bağımlılaştırıldığı durumlar için söz konusudur. İktidar, kendi giderlerini karşılamak için üreticiyi kölelik koşullarına mahkûm eder ve bunu da ancak zor yoluyla yapabilir. Sanayi Devrimi öncesinde sömürü sisteminin genel mali tutumu fiskalizmdir, çünkü asgari değerin üretilmediği koşullarda sömürü iktidarı, bütün araç ve yöntemleri kullanarak ihtiyaç duyduğu geliri, ekonomi veya toplumun aleyhine olarak elde etmek durumundadır.

Hâlbuki asgari değerin elde edildiği üretim sistemlerinde devlet, üretime yaptığı katkı karşılığında bir pay almaktadır ve bu pay, devletin toplam nihai çıktıya yaptığı katkıdan genelde daha fazla değildir. Osmanlı'da fiskalizmin geçerli olduğunun varsayılması, devletin sadece siyasi bir aktör olarak kabul edilmesinin de bir sonucudur. Hâlbuki devlet, siyasi bir aktör olduğu kadar ekonomik bir aktördür ve temel varlık nedeni, siyasi olduğu kadar ekonomiktir de. Bu durum; iaşecilik ilkesi, bolluk ekonomisi veya adalet dairesinde ifadesini bulur. Bu nedenle Osmanlı'da devletin, genel olarak, ekonomi dışı amaçlarla hareket ettiği söylenemez. Bilakis ekonominin işler durumda olması, devletin fonksiyonlarını yerine getirmesine bağlıdır ve bu ise ancak kendi zorunlu giderlerini karşılayan bir vergilemeyle mümkündür. Dolayısıyla devletin vergileme politikası, ekonominin veya üretimin aleyhine olmadığı gibi bilakis onun varlık ve istikrar koşuludur.

Pazar bacının kendisine satılmasını isteyen bir mültezimle olan diyalogu, Osman Bey'in mülkiyet, vergi ve iktidara bakışının yanı sıra karşılıklılık ilkesine olan yaklaşımını da yansıtması açısından önemlidir:

“Germiyan'dan gelen bir kişi, ‘Bu pazarın bacını bana satın.’ deyince, ona, ‘Şimdi Han'a git.’ dediler. O da doğru Osman Gazi'ye geldi sözünü söyleyip, ‘Han'ım! Bu pazarın bacını bana sat.’ dedi. Osman Gazi, ‘Bac nedir?’ diye sorunca, o kişi, ‘Pazara getirilen her bir şeyden ben akçe alırım.’ cevabını verdi. Osman Gazi de bunun üzerine, ‘Hey adam! Senin bu pazara gelenlerden alacağın mı var da, bunlardan akçe istersin?’ deyince, o zat, ‘Han'ım, bu töredir ve gelenektir; bütün memleketlerde bunu padişahların alması adettir.’ dedi. Osman Gazi, ‘Tanrı buyruğu ve peygamber sözü müdür veya o beyler bunu kendilerinden mi ortaya koymuşlardır?’ deyince o kişi, ‘Töredir Han'ım, çok öncelerden kalmıştır.’ cevabını verdi. Osman Gazi ziyadesiyle öfkelenerek, ‘Hey adam bu kazananın kendi mülkü olur, onun malına ortak mıyım ki bana akçe ver diyeyim. Hadi git ve sana zararımın dokunmamasını istersen bu sözü söyleme.’ der. Sonra halk, ‘Han'ım! Bu pazara hizmet edenlere nesne gerek, para vermeleri adettir.’ dedi. Bunun

üzerine Osman Gazi, ‘Madem ki böyle diyorsunuz, kim bir yük getirip satarsa iki akçe versin, satmayan da hiç bir şey vermesin.’⁹⁹⁴

Söz konusu dönemde I. Osman, henüz bir beydir ve Osmanlı da beyliktir. Osman Bey’in “Hey adam bu kazananın kendi mülkü olur, onun malına ortak mıyım ki bana akçe ver diyeyim.” ifadesi, özel mülk anlayışını ve doğrudan üreticiden meşru olmayan bir talepte bulunulamayacağı yaklaşımını ortaya koyar ki bu tutum, feodalizm ile ne kadar karşıtlık içerisinde olduğunu gösterir. Germiyanlının, “Han’ım, bu töredir ve gelenektir” demesi üzerine Osman Bey öfkelenmiştir, çünkü ona göre haksız bir yükümlülüğün töre ve gelenek olması, onu meşrulaştırmamaktadır ve meşruiyetin tek dayanağı, karşılıklılık ilkesi veya vergi karşılığında bir hizmetin sunulmasıdır. Halk, “Han’ım! Bu pazara hizmet edenlere nesne gerek” diye cevap vererek verginin meşruiyet gerekçesini ortaya koyması, yani vergi-hizmet karşılıklılığını göstermesi üzerine Osman Bey olumlu bir tutum almıştır.

“Her durumda kamu gelirlerini azamiye çıkarma çabası” üzerine kurulu veya “ekonominin aleyhine” bir vergileme politikası olarak fiskalizmin Osmanlı’da geçerli olmadığı pek çok örneğini görmek mümkündür. Önceki sayfalarda verginin, rant ve kira olmayıp üretimle doğrudan ilişkili olduğu ifade edilmişti. Bununla birlikte örneğin cizye, reayanın gelir durumuna göre âlâ, evsat ve ednâ olmak üzere üç farklı düzeyde 4, 2 ve 1 dinar, ama genellikle ayırım yapılmadan en alt düzeyden, yani 1 dinar olarak gayrimüslim tebaadan alınmış, hatta imkânı olmayanlardan ve sosyal hizmetlerde bulunanlardan duruma göre ya hiç alınmamış ya da düşük miktarda alınmıştır.⁹⁹⁵ Temel vergi kalemlerinden olan öşür, sermaye yatırımı göz önünde bulundurularak, taşıma suyla sulanan araziden yüzde beş oranında alınırken doğal yollarla sulanan bir araziden ise yüzde on oranında alınmıştır.⁹⁹⁶ Bu uygulama, bir nevi bugünün yatırım indiriminin muadili olarak, ekonomik gelişmeyi teşvik eden bir vergileme politikasının varlığını gösterir. Aynı şekilde Osmanlı iktidarı, çeşitli nedenlerle konargöçer toplulukları yerleşik hayata geçmeye teşvik etmiş ve bunun için vergi muafiyetleri uygulamıştır. “Böyle aşiretlere, göçer ya da yerleşik nüfusa özgü bütün düzenli vergilerden yıllarca bağışıklık tanındı. Bedelsiz tohum ve öküz verildi; sulama kaynaklarına daha elverişli erişim ve değişik bölgeler için özel olarak tasarlanmış başka özendiriciler ve sübvansiyonlar sağlandı.”⁹⁹⁷

Osmanlı’da mali uygulamalar sadece vergi gelirlerini artırmayı hedeflememiş, aynı zamanda ekonomik gelişmeyi ve vergi adaletini de önemsemiştir. “Bu dönemde Osmanlı mali uygulamalarındaki değişiklikler hâzinenin vergi gelirlerinin maksimizasyonu kadar, vergi yükünün dengelenmesi ve yeniden dağıtılması amacına da yönelmişti.”⁹⁹⁸ Ülke genelinde cizye miktarı bir dinar veya 200 akçe olarak uygulanırken Uyvar’ın 1663 yılında fethedilmesi sonrasında yerel ahalden 50 akçe alınması, istimalet politikasının bir sonucu olduğu gibi bölgenin ekonomik durumunun eski hâline hızlıca dönmesi veya ekonomik büyüme içindir.⁹⁹⁹

Fiskalizmin iddiasının aksine, vergilerin toplanmasında köylünün koşulları göz önünde bulundurulmuş ve yargı ile idari makamlar üzerinden işleyen karşılıklı müzakereyle rızanın sağlanması göz ardı edilmemiştir.

⁹⁹⁴ Âşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, s. 73.

⁹⁹⁵ İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, s. 107.

⁹⁹⁶ Mehmet Erkal, “Öşür”, *TDVİA*, C. 34, 2007, s. 98; Kallek, “Haraç”, s. 73.

⁹⁹⁷ Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk*, s. 94.

⁹⁹⁸ Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, s. 214.

⁹⁹⁹ Murphey, *age*, s. 215.

Eğer paylarına belirlenen vergi ... yüksek olur, ya da belirli bir nedenle haksız görülürse, pek çok köylü, aşiret üyesi ve kasabalı çare bulunması için dilekçe verirdi. 1560-1660 dönemi kayıtlarına göre genellikle karşılanan bu talepler arasında şunlar sayılabilir: ürünün kötü olduğu yıllarda kısmî veya topyekun vergi affı, nüfus azaldığında vergi miktarının düşürülmesi, çifte vergilendirme halinde hafifletme, vergi toplayanların baskısından koruma. Taleplerine yanıt alamadıkları takdirde, başvuru sahipleri Adalet Dairesindeki zımnî mukaveleyi bozulmuş sayabilirlerdi. Hükümet bundan çekinirdi ve onlar da bunun farkındaydılar.¹⁰⁰⁰

Ekonomi aleyhine bir fiskalizmin en belirgin göstergesi, toplumsal meşruiyetin veya rızanın olmamasıdır. Osmanlı'da fiskal gelirlerin toplanmasının toplum tarafından meşru görüldüğünü ifade eden Darling, sisteme yönelik aşiretlerin veya gazilerin zaman zaman görülen isyanlarına toplumun destek vermediğini belirtir. “Osmanlı Devletinin vergi verenlerle vergi toplayanların çıkarları arasında denge kurabilme becerisi, meşruiyetinin en önemli faktörlerinden, ahalinin bu devlet tarafından yönetilmeye rıza göstermesinin belli başlı nedenlerinden biriydi.”¹⁰⁰¹

Kısaca ekonomik, sosyal ve askerî gerekçelerle vergi gelirlerinden vazgeçen, vergi artışı kadar ekonomik büyümeyi ve iktisadi adaleti de önemseyen bir malî politikanın, “ekonomi aleyhine bir fiskalizm” olduğu söylenemez.

Bununla birlikte 16. yüzyılın sonlarından itibaren uzun süren ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar sonrasında ekonomi üzerindeki güvenlik maliyetleri artmış ve ekonominin gelişimini sekteye uğratmıştır. Ancak sömürgeci savaşlar ile vatan savunmasına yönelik savaşların aynı ekonomik rasyonalite üzerinden işlemesi veya kâr-zarar hesabına konu olması beklenemez. Aynı durum, kapitalist ülkeler için de söz konusudur. Emperyalist bir ülke, sömürgelerinin durumunu kâr-zarar hesabına göre yönetebilmiş fakat söz konusu kendi vatanı olduğunda aynı hesabı yapmamıştır. Örneğin İngiltere, II. Dünya Savaşı'nda kendi vatanını savunmak için ekonomisinin yıkılmasına razı gelmiştir, ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgesi olan Hindistan'dan kâr-zarar hesabı yaparak çekilebilmiştir. Bu nedenle kaybedilen savaşların ekonomi üzerindeki ağır yükünü, ekonomi dışı bir fiskalizm şeklinde değerlendirmek doğru olmayacaktır.

5.3.5. Rakabe Üretim Sistemi

Buraya kadar açıklanan rakabe üretim sisteminin sentez aşamasının temel nitelikleri, bu sistemin geçerli olduğu coğrafyanın ve bu coğrafya ile baş edebilmek için üretilen kurumların bir sonucu olduğu kadar insanların toplam memnuniyetini azami noktaya çıkarmak amacına hizmet eden karşılıklılık ilkesinin de bir ürünüdür. Rakabe üretim sisteminin geçerli olduğu Merkezî Dünya, sulamaya dayalı verimli tarım havzalarına sahip olması ve Doğu ile Batı arasındaki ticarete aracılık etmesi nedeniyle asgari değeri üretebilmiş ve temel kurumları, bu nitelikler üzerine bina edilmiştir. Bu coğrafi temelde şekillenen sistemin belirleyici unsurlarından biri, bölgede yer alan verimli nehir havzalarındaki tarım toplumları ile dağ, çöl ve bozkırlarda yaşayan göçebe toplumlar arasındaki diyalektik ilişkiye dayanır. Bu sistemin ilk örneklerini sergileyen Farslar ve Araplar gibi göçebelikten tevarüs edilen niteliklerle yerleşik tarım toplumlarının kurumları sentezlenmiş ve bu sentezleme, Selçuklulardan başlayarak rakabe üretim sisteminin tarihte üçüncü defa üretilmesine imkân vermiştir.

Belirli bir mekânda sürekli kalmayıp devamlı yer değiştirmeleri nedeniyle göçebelerin dünya görüşleri, çiftçilerden farklı olarak “yer” ile değil “gök” ile şekillenmiştir. Bu nedenle eski Türklerde Gök ile Tanrı aynı anlamda kullanılmıştır. Diğer göçebe toplumlarda da görülebileceği gibi Türklerin

¹⁰⁰⁰ Darling, “Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir-Toplama ve Meşruiyet”, s. 45.

¹⁰⁰¹ Darling, *agm*, s. 42.

devlete yükledikleri anlam da belirli bir mekânla sınırlı olmayan, evrensel, bütün âlemi kapsayan ve dolayısıyla fetihçi bir karaktere bürünmüştür.¹⁰⁰² Merkezî Dünya’da görülen rakabe üretim sisteminin kurucu unsurlarından birinin göçebeler olması, sistemin hem Doğu’dan hem de Batı’dan farklı olmasını sağlamıştır. Doğu’da mekâna kutsiyet atfedilirken Batı’da merkez-çevre veya Doğu-Batı ayrımı yapılmış, ötekinin olumsuzlanmasına dayalı bir kimlik geliştirilmiştir. Hâlbuki Merkezî Dünya’da yeryüzünün tek bir mekân olduğuna yönelik evrenselci ve kapsayıcı bir bakış açısı üretilmiştir.¹⁰⁰³

Bu karakter veya ideolojik tutum, Osmanlı’nın kuruluşundaki “gaza” anlayışında görülmektedir. Gaza ideolojisiyle fetihlere girişen Türkler, vergiyle finanse edilen devletin varlığını hassasiyetle sürdürmüş, böylece toplumun özgürlüğünün korunmasını ve sömürülmesini önlemeyi, temel misyon olarak görmüştür. Bu misyonu ifade eden ve kökeni Sümerlere dayanan, Sasaniler döneminde kavramlaştırılan daire-i adliye; toplum ile devlet arasındaki dikey karşılıklılığa dayalı ilişkiyi yansıtır.¹⁰⁰⁴

Rakabe üretim sisteminin üçüncü aşamasını ifade eden Türklerin Anadolu tecrübesi; fethedilen toprakların soyut mülkiyetini devletin inhisarında tutan, böylece sınıflı toplumlarda görülmeyen, sadece fetihçi toplumlarda var olan bir üretim sisteminin geliştirilerek yeniden uygulanmasıdır. Toprak üzerindeki devletin soyut mülkiyet hakkı, ikinci halife Hz. Ömer döneminde fethedilen topraklarda da uygulanmış, ama zamanla özel mülkiyet yaygınlaşmıştır. Temel sermaye aracı olan toprak üzerindeki soyut mülkiyetin amacı, devletin finansmanını temin etmek ve sömürücü sınıfların ortaya çıkmasını önlemektir.

Timar sisteminde toprağın soyut mülkiyeti (rakabe) devlette, kullanım (intifa) hakkı ise özgür çiftçidedir, ancak bu sistem, sadece Anadolu ile Balkanlarda uygulanmıştır. Buna karşın Arapların meskûn olduğu bölgelerde özel mülkiyet yaygın bir uygulamadır ve bu da Osmanlı sisteminin bir parçasıdır. Mirî mülkiyet, ilgili çalışmalarda, sanki Osmanlı’daki tek mülkiyet biçimiymiş gibi kabul edilmiştir. Bu nedenle önemli olanın, mülkiyet biçiminden önce, asgari değer üretiminde temellenen, özgür emek ile vergiyle finanse edilen devletin varlığı olduğu, yeterince dikkate alınmamıştır. Hem antik Persler hem de Emevi ve Abbasi uygulamalarının yanı sıra Büyük Selçuklularda da toprak üzerinde baskın model, mirî mülkiyet değil, özel mülkiyettir. İster mirî mülkiyet isterse özel mülkiyet olsun, rakabe üretim sisteminin temel niteliği, sömürücü bir sınıfın ortaya çıkmasını engelleyen ve özgür toplum ile ittifak hâlinde olan bir devletin varlığıdır.

Divanî-malikâne uygulaması, bu sistemin istisnası olarak görünmektedir. Bu sistemde malikâne sahibi, divanî hissenin yanı sıra toplam üründen yüzde 10’luk bir pay da kendisi almaktadır ve bu durum, emeğin sahip olacağı bir payın mülk sahibine ödenmesi nedeniyle emeğin aleyhine olduğu gibi, potansiyel bir iktidar odağına yol açması itibarıyla devletin de aleyhinedir. Bu nedenle divanî-malikâne sistemi, devlet-köylü ittifakının bir sonucu olarak zaman içerisinde zayıflayarak ortadan kalkmıştır.

Rakabe üretim sisteminin bir başka ayırt edici niteliği, asgari değerın üretilmesinden kaynaklanan ve dikey karşılıklılık ilkesine dayalı iktidar-toplum ilişkisidir. Bu toplumdaki farklılaşmalar, mülkiyet sahipliği üzerinden değil, yapılan iş üzerinden belirlenmiş, yani meslek

¹⁰⁰² Keskintaş, **Adalet, Ahlâk ve Nizam**, s. 86-89.

¹⁰⁰³ Ahmet Davutoğlu, “Medeniyetlerin Ben-idraki”, **Divan**, 1997/1, s. 35.

¹⁰⁰⁴ Darling, **A History of Social Justice**, s. 15.

temelinde ortaya çıkmıştır. Batı’da sınıflaşmadan bahsedildiğinde mülk sahibi olanlar ile mülk hâline getirilenler kastedilirken Osmanlı’da sınıfın anlamı, esnaf kelimesinde de görüldüğü gibi, mesleki ayrışmayı ifade etmiştir. Osmanlı’da, Batı’da görüldüğü gibi mülkiyet temelinde şekillenen sınıflara ayrılmış bir sömürü sistemi değil, mesleki iş bölümüne dayalı bir üretim sistemi kurulmuştur.

Bu sistem, ekonomi ile siyasetin, üretim ile güvenliğin optimum bileşimi ve eşgüdümüne dayanır. Bu eşgüdüm sadece ülke içi değil, aynı zamanda ülke dışından kaynaklanan sömürü girişimlerini de engellemeyi gerektirmiştir. Bu yönüyle rakabe üretim sistemi, hem ülke içi sınıflaşma eğilimlerini hem de ülke dışından kaynaklanan yağma, emperyalizm ve kolonyalizm girişimlerini engellediği müddetçe varlığını ve meşruiyetini korumuştur.

Halil İnalçık, Osmanlı’nın tarımsal üretime dayalı toplumsal yapısını, emek ile sermayenin bileşiminden oluşan çift-hane kavramıyla açıklamıştır. İnalçık’a göre yarı-kurak iklimin kuru tarım yapılan bölgesinde buğday ve arpa ağırlıklı bir üretim yapılmıştır ve bu üretim, bir yandan aile emeğini, diğer yandan bir çift öküzü ve bunun sürebileceği arazi miktarını gerektirmiştir.¹⁰⁰⁵ İnalçık’ın da ifade ettiği gibi, sistemin temel bir unsuru aile emeğine dayalı hane ise diğer bir unsuru da bir çift öküz ve bunun sürebileceği araziye dayalı sermayedir. İnalçık’a göre modern tarım, sermaye unsuru, yani makineler olmadan anlaşılamayacağı gibi klasik tarım da bir çift öküz olmadan anlaşılamaz.

Bununla birlikte çift-hane sisteminin bir başka temel unsuru da merkezîyetçi bir devletin varlığıdır. Böylesi bir devlet olmadan bu sistem varlığını sürdüremez. Çünkü emeğin özgürlüğünü koruyan devlet olduğu gibi emeğe bir çift öküzün sürebileceği toprağı tahsis eden de devlettir. İnalçık, her ne kadar söz konusu sistemi çift-hane diye adlandırarak isimlendirmede sadece emek ve sermaye unsurlarını dikkate aldıysa da ilgili açıklamalarında sistemin üçüncü bir unsuru olarak devlet faktörünün zorunlu olduğunu vurgular. Üçüncü Bölüm’de de ifade edildiği gibi üretimin emek, sermaye ve iktidar olmak üzere üç temel unsuru vardır ve bir sistem, ancak bu üç unsurun birlikte kullanımı ve her bir unsura içkin olan kurumlar çerçevesinde açıklanabilir. İnalçık’ın açıklamalarında bu üç unsur yer almakla birlikte sistemin adlandırılmasında sadece ilk iki unsura yer verilmiştir. Bu nedenle Osmanlı’daki üretim sistemi, çift-hane kavramına iktidarı da dâhil edebilmek adına “rakabe üretim sistemi” olarak adlandırılabilir.

Rakabe üretim sistemi; özgür emeğe, bu emeğin sermaye üzerinde kullanım hakkı veya özel mülkiyetine, mesleki örgütlenmeye ve vergiyle finanse edilen anayasal bir iktidarın varlığına dayanır. Bu unsurlar, rakabe üretim sisteminin zorunlu koşullarıdır. “Sözlükte ‘beklemek, kollamak, korumak’ anlamındaki rakb kökünden türeyen rakabe kelimesi”¹⁰⁰⁶ terim olarak eşyanın menfaati hariç, sadece maddi varlığının mülkiyetini, yani ilgili varlığın üst veya çıplak mülkiyetini ifade eder. Rakabe kavramıyla üretimin gerçekleştirilmesi için gereken sermayenin üst mülkiyetinin devlete ait olduğu, kullanım hakkının ise emek sahibinde bulunduğu belirtilerek emek, sermaye ve devlet ilişkisi bir bütün olarak değerlendirilmiş ve belirlenmiş olur. Bununla birlikte rakabe ile aynı kökten türeyen murakabe kelimesi “bakıp gözetme, göz altında bulundurma, denetleme, denetim, kontrol”¹⁰⁰⁷ anlamlarına gelir ki devletin güvenlik ve hukuk gibi asli rolüne işaret eder. Bu anlamda sadece sermaye üzerindeki üst mülkiyeti değil, daha geniş anlamda devletin emek ve sermaye üzerindeki gözeticilik ve koruyuculuk rolüne değinir. Bu ikinci anlamıyla rakabe üretim sistemi, sadece sermaye üzerinde üst mülkiyetin

¹⁰⁰⁵ İnalçık, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, C. 1, s. 190.

¹⁰⁰⁶ Halit Çalış, “Rakabe”, **TDVİA**, C. 34, 2007, s. 427.

¹⁰⁰⁷ Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, s. 852.

kurulduğu ve timar sisteminin uygulandığı bölgelerde değil, üst mülkiyete sahip olunmayan ve iltizam sisteminin uygulandığı bölgeler için de geçerli bir sisteme işaret eder.

5.4. Osmanlı Klasik Sisteminin Dönüşümü: Geçiş Dönemi (1590-1798)

Geçiş Dönemi, rakabe üretim sisteminin temel niteliklerinin değişmeye yüz tuttuğu, ancak yerine başka bir sistemin de henüz geçmediği bir ara dönemdir. Klasik Dönem'in ayırt edici niteliklerini daha belirgin bir biçimde ortaya koyabilmek için Geçiş Dönemi'ndeki değişimi göz önünde bulundurmak gerekir. Sadece bunun için değil, hemen arkasından gelen Entegrist Dönem'e nasıl geçildiğinin, dolayısıyla rakabe üretim sisteminin bütünüyle nasıl son bulduğunun cevapları da bu dönemde saklıdır. Bu dönemdeki değişim, bir yandan Klasik Dönem'le, diğer yandan da Batı'da doğan ve küresel bir hegemonyaya ulaşan kapitalizmle karşılaştırılarak anlaşılabilir. Batı, kapitalizmle yükseliş trendine girerken Osmanlı'nın çözülme sürecine girmesinin somut görünümüleri -kökenleri Klasik Dönem'de yatmakla birlikte- bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Geçiş Dönemi'nde klasik sistemin temel niteliklerinin hangi yönde ve hangi nedenle değiştiğinin belirlenmesi gerekir.

5.4.1. Siyasi Süreç

Bu dönemle birlikte rakabe üretim sisteminin temel nitelikleri değişmeye yüz tuttuğu gibi kendinden beklenen fonksiyonları yerine getirememesi nedeniyle sosyal, ekonomik, siyasi ve askerî sorunlar olabildiğince artmıştır.

Bu dönemin başlangıcında ve hemen öncesinde İran ile 1578-1590 ve 1603-1618 yılları arasında, Avusturya ile de 1593-1606 yıllarında yapılan savaşlar, Osmanlı savaş kapasitesinin sınırlarını göstermiştir. Bu iki ülkeyle olan savaşlar, 18. yüzyılın sonuna kadar sürecek ve Osmanlı'ya büyük bir maliyet çıkaracaktır. Bu iki ülkenin yanı sıra yükseliş trendi içerisine giren Rusya da bundan sonraki birkaç yüzyıl boyunca Osmanlı'nın en büyük rakiplerinden biri olarak boy gösterecektir. Ancak nihai noktada ülkenin kaderini belirleyecek olan; İran, Avusturya ve Rusya gibi klasik güçler değil; Fransa ve özellikle İngiltere gibi kapitalizm ve Sanayi Devrimi'nin liderliğini yapan ülkeler olacaktır.

Rakabe üretim sistemi için sonun başlangıcı, Osmanlı'nın Hint Okyanusu piyasası üzerinde Portekiz'le giriştiği rekabeti kaybettiği 1589 yılıdır. Osmanlı, I. Selim'in Mısır'ı alarak yerleştiği Hint Okyanusu cephe hattında 16. yüzyıl boyunca Portekiz'le mücadele etmiştir. 1538 yılında Portekiz'in Hindistan'daki merkez üssü olan Diu'ya yönelik başarısız bir kuşatma girişimi, Osmanlı hücumunun zirvesini oluşturmuştur. Hint Okyanusu ve daha özel olarak Yemen, Doğu Afrika ve Kızıldeniz'de yoğunlaşan mücadelenin son karşılaşması, 1589 yılında Mir Ali Bey'in Mombasa seferidir. Bu seferin bariz bir yenilgiyle ve Mir Ali Bey'in esaretiyle sonuçlanması, Osmanlı'nın Hint Okyanusu piyasası üzerindeki iddiasından vazgeçmesine yol açmıştır.¹⁰⁰⁸

Diğer yandan İngiliz Levant Kumpanyası'nın 1581 yılında Halep merkezli olarak kurulması, dünyanın en önemli bölgesel piyasası olan Akdeniz üzerinde İngiliz egemenliğinin başlangıcı olmuştur. Daha öncesinde 1571 yılında Venedik ve İspanya'nın dâhil olduğu ittifak karşısında İnebahtı'da alınan yenilgi, Osmanlı deniz gücünün darbe almasına yol açmıştır. İnebahtı'yı tetikleyen Kıbrıs'ın 1571 yılında ve Girit'in ise 20 yılı aşkın bir savaş sonrasında 1669 yılında fethedilmesi gibi başarılar, Osmanlı'nın Akdeniz'deki gerilemesinin üzerini örtmüştür. Osmanlı'nın, kendi gücünü, Akdeniz

¹⁰⁰⁸ Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, New York: Oxford University Press, 2010, s. 173.

piyasaının denetimi için değil, bu denizdeki adaların egemenliği amacıyla kullanması, stratejik kaybın taktiksel başarılarla örtülmesine yol açmıştır.

Hint Okyanusu ve Akdeniz piyasaları üzerindeki egemenlik iddiasından 1590'lar itibariyle vazgeçilmesi, rakabe üretim sisteminin bütün ahengini bozmuştur. Sistemin işlemez hâle geldiğinin en somut göstergesi ve ilk belirgin sonucu, üretimin ve doğrudan üreticinin güvenliğinin artık sağlanamaz oluşudur. 1595 ile 1607 yılları arasında yaşanan Celâlî Fetreti ile Büyük Kaçgunluk diye adlandırılan toplumsal huzursuzluklar, sistemin çatırdadığının bir ifadesidir. Celâlî Fetreti'yle başlayan askerî, ekonomik ve toplumsal kriz, kendini siyasi düzlemde göstermekte gecikmemiş ve Osmanlı, saray entrikalarıyla çevrelenen siyasi istikrarsızlık girdabına girmiştir. IV. Murad ve Köprülüler örneğinde görüldüğü gibi, söz konusu krizden çıkış işaretleri görüldüğünde veya nispi bir istikrar ortaya çıktığında bile elde edilen fırsat, yine Orta Avrupa ve Merkezî Dünya'nın karasal bölgelerinde harcanmış ve piyasaının yeni rolünü göz ardı eden bir ekonomi ve dış politika anlayışı sürdürülmüştür. Bu tercih ise krizlerin ileriki yıllarda büyüyerek yinelenmesine neden olmuştur.

17. yüzyılın sonuna doğru Viyana'nın kuşatılmasıyla başlayan ve Kutsal İttifak'la girilen uzun savaşlar sonucunda Osmanlı'daki üretim sisteminin kapasitesinin ciddi zaafarla malul olduğu artık gizlenemez boyuta varmıştır. Osmanlı, bu uzun savaşın sonunda imzalanan Karlofça Antlaşması'yla, daha sonra bir kısmını geri alacaksa da, ilk kez toprak kaybına uğramıştır. Bu savaşlar sırasında, 1695 yılında Malikâne sistemine geçilmiş, gayrimüslimlerin ödediği cizye vergisi artırılmıştır.

Nispeten istikrarlı geçen yılların ardından 18. yüzyılın sonunda 1768-1774 yılları arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı için ağır bir yıkım getirmiştir.¹⁰⁰⁹ Ancak sistemin değişmesine yol açan asıl darbe, Fransızların Mısır'ı 1798 yılındaki işgali olmuştur. Böylece Anadolu Selçukluları ve Osmanlı'da geçerli olan yaklaşık 700 yıllık rakabe üretim sisteminin sentez aşaması ve bu sistemin temellerini oluşturan yaklaşık 2500 yıllık rakabe üretim sistemi ve yine yaklaşık 5000 yıllık vergi üretim sistemi, 16. yüzyıldan itibaren varoluşsal bir tehditle karşılaşmış ve bu tehdidi tam olarak algılayıp çözümleyemediği için buna doğru bir cevap üretememiştir. Bunun sonucunda sistem çözülmeye başlamış, her geçen yıl kendinden beklenen fonksiyonları karşılayamaz hâle gelmiş ve 18. yüzyılın sonundaki savaşlarla temel karakterini kaybederek kapitalizme entegre olmuştur.

Geçiş dönemini oluşturan iki yüzyılı aşkın bir süreden sonra Osmanlı, yüzünü Batı'ya dönmüş, kapitalizmin hegemonyasını kabul etmiştir. III. Selim döneminde Saray'ın, 1826 yılında askerî (Yeniçeri Ocağı)¹⁰¹⁰, iktisadi (loncalar) ve sosyal kurumların (vakıflar), 1924 yılından itibaren de ideolojik formasyonun entegrasyonu ile kapitalizmin hegemonyası yerleşmiş; rakabe üretim sistemi, bütün boyutlarıyla ortadan kalkmıştır.

5.4.2. Klasik Sistemin Krizi: Celâlî Fetreti ile Büyük Kaçgunluk

Sistemin dönüşmeye başladığının somut sonuçlarından ilki, 1595 yılında başlayan ve 1607 yılına kadar süren¹⁰¹¹ Celâlî Fetreti ile Büyük Kaçgunluk'tur. İran ve Avusturya savaşlarıyla beslenen ve daha sonra sosyal bir boyut kazanan bu dönemdeki iktisadi buhran, sosyal ve ekonomik açıdan

¹⁰⁰⁹ Tabakoğlu, **Osmanlı Mâli Tarihi**, s. 818.

¹⁰¹⁰ Söz konusu dönüşümde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının rolü hakkında bkz. Sakin, **Yeniçeri Ocağı**, s. 9, 22.

¹⁰¹¹ Konuyla ilgili geniş bir araştırma yapan Mustafa Akdağ, Celâlî Fetreti ile Büyük Kaçgunluk'un 1595-1607 tarihleri arasında gerçekleştiğini belirtiyorsa da söz konusu olaylar, kendisinin de değindiği üzere, daha öncesinden başlamış ve belirtilen tarihten sonra da -azalarak da olsa- devam etmiştir.

Osmanlı tarihinin en büyük ve en önemli krizidir. Söz konusu buhran, nüfusun en az üçte birinin kaybedildiği 14. yüzyıldaki veba salgınında Avrupa'nın yaşadığı krizle karşılaştırılabilecek boyuttadır.

16. ve 17. yüzyıldaki ayaklanmalara adını veren Bozoklu Şeyh Celal, I. Selim'in İran ve Mısır seferlerinin hemen sonrasında, 1519 yılında Orta Anadolu bölgesinde geniş kitlelerin katılımıyla büyük bir isyan başlatmış, ancak isyan, aynı yıl içerisinde sert bir şekilde bastırılmıştır.¹⁰¹² Fakat Şeyh Celal'in ismiyle anılan ve 16. yüzyılın ikinci yarısında Suhte isyanları olarak başlayıp bir şekilde 17. yüzyılın ortalarına kadar süren isyanların karakteri ise tamamen farklıdır.

I. Süleyman'ın son yıllarında başlayan ve birkaç on yıl boyunca devam eden Suhte isyanlarında öncülüğü, medrese öğrencileri yapmıştır. Aynı dönemde Anadolu'da nüfus artışı olduğu bilinmektedir ve artan bu nüfusun yığıldığı kurumlardan biri de medreselerdir. Ancak medreslerden mezun olanların istihdam edilemeyişi, rahatsız bir kitlenin doğmasına ve isyan dalgasının başlamasına yol açmıştır. Medreselilerin isyanı sert önlemlerle bastırılabilmişti, ancak isyana yol açan nedenlerin ortadan kaldırılamayışı, isyanın derinleşerek büyümesine yol açmıştır.¹⁰¹³

Suhte isyanlarının bastırılması veya yavaşlamasının hemen akabinde benzeri sorunlardan rahatsızlık duyan timarlı sipahiler, isyanın öncülüğünü devralacak ve sorunun daha da derinleşmesine yol açacaktır. Sürekli savaş koşulları, timarlı sipahinin giderlerini olağanüstü düzeyde artırmış, ancak gelirleri ise sürekli düşüş eğiliminde olmuştur.¹⁰¹⁴ Örneğin söz konusu dönemde malî merkezîleşme eğiliminin bir sonucu olarak sipahi tarafından nakit olarak tahsil edilen çift resmi terk edilmiştir.¹⁰¹⁵ Bu durum karşısında sipahiler ya savaşa çıkmak istememiş ve timarını terk etmiş ya da savaş giderlerini karşılamak için köylüye meşru olmayan ağır yükler getirmiştir. Bununla birlikte savaştan firar etmeler de ciddi boyutlara varmıştır. Öyleki Celali isyanlarında önemli bir kırılma noktası olarak görülen Haçova Savaşı'nda (1596) sipahi savaşa katılmamış veya savaştan firar etmiş ve bunun sonucunda yaklaşık 30 bin sipahinin timarı elinden alınmıştır.¹⁰¹⁶

Söz konusu dönemdeki iktisadi kriz, devlet gelirlerindeki azalmadan izlenebilir.¹⁰¹⁷ 1527 yılında olduğu gibi 1567 yılında da 5 milyon altın olan merkezî hazinenin yıllık geliri, 1597 yılında 2 milyon altına düşerek dibe vurmuş, sonra yavaş bir yükselişle 1618 yılında 3 milyon altına çıkmış, ardından 1653 yılında 4 milyon altına ulaşmış ve tekrar 5 milyonluk düzeye çıkabilmesi, ancak 1661 yılı gibi oldukça geç bir dönemde olmuştur.¹⁰¹⁸ Merkezî hazinenin gelirlerindeki bu azalma, öncelikle Yeniçeri Ocağı gibi merkez ordusunun gelirlerinin düştüğünü gösterir. Bununla birlikte benzeri bir

¹⁰¹² “Bu yıl içinde Anadolu’da, Bozok ilinde Celâl adlı kalenderi meşreb bir mülhid zuhur etti. Etrafına topladığı eşkiya taifesiyle Tokat’a varıp, Turhal kalesi yakınlarındaki bir mağarada faaliyetlerine devam etti. ... Celâl’in etrafında toplanan eşkiyanın sayısı günden güne arttı.” Müneccimbaşı Ahmed Dede, **Müneccimbaşı Tarihi**, C. 2, (Çev. İsmail Erünsal), İstanbul: Tercüman Yayınları, 1974, s. 498.

¹⁰¹³ Akdağ, **Celali İsyanları**, s. 269.

¹⁰¹⁴ Akdağ, **age**, s. 84.

¹⁰¹⁵ Şevket Pamuk, “Osmanlı Devletinin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi, 1600-1850”, **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler**, (Hızl. Mehmet Genç – Erol Özvar), C. 1, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşive ve Araştırma Merkezi, 2006, s. 28.

¹⁰¹⁶ Akdağ, **age**, s. 21-22.

¹⁰¹⁷ Şevket Pamuk, haklı olarak, maliye ile ekonominin birbiriyle özdeş olmadığını belirtiyor (Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, s. 35.) ancak bu, kendisinin de ifade ettiği üzere, aralarında yakın bir ilişkinin ve hatta paralellüğün olmadığı anlamına gelmez. Yukarıdaki verilerde görüldüğü gibi, 16 ve 17. yüzyıllardaki malî gelirler ile ekonomik, sosyal ve siyasi krizler arasındaki yakın ilişki ve paralellik kendini göstermektedir.

¹⁰¹⁸ İnalcık, **Devlet-i Aliyye**, C. 1, s. 195.

eğilimin taşra ordusu olan timarlı sipahiler için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Ama aynı durum, hatta daha fazlasıyla, vergi kaynağı olan çiftçi için de geçerlidir.

Sipahilerin timarlarını terk etmesinin bir başka nedeni de askerî merkezileşme eğiliminin bir sonucu olarak I. Süleyman döneminde zeametlerin Yeniçerilere verilmeye başlanmasıdır. Bu durum, eyalet askerlerinin terfî imkânlarını önleyerek genel bir rahatsızlığa yol açtığı gibi beylerin sipahiler üzerindeki otoritesine zarar vererek yüksek rütbelilerin Celalî isyanlarında rol oynamasına da neden olmuştur.¹⁰¹⁹

Celalîlerin bir başka insan kaynağını da savaş sonrası terhis edilen cebeliler ve 17. yüzyılda sekban ve sarıcalar oluşturmuştur. Savaşın değişen koşulları nedeniyle merkez ordusu ihtiyacını karşılamak amacıyla ulufeli asker sayısı artırılmış, ancak sekban ve sarıca olarak adlandırılan bu askerler, savaş sonrasında terhis edilince çiftçilik yapmak yerine eşkıyalığa yönelmiştir.

Sürekli savaş koşullarında artan vergileri ve sipahinin yasadışı taleplerini karşılayamayan köylülerin bir kısmı da çiftini terk ederek eşkıya taifesine katılmıştır. Bu dönemde özellikle Orta Anadolu'nun kırsal nüfusu en az yarı yarıya azalmıştır. Yapılan tahkikler sonucunda Anadolu'nun pek çok bölgesinde avarız hanelerinin¹⁰²⁰ sayısı üçte bire düşürülmüştür.¹⁰²¹

Bu dönemde Ankara, Kütahya, Karaman, Kayseri, Kırşehir, Sivas, Malatya, Maraş, Halep gibi illerde Karayazıcı, Deli Hasan, Karakaş Ahmed, Kara Veli, Cabbar Kulu, Kiziroğlu Mustafa, Husam Şeyhoğulları, Canbolatoğlu gibi elebaşılar öncülüğünde oluşturulan Celalî bölükleri yaygın bir etkinliğe ve yerel otoriteyi ortadan kaldıran bir güce ulaşmıştır. Celalî isyanları üzerine ayrıntılı bir çalışma hazırlayan Mustafa Akdağ, söz konusu isyanda hem isyan çıkaran hem de isyanı basturmaya girişenlerin kapıkulları olduğunu ifade eder.¹⁰²²

Akdağ, kapıkullarının Anadolu'yu kasıp kavuran bir isyana önderlik etmesinin nedeni olarak para darlığını gösterir.¹⁰²³ Para darlığı veya daha doğrusu ekonomik krizin ilk plandaki nedenlerinden biri, üretim üzerindeki güvenlik maliyetlerinin artan payı olmuştur. İran ve Avusturya ile yapılan uzun savaşlar, ekonomi üzerinde yıkıcı etkiler oluşturmuştur. Askerî teknolojideki gelişmeler sonucu savaşın maliyetinin artması ve bu maliyetin uzun süre devam etmesi sonucunda verginin toplam hâsıla içerisindeki payı olağanüstü düzeyde artarak emek ve sermayenin yeniden üretimini sekteye uğratmıştır. Vergi toplayıcısı olan askerî tabaka veya daha spesifik olarak ehl-i örf, savaşları sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğu kaynağı, vergi gelirleriyle karşılayamadığı için emek ve sermayenin gelirin el koymaya başlamıştır. Verginin, üretimin sürdürülmesi için zorunlu olan ücret ve faiz aleyhine artırılması, orta ve uzun vadede devletin savaş kapasitesini de ortadan kaldıran bir ekonomik krize yol açmıştır. Böylece üretimin istikrarı ve güvenliği için tesis edilen askerî kapasite, varlık gayesinin aleyhine işleyerek üretimin istikrar ve güvenliğini bozucu bir rol oynamaya başlamıştır.

Güvenlik maliyetlerine ek olarak 16. yüzyılda yaklaşık yüzde 60 oranında artan Osmanlı nüfusuna istihdam alanı üretilememesi de toplumsal kargaşanın nedenleri arasında yer almaktadır. Aynı dönemde Avrupa, en az aynı oranda artan nüfusunun bir kısmını kolonizasyon politikasıyla yeni

¹⁰¹⁹ Akdağ, *Celalî İsyamları*, s. 310.

¹⁰²⁰ Bir avarız hanesi; zamana ve bölgeye göre 3, 5, 10, 15 gerçek haneden oluşabilmiştir. Bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995, s. 53.

¹⁰²¹ Akdağ, *Celalî İsyamları*, s. 447.

¹⁰²² Akdağ, *age*, s. 317.

¹⁰²³ Akdağ, *age*, s. 19.

coğrafyalara aktarırken ve dış kaynak transferiyle sermaye birikimini artırıp ülke içinde istihdam alanları oluştururken, benzeri bir adımı atamayan ve üstelik tam tersi bir süreci yaşayan Osmanlı, ekonomik bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Mustafa Akdağ, I. Selim ve I. Süleyman zamanlarındaki askerî seferlerin temelinde, toplumsal huzursuzlukları dışarıya kanaliz ederek çözme amacı bulunduğunu öne sürer¹⁰²⁴ ancak I. Süleyman döneminde böylesi bir politikayı görmek mümkün değildir.

Kapitalizmin gelişimiyle birlikte Osmanlı ekonomisinin yapısal bir değişime girmesi de söz konusu kargaşanın başlıca nedenleri arasında yer almıştır. Amerika kıtasından Avrupa'ya aktarılan değerli madenler, zincirleme etkiyle Osmanlı'da da enflasyon artışına yol açmıştır.¹⁰²⁵ Bununla birlikte devletin bütçe açığını kapatmak için taşıtışe başvurusu da enflasyonu artırmıştır. Sipahinin başlıca gelir kaynaklarından biri olan ve nakit olarak alınan çift resminin enflasyona paralel olarak artırılmamasının yol açtığı reel gelir kaybı ve bunun yol açtığı huzursuzluk, toplumun diğer kesimleri için de benzeri bir etkiye neden olmuştur.

5.4.2.1. Krizin Boyutu: Nüfus

İran ve Avusturya savaşlarına denk gelen Celalî Fetretî ve Büyük Kaçgunluk yıllarında, Anadolu'da üretim yapısı altüst olmuş, köyler boşalmış, araziler terk edilmiş, bütün bunların sonucunda ciddi bir emek kaybı yaşanmıştır.¹⁰²⁶ Bu dönemde görülen emek kaybının düzeyi ve nedenleri üzerine farklı tahmin ve açıklamalar yapılmıştır, ancak kaybın varlığı ve ciddiyeti noktasında genel bir uzlaşıdan söz edilebilir.

Oktay Özel'in avarız kayıtlarından hareketle 1643 yılında Amasya kazasının toplam emek miktarı hakkında ulaştığı rakamlar, söz konusu dönemde toplam emek kaybının büyüklüğü hakkında bir fikir vermektedir. Timar sisteminin büyük ölçüde ortadan kalkması sonrasında vergi mükelleflerini tespit eden avarız kayıtları, tahrir sicilleri gibi yetişkin erkeklerin sayımına dayanır. Bu kayıtlara göre evli ve bekâr erkek vergi mükelleflerinin sayısı 1520 yılında 13.454 iken 1576 yılında yüzde 113'lük bir artışla 28.677'ye ulaşmıştır. Buna karşın 1643 avarız kayıtlarına göre vergi mükelleflerinin sayısı, 1520 yılının bile oldukça altına düşerek 6.440'a gerilemiştir. Yaklaşık yüzde 80 oranında bir gerilemeye işaret eden bu veri, vergi mükelleflerinin neredeyse yüzde 80'inin ortadan kalktığını göstermektedir.¹⁰²⁷

Bu durum, toplam emeğin de aynı oranda düştüğü anlamına gelmemektedir, çünkü söz konusu dönemde toplam emeğin belli bir bölümü şehirlere yerleştiği gibi önemli bir kısmı da vergi takibinden olduğu gibi eşkiya baskısından da kaçmak için dağlık ve ormanlık gibi marjinal alanlara sığınmıştır.

¹⁰²⁴ Akdağ, **age**, s. 102-103.

¹⁰²⁵ Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", **Belleten**, C. XXXIV, S. 36, s. 580-585. Pamuk, Barkan'ın Fiyat Devrimi'ne ilişkin yorumunu eleştirmiş ve yaşanan enflasyonda Fiyat Devrimi veya Amerika'dan kaynaklanan gümüş bolluğu yerine taşıtışlerin daha büyük bir rolünün olduğunu öne sürmüştür. (Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 129-136.) Ancak hangi düzeyde olursa olsun Amerikan gümüşünün yol açtığı etkinin küresel sonuçları olduğu gibi Osmanlı iktisadi hayatı üzerinde de belirgin etkileri olmuştur.

¹⁰²⁶ Akdağ, **Celalî İsyanları**, s. 85.

¹⁰²⁷ Oktay Özel, **The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia: Amasya 1576-1643**, Boston; Leiden: Brill, 2016, s. 112-113. Bir başka örnek de Konya'daki Mevlana Vakfı kayıtlarında yer almaktadır. "Belgelenen bütün yerleşimlerde, 1059-60 (1649-50) ve 1061-62 (1650-52) yılları öşür miktarları hem 1584 tahririndeki rakamların, hem de 1004-10 (1596-1602) dönemi ortalamalarının çok altındadır. Ayrıca, bu fark yüzde birkaç yüz dolaylarındadır. Dahası, tahrirde ve önceki dökümlerde köy olarak kaydedilmiş bazı yerleşimlerin şimdi mezraa olarak geçmesi buralardaki yerleşik nüfusun çok düşük bir düzeye ulaştığını göstermektedir." Bkz, Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s. 252.

Bununla birlikte tarımı bırakıp göçebeliliğe geçenler de vergi mükellefleri sayısının düşük çıkmasına yol açmıştır. Ayrıca eşkıyalara katılan ve hatta deniz aşırı bölgelere kaçanlar da olmuştur.¹⁰²⁸

Toplam emek kaybının çok ciddi boyutlara vardığı anlaşılmaktadır ve buradan hareketle Celali İsyanları ve Büyük Kaçgunluk sırasında Anadolu kırsal emek miktarının -kabaca bir tahminle- yaklaşık yarı yarıya düşerek 1520'lerdeki düzeyine yaklaştığı sonucuna varılabilir.¹⁰²⁹ Ancak aynı dönemde şehirlerdeki emek miktarının belli bir oranda arttığı da bilinmektedir, fakat bu artış, kırsaldaki kaybı karşılamaktan oldukça uzaktır.

Bu durum, 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı'daki ekonomik sistemin asgari değeri üretilmediğini göstermektedir. Daha önce ifade edildiği gibi asgari değerin üretilemeyişin emek bağlamındaki sonucu, nüfusun azalması veya köleleştirilmesidir. Feodalizm, asgari değerin üretilemeyişine karşısında nüfusun azalması yerine toplumun serfleştirilmesini tercih ederken Osmanlı sistemi, serfleştirme yolunu tercih etmeyerek nüfusun önemli bir kısmının ortadan kalkması karşısında çaresiz kalmıştır.

Celali Fetret'iyle başlayan toplam emeğin azalış eğilimi, muhtemelen 17. yüzyılın ortalarında durmuş ve sonra bu miktar, Geçiş Dönemi'nin bütününde sürececek olan yatay bir eğilim içerisinde olmuştur.¹⁰³⁰ Kolonyalizmin sağladığı zenginlik ve arkasından gelen Sanayi Devrimi'nin sunduğu imkânlarla Avrupa'nın toplam emek miktarı hızla artmış ve Osmanlı ile Avrupa'nın emek miktarları arasındaki oran, Osmanlı aleyhine bozulmuştur. Üretimin ve üreticinin güvenliğinin sağlanamayışının sonucu, toplam emek miktarında büyük bir kayıp olmuştur.

5.4.3. Değişen Sermaye: Piyasanın Hegemonyası

Geçiş Dönemi'nde temel sermaye aracı klasik niteliğini önemli ölçüde korumaktadır; yani toprak, su, köle, hayvan başlıca sermaye araçlarıdır. Ancak bu dönemde kapitalizm, dünya tarihinde yeni bir sistem olarak doğmuş ve bütün dünya üzerinde yayılmıştır. Bu durum, bir yandan ticari sermayenin ön plana çıkması anlamına gelirken bundan daha önemlisi, bütün bir ekonomik yapının temelden değişmesine işaret etmektedir. Artık üretim-piyasa ilişkisi tersine dönmüş; piyasa, üretime tabi olmaktan çıkmış ve hatta üretim üzerinde hegemonya kurmaya başlamıştır.

Felsefi açıdan modernizm, Tanrı'nın yerine insanın merkeze alındığı bir dünya görüşünü ifade eder. İktisadi açıdan ise üretimin yerine piyasanın merkeze alındığı bir ekonomi anlayışını temsil eder ve bunun adı da kapitalizmdir. Kapitalizmi özgür emek ve özel mülkiyet üzerinden tanımlamak, feodalizm ile farklılığını ortaya koymaktır ki bu farklılık, sömürü sistemlerinin kendi içlerindeki bir ayrımın ifadesidir. Hâlbuki asıl önemli olan, sömürü sistemleri ile üretim sistemleri arasındaki farklılıktır ve bu, üretim ile piyasadan hangisinin merkeze alındığıyla ilgilidir.

¹⁰²⁸ Güçer, **Hububat Meselesi**, s. 20; Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia", s. 192.

¹⁰²⁹ Söz konusu dönemdeki toplam emek kaybının hangi düzeyde olduğuna ilişkin daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Şimdilik sadece geçici bir tahminde bulunulmuştur. Bu tahmine kaynaklık eden bir veri de -önceki sayfalarda ifade edildiği üzere- merkezî hazine gelirlerinin 1597 yılında en düşük noktasına ulaştıktan sonra 1520'lerdeki düzeyine ancak 1661 yılında varmasıdır. Üstelik 17. yüzyılda timar sistemi yerine iltizama geçildiği ve daha önce timar sisteminde doğrudan sipahiye ödenen çift resmi ve öşür gibi vergilerin iltizam sisteminin uygulandığı dönemde merkezî hazineye aktarıldığı göz önünde bulundurulursa 1661 yılındaki 5 milyon altınlık gelirin, 1527 veya 1567 yılındakiyle aynı olmadığı anlaşılabılır. Dolayısıyla ülke ekonomisi, 17. yüzyılın ikinci yarısında bile henüz toparlanamamıştır.

¹⁰³⁰ Gelir düzeyindeki göreceli azalma eğilimi ise 16. yüzyıl sonunda başlamış ve 20. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Bkz. Murat Çizakça, "Osmanlı Devleti ve Ekonomik Hayat: Vergilendirme, Kamu Finansmanı ve Ticaret Kontrolleri", **Türkiye Tarihi**, C. 2, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016, s. 325.

Piyasa ile üretim arasındaki ilişkinin kopması veya piyasanın üretime tabi olma durumunun değişmesi ise kolonyalizmin bir sonucudur. Batılı kolonyalist güçler, küresel piyasalar olan okyanusları ve Akdeniz gibi büyük uluslararası piyasaları askerî güçleriyle kontrol altına alarak piyasanın üretimden kopmasını ve dolayısıyla küresel üretimin kendi çıkarlarına göre yeniden düzenlenmesini sağlamışlardır.

Bunun en somut ve Osmanlı ile doğrudan ilgili örneği, Portekizlilerin Hint Okyanusu piyasası üzerinde hegemonya kurarak dünyanın doğudaki yarısının üretiminin dizginlerini ele almasıdır. Afrika kıtasının doğu ve batısında yer alan limanların yanı sıra Hint Okyanusu'ndaki belli başlı limanların askerî güçle ele geçirilmesi, söz konusu bölgelerin ihracat ve ithalatının kontrol altına alınmasına, dolayısıyla bölge ekonomilerinin Portekiz çıkarlarına entegre edilmesine yol açmıştır.

1620'lerden itibaren Hollanda ve İngiltere'nin söz konusu piyasayı kontrol edene kadar Kızıldeniz-Akdeniz rotası bir şekilde kullanılmış, ama bu tarihten sonra bahsedilen güzergâh, belirgin bir biçimde terk edilmiştir.¹⁰³¹ Ancak Portekiz egemenliğindeki dönemde bile Afrika rotasının, Hint-Avrupa ticaretinden önemli bir pay aldığı bilinmektedir. Öyleki 1540'lı yıllarda bile Portekiz aracılığıyla Avrupa'ya aktarılan baharat miktarı 30 bin kantara ulaşmıştır ki aynı dönemde Merkezî Dünya'ya aktarılan tutar da ancak bu kadardır.¹⁰³² 16. yüzyılın ortalarında bile söz konusu ticaret hacminin yarısı, Portekizlilerin kontrolünde Afrika rotasına yönlendirilmişken ilerleyen yıllarda bu oranın daha da arttığı bilinmektedir. Daha kısa ve ucuz olan klasik rotanın terk edilip yeni rotanın bütünüyle egemen olması ise 17. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşecektir. Ticaret yolunun değişmesinden Osmanlı'nın uğradığı zararın yıllık 300 bin düka altın olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰³³

Portekiz, küresel piyasanın hegemonyasıyla transfer ettiği kaynak miktarını artırmanın ötesinde söz konusu ekonomileri kendi ihtiyacını karşılayacak şekilde yönlendirmeye başlamıştır. Portekiz ekonomisinin ihtiyaç duyduğu malların üretimi teşvik edilmiş, bu malların piyasaya girmesine müsaade edilmiş, buna karşın Portekiz'in çıkarlarına zarar veren veya kendi ürünlerine rakip olan malların piyasaya girişi ya doğrudan engellenmiş ya da bu ürünlere yönelik ağır vergiler getirilmiştir. Böylece Portekiz, İspanya veya bir sonraki yüzyılda bunların yerini alacak olan Hollanda, İngiliz ve Fransız ekonomileri, entegre edilen ekonomilerin üstüne basarak kendini bir üst lige atabilmiş ve böylece Wallerstein'ın merkez ile periferi dediği yapılar ortaya çıkmıştır. Bütün bu dönüşüm ise “serbest piyasa”da uygulanan “adil bir rekabet” sonucunda değil, sömürüye odaklanmış askerî güç sayesinde piyasanın hegemonyasıyla gerçekleşmiştir.

5.4.3.1. İltizam ve Malikâne Sistemleri

Osmanlı üretim sisteminin kapitalizme entegrasyonu sürecinde ele alınan konulardan biri de malikâneler veya çiftlikler olmuştur. Çiftliklerin görünür hâle gelmesi, timar sisteminin peyderpey ortadan kalkmasıyla paralel olduğu gibi kapitalizmin nüfuzuyla da eşzamanlıdır. Bu iki paralellik, çiftliklerin ortaya çıkış nedeni hakkında farklı yorumlara kaynaklık etmiştir.

Klasik Dönem'de kamu giderlerinin belirli bir kısmı timar sistemiyle merkezî hazineye uğramadan karşılanırken Geçiş Dönemi'nde önce iltizam, ardından da malikâne usulü getirilmiştir. İltizam, devlete ait vergi gelirinin belirli bir bedel karşılığında özel şahıslar tarafından toplanmasını ifade

¹⁰³¹ İnalcık, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, C. 1, s. 418.

¹⁰³² İnalcık, **Devlet-i Aliyye**, C. 1, s. 314.

¹⁰³³ İnalcık, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, C. 1, s. 304.

eder ve bunu yüklenen kişiye de mültezim denir. Maliye bürokrasisinin yeterince gelişmediği koşullarda vergi toplanmanın en yaygın ve verimli yöntemlerinden biri iltizam olmuştur.

Osmanlı'daki kamu gelirleri timar, iltizam ve emanet usulüyle tahsil edilmiştir. Bunlardan timar; tahsisat veya havale usulü¹⁰³⁴ olarak vergi gelirinin merkezî hazine adına toplanması yerine belirli bir hizmete tahsis edilmesidir. Buna karşın iltizam ve emanet usulünde söz konusu vergi geliri, hazine adına toplanmış ve doğrudan merkezî hazineye aktarılmıştır.¹⁰³⁵

İltizam sözleşmesi genellikle bir ile üç yıllığına yapılmış ve belirli bir peşin ödeme de alınmıştır. Mültezim, ilgili mukataadan kendisine tahsis edilen vergileri topladıktan sonra devlete yükümlü olduğu tutarı ödemiş ve bu ikisi arasındaki pozitif fark, mültezimin kârını oluşturmuştur.¹⁰³⁶ İltizam sistemi, Anadolu ve Balkanlar gibi timar sisteminin geçerli olduğu bölgelerde 16. yüzyılın sonundan itibaren yaygınlık kazanmasına karşın Mısır, Bağdat, Yemen gibi salyaneli eyaletlerde başından beri uygulanagelen bir yöntem olmuştur.¹⁰³⁷ Bu nedenle timar sistemi, Klasik Dönem Osmanlı idaresiyle özdeşleşmişse de iltizam sistemi de en az timar sistemi kadar Osmanlı düzeninin bir parçasıdır. Üstelik timar gibi vergi gelirlerinin belirli hizmetlere tahsis edilmesine dayanan bir sistemin ortadan kalkmaya başlamasından itibaren iltizam, bütün Osmanlı ülkesinde geçerli bir yöntem hâline gelmiştir.¹⁰³⁸

Bir yandan Kutsal İttifak ile olan savaşlar sürerken maliyenin girdiği darboğazı aşmak, diğer yandan iltizamın sakıncalarını giderebilmek veya vergi kaynaklarının verimliliğini artırabilmek için 1695 yılında malikâne sistemine geçilmiştir. Malikânelerin iltizamdan en önemli farkı, kayd-ı hayat şartıyla verilmesi olmuştur.¹⁰³⁹ Bu değişiklik beklenen, malikânececinin mukataayı uzun vadeli görmesi, dolayısıyla köylünün üretim kapasitesini ortadan kaldırmaması ve hatta yatırım yaparak verimliliğini artırmasıdır. Nitekim kayd-ı hayat şartıyla¹⁰⁴⁰ verilen mukataaya yapılacak yatırımın sonraki yıllarda elde edilecek geliri, malikâneceye kâr olarak dönecektir. Malikânece, uygulamanın ilk yıllarında yüzde 80 oranında mahallinde ikamet eden kimselerden oluşmasına¹⁰⁴¹ karşın zamanla genellikle İstanbul'da veya şehir merkezlerinde oturmuş, mukataayı ise iltizama vermiştir. Böylece iltizam, alt bir sistem olarak varlığını sürdürmüştür. Malikânececinin arazinin başında bulunmayışı, sistemden beklenen verimin elde edilmesini önlemiştir. Bununla birlikte malikânelerin yeniden satış frekansının beklenenden uzun olması da sistemin bir başka olumsuz yanını oluşturmuştur.¹⁰⁴² Söz konusu malikâne biriminin veya mukataanın üzerinde malikâneceye idari ve inzibati yetki tanınmış, üstelik kadı haricinde hiçbir idari görevlinin malikâneye müdahale edemeyeceği, verilen beratta belirtilmiştir.¹⁰⁴³ 1768-1774

¹⁰³⁴ Cin ve Akyılmaz, **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, s. 262.

¹⁰³⁵ Mehmet Genç, "İltizam", **TDVİA**, C. 22, 2000, s. 154.

¹⁰³⁶ Genç, "İltizam", s. 155.

¹⁰³⁷ İlk salyaneli eyalet de Mısır'dır. Bkz. Muhammed es-Seyyid, **XVI. Asırda Mısır Eyaleti**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990, s. 52-53.

¹⁰³⁸ Vergi gelirlerinin ihaleyle toplanması sonucunda ihaleyi alan mültezim, kâr elde edebilmek veya en azından yatırdığı sermayeyi çıkarabilmek için vergi mükelleflerini olabildiğince baskı altına almıştır. Mültezimin vergi kaynağına ve aynı zamanda üretim birimlerine olan olumsuz yaklaşımı, kısa vadeli olmuş, bu da üretimi azaltıcı etkide bulunmuştur. Tabii söz konusu dönemdeki üretim azalmasının ne kadarının kapitalizmin yol açtığı kaynak sızıntısının sonucu olduğu, ne kadarının da mültezimlerin yanlış idaresi veya açgözlülüğünden kaynaklandığı yeterince incelenmiş değildir.

¹⁰³⁹ Özvar, **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, s. 20.

¹⁰⁴⁰ Özvar, **age**, s. 3-4.

¹⁰⁴¹ Özvar, **age**, s. 165.

¹⁰⁴² Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, s. 33-34.

¹⁰⁴³ Mehmet Genç, "Mâlikâne", **TDVİA**, C. 27, 2003, s. 516.

yılındaki Osmanlı-Rus harbine kadar süren malikâne uygulaması, bu tarihten itibaren yerini esham uygulamasına bırakmıştır.¹⁰⁴⁴

Malikâne sistemine geçişin bir başka nedeni de savaşlar dolayısıyla ortaya çıkan hazinenin nakit açığıdır. Bu sistemde “mal” diye adlandırılan ve yıllık olarak ödenecek vergi miktarı idare tarafından belirlenmiş ve kayd-ı hayat süresince sabit tutulmuştur. Böyle olunca “muaccele” diye adlandırılan peşin tutarı önemli hâle gelmiş ve ihale de en yüksek peşin tutarı ödeyene verilmiştir. Böylece hazine daha sonraki yıllarda elde edeceği vergi gelirinin bir kısmını peşin olarak önceden almıştır. Muaccele olarak hazineye ödenen tutar, malikânecinin yıllık kârının iki ile on katı arasında olmuştur.¹⁰⁴⁵

5.4.3.2. Çiftlik ve İkinci Serflik

Osmanlı’nın kapitalizme entegrasyonu, bazı çalışmalarda çiftlik başlığı üzerinden ele alınmıştır. Çiftlik konusuyla ilgili tartışmalarda çiftlikten kastedilen; toprak mülkiyetinin özel bir şahıs elinde bulunduğu, içinde bu şahsın veya temsilcisinin yaşadığı bir konağın olduğu, köle veya serf olarak özgürlükleri sınırlanmış çalışanlar için kulübelerin yer aldığı, hayvanların barınacağı ahır ve ağılların, ürünlerin saklanacağı ambarların bulunduğu, fırın ve demirci atölyesi gibi her an ihtiyaç duyulan işyerlerinin olduğu,¹⁰⁴⁶ İtalya’da latifundia, Prusya’da junker ve Latin Amerika’da plantasyon diye adlandırılan işletmelerin bir benzeridir.

Ortodoks Marksistler, söz konusu çiftlikleri, plantasyonların örneği olarak kabul etmiş ve feodalizmden kapitalizme geçişin aktörleri olarak değerlendirmiştir. Braudel gibi isimlerin savunduğu “ikinci serflik”¹⁰⁴⁷ yaklaşımına göre bu çiftlikler, Doğu Avrupa’da yaşanan serfleşmenin Osmanlı’daki karşılığıdır. Wallerstein’in öne sürdüğü “dünya-sistemi” teorisine göre ise söz konusu çiftlikler, Osmanlı gibi çevre ülkelerin kapitalizme eklenme araçlarıdır. Sui generis diye adlandırılacak bir başka yaklaşıma göre ise çiftliklerin gelişimi, kapitalizmle ilişkili olmak yerine, klasik sistemin çözülmesinin bir sonucudur.¹⁰⁴⁸

Timar sistemi ve arkasından iltizamın yerine ikame edilen malikâne sisteminde vergi toplama beratinin kayd-ı hayat şartıyla verilmesi, malikânecilerin gücünü ve görünürlüğünü artırmıştır. Ancak Osmanlı’da, istisnai örnekler dışında, yukarıda tanımlanan çiftlikleri görmek mümkün değildir. Çünkü malikâneci, üretime müdahale etmemiş veya üretimi örgütlememiştir. Köylü, kendi üretiminde her zaman bağımsız olmuştur. Dolayısıyla Avrupa ile olan ticarete konu olan meta, malikâneci değil, köylü tarafından üretilmiştir. Öyle ki en meşhur malikânecilerden biri olan Karaosmanoğulları, servetlerini üretimden değil, iltizam, ticaret ve sarraflıktan elde etmiştir.¹⁰⁴⁹

Malikâneciye idari ve inzibati yetkiler verilse de kadının yetkilerine dokunulmamış ve yargılama hakkı kadı üzerinden merkezî idarenin uhdesinde kalmıştır. Bu durum, köylünün

¹⁰⁴⁴ Özvar, **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, s. 3.

¹⁰⁴⁵ Özvar, **age**, s. 21.

¹⁰⁴⁶ İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, s. 25.

¹⁰⁴⁷ “İkinci serflik”, Batı ve Güney Avrupa’da Orta Çağ boyunca geçerli olan klasik serflikten farklı olarak, erken modern dönem Doğu Avrupa ve Rusya’da toprak sahiplerinin yeniden güç kazanmasını ve köylü üreticiyi serfleştirmesini ifade eder. Bkz. Sheilagh Cathleen Ogilvie, “Communities and the ‘Second Serfdom’ in Early Modern Bohemia”, **Past and Present**, 2005, s. 69.

¹⁰⁴⁸ Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Ed: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 36-38.

¹⁰⁴⁹ İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, s. 34.

özgürlüğünün ortadan kaldırılmasını veya kısmen kısıtlanmasını engellemiştir. Şer'i hükümlere tabi olan reayanın özgürlüğü ve temel hakları, yürütme karşısında özerk bir erk olan yargı tarafından korunmuştur. Bu koşullar altında çiftlik sahibi veya malikâneci; bir senyör veya plantasyon sahibi bir kapitalist olmaktan ziyade bir vergi toplayıcısı, bir tüccar, köylüye ve devlete borç veren bir sarraftır.

Ayrıca özel mülkiyette olan çiftliklerin sayısı ise sınırlıdır ve bunlar, çoğunlukla mevat arazinin şenlendirilmesi sayesinde elde edilmiştir. Tarımsal üretimin yapıldığı arazilerin büyük bir kısmı, mirî arazi olmaya devam etmiştir.¹⁰⁵⁰

18. yüzyılda malikâne sisteminin ön plana çıkmasını sağladığı toplumsal gruplardan biri de ayanlardır. Yerel eşraftan oluşan ayanlar, merkezî idare ile halk arasında idari ve mali konularda aracı rolü üstlenerek dikkate değer bir pozisyon elde etmiştir. Buradan hareketle McGowan, 18. yüzyıldaki gelişmeyi “Ayanlar Çağı” olarak adlandıracak kadar vurgulamış ve ön plana çıkarmıştır.¹⁰⁵¹ Ancak ayanlar,¹⁰⁵² bir aracı sınıf gibi belirmesine rağmen devlet ile köylü arasındaki ittifakı bozamamıştır. Merkezî devlet karşısında bağımsız veya özerk bir güç hâline gelememiş, dolayısıyla Batı’da senyörün veya kapitalistin oynadığı rolü oynayamamıştır. 19. yüzyılın başından itibaren görülen yeniden merkezîleşme eğilimi veya entegrasyon karşısında elde ettiği kısmi mevzileri de kolaylıkla kaybetmiştir.¹⁰⁵³

Osmanlı’da malikâneci veya ayanın ayrı bir sınıf hâline gelememesinin nedeni, devletin doğrudan üreticiyi korumadaki ısrarıdır. Doğu Avrupa’da görülen ikinci serflikte olduğu gibi Rusya’da da serfliğe¹⁰⁵⁴ yol açan, devletin mülk sahiplerine köylüyü serfleştirme yetkisi vermesi ve bu hususta mülk sahiplerini her şekilde desteklemesidir. Rusya’da serfliğe yol açan faktör, devletin genişlemeci politikalarının olağan vergi gelirleriyle finanse edilememesi ve bunun üzerine gereken kaynağı bulabilmek için eşrafa önce arazi temlik yapması, sonra da artı değerine el koyabilmek için köylüyü serfleştirme yetkisi vermesidir.¹⁰⁵⁵ Doğu Avrupa ise Batı Avrupalı kolonyalist ülkelerin yabancı ülkelerde köle emeğine dayalı plantasyon kurmaları gibi bir imkâna sahip olamadıkları için kendi emek kaynağını serfleştirerek sermaye birikimi sürecine girmiştir. Batı’daki tutumun aksine, 16. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı maliyesi ciddi krizlerle karşı karşıya kalmasına rağmen ne kendisi köylüyü serfleştirmeye girişmiş ne de vergi toplama yetkisi verdiği mültezimlerin veya malikâncilerin köylüyü serfleştirmesine müsaade etmiştir. Bilakis malikâneci veya ayanların yanı sıra yabancı menşeli kapitalistlerden de gelen köylüyü serfleştirme ve bunu yasal güvenceye kavuşturma talepleri karşısında

¹⁰⁵⁰ İnalcık, **agm**, s. 24.

¹⁰⁵¹ Donald Quataert, “Ayanlar Çağı”, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, C. 2, s. 759.

¹⁰⁵² Bruce Masters, Ayanlık kurumunun Osmanlı tarihçileri tarafından yaygın bir biçimde benimsenmesine rağmen bu kavramın gözden geçirilmesi gerektiğini önerir. Masters’e göre Ayanlık kavramı, yararlı olamayacak kadar çok geniş bir kitleyi kapsamaktadır. Bkz. Bruce Masters, **The Arabs of the Ottoman Empire, 1516-1918**, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, s. 85.

¹⁰⁵³ Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Ed: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 10.

¹⁰⁵⁴ “Kanundan [1649] bir yüzyıl sonra, köylüler, ... onları öldürmenin yasaklanması dışında, hemen hemen tüm yasal haklardan mahrum bırakılmıştı. Öyle ki ... sahiplerinin malları hâline gelmiş, diğer mülkler gibi satın alınmış, satılmış ve miras bırakılmıştır.” Bkz. Roger Bartlett, “Serfdom and State Power in Imperial Russia”, **European History Quarterly**, London: Thousand Oaks, S. 33(1), s. 30.

¹⁰⁵⁵ Domar, “The Causes of Slavery: A Hypothesis”, s. 8-10. “Rus serfliği (krepostnoe pravo), kraliyet tarafından bazı yetkilerin destekçilerine ve asil hizmetkârlarına devredilmesinden kaynaklanan devlet gücünün bir sonucuydu: Doğu Avrupa’nın başka yerlerinde olduğu gibi, kökenini hükümet kararına borçluydu.” Bkz. Bartlett, “Serfdom and State Power in Imperial Russia”, s. 30, 54.

Osmanlı Devleti, son yıllarına kadar varoluşsal bir duruşla, köylünün özgürlüğü yanında kararlı bir tutum sergilemiştir.¹⁰⁵⁶

Malikâneleri, feodalizmin tasfiyesi ve kapitalizmin doğuşu olarak yorumlayanlar bulunmakla birlikte İnalçık, Khoury, Tabak, Schilcher, Veinstein, İslamoğlu, Faroqi, Keyder gibi isimler bu tip bir yaklaşıma mesafeli durmuştur.¹⁰⁵⁷ Bu nedenle kapitalizmde görülen ve junker, latifundia, encomienda gibi farklı adlara sahip olan işletmeyi, bir cins isim olarak plantasyon diye adlandırmak ve Osmanlı'daki malikâneneden ayırmak, konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

İkinci Serflik

Büyük Kaçgunluk, Osmanlı'daki iktidarın niteliğini ortaya koyan ve gelecekteki yönelimini belirleyen önemli bir test unsurudur. Bu testin sonucu, Doğu Avrupa'da görülen ikinci serflikle karşılaştırılarak anlaşılabilir.

Kapitalizmle birlikte Batı Avrupa'da serflik çözülürken Elbe Nehri'nin doğusunda "ikinci serflik" denen yeni bir döneme girilmiştir. Bu dönemde Doğu Avrupa, başta tahıl ve kereste olmak üzere birim değeri düşük ürünler satarak Batı Avrupa'ya eklemlenirken karşılığında tekstil, şarap ve ipek gibi katma değeri yüksek ürünler ithal ederek, karşılıklı olarak bütünleşik bir ekonominin oluşumunu sağlamıştır.¹⁰⁵⁸ Farklı dinamiklerle de olsa Doğu Avrupa'nın yanı sıra Rusya'da da 17. yüzyıldan itibaren toplum serfleştirilmiştir.

Artı değerine el konulan Rus çiftçilerinin toprağı terk etmesine benzer bir durum, Büyük Kaçgunluk sırasında Osmanlı'da yaşanmıştır. Uzun süren savaşların maliyeti, eşkıya talanı ve uluslararası ticaret gelirlerinin kaybının yol açtığı yük, öncelikle doğrudan üreticinin sırtına binmiş ve köylü, asgari geçim imkânlarından yoksun kalmıştır. Bu durumun sonucu olarak geçim arayışıyla çiftliğini bırakıp kaçmış, bir kısmı şehirlere göç etmiş bir kısmı dağ, ormanlık gibi alanlara sığınmış ve hatta ülke sınırları dışına kaçanlar da olmuştur.¹⁰⁵⁹

Köylünün arazisini terk etmesi karşısında Osmanlı yönetiminin tepkisi önemlidir. Osmanlı merkezî idaresi, sipahi gibi kamu görevlilerinin köylüye keyfi salmalarda bulunması, meşru olmayan veya kanunnamelerde yeri bulunmayan ödentiler talep etmesi karşısında köylünün yanında yer almış, bunun için çok sayıda adaletname çıkarmıştır. Bu adaletnamelerde dile getirilen tutum, çiftçiye ağır vergiler yüklenemeyeceği, asgari geçim imkânlarını zorlayan yükümlülüklerde bulunulamayacağı şeklindedir.¹⁰⁶⁰

Ancak kanunnameler söz konusu süreci tersine çevirememiş ve nihayetinde Anadolu'da köyler boşalmış, tarımsal üretim yapan kırsal nüfusta önemli bir kayıp meydana gelmiştir. Köylünün toprağını terk etmesi, var olan ekonomik, sosyal ve siyasi krizin daha da derinleşerek farklı bir evreye

¹⁰⁵⁶ Huri İslamoğlu, "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması," **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 62.

¹⁰⁵⁷ Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", s. 12.

¹⁰⁵⁸ "Bu sistemde Doğu Avrupa, sanayileşen Batı'ya hammadde üretme rolünü üstlenerek Malowist'in deyimiyle 'temelde klasik koloni formuna benzerlik gösteren bir ekonomiye' sahip oldu. Baltık ticaretine bir göz atmak bunu doğrulamak için yeterlidir. 15. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Hollanda Baltık tahılına bağımlı, Hollanda ve İngiliz gemiciliği, Doğu Avrupa kerestesi, yağı, zifti ve kendiri olmadan düşünülemez hâldeydi. Tersine buğday doğunun en önemli ihracatı hâline gelmiş hatta İber Yarımadasına ve İtalya'ya bile ulaşmıştı." Wallerstein, **Modern Dünya-Sistemi**, C. 1, s. 108.

¹⁰⁵⁹ Akdağ, **Celali İsyanları**, s. 449.

¹⁰⁶⁰ Akdağ, **age**, s. 330-333.

girmesine yol açmıştır. Nitekim Lutfi Paşa, Büyük Kaçgunluk'tan çok daha önce, *Asafnâme* adlı eserinde, “bir yerin re'âyâsı zulmden kaçup ne'üzübi'llâhi te'âlâ bir âhar yere kaçuşup gitseler, yine ol yerin hâkimi anları eski mekânlarına irca' itdirüp göndermek gerekdür. Tâ ki memleket re'âyâsız harâb olmaya”¹⁰⁶¹ demektedir ve reaya zulümden korunamadığı gibi geldiği yere gönderilemediği için de memleket harap olmuştur.

Benzeri bir durumdaki Rus emperyalizmi, iktidarın finansman açığını kapatabilmek için köylüyü serfleştirirken Osmanlı yönetimi benzeri bir adımı atmamıştır. Hâlbuki bu dönemde Osmanlı Devleti'nin finansman ihtiyacı, en az Rus devletinki kadar büyüktür. Bu koşullarda Osmanlı köylüsünün serfleştirilmesi ve artı değerine el konulması, krizin derinleşmesini önleyecek bir adım olabilirdi. Bu yapılsaydı bir yandan çiftlikler terk edilmeyecek, yani üretim bir şekilde devam edecek, diğer yandan da devletin normal vergi gelirleri azalmayacağı gibi bilakis emeğin artı değerine el koymanın sonucunda kamu gelirleri artacaktı. Nihayetinde birtakım sıkıntılar vardı, ama krizin derinleşmesi, doğrudan üreticinin arazisini terk edip üretimi ve dolayısıyla vergi gelirlerini sekteye uğratması sayesinde. Doğu Avrupa ve Rusya'da olduğu gibi, bu dönemde köylünün çiftliğini terk etmesi yasalarla kararlı bir biçimde yasaklansaydı veya emek toprağa bağlansaydı, üretim kesintisi bu düzeyde olmayacak ve kriz derinleşmeyecekti.

Ancak Osmanlı yönetimi, ekonominin krize girmesini önleyecek bu tür bir tercihte bulunmadı ve hatta adaletnamelerin sergilediği gibi böylesi bir seçeneğin gündeme geldiğine dair bir işaret de görünmemektedir. Bu tutum, öncelikle Merkezî Dünya'da geçerli olan yaklaşık beş bin yıllık üretim sisteminin kurumsal mirasıdır. Doğu Almanya, Polonya ve Rusya gibi ülkeler, doğrudan üreticiyi serfleştirirken, içinde bulundukları kurumsal yapı, serflik ve kölelik gibi bir mirasa sahiptir ve ellerinde böylesi bir seçenek bulunmaktadır. İlk karşılaştıkları krizde bu seçeneği kullanmış, kurumsal miraslarının gereğini yerine getirmişlerdir.

Osmanlı'nın söz konusu tercihinin ikinci nedeni de Osmanlı coğrafyasının asgari değeri üretmesi ve karşılaşılan krizin yapısal değil, arazi bir durum olduğunun düşünülmesidir. Fakat ikinci serfliği yaşayan coğrafya, asgari değeri üretemediğinden, karşılaştıkları krizin arazi değil yapısal olduğunun bilincindedirler. Bu nedenle krizi aşabilmek için emeğin artı değerine el koymak zorunda olduklarını bilmektedirler. Gerçi kapitalizm gibi farklı bir sistemin ortaya çıkması ve her geçen yıl nüfuzunu artırması dolayısıyla, Osmanlı'nın yaşadığı krizin geçici olmadığı anlaşıldıysa da söz konusu dönemde bu durum fark edilmiş değildi.

Karşılaştığı krize, sömürü sistemlerinin ikinci serfliği gibi bir çözüm bulamayan veya kurumsal gerekçelerle bunu uygulamayan Osmanlı karar vericileri, kendi sistemiyle uyumlu bir çözüm de üretememiştir. Üretim sistemine uygun olan çözüm ise uluslararası piyasaların denetimi ve böylece sömürünün veya dışarıya kaynak sızıntısının önlenmesiydi. Bununla birlikte güvenlik maliyetlerinin, emeğin ve sermayenin yeniden üretilmesini engelleyecek boyuta çıkmasına müsaade edilmemesiydi. Her iki çözümün bulunamamasının veya uygulanamamasının sonucunda, kısa dönemde emek ve sermaye stokunun yarısı kaybedilmiş ve uzun dönemde ise az gelişmişliğin gelişmesine yol açacak sürekli bir kriz girdabına girilmiştir.

¹⁰⁶¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Lutfi Paşa Âsafnâmesi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, s. 40.

5.4.3.3. Kapitalizmin Nüfuz Kanalı: Uluslararası Ticaret

Osmanlı ekonomisinin kapitalizme tam entegrasyonunun 19. yüzyıl başlarında gerçekleştiğine yönelik genel bir kabul vardır. Bu tam entegrasyonda üretim faktörleri, kapitalist ekonomilerin çıkarlarına göre konumlanmıştır. Ancak bundan önce yaklaşık iki yüzyıllık bir geçiş süreci vardır ve bu süreçte entegrasyon, bir anda değil adım adım gerçekleşmiştir. Bu noktada hangi aşamalardan geçildiği, entegrasyonun çözümlenmesi için önemlidir.

Çiftlik tartışmasında ele alındığı gibi kapitalizmi sanayi veya üretim üzerinden tanımlayan yaklaşımlar, Osmanlı ekonomisinin entegrasyon sürecini de üretim birimleri üzerinden açıklamaya girişmiş ve açıklamanın merkezine, üretim çiftliklerinin dönüşümünü almışlardır. Ancak kapitalizmin, öncelikle piyasaların hegemonyasına dayandığı ve ayırt edici niteliğinin üretimi piyasaya tabi kılmak olduğu, daha önce ifade edilmişti. Yine sömürü kavramı üzerine yapılan açıklamalarda sömürünün üretimde değil piyasada gerçekleştiği belirtilmişti.

Önceki sayfalarda çiftlik üzerine yapılan tartışmalarda, Osmanlı tarihçilerinin genel yaklaşımının, Osmanlı'daki çiftliklerin kapitalist plantasyon veya Doğu Avrupa'daki ikinci serfliliği ifade eden Doğu Prusya junger'lerine benzemediği belirtilmişti. Buradan çıkarılması gereken sonuç, kapitalist entegrasyonun veya sömürü mekanizmasının üretim çiftlikleri değil, uluslararası ticaret üzerinden gerçekleştiğidir.

İpek Yolu ve özellikle Baharat Yolu'nun rotasının değişmesinin sonucunda ilk planda, klasik rotaya ev sahipliği yapan Osmanlı şehirleri ve tüccarları ticari kayba uğramış, bu rota üzerindeki şehirler zenginliğini kaybetmeye başlamış, ticaretle ilgili kamu gelirleri azalmaya yüz tutmuştur. "Hint limanlarında bir zamanlar güçlü bir şekilde var olan Osmanlı tüccarları, XVII. yüzyıl içinde, Ermeni tüccarlarının hatırı sayılanları dışında, Hint Okyanusunun ticaret alanlarından tamamen çekildiler. Onu izleyen yüzyılda Yemen limanlarında da geniş ölçüde görünmez oldular."¹⁰⁶²

Ancak kapitalizm, sonraki yıllarda uluslararası piyasalar üzerindeki hegemonyasını pekiştirmenin ötesine geçerek Osmanlı da dâhil yerel piyasalar üzerinde de hegemonya kurmaya başlamıştır. Bu hegemonya, yerel piyasaların kapitalist ekonomilerin çıkarına göre konumlandırılması biçiminde gerçekleşmiştir.

Klasik dönemde İstanbul, Bursa, Ankara ve Halep gibi şehirler, uluslararası ticaretin merkez üsleri olduğu hâlde kapitalizmin artan nüfuzu sonucunda özellikle Bursa, Ankara ve Halep gerilerken bunların yerini İzmir almıştır. İzmir'in nüfusu 1575 yılında 3 bini bulmazken, yüz yıl bile geçmeden, 17. yüzyılın ortalarında 90 bine ulaşmıştır.¹⁰⁶³

İzmir'deki tüccarlar esas olarak Avrupa tekstil üretiminin ihtiyaç duyduğu, İran ham ipeği, Ankara sof ipliği ve Ege pamuğu gibi hammadde ve yarı-işlenmiş girdi ticaretiyle uğraşıyorlardı. 16. Yüzyıl sonlarına değin Halep tarafından yerine getirilen ticari işlevlerin bir kısmını da İzmir üstlendi. Bursa'daki ipekli dokuma zanaatının yaşadığı buhran da İzmir doklarına ham ipek akışını artırdı.¹⁰⁶⁴

Entegrasyon sürecinde azınlıklar önemli bir rol oynamıştır. Sadece Osmanlı değil, pek çok ülkede benzeri bir süreç yaşanmıştır. Örneğin İran, Şah Abbas (1588-1629) döneminde İngilizlerin

¹⁰⁶² Michel Tuchscherer, "XVI. Yüzyıl Sonlarından XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar Kızıldeniz'de Osmanlı Donanması", **Türk Denizcilik Tarihi**, (Ed. İdris Bostan, Salih Özbaran), İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009, s. 219.

¹⁰⁶³ Faroqi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, s. 150.

¹⁰⁶⁴ Faroqi, **age**, s. 150.

yardımla Hürmüz Boğazı'nı 1622 yılında ele geçirmiş ve aynı dönemde İran'ın uluslararası ticareti Ermenilerin kontrolüne girmiştir. Hâlbuki “Onbeşinci yüzyıl ile onaltıncı yüzyılın ilk yarısında ipek ticaretine, Osmanlılar ve İtalyanlarla birlikte Müslüman İranlılar hâkimdi.”¹⁰⁶⁵ Ancak İngilizlerin bölgeye girişinden sonra İran'ın uluslararası ticareti, Ermenilerin kontrolüne geçmiştir. Ermeniler sadece İran'da değil, Osmanlı'da, İspanyol Filipinler'inde, Moskova'da, Amsterdam'da, Venedik'te, Avrupa ve dünyanın pek çok şehrinde boy göstermiştir.¹⁰⁶⁶

Benzeri bir gelişme Osmanlı için de söz konusudur. Osmanlı'nın Batı ile olan ticareti gayrimüslim azınlıkların kontrolüne girmiştir. Bu azınlıklar içerisinde Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Ragusalılar bulunmaktadır.¹⁰⁶⁷ Rumlar, Osmanlı'da ağırlıkla bölgesel ticarete etkin olmuş ve Karadeniz'e kıyısı bulunan Balkan bölgeleri ile İstanbul arasında buğday ticareti yapmışlardır. Özellikle ticaret ve gemi taşımacılığı yapan Rumların Osmanlı'daki etkinlikleri, 1650'lerden itibaren artmıştır.¹⁰⁶⁸ Sonraki yüzyıllarda gayrimüslim azınlıkların rolü daha da artacak ve Osmanlı'nın son yüzyılına kadar devam edecektir.

Entegrasyon sayesinde sadece yerel ekonominin gerçekleştirdiği uluslararası ticaret değil, aynı zamanda bu ticareti sürdüren küçük sanayi üretimi de Osmanlı'nın kontrolünden çıkıp kapitalizmin nüfuzu altına girmeye başlamıştır.¹⁰⁶⁹ Entegrasyon sürecinin bir başka sonucu da Osmanlı üretim yapısının kapitalizmin çıkarlarına göre konumlanmaya başlamasıdır. Bu süreçte Osmanlı üretim yapısı, kendi ihtiyaçlarını karşılamaya ve böylece bütünlüğünü korumaya yönelik olmaktan çıkmaya başlamış, kapitalist ülkelerin ihtiyaç duyduğu malların üretimini yapıp ihraç etmeye, bunun karşılığında da bu ülkelerin ürünlerini tüketmeye yönelmiştir.¹⁰⁷⁰ Wallerstein'ın “periferileşme” diye adlandırdığı bu durumun bir sakıncası, Osmanlı üretim yapısının katma değeri düşük ürünlerin üretimine yönlendirilerek uzun vadede azgelişmişlik girdabına girilmesidir.

5.4.4. İktidarın Zayıflaması

16. yüzyılın sonundan itibaren yaşanan toplumsal ve siyasi istikrarsızlıkların bir nedeni, güvenlik maliyetlerinin, ücret ve faiz gelirleri aleyhine artması ve bunun sonucunda emek ve sermayenin yeniden üretilmesinin kesintiye uğramasıdır. Ancak bir başka nedeni de kapitalizmin hegemonyası dolayısıyla elde edilen toplam gelirin azalmasıdır. Bu azalma sonucunda köylü, çiftliğini bırakıp kaçtığı gibi sipahi de timarını terk etmiştir. Timarlı sipahiler yerine askere alınan ulufeli merkez ordusu da aynı sorunla karşı karşıyadır. Yeniçeriler, aldıkları maaşla geçimlerini sağlayamadığından ticarete el atmış, esnaflığa başlamıştır. Bu dönemde sadece reaya değil, devlet de gelir kriziyle karşı karşıyadır, yani topyekûn bir kaynak sıkıntısı başgöstermiştir.

Timar sisteminin çözülmesi, sadece ordunun yapısını değil, merkezî iktidardaki güç dağılımını da etkilemiştir. 16. yüzyılın sonundan itibaren timarlı sipahiler yerine tüfek kullanan, yıl boyunca eğitim alan piyadelere olan ihtiyacın artması, merkez ordusundaki asker sayısında artışa yol açmıştır. Bu

¹⁰⁶⁵ İnalcık, **Ekonomik ve Sosyal Tarih**, C. 1, s. 279.

¹⁰⁶⁶ Braudel, **Maddi Uygarlık**, C. 2, s. 133.

¹⁰⁶⁷ Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, s. 30.

¹⁰⁶⁸ Suraiya Faroqi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, (Ed. Halil İnalcık), C. 2, s. 647.

¹⁰⁶⁹ Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, s. 19-20.

¹⁰⁷⁰ Tabii sürecin başlarında bahsedilen eğilimin güçlü olduğu ve Osmanlı ekonomisini önemli ölçüde belirlediği söylenemez, çünkü söz konusu entegrasyon ancak 19. yüzyılın başlarında bütünüyle gerçekleşecektir. Fakat bu entegrasyon, bir anda olmamış, adım adım gelişmiştir. Bu nedenle Geçiş Dönemi'ndeki ilk oluşumun küçümsenmemesi gerekir.

durum, Yeniçeri Ocağı'nın doğrudan Saray'a müdahale etmesinin önünü açmış ve bunun sonucunda kimin tahta çıkıp çıkmayacağını belirleyen en önemli güç odağı olarak Yeniçerileri ön plana çıkarmıştır. Yeniçeriler, söz konusu istikrarsızlığın baş aktörlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır. Savaş sırasında askere alınan sarıca ve sekbanların savaş sonrasında terhis edilmesi, başıboş leventleri artırarak eşkıyalığı yaygınlaştırmıştır.

Bu arada sultanın seçilme usulü de değişmiştir. Yerel beylerin otoritesinin kırıldığı dönemde Fatih Kanunnamesi'yle resmî bir dayanak bulan kardeş katli uygulaması, I. Ahmed (1603-1617) döneminde kaldırılmış ve aynı zamanda tahta geçme usulü değiştirilerek “ekber ve erşad” sistemi getirilmiştir.¹⁰⁷¹ Hanedanın aklı başında en büyük üyesinin sultan olmasını ifade eden bu sistemle meşruiyet krizi yaşayan bir uygulamaya son verilmiştir.

Bu dönemdeki önemli bir değişim de Harem'in veya sultanın eş ve annelerinin güç sahibi olarak iktidarın belirleyici aktörlerinden biri hâline gelmeleridir. Bu gelişme Kanuni döneminde Hürrem Sultan'la (ö. 1558) başlamış, Kösem Sultan (ö. 1651) ve Turhan Sultan'la (ö. 1683) devam etmiştir. Askerî ve idari yetkileri olmayan ve Osmanlı sınırları dışında gayrimüslim olarak doğan bu üç hanım sultanın bu derece güç sahibi olmaları, Osmanlı'da Saray iradesinin çözülmeye başladığının bir göstergesidir.

5.4.5. Entegrasyonun Nedenleri

16. yüzyılın sonundan itibaren klasik sistemin dönüşmeye yüz tuttuğu, ilgili dönemin Osmanlı aydınları tarafından fark edilmiş, bu dönüşüm genellikle ihtilâl (bozulma) olarak değerlendirilmiş ve bir çöküşün işaretleri olarak okunmuştur. Osmanlı dönemi yazarları, yaşanan çözülmeye bizzat şahidi olmalarının yanı sıra İbn Haldun'un devrevî tarih yorumunun¹⁰⁷² da etkisiyle organizmacı bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Modern dönem Osmanlı tarih anlatısında “organizmacılık” olarak adlandırılan yaklaşıma göre söz konusu gelişmeler duraklama ve çöküş olarak devam edecek bir sürecin başlangıcı olarak görülmüştür.¹⁰⁷³ Bu yaklaşımı benimseyenler, Osmanlı'nın çözülmeye içerisinde olduğunu öne sürmüşlerdir. Buna göre her organizmanın ölümle son bulması gibi Osmanlı da kaçınılmaz olarak sonunda çökeceği bir çözülmeye sürecine girmiştir.

Buna karşın 20. yüzyılın ikinci yarısında gelişen ve hâkim anlatıya dönüşen bir başka yaklaşım ise Osmanlı tarihini klasik ve modern diye iki döneme ayırarak incelemek olmuştur. “Yapısalcılık” olarak adlandırılabilir olan bu yaklaşım,¹⁰⁷⁴ Osmanlı sistemini meydana getiren unsurları, kendi içerisinde bütünlük arz eden iki ayrı dönem üzerinden analiz etmiştir. Doğal olarak bu yaklaşımda kuruluş, yükseliş, duraklama ve çöküş gibi organizmacı bir yaklaşımın veya ilerleme ve gerileme üzerine kurulu ilerlemeci bir anlayışın yerini klasik (geleneksel) ve modern kavramları almıştır.¹⁰⁷⁵ Yapısalcı yaklaşım, Osmanlı'ya ilişkin kayda değer bilgiler üretmekle birlikte, bir yönüyle, 16. yüzyılın

¹⁰⁷¹ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, (Çev. Ayşe Berktaş), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 146.

¹⁰⁷² İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 241.

¹⁰⁷³ Organizmacılık; birey üzerinde toplumun etkisini, toplumsal yapının çeşitli unsurlarının karşılıklı bağımlılığını, toplumların tarihî gelişiminin bir organizmadaki gibi işlediğini kabul eden esaslar üzerine kuruludur. Bkz. Hodgson, **How Economics Forgot History**, s. 63; Halil İnalcık, “Osmanlı Tarihinde Dönemler”, **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, s. 81, 83.

¹⁰⁷⁴ Sistemin kendi içinde bütünlük bir yapı oluşturmaması, dış belirleyenlerden çok içyapısal unsurların vurgulanması ve yapı-oluş karşıtlığında ilkinin tercih edilmesi yönüyle söz konusu çalışmalar, yapısalcılık olarak değerlendirilebilir.

¹⁰⁷⁵ Değişimden ziyade yapıya vurgu yapan bu yaklaşım için Bkz. Demir, **İktisat Metodolojisi**, s. 201.

sonundan itibaren karşılaşılan sorunlarla yüzleşmek ve bunlara çözüm aramaktan ziyade yaşanan olumsuzlukları hayatın olağan durumları olarak kabullenmiştir.

Osmanlı tarihine ilişkin bir başka yorum tarzını da ilerlemeci tarih anlayışı oluşturmuştur. Modern dönemde ilerlemeci tarih felsefesine sahip olan Marksist, pozitivist ve neo-liberal yorumların sonucu olarak Osmanlı'nın feodalizmden kapitalizme, metafizik dönemden pozitif döneme, gelenekselden moderne doğru ilerlediği kabul edilmiş ve feodal, metafizik veya geleneksel olarak görülen tutum ve kurumlar gericilik olarak değerlendirilmiştir. İlerlemeci tarih anlayışının bir sonucu olarak kapitalizmi, tarihin en ileri aşaması olarak görüp diğer toplumların sahip olduğu ekonomik sistemleri, terk edilmesi gereken gerici yapılar olarak yaftalamak, emperyalizmin ideolojik argümanı olmuştur. Bu nedenle bu tezde gerileme kavramı, Osmanlı'nın içine girmiş olduğu çözülme durumu için kullanılmamıştır, ancak anti-gerilemeci tutumun da eleştirisi gerekmektedir.

Anti-gerilemeci diye de ifade edilen tutumun iki ana güdüden beslendiği söylenebilir. Birincisi kutsalcı anlayıştır. Mutlak kudret sahibi Tanrı'nın ölmez, yıkılmaz, hastalanmaz, yenilmez, gerilemez olması gibi Osmanlı Devleti de kutsal bir varlık olarak yıkılmaz, gerilemez, yenilmezdir. Temelinde psikolojik güdünün ve idealist tutumun etkin olduğu bu yaklaşıma göre Osmanlı'ya gerileme veya çözülme vasfı yüklemek, onun kutsallığına hanel getirmektir.¹⁰⁷⁶

Anti-gerilemeci yaklaşımın bir başka damarını ise entegristlerin oluşturduğu söylenebilir. Bu yaklaşım sahiplerine göre önemli olan, Osmanlı'nın toprak kaybetmesi, savaşlarda yenilmesi, fakirleşmesi, sömürülmesi, iradesini yitirmesi değil; kapitalistleşmesi, modernleşmesi veya Batı'ya entegre olmasıdır. Entegrasyon süreci, Osmanlı için ne kadar ağır bedellere yol açarsa açsın, Osmanlı bu dönemde ne kadar kaybederse etsin, her halükârda olumlu bir süreç olarak kabul edilir. Bu nedenle Osmanlı'nın kaybettiği dönemler ile kapitalizme entegre olduğu dönemler birbiriyle örtüşmesine karşın kaybetmesi değil, entegrasyonu üzerinde durulmuş ve bu süreç olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

Her bir insan gibi toplumlar da zaman zaman hasta olabilirler ve bu hastalıkları yenmenin yolu, onu yok saymak veya görmezden gelmek değil, açık yüreklilikle tespit etmek ve tedavi yollarını aramaktır. Bu tezde ilerlemeci ve Batı merkezci yaklaşımlar benimsenmediği gibi kutsalcı ve entegrist yaklaşımlardan da uzak durulmuştur.

5.4.5.1. Klasik Yaklaşımlar: İhtilal ve İnfial

Osmanlı aydınları, klasik sistemin çözülüşüne yol açan sorunların ciddiyetini anlamış ve buna yönelik eserler vermişlerdir.¹⁰⁷⁷ 17. yüzyılın başında yazıldığı kabul edilen ve yazarı bilinmeyen *Kitab-ı Müstetab*'ın yazarına göre Geçiş Dönemi'nde “nizâm-i âleme ihtilâl ve re'âyâ ve berâyâyâ infi'âl”¹⁰⁷⁸

¹⁰⁷⁶ Ülgener'in ifade ettiği gibi ister “çözülme” ister “geride kalış” isterse “ortaçağlaşma” denilsin, ortada bir sorunun olduğu açıktır: “Yüzyıllar boyu azar azar, fakat kararlı bir sebatla yol alan bu çözülme bir başka açıdan Batı karşısında geride kalış dönemi olarak göz önüne alınabilir. Ve nihayet, ister çözülme, ister onun sonucu olarak geride kalış denilsin, bu değişmez alinyasına bir çeşit ortaçağlaşma gözüyle bakmakta da sakınca yoktur.” Bkz. Sabri Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul: Der Yayınları, 1981, s. 23.

¹⁰⁷⁷ Nasihatname veya ıslahat risalesi de denilen ve telhis ile layihaların farklı bir türü olan siyasetname eserleri, hükümdarı devlet teşkilatı ve ülke yönetimi hakkında bilgilendiren, yaşanan sorunların çözümüne ilişkin öneriler sunan, anlatımında hikâye ve masalların yer aldığı, İran ve İslam kültürüyle harmanlanmış eserlerdir. Bkz. Keskintaş, **Adalet, Ahlak ve Nizam**, s. 97-101, 114.

¹⁰⁷⁸ **Kitâb-i Müstetâb**, (Hzl. Yaşar Yücel), Ankara: TTK Basımevi, 1988, s. 1. Benzeri bir ifade Akhisari'de de vardır ve bu

gelmiştir. Bu dönemin yazarları, altın çağ olarak gördükleri Klasik Dönem'in ihtişamının geride kaldığının farkındadırlar. Söz konusu dönemde yaşanan sıkıntıların yapısal bir karakter arz ettiğini ve sorunların çözümünün kanun-ı kadime dönmekle mümkün olacağını düşünmüş, buna yönelik önerilerde bulunmuşlardır.

Osmanlı'nın karşılaştığı ihtilal ve infialli ortaya koyan dönemin eserleri üzerine yapılan çalışmalar arasında Tayyib Gökbilgin, Douglas Howard, Rifa'at Ali Abou-El-Haj, Orhan Keskintaş ve Mehmet Öz gibi isimler yer almaktadır. Konuyu temel eserler üzerinden derli toplu bir biçimde ele alan Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları* adlı eserinde Gelibolulu Mustafa Ali'den (1541-1600) Defterdar Sarı Mehmed Paşa'ya (ö. 1717) kadar konuyla ilgili çeşitli eserler vermiş yazarların on iki kitabını incelemiş ve her biri hakkında ayrıntılı bir değerlendirmede bulunmuştur.¹⁰⁷⁹

Öz, incelediği risale yazarlarına göre ihtilale yol açan nedenleri altı başlık altında toplamıştır. Buna göre yaşanan sorunların nedenlerinden biri, başarılı ve dirayetli sadrazamların olmamasıdır ve bundan en başta padişah sorumludur, çünkü sadrazamı padişah belirlemektedir. Bir başkası, daire-i adliye ve kanun-ı kadime riayet edilmeyiştir. Kanun-ı kadimden uzaklaşılması veya bu kanunların terk edilmesi, ihtilale yol açmıştır. Özellikle kul ve timar sisteminde uygulanagelen ve Osmanlı'yı geçmişte başarıya ulaştıran kanunların terk edilmesi, bozulma olarak değerlendirilmiştir. Rüşvetin yaygınlaşması ve mansıpların ehline verilmemesi de karşılaşılan sorunların başta gelen bir nedeni olarak pek çok siyasetname yazarı tarafından vurgulanmıştır. Bürokratik kadroların rüşvetle dağıtılması, verilen rüşvetin çıkarılabilmesi için halka zulmedilmesine, bu ise üretimin azalmasına ve nihayetinde vergi gelirlerinin düşmesine yol açmış ve böylece zincirleme bir fasit daire tetiklenmiştir. Toplumsal düzenin devamı için gerekli olan erkân-ı erbaa arasındaki ilişkinin korunmaması, toplumun dengesini bozmuştur. Hazine dengesizliği veya bütçe açıkları, her zaman için gündemde olan bir sorundur ve bunun aşılmasına yönelik, ağırlıkla harcama kısıcıcı tedbirler önerilmiştir. Bu dönemde söz konusu edilen sorunlar arasında ahlaki çürüme de yer almıştır ve bu çürümeden toplumun hemen her kesimi bir şekilde etkilenmiştir.¹⁰⁸⁰ Bunların yanı sıra özellikle silah teknolojisindeki gecikme ve yetersizlik de gündeme getirilmiştir. Örneğin Akhisârî, askerî teknolojisindeki durumu çarpıcı bir biçimde ifade etmiştir:

“Elli yıldan beri, kendi diyarımızda tecrübe etmekteyiz ki, ‘ehl-i harb’den olan düşmanlarımız, her ne zaman bir silah türü icat etseler ve onu kullansalar, bize galip gelmekte... şimdiki zamanda, ‘ehl-i harb’den olan düşmanlarımız, tüfenk ve benzeri [top gibi] yeni birtakım silahları kullanmakta aşırıya kaçtılar. Bizim askerimiz ise, bu tür silahları edinmekte ve kullanmakta ihmalkârlık gösterdiler. Hatta eski silahları bile kullanmakta ihmalkâr davrandılar. Böylece başlarına gelen gelmiş oldu.”¹⁰⁸¹

durum, “nizâm-ı âlemde birtakım bozukluklar, insanoğlunun ahvâlinin düzenliliğinde birtakım sapmalar...” diye ifade edilir. Bkz. Akhisârî, *Nizâm-ı Âlemi Sağlayan Sebeplerin Temelleri*, s. 51.

¹⁰⁷⁹ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005, s. 61-102.

¹⁰⁸⁰ Öz, *age*, s. 111-114. Bu yaklaşımın genel bir örneği Budinli'de de görülür. Ona göre devletin geriye gitmesinin beş nedeni vardır: “Dahi denildi ki: ‘Devletin geriye gitmesinin ‘âlâmeti beş şey’dir: Evvelkisi tâze vü hâdis olanları dahi umurun ‘âkıbetine nazar u fikr etmeyenleri vezir ü müsâhib etmektir. İkincisi kendü dostlarını incitmeye başlamaktır. Zîrâ mutlakâ halka cefâ vü zulm etmek zevâl-i saltanata sebebdır, kanda kaldı ki dostlarına ola. Üçüncüsü budur ki vilâyetinin harâcı ve ‘â’idesi pâdişâhlık me’ûneti kadrinden eksik gele ya’nî dâhili harcına vefâ edemeyip noksân olmaya başlaya, zîrâ irâd masrafdan çok olmak zulme bâ’isdir. Zulüm ise idbâr-ı devlete bâ’isdir. Dördüncüsü budur ki bir kimesneyi kendüye yakın ve ‘ırak eylemesi kendü hevâsı için olup re’y ü maslahat için olmaya. Beşincisi kendüye nasihat eden ‘ulemâyâ ihânet ede ya’nî ‘ulemâyı tahkir etmeye başlaya.” Budinli, *Nizâm-ı Devlet*, s. 93-94.

¹⁰⁸¹ Akhisârî, *Nizâm-ı Âlemi Sağlayan Sebeplerin Temelleri*, s. 77.

17. yüzyılın en seçkin isimlerinden olan Naima, sorunların çözümüne ilişkin beş maddelik bir liste belirlemiştir. Buna göre harcamaları azaltarak bütçe açığı kapatılmalı, bürokrasinin rahatsızlığını gidermek için maaşlar zamanında ödenmeli, orduyu güçlendirerek savunma kapasitesi artırılmalı, reayaya karşı adil davranılmalı ve sultan güler yüzlü olmalıdır. Naima'ya göre bu tedbirlerin uygulanmasıyla sorunlar çözülecektir.¹⁰⁸²

Görüldüğü gibi siyasetname yazarları, Osmanlı'nın karşılaştığı sorunların ağırlıkla idari ve ahlaki düzeyde olduğunu ve kanun-ı kadimin terk edilmesinden kaynaklandığını öne sürmüşlerdir. Bu yazarların büyük bir kısmı bürokrattır ve bu nedenle sorunları idari düzeyde ele almış ve hâliyle idari çözümler önermişlerdir. Aynı yazarlar, söz konusu dönemde kapitalizmin gelişimini ve kolonyalizmin küreselleşmesini belirleyici bir faktör olarak dikkate almamışlardır.¹⁰⁸³

İstisnai bir örnek olarak Sahn-ı Semân ve Süleymaniye medreselerinde müderrislik yapan Mehmed Suudî Efendi'nin III. Murad'a sunduğu bir coğrafya kitabı olan *Tarih-i Hindi Garbî*'den bahsedilebilir. Bu eserde Batılıların Amerika kıyılarına, Hint Okyanusu'na ve Hürmüz Boğazı'na yerleşmesinin yol açtığı tehlide ve Müslümanların ticaretine vereceği zarara dikkat çekilmiş ve bu tehdidin ortadan kaldırılması için Kızıldeniz ile Nil Nehri arasında bir kanal açılması ile Hint Okyanusu'nda egemenlik sağlayacak bir filonun kurulması önerilmiştir. Bu esere 1625 yılında derkenar düşen Ömer Talib ise Avrupalıların dünyanın bütün limanlarını ele geçirdiğini, ticareti kontrol ettiğini ve bu sayede zenginleştiğini, bu durum engellenmezse Avrupalıların İslam ülkelerine hükmedeceğini ifade etmiştir.¹⁰⁸⁴

Siyasetname yazarlarının, sorunların kaynağını sadece içeride aramalarının önemli bir nedeni, Osmanlı'nın kendine yeterliliği ve üstünlük duygusudur.¹⁰⁸⁵ Ancak Osmanlı zihniyetinin bu üstünlük duygusu ve Batılıların ise dışarıya yönelik merakı, kültürel olmaktan önce maddi koşulların bir sonucudur. Bu durum, M.Ö. 6. yüzyıldan ve hatta 4. binyıldan itibaren Merkezî Dünya'da var olan sistemin kendine yeterliliğinden kaynaklanır. Buna karşın Batı'nın gözünün sürekli dışarıda olmasının nedeni de Avrupa'nın kendine yetersizliğidir. Her iki toplum da kendi koşullarıyla uyumlu bir tutum içerisinde, ancak tarihin bu anında söz konusu koşullar Batı'nın lehine işleyecektir.

5.4.5.2. Modern Yaklaşımlar

Temel karakteri 15 ve 16. yüzyıllarda sergilenen klasik düzenin 17. yüzyıldan itibaren çözülmeye başladığı ve 19. yüzyılda ise bütünüyle değişmeye ve farklı bir sisteme dönüşmeye yüz tuttuğu, genel olarak kabul edilmektedir. Modern dönemde yazılan eserler, bu dönüşümün başlıca nedenleri üzerinde durmuştur. Ancak bu konuda tatmin edici bir açıklama, sadece Osmanlı'nın durumunu ele alarak verilemez, çünkü benzeri bir durumla İran, Hindistan, Çin gibi ülkeler de karşılaşmış ve aralarındaki birtakım farklılıklara rağmen aynı akıbete maruz kalmıştır. Bütünüyle açıklayıcı bir cevap, sadece Osmanlı'nın neden çözüldüğünü değil, Batı'nın söz konusu çıkışı neden gerçekleştirdiğini de içermelidir.

¹⁰⁸² Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, s. 147-148.

¹⁰⁸³ Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, s. 109, 117. Siyasetname yazarlarına yönelik eleştiri için bkz. Keskintaş, *Adalet, Ahlâk ve Nizam*, s. 110-113; Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu*, s. 57-83.

¹⁰⁸⁴ Öz, *age*, s. 41.

¹⁰⁸⁵ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 34-35.

Osmanlı'nın klasik sisteminin çözülme sürecine girmesine ilişkin yaygın biçimde kabul edilen açıklamalardan birini “doğal sınırlar” diye adlandırılabilir yaklaşımla oluşturur. Genel kabul gören bu açıklamaya göre Osmanlı, siyasi ve coğrafi olarak doğal genişleme sınırlarına dayanmıştı. Doğuda İran Platosu'nda Şii Safevîler, güneydoğuda Hint Okyanusu'nda Portekizliler, güneyde çöl, batıda Katolik Avusturyalılar, kuzeyde Ruslar, Osmanlı'nın dayandığı siyasi ve coğrafi sınırları oluşturmaktaydı. Doğal sınırlara dayanmış olmak, fetihleri sonlandırmış, dolayısıyla savunma savaşlarına yol açmıştır. Böylece Osmanlı padişahları, klasik monarklar gibi savaşlara katılmaktan kaçınmıştır.¹⁰⁸⁶

Bir başka açıklama da enflasyon üzerinden yapılır. Bu açıklamaya göre Yeni Dünya'nın ele geçirilmesinden sonra oradan aktarılan başta gümüş olmak üzere değerli madenler, para arzını artırarak enflasyona neden olmuş ve bu enflasyon, Batı'dan başlayarak doğuya doğru ilerlemiştir. Fiyat Devrimi olarak adlandırılan bu gelişme, Osmanlı ekonomisini olumsuz etkileyerek çöküş sürecini başlatmıştır.¹⁰⁸⁷

16. yüzyılda yaşanan nüfus artışı, çözülmenin bir başka nedeni olarak gösterilmiştir. Yüzyıl sonundaki Celâlî İsyanları'nın nedeni olarak artan nüfusun istihdam edilememesi veya yüksek oranlı işsizlik olduğu öne sürülmüştür. Nüfus artışı sonucunda istihdam edilemeyen kitlenin bir kısmı eşkıyalığa başlamış, diğer bir kısmı da şehirlere yığılmış ve böylece sosyal ve siyasi huzursuzluklara neden olmuştur. Özellikle Büyük Kaçgunluk sırasında doğrudan üreticinin arazisini terk etmesi, ekonomik bir çöküntüye yol açmıştır.¹⁰⁸⁸

Bir başka temel faktör de dünya ticaret yollarının değişmesi olarak görülmüştür. İpek Yolu ve Baharat Yolu gibi Doğu-Batı ticaretinin Osmanlı'nın hâkim olduğu coğrafya üzerinden gerçekleşmesine karşın 16. yüzyıldan itibaren bu güzergâh değişmeye başlamış ve 17. yüzyıldan itibaren de Osmanlı'nın kontrolünden çıkmıştır.¹⁰⁸⁹ Bununla birlikte Amerika kıtasının bilinen dünyaya katılmasıyla Eski Dünya'nın ağırlık merkezinde bir kayma meydana gelmiştir. Bilinen dünyanın genişlemesi, dünya ticaret yollarının değişmesi ve bu yolların kontrolünün Batılı güçlere geçmesi, Osmanlı'nın iktisadi kayba uğramasına ve güçler dengesinin Osmanlı aleyhine bozulmasına neden olmuştur.

Bir başka neden olarak teknolojik gerileme gösterilmiştir. Bu durum özellikle askerî teknolojide gündeme gelmiştir. Avusturya savaşlarında görüldüğü gibi 16. yüzyılın sonlarından itibaren ateşli silahlara dayalı, sürekli eğitim gören, piyade ağırlıklı ordulara geçilmiş ve Osmanlı ordu sistemi, bu gelişmelerde öncü olmadığı gibi ayak uydurma çabası içerisinde olmuştur. Daha büyük bir farklılık ise donanma teknolojisinde ortaya çıkmıştır. Batılı güçler okyanuslara dayanıklı, yüksek bordalı kalyonlara geçerken Osmanlı donanması kadirgaya dayalı yapısını 17. yüzyılın sonuna kadar korumuştur.¹⁰⁹⁰ Batı'da 16. ve 17. yüzyıllarda “askerî devrim” gerçekleşirken Osmanlı askerî teknolojisi, söz konusu gelişmeyi üçüncü kademedan takip edebilmiştir.¹⁰⁹¹

Yapılan açıklamalardan birini de savaşların olumsuz rolü oluşturur. Buna göre savaşlar, önce Osmanlı ekonomisi üzerinde bir yük hâline gelmiş ve 17. yüzyılın sonundan itibaren de Osmanlı'nın

¹⁰⁸⁶ Kafadar, “Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi”, s. 116-117; Itzkowitz, **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**, s. 138.

¹⁰⁸⁷ Barkan, “Fiyat Hareketleri”, s. 580-585; Akdağ, **Celâlî İsyanları**, s. 36.

¹⁰⁸⁸ Akdağ, **age**, s. 42.

¹⁰⁸⁹ İnalcık, **Klasik Çağ**, s. 48.

¹⁰⁹⁰ İdris Bostan, “Kadirga'dan Kalyon'a”, **Osmanlı Araştırmaları**, S. XXIV, İstanbul, 2004, s. 70, 80.

¹⁰⁹¹ Jonathan Grant, “Osmanlı ‘Gerilemesi’ni Yeniden Düşünmek”, **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**, s. 178-179.

bütünlüğünden parçalar kopararak sistemin çöküşüne yol açmıştır.¹⁰⁹² Savaşlar, sadece sivil tüketim mallarının üretimini kısıtlamamış, aynı zamanda askerî tedarik zincirini de sekteye uğratarak yenilginin hazırlayıcısı olmuştur.¹⁰⁹³ Klasik dönemde yapılan savaşlar, ganimet gelirlerinin yanı sıra ekonomik, siyasi ve coğrafi bütünlüğü artırarak sistemin güçlenmesine yol açmıştır. Geçiş döneminden itibaren bu durum tersine dönmüş, bir fasit daire gibi çöküş sarmalının taşıyıcısı olmuştur.¹⁰⁹⁴

Kapitalizmin gelişimi burjuva sınıfına dayanırken Osmanlı'da benzeri bir gelişimi sağlayacak bir sınıfın bulunmayışı da başlıca faktörlerden biri olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı'da ticaretin gayrimüslimlere bırakılması, bu meşguliyetin küçümsenmesine veya olumsuzlanmasına yol açmış ve böylece güçlü bir tüccar sınıfının gelişmesi engellenmiştir.¹⁰⁹⁵

Zihniyetin de önemli bir faktör olduğu öne sürülmüştür. Batı'da gelişen rasyonalist ve ekonomist politikalar karşısında Osmanlı'nın siyaset merkezli geleneksel anlayışı sürdürdüğü, bunun da söz konusu çözülmenin temel nedenlerinden birini oluşturduğu savunulmuştur. Batı'nın gelişimini kapitalist rasyonelleşme üzerinden açıklayan Sombart ve Weber'i izleyen Ülgener gibi isimler, Osmanlı'da hâkim zihniyetin rolü üzerinde durmuştur.¹⁰⁹⁶ Bu yaklaşıma göre kazanç yerine geçimin, dünya yerine ahiretin, bireycilik yerine toplumsallığın, özel mülkiyet yerine mirî mülkiyetin tercih edilmesi, Batı karşısında çözülmenin zihniyet unsurlarını meydana getirmiştir.

5.4.5.3. Piyasanın Denetimine Karşı Piyasanın Hegemonyası

Osmanlı'nın Batı karşısında çözülmesine ilişkin nedenler arasında doğal sınırlardan coğrafi keşiflere, ticaret yollarının değişmesinden teknolojik geriliğe, idari sorunlardan ahlaki bozukluklara, ekonomik krizlerden zihniyete kadar pek çok faktör öne sürülmüştür. Ancak her bir faktörün ağırlığını veya asıl belirleyici etkeni diğerlerinden ayırmak önemlidir. Zira “farklı etkenlerin görece ağırlıklarını belirleme konusunda sistematik bir çaba gösterilmemiş olmasını, Osmanlı sosyo-ekonomik tarihini kavrayışımızdaki başlıca boşluklardan biri saymak gerekir.”¹⁰⁹⁷

Bu faktörlerin bir kısmı -idari ve ahlaki sorunlara ilişkin görünümeler gibi- söz konusu çözülmenin nedeni olmaktan ziyade sonucu veya belirtisidir. Bununla birlikte doğal sınırlar ve ticaret yollarının değişmesi gibi nedenler ise zamanla üstesinden gelinebilecek engellerdir. Örneğin ticaret yollarının değişmesi söz konusu çözülmede bir nedendir, ancak Osmanlı'nın Hint Okyanusu'nda 16. yüzyıldaki askerî girişimleri başarıyla sonuçlansaydı ticaretin küreselleşmesi, Osmanlı'nın çözülmesinin değil, gelişmesinin nedenleri arasında yer alabilecekti. Aynı şekilde doğal sınırlar yaklaşımı da sorgulanmaya muhtaçtır. Hint Okyanusu Portekiz'in veya Akdeniz İngiltere'nin doğal sınırları ötesinde yer almıyorsa Osmanlı'nın doğal sınırlarının ötesinde yer aldığı da iddia edilemez. Başta İspanya olmak üzere Batı Avrupa'da görülen ve üstelik Osmanlı'ya göre daha yüksek oranlı enflasyon, Batı'nın gelişimini engellemediyse daha düşük oranlı enflasyonun Osmanlı'nın gelişimini olumsuz etkilediği de iddia edilemez. Nüfus artışı, temel üretim faktörü olan emeğin artışı anlamına geldiği için olumsuz bir durum olarak değerlendirilemez, bilakis iktisadi büyümeyi sağlayan bir unsurdur. Sadece artan emeğin kullanabileceği yeterli sermaye stoku olmadığında işsizlik sorunu ortaya

¹⁰⁹² Genç, **Devlet ve Ekonomi**, s. 213-215; Özvar, **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, s. 10.

¹⁰⁹³ Faroqi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, s. 597.

¹⁰⁹⁴ Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, s. 27, 73.

¹⁰⁹⁵ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 35.

¹⁰⁹⁶ Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s. 138, 195.

¹⁰⁹⁷ Faroqi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, s. 603.

çıkacaktır, ancak Osmanlı’da zaten bol olan toprağın tarıma açılması ve ihtiyacın dayatacağı teknoloji yoğun üretim sayesinde zaman içerisinde bu sorunun üstesinden gelinebilecektir. Üstelik aynı dönemde Avrupa’da da benzeri ve hatta daha yüksek oranlı nüfus artışı yaşandığı için nüfus artışı ile iktisadi gerileme arasında doğrusal bir ilişki kurulamaz. Nüfus artışı gibi çözülmenin nedeni olarak gösterilenlerin bir kısmı çözülmeye değil gelişmeye yol açan unsurlardır. Öne sürülen diğer nedenler, kapitalizmin ortaya çıkmadığı koşullarda ya ciddi bir sorun hâline gelmeyecek ya da muhtemelen bir şekilde üstesinden gelinecekti. Ancak kapitalizmin yükselişi, bütün bunları, baş edilemez bir soruna dönüştürmüştür.

Bu nedenle uzun vadede asıl belirleyici olan kapitalizmdir; ancak bu olgu, Batı merkezci yorumlarla anlaşılamaz. Çünkü mevcut yorumlar, kapitalizmin egemenliğini meşrulaştırmaya ve sürdürmeye yöneliktir.¹⁰⁹⁸ Kapitalizm, Batı’da egemen olan sömürü sistemlerinin bir versiyonudur ve kendinden önceki kölecî ve feodal sömürü sistemleriyle aynı ortak paydaya veya karaktere sahiptir. Sömürü sistemlerinin ortaya çıkmasının temel nedeni, emeğin, kendisiyle birlikte siyasi iktidarı da besleyecek ve sermaye stokunu koruyacak bir asgari değer üretimi yapamamasıdır. Avrupa coğrafyası verimsiz ve nüfusunu beslemekte yetersiz kaldığı için Avrupa’daki iktidarlar, kendi toplumunun artı değerine el koyduğu gibi gözünü sürekli dışarıya dikmiş, yabancı ülkelerin altın gibi zenginliklerinin peşine düşmüş, daima “Doğu cenneti”ne ulaşmanın arayışı içerisinde olmuştur.¹⁰⁹⁹ Yabancı ülkelerin zenginliklerini ele geçirmek ise öncelikle onlar hakkında bilgi edinmeyi gerektirmiştir. Marco Polo gibi seyyahların aktardığı bilgiler, sadece turistik seyahat açısından değil, aynı zamanda Doğu’nun yağmalanabilecek zenginlikleri hakkında bilgi almak bakımından da önemlidir. Batılı ülkelerin diğer ülkelerde daimî elçilikler bulundurmasının temel nedeni de farklı değildir, yani mesele sadece diplomatik ilişkiler kurmak değil, aynı zamanda aktarılabilecek bir kaynak arayışıdır.

Yeterli üretimin yapılamaması, içeriye ve dışarıya yönelik iki temel tutumun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunların birincisi veya içeriye yönelik olanı, toplumu köleliğe veya serfliğe mahkûm ederek iktidar sahiplerinin kendi geçimlerini garantiye almasıdır. İkincisi veya dışarıya karşı olan tutumu ise diğer toplumların üretimden elde ettikleri zenginliğin transfer edilmesini sağlamaktır. Bu transfer, Antik Roma’da toplumların askerî araçlarla boyunduruk altına alınmasıyla (emperyalizmle), Antik Yunan’da kolonyalizmle sağlanırken kapitalizmde ise öncelikle uluslararası piyasalar üzerinde hegemonya kurulmasıyla gerçekleştirilmiştir.

Charles Tilly, modern dönem Avrupa devletlerinin oluşumunun; sermaye ve zorun farklı bileşimlerini içeren sermaye-yoğun, zor-yoğun ve “sermayeleşmiş zor” olarak tanımladığı üç yolla gerçekleştiğini belirtir. Sermaye-yoğun modele örnek gösterdiği Venedik ve Hollanda gibi devletlerin ticari tekeller kurmak için çabaladığını, ancak askerî kontrole girişmediğini belirtir. Buna karşın zor-yoğun devlet oluşumunu sergileyen İskandinav ülkeleri ile İspanya’nın ise kolonizasyona, köleliğe ve haraca yöneldiğini ifade eder. Bu iki zıt modelin arasında yer alan “sermayeleşmiş zor” modeli ise İngiltere ve Fransa’da görülmüştür. Bu model, hem zorun hem de sermayenin dengeli bir biçimde

¹⁰⁹⁸ F. Braudel bu duruma şöyle işaret etmektedir: “Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasında ‘tarihyazınsal’ bir eşitsizlik vardır. Avrupa tarihçilik mesleğini icat etmiş olduğu için, bundan kendi çıkarına yararlanmıştır. İşte her şeyi aydınlatmış olarak, tanıklık yapmaya talep etmeye hazırdır. Avrupa-dışının tarihi daha yapıma aşamasındadır. Ve bilgiler ile yorumların dengesi kurulmadıkça, tarihçi, dünya tarihinin Gordium düğümünü, yani Avrupa’nın üstünlüğünün ortaya çıkışı sorununu çözmekte tereddüt edecektir.” Bkz. Braudel, **Maddi Uygarlık**, C. 2, s. 112.

¹⁰⁹⁹ A. Mesut Küçükkalay, “Osmanlı’da Kapitalizmin Gelişmemesi Tartışmaları Üzerine Eleştirel Bir Deneme”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C. 18, S. 4, 2005, s. 459.

kullanımına dayanır ve nihayetinde diğer modellere karşı üstünlük sağlamıştır.¹¹⁰⁰ Tilly'nin sermaye ve zorun başarılı bileşimine dayandığını söylediği “sermayeleşmiş zor” modeli, sermaye veya kaynak edinimi için askerî gücün kullanımını ifade eder. Bu model, birbirini besleyen bir süreç olarak, kaynak edinimi için askerî gücün kullanımına ve aynı şekilde askerî gücün artırılması için de sermayenin elde edilmesine dayanır. Modern devletin veya kapitalist dünya sisteminin oluşumunu ifade eden bu model, kaynak transferi sağlamak amacıyla küresel piyasalar üzerinde askerî güçle hegemonya kurulmasının bir ifadesidir.

Genel literatür kapitalizmin gelişimini kazanç ekonomisi ile geçim ekonomisi¹¹⁰¹ arasındaki farklılaşma üzerinden açıklar, ancak farklılık gerçekte üretim sistemi ile sömürü sistemi arasındadır. Her iki ekonomide de üretim ve piyasa vardır, ancak ilkinde piyasa üretime tabidir, diğerinde ise tam tersi olarak üretim piyasaya tabidir. İlkinde herkes ürettiğinin karşılığını almakta ve piyasanın sadece aracı rolü oynadığı koşullarda toplumsal ilişkiler karşılıklılık esası üzerinden işlemektedir. Buna karşın ikincisinde üretim ile kazanç arasındaki ilişki kopmuştur ve piyasayı kontrol eden, ürettiğinden daha fazlasını kazanabilmektedir.

Batı'nın veya kapitalizmin üstünlüğü, üretimle değil, piyasanın hegemonyasıyla başlamıştır. Batı'nın kolonyalist ve emperyalist yayılması, üretim yapmak değil, dünyanın zenginliklerine el koymak amacını taşıyordu ve başka toplumların zenginliğine el koymanın yolu, askerî kapasitenin yeterli olmadığı koşullarda, piyasanın hegemonyasından geçiyordu. “Piyasanın hegemonyası”, üretici ile tüketicinin arasına girerek üretim ile tüketimin rotasını belirlemek veya bunları şekillendirmek demektir. Bu ikisinin arasına girmek, üretimi tüketimsiz, tüketimi de üretimsiz bırakmak demektir ki bu durumda ne üretim ne de tüketim var olabilir. Bütün bir ekonomik sistem, üretim ile tüketimin arasına girip piyasanın hegemonyasını sağlayarak kontrol altına alınabilir ve böylece bir ekonomiden bir başkasına kaynak transferi sağlanabilir.

Ekonomik sistemlerin piyasayı kontrolleri veya piyasa ile ilişkileri de birbirinden farklıdır. Üretim sistemleri piyasayı denetlerken sömürü sistemleri piyasa üzerinde hegemonya kurar. Dolayısıyla “piyasanın denetimi” ile “piyasanın hegemonyası”, farklı sistemlerin piyasa ile ilişki biçimleridir. Piyasanın denetimi, üretici güçlerin üretime yaptıkları katkı ölçüsünde üründen pay almalarını sağlamak ve piyasanın istismarı üzerinden haksız kazanç elde etme girişimlerini önlemek amacıyla yapılır. Üretim sistemleri, üretim faktörlerini kontrol etmeyi ve piyasayı üretime tabi kılmayı yeterli görür ve bunun dışında piyasa ile özel olarak ilgilenmez. Piyasanın denetimi, “iç denetim” ile “dış denetim” diye ikiye ayrılabilir. İç denetim, üretim faktörlerinin kontrolü durumunda ortaya çıkan bir denetimdir ve klasik dönemde Osmanlı'nın egemen olduğu coğrafyada geçerli olmuştur. Dış denetim ise üretim faktörlerinin kontrol edilemediği durumlarda söz konusudur ve uluslararası piyasalarda geçerlidir. Dış denetimin işaret ettiği dışarı, ilgili ekonominin ihracat ve ithalat kanallarıdır ve bu anlamda gerçek bir dışarılık veya ilişkisizlik söz konusu değildir.

Buna karşın piyasanın hegemonyası ise bir başkasının ürettiği ürüne el koymak amacıyla ve üretici güçlerin iradelerini ortadan kaldırarak gerçekleştirilir. Piyasanın hegemonyası, ekonomik bir amaca yönelmekle birlikte temelde siyasi ve askerî bir eylemdir.¹¹⁰² Sömürü sistemleri ülke dışında

¹¹⁰⁰ Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s. 166.

¹¹⁰¹ Sombart, *Burjuva*, s. 24-26.

¹¹⁰² “Hollanda'nın iktisadi başarısının gerçek aleti, tek başına diğer tüm Avrupa donanmalarının toplamına eşit olan donanması

etkinlik sergileyebildiğinde uluslararası piyasa üzerinde hegemonya kurmuş, bunu yapamadığında ise ülke içindeki piyasayı ortadan kaldırarak serfliliği kurumlaştırmıştır. Piyasa üzerinde hegemonya kurmanın başlıca yolları arasında askerî gücün kullanıldığı savaş veya savaş tehdidinin birinci sırayı aldığı söylenebilir. C. Tilly'nin Venedik ve Hollanda gibi devletleri sermaye-yoğun iktidar biçimleri olarak sınıflandırması ve askerî kapasiteden yoksun olan bu devletlerin ilgili rekabette yetersiz kaldıklarını göstermesi, askerî gücün önemini sergilemektedir. Piyasanın hegemonyasının ikinci yolu ise Schumpeterci anlamda yeniliktir. Üretim sürecine uyarlanan teknolojik ve organizasyonel yenilikler, piyasanın kontrolünün vazgeçilmez unsurlarıdır. Bu tür yenilikler olmadan rekabette öne geçmek mümkün olmadığı gibi piyasa üzerinde hegemonya kurmak da mümkün değildir. Üçüncü yol ise tekelleşme, manipülasyon ve dumping gibi haksız rekabet uygulamalarıdır. Hatta bunların arasına düpedüz soygun, yağma, gasp, korsanlık gibi yolları da eklemek gerekir. İktisat teorisi, muhtemelen, süreklilik arz etmediği ve öngörülebilir olmadığı gerekçesiyle yasal olmayan zenginleşme yollarını dikkate almaz, ama bu yollar olmadan kapitalizm de açıklanamaz ve üstelik bunlar, kapitalizmde arızı değil, daimî yollardır. “Homo economicus” insan modeli ve “sınırsız sermaye birikimi” hedefi, bu yolların hepsini içerir ve bunlar, sermaye birikimini sağladığı müddetçe her zaman başvurulacak araçlar olmuştur. Dördüncü bir yol olarak geçici olmakla birlikte gerektiği her zaman başvurulacak veya yerli yerinde kullanılan korumacı politikalarıdır. Her ne kadar kapitalizm serbest piyasanın erdemi üzerine kuruluysa da kapitalist ülkeler piyasa üzerindeki hegemonyalarının tehlikeye girdiği hemen her durumda korumacı politikalarla başvurmuşlardır. Beşinci olarak meşruiyeti sağlayan ideolojik unsur da dikkate almak gerekir. Eğer kapitalizm, tarihin son evresi ve ulaşılması gereken bir zirve olarak kabul ediliyorsa kapitalist sömürü sistemine itiraz edilmeyecek, bilakis kapitalizmin yerleşmesi ve güçlenmesi için ne gerekiyorsa o yapılacaktır. Bu ise sömürünün derinleşmesinden başka bir şeye yaramayacaktır. İdeolojik iknaya sağlanan meşruiyet, sömürü sisteminin sürdürülmesinde kullanılacak askerî ve ekonomik kapasitede büyük bir tasarruf sağlamıştır. İdeolojik unsurun başlıca aracının Batılı felsefe ve sosyal bilimler olduğu açıktır. Dolayısıyla askerî güç, yenilik, haksız rekabet, korumacılık ve ideolojiden oluşan beş araç, piyasanın hegemonyası için zorunlu olan ve şu veya bu düzeyde sürekli olarak kullanılan yöntemlerdir.

Ancak bu yöntemlerin kullanılması, piyasanın hegemonyasını sağlamak için yeterli değildir, çünkü bunların kullanımına her toplumda ve tarihin her döneminde bir şekilde rastlanır. Bütün bu yöntemler, herhangi bir geçici kazanç elde etmek için değil, sadece piyasanın hegemonyası amacıyla sistematik olarak kullanıldığında söz konusu amaca hizmet eder. Bu da demektir ki piyasanın hegemonyası için gereken beş temel araç yanında bunun önkoşulu, zenginleşmek veya zenginliğini korumak için piyasanın hegemonyasının gerekliliğini öngörmektir. Böyle bir bilinç veya öngörü yoksa söz konusu araçların kullanımı, piyasanın hegemonyasını sağlamayacaktır. Bu sonuç, entegrist ekonomilerin uyguladığı korumacı politikaların sadra şifa olmamasında görülebilir.

Klasik dönemde piyasa, sadece üretici ile tüketici arasında aracı rolü üstlenmiş ve tali bir konumda bulunmuştur. Polanyi'nin vurguladığı gibi piyasa, üretime (topluma) bağlı olmuştur.¹¹⁰³ Bu nedenle Osmanlı, bir üretim sistemi olarak, üretimin veya üretim faktörlerinin denetimine odaklanmıştır. Hâlbuki kapitalizm, bir sömürü sistemi olarak, üretimden önce piyasanın hegemonyasına yönelmiş ve

olmuştur. Fransızlar tarafından 1669'da yapılan bir tahmine göre ... Birleşik Eyaletler'de 'altı bin' gemi vardır.” Bkz. Braudel, **Maddi Uygarlık**, C. 3, s. 161.

¹¹⁰³ Polanyi, **Büyük Dönüşüm**, s. 114-115; Polanyi, **The Livelihood of Man**, s. 55, 57; F. Braudel de benzeri bir ayrımı ekonomi (veya piyasa ekonomisi) ile kapitalizm arasında yapar. Bkz. Braudel, **Maddi Uygarlık**, C. 2, s. 199.

piyasanın hegemonyası üzerinden üretimi şekillendirmiştir. Bu nedenle kapitalizmin beşiği, üretim değil, piyasa olmuştur.¹¹⁰⁴ Artık piyasa üzerinde hegemonya kuran, kimin hangi ürünü, ne kadar üreteceğine karar verebilmiştir. Piyasa üzerinde hegemonya kuran ülkelerin ekonomisi, “piyasa ekonomisi”ne dönüşmüş, hegemonya kuramayanları ise “entegre ekonomi”ler hâline gelmiştir. Piyasanın üretime tabi olduğu dönemden üretimin piyasaya bağlı olduğu bir döneme geçilmiştir. Ancak bunun başlangıcı, Polanyi’nin iddiasının aksine, 19. yüzyıl değil,¹¹⁰⁵ 15. yüzyılın sonu, 16. yüzyılın başıdır.

Piyasa üzerinde hegemonya kurmak, iktisadi bir kurumdur ve kapitalizmin en güçlü yönüdür. Top ve tüfek gibi ateşli silahları kullananlar karşısında ok ve kılıç gibi geleneksel silahlara sahip olanlar nasıl dezavantajlı bir konumda olduysa, piyasanın hegemonyası karşısında “klasik denetim”le yetinenler de aynı derecede dezavantajlı olmuştur. Maddi uygulama imkânına sahip olan teknolojileri alıp kendine uyarlamak nisbeten kolaydır, ancak “hegemonya” gibi sosyal ve soyut bir tekniği veya kurumu analiz etmek ise oldukça zordur. Bu zorluk nedeniyle kapitalizmin en güçlü kurumu veya karakteri olarak adlandırılabilir olan “piyasanın hegemonyası” yeterince analiz edilememiştir.

Bu nedenle Osmanlı, küresel piyasayı denetleyemediği veya kapitalist hegemonyayı önleyemediği için çözülmüş, Batı ise hegemonya kurabildiği için gelişmiştir. Piyasa üzerinde hegemonya kuran Batılı ülkelerin ekonomisi, aktarılan kaynak transferiyle her geçen gün üretim kapasitesini artırırken Osmanlı ekonomisi ise ilişkili olduğu dış piyasanın denetimini sağlayamadığı için asgari değeri üretme becerisinden uzaklaşarak mevcut üretim kapasitesinin her geçen yıl aşınmasını önleyememiş ve nihayetinde kapitalizme entegre olmuştur.

“Piyasanın hegemonyası” ile “piyasanın denetimi” arasındaki fark, 16. yüzyılda Hint Okyanusu ile Avrupa arasında cereyan eden ve Baharat Yolu diye adlandırılan güzergâhtaki ticaret üzerinden somutlaştırılabilir. Söz konusu ticaret, Portekiz ve daha sonra Hollanda ve İngilizlerin siyasi kararı ve askerî güç uygulamasıyla, maliyet açısından daha ucuz ve zaman bakımından daha kısa olan Kızıldeniz-Akdeniz rotasından saptırılmış ve Afrika rotasına çevrilmiştir. Söz konusu rota değişikliği, piyasadaki iktisadi aktörlerin, yani tüccarların, “iktisadi rasyonalite” veya kâr-zarar hesabına göre özgür iradeleriyle almış oldukları bir karar sonucunda gerçekleşmemiştir. Bu değişiklik, Batılı iktidarların kaynak aktarımı sağlamak amacıyla söz konusu ticari güzergâh üzerinde kurdukları askerî tahakküm sayesinde.¹¹⁰⁶ Böylece uluslararası piyasalar üzerinden sağlanan hegemonya sonucunda bütün dünyadan Batı’ya kaynak aktarımı sağlanmış ve bu hegemonya sürdüğü müddetçe Osmanlı’nın olduğu gibi dünyanın geri kalanı da fakirleşirken Batı zenginleşmiştir.

Bu noktada Osmanlı, bir üretim sistemi olarak, piyasa üzerindeki sömürücü hegemonya girişimlerini engelleyecek ve piyasanın üretime tabi olmasını sağlayacak bir denetim mekanizması kurabilirdi. Osmanlı’nın Hint Okyanusu piyasası üzerinde kuracağı bir denetim veya Portekiz hegemonyasının kırılması, Hint-Avrupa ticaretini yürüten aktörlerin kendi iradeleriyle karar vermelerini güvence altına alarak piyasanın üretime tabi olmasını tekrar sağlayacak ve böylece sömürü çarkının işlemesini önleyerek herkesin ürettiği kadar tüketmesini temin edebilecekti. Ancak Osmanlı, piyasanın

¹¹⁰⁴ Braudel, *age*, s. 202.

¹¹⁰⁵ Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, s. 35, 69.

¹¹⁰⁶ Bu durum, uluslararası ticaret yollarının değişmesi gibi bütünüyle iktisadi olduğu düşünülen bir olayın, ancak iktidarın analizlere dâhil edilmesiyle anlaşılabilirliğinin de somut ve bariz bir örneğidir.

üretim ile ilişkisinin koptuğunu tespit edemediği ve bunun getireceği sonuçları öngöremediği için soruna gereken önemi vermemiş, asıl enerjisini küresel piyasalardan uzak coğrafyalarda tüketmiştir.

Bu nedenle temel kırılma noktası, Osmanlı'nın Hint Okyanusu ile Akdeniz gibi küresel piyasalar üzerindeki egemenlik iddiasından vaz geçtiği 1590'lardır. H. İnalcık, küresel bir stratejiden vazgeçilmesini daha erken bir tarihe bağlar ve 1570'lere kadar geri götürür.

“1570'te Sokollunun rakibi ve sultanın lalası Mustafa'nın önyak olduğu Kıbrıs'ı istilâ planının yürürlüğe konması, Osmanlı dünya politikasında radikal bir değişikliğin işaretiydi. Bundan böyle gerek Volga, gerekse Hint Okyanusu, imparatorluğun artık ilgilenemeyeceği kadar uzak bölgeler sayılacaktı.”¹¹⁰⁷

Osmanlı'nın, kapitalizmin hegemonya girişimi karşısında sömürüyü önleyecek bir denetimi piyasa üzerinde kuramaması, askerî güç eksikliğinden değil, dünyayı kavrayışındaki ideolojik yetersizlikten ve bunun yol açtığı yanlış siyasi stratejiden kaynaklanmıştır. “Osmanlı padişahları Akdeniz'de yüreklere korku salan bir donanma bulundurmaya devam ettikleri hâlde, Osmanlı gemi taşımacıları imparatorluk limanları arasındaki kıyı ticaretini Avrupalı rakiplerine kaptırdılar. Bu durum tonaj eksikliğinden değil, siyasi etkenlerden kaynaklanmaktaydı.”¹¹⁰⁸

Osmanlı'nın, piyasanın, kapitalizmin hegemonyası altına girmesinin önemini anlamamasının nedeni, öncelikle bir üretim sistemi olmasıdır. Herhangi bir üretim sisteminin zihniyeti ve kurumları, üretim faktörlerinin denetimi üzerinden üreticinin korunmasına ve sömürünün önlenmesine dayalıdır. Bir üretim sisteminin, sömürü sisteminin zihniyetini ve kurumlarını ilk planda anlamaması ve gerekli tedbirleri alamaması, belki anlaşılabilir bir durumdur; ancak iki yüzyılı aşkın, hatta üç yüzyıla yakın bir sürede anlamamasının ise kabul edilebilir bir tarafı bulunmamakta ve sistemdeki temel bir zaafa işaret etmektedir. Bu zaaf, dünyayı algılama biçiminin test edilebilirlikten uzak olması, yani dogmatik karakteridir.

Dogmatizm burada metafizik inançlar olarak değil, test edilemeyen veya yanlışlanamayan kabuller anlamındadır. Bu anlamda dogma, metafizik olabileceği gibi dünyevi de olabilir. Geleneksel kabuller kadar modern ideolojiler ve hatta egemen bilimin kendisi bile dogmatizm formunda bugüne kadar temel düşünme biçimi olarak varlığını sürdürebilmiştir.

En büyük dogma da kapitalizmin insanlık tarihinde evrensel ve zorunlu bir uğrak olduğu inancıdır. Klasik dönemin zihniyeti, kendisine yabancı olan bir kültürü ve sömürü sistemini anlama becerisini gösterememişti, ancak modern zihniyet de kapitalizmin evrenselliğini kabul ederek hem kendini hem de kapitalizmi anlamaktan bir o kadar uzak olmuştur. Osmanlı'yı kapitalizmle mukayese etmiş, kapitalizmde olup da Osmanlı'da olmayan her bir unsur, bir eksiklik olarak görülmüş ve buna göre bütün sistem değiştirilmeye çalışılmıştır. En başta tek bir dış çürümüş iken hangisinin çürük olduğu tespit edilemediğinden bütün dışlara operasyon yapılmış ve nihayetinde hepsi çürüğe çıkarılmıştır. Hâlbuki çürük olan dış, asıl olarak piyasa üzerinde hegemonya kurulmasını önleyecek bir denetim mekanizmasının gerekli olduğu düşüncesinin yokluğudur.

İkinci büyük dogma ise piyasanın “görünmez el” tarafından yönlendirildiğidir. Neo-klasikler tarafından A. Smith'e dayandırılan bu dogma, bütünüyle metafizik bir karakterde olmasının ötesinde piyasanın nasıl işlediğine yönelik tatmin edici bilimsel açıklamalar yapılmasını önleyerek piyasanın ve

¹¹⁰⁷ İnalcık, **Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C. 1, s. 390.

¹¹⁰⁸ Faroqi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, s. 615.

kapitalizmin anlaşılmasını da engellemiştir.¹¹⁰⁹ Aynı şekilde Polanyi'nin "kendini düzenleyen piyasa" (self-regulating market) kavramı da benzeri bir kabulün sonucudur.¹¹¹⁰ Arz ve talebi dengeleyen fiyat, piyasanın düzenlenmesinde öncelikli role sahiptir, ancak bunun tek başına yeterli olmadığı, bütün iktisat tarihinde görülür. Fiyat mekanizmasının veya toplumun olduğu her yerde iktidar daima var olmuştur. Bu nedenle piyasanın görünmez değil, "görünür el"i vardır ve bu el de iktidardır.¹¹¹¹ "İktidarsız teoriler", kölelik ve sömürünün yanı sıra piyasa mekanizmasını ve kapitalizmi de açıklamakta yetersiz kalmıştır.

Nihayetinde siyasi bir karar ve askerî bir eylemle sağlanabilecek olan piyasanın kontrolünün asıl belirleyici olduğu, bugün bile anlaşılabilmiş değildir. Batı dışı bütün toplumlar; çok çalışarak, tasarruf ederek, teknoloji geliştirerek, kalifiye eleman yetiştirerek, girişimciliği teşvik ederek veya korumacı politikalarla zenginleşebileceklerini sanmaktadırlar. Hâlbuki ancak piyasayı kontrol edebildikleri kadar zenginleşebilirler veya bunu yapamadıklarında ise piyasa üzerinde hegemonya kuranların istedikleri veya müsaade ettikleri ölçüde zenginlik üretebilirler.

Piyasanın denetimini sağlamak ise piyasayı yok etmek veya piyasa üzerinde hegemonya kurmak değil, karşılıklılığa dayalı bir ekonomik sistemin varlığı için piyasada gerçekleşen meta akışını yönlendirmek, piyasadaki oyuncuların rollerini belirlemektir. Bir başka ifadeyle piyasayı üretime tabi kılmak için piyasanın kontrolünü sağlamaktır. Sömürü biçimleri olan kölecî ve feodal sistemler, piyasanın ortadan kaldırılmasına dayanırken kapitalizm ve hegemonizm ise piyasa üzerindeki hegemonyadan beslenmektedir. Samir Amin, "Ya bağlantıyı kesmek ya sisteme uyarlanmak"¹¹¹² diyerek Batı'ya entegrasyon dışında tek seçeneğin bağlantıyı kesmek olduğunu öne sürmektedir. Hâlbuki kapitalizmin 15. yüzyılın sonunda ortaya çıkmasından itibaren ve özellikle bugünkü küreselleşen bir dünyada bağlantıyı kesme veya piyasayı yok etme imkânı kalmamıştır. Bugün tek bir küresel piyasa vardır ve yapılması gereken, ne hegemonist piyasaya teslim olmak ne de piyasayı ortadan kaldırmaktır. Tek gerçekçi alternatif, her ülkenin kendi yerel piyasasının denetimini sağlaması ve böylece küresel ölçekte hegemonist sömürü mekanizmasını kırmasıdır.

¹¹⁰⁹ Adam Smith'in "görünmez el" kavramının metafizik bir karakterde olmadığı, bilakis metafiziğe başvuran açıklamaları eleştirdiği ve toplumsal olguları bilimsel düzeyde açıklamayı amaçladığı öne sürülmüştür. Bununla birlikte Adam Smith ile neo-klasik yaklaşımın "görünmez el" kavramına yüklediği anlam farklılığı ve ikincisinin bu kavrama metafizik bir anlam verdiği hususunda Bkz. N. Emrah Aydınlat, "Adam Smith'in 'Görünmez El'i", **Görünmez Adam Smith**, Mine Kara ve N. Emrah Aydınlat (Ed.), İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2010, s. 146, 148, 166. Adam Smith'in "görünmez el" kavramının iktidarı dışlamadığına yönelik yorum için Bkz. Metin Sarfati, "Görünmeyen El Metaforu", **Görünmez Adam Smith**, s. 206.

¹¹¹⁰ Polanyi, **The Livelihood of Man**, s. 47; Wolf, **Europe and People Without History**, s. 100. Bu yaklaşım için Polanyi ve Wolf örnek verildiyse de Marx'tan Smith'e ve ardıllarına kadar bütün iktisat literatürü aynı kabule sahiptir. Bunun istisnaları arasında "eksik rekabet teorisi"ni öne süren Joan Robinson ile Edward Chamberlin sayılabilir, ancak bunlar bile "tam rekabet"i ulaşılabilecek bir hedef olarak görür, kapitalist sistemdeki yapısal hegemonyayı göz ardı eder.

¹¹¹¹ Samuelson, Keynes'in iktisada katkısının özü ve özetinin, "görünmez el" varsayımının reddi olduğunu ifade eder. Bkz. Paul A. Samuelson, "Lord Keynes and the General Theory", **Econometrica**, S. 14, No: 3, 1946, s. 192.

¹¹¹² Amin, **Avrupamerkezcilik**, s. 274.

SONUÇ

Osmanlı da dâhil bütün dünya, 16. yüzyıldan itibaren kendi sistemlerini koruyamayarak Batı veya Batı'nın iktisadi sistemi olan kapitalizm karşısında yenilgiye uğramış ve bu yenilgi, bugün de bağımlılık veya entegrasyon şeklinde devam etmektedir. Bu yenilginin sonucunda Batı dışı ülkelerin kaynakları Batı'ya akmaya başlamış ve bütün dünya, az gelişmişliğe mahkûm edilmiştir.

Bu süreci “geçiş (transition), ayrışma (divergence), dönüşüm (transformation), modernleşme (modernisation)” gibi kavramlarla inceleyen çalışmalar, bir yandan kapitalizmin gelişme dinamiklerini anlama üzerine yoğunlaşırken diğer yandan Batı dışı toplumların kapitalizm karşısında yaşadıkları yenilginin nedenlerine odaklanmıştır. Söz konusu konuyu Marksistler “kapitalizme geçiş” üzerinden ele alırken liberal okul, “modernleşme” başlığı altında incelemiştir.

Ancak bu çalışmaların büyük kısmı Batılılara aittir ve önemli ölçüde Batı merkezilikle maluldür. Bu yaklaşımlar; oryantalizm, post-kolonializm ve Avrupa merkezilik üzerinden eleştirilmiş ve bu konuda önemli bir birikim oluşmuştur. Bu eleştirilere göre felsefe ve sosyal bilimlerde Batı'nın gelişimine ve Batı dışı toplumların yenilgisine dair üretilen kavram ve teoriler, Batı'nın emperyalist hegemonyasına hizmet etmiştir.

Kapitalizme entegrasyon süreci ve nihayetinde kapitalizme entegre olan Osmanlı klasik sistemi, 1960'lardan itibaren “üretim tarzı” başlığı altında Türkiye’de de ele alınmış ve tartışılmıştır. Bu dönemde ortaya konulan görüşler, bu tezde, “entegrist” ve “merkezî” olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Batı’da geliştirilen kavram ve teorileri Osmanlı’ya uygulayan, bunlardaki Batı merkeziliği sorunsallaştırmayan ve bunların Osmanlı’daki ekonomik sistemle uyumluluğunu dikkate almayanların entegrist yaklaşımı oluşturduğu kabul edilmiştir. Bu minvalde Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT), feodalizm ve patrimonializm başta olmak üzere entegrist yaklaşımlar ele alınmış ve eleştirilmiştir.

Bununla birlikte sui generisçilik ve Doğuculuk diye adlandırılan yaklaşımlar ise merkezî başlığı altında değerlendirilmiş ve bu tezin oluşumunda veri kaynağı olarak buradaki birikimden faydalanılmıştır. Ancak bu yaklaşımların da Osmanlı özelini aşan kavram ve teoriler geliştirmekte yetersiz kaldığı öne sürülmüştür. Bununla birlikte merkezî tutuma sahip olanlar arasında bile yaygın olan imparatorluk, patrimonializm, kutsallık, fiskalizm, rant gibi kavramlar eleştirilmiştir.

Bu değerlendirme ve eleştirilere dayanarak Osmanlı’daki ekonomik sistemin anlaşılıp açıklanabilmesini sağlayacak bir kavramsal çerçeveye ulaşılmaya çalışılmıştır. Bunun için Batı merkezci kavram ve teoriler sorgulanmıştır. Bu sorgulama, öncelikle üretim kavramının analizinde kullanılmış ve üretimin temel faktörü olan emek veya emek sahibini ifade eden insan kavramı ele alınarak farklı bir tanım önerilmiştir. Diğer bilim dallarında olduğu gibi iktisat da insanın (homo türünün) tarihini iki milyon yıl öncesine götürür. Ancak bu dönemde yaşayan homo türü, diğer hayvan türleri gibi, üretimle değil avcılık-toplayıcılıkla besinini temin etmiştir. Avcılık-toplayıcılık bir üretim değil, hayvanların besin temin etme biçimidir. Etçil hayvanlar avcılıkla, otçul hayvanlar da toplayıcılıkla besinlerini temin ederler. Hayvanların besin temin etme amacıyla harcadığı enerji, emek olarak adlandırılmaz. Emek, üretimde bulunan işgücüdür. Üretim yoksa emekten de insandan da bahsedilemez. İnsanı hayvandan ve emeği hayvan gücünden ayıran, üretimdir. Dolayısıyla insanlık,

emek ya da üretim, avcılık-toplayıcılıkla geçen iki milyon yıl öncesine varan bir dönemde değil, Bereketli Hilal’de yaklaşık olarak M.Ö. 10 binli yıllarda başlamıştır.

İnsanlık, tarih ve emek, üretimle başlar; ancak üretimin nasıl gerçekleştiği veya hangi faktörlerin sonucunda meydana geldiği de önemli bir meseledir. Batı merkezci iktisat teorisi, üretim faktörlerini, modern dönem Avrupa toplumunun sınıfsal yapısından hareketle tanımlamıştır. Batı toplumunun toprak sahibi aristokrasi, sermaye sahibi burjuvazi ve emek sahibi proletarya sınıflarına dayanmasının sonucu olarak üretim faktörleri toprak, sermaye ve emek olarak tanımlanmış ve daha sonra bunlara girişimci eklenmiştir. Hâlbuki toplumun mülkiyet temelli sınıflara bölünmesi evrensel değil, Avrupa’ya özgü bir durumdur. Bu tezin konusu olan klasik dönem ve hatta modern dönem Osmanlı toplumunda toprak ve sermaye sahiplerinin sınıflaşmasına rastlanmadığı gibi, emek sahipleri de feodalizmdeki gibi serfleştirilmemiş veya kapitalizmdeki gibi mülksüzleştirilmemiştir. Dolayısıyla Avrupa’daki gibi bir serf ve proletarya sınıfı da ortaya çıkmamıştır. Öyleyse Osmanlı’da olmayan sınıfları varmış gibi kabul ederek standart üretim faktörlerini varsaymak yerine mevcut sınıflardan hareketle yeni bir üretim faktörleri tanımı yapılabilir.

Ancak üretimle ilgili daha önemli bir sorun ise üretimin toplumsal bir faaliyet olduğu genel olarak kabul edilmesine karşın bu kabulden çıkarılması gereken sonuca ulaşamayışıdır. Hâkim literatür, üretimin işletmede (çiftlik, latifundia, manor, fabrika) gerçekleştiğini varsayar; hâlbuki üretim, toplumsal örgütlenmeden ayrı düşünülemez. Toplumsal örgütlenme yapıları ise aileden başlayarak devlete kadar uzanır. En başta emeğin yeniden üretimi ailede gerçekleşir ve aile olmadan emekten, emek olmadan da üretimden bahsedilemez. Aynı şekilde toplumun iradesini yansıtan veya bu iradeye hükmeden iktidar dikkate alınmadan üretim anlaşılamaz. İktidarın yokluğu durumunda üretim yapılamaz veya en azından mevcut düzeyinde gerçekleştirilemez. Dış güvenlik ve iç asayiş sağlanmadan, ekonomik faaliyetleri düzenleyen bir hukuk sistemi oluşturulmadan, üretim için zorunlu olan yol, liman, su şebekesi, iletişim ağı gibi altyapı hizmetleri sunulmadan üretim yapabilmek ya imkânsız ya da çok zordur. Bütün bu hizmetler, üretimin gerçekleştirilebilmesi için zorunluysa iktidarın (devletin) varlığı da üretimin asli bir unsurudur veya iktidar, bir üretim faktörüdür.

Adam Smith’in, üretim faktörlerini, İngiliz toplumunun sınıfsal yapısından hareketle belirlediği göz önünde bulundurulursa, aynısı, Osmanlı toplumu için de yapılabilir. Bilindiği gibi Osmanlı toplumunda meslek temelli iki sınıf vardır ve bunlar askerî ve reaya diye adlandırılmıştır. Askeri sınıfı temsilen “devlet”, reaya sınıfını temsilen de “emek”, Osmanlı’daki iki temel üretim faktörünü oluşturur. Bununla birlikte üretimin nesnesi ve aracı olarak toprak, maden ve hayvan gibi doğal kaynaklar, “sermaye” başlığı altında toplanabilir. Böylece Osmanlı toplumunun analizinden emek, sermaye ve devlet olmak üzere üç üretim faktörü olduğu ortaya çıkar.

Bu açıklamalardan hareketle üretim faktörleri “emek, sermaye ve iktidar” veya “canlı emek, birikmiş emek ve örgütlü emek” olarak belirlenebilir ve bu faktörlerin gelirleri ise “ücret, faiz ve vergi”dir. Üretim faktörlerinin bu üçlü yapıda tanımlanması, ekonomiyi bütünüyle kapsamaya imkân vermektedir. Modern dönemde özellikle gelişmiş ülkeler göz önünde bulundurulduğunda gayrisafi milli hasılanın yaklaşık yarısı, vergiden veya kamusal hizmetlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla iktidarı dikkate almayan ve sadece emek, toprak, sermaye ve girişimciden oluşan üretim faktörleri bileşimiyle ekonominin bütününe açıklamak mümkün değildir. Aynı şekilde bir ürünün fiyatının içerisinde diğer faktör gelirleri gibi vergi de bulunmaktadır ve “iktidarsız teoriler”, fiyatı da bütünüyle açıklamaktan uzaktır.

Üretim faktörleri, çıplak hâlde ya da salt maddi varlıktan ibaret değildir. Nasıl ki hayvan gücü emek değilse doğadaki herhangi bir kaynak da sermaye değildir. Emeği hayvan gücünden ayıran insanın dünyayı anlama, kavrama ve biçimlendirme iradesi, yani dünya görüşüdür. Aynı şekilde yeraltı ve yerüstü zenginlikleriyle doğal kaynakları sermayeye dönüştüren ise teknolojidir. Herhangi bir emek kitlesini üretim faktörü (devlet) hâline getiren ise hukuktur. Böylece üç üretim faktörünün maddi boyutunun simetriği olan ve dünya görüşü, teknoloji ve hukuktan meydana gelen üç kurum bulunmaktadır.

Her bir üretim faktörü (emek, sermaye, iktidar), maddi unsurların (beden, doğal kaynak ve kitle) yanı sıra bunların simetriği olan üç kurumun (dünya görüşü, teknoloji, hukuk) birleşimiyle meydana gelir. Üretim faktörlerinin bütünü ise “ekonomik sistem”i oluşturur. Ekonomik sistem, bu anlamıyla, Marksist “üretim tarzı” ve daha çok Lenin’in ön plana çıkardığı “toplumsal formasyon” kavramlarının yanı sıra Karatani’nin “mübadele tarzı”, İbn Haldun ve Adam Smith’te görülen “geçim tarzı” kavramından da farklılaşır. Herhangi bir toplumun ekonomik hayatı, ancak “ekonomik sistem”in temel parametreleri çerçevesinde anlaşılabilir. Osmanlı’da geçerli olan ekonomik hayat da bu parametreler üzerinden incelenmiştir.

Ekonomik sistemin alt türlere ayrılarak kendi içerisinde farklılaşmasının temel nedeni, asgari değerdir. Üç üretim faktörünün kendini yeniden üretebilmesi için gerekli olan çıktıya, “asgari değer” denilebilir. Bu değer; emeğin, sermayenin ve iktidarın varlığını sürdürebilmesi için zorunlu olan tutardır ve ücretin, faizin ve verginin asgari düzeyinin toplamından meydana gelir. Asgari değer üretilemediği durumlarda üretim faktörlerinden biri veya birkaçı kendini yeniden üretmekte zorlukla karşılaşacaktır. Bunun anlamı ise ya sermaye stokunun tamamen veya kısmen kaybedilmesi, ya emek miktarının azalması veya emeğin özgürlüğünü kaybetmesi ya da iktidarın hukuka dayalı meşru bir yönetim (devlet) olmaktan çıkıp bir sömürü iktidarına (kolonyalizm, emperyalizm, feodalizm, kapitalizm) dönüşmesidir.

Üretim faktörlerine iktidarı dâhil etmek, sadece ekonominin bütününe kapsamaya ve açıklamaya yol açmayacak, aynı zamanda iktisadi hayata ilişkin başka olguların da anlaşılmasını sağlayacaktır. Yukarıda asgari değer üretilmediği durumlarda emek miktarının azalmasının ya da emeğin özgürlüğünü kaybetmesinin muhtemel seçeneklerden biri olduğu belirtilmişti. Bu durum, emeğin mülkleştirilerek kölelik ve serfliğe mahkûm edilmesi anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle kölelik veya serfliğin temel nedeni, asgari değer üretilemeyişidir. Evsey Domar tarafından öne sürülen ve yaygın bir biçimde kabul edilen teoriye göre serflik de dâhil köleliğin nedeni, toprak/emek katsayısının yüksek olmasıdır. Hâlbuki toprak/emek katsayısının yüksek olduğu pek çok toplumda kölelik görülmediği gibi vebanın hüküm sürdüğü 14. yüzyıl Avrupa’sında bu oran yükseldiğinde kölelik artmak yerine azalmıştı. Köleliğin asıl nedeni, toprak/emek katsayısının yüksek olması değil, ürün/emek katsayısının düşük olması veya asgari değer üretilemeyişidir. Tarihî süreç içerisinde emek miktarının artması ile köleliğin azalması arasında nedensellik bağı olduğu varsayılmış, hâlbuki köleliği ortadan kaldıran, emeğin değil, verimliliğin veya refahın artışıdır. Köleliği ortadan kaldıran ürün/emek katsayısının yükselmesi, yani asgari değer üretilmesi, Merkezî Dünya’da Sulama Devrimi, Batı’da ise Sanayi Devrimi’yle gerçekleşmiştir.

Asgari değer üretilemeyişinin bir başka sonucu da iktidarın meşru yollarla, yani toplumun rızası alınarak finanse edilemeyişidir. Asgari değer üretilemeyiş karşısında iktidar sahipleri, kendi giderlerini finanse edebilmek için emeğin artı değerine bütünüyle el koymak durumunda kalır. Ancak hiçbir özgür emek sahibi, artı değerine el konulmasını gönül rızasıyla kabul etmez. İktidar ile emek

sahipleri arasında ortaya çıkacak çatışmanın sürdürülebilir bir istikrara kavuşturulmasının yolu ise emek sahibinin itiraz etme hakkının elinden alınması, yani köleleştirilmesidir. Dolayısıyla ürün/emek katsayısının düşük olmasının veya asgari değerin üretilmeyeişinin ikinci sonucu, despotik bir iktidarın oluşmasıdır. Kölelik kurumunun zorunlu unsuru, artı değere el koyma kararında olan bir iktidarın varlığıdır. Çünkü iktidarın karar ve desteği olmadan kölelik kurumu ortaya çıkmaz.

Buraya kadar yapılan açıklamalar, Osmanlı'daki üretim sistemini değerlendirebilmek için gerekli olan üretim kavramı ve bunun içeriğini oluşturan üretim faktörleri ile bu faktörlerin bileşiminden meydana gelen “ekonomik sistem”in ne olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kavramsal ve teorik açıklamanın nedeni, Osmanlı'daki üretim sisteminin anlaşılabilmesinin, ancak Batı merkezci olmayan ve Osmanlı'ya ilişkin tarihî-empirik verilerden hareketle kavram ve teoriler üretilmesine bağlı olmasıdır. Çünkü Batı merkezci kavramlarla sadece Batı merkezci teoriler onaylanabilir.

Osmanlı'daki ekonomik sistemin temel niteliklerini belirleyebilmek için bu kavramsal ve teorik altyapının üzerine ve buna dayanarak Osmanlı öncesindeki tarihî-empirik birikimin göz önünde bulundurulması veya insanlık tarihi boyunca sergilenen ekonomik sistemlerin tespit edilmesi gerekmektedir. Çünkü bir toplumun veya ekonomik sistemin ne olduğunu belirlemek, ancak yapısal analizinin yanı sıra tarihini sergilemekle mümkündür.

Hâkim anlatı, yaklaşık iki milyon yıl önce varlık sahasına çıkan homo türünün avcılık-toplayıcılıkla besinini temin ettiğini, arkasından M.Ö. 10 binli yıllarda Bereketli Hilal'de gerçekleşen Tarım Devrimi'nin yaşandığını belirtir ve bu dönemleri Taş Devri (Paleolitik ve Neolitik) olarak adlandırarak medeniyet veya tarih öncesine yerleştirir. Medeniyetin veya tarihin başlangıcı ise M.Ö. 3500 yıllarında Mezopotamya'da yaşanan gelişmelerdir. Bu dönemin ayırt edici niteliklerinden biri yazının icadıdır ve medeniyetin veya tarihin başlaması, bu icadın sonucudur. Yaklaşık beş bin yıl sonra Sanayi Devrimi meydana gelir ve içinde yaşadığımız modern dünya oluşur.

Hâlbuki insanlık, tarih ve üretim; aynı madalyonun farklı yüzleridir ve M.Ö. 10 binli yıllarda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle söz konusu dönemde yaşananları Cilalı Taş Devri veya Tarım Devrimi diye adlandırmak, hak ettiği değeri vermemek anlamına gelmektedir. Bunun gerçek adı, “Üretim Devrimi”dir. Bu devrim, insanlık tarihinde biriciktir, bunun başka bir eşi daha yoktur ve olmayacaktır. İnsanlık, hâkim olan üretim araçlarına göre bugüne kadar beş temel aşamadan geçmiştir. Bunlar, sırasıyla toprak, maden, su (Batı'da ise köle), makine ve bilgidir. Yaklaşık 12 bin yıllık insanlık tarihi sosyal açıdan oba, kabile, aşiret, millet, ümmet ve insanlık aşamalarından geçerken siyasi açıdan ise muhtarlık, ağalık, beylik, sultanlık, padişahlık ve dünya sistemi sürecini izlemiştir.

Buna göre Üretim Devrimi'nden bakır madeninin kullanılıp sanayi sektörünün ortaya çıktığı döneme (M.Ö. 10.000 - M.Ö. 5000) kadar ağırlıklı köy aşamasında yaşanmış, sosyal örgütlenme oba olmuş ve siyasi olarak da muhtarlık görülmüştür. Bir sonraki aşamada madencilik devreye girmesi, yerleşim birimlerinin büyümesine, ticaretin canlanmasına yol açmış ve böylece kasabalar meydana gelmiştir. Başta bakır olmak üzere çeşitli madenlerin işlendiği bu dönemin (M.Ö. 5000 - M.Ö. 3500) yerleşim birimi kasaba, sosyal örgütlenmesi kabile ve siyasi modeli ise ağalıktır. Hemen arkasından Mezopotamya'da Sulama Devrimi yaşanmış ve bunun sonucunda şehirler ortaya çıkmış, aşiret örgütlenmesine geçilmiş ve siyasi açıdan şehir devleti veya beylik gelişmiştir. Bu dönem, yaklaşık 1.200 yıl (M.Ö. 3500 - M.Ö. 2300) sürmüştür. Önce Mısır ve hemen arkasından Mezopotamya'da şehir devletlerini birleştiren ve millet üzerinden sağlanan birlik, devleti veya sultanlığı meydana getirmiş ve

bu dönem (M.Ö. 2300 - M.Ö. 500), antik Perslerin kuracağı padişahlığa kadar devam etmiştir. Perslerin daha üst bir siyasi model geliştirmesiyle farklı din, millet ve ülkeleri birleştirerek meydana getirdiği ümmet birliği sayesinde modern dönemlere kadar sürecek (M.Ö. 500 - M.S. 1800) olan padişahlık ve aynı zamanda rakabe üretim sistemi aşamasına geçilmiştir. Bugün ise siyasi olarak kapitalizmin kurduğu dünya sistemi modeli içerisinde insanlığın tümünü kapsayan bir aşamaya varılmıştır. Artık ulus devletlerin yaygınlaşması ve hâkim görünmesine rağmen gerçekte belirleyici olan sosyal yapı insanlık, siyasi yapı ise dünya sistemidir.

Üretim Çağı'nda (M.Ö. 10.000 - M.Ö. 5.000) temel üretim faktörü emek, üretim sermayesi toprak ve iktidar da muhtarlık veya ağalıktır. Tarihin komün mülkiyetinden özel mülkiyete doğru bir evrim geçirdiği iddiasının aksine bu dönemde hâkim mülkiyet biçimi özel mülkiyettir, ancak iktidarın sermaye üzerinde “ön mülkiyet” hakkı bulunmaktadır. Rakabe üretim sisteminde iktidarın sermaye üzerindeki “üst mülkiyet” hakkına karşılık bu dönemde “ön mülkiyet” hakkı geçerlidir. Çünkü belirli bir toprağın edinilmesi veya sermayeleştirilmesi, aynı toprak üzerinde hak iddia eden diğer kabilelere karşı ortak bir iradenin sergilenmesine ve bu iradenin başarılı olmasına bağlıdır. Söz konusu toprağın, kabilenin ortak iradesiyle edinilmesinden sonra kabile ağası, toprağı kabile üyeleri arasında mümkün olduğunca eşit bir biçimde paylaştırır ve bundan sonra her bir toprak parçası, ilgili kabile üyesinin özel mülkü hâline gelir. Ancak toprağın, kabilenin ortak iradesiyle edinilmesi, özel mülk olarak kullanılmasına öngeldiği için kabile iktidarının toprak üzerinde “ön mülkiyet” hakkı doğar ve bu hak, toprağın paylaşılmasında kendini gösterir. Ancak “ön mülkiyet”, üst mülkiyet hakkında olduğu gibi herhangi bir arazi parçasını birinden alıp diğerine verme hakkı doğurmaz, çünkü bu dönemde iktidarın böylesi bir gücü bulunmamaktadır. Kabile iktidarının ön mülkiyet, kabile üyelerinin özel mülkiyet hakkına sahip olduğu, doğrudan üretici birimin hane olarak ortaya çıktığı, ürünlerin kabile üyeleri arasında karşılıklılık ilkesi çerçevesinde değiş tokuş edildiği bu sisteme “kabile üretim sistemi” denilebilir.

Kabile üretim sistemine son veren Sulama Devrimi'nin insanlık tarihindeki değeri yeterince kabul edilmiş değildir veya önemi küçümsenmiştir. Mezopotamya gibi nehir boyu vadilerinde suyun kontrol altına alınıp üretimin emrine sunulmasıyla birlikte insanlık tarihinde “Sulama Devrimi” diye adlandırılacak olan farklı ve yepyeni bir aşamaya geçilmiştir. Sulama Devrimi, Batı ile dünyanın birbirinden ayrışmasının kaynağını oluşturması nedeniyle de hayati bir öneme sahiptir. Çünkü Sanayi Devrimi'ne kadar olan yaklaşık beş bin yıllık insanlık tarihinin kodları bu devrimde saklı olduğu gibi, Batı ile Merkezî Dünya'nın, hatta Batı ile bütün dünyanın son 5500 yılda birbirinden ayrı rotalar izlemesinin nedeni de burada yatmaktadır.

Fırat, Dicle, Nil, İndüs, Ganj, Yangtze gibi nehirlerin kontrol altına alınarak tarımın sulamaya dayalı olarak yapılması, söz konusu tarım havzalarında olağanüstü bir verimlilik artışı sağlayarak bir kısım işgücünün tarımdan ayrılıp sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam edilmesine ve böylece şehir ve devletin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bununla birlikte verimlilik artışının sağladığı gelişmeler, yazının ve sabanın icadına; astronomi, matematik, tıp gibi çeşitli bilim dallarının doğmasına imkân tanımıştır. Ancak üretim tarihi açısından bu dönemdeki en önemli gelişme, üretimin asli unsurlarının (emek, sermaye ve iktidar) nihai formuna kavuşmasıdır. Devletin bir üretim faktörü olarak ortaya çıkması, elde edilen ürünün paylaşımını değiştirmiş ve vergi adı altında belirli bir payın devlet harcamalarına tahsis edilmesine yol açmıştır. Devletin ve onun geliri olan verginin devreye girmesiyle oluşan yeni durum, “vergi üretim sistemi” olarak adlandırılabilir. Sulama Devrimi sayesinde asgari

değerin üretilmesi, vergiyle finanse edilen iktidarı, yani devleti ortaya çıkarmıştır. Vergiyle finanse edilebilmesi sayesinde iktidarın (devletin) asli vazifesi, vergi kaynağı olan emeğin özgürlüğünün ve üretkenliğinin korunması olmuştur.

Dünya, vergi üretim sisteminin son bulduğu tarihlerde coğrafi ve kurumsal bütünlüğe sahip dört farklı yapıya ayrılmıştır. Bunlar Merkez, Batı, Doğu ve Muson dünyalarıdır. “Merkezî Dünya”, Bereketli Hilal’de gerçekleşen Üretim Devrimi ve Mezopotamya’da yaşanan Sulama Devrimi’nin birikimini üstlenmesi itibarıyla tarihin merkezinde yer aldığı gibi coğrafi olarak da Batı ve Doğu’nun arasında yer alması nedeniyle merkezde bulunmaktadır. Bu coğrafya, Kuzey Afrika çöllerinden Toros ve Zağros sıradağlarına, oradan Mançurya’ya kadar uzanan Orta Asya bozkırlarının kıraç arazilerinden ve bu araziler arasına serpiştirilmiş Nil, Mezopotamya, İndüs ve Maveraünnehir havzalarından meydana gelir. Çöl, dağ ve bozkırlar göçebe toplumların beşiği olurken nehir havzaları ise tarım toplumlarının yatağını oluşturarak Merkezî Dünya’nın toplumsal yapısını şekillendirmiştir. Verimli nehir havzaları ile kıraç arazilerin ikili coğrafi yapısının sonucunda yerleşik çiftçiler ile göçebe çobanlardan oluşan ikili toplumsal yapı, ne Batı’da ne de Doğu’da görülür. Batı’da sulamalı tarımın egemen olduğu nehir havzaları bulunmazken Doğu’da ise göçebe toplumlar her zaman dışsal bir unsur olmuştur. Bu nedenle Batı’da üretim değil, sömürü sistemi kurulurken Çin’in temsil ettiği Doğu’da ise göçebe-yerleşik diyalektikliğinin olmadığı içe kapanık ve savunmacı bir üretim sistemi gelişmiştir.

Merkezî Dünya’nın temel karakteri, sulamalı tarıma dayalı nehir vadilerinde yerleşik tarım toplumları ile bu toplumlara komşu olan göçebe kavimler arasındaki diyalektik ilişkiye dayanır. Merkezî Dünya’da Mezopotamya, Nil, İndüs ve Maveraünnehir olmak üzere dört nehir boyu tarım toplumu ile üç göçebe toplum bulunmaktadır. Bu göçebe toplumlar dağ göçebesi olan Persler, çöl göçebesi olan Araplar ve bozkır göçebesi olan Türklerdir. Merkezî Dünya’nın tarihi, entegrizme kadar üç göçebe toplumun yerleşik tarım toplumları ile ilişkisi üzerinden belirlenmiştir. “Mekanik Dönem” diye adlandırılabilir olan ve Perslerin önyak olduğu ilk dönem, M.Ö. 550 yıllarında başlayıp M.S. 636 yılına kadar sürmüştür. Antik Persler, Akamenidler hanedanlığı döneminde İran, Anadolu, Trakya, Mısır, Arabistan, Orta Asya, İndüs Vadisi (bugünkü Pakistan) üzerinde egemenlik kurarak Merkezî Dünya üzerinde kurumsal bütünlüğü sağlamıştır. “İdealist Dönem” diye adlandırılabilir ve Arapların liderliğindeki ikinci dönem, 636 yılından başlayıp 1071 yılına kadar devam etmiştir. Merkezî Dünya, İslam dini sayesinde ilk kez bu dönemde ideolojik bütünlüğe kavuşmuştur. “Sentez Dönemi” diye adlandırılabilir ve Türklerin liderliğindeki üçüncü dönem ise 1071 yılında başlayıp 1798 yılına kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra kapitalizme bağımlı olan “entegre sömürü sistemi”ne geçilmiş ve yaklaşık iki bin yıllık rakabe üretim sistemi son bulmuştur.

Merkezî Dünya’da göçebe toplumların tarım toplumları üzerinde kurdukları egemenlik; işgal, emperyalizm veya kolonyalizm değil, fetihtir. Fetih; kendi başına güvenliğini sağlayamayan tarım toplumları ile yine kendi başına geçimini temin etmekte zorlanan göçebe toplumların organik bütünlüğünün sağlanması, iki farklı ve eksik toplum tipinin birleşerek veya sentezlenerek daha bütüncül ve kendi içinde yeterli bir toplum modelinin veya üretim sisteminin ortaya çıkarılmasıdır. Bu yeni toplumda fatih göçebe kavimler yönetim ve güvenlik işlerini üstlenerek “sosyal üretim”i gerçekleştirirken fethedilen tarım toplumları ise tarım ve zanaat gibi sektörlerde “maddi üretim”de bulunmuştur. Bu yeni toplum modeli, “fetihtçi toplum” ve ortaya çıkan ekonomik yapı da “rakabe üretim sistemi” diye adlandırılabilir. Rakabe üretim sisteminin, kendinden önce gelen vergi üretim sisteminden

temel farkı ve önceliği, çoban ve çiftçi toplumlarında olduğu gibi, kendi başına yetersiz veya rekabet gücü düşük üniter yapıların; daha üst, kapsayıcı ve yetkin bir modelde sentezlenmesidir.

Merkezî Dünya'nın tarihî birikimi bu şekilde özetlendikten sonra Batı'da görülen sömürü sistemleri incelenerek farklılıklar daha net bir biçimde ortaya konulabilir. Çünkü eksiksiz bir tanım, “efradını cami, ağyarını mani” olmalıdır, yani sadece kapsadıklarını değil, dışarıda bıraktıklarını da belirtmelidir. Merkez ve Doğu'nun aksine sulamalı tarım yapılabilecek bir nehir havzasına sahip olmayan Avrupa, yağmur suyuna dayalı kuru tarıma mahkûm olmuş ve bu durum, asgari değer ürettilmesini önlemiştir. Asgari değer üretilemeyişi, emeğin özgürlüğünü kaybetmesine neden olmuş ve zamanla gelişen nüfus yoğunlaşmasının sonucu olarak ortaya çıkan iktidarın vergiyle değil, rantla finanse edilmesine yol açmıştır. Rant sağlayan mülk, sadece toprak değil, bununla birlikte ve asıl olarak emektir. Artı değerine el konulan emeğin metalaştırılarak mülk hâline getirilmesi, mülk sahipliği ile iktidarı birleştirmiş ve toplumun köleler ile mülk sahiplerinden oluşan iki temel sınıfa ayrışmasına neden olmuştur.

Böylece Sanayi Devrimi'ne kadar Merkezî Dünya'da başlıca toprak ve sudan oluşan bir sermaye yapısı görülürken Batı'da toprak ve köleden oluşan bir sermaye bileşimi ortaya çıkmıştır. Osmanlı için feodalizm tezini savunanlar, temel sermaye aracı olarak hem Osmanlı'da hem de Avrupa'da toprağın olduğunu ve bu nedenle benzeri bir ekonomik sisteme sahip olduğunu iddia etmiştir. Ancak bütün hayatın ekonomiye indirgenmesinde olduğu gibi bütün üretim araçları da toprağa indirgenerek aynı yanlışa düşülmüştür. Çünkü toprak kavramı evrensel olsa da gerçek hayattaki hiçbir toprak birbirine benzemez. Örneğin çölde, Antarktika kıtasında veya dağlık alanlarda da toprak vardır ama buralarda bırakın üretim yapılmasını, insan bile zorlukla yaşayabilmektedir. Suyun kullanılmadığı veya düzensiz ve yetersiz yağmur suyuna bağımlı olan tarımsal üretimde verimlilik oranı oldukça düşük olmuş ve ancak “eksik asgari değer”in üretilmesi sağlanabilmiştir. Kuru tarıma mahkûm olan ekonomilerde suyun kullanılmamasından kaynaklanan üretim yetersizliği, kölenin takviyesiyle giderilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle üretim sistemlerinde toprak ile suyun bileşimi görülürken sömürü sistemlerinde toprak ile kölenin birlikteliği ortaya çıkmıştır.

Asgari değeri üretebilen organik toplumlarda veya üretim sistemlerinde faktör gelirleri ücret, faiz ve vergiden oluşurken asgari değeri üretemeyen veya “eksik asgari değer” üretebilen sınıflı toplumlarda veya sömürü sistemlerinde ilgili gelirler doyumluk, faiz ve ranttan meydana gelir. Doyumluk, özgürlüğünü kaybeden ve artı değerine el konulan emeğin geliridir ve bu anlamda ücret değildir; çünkü ücret, özgür emeğin gelirini oluşturur. Köle, serf ve kapitalizmin ilk döneminde çalışan proleterin geliri ücret değil doyumluk olarak adlandırılabilir. Aynı şekilde iktidarın, özgürlükten yoksun olan emekten elde ettiği gelir, vergi değil ranttır. Kölecilik ve feodal sömürü sistemlerinde vergi değil rant söz konusudur.

Asgari değer üretilemeyişinin ilk sonucu emeğin mülk hâline getirilerek artı değerine el konulması ise ikinci sonucu da diğer toplumların artı değerine el koyma biçimleri olan kolonyalizm ve emperyalizmin ortaya çıkmasıdır. Yunan coğrafyasının verimsizliği, sömürüye dayalı sınıflı toplum modelinin ortaya çıkmasına yol açtığı gibi başta tahıl olmak üzere temel gıda maddelerinin temini için kolonyalizmi doğurmuştur. Yunan şehir iktidarlara, merkezî birliğe sahip olmadıkları için gereken askerî ve siyasi güçten yoksundular ve bu nedenle kolonyalizmle kaynak aktarımı sağlayabildiler. Buna karşın benzeri üretim koşullarına sahip olan antik Roma'da merkezî iktidarın oluşması, kaynak aktarımını veya diğer toplumların artı değerinin sömürülmesini sağlayan emperyalizmi doğurmuştur. Dolayısıyla Yunan

örneğinde sergilenen kolonyalizm ile Roma’da uygulanan emperyalizm arasındaki fark, diğer toplumların sömürülmesinde merkezî iktidarın oynadığı rolden kaynaklanır. İlkinde merkezî iktidar ön planda değilken ikincisinde belirleyicidir. Mevcut emperyalizm teorileri sınıfsal perspektifle ve Avrupa politik rekabeti üzerinden yapılmıştır. Hâlbuki emperyalizmin maddi koşulu, asgari değer üretilemeyişidir.

Batı, modern dönemde, toprağın aynı verimsizliği nedeniyle diğer toplumların artı değerine el koymak için her iki örneği, “Yunan kolonyalizmi” ile “Roma emperyalizmi”ni birleştiren bir girişimde bulunmuştur. Bu girişimin ilk döneminde merkezî iktidarın yokluğu ve dolayısıyla yeterli askerî gücün olmayışı nedeniyle piyasanın kontrolüne yönelmiş, ancak belirli bir birikimin elde edilmesi ve özellikle Sanayi Devrimi’nden sonra doğrudan üretim faktörlerinin kontrolünü sağlamıştır. Böylece kapitalizmin ilk dönemi kolonyalizm şeklinde gelişirken ikinci dönemi emperyalizmin örneği olmuştur.

Tarihsel bir sistem olarak kapitalizm, 1945 sonrasında ortadan kalkmıştır. Kapitalizmin ayırt edici nitelikleri olan burjuvazi ile proletaryadan oluşan sınıflı toplum yapısı, kolonyalizm ve emperyalizm, olgunluk dönemini sağlayan sanayi üretiminin önceliği son bulmuş; bunun yerine burjuvazi ve proletaryanın güç kaybederek merkezî devletin her tarafa nüfuz ettiği, klasik kolonyalizm ve emperyalizmin ortadan kalkarak yerine küresel hegemonyanın kurulduğu, hizmet sektörünün ön plana çıktığı, bilgiye dayalı üretim yapısının belirleyici olduğu ve “hegemonizm” diye adlandırılacak yeni bir sömürü sistemi geçmiştir. Batı’da geçerli olan bu sistem, antik Yunan ve Roma’da ortaya çıkan, kapitalizm döneminde her iki boyutuyla ardışık olarak yeniden üretilen bir uygulamanın geliştirilmiş bir versiyonudur. Bir nevi Roma emperyalizminin Yunan kolonyalizmi içine enjekte edilerek yeniden sentezlenmesidir. Hegemonizmin temel niteliği, küresel piyasa üzerinden küresel üretim faktörlerinin kontrolünün sağlanarak bütün dünyanın Batı’ya entegre edilmesi ve böylece sömürülmesidir.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere Osmanlı’daki üretim sisteminin kökleri, M.Ö. 3500 yıllarında yaşanan Sulama Devrimi’ne veya “vergi üretim sistemi”ne kadar gitmektedir. Bu dönemde asgari değer üretilmesi, sömürü değil, üretim sisteminin kurulmasını sağlamıştır. M.Ö. 500’lü yıllarda Perslerin bir dünya devleti kurarak rakabe üretim sistemini oluşturması, Osmanlı’daki üretim sisteminin nihai karakterini hazırlamıştır. Türklerin Merkezî Dünya’da 11. yüzyıldan itibaren etkinlik sağlaması, rakabe üretim sisteminin tarihte üçüncü kez üretilmesine yol açmıştır. Rakabe üretim sistemi, Çin’in temsil ettiği Doğu’dan belli yönleriyle farklı olmasının yanı sıra asıl olarak Batı’da ortaya çıkan sömürü sistemleriyle karşılıklı içerisinde.

Osmanlı’daki üretim sistemine ilişkin 1960’larda yapılan tartışmalar, Batı merkezci kalıpların dışına nadiren çıkabilmiştir. Bu tartışmalarda Osmanlı’nın feodalizm veya Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) olarak tanımlanabileceğine ilişkin görüşler ana eğilimi oluşturmuştur. Bu tezleri savunan ve eleştiren çok sayıda eser yazılmakla birlikte bu yaklaşımlar, çeşitli nedenlerle popülaritesini kaybetmiştir. Bunun göstergelerinden biri, ATÜT tezini savunan H. İslamoğlu ile feodalizm yaklaşımını savunan H. Berktaş’ın bu görüşlerinden vazgeçmeleridir. Ancak bu tezlerden vazgeçmek veya bunların popülaritesini kaybetmesi ve hatta bunların eleştirilmesi yeterli değildir. Eğer Osmanlı bu tezlerdeki kavram ve teorilerle açıklanamayacaksa hangi kavram ve teori demetiyle açıklanabileceğinin ortaya konulması gerekir. Nitekim bu tartışmalarda sui generis ekole yönelik yapılan eleştirilerden biri de “Peki, Osmanlı feodalizm değildi, ama neydi?” diye sorulmasıdır. Bu tezde birtakım temel kavramlara ve tarihî birikime yönelik yapılan analiz ve öneriler, bu soruyu cevaplamaya matuftur.

Türklerin 1071 yılında Malazgirt zaferiyle Anadolu'nun fethini sağlaması, temel sermaye araçlarından olan toprağın mirî (kamu) mülkiyete alınmasını sağlamış ve Osmanlı'da timar sisteminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fetih sonrasında Balkanlarda da uygulanan timar sistemi, Osmanlı ile neredeyse özdeşleşmiştir. Toprağın mirî mülkiyete alınmasına Hz. Ömer döneminde Irak, Suriye ve Mısır toprakları için fey statüsünün kabul edilmesinde de rastlanır. Toprağın üst mülkiyetinin devlete ait olması, devletin vergiyle finansmanını garanti altına alarak aracı sömürücü sınıfların ortaya çıkmasını önlemiştir. Kendi finansmanını köylüden vergi yoluyla sağlayan devlet, üreticinin sömürücü eğilimlere karşı korunmasını öncelikli vazifesi bilmiştir. Böylece devlet ile köylü arasında karşılıklı çıkara dayalı bir ittifak ortaya çıkmış ve timar sistemi, bu ittifakın bir ifadesi olmuştur.

Ancak sadece timar uygulaması, Osmanlı'daki üretim sistemini anlamak için yeterli değildir, çünkü başta Mısır olmak üzere salyaneli eyaletlerde timar sistemi uygulanmamış, söz konusu bölgelerde özel mülkiyet yaygın bir eğilim olmuştur. Aynı şekilde Orta Anadolu bölgesinde Selçuklulardan kalma özel mülkiyet biçimi de yaygındır ve burada malikâne-divani sistemi uygulanmıştır. Özel mülkiyetin geçerli olduğu yerlerde bile Batı'daki gibi feodal bir sınıflaşmanın ortaya çıkmamasının veya köylünün serfleştirilmemesinin nedenini, asgari değerin üretilmesinde ve iktidar biçiminde aramak gerekir. Osmanlı'da feodalizmin ortaya çıkmaması, iktidarın niteliğinin veya devletin vergi yoluyla finanse edilip edilmediğinin belirleyici olduğunu gösterir. Nihayetinde mülkiyet biçimini belirleyen de iktidar yapısıdır. Osmanlı'nın hükmettiği coğrafyada Mısır ve Mezopotamya gibi verimli tarım havzalarının olmasının yanı sıra Osmanlı coğrafyasının Batı ile Doğu arasında işleyen İpek Yolu ve Baharat Yolu'nda olduğu gibi uluslararası ticarete aracılık etmesi, asgari değerin üretilmesini ve dolayısıyla devletin vergiyle finansmanını sağlamıştır. Bu durum ise üretim sisteminin varlığını korumuş ve bir sömürü sistemine dönüşmesini önlemiştir.

Osmanlı'da devletin reayadan topladığı gelirin vergi değil de toprağın üst mülkiyetine sahip olmasından kaynaklanan bir mülkiyet geliri, yani kira olduğu iddia edilmiştir. Ancak söz konusu gelirin kira değil de vergi olduğunun göstergesi, devletin, mirî araziden aldığı ödentiyi mülk araziden de almasıdır. Bunun somut bir örneği, malikâne-divani sisteminde görülür. Bu sistemde arazi, özel şahısların mülkiyetindedir ve araziye kullanan reaya, genellikle yüzde 20 oranında bir ödentide bulunur ve bunun yarısını malikâne hissesi olarak mülk sahibine, diğer yarısını da divani hissesi olarak sipahiye verir. Mirî araziye kullananlardan alınan öşür, aynı oranda mülk araziden de alınır. Ayrıca salyaneli eyaletlerde de çoğunlukla mirî değil, özel ve vakıf mülkiyeti geçerlidir. Bu eyaletlerde de şer'i bir vergi olan öşür alınmaktadır. Öşür gibi temel vergilerin hem mirî hem de mülk araziden alınması, söz konusu ödentinin, toprağın mülkiyetiyle ilgili olmadığını gösterir.

Faktör gelirlerinin üretim ve sömürü sistemlerindeki fonksiyonları farklıdır. Bu nedenle rant ile kira arasında da ayırım yapmak gerekir. Rant, emeğin metalaştırıldığı sömürü sistemlerindeki mülk geliridir. Bu mülk ise toprakla birlikte emektir, çünkü emek, toprağa bağlanmıştır. Kira ise emeğin özgür olduğu bir üretim sisteminde toprağın gelirini ifade eder. Osmanlı'da devletin geliri, rant olmadığı gibi kira da değildir. Çünkü mirî mülkiyet gereği bir toprak piyasası yoktur, yani toprak piyasada alınıp satılmaz. Özel mülkiyetin olduğu veya toprak piyasasının bulunduğu salyaneli eyaletlerde toprağın gelirini ise mülk sahipleri alır. Dolayısıyla devletin geliri, kira da değildir.

Osmanlı'da rant ve kira değil, sadece vergiyle finanse edilen bir devlet ile üretilen katma değerden kendi payına düşeni alan özgür bir emek ve ilkinin soyut (rakabe) mülkiyet, ikincisinin ise kullanım hakkına (intifa) sahip olduğu bir sermaye yapısı ortaya çıkmıştır. Bütün üretim faktörleri,

üretime yaptığı katkı ölçüsünde bir gelir elde ettiği için bu sistem, bir karşılıklılık (adalet) sistemidir. Ancak devlet öncesindeki kabile üretim sisteminde geçerli olan “yatay karşılıklılık”tan farklı olarak bu sistemde “dikey karşılıklılık” söz konusudur.

Feodalizm veya ATÜT tezinin iddiasının aksine ve sui generisçi birikimin vurguladığı gibi, Osmanlı’da köylü her zaman özgür olmuştur. “Asgari değer”in üretilebilmesi, bu özgürlüğün maddi temelini oluşturmuştur. Köylünün özgürlüğünü ortadan kaldırıp onu mülk hâline getirecek bir sınıf Osmanlı’da ortaya çıkmamıştır. Çoğu kez feodalizmdeki senyörle özdeşleştirilen veya ona benzetilen sipahi ise sadece vergi toplamak ve karşılığında askerî hizmet sunmakla yükümlü bir devlet memurudur. Sipahinin, köylünün işlediği toprak üzerinde mülkiyet hakkı olmadığı gibi köylü üzerinde de mülkiyet benzeri bir hakkı bulunmamıştır. Sipahi, köylüyü yargılama yetkisine hiçbir zaman sahip olmamış ve kendisi de köylü gibi aynı yargı makamlarına tabi olmuştur. Avrupa’da dük, kont, baron, lord gibi ünvanlar babadan oğula geçtiği gibi yetenekli bir serfin çok çalışarak baron olduğu görülmemiştir. Buna karşın Osmanlı’da bürokrasinin tepesinde yer alan bir sadrazamın, kazaskerin veya şeyhülislamın babası muhtemelen bir köylü olduğu gibi oğlunun da köylü olma ihtimali düşük değildir.

Üretim sistemleri ile sömürü sistemleri arasındaki ayırt edici niteliklerden biri, ilkinin “meslek toplumu” olmasına karşın ikincisinin “mülk toplumu” olmasıdır. Osmanlı toplumu, askerî ve reaya olarak iki sınıfa ayrılırken askerî tabaka kendi içerisinde seyfiye, kalemiye ve ilmiye olarak üç kesimden oluşur. Bu üç ana kesim, belirli bir meslek grubunu ifade eder. Seyfiye sipahi ve yeniçeri gibi silahlı bürokrasiyi, kalemiye nişancı, reis-ül küttab gibi sivil bürokrasiyi, ilmiye ise kadı ve müderris gibi yargı ve eğitimle ilgili bürokrasiyi oluşturur. Reayanın ise kendi içerisinde çiftçi, konargöçer, tüccar-zanaatkâr olarak üç ana sınıfa ayrıldığı söylenebilir. Bütün bu sınıfların ayırım ölçüsü, sahip olunan meslek veya yapılan işidir. Bu nedenle Osmanlı toplumu, bir meslek toplumdur. Buna karşın feodalizmde temel ayırım ölçüsü, mülkiyet üzerinden şekillenmiştir. Bir yanda dük, kont, baron, markiz gibi mülk sahipleri, diğer yanda serflerden oluşan ve mülkten yoksun bırakılan veya mülk haline getirilen bir kitle vardır.

Osmanlı’nın feodalizm olmadığını önemli bir göstergesi de “ikinci serflik” diye adlandırılan gelişmede Doğu Avrupa ve Rus toplumları serfleştirilirken Osmanlı’nın benzeri bir tercihte bulunmayışıdır. Hâlbuki 16. yüzyılın sonunda yaşanan Büyük Kaçgunluk sırasında reayanın toprağını terk etmesi; üretimin sekteye uğramasına, ekonominin büyük bir krize girmesine ve dolayısıyla emek ve sermaye stokunun önemli ölçüde tahrip olmasına yol açmıştır. Eğer bu dönemde, Doğu Avrupa ve Rusya’da olduğu gibi, köylü serfleştirilseydi, yani köylünün toprağını terk etmesini önleyecek veya terk ettiyse toprağına geri dönmesini sağlayacak yasalar çıkarılsa ve uygulansaydı, Osmanlı tarihinin en büyük ekonomik ve sosyal krizi yaşanmaz, emek ve sermaye stokunun yanı sıra vergi gelirleri de en az yarı yarıya azalmazdı. Nitekim serflik kurumunun veya çiftçinin toprağına bağlanmasının temel nedeni veya esprisi, doğrudan üreticinin maruz kaldığı ağır yükümlülükler karşısında üretimin devamını sağlamaktır. Özellikle Rusya ile benzeri koşullara sahip olan Osmanlı’nın köylüyü serfleştirmemesinin nedeni, serflik veya feodalizm gibi kurumsal bir geleneğe sahip olmayışıdır. Osmanlı’nın, karşılaştığı en büyük krizde bile köylüyü serfleştirmemesi, Doğu Avrupa ve Rusya’nın aksine, geçmişte de benzeri bir geleneğe sahip olmadığını gösterir.

Osmanlı’da her bir üretim faktörüne içkin olan dünya görüşü, teknoloji ve hukuk da karşılıklılık ilkesini destekleyen karakterdedir ve bu durum, rakabe üretim sistemine dayalı bir modeli yansıtır. Bu model, göçebe bir toplumun evrenselci bir ideolojinin (İslam) beslediği fetih veya gaza

politikasıyla daha geniş kapsamda organik bütünlükler oluşturmaya yöneliktir. Daha büyük bütünlükler, ölçek ekonomileri oluşturarak ve işlem maliyetlerini düşürerek verimliliği artırmanın bir yoludur. Fethin sonucunda toplum, idari açıdan askerî ve reaya olmak üzere iki katmana ayrılır. İki temel katmana ayrılmasına rağmen bu toplumda farklı etnik ve dinî kökenlere sahip olanlar aynı ceza hukukuna tabidir ve medeni hukuktaki farklılıklar ise çeşitli toplum kesimlerine bırakılan özgürlük alanının bir ifadesidir.

Bu sistem, klasik ifadelerle “din ü devlet, mülk ü millet” olarak tanımlanmıştır. Bu formülasyondaki dört kavramın ilki kurumsal yapıyı, ikincisi iktidarı, üçüncüsü sermayeyi, dördüncüsü de emeği karşılamaktadır. Bu dört unsurun birbiriyle uyumlu bir şekilde işlemesi, dünyanın veya ülkenin düzeninin (nizam-ı âlem) sağlanmasıdır ve bu düzen, sürdürülebilir ideal bir dengeyi işaret etmektedir. Nizam-ı âlemin sağlanması ise daire-i adliye diye ifade edilen karşılıklılık ilkesinin uygulanmasıyla mümkündür. Sistemdeki her bir unsurun, diğerinin varlığına bağlı olduğunun ve nizamın sağlanmasının, ancak organik bir ilişki ve karşılıklılık ilkesi çerçevesinde kurulacak bir bütünlükle mümkün olduğunun bir ifadesidir.

Nizam-ı âlemin sağlanmasının temel aracı ise Devlet-i Aliyye’dir. Osmanlıların kendi devletlerine verdikleri bu isim, iktidar ideolojisini de ortaya koymaktadır. Bu adlandırma, Osmanlı’da kutsal veya aşkın bir devlet anlayışının bulunmadığının da bir ifadesidir. Aksi hâlde Devlet-i Aliyye değil, Devlet-i Kudsiyye diye adlandırılırdı. Zıllullah sıfatına dayanarak padişahın kutsal olduğu vurgulanmıştır, ancak padişahın kutsal olması demek, kararlarının herhangi bir sınırlamaya tabi olmaması, yanlışlığının iddia edilememesi, bunların sorgulanmaması ve kendi meşruiyetini kendinden alması demektir. Hâlbuki Osmanlı’da Şeyhülislam’ın onaylamadığı bir karar meşru değildir ve Şeyhülislam da iktidarın kararlarını hukuka uygunluğu açısından denetler. Yani padişah da dâhil bütün iktidar aygıtının, kararlarının meşruiyeti ve yürürlüğe girebilmesi için bir başka makamdan onay alması gerekir. Hâlbuki bir Tanrı’nın (örneğin Hristiyanların Hz. İsa’yı ve onun vekili olarak Kilise’yi kabul ettiği gibi) veya Tanrı’nın elçisinin (örneğin Müslümanların Hz. Muhammed’i kabul ettiği gibi) bir başka makamdan meşruiyet onayı aldığı görülmez. Kutsal olan, başka bir makamdan onay almaz. Eğer Osmanlı’da kutsallıktan bahsedilecekse bu sadece şer’i hukuk için geçerlidir, yani Osmanlı’da kutsal olan sadece hukuktur. Temelde despotik veya patrimonial bir yönetim olduğuna yönelik oryantalist tutumun farklı bir ifadesi olan kutsal veya aşkın devlet anlayışı, Osmanlı’da devlet ile toplum arasında tek yanlı bir bağımlılık ilişkisi olduğu varsayımına dayanır. Hâlbuki ilişki çift yönlüdür ve bir tarafın güvenlik, adalet ve altyapı hizmetlerinin sunumuna karşılık diğer tarafın vergi ödemek ve hukuka riayetle mükellef olduğu bir karşılıklılık ilişkisidir.

Osmanlı’da iktidarın bir başka temel karakteri de yasalarla sınırlanmış olmasıdır. Osmanlı hakkındaki despotizm ve patrimonializm gibi iddialar, söz konusu yasallığın fark edilmesini önlemiş ve hatta bunun üstünü örtmüştür. Öncelikle reaya, meşruiyetini toplumsal kabulden alan şer’i hukuka tabidir ve iktidarın reaya hakkında hukuk dışı muamelede bulunma hak ve yetkisi yoktur. Elbette iktidarı kullananlar, reayanın hak ve hukukunu ihlal edebilmiştir, ancak bu davranış, hukuk tarafından gayrimeşru olarak kabul edilmiş ve çoğunlukla cezalandırılmıştır. Reaya, hakkının ihlal edildiğini düşündüğü her durumda bağımsız olan yargıya başvurabilmiş ve hakkını arayabilmiştir.

Şer’i hukukun medeni hakların güvencesi olmasının yanı sıra örfî hukuk da reayaya yüklenen vergilerin ancak yasalarla ihdas edilebileceğini, yasalarda yer almayan bir verginin salınamayacağını, vergi yükünün reayanın kaldıramayacağı düzeye yükseltilemeyeceğini açık ve kesin bir biçimde

belirtmiştir. Vergi konusunun, reayayı ilgilendiren en önemli konuların başında geldiği göz önünde bulundurulursa örfî hukukun reaya açısından önemi daha iyi anlaşılabilir.

Bununla birlikte Osmanlı'da yargı ve yargılamayı yapan kadı, her zaman askerî-siyasi iktidardan bağımsız olmuştur. Kuvvetler ayrılığı, kavram olarak Montesquieu'ya dayansa da Osmanlı'da en azından yargı ve yürütmenin birbirinden bağımsız olması, güçlü bir geleneğe sahiptir. Şer'i hukukun, iktidarın dışında oluşup gelişmesi, yargının bağımsızlığını sağlamıştır. Reayanın şer'i hukuka tabi olması, yargı yolunun bütün reayaya açık bulunması, verginin ancak yasalarla konulabileceğini öngören bir örfî hukukun varlığı ve yargının bağımsızlığı, Osmanlı yönetiminin “anayasal iktidar” olarak tanımlanması için yeterlidir. Modern dönemde Batı'da görülen “anayasal monarşiler”den daha önce Osmanlı Devleti, hukuk tarafından sınırlanmış bir “anayasal iktidar” örneği ortaya koymuştur.

Despotizm ile patrimonyalizmin ayrıldıkları nokta, toplumun ilkinde köle olmasına karşın ikincisinde özgür olmasıdır. Bu iki kavramın ortak oldukları husus ise her iki yönetim biçiminde de iktidarın yasalarla sınırlanmaması, iktidar sahiplerinin keyfi davranabilme gücüdür. Patrimonyalizmde mutlak yetkilere sahip monark, bir baba gibi toplumun menfaatini düşünürken onun hakkında tek yanlı kararlar alabilmektedir ve bu tek yanlılık, onun hukuk tarafından sınırlanmadığı anlamına gelmektedir. Oysaki Osmanlı iktidarı, medeni haklar yönüyle şer'i hukuk, mali haklar açısından da örfî hukuk tarafından sınırlanmış ve bu konularda iktidarın uygulamalarının hangi sınırlara riayet etmesi gerektiği belirlenmiştir. Reayanın özgürlüğe ve yargı güvencesine sahip olması, despotizm iddiasını yanlışladığı gibi medeni ve mali konularda iktidarın şer'i ve örfî hukuk tarafından sınırlanması, patrimonyalizm iddiasını da geçersiz kılar. Patrimonyalizmin geçerli olduğunun kabul edilebilmesi için Osmanlı'da yürürlükte olan bir (şer'i ve örfî) hukuk sisteminin olmadığının kabul edilmesi gerekir, çünkü iktidarı sınırlayan bir hukuk sisteminin varlığı ile patrimonyalizm birbiriyle çelişkilidir. İstisnai bir durum olarak ehl-i örf veya askerî-idari bürokrasi üzerinde padişahın daha geniş yetkilere sahip olması, “iktidar içi” bir durumdur ve aslolan, iktidarın topluma karşı tutumudur.

Osmanlı siyasi sistemi, yaygın bir biçimde imparatorluk olarak adlandırılmıştır, hâlbuki imparatorluk veya emperyalizm, sadece sömürü sistemlerinin siyasi modelidir. Osmanlı; bir imparatorluk değil, farklı dinî, etnik ve sosyal kimliklere sahip toplumları kapsayan bir “dünya devleti” veya “padişahlık”tır. İmparatorluk ise padişahlığın sömürü sistemlerindeki muadilidir. Padişahlık ile imparatorluk arasındaki temel fark, egemenlik altına alınan coğrafya ve topluma ilişkin tutumda ortaya çıkar. İmparatorlukta söz konusu coğrafya vatan olarak görülmediği gibi ilgili toplum da vatandaş olarak kabul edilmez, bilakis sömürülecek bir meta kaynağı olarak değerlendirilir. Padişahlıkta ise egemenlik altına alınan coğrafya vatan olarak görüldüğü gibi hangi etnik köken veya dinden olursa olsun ilgili toplum vatandaş veya temel haklara sahip ve korunması gereken reaya olarak değerlendirilir. İmparatorluk yönetiminin modern dönemdeki somut ve açık bir örneğini İngilizlerin Hindistan'daki uygulamalarında görmek mümkündür. İngilizler Hindistan'ı hiçbir zaman kendi ülkesi olarak görmediği gibi Hindistanlıları da kendi vatandaşı olarak kabul etmemiş, onlara İngiliz vatandaşlarının sahip olduğu hakları tanımamıştır. Zaten İngiltere'nin Hindistan'dan çekilmesi de tamamen kâr-zarar hesabına dayalı olarak yapılmıştır. Buna karşın Osmanlı, fethettiği toprakları kendi vatanı, yani korunması gereken memleketler (memâlik-i mahrûse) olarak görmüş, orada yaşayanları vatandaşı (reaya) olarak değerlendirmiş, ceza hukuku bütün Osmanlı ülkesindeki herkese ayırım yapılmadan uygulanmış ve savaşla mecbur bırakılmadıkça hiçbir toprağı kâr-zarar hesabıyla terk etmemiştir. Sui generisçi ekolde

bile yaygın bir biçimde görülen imparatorluk vasfının Osmanlı için geçerli olduğunun kabul edilebilmesi için Osmanlı'nın, İngiltere'nin Hindistan'da kurduğu gibi bir yönetime sahip olduğunun ispat edilmesi gerekir.

Osmanlı mali sisteminin, vergi gelirlerini ekonomi aleyhine artıran bir fiskalizm olduğu iddia edilmiştir. Ancak bu anlamdaki fiskalizm, sömürü sistemlerinin mali politikasını ifade eder. Sömürü sistemlerinde, örneğin feodalizmde iktidar, finansman ihtiyacını karşılayabilmek için emeğin artı değerine el koyar ve onu toprak köleliğine mahkûm eder. Burada iktidarın topladığı kaynak, bir ranttır ve bu; ekonominin, toplumun veya doğrudan üreticinin aleyhinedir. Buna karşın Osmanlı'da emeğin artı değerine el konularak doğrudan üreticinin serfleştirilmesi gibi bir durum söz konusu değildir. İktidar, sadece üretime yaptığı katkı karşılığında kendi payını almaktadır ve iktidarın vergi karşılığında güvenliği sağlaması, hukuk düzenini oluşturması ve altyapı hizmetlerini sunması, ekonominin gelişmesinin ve hatta var olmasının ön koşuludur. Osmanlı'da ekonominin gelişmesi, üretimin selameti ve sosyal adalet için vergi gelirlerinden vazgeçilen çok sayıda örnek bulmak mümkündür. Ayrıca doğrudan üretici üzerindeki vergi yükü, uzun savaşlar gibi istisnai dönemler hariç, ekonominin gelişimini sekteye uğratmayacak düzeydedir. Zaten toplumun iâşesini ön plana alan veya bir “bolluk ekonomisi” oluşturan mali politikanın, ekonomi aleyhine işleyen bir fiskalizm olduğu iddiası, kendi içinde çelişkilidir.

Nihayetinde rakabe üretim sistemi, her bir üretim faktörünün üretime yaptığı katkı kadar üründen pay almasına ve canlı, birikmiş ve örgütlü emeğin karşılığı olmayan bir kazanç elde etme girişiminin önlenmesine dayanır. Bu sistem kendi içerisinde tutarlı ve asgari değeri üretebilme becerisini göstermiş olmasının yanı sıra sistem içerisinden yönelen tehditleri veya haksız (karşılıksız) kazanç elde etme girişimlerini sistematik olarak engelleyebilme kabiliyetini de yüzyıllar boyunca sergilemiştir. Ancak sistemin parametrelerini değiştiren ve sonunda kapitalizme entegre olmasını sağlayan, dış bir tehdit olmuştur. Rakabe üretim sistemi, sömürü sistemlerinin yeni bir versiyonu (kapitalizm) karşısında nasıl tepki vereceğini, onun saldırısı karşısında kendini nasıl koruyacağını bilememiş, bu konuda yeterli donanımına sahip olmadığını göstermiştir.

16. yüzyıl, rakabe üretim sisteminin son, kapitalizmin ise ilk yüzyılıdır. Aynı yüzyılı paylaşmalarının yanı sıra rakabe üretim sisteminin tam bir koordinatını belirleyebilmek için kapitalizm ile olan farklılıklarının da belirlenmesi gerekir. Kapitalizmin temel esprisi; kendi kaynaklarıyla asgari değer üretemeyen bir sömürü sisteminin diğer ülkelerin kaynaklarını transfer ederek geçim sorununu aşma çabasında yatmaktadır. Benzeri bir genişlemenin iki tarihî örneği antik Yunan'da kolonyalizm ve antik Roma'da emperyalizm şeklinde yaşanmıştır. Kapitalizm, ilk döneminde Avrupa'da yoğunlaşmış askerî güç birikimi olmadığından doğuya, yani Osmanlı'ya doğru bir rota izleyememiştir. Kolonyalist genişleme sürecinde karşılaşılan Amerika ve Afrika toplumlarının gelişmişlik düzeylerinin düşük olması, sınırlı askerî kapasiteyle olağanüstü kazançlar elde edilmesine imkân vermiştir. Kapitalizm, kolonyalist dönemde Amerika, Afrika ve Hint alt kıtasının limanlarını ele geçirmenin ve oralarda koloni üsleri kurmanın yanı sıra bu limanların yer aldığı okyanusların denetimini sağlayarak küresel piyasanın hegemonyasını sağlamıştır. Küresel piyasayı ele geçirmek, bu piyasayı ithalat ve ihracat amacıyla kullanan bütün ekonomileri hegemonya altına almak anlamına gelmektedir. Kapitalizm, piyasanın hegemonyası için askerî güç, yenilik, ideoloji, manipülasyon ve korumacı politikalar olmak üzere başlıca beş araç kullanmıştır. Nitekim Uzakdoğu'dan kaynaklanan baharat ticareti, daha kısa ve daha ucuz olmasına rağmen askerî güç ve korumacı politikalarla Kızıldeniz-Akdeniz yoluyla değil,

Afrika'nın güneyini dolaşıp Atlas Okyanusu'nu izleyen daha pahalı ve daha uzun bir rotayla Avrupa'ya yönlendirilmiştir.

Kapitalizmin ilk aşamasında küresel ticaret yolları, “iktisadi rasyonalite” bir kenara bırakılarak Avrupa'nın çıkarları doğrultusunda değiştirilmişti. Ancak değiştirilen sadece ticaret yolları olmamış, uluslararası piyasayı kullanan ülkelerin ekonomik yapıları da dönüştürülmüştü. Avrupa, katma değeri yüksek ve stratejik önemi büyük olan sektörleri kendine alıkoyarken diğer ülkelerin bu sektörlerden çekilmesine ve bunun yerine kendi ekonomisinin ihtiyaç duyduğu ancak katma değeri düşük olduğu için kendilerinin üretmediği malların -başta hammadde olmak üzere- ihracatçısı olmasına zorlamıştı. Bunun için öncelikle uluslararası piyasa üzerindeki hegemonyasını ve artık belirli bir yoğunluğa ulaşan askerî gücünü kullanmıştı. Nihayetinde ülkelerin üretim faktörlerinin doğrudan kontrol altına alındığı kapitalizmin ikinci aşamasına, emperyalizme geçilmişti.

Osmanlı'nın kapitalizme entegrasyonu da benzeri bir süreci izlemiştir. Bu sürecin dönüm noktası ise Hint Okyanusu piyasasının kontrolü amacıyla 16. yüzyıl boyunca Portekiz ile sürdürülen rekabetten vazgeçildiği 1590'lardır. Bu tarihten sonra Kızıldeniz-Akdeniz rotası kullanılsa da bu yolun dünya ticaretindeki payı her geçen yıl azalmıştır. Ticaretteki payın azalmasından daha önemli olan ise ilgili ekonomilerin üretim yapılarının, piyasanın hegemonyası üzerinden Avrupa'nın çıkarlarına entegre edilmesidir. Aynı tarihlerde Akdeniz piyasası da İngilizlere terk edilmiştir. Osmanlı, 17. yüzyıl boyunca Akdeniz üzerindeki askerî varlığını korumuştur, ancak bu varlık, “piyasanın hegemonyası” amacına yönelmemiştir. Çünkü Osmanlı, bir üretim sistemi olarak, piyasanın hegemonyası aracılığıyla kaynak aktarımını hedefleyen kurumsal bir yapıya sahip değildir.

Kendi kaynaklarına dayanarak asgari değer üretebilen, üretim ilişkilerini karşılıklılık çerçevesinde kuran ve kurumsal yapısını bu sistemi korumaya ve sürdürmeye yönelik kodlayan rakabe üretim sistemi ve genel olarak üretim sistemleri, bütünüyle farklı karakterde olan kapitalist sömürü sistemini anlamamış, onun temel güdülerini görememiş ve sonunda ona entegre olmuştur. Bugün Batı dışı bütün toplumlar, mevcut sömürü sisteminin üretime ve karşılıklılık ilkesine dayandığını varsayarak yaşamaktadırlar. Bu nedenle kendi fakirliklerinin yeterince çalışmamaktan, üretmemekten, tasarruf yapmamaktan, teknoloji geliştirmemekten, akılcı olmamaktan kaynaklandığını, bugünkü zenginliğin haksız paylaşımının ise yine karşılıklılık çerçevesinde gerçekleştiğini düşünmektedirler. Ancak kendi kurumsal-ideolojik yapıları üretim ve karşılıklılığa dayandığı için kapitalizmin ve onun halefi olan mevcut küresel hegemonik sömürü sisteminin de aynı ilkelere dayandığını varsaymanın bedelini çok ağır ödemektedirler.

KAYNAKÇA

- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. **Modern Devletin Doğası**. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000.
- Acemoğlu, Daron ve Robinson, James A. **Why Nations Fail**. London: Profile Books, 2012.
- Akat, Asaf Savaş. “Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Topluluklar”. **İdris Küçükömer’in Mirası**. İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2004.
- Akdağ, Mustafa. **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyanları**. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- Akdağ, Mustafa. “Timar Rejiminin Bozuluşu”. **AÜDTCE Dergisi**. C. 3, S. 4, 1945, s. 419-431.
- Akdağ, Mustafa. **Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi**. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1979.
- Akgündüz, Ahmed. **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri**. İstanbul: OSAV, 1990.
- Akhisârî, Hasan Kâfî. **Nizâm-ı Âlemi Sağlayan Sebeplerin Temelleri**. (Çev. Ömer Mahir Alper), İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Akkoyun, Songül. “1530 (H.937) Tarihli Tahrir Defterine Göre Darende Kazâsı”, **Yüksek Lisans Tezi**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 1992.
- Akkurt, Halil. **Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları 1960-1980**. Ankara: İmge Kitabevi, 2020.
- Aktaş, Ümit. **Osmanlı Çağı ve Sonrası**. İstanbul: Çıra Yayınları, 2020.
- Althusser, Louis. **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**. (Çev. Yusuf Alp - Mahmut Özışık), İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Altungök, Ahmet. “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, **Türk İncelemeleri Dergisi**, XXIX/2, 2014, ss. 445-487.
- Altungök, Ahmet. “Siyâsi, İdâri, İktisâdî, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti”. **Doktora Tezi**. Fırat Üniversitesi SBE, 2012.
- Amin, Samir. **Avrupamerkezcilik**. (Çev. Mehmet Sert), İstanbul: Chiviyazıları, 2007.
- Amin, Samir. **Global History, A View from the South**. Cape Town: Pambazuka Press, 2011.
- Amin, Samir. **Unequal Development, An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism**. Sussex: The Harvester Press, 1976.
- Anderson, Perry. **Lineages of the Absolutist State**. London: Verso, 2013.
- Anderson, Perry. **Passages from Antiquity to Feudalism**. London: NLB, 1974.
- Appleby, Joyce. **Amansız Devrim**. (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul: Alfa Yayınları, 2012.
- Aren, Sadun. **Ekonomi El Kitabı**. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990.
- Arıcanlı, Tosun. “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”. **Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**. (Ed: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt

Yayınları, 1998.

Aristoteles. **Metafizik**. (Çev. Ahmet Arslan), İstanbul: Sosyal Yayınları, 2012.

Aristoteles. **Politika**. (Çev. Mete Tuncay), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.

Arslan, Ahmet. **İbni Haldun**. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.

Arslan, Hüsamettin. **Epistemik Cemaat**. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1992.

Asad, Talal. **Secular Translations: Nation State, Modern Self, And Calculative Reason**. New York: Columbia University Press, 2018.

Âşık Paşazade. **Osmanoğullarının Tarihi**. (Çev. Kemal Yavuz ve Yekta Saraç), İstanbul: K Kitaplığı, 2003.

Avcılar, Suna Başak. “Türk Sosyal Bilimcilerinin Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme”. **Doktora Tezi**. Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE, 1994.

Avcı, Casim. “Hilafet”. **TDVİA**. C. 17, 1998.

Avcıoğlu, Doğan. **Türkiye’nin Düzeni**. C. 1, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1976.

Aydın, Mehmet Akif ve Hamîdullah, Muhammed, “Köle”, **TDVİA**, C. 26, 2002, ss. 237-246.

Aydın, M. Kemal ve Aydınlar, Kıvanç. “Emek-Değer’ Teorisinden ‘Fayda-Değer’ Teorisine”. **Bilgi**. S. 1, 2011, ss. 1-12.

Aydın, Suavi. “Türk Tarihçiliği: Feodalite Örneği”. **Toplum ve Bilim**. S. 91, Kış 2001/2002, ss. 39-80.

Aydın, Suavi. “Feodaliteye Giden İki Yol: Avrupa ve Bizans”. **Kebikeç**. S. 1, 1995, ss. 115-144.

Aydınolat, N. Emrah, “Adam Smith’in ‘Görünmez El’i”, **Görünmez Adam Smith**, Mine Kara ve N. Emrah Aydınolat (Ed.), İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2010.

Ayverdi, İlhan. **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**. İstanbul: Kubbealtı, 2010.

Bacon, Francis. **Novum Organum**. (Çev. Sema Önal), İstanbul: Say Yayınları, 2012.

Bal, Faruk. “Çölün Ekonomisi”. **Ortadoğu**. C. 9, S. 1, 2014, ss. 95-118.

Balibar, Etienne. “Tarihsel Materyalizmin Temel Kavramları Üzerine”. **Kapital’i Okumak**. (Çev. A. Işık Ergüden), İstanbul: İthaki Yayınları, 2007.

Banaji, Jairus. **Theory as History, Essays on Modes of Production and Exploitation**. Leiden: Brill, 2010.

Barkan, Ömer L. “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”. **Belleten**. C. XXXIV, S. 36, ss. 557-607.

Barkan, Ömer L. “H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî yılına ait bir bütçe örneği”. **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**. C. 15, S. 1-4, 1953, s. 251-329.

Barkan, Ömer Lütfi. “H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi”. **İFM**. XIX/1-4, (Ekim 1957-Temmuz 1958), İstanbul 1958, s. 277-332.

Barkan, Ömer L. **Kolonizatör Türk Dervişleri**, İstanbul: Hamle, 1942.

- Barkan, Ömer L. “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”. **Türkiyat Mecmuası**. 1953, ss. 1-25.
- Barkan, Ömer L. “Türk Hukuk Tarihine Giriş (I)”. **BTDD**. No. 14, Nisan 1986.
- Barkan, Ömer L. “Türk Hukuk Tarihine Giriş (VII)”. **BTDD**. No. 21, Kasım 1986.
- Barkan, Ömer L. “Türk Hukuk Tarihine Giriş (VIII)”. **BTDD**. No. 22, Aralık 1986.
- Barkan, Ömer L. “Türkiye’de ‘Servaj Var mı İdi?’”. **Belleten**. C. XX, S. 78, s. 237-246.
- Barkan, Ömer L. **Türkiye’de Toprak Meselesi**. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- Barker, Graeme. **The Agricultural Revolution in Prehistory**. New York: Oxford University Press, 2006.
- Barkey, Karen. **Eşkıyalar ve Devlet**. (Çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Bartlett, Roger. “Serfdom and State Power in Imperial Russia”. **European History Quarterly**. London: Thousand Oaks, Vol. 33(1), ss. 29–64.
- Baskıcı, M. Murat. **Bizans Döneminde Anadolu**. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009.
- Bataille, Georges. **Lanetli Pay**. (Çev. Işık Ergüden), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010.
- Bell, Daniel. **The Coming of Post-Industrial Society**. New York: Basic Books, 1999.
- Berkes, Niyazi. **Türkiye İktisat Tarihi**. C. 2, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1975.
- Berkes, Niyazi. **Türkiye’de Çağdaşlaşma**. İstanbul: YKY, 2003.
- Berktaş, Halil. “Balinalar, yunuslar, fiyefe dayalı devletler”. **serbestiyet.com**. (Erişim tarihi: 3 Ocak 2021).
- Berktaş, Halil. **Kabilelerden Feodalizme**. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1989.
- Berktaş, Halil. “Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi”. **Türkiye Tarihi**. C. 1, İzmir: Cem Yayınevi, 1997.
- Berktaş, Halil. “Osmanlı ne kadar moderndi (6) Bıraktığım yerden”. **serbestiyet.com**. (Erişim tarihi: 3 Ocak 2021).
- Berktaş, Halil. “Osmanlı ne kadar moderndi (11) FÜT ve AÜT’ün Prokrustes yatağı”. **serbestiyet.com**. (Erişim tarihi: 3 Ocak 2021).
- Beyazıt, Yasemin. “Osmanlı’da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler”. **Doğu Batı**. S. 53, ss. 75-98.
- Blaug, Mark. **İktisatta Yöntem**. (Çev. Levent Konyar), Ankara: Eflatun Yayınevi, 2009.
- Blaut, J.M. **Sömürgeciliğin Dünya Modeli**. (Çev. Serbun Behçet), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Bloch, Marc. **Feodal Toplum**. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Savaş Yayınları, 1983.
- Boran, Behice. “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet II”. **Yön**. S. 51, Kasım 1962, ss. 512-515.
- Bostan, İdris. “Sâlyâne”. **TDVİA**. C. 36, 2009.
- Bostan, İdris. “Kadırğa’dan Kalyon’a”. **Osmanlı Araştırmaları**. S. XXIV, İstanbul, 2004, ss. 65-86.

- Bozdağ, İsmet. **Kemal Tahir'in Sohbetleri**. Ankara: Bilgi Yayınları, 1980.
- Bozkurt, Fatih. "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları". **Tarih Dergisi**. Sayı 54 (2011/2), İstanbul 2012, ss. 91-120.
- Braudel, Fernand. **Akdeniz**. C. 1-2, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989.
- Braudel, Fernand. **Kapitalizmin Kısa Tarihi**. (Çev. İsmail Yerguz), İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Braudel, Fernand. **Maddi Uygarlık**. C. 1-2-3, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi, 1990.
- Budinli, Nizâm-ı Devlet. (Hızl. Özgür Kavak), İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Buğra, Ayşe. **İktisatçılar ve İnsanlar**. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Burke, Peter. **Tarih ve Toplumsal Kuram**. (Çev. Mete Tunçay), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Cahen, Claude. **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**. (Çev. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız), Ankara: TTK, 1988.
- Çalış, Halit. "Rakabe". **TDVİA**. C. 34, 2007.
- Cameron, Rondo. **A Concise Economic History of the World**. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Cantillon, Richard. **An Essay on Economic Theory**. Alabama: Ludwig von Mises Institute, 2010.
- Carr, E.H., Fontana, J. **Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık**. (Çev. Özer Ozankaya), Ankara: İmge Kitabevi, 1992.
- Carr, Edward Hallett. **Tarih Nedir**. (Çev. Misket Gizem Gürtürk), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Casale, Giancarlo. **The Ottoman Age of Exploration**. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Castells, Manuel. **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür**. (Çev. Ebru Kılıç), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Cezar, Yavuz. **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.
- Chayanov, Alexander. **The Theory of the Peasant Economy**. Illinois: AEA, 1966.
- Chesneaux, Jean. "Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları". **Asya Tipi Üretim Tarzı**. İstanbul: Ant Yayınları, 1970.
- Childe, Gordon. **Kendini Yaratan İnsan**. (Çev. Filiz Ofluoğlu), İstanbul: Varlık Yayınları, 2001.
- Childe, Gordon. **Tarihte Neler Oldu**. (Çev. Alâeddin Şenel ve Mete Tunçay), İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2009.
- Childe, Gordon. "The Urban Revolution". **The Town Planning Review**. Vol. 21, No. 1, April 1950, ss. 3-17.
- Chrysostomides, Julian. "11. Yüzyıldan 15. Yüzyıla Kadar Bizans İmparatorluğu". **Cambridge Türkiye Tarihi**. C. 1, (Çev. Ali Özdamar), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Cin, Halil ve Akyılmaz, S. Gül. **Feodalite ve Osmanlı Düzeni**, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1995.

- Cipolla, Carlo M. **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**. (Çev. Mehmet Sırrı Gezgin), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992.
- Cipolla, Carlo M. **Silahlar ve Avrupa Sömürgeciliği**. (Çev. Taşkın Temiz), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.
- Claessen, Henri J. M. “Erken Devlete Yapısal Bir Yaklaşım”. **Erken Devlet**. (Ed. Henri J. M. Claessen ve Peter Skalnik), Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Claessen, Henri J. M. ve Skalnik, Peter. “Sınırlar”. **Erken Devlet**. (Ed. Henri J. M. Claessen ve Peter Skalnik), Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Clark, John Bates. **Essentials of Economic Theory**. Alabama: Ludwig von Mises Institute, 2007.
- Clausewitz, Carl von. **Savaş Üzerine**. (Çev. Şiar Yalçın), Ankara: Eriş Yayınları, 2003.
- Cohen, Ronald. “Devletin Kökenleri”. **Erken Devlet**. (Ed. Henri J. M. Claessen ve Peter Skalnik), Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Collingwood, R.G. **Tarih Tasarımı**. (Çev. Kurtuluş Dinçer), İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990.
- Cook, M.A. **Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600**. London: Oxford University Press, 1972.
- Croce, Benedetto. **Theory & History of Historiography**. London: George G. Harrap Co. Ltd, 1921.
- Çağatay, Neşet. “İslam Hukukunun Ana Hatları”. **Belleten**. C. LI, S. 200, 1987, ss. 625-636.
- Çelik, Gülfettin. “Osmanlı’da İskân Tarihi ve Ömer L. Barkan’ın Eserlerine Giriş”. **Osmanlı’da Nüfus ve İskan Politikaları**. (Hzl. Kazım Baycar), İstanbul: BİSAV, 2009.
- Çizakça, Murat. “Osmanlı Devleti ve Ekonomik Hayat: Vergilendirme, Kamu Finansmanı ve Ticaret Kontrolleri”. **Türkiye Tarihi**. C. 2, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016, ss. 303-344.
- Çolak, Yılmaz. “Türkiye’de Medeniyet ve Modernleşme”. **Muhafazakâr Düşünce**. S. 21-22, Yaz-Güz 2009, ss. 146-167.
- Darling, Linda T. **A History of Social Justice and Political Power in the Middle East**. London: Routledge, 2013.
- Darling, Linda T. “Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir-Toplama ve Meşruiyet”. **Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler**. (Hzl. Mehmet Genç – Erol Özvar), C. 1, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşive ve Araştırma Merkezi, 2006.
- Davutoğlu, Ahmet. “Medeniyetlerin Ben-idraki”. **Divan**. 1997/1, ss. 1-53.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. **Devlet Adamlarına Öğütler**. (Çev. Hüseyin Ragıp Uğural), Ankara: TTK Basımevi, 1969.
- Demir, Abdullah. “İslam’da İnsan Hakları”. **II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri**. (Ed. Fethi Gedikli), İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2016.
- Demir, Ömer. **İktisat Metodolojisi**. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2012.
- Demirci, Mustafa. “İkta”. **TDVİA**. C. 22, 2000.

- Demirci, Mustafa. **İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Demirci, Mustafa. **Siyah Öfke**. Konya: Çizgi Kitabevi, 2005.
- Demirel, Ömer, Gürbüz, Adnan ve Tuş, Muhiddin. "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı". **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**. (Yay. Sor. Ezel Erverdi), Ankara: Aile Araştırma Kurumu, 1992.
- Diamond, Jared. **Tüfek, Mikrop ve Çelik**. (Çev. Ülker İnce), Ankara: Tübitak, 2010.
- Diamond, Jared. **Üçüncü Şempanze İnsan Türünün Evrimi ve Geleceği**. (Çev. Çağatay Tarhan), İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.
- Dilthey, Wilhelm. **Hermeneutik ve Tin Bilimleri**. (Çev. Doğan Özlem), İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Divitçioğlu, Sencer. **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**. İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Doğan, Necmettin. "Patrimonyalizm Kavramına Eleştirel Bir Yaklaşım". **Liberal Düşünce**. S. 64, Güz 2011, ss. 161-184.
- Domar, Evsey D. "The Causes of Slavery: A Hypothesis". **Economic History Association**. No: 42, 1969, ss. 1-25.
- Dowd, Douglas. **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı**. (Çev. Cihan Gerçek), İstanbul: Yordam Kitap, 2006.
- Ebu Yusuf. **Kitabu'l-Haraç**. (Çev. Ali Özek), İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019.
- El-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ. **Fütûhu'l Büldan**. (Çev. Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Emecen, Feridun M. **XVI. Asırda Manisa Kazâsı**. Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Emecen, Feridun. "Ağnam Resmi", **TDVİA**, C. 1, 1988, ss. 478-479.
- Emecen, Feridun. "Çift Resmi", **TDVİA**, C. 8, 1993, s. 309-310.
- Emecen, Feridun M. "Haraçgüzâr". **TDVİA**. C. 16, 1997.
- Emecen, Feridun M. **İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası**. İstanbul: Kitabevi, 2010.
- Emecen, Feridun M. **Osmanlı Klasik Çağında Savaş**. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Emecen, Feridun M. **Yavuz Sultan Selim**. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2010.
- Emmanuel, Arghiri. "Beyaz Yerli Kolonyalizmi ve Yatırım Emperyalizmi Miti". **Birikim**. S. 2, Nisan 1975, ss. 28-44.
- Engels, Friedrich. **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**. Ankara: Eriş Yayınları, 2003.
- Engin, Nihat. "Osmanlılar'da Kölelik". **TDVİA**. C. 26, 2002.
- Erdost, Muzaffer İlhan. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülkiyet İlişkileri**. Ankara: Orun Matbaası, 1989.
- Ergenç, Özer. **XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995.

- Erkal, Mehmet. “Öşür”. **TDVİA**. C. 34, 2007.
- Ertaş, Fatih Coşkun. **Yönetim Muhasebesi**. İstanbul: Beta, 2015.
- Es-Seyyid, Muhammed. **XVI. Asırda Mısır Eyaleti**. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Fayda, Mustafa. “Fey”. **TDVİA**. C. 12, 1995.
- Faruqi, Suraiya. “Krizler ve Değişim 1590-1699”. **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**. (Ed. Halil İnalcık). C. 2, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
- Faruqi, Suraiya. **Osmanlı’da Kentler ve Kentliler**. (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin. **Türkiye’de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı**. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1946.
- Fişek, Kurthan. **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**. Ankara: Doğan Yayınevi, 1969.
- Foucault, Michel. **Entelektüelin Siyasi İşlevi**. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
- Frank, Andre Gunder. “The Development of Underdevelopment”. **Monthly Review**. 1966, ss. 4-17.
- Fried, Morton H. **The Evolution of Political Society**. New York: Random House, 1967.
- Galbraith, Kenneth. **İktidarın Anatomisi**. (Çev. Ramazan Dikmen), İstanbul: Hece Yayınları, 2004.
- Garaudy, Roger. **Entegrizm**. (Çev. Kâmil Bilgin Çileçöp), İstanbul: Pınar Yayınları, 2005.
- Garfinkle, Steven J. “Merchants and State Formation in Early Mesopotamia”. **Culture and History of the Ancient Near East**. (Ed. Sarah C. Melville ve Alice L. Slotsky), Vol. 42, Boston: Brill, 2010.
- Genç, Mehmet. **Devlet ve Ekonomi**. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Genç, Mehmet. “İltizam”. **TDVİA**. C. 22, 2000.
- Genç, Mehmet. “Mâlikâne”. **TDVİA**. C. 27, 2003.
- Genç, Mehmet. “Mâlikâne-Divanî”, **TDVİA**, C. 27, 2003.
- Genç, Hamdi ve Özgür, M. Erdem. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Politik İktisadi Düşüncenin Evrimine Kısa Bir Bakış”. **Tasarrufat-ı Mülkiye**. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011.
- Gerber, Haim. “Osmanlı Sivil Toplum ve Modern Türk Demokrasisi”. **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**. (Ed. Kemal H. Karpat), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Gevgilili, Ali. **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar**. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1989.
- Gibbons, Herbert A. **The Foundation of the Ottoman Empire**. London: Oxford University Press, 1916.
- Godelier, Maurice. “Asya Tipi üretim Tarzı ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimine Önsöz”. **Asya Tipi Üretim Tarzı**. İstanbul: Ant Yayınları, 1970.
- Goody, Jack. “Slavery in Time and Space”. **Asian and African Systems of Slavery**. (Ed. James L. Watson), California: University of California Press, 1980.

- Goody, Jack. **Tarih Hırsızlığı**. (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012.
- Gorz, Andre. **İktisadi Aklın Eleştirisi**. (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.
- Göcek, Fatma Müge. **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü**. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999.
- Gökbalp, Ziya. **Türk Devletinin Tekâmülü**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Göksu, Erkan. "Türkiye Selçuklularında Ordu". **Doktora Tezi**. Ankara: Gazi Üniversitesi, SBE, 2008.
- Göksu, Erkan. "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler". **Nüsha**. Yıl: 7, Sayı: 24, Güz 2007, ss. 65-84.
- Görgün, Tahsin. **Osmanlı Düşüncesi**. İstanbul: Tire Kitap, 2020.
- Görün, Fikret. **Türkiye’de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine**. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1972.
- Göyünç, Nejat. **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.
- Göyünç, Nejat. "Osmanlı’nın 700. Kuruluş Yıldönümünü Anarken Osmanlı, Devlet-i Aliyye, Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S. 3, 1999, ss. 1-7.
- Gözübenli, Beşir. "İkta". **TDVİA**. C. 22, 2000.
- Graca, Laura da ve Zingarelli, Andrea. "Introduction to Studies on Pre-Capitalist Modes of Production: Debates, Controversies and Lines of Argument". **Studies on Pre-Capitalist Modes of Production**. (Ed. Laura da Graca ve Andrea Zingarelli), Leiden: Brill, 2015.
- Grant, Jonathan. "Osmanlı ‘Gerilemesi’ni Yeniden Düşünmek". **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**. (Hızl. Mustafa Armağan), İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Griswold, William J. **Anadolu’da Büyük İsyan 1591-1611**. (Çev. Ülkün Tansel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Guha, Ranajit. **Dünya-Tarihinin Sınırlarında Tarih**. (Çev. Erkal Ünal), İstanbul: Metis Yayıncılık, 2006.
- Güçer, Lütfi. **Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**. İstanbul: İ.Ü. Yayınları, 1964.
- Güçlü, Muhammed. "281 Numaralı Mufasssal Tahrir Defterine Göre 1552 Yılında Humus Sancağı", **Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi SBE, 2004.
- Günaltay, M. Şemseddin. **İran Tarihi**. C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Gündüz, Tufan. "Cengiz Orhonlu ve Osmanlı İskan Tarihine İlişkin Çalışmaları". **Osmanlı’da Nüfus ve İskan Politikaları**. (Hızl. Kazım Baycar), İstanbul: BİSAV, 2009.
- Güran, Tevfik. **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998.
- Gürkan, Ceyhun. "Veblen, Schumpeter ve Teknoloji". **Kurumsal İktisat**. (Drl. Eyüp Özveren), Ankara: İmge Kitabevi, 2007.
- Gürkan, Ceyhun. "Maliye Teorisinde Klasikten Neoklasığe Geçiş". **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. C. 75, No. 2, 2020, s. 607-636.

Hagemann, Harald. “German, American and French Influences on List’s Ideas of Economic Development”. **The Economic Thought of Friedrich List**. (Ed. Harald Hagemann), New York: Routledge, 2019.

Hakyemez, Ayşe Deniz. “Kant’ın Sentetik A Priori’sinin Doğa Bilimlerinde Temellendirilmesi”. **Doktora Tezi**. İstanbul: İ.Ü. SBE, 2019.

Halaçoğlu, Yusuf. **Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**. Ankara: TTK, 1991.

Haldon, John. **The State and the Tributary Mode of Production**. London: Verso, 1993.

Heaton, Herbert. **Avrupa İktisat Tarihi**. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğmuş), Ankara: Teori Yayınları, 1985.

Hegel, G.W. Friedrich. **Tarih Felsefesi**. (Çev. Aziz Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınevi, 2006.

Heper, Metin. **Türkiye’de Devlet Geleneği**. Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2006.

Herodotos. **Herodot Tarihi**. (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973.

Heywood, Andrew. **Siyaset**. Ankara: Adres Yayınları, 2014.

Heywood, Andrew. **Siyasetin Temel Kavramları**. (Çev. Hayrettin Özler), Ankara: Adres Yayınları, 2012,

Heywood, Andrew. **Siyaset Teorisine Giriş**. (Çev. Hızır Murat Köse), İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Hilav, Selahattin. “Asya-Tipi Üretim Nedir?”. **Yön**. 18 Şubat 1966.

Hobsbawm, Eric J. “Marx ile Engels’in Yapıtlarında Prekapitalist Kuruluşlar”. **İlk Sınıflı Toplamlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi**. (Çev. Kenan Somer), Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985.

Hodgson, Geoffrey M. **The Evolution of Institutional Economics**. London: Routledge, 2004.

Hodgson, Geoffrey M. **How Economics Forgot History**. New York: Taylor and Francis, 2002.

Hodgson, Marshall G. S. **Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek**. (Çev. Ahmet Kanlıdere ve Ahmet Aydoğan), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001.

Hunt, E.K. **İktisadi Düşünce Tarihi**. (Çev. Vedat Ulvi Aslan), Ankara: Phoenix Yayınevi, 2016.

Işık, Zekeriya. “Osmanlı Toplumunda Devlet-Tarikat İlişkileri”. **Doktora Tezi**. Konya: Selçuk Üniversitesi SBE, 2015.

Itzkowitz, Norman. **Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek**. (Çev. İsmet Özel), İstanbul: Cıdam Yayınları, 1989.

İbn Haldun. **Mukaddime**. (Çev. Halil Kendir), İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Yayınları, 2017.

İlgen, Abdulkadir. “Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı”. **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**. Vol. 49, No. 1, 2005, ss. 817-840.

İnalcık, Halil. **Adâlet Kitabı**. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.

İnalcık, Halil. “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”. **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**. (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih

Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

İnalcık, Halil. **Devlet-i Aliyye**. C. 1-2, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

İnalcık, Halil. “Osman Gazi’nin İznik (Nicaea) Kuşatması ve Bafeus Savaşı”, **Söğüt’ten İstanbul’a**, (Drl. Oktay Özel ve Mehmet Öz), Ankara: İmge Kitabevi, 2005, s. 301-341.

İnalcık, Halil. “Osmanlı Padişahı”. **Doğu Batı**. S. 54, ss. 9-20.

İnalcık, Halil. “Osmanlı Tarihinde Dönemler”. **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**. (Hızl. Mustafa Armağan), İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

İnalcık, Halil. “Osmanlılar’da Raiyyet Rûsûmu”. **Belleten**. S. 92, 1959, ss. 575-608.

İnalcık, Halil. “Osmanlılar’da Cizye”, **TDVİA**, C. 8, 1993, ss. 45-48.

İnalcık, Halil. **Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet**. İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2016.

İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**. C. 1, (Çev. Halil Berktaş), İstanbul: Eren Yayıncılık, 2009.

İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600**. (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

İslamoğlu, Huricihan. **Devlet ve Köylü**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

İslamoğlu, Huri ve Keyder, Çağlar. “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri”. **Toplum ve Bilim**. S. 1, Bahar 1977.

İslamoğlu, Huri. “16. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması”. **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**. (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Jacobsen, Thorkild. “Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia”. **Journal of Near Eastern Studies**. Vol. II, July 1943, No: 3, ss. 159-172.

Kafadar, Cemal. “Gazâ”. **TDVİA**. C. 13, 1996.

Kafadar, Cemal. **İki Cihan Aresinde**. (Çev. Ceren Çıkmış), Ankara: Birleşik Yayınevi, 2010.

Kafadar, Cemal. **Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken**. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2009.

Kafadar, Cemal. “Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi”. **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak**. (Hızl. Mustafa Armağan), İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Kafesoğlu, İbrahim. **Türk Bozkır Kültürü**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987.

Kafesoğlu, İbrahim. **Büyük Selçuklu İmparatorluğu**. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.

Kaku, Michio. **Einstein’ın Evreni**. (Çev. Engin Tarhan), Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2012.

Kallek, Cengiz. **Asr-ı Saâdet’te Yönetim-Piyasa İlişkisi**. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Kallek, Cengiz. “Haraç”. **TDVİA**. C. 16, 1997.

Kant, Immanuel. **Arı Usun Eleştirisi**. (Çev. Aziz Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınevi, 1993.

Kant, Immanuel. “Aydınlanma Nedir?”. **Liberal Düşünce**. C. 10, No: 38-39, Bahar-Yaz 2005, ss. 225-

Kara, Mine. “Yerleşik İktisatta Bireycilik: Adam Smith ve Friedrich von Hayek Üzerine Bazı Gözlemler”, **Görünmez Adam Smith**, Mine Kara ve N. Emrah Aydınonat (Ed.), İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2010.

Karaman, Hayreddin. **Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku**, C. 1, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Karaman, Hayreddin. **Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku**, C. 2, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.

Karatani, Kojin. **İzonomi ve Felsefenin Kökenleri**. (Çev. Ahmet Nüvit Bingöl), İstanbul: Metis Yayıncılık, 2018.

Karatani, Kojin. **The Structure of World History**. Durham and London: Duke University Press, 2014.

Karaömerlioğlu, M. Asım. “Bağımlılık Kuramı, Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları”. **Toplum ve Bilim**. 2001, ss. 81-99.

Karpat, Kemal. “XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Nüfus ve İskan Politikaları”. **Osmanlı’da Nüfus ve İskan Politikaları**. (Hızl. Kazım Baycar), İstanbul: BİSAV, 2009.

Karpat, Kemal. **Osmanlı Modernleşmesi**. (Çev. Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan), Ankara: İmge Kitabevi, 2008.

Kasaba, Reşat. **Bir Konargöçer İmparatorluk**. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.

Kasaba, Reşat. **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**. (Çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları, 1993.

Kaya, Alp Yücel. “Samir Amin’in Ardından Türkiye’de İktisat Tarihi Tartışmalarını Hatırlamak”. **Mülkiye Dergisi**. S. 43 (2), 2019, ss. 355-386.

Kaya, Alp Yücel. “Türkiye’de Mülkiyet Tartışmaları ve Çalışmaları”. **Ayrıntı Dergi**. S. 32, Güz 2019, ss. 59-69.

Kayalı, Kurtuluş. **Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Kaymak, Muammer. “Adam Smith’in Dört Aşamalı Tarih Kuramı Üzerine”. **Mülkiye Dergisi**. S. 44 (2), Ankara, ss. 177-218.

Kaymakçı, Özgün Burak. **İktisat Metodolojisi**. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.

Keleş, Bahattin. “Bahrî Memlûkler’de İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382)”, **Doktora Tezi**, Erciyes Üniversitesi SBE, 1998.

Keskintaş, Orhan. **Adalet, Ahlâk ve Nizam**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Keyder, Çağlar. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”. **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**. (Ed: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Keynes, John Maynard. **Genel Teori**. (Çev. Uğur Selçuk Akalın), İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010.

Keynes, John Neville. **The Scope and Method of Political Economy**. Kitchener: Batoche Books, 1999.

Khazanov, Anatoly. **Göçebe ve Dış Dünya**. (Çev. Ömer Suveren), İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015.

- Kılıçbay, Mehmet Ali. “Çevirmenden Birkaç Söz”. Bloch, Marc. **Feodal Toplum**. Ankara: Savaş Yayınları, 1983.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**. Ankara: Teori Yayınları, 1985.
- Kınalızade Ali Efendi. **Ahlâk-ı Alâî**. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1977.
- Kıray, Mübeccel B. **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2006.
- Kıvılcımlı, Hikmet. **Osmanlı Tarihinin Maddesi**. İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yayınları, 1974.
- Kibar, Sibel. “Analitik Marksizmin Sömürü Olgusuna Yaklaşımının Bir Eleştirisi”. **Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Dergisi**. C. 20, S. 1, 2018, ss. 73-84.
- Kiel, Machiel. “Sarı Saltuk”. **TDVİA**. C. 36, 2009.
- Kitâb-i Müstetâb**. (Hzl. Yaşar Yücel), Ankara: TTK Basımevi, 1988.
- Koca, Salim. **Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri**. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Koç, Ümit. 1527-1528 (H.934) Tarihli Gazze Mufassal Tahrir Defterinin Değerlendirilmesi. **Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi SBE, 1996.
- Kottak, Conrad Philip. **Antropoloji**. (Çev. Serpil N. Altuntek ve diğerleri), Ankara: Ütopya Yayınevi, 2002.
- Köprülü, M. Fuad. **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981.
- Köprülü, M. Fuad. “Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi”. **Belleten**, (2. Baskı), C. V, 1995, ss. 319-350.
- Köprülü, M. Fuad. **Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu**. Ankara: TTK Basımevi, 1991.
- Krader, Lawrence. **The Asiatic Mode of Production**. Netherlands: Van Gorcum & Comp. BV, 1975.
- Kramer, Samuel Noah. **Sümerler**. (Çev. Özcan Buze), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.
- Kramer, Samuel Noah. **Tarih Sümer’de Başlar**. (Çev. Hamide Koyukan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.
- Kucur, Sadi S. “İkta Selçuklular”. **TDVİA**. C. 22, 2000.
- Kunt, İ. Metin. **Sancaktan Eyalete**. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Kunt, Metin. “Osmanlı Tarihçiliğinin Çerçevesi”. **Doğu-Batı**. S. 51, ss. 37-48.
- Kuran, Timur. **Yollar Ayrılırken**. (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Kur’an-ı Kerim Meâli**, (Hzl. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin), Ankara: DİB, 2011.
- Küçükcalay, A. Mesut. “Osmanlı’da Kapitalizmin Gelişmemesi Tartışmaları Üzerine Eleştirel Bir Deneme”. **İslâmî Araştırmalar Dergisi**. C. 18, S. 4, 2005, ss. 453-462.
- Küçükömer, İdris. **Düzenin Yabancılaşması**. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994.
- Küçükömer, İdris. **Sivil Toplum Yazıları**. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994.
- Kütükoğlu, Mübahat S. **Lütfi Paşa Âsafnâmesi**. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.

- Lemerle, Paul. **Bizans Tarihi**. (Çev. Galip Üstün), İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Lenin, V.I. **Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**. (Çev. Cemal Süreya), Ankara: Sol Yayınları, 2009.
- Levi-Strauss, Claude. **Yaban Düşünce**. (Çev. Tahsin Yücel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994.
- Lewis, Bernard. **Modern Türkiye'nin Doğuşu**. (Çev. Metin Kıratlı), Ankara: TTK Yayınları, 1993.
- Lindner, Rudi Paul. **Osmanlı Tarihöncesi**. (Çev. Ayda Arel), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.
- Loomba, Ania. **Kolonyalizm Postkolonyalizm**. (Çev. Mehmet Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- Louzek, Marek. "The Battle of Methods in Economics". **American Journal of Economics and Sociology**. Vol. 70, No. 2, April, 2011, ss. 439-463.
- Lowry, Heath W. **Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı**. (Çev. Kıvanç Tanrıyar), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Lukes, Steven. **İktidar: Radikal Bir Görüş**. (Çev. Mehmet Ratip), İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- McGowan, Bruce. "Âyanlar Çağı, 1699-1812". **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**. (Ed. Halil İnalcık). C. 2, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2009.
- McNeill, William. **Dünya Tarihi**. (Çev. Adam Şenel), İstanbul: İmge Kitabevi, 2002.
- Maddison, Angus. **Contours of the World Economy 1-2030AD**. Oxford University Press, 2007.
- Malinowski, Bronislaw. **Büyük, Bilim ve Din**. (Çev. Saadet Özkal), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1990.
- Malthus, Thomas Robert. **First Essay on Population**. Palgrave MacMillan, 1966.
- Mandeville, Bernard. **Arılar Meseli**. (Çev. N. Ekrem Düzen), SCRIBD, 2011.
- Mango, Cyril. **Bizans Yeni Roma İmparatorluğu**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Mann, Michael. **Devletler, Savaş ve Kapitalizm**. (Çev. Semih Türkoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Mann, Michael. **İktidarın Tarihi**. C. 1, (Çev. Esin Saraçoğlu ve diğerleri), Ankara: Phoenix Yayınevi, 2012.
- Mardin, Şerif. **Din ve İdeoloji**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Mardin, Şerif. **Türkiye, İslam ve Sekülerizm**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Mardin, Şerif. **Türk Modernleşmesi**. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Marx, Karl. **Felsefenin Sefaleti**. (Çev. Erdoğan Başar), Sol Yayınları, 1966.
- Marx, Karl. **Kapital**. C. 1, (Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan), İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- Marx, Karl. **Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler (Formen)**. (Çev. Zülfü Dicleli), İstanbul: May Yayınları, 1976.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich. **Alman İdeolojisi**. (Çev. Selahâttin Hilâv), İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1968.

- Marx, Karl ve Engels, Friedrich. **Seçme Yazışmalar**, C. 1, Ankara: Eriş Yayınları, 2016.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich. **Seçme Yapıtlar**. C. 1, Ankara: Eriş Yayınları, 2003.
- Masson-Oursel, De Willman-Grabowska, P. H. and Stern, P. **Ancient India and Indian Civilization**, London and New York: Routledge, 1996.
- Masters, Bruce. **The Arabs of the Ottoman Empire, 1516-1918**. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Mauss, Marcel. **Hibe**. (Çev. Sadri Etem), İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1934.
- Meillassoux, Claude. **Maidens, Meal and Money, Capitalism and Domestic Community**. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Melekechvili, G.A. “Eski Doğu Toplumlarında Kölelik, Feodalizm ve Asya Tipi Üretim Tarzı”. **Asya Tipi Üretim Tarzı**. (Çev. İrvem Keskinöğlü), İstanbul: Ant Yayınları, 1970.
- Merçil, Erdoğan. **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- Mikhail, Alan. “Animals as Property in Early Modern Ottoman Egypt”. **Journal of the Economic and Social History of the Orient**. S. 53, 2010, s. 621-652.
- Mikhail, Alan. **Nature and Empire in Ottoman Egypt**. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Mikhail, Alan. **Under Osman’s Tree: The Ottoman Empire, Egypt, and Environmental History**. Chicago: The University of Chicago Press, 2017.
- Mithen, Steven. **After the Ice**. Londra: Phoenix, 2011.
- Mithen, Steven. **Akıl Tarih Öncesi**. (Çev. İrem Kutluk), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1999.
- Mosca, Manuela. **Power in Economic Thought**. London: Palgrave, 2018.
- Mundy, Martha ve Smith, Richard Saumarez. **Mülk Siyaseti, Osmanlı Suriye'sinde Hukuk Yönetim ve Üretim**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Murphey, Rhoads. **Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700**. (Çev. Mehmet Tanju Akad), İstanbul: Homer Kitabevi, 2007.
- Muslow, Alun. **Tarihin Yapısökümü**. (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede. **Müneccimbaşı Tarihi**. C. 2, (Çev. İsmail Erünsal), İstanbul: Tercüman Yayınları, 1974.
- Münkler, Herfried. **İmparatorluklar**. (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Myrdal, Gunnar. **The Political Element in the Development of Economic Theory**. New York: Routledge, 2017.
- Nizamülmülk. **Siyasetname**. (Çev. Mehmet Taha Ayar), İstanbul: T. İş Bankası Yayınları, 2009.
- North, Douglass C. **Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans**. (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2010.
- Ocak, Ahmet Yaşar. **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Ogilvie, Sheilagh Catheren “Communities and the ‘Second Serfdom’ in Early Modern Bohemia”, **Past and Present**, 2005.

Oğuzoğlu, Yusuf. “Osmanlı’da Devlet Felsefesi”. **Doğu Batı**. S. 53, s. 39-71.

Okumuş, Osman. “Osmanlı Devleti’nde Türkmen ve Yörüklerin İktisadi Hayatları”. **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**. C. 5, No. 2, 2013, ss. 379-392.

Oppenheimer, Franz. **Devlet**. (Çev. Alâeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu), Ankara: Phoenix Yayınevi, 2005.

Orhonlu, Cengiz. **Habeş Eyaleti**. Ankara: TTK Basımevi, 1996.

Ortaylı, İlber. **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı**. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

Ostrogorsky, Georg. **Bizans Devleti Tarihi**. (Çev. Fikret İşıltan), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

Öz, Mehmet. **Kanun-ı Kadimin Peşinde**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.

Öz, Mehmet. “Reâyâ”. **TDVİA**. C. 34, 2007.

Özbaran, Salih. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Hint Okyanusu’na Açılması”. **Türk Denizcilik Tarihi**. (Ed. İdris Bostan), İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009.

Özcan, Abdülkadir. **Atam Dedem Kanunu Kanunnâme-i Âl-i Osman**. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

Özcan, Abdülkadir. “Kul”. **TDVİA**. C. 26, 2002.

Özel, Ahmet. “Fıkıh”. **TDVİA**. C. 13, 1996.

Özel, Oktay. **The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia: Amasya 1576-1643**. Leiden: Brill, 2016.

Özel, Oktay. “Population Changes in Ottoman Anatolia”. **International Journal of Middle East Studies**, 36 (2004), ss. 183-205.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Sultan”. **TDVİA**. C. 37, 2009.

Özlem, Doğan. “Felsefi Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihselcilik”. **Cogito**. S. 73, Bahar 2013, s. 127-145.

Özlem, Doğan. **Mantık**. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004.

Özlem, Doğan. **Tarih Felsefesi**. İstanbul: Notos Kitap, 2012.

Öztürk, Yücel. “Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi”. **OTAM**, S. 31, Bahar 2012, ss. 157-208.

Özvar, Erol. **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Pamuk, Şevket. “Osmanlı Devletinin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi, 1600-1850”. **Osmanlı**

Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler. (Hızl. Mehmet Genç – Erol Özvar), C. 1, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşive ve Araştırma Merkezi, 2006.

Parain, Charles. “Akdeniz Bölgesinde Ön-Tarih Devirleri ve Asya Tipi Üretim Tarzı”. **Asya Tipi Üretim Tarzı.** (Çev. İrvem Keskinoglu), İstanbul: Ant Yayınları, 1970.

Pirenne, Henri. **Hız. Muhammed ve Charlemagne.** (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

Pirenne, Henri. **Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi.** (Çev. Uygur Kocabaşoglu), İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2009.

Polanyi, Karl. **Büyük Dönüşüm.** (Çev. Ayşe Buğra), İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Polanyi, Karl. **The Livelihood of Man.** New York: Academic Press, 1977.

Popper, Karl. **Conjectures and Refutations.** London and New York: Routledge, 2002.

Popper, Karl. **Tarihselciliğin Sefaleti.** (Çev. Sabri Orman), İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

Quataert, Donald. **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922.** (Çev. Ayşe Berktaş), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Ricardo, David. **Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri.** İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Rima, I.H. **Development of Economic Analysis.** London and New York: Routledge, 2008.

Rostow, W.W. **The Stages of Economic Growth.** Cambridge: Cambridge University Press, 1960.

Rumyantsev, Aleksey A. “Post-industrial Technological Mode of Production”. **International Journal of Economics and Financial Issues.** 5 (Special Issue), 2015, ss. 194-201.

Russell, Josiah C. “Late Medieval Balkan and Asia Minor Population”. **Journal of the Economic and Social History of the Orient.** Vol. 3, No. 3, 1960, ss. 265-274.

Sahillioğlu, Halil. “Askerî”. **TDVİA.** C. 3, 1991.

Sahlins, Marshal. **Taş Devri Ekonomisi.** (Çev. Taylan Doğan ve Şirin Özgün), İstanbul: Bgşt Yayınları, 2010.

Said, Edward W. **Şarkiyatçılık.** (Çev. Berna Ülner), İstanbul: Metis Yayıncılık, 2013.

Sakin, Orhan. **Yeniçeri Ocağı,** İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011.

Samuelson, Paul A. “Lord Keynes and the General Theory”. **Econometrica.** S. 14, No: 3, 1946.

Samuelson, Paul A. and Nordhaus, William D. **Economics.** New York: McGraw-Hill/Irwin, 2010.

Sarfati, Metin. “Görünmeyen El Metaforu”. **Görünmez Adam Smith.** Mine Kara ve N. Emrah Aydınonat (Ed.), İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2010.

Savaş, Vural. **İktisatın Tarihi.** Ankara: Siyasal Kitabevi, 1999.

Schmidt, Steven. “Latin American Dependency Theory”. **Global South Studies.** January 21, 2018, (Erişim tarihi: 20 Ağustos 2020).

Schumpeter, Joseph A. **Business Cycles,** New York Toronto London: McGraw-Hill Book Company,

1939.

Schumpeter, Joseph A. **Capitalism, Socialism and Democracy**. London and New York: Routledge, 2003.

Schumpeter, Joseph A. **History of Economic Analysis**. London and New York: Routledge, 2006.

Sencer, Muzaffer. **Osmanlı Toplum Yapısı**. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.

Service, Elman. **Origins of the State and Civilization**. New York: WW Norton & Company Inc, 1975.

Sevim, Ali. **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**. Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Sevim, Ali ve Merçil, Erdoğan. **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**. Ankara: TTK Yayınları, 1995.

Sevinç, Fatma. "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistemi". **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**. Mayıs 2008, Sayı: 17, ss. 11-32.

Sezer, Baykan. **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979.

Sezer, Baykan. **Doğu-Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı**. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2018.

Sezer, Baykan. **Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları**. İstanbul: Sümer Kitabevi Yayınları, 1988.

Skalnik, Peter. "Bir Süreç Olarak Erken Devlet". **Erken Devlet**, (Ed. Henri J. M. Claessen ve Peter Skalnik), Ankara: İmge Kitabevi, 1993.

Skousen, Mark. **Modern İktisadın İnşası**. (Çev. Metin Toprak), Ankara: Liberte, 2003.

Smith, Adam. **Ulusların Zenginliği**. C. 1, (Çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı), İstanbul: Alan Yayıncılık, 1997.

Smith, Adam. **Ulusların Zenginliği**. C. 2, (Çev. Metin Saltoğlu), Ankara: Palme Yayıncılık, 2011.

Sombart, Werner. **Burjuva**. (Çev. Oğuz Adanır), Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2008.

Stalin, Jozef. **Diyaletik Materyalizm ve Tarihsel Materyalizm**. (Çev. Zeynep Seyhan), Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 2009.

Sunar, Lütfi. **Değişim Sosyolojisi**. İstanbul: İ.Ü. Yayınları.

Sunar, Lütfi. **Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari**. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.

Sweezy, Paul. "A Critique". **The Transition from Feudalism to Capitalism**. New York: Science and Society, 1963.

Swingewood, Alan. **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**. (Çev. Osman Akınhay), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.

Şâtıbî. **el-Muvâfakât**. C. 2, İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.

Şenel, Alâeddin. **Siyasal Düşünceler Tarihi**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1995.

Şeref Han. **Şerefname**. İstanbul: Ant Yayınları, 1971.

Tabakoğlu, Ahmet. **İslam İktisadına Giriş**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

- Tabakoğlu, Ahmet. **Osmanlı Mâlf Tarihi**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Tabakoğlu, Ahmet. “Öşür”, **TDVİA**, C. 34, 2007.
- Tabakoğlu, Ahmet. “Tekâlîf”. **TDVİA**. C. 40, 2011.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Türkiye İktisat Tarihi**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Tahir, Kemal. **Devlet Ana**. İstanbul: İthaki Yayınları, 2005.
- Tahir, Kemal. **Yorgun Savaşçı**. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1993.
- Türkçe Sözlük**. Ankara: TDK, 1998.
- Tilly, Charles. **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**. (Çev. Kudret Emiroğlu), Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- Timur, Taner. **Osmanlı Çalışmaları**. Ankara: İmge Kitabevi, 1987.
- Toffler, Alvin. **Üçüncü Dalga**. (Çev. Ali Seden), İstanbul: Altın Kitaplar, 1981.
- Tökin, İsmail Hüsrev. **Türkiye Köy İktisadiyatı**. İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- Tuchscherer, Michel. “XVI. Yüzyıl Sonlarından XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar Kızıldeniz’de Osmanlı Donanması”. **Türk Denizcilik Tarihi**. (Ed. İdris Bostan, Salih Özbaran), İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009.
- Turan, Osman. **Selçuklular ve İslamiyet**. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1980.
- Turan, Osman. **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.
- Turner, Bryan S. **Marx ve Oryantalizmin Sonu**. (Çev. H. Çağatay Keskinok), İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984.
- Tursun Bey. **Fetih Babası Fatih’in Tarihi (Târih-i Ebü’l-feth)**. (Hzl. Mertol Tulum), İstanbul: Kapı Yayınları, 2013.
- Tünay, Muharrem. “Respective Roles of the Political and Economic Factors in the Reproduction and Dissolution of the Medieval Society”. **METU Studies in Development**. S. 19(4), 1992, ss. 577-605.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilâtı**. Ankara: TTK Basımevi, 1984.
- Ülgener, Sabri. **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**. İstanbul: Der Yayınları, 1981.
- Üşür, İşaya. “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları”. **Praksis**. Yaz-Güz 2003, ss. 211-238.
- Varga, Evgeni. “Asya Tipi Üretim Tarzı”. **Asya Tipi Üretim Tarzı**. İstanbul: Ant Yayınları, 1970.
- Veblen, Thorstein. **Aylak Sınıfın Teorisi**. (Çev. Zeynep Gültekin ve Cumhuriyet Atay), İstanbul: Babil Yayınları, 2005.
- Veinstein, Gilles. “Çiftlik Tartışması Üzerine”, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Wallerstein, Immanuel. **Avrupa Evrenselciliği**. (Çev. Sinan Önal), İstanbul: Aram Yayıncılık, 2007.
- Wallerstein, Immanuel. **Modern Dünya-Sistemi**. C. 1, (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Yarın Yayıncılık, 2012.

- Wallerstein, Immanuel. **Tarihsel Kapitalizm**. (Çev. Necmiye Alpay), İstanbul: Metis Yayınları, 2006.
- Wallerstein, Immanuel. “The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research”. **Review**. Vol. 2, No. 3, Winter 1979, ss. 389-398.
- Wallerstein, Immanuel. “Braudel’den Hareketle Güncellik Olarak Tarih”, **Maddi Uygarlık**, Fernand Braudel, C. 1, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi, 1990.
- Waters, Matt. **Ancient Persia**. New York: Cambridge University Press, 2014.
- Watson, James L. “Slavery as an Institution: Open and Closed Systems”. **Asian and African Systems of Slavery**. (Ed. James L. Watson), California: University of California Press, 1980.
- Weber, Max. **Ekonomi ve Toplum**. C. 1, (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Yarın Yayıncılık, 2018.
- Weber, Max. **General Economic History**. Illinois: The Free Press, 1950.
- Weber, Max. **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**. (Çev. Zeynep Gürata), Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999.
- Weber, Max. **Sosyal Bilimlerin Metodolojisi**. (Çev. Vefa Saygın Öğütle), İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Weber, Max. **Şehir**. (Çev. Musa Ceylan), İstanbul: Yarın Yayıncılık, 2010.
- White, Sam. **The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire**. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Wickham, Chris. **Framing the Early Middle Ages**. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Wiesehofer, Josef. **Ancient Persia**. London and New York: I.B. Tauris, 2001.
- Wilkinson, David. “Central Civilization”. **Comparative Civilizations Review**. Vol. 17, No. 17, ss. 31-59.
- Witteck, Paul. **Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu**. (Çev. Fatmagül Berktaş), İstanbul: Pencere Yayınları, 1995.
- Wolf, Eric R. **Europe and People Without History**. California: University of California Press, 2010.
- Wood, Ellen Meiksins. **Yurttaşlardan Lordlara**. (Çev. Oya Köymen), İstanbul: Yordam Kitap, 2013.
- Yaşa, Fırat. “Mikro tarihçilik ve Carlo Ginzburg”. **Dünyada Tarihçilik**. (Ed. Ahmet Şimşek), Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2017.
- Yaşar, Aşkın. “Osmanlı Dönemi’nde Çiftlikât-ı Hümayunlar (Haralar) ve Hayvancılık”. **Osmanlı**. C. 8, Ankara: Türkiye Yayınları, 1999.
- Yazıcı, Abdurrahman. “Arazî Kanunnâmesi (1274/1858) ve İntikal Kanunlarıyla İslam Miras Hukukunun Mukayesesi”. **EKEV Akademi Dergisi**. S. 60, 2014, ss. 449-470.
- Yediyıldız, Bahaeddin. **Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Yıldırım, Cemal. **Bilim Felsefesi**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991.

Yüksel, Esra ve Sarıdoğan, Ercan. “Uluslararası Ticaret Teorileri ve Paul R. Krugman’ın Katkıları”. **Öneri**. C. 9, S. 35, s. 199-206.

Zubaida, Sami. **İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar**. (Çev. Burcu Koçoğlu-Hasan Hacak), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

